

ՕՏԱՐ ԱՂԵՅՈՒՐԱԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ԱՐԱՐՆԸ

13

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ВИЗАНТИЙСКИЕ ИСТОЧНИКИ

IV

ФЕОФАН
ИСПОВЕДНИК

ПЕРЕВОД С ОРИГИНАЛА,
ПРЕДИСЛОВИЕ И ПРИМЕЧАНИЯ
Р. М. БАРТИКЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1983

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ՝ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Դ

ԹԵՈՓԱՆԵՍ
ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

ԹԱՐԿԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ԲՆԱԳՐԻՑ
ՄԱՋԱՐԱՆ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՀՐԱՉ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1983

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ (գլխավոր խմբագիր), **Լ. Ս. ԽԱՉԻՅԱՆ**, Հ. Գ.
ԻՆՃԻՅԱՆ, Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ (գլխավոր խմբագրի տնօրեն),
Հ. Գ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ, Հ. Մ. ԲԱՐԹԻՅԱՆ (գիտական ֆարտուղար):
Հատորի խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Ս. Մ. ԿՐԿՆԱՇԱՐՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝ պատ-
մական գիտությունների դոկտորներ Բ. Ա. ՈՒՂՈՒԲԱՅԱՆԸ
և Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆԸ

Թեոփանես Խոստովանող

Թ 460 Ժամանակագրություն (Թարգմ. բնագրից, առաջա-
բանը և ծանոթագր. Հ. Բարթիկյանի, խմբ. Ս. Մ. Կրկյա-
շարյան եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983, 361 էջ: (Օտար
աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 13. Բյու-
զանգական աղբյուրներ, 4) ՀՍՍՀ ԳԱ պատմ. ինստ.):

*Թեոփանես Խոստովանողի «Ժամանակագրությունը» բյուզան-
դական ամենակարևոր աղբյուրն է Բյուզանդիայի ու հարևան եր-
կրների պատմության ուսումնասիրության համար՝ հատկապես VII—
VIII դարերի: Նրա տեղեկությունները լույս են սփռում բյուզանդա-
պարսկական և բյուզանդա-արաբական հարաբերությունների, Հա-
յաստանի և հայերի, Բյուզանդիայում գործած հայադգի գոր-
ծիչների դերի վրա:*

*Նախատեսվում է հայ ժողովրդի պատմությամբ հետաքրքրվող-
նրի համար:*

050504
703(02)—83 17—83

ԳՄԴ 63 . 2
902 . 9

**Թ Ե Ո Փ Ա Ն Ե Ո Խ Ո Ս Ո Վ Ա Ն Ո Ղ Ը,
ՆՐԱ «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԸ»
ԵՎ ՀԱՅ-ԲՅՈՒԶԱՆԳԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
VII—VIII դդ.**

VII—VIII դդ. Բյուզանդական կայսրության ամենաբախտորոշ շրջաններից է, ամենաճակատագրական թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին նկատառումներով: Այդ դարերում նրա գոյությանն էին սպառնում պարսիկները, ավարները, խազարները, սլավոնները, բուլղարները և, ամենից շատ՝ արաբները: VII—VIII դդ. կայսրության համար ծանր էին նաև աշխատավոր զանգվածների դասակարգային պայքարի բռնկումներով ու աննախագեպ ծավալմամբ: Պայքարը ծավալվել էր ոչ միայն տիրող ու շահագործվող դասակարգերի միջև, որի արտահայտություններից մեկը այդ շրջանում բռնկված ու տարածված աղանդավորական շարժումներն էին, այլև նույն իշխող դասակարգերի: VIII դ. և IX դ. առաջին կեսին այդ պայքարը ծավալվեց «պատկերապաշտների» և «պատկերամարտների» անդիջում կոիվների ու տականավրայությունների քողի տակ: Թվում է, թե այդ թոհուբոհը ավարտվելու է կայսրության խորտակմամբ:

VII—VIII դդ. բյուզանդագիտության մեջ ընդունված է որակել որպես մթին ժամանակաշրջան: Բյուզանդական կայսրության պատմության և ոչ մի շրջան սկզբնաղբյուրների տեսակետից այնքան աղքատ չէ, ինչքան հիշյալ դարերը: Դրա պատճառը նախ և առաջ այն է, որ պատկերամարտների գրչին պատկանող պատմական երկերը պատկերապաշտության լիակատար հաղթանակից հետո (842) նրանց քաղաքական հակառակորդների կողմից ոչնչացվեցին, հրապարակի վրա մընացին այդ շրջանը լուսաբանող ընդամենը երկու պատմական երկ՝ պատկերամարտների հանդեպ թշնամաբար տրամադրված Թեոփանես հոստովանողի «Ժամանակագրությունը» և Նիկեփոր պատրիարքի «Համառոտ պատմությունը»: Երկուսն էլ օգտագործել են իրենց քաղաքական հակառակորդների գրչին պատկանող և այժմ կորած երկերը, նրան-

ցից քաղած տեղեկությունները անցկացնելով իրենց հավատամքի քուրայի միջով:

Ո՞վ էր Թեոփանեսը խոստովանողը: Ի տարբերություն բյուզանդական բազում հեղինակների, որոնց վերաբերյալ կենսագրական տվյալները աղքատիկ են, սփռված իրենց աշխատությունների տարբեր էջերում, Թեոփանեսի վերաբերյալ մեր տեղեկությունները համեմատաբար առատ են: Հարցն այն է, որ լինելով իր ժամանակի աչքի ընկնող քաղաքական և եկեղեցական գործիչ, Թեոփանեսը պատկերամարտ կայսրերի կողմից հալածանքների է ենթարկվել, վախճանվել աքսորավայրում: Պատկերապաշտության հաղթանակից հետո պատկերամարտների հակառակորդների կողմից նա սրբացվեց, ստեղծվեցին եկեղեցու «սուրբ այր» Թեոփանեսի «Վարքերը»¹, որոնք և, ինչքան էլ կանխակալ տեսանկյունից գրված լինեն, հնարավորություն են տալիս գծելու նրա կենսագրությունը: Այգապիսի հնարավորություն են ընձեռում հայսմավուրքները, որտեղ մարտի 12-ի (կամ՝ 9-ի) տակ նշվում է սուրբ Թեոփանեսի հիշատակը, ինչպես և նրան նվիրված բազմաթիվ շարականներ: Նշենք այստեղ, որ Թեոփանեսը IX դ. միակ սուրբն է, որի վարքը մեծ հաճույքով ընթերցվում էր հավատացյալների շրջանում: Նրա մահից անմիջապես հետո նրա կենսագրությունը կազմել է Թեոդորոս Ստուդիտեսը՝ իր մի նամակում: Սրբի մահից երեսուն տարի անց նրա կենսագրության շարագրությանը ձեռնամուխ եղան պատրիարք Մեթոդիոսը (842—847), հագիոգրաֆ Սաբան, Վլախեռնայի տաճարի լուսարար Նիկեփորը, պրոտասեկրետ Թեոդորոսը, ապա հայտնի վարքագիր Սիմեոն Մետափրաստեսը: Պահպանվել են նաև երկու անանուն վարքագրություններ²:

Թեոփանեսը ծնվել է շուրջ 760 թվականին, հավանաբար Կոստանդնուպոլսում: Ծնողները՝ Իսահակն ու Թեոդոտեն, կենսագրի ասելով, շատ հարուստ մարզիկ էին: Հայրը զորավարի բարձր աստիճան ուներ և գրեթե ամբողջով էր «էգեական ծով» անունը կրող բանակաթեմի: Կարծիք է հայտնվել, որ Թեոփանեսի ծնողները էգեական ծովի կղզիներում մեծ ձեռնարկություններ ունեին, որտեղ օգտագործվում էր ստրկական աշխատանքը:

¹ Տե՛ս Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, vol. II, Lipsiae, 1885, p. 3—30: Թեոփանեսի վարքագրությունների մասին տե՛ս Krumbacher, Geschichte, S. 347: Դրանց լիակատար ցուցակը՝ Bibliotheca hagiographica, t. II, p. 292—294

² Лопарев, Жития святых, стр. 94—95.

³ S. Runciman, In Cambridge Economic History of Europe, vol. II, 1953 p. 106 (apud: Браунинг, Рабство, стр. 45, прим. 20).

Թեոփանեսը երեք տարեկան հասակում որրանում է հորից և դառնում նրա հսկայական հարստության ժառանգորդը: Տասներկու տարեկան հասակում նրան նշանում են, բայց ութ տարի անց, երբ պիտի տեղի ունենար հարսանյաց հանդեսը, նա հրաժարվում է և իր նշանածի հետ «մնալով աշխարհական, վանականին հատուկ կյանք էին վարում»:

Լևոն IV կայսրը (775—780) Թեոփանեսին ուղարկում է գլխավորելու Կյուգիկոսի բերդի շինարարությունը, ինչ որ նա կատարում է, շինարարության վրա ծախսելով, վարքագրի ասելով, և սեփական միջոցներից:

Թեոփանեսը 21—22 տարեկան էր, երբ վախճանվեց Լևոն IV կայսրը: Գա՛հ ժառանգում է կայսրուհի Իրենեն և նրա որդի Կոստանդին VI-ը, որոնց օրոք պատկերամարտությունը ժամանակավորապես զիջում է իր դիրքերը: Այդ ժամանակ ահա Թեոփանեսն ու նրա նշանածը հնարավորություն են ստանում իրենց հայեցողությամբ տնօրինելու սեփական ունեցվածքը: Վարքագրի համաձայն նրանք այն բաժանում են աղքատներին, իսկ իրենց ժառանգրին (οἰκεῖον) ազատություն շնորհում: Թեոփանեսի նշանածը հաստատվում է Իշխանաց կղզում կառուցված վանքի իրենց պատկանող կալվածքում, իսկ Թեոփանեսը դիմում է Օպսիկիոն բանակաթեմի՝ Պրոպոնտիսի ափին, Սիգրիանե լեռնային շրջանում գտնվող Պոլիխրոնիոսի վանքը, վանահայր Ստրատեգիոսին: Հիշյալ վանքը ժամանակին Ստրատեգիոսին էր նվիրել հենց Թեոփանեսը, ով, ձեռամբ հիշյալ վանահոր, վանական . է օծվում: Այնուհետև վանքը բազում կալվածներով Ստրատեգիոսին թողնելով, վերջինիս ցանկությամբ անցնում է Կալոնիմոս կղզին, որտեղ, իր հայրական կալվածքում վանք է կառուցում: Իր նյութական կարիքները նա հոգում է ձեռագրերի արտագրությունից վաստակած միջոցներով: Վանահոր մահից հետո Թեոփանեսը վերադառնում է Սիգրիանե լեռը և պարտք վերցրած գրամով ոմն Գեորգից գնում է Ագրոս կոչվող զյուղը և հաստատվում այնտեղ: 780 թ. հետո Ագրոսում նա վանք է կառուցում և, որպես նրա վանահայրը, մասնակցում 787 թ. VII տիեզերական ժողովին՝ ընդդեմ պատկերամարտության:

Հիսուն տարեկան հասակում Թեոփանեսը ծանր հիվանդանում է և մնացած տարիները ապրում անկողնին գամված:

Պատկերամարտության հաղթանակը Իրենե կայսրուհու օրոք երկար կյանք չունեցավ: Նիկեփոր I կայսեր (802—811) և հատկապես Լևոն V Հայկազնի օրոք (813—820) այն ուժգին հարված ստացավ: Սկսվեցին

պատկերապաշտների նոր հալածանքները: Պատկերամարտության բարձրացրած ալիքները չէին կարող չհասնել նաև պատկերապաշտների շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող Թեոփանեսին: Մանր հիվանդ Թեոփանեսին բերում են Կոստանդնուպոլիս, որտեղ Լևոն V կայսրը նրանից պահանջում է հավանություն տալ իր պատկերամարտական քաղաքականությանը, մի բան, որ մերժվում է: Կայսրը նրան երկու տարի արգելափակված է պահում Կոստանդնուպոլսի էլեթերիոսի պալատում: Այստեղից նրան 818 թ. տեղափոխում են Սամոթրակե կղզին, որտեղ 23 օր անց, 818 թ. մարտի 12-ին նա կնքում է իր մահկանացուն և թաղվում տեղում: Լևոն V-ի մահից հետո Թեոփանեսի աշակերտները իրենց ուսուցչի աճյունը բերում են Ագրոս վանքին մոտիկ գտնվող Հին-րիա վայրի սբ. Պրոկոպիոսի տաճարը, իսկ հաջորդ տարի տանում ու ամփոփում են Ագրոսի վանքում:

Ահա համառոտ գծերով Թեոփանես խոստովանողի կենսագրությունը:

Թեոփանես խոստովանողը իր ընկեր Գեորգ Սինկելլոսի խնդրանքով գրել է 284—813 թթ. շրջանի պատմությունը, որը բնագրում վերնագրված է. — Θεοφάνους ἀμάρτωτοῦ καὶ ἡγουμένου τοῦ Ἀγροῦ καὶ ὁμολογητοῦ Χρονογραφία ἐσὼν ΦΚΠ“ (Թեոփանես խոստովանողի՝ մեղապարտ վանականի և Ագրոսի վանքի վանահոր 528 տարվա ժամանակագրությունը)⁴: Գեորգ Սինկելլոսը շուրջ 806 թ. սկսել էր կազմել մի ընդարձակ ժամանակագրություն՝ աշխարհի արարչագործությունից ընկիզբ առնող: Այն, հեղինակի 810 թ. վախճանվելու պատճառով, կիսատ էր մնացել, հասցվել էր մինչև Դիոկլետիանոս կայսեր թագավորությունը՝ 284 թ.: Գեորգ Սինկելլոսը, զգալով իր կյանքի մոտալուտ վախճանը, իր պատմագրական երկը ավարտին հասցնելու գործը վստահել է Թեոփանեսին: Այսպիսով, Թեոփանեսը իր «Ժամանակագրության» վրա աշխատել է սկսած 811—815 թթ., կամ 816 թ., սկսելով այն տեղից, որտեղ վերջակետ էր դրել Գեորգ Սինկելլոսը՝ 284 թվականից և հասցրել մինչև Միքայել I կայսեր թագավորությունը (811—813): Նախ-

⁴ Թեոփանեսի ժամանակագրության մասին հատուկ աե՝ս Преображенский, Летописное повествование; Успенский, Очерки: Նորագույններից՝ Чичуров, Место „Хронографии“; Նույնի՝ К проблеме, էջ 293—217, Նույնի՝ Византийские исторические сочинения: Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» մատենագիտությունը աե՝ս Krumbacher, Geschichte, էջ 346—347, Moravcsik, Byzantinoturcica, I, էջ 531—537, Colonna, Gli storici bizantini, I, էջ 131.—134, Чичуров, Византийские исторические сочинения, էջ 21—23,

քան «Ժամանակագրության» պատմական ու գիտական արժեքի մասին խոսելը, պետք է հատուկ շեշտել, որ պատկերամարտ կայսրերի կողմից ղաթան հալաթանքների ենթարկված Թեոփանեսը խոստովանողը ծայրահեղ աշառու է պատկերամարտ կայսրերի, պատկերամարտական ողջ շարժման նկատմամբ ընդհանրապես: Նրանց թագավորությունը Թեոփանեսի երկում ներկայացված է որպես Հռոմեական կայսրության (այսինքն՝ Բյուզանդական կայսրության) ամենամոռյալ էջը, երբ այդ կայսրերի դեմ էին հանդես գալիս ոչ միայն պետության արտաքին թշնամիները, այլև անգամ բնության տարերքը⁵: Նույնիսկ Լևոն III կայսեր՝ արաբների դեմ 717, 725 և 739 թթ. տարած փայլուն հաղթանակները, (որոնց մասին վկայում են և արաբ հեղինակները), Թեոփանեսի համար աննշան դեպքեր են: Նույնպիսի «գնահատականի» են արժանացած և Կոստանդին V-ի՝ բուլղարների դեմ տարած փայլուն հաղթանակները:

Որո՞նք են Թեոփանեսը խոստովանողի օգտագործած աղբյուրները: 284 թվականից մինչև Փոկասի թագավորությունն (602—610) ընկած ժամանակաշրջանի պատմության շարադրման համար նա օգտագործել է Սոկրատի, Սոզոմենոսի և Թեոդորեոսի եկեղեցական պատմությունները, «Exc. Βαροcc.» անանուն երկը, Եվագրիոսի, Մալալասի պատմությունները, Զատկական ժամանակագրությունը, Պրոկոպիոս Կեսարացու⁶, Հովհաննես Անտիոքացու, Թեոփիլակտոս Սիմոկատատասի⁷ երկերը: Այս աղբյուրները, բացի Հովհաննես Անտիոքացու աշխատությունից, որ հատվածաբար է պահպանվել, հասել են մեզ: Սակայն Փոկասի ժամանակաշրջանից սկսած Թեոփանեսի աղբյուրները մեծամասամբ հայտնի չեն: Հերակլիոս I կայսեր շրջանի մասին (610—641) կարելի է հիշատակել գլխավորապես Գեորգ Պիսիդացու «De expeditione Heraclii imperatoris contra Persas» և «Heraclias»՝ երկարաշունչ պոեմները⁸, իսկ ավելի ուշ շրջանի համար⁹ Գերմանոս պատրիարքի և Հովհան Դամասկացու¹⁰ գրվածքները, Գրիգոր պապի նամակը Լևոն III

⁵ Успенский, Очерки, III, стр. 425.

⁶ Տե՛ս Կուչурով, Феофан Исповедник, էջ 62—73:

⁷ Տե՛ս Կուչурով, Феофан—компилятор Феофилакта, էջ 203—206:

⁸ Հերակլիոսի և նրա հարստության (610—711) շրջանի պատմության շարադրման համար Թեոփանեսի օգտագործած աղբյուրների վերաբերյալ տե՛ս Proudfoot, The sources of Theophanes, p. 367—439.

⁹ Անաստասիոս կայսեր պատմության վերաբերյալ Թեոփանեսի օգտագործած աղբյուրների մասին տե՛ս Черкоуцов, До питання, էջ 341—345:

¹⁰ Հովհան Դամասկացու մի գրությանը Թեոփանեսը հղում է տալիս (τοῦτον ἐχχωμιοις λόγων τετίμηχεν ὁ ὁσιος πατήρ ἡμῶν Ἰωάννης): Տե՛ս ստորև, էջ 128:

կայսեր (717—741), Բայց, հարկավ, սրանք պատմական երկեր չեն, սրանց հիման վրա պատմություն գրել հնարավոր չէ¹¹:

Ամբողջ VIII դ. պատմության և մասնավորապես նշանավոր պատկերամարտ կայսրեր Լևոն III-ի և նրա որդի Կոստանդին V-ի (741—775) շրջանի վերաբերյալ Թեոփանեսի օգտագործած աղբյուրների մասին քիչ բան է հայտնի: Բացառված է պնդել, թե մեր հեղինակի աղբյուրներն եղել են բանավոր: Արաբների, բուլղարների դեմ կայսրության մղած պատերազմների, կայսերական ընտանիքի, պատրիարքների փոփոխման վերաբերյալ փաստերը մեր պատմիչի պատմական երկում այնքան ճշգրիտ են ու հստակ, որ նման ենթադրության համար հիմք չկա: Այսպիսով, որոշ է, որ այդ շրջանի պատմությունը Թեոփանեսի ինքնուրույն աշխատանքի արգասիքը չէ, այլ վկայությունն այն բանի, որ նրանից առաջ մեկը կամ ոմանք մշակել են այդ հարուստ փաստական նյութը, որը և Թեոփանեսի համար աղբյուր է ծառայել: Նրանցից մեկը VIII դ. վերջում ստեղծված և գիտությանը «Մեծ ժամանակագիր» (Μεγὰς χρονολόγιος) անվան տակ հայտնի մի պատմական երկ է, մյուսը՝ 713 թ. դեպքերի շարադրանքով ավարտվող ոմն պատրիկ Տրսյանոսի գործը¹²:

Կասկածից վեր է, որ Թեոփանեսի գլխավոր աղբյուրը՝ «Մեծ ժամանակագիր», պիտի հանգես եկած լիներ պատկերամարտ կայսրերի, հատկապես Լևոն III-ի և Կոստանդին V-ի (դրա համար նա ուներ բոլոր հիմքերը), ընդհանրապես պատկերամարտական շարժման ժամանակաշրջանի ներբողողի դերում, հանգամանք, որ պատկերապաշտության հաղթանակից հետո նրա երկի ոչնչացման պատճառ դարձավ: Բայց պատկերապաշտությունը հաղթանակեց Թեոփանեսի մահից շուրջ քառորդ դար անց: Նրբ մեր պատմիչը ձեռնարկեց իր «ժամանակագրության» շարադրանքը, իշխանության գլուխ էին կանգնած ալնպիսի թունդ պատկերամարտներ, ինչպիսիք էին Նիկեփոր I-ը և Լևոն V՝ Հայկազունը, հետևաբար պատկերամարտական ոգով գրված գործը Թեոփանեսի (ինչպես կտեսնենք ստորև՝ նաև Նիկեփոր պատրիարքի) ձեռքում եղել է¹³, այլ հարց է, թե ինչ ձևով և ինչքանով է Թեոփանեսը իր աշխատության մեջ ընդգրկել այն: Համեմատություն կատարելու հնարավորությունից

¹¹ Успенский, Очерки, III, стр. 435: Թեոփանեսի կողմից 780—802 թթ. պատմության շարագրման համար օգտագործված աղբյուրների մասին տե՛ս Speck, Kaiser Konstantin VI, S. 389—398.

¹² Чичуров, Византийские исторические сочинения, стр. 18—19

¹³ Успенский, Очерки, III, стр. 421.

մենք ղուրկ ենք¹⁴։ Ինչ վերաբերում է Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» վերջին մասին, որը առավել կամ պակաս չափով Թեոփանեսի ինքնուրույն աշխատանքի արգասիքը պիտի համարել, ապա այստեղ նա իր ապրած ժամանակաշրջանի պատմությունը տալիս է որպես ականատես և ականջալուր հեղինակ։

Բայց պատկերամարտական ոգով գրված այդ ժամանակագրությունը, ինչպես և բանավոր աղբյուրները և իր՝ Թեոփանեսի, ականատեսի և ականջալուր հեղինակ լինելու հանգամանքները չեն հանդիսացել «Ժամանակագրության» միակ աղբյուրները։ Հատկապես վաղ շրջանի վերաբերյալ բացի հունարեն նշված հեղինակների գործերից, Թեոփանեսն օգտագործել է նաև ասորական աղբյուրներ, ավելի ճիշտ՝ Թեոփանեսը և ասորի հեղինակները ընդհանուր աղբյուրներ են ունեցել¹⁵։

Ինչպիսի՞ն էր Թեոփանեսի աշխատանքի ոճը, ի՞նչ կարելի է ասել համեմատելով Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» այն մասերը, որոնց շարադրման համար օգտագործված աղբյուրները պահպանվել են և համեմատություն անելու հնարավորություն են ընձեռում։ Պետք է նշել, որ մեր հեղինակը որպես բանաբաղ աչքի է ընկնում իր աղբյուրի ճշգրիտ վերարտադրությամբ, այն աստիճանի ճշգրիտ, որ Թեոփանեսի օգտագործած աղբյուրների (օրինակ՝ Պրոկոպիոս Կեսարացու գործերի) հրատարակիչները Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» տվյալներին դիմում են իբրև տարրնթերցվածքների¹⁶։ Միաժամանակ պիտի ասել, որ եթե մեր պատմիչը փաստական նյութը վերարտադրելու հարցում «անաշառ» է, նա ամենևին էլ «պասսիվ» չէ ձեռքի տակ ունեցած աղբյուրի հեղինակի հայացքների հանդեպ։ Թեոփանեսի պատմագրական մեթոդը ակտիվ է, նա ունի սեփական հայացք ու աշխարհայացք¹⁷, որը ցցուն կերպով հանդես է գալիս այս կամ այն աղբյուրից քաղած նյութը վերարտադրելու ժամանակ։ Նա հատկապես քննադատական վերաբերմունք ունի բյուզանդական կայսրերի նկատմամբ, նշանակություն չունի՝ ժամանակագրական առումով իրեն մոտ են կանգնած նրանք, թե ոչ¹⁸։

Թեոփանեսն ամենայն ճշգրտությամբ բերում է իր աղբյուրներից քաղած թվական տվյալները, բայց ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիր-

¹⁴ Նույն տեղում, III, էջ 420, IV, էջ 236։

¹⁵ Brooks, The sources of Theophanes, էջ 578—587, Pigulevskaja, Theophanes' Chronographia, էջ 55—60, Նույնի, Хронография Феофана, էջ 152—161։

¹⁶ Чукуров, Феофан Исповедник, стр. 62.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 71։

¹⁸ Նույն տեղում։

րողները, հաճախ աղավաղում է հատուկ անուններն ու տեղանունները¹⁹։ Թեոփանեսը որոշ դեպքերում, առանց այդ րանը նկատելու, միևնույն աշխարհագրական վայրը տեղադրում է տարբեր տեղերում²⁰։ Դա բացատրվում է ոչ թե Թեոփանեսի աշխարհագրական գիտելիքների պակասությամբ, այլ այն հանգամանքով, որ Կոստանդնուպոլսեցի Թեոփանեսի համար աշխարհագրությունը այնքան էլ առաջնակարգ նշանակություն չուներ²¹։

Ինչ վերաբերում է Թեոփիլակտոս Սիմոկատատասի գործին, ապա Թեոփանեսն իր երկում կերպարանափոխում է իր աղբյուրի հռետորական ոճը, այն դարձնում է մանրամասներով աղքատ, աչքաթող անում անտիկ Հունաստանի հեղինակներից կատարված բազմաթիվ մեջբերումները։ Բայց հակառակ այդ բոլորին, ինչպես և Պրոկոպիոս Կեսարացու դեպքում, նա վերարտադրում է իր աղբյուրը ամենալն ճշգրտությամբ։ Նա ոչ թե սոսկ կրճատում է իր աղբյուրը, այլ մշակում այն²²։

Զի կարելի խոսել Թեոփանեսի պատմական երկի մասին, առանց հատուկ կանգ առնելու հեղինակի որդեգրած ու մշակած ժամանակագրական սխտեմի վրա, քանզի այն միանգամայն տարբերվում է բյուզանդական բոլոր պատմագիրների օգտագործածից։ Նախ ասենք, որ Թեոփանեսը դեպքերը շարադրում է խստագույնս ըստ տարիների, ընդ որում տալիս է նույն դեպքի վերաբերյալ բազմաթիվ թվական տրվյալներ։ Ամենից առաջ նա չի օգտագործում աշխարհի արարչագործության ընդունված Կոստանդնուպոլսի էրան, որի համաձայն մ.թ. առաջին տարին համապատասխանում է աշխարհի արարչագործության 5508 թ., այլ ալեքսանդրյան թվականը, որի 5492 թ. համապատասխանում է մ.թ. առաջին տարուն։ Բայց Թեոփանեսը չի բավարարվել միայն այդ թվականը նշելով։ Նա միաժամանակ նշում է ինդիկտիոնի տարիները²³, Քրիստոսի մարդեղության, Հռոմի, Կոստանդնուպոլսի, Անտիոքի, Երուսաղեմի, Ալեքսանդրիայի հոգևոր պետերի, բյուզանդական կալսեր. պարսից արքայի, արաբ խալիֆայի գահակալության տարեթվերը։ Չունայած այդ բոլոր մանրամասնություններին, ուսումնասիրողները Թեո-

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 64։

²⁰ Նույն տեղում, էջ 66։

²¹ Նույն տեղում, էջ 67։

²² Чичуров, Феофан—компилятор Феофилакта, стр. 203—206.

²³ Ինդիկտիոնի վերաբերյալ տե՛ս Կոստանդին Միքանադին, էջ 230, Հավանական Ակիլիցես, էջ 276։

փանեասի ժամանակագրական տվյալները ծայր աստիճան խառնաշփոթ էին համարում²⁴։ Բայց հատուկ հետազոտությունը ժխտում է այդ ծայրահեղ կարծիքները։ Մասնագետները նշում են միայն, որ Թեոփանեասի աշխարհի արարչագործության թվականը 6102-ից (մ.թ. 609/610) 6265-ը (մ.թ. 772/773), բացառյալ 6207-ից (մ.թ. 714/715) մինչև 6218-ը (մ.թ. 725/726 թ.) տարեթվերը ինգիկտիոնի տարիների համեմատությամբ մեկ տարով ետ են մնում²⁵։ Վեճեր կան այն հարցի վերաբերյալ, թե Թեոփանեասի նոր տարին երբ է սկսվում։ Ոմանք ընդունում են սեպտեմբերի 1-ը, իսկ ըստ Վ. Գրյումելի այն սկսվում է մարտի 25-ին²⁶։

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Բյուզանդիայի VII—VIII դդ. պատմության աղբյուրների կատարյալ սովոր պիտի ստիպեր հետագա ժամանակագիրներին իրենց աշխատություններում տվյալ շրջանը լուսաբանելու համար լայնորեն օգտագործելու Թեոփանեասի «Ժամանակագրության» տվյալները։ Նրանից օգտվել է Կոստանգին Միրանաժինը հատկապես իր «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության մեջ։ Այդ գրքի 14-րդ գլուխը՝ «Մուհամեդի ծագումնաբանության մասին», 17-րդ գլուխը՝ «Երանելի Թեոփանեասի ժամանակագրությունից», 18-րդը՝ «Արաբների երկրորդ առաջնորդ՝ Աբուբաքր, իշխել է երեք տարի», 19-րդը՝ «Արաբների երրորդ առաջնորդ՝ Օմար», 20-րդը՝ «Արաբների չորրորդ առաջնորդ՝ Օթման», 21-րդը՝ «Թեոփանեասի ժամանակագրությունից, աշխարհի արարչագործության 6171 թ.», 22-րդը՝ «Երանելի Թեոփանեասի ժամանակագրությունից՝ նրանց (արաբների) մասին, և Մուավիայի ու նրա տոհմի մասին, ինչպես նա անցավ Իսպանիա։ Հռոմայեցիների կայսր Հուստինիանոս Քթատ», 25-րդը՝ «Սիգրիանեի սուրբ Թեոփանեասի պատմությունից» շարադրված են Թեոփանեասի «Ժամանակագրության» հիման վրա։ Թեոփանեասից օգտվել են նաև Գեորգ Վանականը (IX դ.), Սիմեոն Լոգոթետը (X դ.), Գեորգ Կեղրենոսը (XI դ.),

²⁴ Успенский, Очерки, III, стр. 397.

²⁵ Թեոփանեասի ժամանակագրության (խրոնոլոգիայի) մասին տե՛ս Hubert, Observations, էջ 491—503, Brooks, The Chronology, էջ 82—97, Դույնի՝ Indictions, էջ 503—504, Hodgkin, The Chronology, էջ 283—289, Martroye, Chronologie, էջ 292—295, Ostrogorsky, Die Chronologie, էջ 1—56, Դույնի՝ Histoire, էջ 117—118, Grumel, L'année, էջ 396—408, Чичуров, Византийские исторические сочинения, էջ 19, Թեոփանեասի Վրիստոսի մարդեղության թվականները սխալ են։

²⁶ Grumel, L'année:

Հովհաննես Զոնարասը (XII դ.), Թեոդորոս Սկուտարիոտեսը (XIII դ.) և բազմաթիվ անանուն ժամանակագիրներ²⁷:

Թեոփանեսի պատմական երկը արժեքավորվել է դեռևս հեղինակի մոտիկ ժամանակակիցների կողմից: Բյուզանդական պատմագրական գործերի մեջ նրան առանձնահատուկ բախտ է վիճակվել: 873—875 թթ. միջև այն լատիներեն է թարգմանվել Հռոմի պապի նվիրակ Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսի կողմից²⁸: Հարկավ, Անաստասիոսի ձեռքում եղել է եթե ոչ Թեոփանեսի ինքնագիրը, համեմայն դեպս նրանից անմիջապես կատարված մի արտագրություն: Այս հանդամանքը հսկայական նշանակություն ունի Թեոփանեսի հունարեն բնագրի ուսումնասիրության, հաճախ սրբագրման ու լրացման տեսակետից: Անաստասիոսի թարգմանությունը, որ կրում է «Chronographia tripartita» խորագիրը (Եռմասյան ժամանակագրություն) բազմաթիվ վեճեր է առաջացրել ուսումնասիրողների շրջանում: Նշենք այստեղ, որ Անաստասիոսի ինքնագիրը չի պահպանվել, մեզ հասել են ավելի ուշ շրջանի արտագրություններ և հարց է, թե ինչքանով են նրանք ճիշտ արտահայտում Անաստասիոսի գրածը: «Chronographia tripartita»-ի հնագույն արտագրությունները, որոնք ընկած են Կ. դե Բոորի հրատարակության հիմքում, հետևյալներն են. «Cassinensis 6, Palatinus 826 և Historia Miscella (գլխավորապես նրա երկրորդ կեսը՝ Vaticanus Palatinus 909): Վերջինիս մասին տիրող է այն կարծիքը, որ դա Լանդուֆոս Սագակի ձեռագիրն է, որ Անաստասիոսի թարգմանության X—XI դդ. մի գրչագրից արված արտագրություն է²⁹:

Անաստասիոսը թարգմանության սկզբում խոսք է տալիս հավատարիմ մնալ իր բնագրին, իր կողմից որևէ բան չավելացնել (nihil meum in hoc opere prosus insertum praenosce) և նա խոստումը կատարում է: «Chronographia tripartita»-ի ամենարժանիքի հետաշոտող Կ. դե Բոորը նրա մեջ նշում է թարգմանչի ընդամենը շորս ընդմիջարկություն, որոնք, ի դեպ, անհրաժեշտ էին բնագիրը հասկանալի դառնալու համար³⁰: Այդուհանդերձ Կ. դե Բոորը նշում է

²⁷ Տե՛ս Moravcsik, Byzantinoturcica, I, S. 533.

²⁸ Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսի աշխատասիրած լատիներեն թարգմանության վերջին (քննական) հրատարակությունն իրականացրել է Կարոլոս դե Բոորը: Տե՛ս Anastasii Bibliothecarii summae ac apostolicae sedis Chronographia tripartita, in Theophanis Chronographia, rec. C. de Boor, vol. II, Lipsiae, 1885, p. 31—340: Նրա մասին նույն տեղում, էջ 401—435.

²⁹ Успенский, Очерки, III, стр. 390.

³⁰ Նույն տեղում, էջ 413.

նաև, որ Թեոփանեսի հունարեն բնագրի իսկական թարգմանության մասին կարելի է խոսել միայն սկսած Հուստինոս II-ի, անգամ Մավրիկիոսի շրջանի պատմությունից միայն: Դրան նախորդող շարադրանքը, որն իրենից ներկայացնում է ծաղկաբաղուն, «աճախ՝ համառոտագրություն, դժվար թե հունարեն բնագրի քննական ուսումնասիրության համար որևէ արժեք ներկայացնի»³¹: Հակառակ այդ բոլորին, դե Բոորը, թեև ամենամանրակրկիտ ձևով ուսումնասիրել է Անաստասիոսի առավելություններն ու թերությունները՝ որպես թարգմանչի, ի վերջո հրաժարվեց նրա թարգմանությունը որևէ կերպ արժեքավորելու մտքից հունարեն բնագրի ուսումնասիրության համար³²: Նա անգամ կասկած է հայտնել Անաստասիոսի հունարեն լեզվի գիտելիքների վերաբերյալ³³, չետազա ուսումնասիրողները շրնդունեցին Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի թարգմանության դե Բոորի տված գնահատականը: Եվ Պրեբրաժենսկին³⁴, և՛, հատկապես, Ուսպենսկին ըստ արժանվույն գնահատեցին թարգմանության նշանակությունը հունարեն բնագրի քննության առնչությամբ: Ուսպենսկին ցույց տվեց, որ հունարեն բնագրի համեմատությամբ լատիներեն թարգմանության մեջ առկա բացթողումներն ու հավելումները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ դրանք Անաստասիոսի ինքնակամ խմբագրման արգասիք չեն, այլ արտացոլումը Թեոփանեսի հունարեն այն բնագրի, որ իր ձեռքի տակ է ունեցել Անաստասիոսը³⁵: Ուսպենսկին բնագրերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ եկել է այն եզրակացության, որ Անաստասիոսը անշափ ճշգրիտ է, նա ջանացել է բաց չթողնելու անգամ իր համար դժվարամատչելի և լատիներենում իմաստը մթազնոդ և ոչ մի բառ³⁶, որ Chronographia tripartita-ն մեզ ամենից շատ է մոտեցնում Թեոփանեսի նախնական շարադրանքին³⁷: Անաստասիոսը ոչ հազվադեպ տալիս էր հունարեն բնագրի տառացի թարգմանությունը, չփորձելով անգամ պահպանել լատիներենի շարահյուսության օրենքները: «Կարելի է վստահորեն ասել, — գրում է Ուսպենսկին, — որ Անաստասիոսը թարգմանության ենթակա բնագրի

³¹ Նույն տեղում, էջ 400:

³² Նույն տեղում, էջ 398:

³³ Նույն տեղում, էջ 418:

³⁴ Преображенский, Летописное повествование, էջ 50 և հտ.:

³⁵ Успенский, Очерки, III, էջ 416: Տե՛ս նաև Липшиц-ի առաջաբանը Ուսպենսկու հիշյալ աշխատության մասին, «Византийский Временник», т. III, стр. 396.

³⁶ Успенский, Очерки, III, էջ 419: Հմմտ. Преображенский, Летописное повествование, стр. 50.

³⁷ Успенский, Очерки, III, էջ 419:

գրական «սրբագրման», կատարելագործման ուղղությամբ չէր էլ մտածում»³⁸:

Անաստասիոսը թարգմանել և իր «Chronographia tripartita»-ին է կցել Նիկեփոր պատրիարքի պատմական երկրորդ աշխատությունը՝ *Χρονολογιακὸν συντομικόν* -ը, աստվածաշնչային թագավորների, պարսից, հելլենիստական շրջանի թագավորների, հռոմեական և բյուզանդական կայսրերի ցուցակը՝ մինչև 829 թ.:

Խոսել Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» մասին առանց կանգ առնելու Թեոփանեսի ժամանակակից մի այլ պատմիչի երկի՝ պատ-
րիարք Նիկեփորի (806—815) «Համառոտ պատմության» վրա («Brevi-
arium»), անհնարին է, քանզի, ինչպես կասվի ստորև, եթե չհաշվենք
Թեոփանեսի պատմական երկը, ապա Նիկեփորի «Breviarium»-ը հան-
դիսանում է մեղ հասած, Բյուզանդիայի VII—VIII դարերի պատմու-
թյան վերաբերող միակ աղբյուրը։ Ե՛վ Թեոփանեսը, և՛ Նիկեփորը իրենց
երկերի վրա աշխատել են IX դ. 10-ական թվականներին և երկուսն էլ
հենվում են այժմ կորած միևնույն աղբյուրների վրա³⁹։ Այս հանդաման-
քը շատ կարևոր է Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» տվյալները ռս-
տուգելու առումով։ Նիկեփորի աշխատությունը հունարեն բնագրում կը-
րում է հետևյալ խորագիրը. «Του εν αγίοις πατρός ημών Νικηφόρου πα-
τριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία συντομος απο της Μαυριχίου βασιλείας»
(«Սրբոյն հօրն մերոյ Նիկեփորայ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքի Հա-
մառոտ պատմութիւն ի Թագաւորութենէն Մօրկայ») ⁴⁰։ Այն ընդգրկում է
610—769 թթ. պատմությունը։

Ինչպես ասվեց, Թեոփանեսն ու Նիկեփորը օգտվել են միևնույն աղբյուրներից: Դրա մասին է վկայում այդ երկու հեղինակների երկերում նկատվող բազում հատվածների նույնությունը⁴¹: Տեղ-տեղ նմա-

38 Նույն տեղում, էջ 417,

³⁹ *Moravcsik*, *Byzantinoturcica*, I, S. 456–457.

⁴⁰ Հունարենն ընադրի հրատարակություններն են. *Nicephori, Breviarium: ֆննական ընադրի հրատարակությունն իրականացրել է Կ. դե Բոորը. Nicephori, a chiepiscopei Constantinopolitani opuscula historica, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1880. Ունի ռուսերեն թարգմանություն. Луншиц, Никифор: Ур. քանի հատվածները հունարենն ընադրով և ռուսերեն թարգմանությամբ, ընդարձակ ծանոթագրություններով հրատարակել է Չիչուրովը. Чичуров, Византийские исторические сочинения, էջ 131—184, Հատվածաբար թարգմանված է նաև գերմաներեն, բուլղարերեն, սերբերեն, լեհերեն և հունգարերեն (տե՛ս Чичуров, նույն տեղում, էջ 149)։*

⁴¹¹ Успенский, Очерки, III, 430.

նություններն այնքան են բառացի, իսկ տարբերություններն այնպիսիք, որ գիտնականներին ստիպեցին հրաժարվել ժամանակին հայտնված այն կարծիքից, թե նրանցից մեկն ու մեկը օգտվել է մյուսից⁴²։ Պատկերամարտական այժմ կորած ժամանակագրությունից նիկեփորի քաղած նյութը քաղված է և Թեոփանեսի կողմից, բայց այդ երկու պատմիչներն իրենց առաջ տարբեր խնդիրներ են դրել։ Թեոփանեսը գրում է ավելի ընդարձակ պատմություն, նա ուշադրություն է դարձնում նաև Ռյուզանդական կայսրության հարևանների վրա, այնինչ նիկեփորը որոշել է գրել սեղմ ու համառոտ մի պատմություն։ Ավելի հանգամանորեն կանգ առնելով լեոն III-ի և Կոստանդին V-ի ժամանակաշրջանի վրա, նա հակառակ որ պատկանում էր պատկերապաշտների ճամբարին, օգտագործելով միևնույն աղբյուրը, պատկերամարտ կայսրերի բնութագրման հարցում ավելի զուսպ է, քան ծայրահեղության հասնող Թեոփանեսը⁴³։

Նշենք սակայն, որ առանձին դեպքերում (օրինակ բուլղար խան Տերվելի շրջանի վերաբերյալ) Թեոփանեսի և նիկեփորի աշխատությունները էապես տարբերվում են, դա վկայում է այն մասին, որ նիկեփորը ունեցել է մի այլ աղբյուր, որին անտեղյակ էր Թեոփանեսը⁴⁴։ Նիկեփորի երկում հանդիպում են և բազմաթիվ տեղեկություններ, որոնք պարզապես բացակայում են Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» մեջ⁴⁵։

Ինչպես ասվեց, բացի «Breviarium»-ից, նիկեփորը գրել է նաև „Χρονογραφικὸν σύντομον“, աստվածաշնչային, պարսից, հելլենիստական թագավորների, հռոմեական և Ռյուզանդական կայսրերի մի ցուցակ, որը լատիներեն է թարգմանել Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսը⁴⁶։

Արդ, ի՞նչ արժեք է ներկայացնում Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» հայոց պատմության ուսումնասիրության համար։ Պետք է նշել, որ VII—VIII դդ. հայոց պատմության վերաբերյալ հայկական աղբյուրների տվյալները թեև քիչ չեն, բայց անբավարար են ժամանակաշրջանի հանգամանալից պատկերը տալու համար։ Այդ դարերի վերաբերյալ կարելի է հիշատակել Սեբեոսի, Ղևոնդ վարդապետի, մասամբ Մովսես Կաղանկատվացու արժեքավոր գործերը։ Որոշ նշանակություն

⁴² Նույն տեղում, էջ 421։

⁴³ Հմմտ. նույն տեղում, էջ 430։

⁴⁴ Цанкова-Петкова, О территории, էջ 132, ծանոթ. 43։

⁴⁵ Чучуров, Византийские исторические сочинения, стр. 147.

⁴⁶ Միջնադարում հունարենից թարգմանվել է նաև ոուսերեն և հայտնի է „Летописец вскоре“ խորաղբով։

ունի հունարեն թարգմանությամբ պահպանված և գիտությանը «Narratio de rebus Armeniae» խորագրով հայտնի հայ-քաղկեդոնական մի աշխատանք⁴⁷, որը, սակայն, հիմնականում եկեղեցու պատմությանն է անդրադառնում: Ավելի ուշ հեղինակներից, որոնց գործերը այս կամ այն ափով հետաքրքրություն են ներկայացնում խնդրո առարկա շրջանի պատմության ուսումնասիրության համար, Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Թովմա Արծրունու և Վարդան Արևելցու պատմական երկերն են, որոնց՝ մեզ հետաքրքրող նյութը հիմնականում քաղված է Սեբեոսից և Ղևոնդ վարդապետից:

Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» անփոխարինելի աղբյուր է ամենից առաջ սասանյանների հարստության մայրամուտի ժամանակաշրջանի բյուզանդապարսկական հարաբերությունների վերաբերյալ, հատկապես Հերակլիոս կայսեր երկարատև պատերազմների, որոնց թատերաբեմը հիմնականում Հայաստանն էր: Թեոփանեսի տվյալները հայ պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների համադրությամբ, տալիս են VII դ. 10—20-ական թվականներին Հայաստանում տիրող իրադրության առավել կատարյալ պատկերը: Թեոփանեսի պատմական երկը որոշակի արժեք է ներկայացնում նաև արաբների կողմից Հայաստանի նվաճման, երկրում նրանց տիրապետության հաստատման, նվաճողների վարած քաղաքականության, արաբաբյուզանդական մրցակցության ոլորտում գտնվող Հայաստանի քաղաքական ու սոցիալական վիճակի վերաբերյալ առավել հանգամանալից պատկերացում կազմելու համար: Թեոփանեսը առաջին բյուզանդական պատմիչն է, որ հիշատակում է պավլիկյան աղանդավորներին, նրանց նկատմամբ Բյուզանդական կայսրության վարած քաղաքականության, հայ աղանդավորների Բյուզանդիայում ստեղծած բազմամարդ գաղութների մասին:

Իայց Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» արժեքը միայն դրանում չէ: Ի տարբերություն հայ պատմիչների, որոնք ի միջի այլոց են խոսում հայերի՝ Բյուզանդական կայսրության կյանքում խաղացած դերի վերաբերյալ, նա այդ մասին հսկայական նյութ է մատակարարում: VII դարը հայտնի է որպես Բյուզանդական կայսրության մեջ ռազմավարչական արմատական վերափոխումների ժամանակաշրջան: Ստեղծվում են Փոքրասիական բանակաթեմերը, որոնք բախտորոշ դեր են խաղում արաբական վտանդի առջև երկրի պաշտպանունակությունն ուժեղացնելու ուղղությամբ: Ահա հիմնականում Թեոփանեսից ինք իմանում, որ VII դ.

47 Տե՛ս Բարթիկյան Narratio:

երկրորդ կեսին և հատկապես ամբողջ VIII դ. ընթացքում այդ բանականթեմերի ղեկավարությունը հիմնականում վստահված էր հայազգի նշանավոր գործիչների, որոնցից շատերը անհայտ են հայ պատմիչներին: Այդ գործիչներից ոմանք տիրանում են անգամ բյուզանդական կայսեր ծիրանին ու գայիսոնին⁴⁸:

Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» հայոց պատմության համար ունի նաև անուղղակի արժեք: Ուսումնասիրել հայոց պատմությունը (քաղաքական դրությունը, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, դասակարգային պայքարը) հարևան երկրների պատմությունից անկախ հնարավոր չէ: Կայսրության ներքին կյանքում տեղի ունեցած իրադարձությունները, տիրող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, դասակարգային պայքարը հնարավորություն են տալիս զուգահեռներ անցկացնել, ավելի խորությամբ ու հանգամանորեն հետազոտել հայոց պատմությունը: Թեոփանեսը բյուզանդական այն հեղինակներից է, որ կայսրության պատմությունը տալիս է միջազգային ֆոնի վրա:

* * *

Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» պահպանվել է բազմաթիվ գրչագրերում, որոնք սակայն ոչ բոլորն են ամբողջությամբ ընդգրկում երկը: Լավագույններն են համարվում հետևյալները.

Paris. gr. 1710 (X դ.)
Vatic. gr. 155 (X դ.)
Paris. gr. 1711 (XI դ.)
Vatic. gr. 978 (XI—XII դ.)
Vatic. gr. 154 (XII դ.)
Paris.-Coislin. gr. 133 (XII դ.)
Taurin. gr. 226 [B IV 4] (XV դ.)
Vatic. Barber. gr. 553 [V 49] (XVI դ.)
Paris. gr. 1709 (XVI դ.)
Vatic. Palat. gr. 395 (XVI դ.)
Monac. gr. 391 (XVI դ.)
Vatic. gr. 979 (XVI դ.)

⁴⁸ Հայազգի այդ բարձրաստիճան գործիչների մանրամասն ցանկը տե՛ս ստորև, էջ XLVIII—L:

Vatic. Barber. gr. 233 [II 54] (XVI դ.)

Vatic. Urbinus 87 (XVII դ.)⁴⁹

Թեոփանեսի երկի քննական բնագրի հրատարակիչ Կ. գե Բոորը գտնում է, որ ամենարևոտիւր Վատիկանի մատենադարանի № 154 ձեռագիրն է, որտեղ սակայն շարադրանքն ընդհատվում է Հուստինոս I-ի թագավորության ժամանակաշրջանով: Ուսումնասիրողների մի մասի կարծիքով Թեոփանեսի բնագիրը շատ չի տուժել արտագրող-խմբագրողների կողմից⁵⁰, թեև, հիմնական հետադոտողներից մեկը՝ Գ. Պ. Պրեոբրաժենսկին վճռականորեն դեմ է այդ մտքին: Նա ընդգծում է, որ Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» բովանդակող և ոչ մի գրող-չափի զերծ չի մնացել կողմնակի միջամտությունից⁵¹:

Թեոփանես խոստովանողի «Ժամանակագրության» հունարեն բնագիրը առաջին անգամ հրատարակել է J. Goar-ը բյուզանդական պատմիչների փարիզյան մատենաշարում 1655 թ.: Այն վերահրատարակվել է Combefis-ի կողմից բյուզանդական հեղինակների վենետիկյան մատենաշարում՝ 1729 թ.: I. Classen-ը Թեոփանեսի երկի հունարեն բնագիրը, իսկ I. Bekker-ը Անաստասիոս Բիբլիոթեկաբիոսի լատիներեն թարգմանությունը հրատարակեցին բյուզանդական հեղինակների բոննյան մատենաշարում⁵²: Migne-ի հայտնի «Հունական հայրաբանություն» մեջ վերահրատարակվել է բոննյան շարքում լույս տեսած բրնադիրը⁵³: Հունարեն քննական բնագրի հրատարակությունն իրականացրել է C. de Boor-ը⁵⁴, «Ժամանակագրությունը» հատվածաբար հրատարակել է L. F. Tafel-ը⁵⁵:

⁴⁹ Moravcsik, Byzantinoturcica, I, S. 533: Ձեռագրերի մասին Կ. գե Բոորի ուսումնասիրությունը՝ Theophanis Chronographia, vol. II, p. 347—400:

⁵⁰ Krumbacher, Geschichte, S. 345

⁵¹ Преображенский, Летописное повествование, стр. 32 и сл.

⁵² Theophanis Chronographia ex recensione Ioannis Classeni, volumen I. Bonnae, 1839. Volumen II. Anastasii Bibliothecarii Historia Ecclesiastica, ex recensione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1841, p. 40—284.

⁵³ Migne, Patrologia graeca, t. 108, Paris, 1863.

⁵⁴ Theophanis Chronographia, rec. C. de Boor, I, Lipsiae, 1883 (վերահրատարակվել է անփոփոխ 1883 թ. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim).

⁵⁵ L. F. Tafel, Theophanis Chronographia (Probe einer neuen kritisch-exegetischen Ausgabe), Sitzungsberichte der philos. hist. Cl. der k. Akademie der Wiss., Wien, 9 (1852), S. 21—172.

Նշենք այստեղ, որ բացի Անաստասիոսի թարգմանությունից, Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» հունարեն բնագիրը ունի մի երկրորդ լատիներեն թարգմանություն, որն իրականացրել է J. Goar-ը: Այն բերված է հունարեն բնագրին գուգահեռ նախ բյուզանդական պատմիչների փարիզյան, ապա վենետիկյան մատենաշարում: Բոննի մատենաշարում (Corpus Bonnense Historiae Byzantinae) լույս է տեսել I. Classen-ի թարգմանությունը: Ժամանակակից եվրոպական լեզուներով այն թարգմանված է ռուսերեն Օբուլենսկու և Տերնովսկու կողմից⁵⁶: Այդ թարգմանության առանձին հատվածներ լույս են տեսել «Вестник Древней Истории» հանդեսում⁵⁷: Հատվածներ լույս են տեսել Գրացիանսկու և Սկազկինի կազմած «Քրեստոմատիայում»⁵⁸, ինչպես և Բյուզանդիայի սոցիալ-տնտեսական պատմության վերաբերյալ փաստաթղթերի ժողովածուում⁵⁹, «Բյուզանդական գրականության հուշարձաններ» ժողովածուում⁶⁰ և հենց վերջերս՝ Զիշուրովի գրքում⁶¹:

Թեոփանեսի երկը հատվածաբար թարգմանվել է նաև գերմաներեն⁶²,

⁵⁶ Летопись византийца Феофана в переводе с греческого В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского. С предисловием О. М. Бодянского, Москва, 1887 (Чтения в обществе истории и древностей российских, 1884—1887).

⁵⁷ А. В. Мишулин, Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. «Вестник Древней Истории» 1941, № 1, § 3. Отрывки из византийских писателей VII—VIII вв. (Феофлакта Симокатты и Феофана).

⁵⁸ Н. П. Грацианский. С. Д. Сказкин, Хрестоматия по истории средних веков, т. I, М., 1949.

⁵⁹ Сборник документов по социально-экономической истории Византии, М., 1951.

⁶⁰ Памятники византийской литературы IV—IX веков, под редакцией Л. А. Фрейберг, М., 1968.

⁶¹ Чичуров, Византийские исторические сочинения.

⁶² Dielerich K., Byzantinischen Quellen zur Lander-und Volkerkunde (5.—15. Jhd), Leipzig, 1912; Bilderstreit und Arabersturm in Byzanz. Das 8. Jahrhundert (717—813) aus der Weltchronik des Theophanes übersetzt, eingeleitet und erklärt von Leopold Breyer. Verlag Styria, Graz—Wien—Köln, 1957. („Byzantinische Geschichtsschreiber“, herausgegeben von E. V. Ivanka, Bd. VI).

սերբերեն⁶³, բուլղարերեն⁶⁴, վրացերեն⁶⁵, լեհերեն⁶⁶ և հունգարերեն⁶⁷:

* * *

Հուստինիանոս I-ը իր հետնորդներին թողեց փառքի գազաթնակետին գտնվող, արտաքնապես հզոր հսկայածավալ մի կայսրություն, որը, սակայն, ներքուստ քայքայված օրգանիզմ էր: Երկարատև պատերազմները, ամբողջ երկիրն ընդգրկած ահռելի շինարարությունը կապված էր ու պայմանավորված հարկային լծի ծանրացմամբ: Գյուղատնտեսությունն անկում էր ապրում, ծանր վիճակում էին արհեստագործությունն ու առևտուրը: Հուստինոս II (565—578) և Տիրեբիոս (578—582) կայսրերը չէին կարողանում կանգնեցնել կայսրության աստիճանական փլուզումը, վերացնել պետության միասնությունը քայքայող կրոնադավանաբանական վեճերը քաղկեդոնիկների և միաբնականների միջև: Մավրիկիոս կայսրը (582—602), գիտակցելով այդ բոլորը, փորձեց դրությունը կայունացնել դիմելով մի շարք բարեփոխումների: Նա որոշ միջոցների դիմեց վարչական ապարատի ապակենտրոնացման, հարկային լծի որոշ թեթևացման ուղղությամբ, բայց շոշափելի արդյունքների չըհասավ: Դժգոհությունը համընդհանուր էր, իշխանությունների դեմ բռնկվող ապստամբություններն ու խռովությունները՝ հաճախակի: Ծանր էր վիճակը հենց մայրաքաղաքում:

Կայսրության ներքին դրությունը է՛լ ավելի էր վատթարացնում արտաքին վտանգը, բայց նրա առաջն առնելու հնարավորություններն այն չէին, ինչ Հուստինիանոս I-ի թագավորության սկզբում: Իտալական թերակղզու մեծ մասը նվաճվեց լանգոբարդների կողմից, կայսրության տիրապետությունն իսպանիայում սասանվում էր վեստգոթների հարված-

⁶³ «Византиски извори за историји народа Југославије», I, стр. 217—237.

⁶⁴ Извори за Българската история VI, Гръцки извори том III, София, 1960, стр. 226—289. *Բուլղարիային վերաբերող հատվածները ավելի վաղ բուլղարերեն էր թարգմանել Վ. Բեշևևիևը*. В. Бешевлиев. Гръцки и латински извори за историята на България. Теофан, «Прометей», IV (1940), 3, стр. 27—30, 4, стр. 26—29, 5, стр. 23—29, 6, стр. 23—31.

⁶⁵ Сведения византийских писателей о Грузии, том IV, 1. Греческие тексты с грузинским переводом издал и примечаниями снабдил С. Г. Каухчишвили, Тбилиси, 1941.

⁶⁶ *Plezia M.*, Greckie i łacinskie źródła do naistarszych dziejów Słowian. Poznań—Kraków, 1952; *Labuda G.*, Materiały Źródłowe do historii Polski epoki feudalnej, t. I. Słowiańszczyzna pierwotna, Warszawa, 1954.

⁶⁷ *Gracianskij N. P.*—*Szkazkin S. D.*, Középkori történeti Crestomathia, Budapest, 1952—1953, t. I—II.

ների ներքո: Իսկ արևելքում դրությունը ողբալի էր: Շարունակվում էր Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի հակամարտությունը Հայաստանի համար, հոսրով I-ի օրոք հաջողությունների նժարը թերվում էր պարսից կողմի: Դրությունը փոխվեց հօգուտ կայսրության հոսրովի մահից հետո, երբ նոր արքայից արքայի՝ Որմիզ IV-ի դեմ պայթեց Վահրամ Չուբինի ապստամբությունն ընդդեմ Սասանյան հարստության: Համոզված լինելով, որ սեփական ուժերով չի կարողանալու հաջողության հասնել, Վահրամ Չուբինը դիմեց Մուշեղ Մամիկոնյանի և այլ հայ նախարարների օգնության, բարենպաստ ելքի դեպքում խոստանալով նրանց վերականգնել հայոց թագավորությունը. «Ձեզ տուեալ լիցի իմ,— գրում էր նա,— ղՀայոց թագաւորութիւնն. զոր և դուք կամիք՝ արասջիք ձեզ թագաւոր: Եւ թողում ձեզ զամենայն երկիրն Հայոց մինչև ցԿապկոհ և ցդուռն Աղուանից. և յԱսորոց կողմանէ՝ զԱրուաստան, զՄրժուին և զնոր Շիրական մինչև ցսահմանս Տաճկաց, զի առ նախնեաւքն իսկ ձեզ լեալ է. և ընդ արևմուտս մինչև ցԿեսարիո» կապաղովկացւոց»⁶⁸:

Մուշեղ Մամիկոնյանը և հայ մյուս նախարարներն ընդառաջ չգնացին ապստամբի խնդրանքին, ականջ չկախեցին Հայաստանի ապագա անկախության մասին ապստամբի հիմնադուրկ խոսքերին: Իսկ պարսից պալատական ավագանին ստեղծված գրությունից ելք է գտնում. սպանելով Որմիզ IV արքային, զահ բարձրացնելով նրա մանկահասակ որդի հոսրովին: Վահրամ Չուբինի ապստամբությունը ճնշելու համար ավագանին ստիպված դիմում է դարավոր թշնամի Բյուզանդիային, ռազմական օգնության դիմաց խոստանում զիջել Հայաստանի, Ասորիքի և Վրաստանի մեծ մասը, ինչ ընդհանուր առմամբ կատարվում է 591 թ. կնքված պայմանագրով հոսրով արքան «...ետ նոցա զԱրուաստան զամենայն մինչև ցՄժբին, և զերկիրն Հայոց՝ որ ընդ իւրով իշխանութեամբ էր, զտուն Տանուտերական մինչև ցգետն Հուրազդան, և զգաւառն Կոտէից մինչև ցաւանն Գառնի և ցեղր ծովուն Բղնունեաց, և զԱռնաստաւան և ցԳոգովիտ գաւառ մինչև ցՀացիւն և ցՄակու: Եւ կողմն Վասպուրա. կան գնդին էր ի ծառայութիւն պարսից արքային»⁶⁹:

Այսպիսով Հայաստանը երկրորդ անգամ բաժանվեց երկու աշխարհակալ տերությունների միջև, այս անգամ առյուծի բաժինն ընկավ Բյուզանդիային: Հայ ժողովրդի համար ստեղծվեց մի մղձավանջային

⁶⁸ Սեբեոս, էջ 78:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 84:

Ժամանակաշրջան: Երկու ախոյաններն էլ, նայած ժամանակին ու պահանջներին, մեկ հալածում, մեկ ջանում էին սիրաշահել հայերին և, նախ և առաջ, նրանց ավագանուն, նախարարներին: Սրանից էլ ահա այդ անվերջ գաղթներն ու տեղափոխությունները Հայաստանի մի մասից մյուսը⁷⁰: Հայաստանում առաջացավ մի քառասյին վիճակ, որն է՛լ ավելի էր վատթարացնում երկու ախոյան պետությունների որդեգրած հայաջինջ քաղաքականությունը: Հանրահայտ է Մավրիկիոս կայսեր վերագրվող թուղթը՝ պարսից արքայից արքային. «Աղդ մի խոտոր և անհնազանդ են, ասէ, կան ի միջի մերում և պղտորեն: Բայց եկ, ասէ, ես զիմս ժողովեմ և ի Թրակէ գումարեմ. և դու գթոյդ ժողովէ և հրամայէ յԱրևելս տանել: Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին. և եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն. և մեք կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դժբա յերկրի իւրեանց լինիցին՝ մեզ հանգչել ոչ լինի»⁷¹:

Մավրիկիոսը երբեք չէր նամակ գրել է, թե ոչ, հարց է, բայց բոլոր դեպքերում Սեբեոսի երկում բերվածը ամենաճշգրիտ կերպով ներկայացնում է Հայաստանում ստեղծված դրությունը: Խոսքը, հարկավ, ոչ թե Հայաստանը համայն հայ ժողովրդից դատարկելուն էր վերաբերում, այլ նախարարներից ու բնիկ զինված ուժերից: Այդ մասին է գրում հենց Սեբեոսը. «Վասն իշխանաց ամենայն Հայաստանեայց և զաւրաց իւրեանց»⁷², թեև նույն հեղինակը մի այլ տեղում ցույց է տալիս, որ Մավրիկիոսը դեմ չէր կայսրության սահմանները վաշկատուն ցեղերի հարձակումներից ապահովել Թրակիայում նաև բազմամարդ հայկական գաղութ ստեղծելով⁷³:

Մավրիկիոսի և Խոսրով արքայի քաղաքականությունը Հայաստանում ուժեղ գիմադրության էր հանդիպում: Հայ նախարարները ջանում էին հնարավոր միջոցներով թոթափել օտարի լուծը և վերականգնել հայոց պետականությունը. «Պատերազմեսցուք ընդ երկոսին թագաւորսդ,— ասում էին նրանք,— և բռնութեամբ զերկիրդ մեր ի մեզ դարձուցուք»⁷⁴: Նրանց հիմնական մտահոգությունը մեկն էր. «Ի բաց կ'ւյ ի ծառայութենէն Յունաց թագաւորին և նստուցանել իւրեանց թագաւոր,

70 Նույն տեղում, էջ 88, 94, 104, 105:

71 Նույն տեղում, էջ 86:

72 Նույն տեղում:

73 Նույն տեղում, էջ 105:

74 Նույն տեղում, էջ 87:

զի մի և նոցա հասցէ մեռանել ի կողմանս թրակացոց, ալլ կեաւ և մեռանել ի վերայ աշխարհին իւրեանց»⁷⁵:

Փոկաս կայսեր օրոք (602—610) շարունակվեցին և հրեադավանների հալածանքները, որոնց հետևանքը եղավ այն, որ կայսրության տարբեր շրջաններում ու քաղաքներում բռնկվեցին ապստամբություններ ու խռովություններ: Այդ հանգամանքն իր հերթին թուլացրեց երկիրը, դյուրացրեց արտաքին թշնամիների ներխուժումները կայսրության տարածքը: Պարսից արքա խոսրով II-ը, օգտագործելով Փոկասի կողմից իր «բարերար» Մավրիկիոս կայսեր մահապատժի ենթարկվելը, վերացրեց խաղաղությունը և կայսրության դեմ պատերազմական դործողություններ սկսեց, որոնք գնում էին նաև Հայաստանի տարածքի վրա: Նա գրավեց Բյուզանդիային 591 թ. պայմանագրով զիջած մի շարք շրջաններ: Պարսկական զորքերը հասան մինչև Սատաղ, գրավեցին այն, ինչպես և Կարին, Օրեստիաս և Նիկոպոլիս քաղաքները, Կարինի հայ աղգաբնակչությունը բռնագաղթեցրին Համադան քաղաքը: Գերինների մեջ էր և երկաբնակ հայ կաթողիկոս Հովհանը, որ վախճանվեց օտարության մեջ⁷⁶:

Կայսրության բանակների կրած պարտությունները, Փոկասի բռնությունները երկրի ներսում պատճառ դարձան, որ 608 թ. կայսեր դեմ ապստամբություն նախապատրաստվի: Այն գլխավորեց Կարթագենի էքսարքոս Հերակլիոսը, ապագա նույնանուն կայսեր հայրը: Այդ ընթացքում ապստամբություն բարձրացրեց և Միջագետքի բյուզանդական զորքերի հրամանատար հայազգի Ներսես զորավարը, որը գրավելով Նդեսիա քաղաքը, ամրացավ այնտեղ: Ստեղծված իրադրությունից շուշացավ օգտվել պարսից արքա խոսրովը: Նա ապստամբ Ներսեսին զինական օգնություն ուղարկեց:

610 թ. էքսարքոս Հերակլիոսը Փոկասի դեմ նավատորմիղ ուղարկեց իր նույնանուն որդու գլխավորությամբ: Փոկասը գահընկեց արվեց ու գլխատվեց, գահն անցավ Հերակլիոսի ձեռքը (610—641), որը և հաստատեց շուրջ մեկ դար գոյատևած Հերակլիոսների հարստությունը⁷⁷:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 92:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 109 և հտ.:

⁷⁷ Բելգիացի անվանի ընդհանրագետ Ա. Գրեգուարը էքսարքոս Հերակլիոսին, Հերակլիոս կայսեր հոր անվերապահորեն հայազգի է համարում՝ ծնված Կարին-Քեոդոսուպոլսում: Նա Մավրիկիոսից (582) մինչև Ֆիլիպպիկոսի անկումը (713) ընկած ժամանակաշրջանը անվանում է «Բյուզանդական պատմության առաջին հայկական էրան» («The first Armenian era in Byzantine history»). *Grégoire, An Armenian dynasty*,

Հերակլիոսը գտավ քայքայված, արտաքին թշնամիների կողմից բզկտվող մի պետություն: Խոսքով II-րդ դարձել էր կայսրության սարսափ: Հերակլիոսի՝ արքայից արքայի հետ հաշտություն կնքելու փորձերը հաջողություն չունեցան և պարսկական զորքերը գրավեցին Ասորիքը, Կիլիկիան և Բյուզանդիան հաջով մատակարարող Եգիպտոսը: Ահա այդ գովարին ու ճակատագրական պայմաններում Հերակլիոսը նախաձեռնեց հզոր բանակի կազմակերպման աշխատանքներին: Սկիզբ առավ փոքրասիական նահանգներում վարչական նոր սիստեմի՝ բանակաթեմերի կազմակերպումը, որի էությունը կայանում էր նրանում, որ նահանգում և՛ ռազմական, և՛ վարչական համայն իշխանությունը կենտրոնացած էր լինում մի անձի՝ զորավարի ձեռքում: Նա տեղական բնակչությունից էր հավաքագրում զորքը, որը ծառայության դիմաց մշակելու հող էր ստանում: Փոքրասիական իր նշանակությամբ երկրորդ բանակաթեմը կոչվում էր Արմենիականների՝ բնակչության հիմնական կազմի հայազգի լինելու պատճառով:

Կայսրության արտաքին քաղաքականության գլխավոր հարցը մրնում էր պարսկական վտանգը: Համոզված լինելով, որ այն հաղթահարել միաժամանակ պայքար մղելով երկու ճակատի վրա հնարավոր չէ, Հերակլիոսը ավարների հետ հաշտություն կնքելով, 622 թ. պարսիկների դեմ հարձակման անցավ: Նա՝ վեց տարվա ընթացքում ցախցախելով Խոսրով II-ի բանակները, հաղթական վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս: Այս պատերազմների թատերաբեմ դարձան նաև Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը և Լազիկան: Հայկական զորաբանակները հայ զորավարների գլխավորությամբ պայքարում էին բյուզանդական կայսեր կողմում:

Բայց այն ժամանակ, երբ Հերակլիոսը տոնում էր իր փայլուն հաղթանակները, կայսրության հարավային սահմաններում արդեն հանդես է գալիս մի ուժ, որ զարեր շարունակ պիտի սպառնար կայսրության գոյությանն անգամ: Դա իսլամի դրոշի տակ միավորված արաբներն էին: Նրանք 633 թ. ներխուժեցին Պարսկաստան, 634 թ.՝ Ասորիք: 636 թ. օգոստոսի 20-ին Յարմուկ գետի ափին տեղի ունեցավ մի արյունահեղ

p. 5—6. 8. Հերակլիոսին հայկական ծաղում են տալիս և այլ ուսումնասիրողներ: Ցեղաբանական, Charanis, The Armenians, p. 18. Ժանոթ. 41, Մասամբ հայկական՝ К у р р ы, Εσχατολογικά ἀναζητήσεις, էջ 71, Toumanoff, Caucasia, էջ 135. Վերջինս կարծում է, որ նրանք Եկեղյաց գավառի Արշակունիներից էին, հենվելով Ուրբեոսի մի տվյալի վրա, թե Արշակունիների շառավիղները Կոստաս II կայսեր «մերձաօրր» էին (տե՛ս Սերեոս, էջ 145): Հարցի մասին տե՛ս նաև ստորև, Ժանոթ. 81:

ճակատամարտ, որտեղ կայսերական բանակը գլխովին պարտության մատնվեց, արաբները 638 թ. գրավեցին Անտիոք քաղաքը, ապա ձեռնարկեցին Ասորիքի և Միջագետքի նվաճումը: Նրանք 640 թ. մուտք 'են գործում բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի տարածքը, գրավվում է Աղձնիքն ու Կորճայքը, Անձևացյաց իշխանը հպատակություն է հայտնում: Գրավելով Չորապահակը, արաբական զորքերը մուտք են գործում Հայաստանի կենտրոնական նահանգները⁷⁸:

Սասանյանները Կադիսիայի և Նեհավենդի ճակատամարտերում ջարդ կրելով, վերանում են պատմության թատերաբեմից: Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև բաժանված Հայաստանը, օգտվելով այդ երկու ախոյանների կրած պարտություններից, հնարավորություն է ստանում միավորելու իր հողերը: Միավորված Հայաստանի իշխան է դառնում նախապես պարսկական Հայաստանի մարզպան ու սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունին: Հայաստանը փաստորեն անկախ վիճակում էր, թեև շարունակում էր ճանաչել Բյուզանդիայի գերիշխանությունը:

Թեոդորոս Ռշտունու ջանքերը կանգնեցնելու արաբների ներխուժումները Հայաստան, հաջողություն չեն ունենում: Արաբները ներխուժում են Տարոն, ապա Բզնունիք, Աղիովիտի, Բերկրիի և Կոզովիտի վերայով պաշարում ու գրավում են Դվինը և հսկայական ավարով հեռանում դեպի Միջագետք:

Բյուզանդական կայսր Կոստաս II-ը Թեոդորոս Ռշտունուն ճանաչեց պատրիկ և հայոց սպարապետ, նրան զինական օգնություն ուղարկեց, որով հայերը կարողացան ժամանակավորապես դադարեցնել արաբական արշավանքները Հայաստան:

Դժվարին էր Բյուզանդական կայսրության վիճակը հատկապես VII դ. 40-ական թվականների վերջում, երբ արաբները սկսեցին արշավանքները փոքրասիական թերակղզում, ուժեղ նավատորմիղ ստեղծելով նվաճեցին Կիպրոս կղզին: Շուրջ 650 թ. նրանք Ատրպատականի վրայով ներխուժեցին Հայաստան, բայց նրանց մի զորամասը գլխովին պարտություն կրեց Թեոդորոս Ռշտունու կողմից, բայց մյուսը Տալքի վրայով ներխուժեց Քարթլի: Բյուզանդիան ի վիճակի չէր պաշտպանել Հայաստանը, և Թեոդորոս Ռշտունին վճռեց խզել կապերը կայսրությունից և Մուավիայի հետ դաշինք կնքել, ընդունել խալիֆայության գերիշխանությունը:

⁷⁸ Մանրամասն տե՛ս Тер-Гевондян, Армения, стр. 18 и сл.

Թեոդորոս Խշտունու որդեգրած նոր քաղաքականությունը դուր չեկավ կայսրության: Նրա դիրքերը թուլացնելու փորձերը հայ իշխանների միջև երկպառակություն հրահրելով արդյունք չտվեցին: և Կոստաս կայսրը հսկայական բանակի գլուխն անցած ներխուժեց Հայաստան հասնելով մինչև Դվին քաղաքը: Կայսրության հաջողությունները, սակայն, ժամանակավոր էին: Արաբները կարողացան 655 թ. նվաճել Հայաստանը, որին հաջորդեց Վրաստանի, Առանի, մերձկասպյան շրջանների և Դերբենդի նվաճումը:

Վիճակը փոխվեց Մուավիա խալիֆայի օրոք, երբ ծանր պատերազմները Բյուզանդիայի դեմ երկու ախոյաններին այն աստիճան թուլացրին, որ Հայաստանը շունչ քաշեց: VII դ. 60—70-ական թվականներին Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի օրոք քաղաքական, հետևավար և տնտեսական վիճակը Հայաստանում բավական կայուն էր: Բայց 80-ական թվականներին, երբ այդ երկու աշխարհակալ տերությունների վիճակը կայունացավ, դարձյալ իրենց հայացքը հառեցին Հայաստանի վրա: Հուստինիանոս II կայսրը⁷⁹ 689 թ. նվաճեց Հայաստանը, Քարթլին և Առանը, իսկ Հայոց իշխան նշանակեց Ներսեհ Կամսարականին⁸⁰:

VII դ. վերջին տասնամյակը Բյուզանդիայի և խալիֆայության միջև անվերջ ու արյունահեղ պատերազմների մի շրջան էր, պատերազմներ, որոնց թատերաբեմը դարձյալ Հայաստանն էր: VIII դ. ըսկզբին արաբներն իրենց ենթարկեցին Հայաստանը, Քարթլին ու Առանը, ստեղծեցին «Արմինիա» փոխարքայությունը՝ Դվին մայրաքաղաքով: Հայ ժողովրդի պատմության մեջ բացվեց մի նոր էջ, օտար լծի դեմ ազատագրական պայքարի ու մաքառումների մի շրջան, որ պիտի շուրջ 150 տարի տևեր:

Արաբների կողմից ոչ միայն Հայաստանի, այլև Բյուզանդական կայսրության ամենակարևոր նահանգների՝ Ասորիքի, Փյունիկեի, Կիլիկիայի, Նգիպտոսի, Կիպրոս կղզու և բազմաթիվ այլ շրջանների համեմատաբար դյուրին նվաճումը բացատրվում է ոչ միայն արաբների հզորությամբ, կամ կայսրության թուլացմամբ՝ Սասանյան Պարսկաստանի և այլ թշնամիների դեմ նրա մղած երկարատև պատերազմներից: Դեռևս Հուստինիանոս I կայսեր օրոք սկիզբ առած կայսրության կազմում գտնվող բազմաթիվ, յուրաքանչյուրն իր ազգային ավանդույթ-

⁷⁹ Նրա մասին հատուկ տե՛ս Head, Justinian II.

⁸⁰ Тер-Гевондян, Армения, стр. 52.

ներով ու օրենքներով ապրող ու ղեկավարվող ժողովուրդները նույն սանրով սանրելու խիստ ու դաժան քաղաքականությունը չէր դադարիլ նրա հաջորդների օրոք: Քանի դեռ Հայաստանի փոքր մասն էր Բյուզանդիայի կազմում գտնվում, այդ քաղաքականությունը չէր կարող հայ ժողովրդի կյանքի հոգևոր, մշակութային և այլ բնագավառներում էական փոփոխություններ մտցնել: Առ առավելն այն կարող էր որոշ չափով ապազգայնացնել կայսրության կազմում գտնվող նահանգների հայությանը, բայց համայն հայ ժողովրդի վրա էական անդրադարձում ունենալ ի վիճակի չէր: Սակայն 591 թ. հետո, երբ Հայաստանի մեծագույն մասը մտավ Բյուզանդիայի կազմը, ապա հայերի համար սկսվեց իր ազգային ավանդույթները, ազգային դեմքը պահպանելու մահու և կենաց մի պայքար: Մեզ հետաքրքրող շրջանում ալն հանդես եկավ կրոնական քողի տակ, ազգապահպանման գործը գլխավորեց հայոց եկեղեցին, պետության կորստյան պայմաններում երկիրը և ժողովրդին միավորող հիմնական ուժը: Ահա այդ նկատառումով անհրաժեշտ է մի փոքր ավելի հանդամանորեն խոսել հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունները մասին, քանզի նրանք պարզապես հայ-բյուզանդական քաղաքական հարաբերությունները սքողող մի վարագույր են սոսկ:

Բյուզանդիան չէր կարող նպատակներին հասնել, քանի դեռ հայ ժողովուրդը եկեղեցական առումով չէր ենթարկված իրեն և հանդես էր գալիս կայսրության որդեգրած քաղկեդոնական դավանանքի դեմ: Բյուզանդիային մնում էր բոլոր միջոցներով հաղթահարել միակամությունը Հայաստանում, հայ ժողովրդին դարձնել քաղկեդոնական: Եկեղեցուն ենթարկվելը նախապայման էր նաև քաղաքական ենթարկման: Եվ կայսրությունը ամեն միջոցներով դեռևս V դ. սկսած փորձեց իրականացնել իր նպատակները⁸¹:

81 Այս առթիվ տարօրինակ կարծիք է հայտնել հույն բյուզանդագետ ակադեմիկոս Կ. Ամանտոսը: Կանգ առնելով արարների սկզբնական հաջողությունների վրա, որոնք նա բացատրում է Ասորիքի և Պաղեստինի միաբնակների ատելությամբ դեպի քաղկեդոնական Բյուզանդիան, գրում է. «Եթե Բյուզանդիան հետևեր հնամենի հռոմեական ավանդույթներին, եթե նա չդանար ընդհանուր լեզու գտնել միաբնակների հետ, այլ բռնությամբ հաստատեր ուղղափառությունը (իմա՝ քաղկեդոնականությունը) և իր հունարեն լեզուն, զուցե չկորչեր Ասորիքը: Բյուզանդիան սակայն ենթարկվեց հելլենիզմի ազդեցության, դարձավ լիբերալ, գործի չղրեց Հռոմեական պետության դաժան միջոցները՝ ընդդեմ տարբեր ժողովուրդների» (՝Α μ α γ τ ο ς, 'ιστορία, τομ. Α', σελ. 303):

V դ. առաջին կեսին բորբոքված դավանաբանական վեճերի հիմքում ընկած էր Քրիստոսի բնության հարցը: Ամենահուժկու շարժումը գլխավորեց նեստորիոսը, որի վարդապետության (նեստորականության) համաձայն Քրիստոսի մեջ առկա են մարդկային և աստվածային անձնավորությունները: Միաբնականներն ընդունում էին Քրիստոսի մեկ՝ աստվածային բնությունը: Քաղկեդոնի ժողովը (451) փորձեց միջին գիծ գտնել և ընդունեց Քրիստոսի երկու բնությունները՝ մարդկային և աստվածային, մեկ անձնավորության մեջ: Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանական հավատամքն ընդունեցին հունական և հռոմեական եկեղեցիները, իսկ բյուզանդական Արևելքը՝ Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը և Ասորիքը մերժեցին այն:

Դավանաբանական այդ վեճերը, ինչպես ասվեց, սքողում էին տարբեր պետությունների և ժողովուրդների զուտ քաղաքական ու մշակութային շահերի հակադրությունը: Իսկ այդ հակադրությունները ընդգացնել էին տալիս դեռևս Քաղկեդոնի ժողովից էլ առաջ: VIII դ. սկզբին գրված և հունարեն թարգմանությամբ պահպանված հայ-քաղկեդոնիկ անհայտ մի հեղինակի երկասիրությունը հանդիսացող և գիտությանը «Narratio de rebus Armeniae» խորագրով հայտնի աղբյուրի մեջ ասված է, որ Թեոդոսիոս II կայսեր 37-րդ տարում՝ 445—446 թթ., այսինքն Քաղկեդոնի ժողովից 6—7 տարի առաջ, հայերը, ձգտելով ինքնուրույնության, եպիսկոպոս ձեռնադրելու համար այլև չէին գնում Կեսարիա, ինչպես նախկինում⁸²:

Վիճակն այլ էր Բյուզանդական կայսրության հպատակ Հայաստանում: Այստեղ հայոց եկեղեցին չէր կարող բացեիբաց հակադրվել պետության կամքին, թեև ոչ բոլոր հայ եպիսկոպոսները հպատակվում էին հունական եկեղեցու կարգադրություններին: 680 թ. Տրուլլի եկեղեցական ժողովի 32-րդ կանոնը դատաստանում է բյուզանդական Հայաստանի հայ եկեղեցու ավանդույթներով ղեկավարվող հայ հոգևորականներին: Նման դիրք էին բռնում նաև Հայաստանի պարսկական մասից տարբեր պատճառներով Բյուզանդիա տեղափոխված հայոց ավագանու ներկայացուցիչները: Երբ հայոց իշխան Վարդանը 572 թ. Դվինում սպանելով պարսից մարզպան Սուրենին, փախավ Կոստանդնուպոլիս, ոչ մի կերպ չէր հաղորդվում քաղկեդոնիկ հոգևորականության հետ: Նա «ի հաղորդութենէ ի բաց եկաց ասելով թէ վարդապետք

⁸² Իսաբիկյան. Narratio, էջ 462:

մեր ոչ հրամայեցին մեզ»⁸³։ Դրա վրա Հուստինոս II կայսրը եկեղեցական ժողով գումարեց⁸⁴, որին մասնակցելու հրավիրեց բյուզանդական Հայաստանի հայ եպիսկոպոսներին ու վարդապետներին և ստիպեց նրանց, այդ թվում և Վարդանին ու նրա մտերիմներին ընդունել Քաղկեդոնի ժողովը։ Նրանք, հարկավ առերես, «ձեռագրով գժողովն Քաղկեդոնի ընկալան»⁸⁵, մի մասը, վերադառնալով Հայաստան, այդուհանդերձ, տեղում քաղկեդոնականություն տարածելու փորձեր կատարեց։ Վերադարձողների գործունեության ոլորտներն էին Աղվանքը, Վրաստանը, Սյունիքը, որտեղ նրանք հավանաբար հաջողություններ չունեցան, բայց որոշ արդյունքի հասան Տաշիրում, Ձորոփորում և Գարդմանում⁸⁶։

Ոչնչով չէր տարբերվում և Մավրիկիոս կայսեր եկեղեցական քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ։ Դեռ ավելին, վիճակը բարդացավ 591 թ. հետո, երբ Հայաստանի 415 մասն անցավ կայսրության ձեռքը։ «Հրաման ելան է դարձեալ ի կայսերէն (Մավրիկիոսից—Հ. 1¹.) վերստին այլ՝ քարոզել զժողովն Քաղկեդոնի յամենայն եկեղեցիս Հայաստան երկրի»⁸⁷։ Հուստինոս II-ի նման նա ևս Կոստանդնուպոլսում եկեղեցական ժողով է գումարում, հրավիրում հայոց եպիսկոպոսներին։ Ճնշման տակ «դարձեալ հայք ընկալան զժողովն Քաղկեդոնի ձեռագրով յաւուրս Մովսէսի կաթողիկոսի հայոց»⁸⁸։

Ստեղծված ծանր վիճակը ստիպում է Մովսես կաթողիկոսին գործնական միջոցների դիմել։ Նա պարսից տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի եպիսկոպոսների ու վարդապետների ժողով է գումարում և հրամայում «ամենևին ոչ հաղորդել ընդ Հռոմս»⁸⁹ հնազանդեալ քաղկեդոնական ժողովուն»⁹⁰։ Դրա վրա Մավրիկիոս կայսեր կարգադրությամբ հարկավ, Կարինի Թեոդորոս եպիսկոպոսը Հայաստանի հունա-

⁸³ Φοτια, О гробе, стр. 181.

⁸⁴ Բարթիկյան, Narratio, էջ 465, 466—467, Φοτια, О гробе, стр. 182. Սխալմամբ Անանիա Շիրակացուն վերագրվող ժամանակագրության մեջ ցույց է տրված, որ այդ ժողովը գումարեց Տիրերիոս կայսրը (578—582)։ Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 397, Հմմտ. Ստեփանոս Տարոնեցի, էջ 141.

⁸⁵ Φοτια, О гробе, стр. 182. Հմմտ. Բարթիկյան, Narratio, էջ 465, 466—467.

⁸⁶ Բարթիկյան, Narratio, էջ 466.

⁸⁷ Ուերեոս, էջ 91.

⁸⁸ Φοτια, О гробе, стр. 182; Բարթիկյան, Narratio, էջ 466—467, Վարդան վարդապետ, էջ 84.

⁸⁹ Իմա՝ հայ-քաղկեդոնականներին։

⁹⁰ Մովսես Կաղանկատվազի, էջ 303—304, Հմմտ. Ուստանես Եպիսկոպոս, էջ 63.

կան մասի հայ հոգևորականության ժողով է գումարում և բյուզանդական Հայաստանում հաստատում հակաթոռ կաթողիկոսություն: Առաջին (և վերջին) հայ քաղկեդոնիկ կաթողիկոսը «Յովհան Դմն Սինական» էր: Ցավով է գրում Մովսես Կաղանկատվացին այս դեպքերի մասին. «Մովսէս նստէր ի Դուին կաթողիկոս. պատշաճեցին և Հռովմայեցիքն Յովհաննու զկաթողիկոսարան յԱւանի՝ մօտ առ միմեանս»⁹¹:

Քիչ չէին նրանք, որոնք շքանկանալով ենթարկվել բյուզանդական իշխանությունների բռնություններին, լքեցին իրենց բնակության վայրերը և անցան պարսից տիրապետության տակ գտնվող Հայաստան, իրենց պապենական դավանանքը ազատ դավանելու համար⁹²: Բայց կային և այնպիսիք, որոնք ստիպված էին փախչել օտար երկրներ. «փախստական գնացեալ յաւտար երկիր վարէին» գրում է Սեբեոսը⁹³, անգամ կայսեր հրամանը արհամարհողներ⁹⁴: Ցավալին այն է, որ «Բագումը հաւանեալ փառասիրութեամբ»⁹⁵ ընդունեցին Քաղկեդոնի դավանանքը: Սեբեոսը «փառասերների» տակ հավանաբար նկատի ունի հայոց ավագանու այն մասը, որ Բյուզանդական կայսրության մեջ պաշտոնների և պատվաստիճանների արժանանալու համար դավանափոխ էր լինում:

Տարբեր չէր վիճակը և պարսկական Հայաստանում ապրող քաղկեդոնիկ հայերի համար: Մավրիկիոս կայսեր մահից հետո, երբ սասանյան Պարսկաստանին հաջողվեց վերանվաճել մոտիկ անցյալում Բյուզանդիային գիջաց հայկական շրջանները և այնտեղի քաղկեդոնիկ հայերը հայտնվեցին միաբնակ հայ եկեղեցու իրավասության ոլորտում, նրանց կացությունը բարդացավ: Այս անգամ հայոց եկեղեցու հարցերով սկսեց զբաղվել և պարսից արքունիքը, որ ամեն ջանք էր թափում հայերին անջատելու բյուզանդական եկեղեցուց, հետևաբար և կայսրությունից: Խոսքով II արքան Տիգրանում 615—616 թթ. եկեղեցական ժողով է գումարում, որին մասնակցում են և բաղմաթիվ հայ իշխաններ ու եպիսկոպոսներ⁹⁶: Ինչպես պետք էր սպասել, քաղկեդոնականնե-

91 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 304:

92 «Կիրք քղթոց», էջ 151—152,

93 Սեբեոս, էջ 91:

94 Նույն տեղում:

95 Նույն տեղում:

96 Նույն տեղում, էջ 150—151: Երվանդ Տեր-Մինասյանը սխալ է համարում Սեբեոսի (և Ասողիկի) տեղեկությունները այս ժողովի մասին: Նրա կարծիքով վերջինիս գումարման միակ շարժառիթը նեստորականների կաթողիկոսության խնդիրն էր: Տե՛ս Տեր-Մինասյան, Պարսից ժողովը, էջ 55:

րը ժողովում տանուլ են տալիս, և չկարողանալով դիմանալ հալածանքներին «ոմանք անցան Տայք, ոմանք հոռոմոց երկիրը և վախճանվեցին օտարության մեջ»⁹⁷։

Բյուզանդիայի կրոնական քաղաքականությունը Հայաստանում չէր տալիս այն արդյունքները, ինչ կայսրությունն ակնկալում էր։ Մավրիկիոսի միջոցառումները ոչնչի չհանգեցրին և Հովհաննես հակաթոռ կաթողիկոսը եղավ առաջին և վերջին հայ քաղկեդոնիկ կաթողիկոսը։ Մավրիկիոսին հաջորդած կայսրերը շարունակեցին հայադավանների հալածանքները, թեև ջանացին և այլ միջոցների դիմելով հասնել արդյունքի։ Հերակլիոս կայսրը պարզ նկատեց, որ քաղկեդոնականների և հակաքաղկեդոնականների պայքարը վնասում է կայսրության միասնությանը, թուլացնում նրան արաբական վտանգի հանդեպ։ Միաբնակ Ասորիքը, Եգիպտոսը, Հայաստանը բյուզանդական կայսրերի և Կոստանդնուպոլսի կղերի ճնշումներին դիմադրություն էին ցուցաբերում։ Հերակլիոսը և Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Սերգիոսը այդ երկու հոսանքները հաշտեցնելու մի միջին ուղի որոնեցին⁹⁸։ Լույս աշախրհ եկավ միակամության՝ մոնոթեիստիզմի վարդապետությունը⁹⁹, որի համաձայն Քրիստոսն ունի երկու բնություն՝ աստվածային և մարդկային, բայց մեկ՝ աստվածային կամք։ Այս վարդապետությամբ զիջում էր կատարվում և՛ երկաբնականներին (ուսմունքը երկու բնությունների մասին), և՛ միաբնականներին (մեկ կամքի մասին վարդապետությունը)։ Եթե պետության միասնությամբ շահագրգռված ավելի հեռատես պետական ու եկեղեցական գործիչներ ողջունեցին այս նոր վարդապետությունը, այն հակահարված ստացավ և՛ մեկ, և՛ մյուս դավանանքի ջերմեռանդ կողմնակիցների կողմից։ Պետության կենտրոնական մասի և միաբնակ նահանգների միջև դարեր շարունակ լայնացող ու խորացող անդունդը հնարավոր չէր կամրջել նման կիսատ միջոցառումներով։ Հերակլիոսին մնում էր անցնել արդեն որդեգրած բնությունների քաղաքականության։ Նա օգտագործելով Սեբեոսի բնութագրմամբ «փառասեր» մարդ-

⁹⁷ Թարքիկյան, Narratio, էջ 467։

⁹⁸ Հաշտեցման առաջին փորձը կատարել էր դեռևս Ջենոն կայսրը, հրապարակելով իր հայտնի «Հենոտիկոն»-ը («Միաւորութեան գիրը»-ը)։ Տե՛ս «Գիրք յղրոց», էջ 269—271։

⁹⁹ Միակամության մասին ուշագրավ աշխատություն է գրել Գ. Հովսեփյանը, որը բարձր է գնահատվել ժամանակի մասնագետների կողմից. Owssepian, Monothelism (տե՛ս Ա. Պ. Պապագոպուլոսի գրախոսությունը „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. IX, 2 Heft, 1900, էջ 544—546)։

կանց, տվյալ դեպքում բյուզանդական հայազգի զորավոր Մժեժ Գնունուն, ջանում է հայոց կաթողիկոս Եզրին (630—641) ստիպել գնալ Բյուզանդիա՝ քաղկեդոնական դավանանքն ընդունելու, հակառակ դեպքում սպառնում էր վերականգնել հակաթոռ կաթողիկոսությունը։ Դարձյալ կարինում 633 թ. եկեղեցական ժողով է գումարվում, որին մասնակցում է Եզր կաթողիկոսը։ Սյունյաց եպիսկոպոս Մաթուսաղան հրաժարվում է գնալ, և հայոց դավանանքի շարադրանքն ուղարկում է Հերակլիոս կայսեր¹⁰⁰ իր աշակերտ Թեոդորոսի միջոցով։ Կայսեր ճնշման տակ Եզրը և հայ մյուս բարձրաստիճան եկեղեցականներն ընդունում են Քաղկեդոնի դավանանքը¹⁰¹։

Հերակլիոս կայսեր նման բռնությունները չէին կարող հայության, և առաջին հերթին հայ ազնվականների մեջ շառաջացնել թշնամություն դեպի կայսրը։ Եվ պատահական չէ, որ Հերակլիոսի դեմ նյութված մի շարք դավադրությունների մեջ նրանք գործուն մասնակցություն են ունենում։ Հիշատակելի են Վահան Խորխոռունին, Սմբատի՝ Խոսրով Շուս՝ մականվանյալի, որդի Վարադտիրոց իշխանը, Դավիթ Սահառունին, որոնք «միաբանեալ սպանանել զԵրակլոս»¹⁰²։ Նրանց հետ էր և Բյուզանդիայում ծառայող հայոց ղորքը¹⁰³։

Ստեղծված անդունդը հնարավոր չեղավ կամրջել նաև Հերակլիոսի հաջորդների օրոք։ Կոստաս II կայսեր ժամանակ Հայաստանում գտնվող բյուզանդական զինվորականները բողոքում էին կայսեր և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին, թե «իբրև ղանաւրէնս համարեալ եմք յաշխարհիս յայսմիկ»¹⁰⁴, որ հայերը «անարգանս համարին Քրիստոսի Աստուծոյ զժողովն Քաղկեդոնի և զտումարն Լևոնի և նզովեն զնոսա»¹⁰⁵։ Կայսրը դիմում է հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ-ին և Թեոդորոս Ռշտունուն, հրամայելով «վասն միաբանութեան հաւատոյ» ժողով գումարել։ Այն գումարվում է Դվինում և որոշում է, թե հայերը նպատակ չունեն հրաժարվելու իրենց հայրենավանդ դավանանքից։ Ներսես կաթողիկոսը սակայն, որ երկար տարի-

¹⁰⁰ Տե՛ս Մատենադարանի № 8194 ձեռագրի 126ա—135ր էջերը. «Թուղթ Մաթուսաղայի Սինեաց եպիսկոպոսի զոր գրեաց հրամանաւ Եզրի հայոց կաթողիկոսի և այլ եպիսկոպոսաց առ Թազաւորն Հերակլն վասն հաւատոյ», Հմմտ. Macler, Notices. էջ 248; Ստեփաննոս Օրբելիան, էջ 115։

¹⁰¹ Բարբրիյան, Narratio, էջ 468, Φομια. Ο γροδε, էջ 182։

¹⁰² Սեբեոս, էջ 133։

¹⁰³ Նույն տեղում։

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 148։

¹⁰⁵ Նույն տեղում։

ներ ապրել էր հունական միջավայրում և հունական կրթություն էր ստացել, այս հարցում հետևողական չէր: Սեբեոսը գրում է նրա մասին, թե «հաստատեալ զմիտ իւր ի վերայ ժողովոյն Քաղկեդոնի, և ի վերայ տումարին Լևոնի»¹⁰⁶: Նա «ի սրտի իւրում ծածկեալ ունէր գթիւնս գառնութեան, և խորհէր հաւանեցուցանել զՀայս Քաղկեդոնի ժողովոյն»¹⁰⁷: Այն հանգամանքը, որ նա «ի վեր հանել ղբանն ոչ համարձակէր»¹⁰⁸, ցույց է տալիս, որ քաղկեդոնականները Հայաստանում թույլ էին: Սակայն երբ Հայաստան եկավ Կոստաս կայսրն իր բանակներով, կաթողիկոսը բավական ուժ գտավ բացահայտելու իր քաղկեդոնիկ դավանանքը: Նա ոչ միայն Դվինի սբ. Կրիգոր եկեղեցում հաղորդվեց Կոստաս կայսեր հետ և հունարեն պատարագ մատուցեց, այլ օգտվելով տրված առիթից «մատնէր զմի մի յեպիսկոսոսացն, և բեկանէր ահիւ: Մինչ զի առ մահուն եկիւղիւ ամենեքեան ղհրամանսն հաղորդութեանն կատարէին»¹⁰⁹:

Երբ Կոստաս կայսրն իր բանակներով ստիպված հեռացավ Հայաստանից, ներսես կաթողիկոսը շահմարձակվեց մնալ տեղում և կայսեր հետ գնաց Կոստանդնուպոլիս, որտեղից նա վերադարձավ Հայաստան, ապաստանեց իր հայրենի Տայք նահանգում, որտեղ, հավանաբար, քաղկեդոնականներն իրենց ավելի ապահով էին զգում: Միայն Թեոդորոս Ռշտունու մահից հետո նա համարձակվեց վերադառնալ իր աթոռին: Արաբական վտանգը դեռ այնքան շոշափելի չէր այն ժամանակ, անգամ մինչև VII դ. վերջին տասնամյակները, երկրում ավելի զգալի էր Բյուզանդական կայսրության տիրապետությունը: Կոստաս II կայսրն առանց այլևայլի Հայաստանի մասին ասում էր. «աշխարհն իմն է»¹¹⁰, և չէր տատանվում միջամտել անգամ պարսկական Հայաստանի ներքին գործերին: Հայերը բազմաթիվ փորձեր կատարեցին թոթափելու բյուզանդական լուծը: Կոստաս կայսեր թագավորության 12-րդ տարում Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ «ապստամբեցին Հայք և ի բաց կացին ի թագաւորութենէն Յունաց»¹¹¹: Մի քիչ անց նույն բանն արեց և Մուշեղ Մամիկոնյանը. «իսկ

¹⁰⁶ Սեբեոս, էջ 167:

¹⁰⁷ Նույն տեղում:

¹⁰⁸ Նույն տեղում:

¹⁰⁹ Նույն տեղում:

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 165:

¹¹¹ Նույն տեղում, էջ 164:

Մուշէղ Մամիկոնէից տէրն ապստամբեալ ի Յունաց կողմանէն...»¹¹²,
Երկու Հայաստանների ղեկավարները գիտակցեցին, որ անհրաժեշտ է
վերացնել երկու Հայաստանների միջև եղած հակասութիւնները,
որոնք մեծ տերութիւններն էին բորբոքում: «Իսկ իշխանքն Հայոց որ
ի Յունաց և որ ի Տաճկաց կողմանէ, Համադասալ և Մուշէղ և այլն
ամենայն եկեալ ի մի վայր միաբանեցան, և արարին ընդ միմեանս
հաշտութիւն, զի մի եղիցի ի մէջ նոցա սուր և արինահեղութիւն»¹¹³:

Պակաս գծագրութիւններ չէին առաջացնում Բյուզանդական կայս-
րութեան կողմից հայկական զորաբանականների ու ղորահրամանատար-
ների առաքումը երկրի տարբեր հեռավոր շրջանները: Հայկական զոր-
քերի և նրանց հրամանատարների դասալքութիւնները դարձել էին սո-
վորական երևույթ: Այս շրջանում շարունակվեց և հայ նախարարների
մասնակցութիւնը կայսեր դեմ կազմակերպված հակապետական դա-
վադրութիւններին ու ելույթներին: Կոստաս կայսեր դեմ կազմակերպ-
ված ապստամբութեանը մասնակցում էին բազմաթիւ հայ ազնվական-
ներ՝ Գեորգ մագիստրոսը, Մանուէլը, որ Կոստանդնուպոլսի մագիստ-
րոսի պաշտոնն ուներ, Թրակացոց զորքերի հրամանատար Սմբատը, վե-
րոհիշյալ Մանուէլի փեսան, և ուրիշներ: Թրակացի զորքերի տված
զեկուցագրի համաձայն այս ապստամբութեան կազմակերպիչը Սըմ-
բատ ասպետն էր¹¹⁴:

Ստեղծված վիճակից դուրս գալու, հակասութիւնները վերացնելու
ուղղութեամբ փորձեր կատարելու մասին ամենեւին էլ մտահոգված
չէին Հերակլիոսին հաջորդած կայսրերը: Նրանք նույն ոգով շարունա-
կեցին եկեղեցական այդ քաղաքակսնութիւնը: Հուստինիանոս II-ը
(685—695, 705—711), Հերակլիոսի հիմնադրած հարստութեան վերջին
ներկայացուցիչը, 690 թ. Կոստանդնուպոլսում եկեղեցական ժողով է
գումարում, մասնակցելու հրավիրում հայոց Սահակ Գ կաթողիկոսին
(678—705) և բազմաթիւ այլ եպիսկոպոսների, որոնք առերես ստո-
րագրում են միութեան թղթի տակ, բայց գալով Հայաստան, հրաժար-
վում դրանից և ամուր կանգնում հայրենավանդ դավանանքի դրույթ-
ների վրա:

Հայաստանում արաբական տիրապետութեան ժամանակ, երբ Բյու-
զանդական կայսրութիւնը խալիֆայութեան դեմ մահու և կենաց մար-

¹¹² Նույն տեղում, էջ 173:

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 171—172:

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 163:

տեր էր մղում, թվում է, թե նա ոչ մի ցանկություն, ավելի ճիշտ՝ կարողություն չպիտի ունենար միջամտելու հայոց կրոնական գործերին, ջանքեր թափեր Հայաստանում և հարևան երկրներում քաղկեղոնականություն տարածելու: Բայց, ավաղ, գա այգպես չէր: Բյուզանդական կայսրությունը VIII դ. առաջին երեսնամյակում չէր գազարում տենդագին գործունեություն ծավալել նախ Աղվանքում¹¹⁵, ապա Հայաստանի այնպիսի հեռավոր մի նահանգում, ինչպիսին էր Սյունիքը: Պապանվել է Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի՝ (715—730) եկեղեցիների միության վերաբերյալ մի անթվակիր նամակ՝ ուղղված Սյունյաց եպիսկոպոս Ստեփանոսին: Պատրիարքը առաջ քաշելով «աւրինակ բարեպաշտութեան և առ միմեանս կապակցութեան հոգևոր սիրոյ և միաբանութեան հաւատոյ» քարոզը, իրեն համարում էր մոլորյալ հոտի փրկությամբ մտահոգված («որպէս մոլորելոց զհետ ընթացեալ») ¹¹⁶ քաջ հովիվ:

Այդպես գրելու համար պատրիարքը անշուշտ ուներ հիմքեր: Հայաստանն այն ժամանակ գտնվում էր ահավոր վիճակում, կայսրությունն ուղեց օգտագործել այդ հանդամանքը (ինչպես և X դ. սկզբում, Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրայի խժոժությունների ժամանակ¹¹⁷): VIII դ. սկզբում արաբ խալիֆան վճռել էր «բառնալ յաշխարհէս Հայոց զտոհմ նախարարաց նոցին հեծելովք»¹¹⁸, որի պատճառով հայոց իշխան Սմբատ կուրապաղատը «գրէր առ արքայն Յունաց և խնդրէր զօրի նմանէն յօգնականութիւն»¹¹⁹: Հայ-հունական զորքերը պարտվում են, 705 թ. տեղի են ունենում նախճավանի և Խրամի հայտնի դեպքե-

¹¹⁵ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 338:

¹¹⁶ «Իիւր բղրոց», էջ 373: Ստեփանոս Սյունեցու անունով պահպանվել է և Անտիոքի պատրիարքին ուղղված մի պատասխան նամակ՝ «Վասն հաւատոյ դաւանութեան», որը վկայում է, որ հունական եկեղեցին մի քանի ուղղությամբ էր գործում Հայաստանում: Ասենք, որ Անտիոքի պատրիարքին ուղղված այս պատասխան նամակը Շ. Գասպարյանը կեղծ է համարում (տե՛ս Գրիգորյան, Ստեփանոս Սյունեցի, էջ 40), թեև Բյուզանդիայի, նախկինում և հետագայում ևս, Սյունիքում ծավալած տենդագին գործունեությունը վկայում է, որ կայսրությունը ինչ որ հատուկ մտադրություններ ուներ Հայաստանի այս անկյունում: Գիտենք, որ 633 թ. Հերակլիոսն էր Սյունիքում գործունեություն ծավալել: Անգամ X դ. Սյունիքի եպիսկոպոսի հետ նամակագրություն պիտի պահպաներ Բյուզանդական արքունիքը (տե՛ս Darrouzès, Un recueil epistolaire, p. 115) և, հավանաբար, որոշ հաջողությունների հասներ (Հովհ. Սկիլիցես, էջ I.XV):

¹¹⁷ Տե՛ս Բաբրիկյան, Նիկողայոս Միստիկոսի թղթերը, էջ 253:

¹¹⁸ Ղևոնդ, էջ 31,

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 32:

րը, իսկ վերապրած հայ նախարարների մի մասը Սմբատ կուրապաղատի գլխավորությամբ ապաստան են գտնում Բյուզանդիային ենթակա շրջաններում¹²⁰։

Ահա համառոտ գծերով հայ-հունական կրոնական քողի տակ հանդես եկող քաղաքական ու մշակութային հակասությունների մասին։ Բայց այդ հակասություններն ունեին նաև այլ՝ սոցիալ-տնտեսական և դասակարգային բովանդակություն։ Հարկային ծանր լուծը, տեղական իշխանությունների կամայականությունները խանգարում էին կայսրերի կուռ պետություն ստեղծելու ձգտումներին, դեռ ավելին, այդ բնակչությունը ոտքի էին հանում և՛ դասակարգային, և՛ ժողովրդապաշտպանական պայքարի։ Այդ պայքարի ամենավառ օրինակը Հայաստանում պավլիկյան շարժումն էր, որ սկիզբ առավ VIII դ. կեսերին, հենց բյուզանդական Հայաստանում¹²¹։ Այդ շարժման մասին շատ է գրվել և ավելորդ է այստեղ նրա վրա հատուկ կանգ առնել¹²², բայց Թեոփանեսի Ժամանակագրության առնչությամբ պիտի ասենք, որ մեր հեղինակը առաջին բյուզանդական պատմիչն է, որ խոսում է այդ աղանդի մասին և՛ ուղղակի, և՛ անուղղակի։ Նրա առաջին անուղղակի տեղեկությունը աղանդավորների և նրանց ազգային պատկանելության մասին վերաբերում է Ֆիլիպպիկոս-Վարդան կայսեր (711—713) ժամանակաշրջանին։ Հիշյալ կայսրը, գրում է Թեոփանեսը, «արտաքսեց հայերին իր երկրից և ստիպեց բնակվել Մելիտենեում և Չորրորդ Հայքում»¹²³։ Նույն դեպքերի մասին ավելի մանրամասն է գրում Միքայել Ասորին. «Այս ժամանակ,— գրում է նա,— հռոմայեցիների կայսր Ֆիլիպպիկոսը արտաքսեց հայերին իր կայսրության սահմաններից։ Նրանք դուրս գալով ապաստանեցին արաբների մոտ։ Վերջիններս նրանց բնակեցրին Մելիտենեում և նրա շրջակայքում և Չորրորդ Հայ-

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 35։

¹²¹ Պավլիկյանների զդալի մասը հավանաբար հայեր էին կամ, համեմայն դեպք, ու հույներ։ Պահպանվել են պավլիկյանությունից «ղարծի եկող» աղանդավորների համար ընդունված կանոնները։ Աղանդավորը պետք է նզովեր աղանդի հիմնադիրներին, և թեթե նա հունարեն չդիտեր, ապա այդ բանը պիտի կատարեր թարգմանի միջոցով» (տես *Methodii, De iis*, col. 1324)։

¹²² Վերջին 20 տարում լույս տեսած դործերից հիշատակելի են. 'Αναστασιου, Οἱ Παυλιανοί; *Loos*, Le mouvement Paulicien; *Garsoian*, The Paulician heresy; *Бартукаян*. Источники; *Луншин*, Очерки; Մելիք-Բախշյան, Հայաստանը, *Lemerle*, Les Pauliciens.

¹²³ Տե՛ս ստորև, էջ 94։

քում: Այդ հայերը դարձան արաբների թագավորության դաշնակիցները և հռոմայեցիների կայսրության հակառակորդները»¹²⁴:

Ինչպես ցույց է տալիս Թեոփանեսը, 752 թ. Կոստանդին V կայսրը Մելիտենեից և Թեոդոսուպոլսից Ֆիլիպպուպոլիս հայեր գաղթեցրեց, որոնք Թրակիայում տարածեցին պավլիկյան աղանդը: Այս փաստը վկայում է, որ Ֆիլիպպիկոսի կողմից կայսրությունից արտաքսված և Մելիտենեում ու Չորրորդ Հայքում հաստատված հայերը պավլիկյան աղանդավորներ էին և այդ հանդամանքն էր նրանց՝ երկրից արտաքսվելու գլխավոր պատճառը:

Թեոփանեսի և Միքայել Ասորու այս տեղեկություններին արձագանքում է նույն այդ դեպքերի ժամանակակից կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին (717—728): Նա իր «Ընդդէմ պաղիկեանց» ճառի հենց սկզբում, պրելով պավլիկյանների մասին, ցույց է տալիս, որ նրանք «խորամանկեալ գտին շարութեանն իւրեանց զէն իւողիսողիչ քրիստոսասիրաց անձանց, դաշնակից լինելով բոնակալաց կրճատելոցն»¹²⁵, այսինքն՝ արաբների: Աշխատավոր զանգվածները միամտորեն կարծում էին, որ արաբներն իրենց ազատագրելու են բյուզանդական բռնություններից:

Արաբներն ամենևին էլ դեմ չէին օգտվելու նրանց այդ մոլորությունից և աղանդավորների ռազմական կարողությունները օգտագործելու նպատակով նրանց հաստատում էին արաբաբյուզանդական սահմանին մոտիկ: Արաբները, հավանաբար, օգտագործում էին նրանց անգամ բյուզանդացիների դեմ մղած իրենց գաղափարական պայքարում: Դարձյալ նույն ժամանակներում իշխած արաբ խալիֆա Օմարը (717—720) լեոն III կայսեր գրած նամակում նրան այնպիսի մի մեղադրանք է ներկայացնում, որի աղբյուրը հենց պավլիկյաններն էին: Խալիֆան գրում է կայսեր. «...Ընդէ՛ր զոսկերս առաքելոց • և մարգարէից պատուէք և կամ զնշան խաչին, ու դատաւարտութեան զործաւան իւր րստ օրինաց, կամ զպատկերս, զոր պատուէք...»¹²⁶: Գեորգ Վանականի ասելով, պավլիկյանները «լուտանքներ են թափում պատվա-

¹²⁴ Michel le Syrien, t. II, p. 482: Հմմտ. Бартукаян, К вопросу, стр. 127: Նույնի՝ Источники, էջ 34:

¹²⁵ Տեառն Յովհաննու Իմաստասիրի Առնեցւոյ Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1834, էջ 78: Յովհաննես Օձնեցու երկերի մյուս հրատարակություններում «կրճատելոցն» (այսինքն՝ թլփատված, արար, մուսուլման) բառը հասկանալի պատճառով կրճատված է:

¹²⁶ Ղևոնդ, էջ 44:

կան խաչի հասցեին, ասելով, թե խաչը հենց Քրիստոսն է և պետք չէ երկրպագել փայտը, քանզի այն անիծված գործիք է»¹²⁷։ Իսկ Պետրոս Սիկիլիացու ասելով պավլիկյանները խաչը համարում էին հասարակ փայտ, ոճրագործների՝ անեծքի ենթակա գործիք, որը չպետք է երկրպագել և համբուրել։

Սակայն պավլիկյան աղանդավորների սպասածները շատ շուտով հօդս ցնդեցին։ Արաբական ծանր լուծը, կամայականություններն ու հալածանքները ցույց տվեցին, որ նրանք գործ ունեն ավելի դաժան ու վատթար թշնամու հետ և պատրաստ էին ղենքը ձեռքին համայն հայ ժողովրդի հետ նրանց դեմ պայքարի դուրս գալ։

Ահա այսպիսին էր վիճակը կայսրության արևելյան նահանգներում։ Բայց VII դ. 60—70-ական թվականներից սկսած կայսրության առջև կանգնեց նաև պրոտոբուլղարների վտանգը։ Հաղթելով բյուզանդական բանակներին և հաստատվելով Մերձդանուբյան շրջաններում, նրանք 681 թ. ստիպեցին կայսրությանը ճանաչել իրենց պետությունը, վճարել տարեկան որոշակի հարկ։ Սա առաջին բարբարոսական պետությունն էր, որ կաղմավորվեց արևելահռոմեական կայսրության, սահմաններում¹²⁸։ Թշնամիների կողմից կայսրության հողերի նվաճումները արևելքում և արևմուտքում, սահմանների նեղացումն ունեցավ այն հետևանքը, որ փաստորեն վերացավ նախկին Արևելահռոմեական բաղմաղգ կայսրությունը և նրա փոքրացած սահմաններում ստեղծվեց Էթնիկական առումով ավելի միասնական մի հունական պետություն¹²⁹։ Հերակլիոսի և պատրիարք Սերգիոսի որդեգրած նոր վարդապետությունը՝ միակամությունը, այլևս պետք չէր, քանի որ ում սիրաշահելու համար էր այն կյանքի կոչվել, գտնվում էին օտար տիրապետության տակ, իսկ բուն երկրում, առավելապես երկաբնակ Բյուզանդիայում միակամության դադափարը կարող էր միայն վնասել։ Կոստանդնուպոլսում գումարված VI Տիեզերական ժողովում (680—681) միակամությունը դատապարտվեց, հայտարարվեց հերձված ու մերժվեց։

Հուստինիանոս II-ի օրոք կայսրությունը հաջողությամբ հաղթահարեց Թրակիայից մինչև Խեսաղոնիկե ողողած սլավոնների՝ առանձին պետություն կաղմակերպելու վտանգը, հաջող պատերազմ մղեց

¹²⁷ Бартикян, Источники, стр. 199.

¹²⁸ «История Византии», т. I, стр. 373.

¹²⁹ Նույն տեղում։

արաբների դեմ, որն ավարտվեց խալիֆա Աբդ ալ-Մալիքի հետ հաշտության կնքամամբ, որի համաձայն արաբներն ու բյուզանդացիներն, ի միջի այլոց, իրար միջև են բաժանում Հայաստանից, Իբերիայից և Կիպրոսից գանձվող հարկերը¹³⁰:

Այդ շրջանում հայերի դերը բյուզանդական կայսրության մեջ, հատկապես բանակում, զգալի էր: Նրանք կայսրության տարածքում, ավելի որոշակի՝ Օպսիկիոն բանակաթեմում, հին Պերգամոսում գաղութ էին ստեղծել¹³¹, որտեղից էր ծագում բյուզանդական գահին 711—713 թթ. տիրացած Վարդան-Փիլիպպիկոսը: Ավելի մարդաշատ ու կարևոր էր Թրակիայի Ֆիլիպպուպոլիս քաղաքում ստեղծված հայկական գաղութը, որի հիմնական կորիզը պալլիկյան աղանդավորներից էր բաղկացած:

Ֆիլիպպիկոս կայսեր տապալումից հետո կայսրությունը բզկըտվում էր ներքին գահակալական պայքարում, որում հաղթանակ տարավ Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Լևոնը: Նրան օժանդակում էին նաև Արմենիականների բանակաթեմի զորքերը: Լևոնը, որ հյուսիսային Ասորիքի Գերմանիկա (Մարաշ) քաղաքից էր, աղբյուրներում սխալմամբ իսավրացի է կոչված, նրա հիմնադրած հարստությունը՝ Իսավրական, այնինչ այժմ ընդունված է այն Ասորական անվանել¹³²:

Լևոն III-ը, (717—741), բյուզանդական ամենաընդունակ ու կարող կայսրերից մեկը, իր թագավորության առաջին տարին իսկ ջախջախեց Կոստանդնուպոլիսը պաշարած արաբներին, զգալի հարվածներ հասցրեց նրանց Փոքր Ասիայում: Նրան հաջողվեց դաշինք կնքել սկզբում բուլղարների խան Տերվելի, ավելի ուշ՝ խազարների խաբանի հետ, վերջինիս հետ դաշինքը ամրապնդեց նաև խնամիական կապերով: Լևոն III-ի որդի Կոստանդինը կնության առավ խաբանի դստեր: Այդպիսի պայմաններում Լևոն III-ը Փոքր Ասիայի Ակրոյինոն քաղաքում 740 թ. արաբների դեմ փայլուն հաղթանակ տարավ:

Լևոն III-ը հսկայական զործունեություն ծավալեց պետությունն ու բանակն ամրապնդելու ուղղությամբ: Նահանգային ավագանուն թու-

¹³⁰ Տե՛ս ստորև, էջ 74: «История Византии»-ում (հտ. II, էջ 42) գրված է, որ իբր հաշտության պայմանագրով խալիֆան կայսեր զիջեց Հայաստանի և Կիպրոսի մի մասը:

¹³¹ Gelzer, Pergamon (Գեյցեր, Հայ հասարակությունն ի Պերգամոն),

¹³² «Իսավրացիների» հայկական ծագման մասին տե՛ս Bréhier, «Orient ou Byzance?», p. 134: Նաև Ալիշան, Բ Վարդան կայսր, էջ 314: Հմմտ. նաև Աղոց, Նամականք, էջ 104:

լաճանելու և չեզոքացնելու նպատակով փոքրացրեց բանակաթեմերը: Լևոն III-ի անվան հետ է կապված Բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ դարաշրջան կաղմող և սլատկերամարտություն անունն ստացած մի շարժում, որը շուրջ 120 տարի հուզեց կայսրության բնակչության բոլոր խավերն ու դասակարգերը¹³³: Այդ շարժման պատմությանը Թեոփանեսն իր ժամանակագրության մեջ հսկայական տեղ է հատկացնում, այդ պատճառով անհրաժեշտ է ավելի հանգամանորեն կանգ առնել պատկերամարտության վրա:

Ծիսակատարությունների ձևերն ավելի քան եկեղեցական դոգմաները հուզում էին ժողովրդական լայն զանգվածներին, և պատկերների պաշտամունքի շուրջ ընթացող վեճերը դարձան համրնդհանուր: Բյուզանդական հասարակության տարբեր շերտերն իրենց վերաբերմունքով դեպի սրբապատկերների պաշտամունքը, արտահայտում էին իրենց քաղաքական, սոցիալական ու մշակութային ձգտումները¹³⁴: Պատկերամարտությունը ծագեց որպես ժողովրդական զանգվածների շարժում, որը փորձեց օգտագործել նահանգային կալվածատեր ազնվականությունը՝ ընդդեմ մայրաքաղաքի հոգևոր ու աշխարհիկ տիրողների, իսկ կայսրը՝ իր քաղաքական ու սնտեսական դիրքերը ամրապնդելու, եկեղեցին իրեն ենթարկելու, եկեղեցու դարեր շարունակ դիդաժ հարստություններին տիրանալու համար¹³⁵:

Այստեղ սկսեք է ընդգծել, որ պատկերամարտությունը Բյուզանդիայում չի ծագել «Իսավրական» հարստության կայսրերի օրոք: Պատկերների պաշտամունքի հարցը միշտ էլ հուզել է պաշտոնական եկեղեցին: IV դ. սկզբում էլվիրի եկեղեցական ժողովում հատուկ կանոն է ընդունված սրբապատկերների պաշտամունքի դեմ: Եվսեբիոս Կեսարացին, Եսիփան Կիպրացին, ապա Մաբբուգի եպիսկոպոս Փիլոքսենոսը պատկերների պաշտամունքի հակառակորդներ էին¹³⁶: Պատկերամարտությունը տարածված էր նաև Հայաստանում, բայց դա չի նշանակում, որ հայոց եկեղեցին պատկերամարտ էր¹³⁷, և ճիշտ չէ այն կարծիքը, որ իսա-

¹³³ Եթե հավատանք պատմիչ Ղևոնդին, սկզբնական շրջանում Լևոն III-ը սրբապատկերների պաշտպան ու ջատագով էր: Օմար խալիֆային ուղղած իր նամակում նա գրում էր. «ոչ թէ փայտին և դեղոյն (ներկին Հ. Բ.) որ ի վերայ փայտին՝ երկիր պազանեմք» (Ղևոնդ, էջ 91), այլ կենդանագրյալին:

¹³⁴ «История Византии», т. II, стр. 52.

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 52—53.

¹³⁶ *Der Nersessian, Une apologie*, p. 388—389: (Այս հոդվածի հայերեն թարգմանությունը տես. Տեր-Ներսեսյան, Հայ արվեստը, էջ 7—30):

¹³⁷ Տեր-Ներսեսյան, VII դարի մի երկ, էջ 29.

վերական պատկերամարտությունը կապված է կայսրության արևելյան նահանգների, այդ թվում և Հայաստանի, ինչպես և իսլամի պատկերամարտ կրոնի ազդեցության տակ դտնվող Ասորիքից Բյուզանդիա տեղափոխված բնակչության հետ¹³⁸։ Այդ բանը ժխտվում է բազմաթիվ փաստերով¹³⁹։

Հայոց եկեղեցին դեմ չէր սրբապատկերների պաշտամունքին¹⁴⁰։ Ղևոնդ պատմիչի ասելով հայոց Աշոտ Բագրատունի պատրիկը «շինէր զեկեղեցին Դարիւնից յիւրում ոստանին, և զկենդանագրեալ զպատկեր մարդեղութեանն Քրիստոսի ածեալ ի մտից արևու մեծասքանչ զօրութեամբ հանգուցանէր ի նմա»¹⁴¹։

Վրթանես Քերթովի անվամբ պահպանված և պատկերամարտների դեմ ուղղված մի երկ ցույց է տալիս, որ դեռևս VI դ. վերջում և VII դ. սկզբում հայոց եկեղեցում եղել են սրբապատկերներ, որ միաժամանակ եղել է պայքար նրանց պաշտամունքի դեմ, որի պաշտպանությամբ ահա հանդես է գալիս Վրթանես Քերթովը։ Նրա երկը համաբովում է պատկերամարտների դեմ ուղղված հնագույն աշխատությունը¹⁴²։ Պատկերամարտների դեմ գրել է նաև Հովհան Մայրազոմեցին իր 882 կամ 683 թվականին գրած նամակում¹⁴³։

Արաբական տիրապետության շրջանում նվաճողները պայքարել են սրբապատկերների պաշտամունքի դեմ։ Եզիդ II (720—724) խալիֆան նույն Ղևոնդի ասելով «տայր հրաման փշրել և խորտակել զկենդանադրեալ պատկերս ճմարիտ մարդեղութեան տեառն մերոյ և փրկչին և նորին աշակերտացն։ Խորտակէր և զնշան տերունեան խաչին Քրիստոսի, զոր ուրեք ուրեք կանգնեալ էին յանուն ի պատճառս երկրպագութեան համագոյ Երրորդութեանն»¹⁴⁴։

Բայց հարցը կայանում է նրանում, որ VIII դարի 20-ական թվականներին սկիզբ առած պաշտոնական պատկերամարտությունը ընդհանուր ոչինչ չունի վաղ շրջանի պատկերամարտության հետ։ Վաղ շրջ-

¹³⁸ «История Византии», т. II, стр. 52.

¹³⁹ *Der Nersessian*, Image worship, p. 405 sq.

¹⁴⁰ *Der Nersessian*, Une apologie, p. 402.

¹⁴¹ Ղևոնդ, էջ 16։

¹⁴² *Der Nersessian*, Une apologie, p. 379։ Նույնի՝ Le peinture; Дурново, Краткая история; Команджян, Цвет։ Պատկերամարտության մասին (հայկական աղբյուրների օգտագործմամբ) տե՛ս նաև Gero, Notes, p. 23—42.

¹⁴³ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 302—305։ *Der Nersessian*, Image worship, p. 406.

¹⁴⁴ Ղևոնդ, էջ 100։ Պատմիչը հանդես է գալիս որպես սրբապատկերների ջատագով։

ժանում ալի շարժումը կրոնադավանաբանական բնույթ ունեն, այնինչ VIII դ. նա սոցիալ-քաղաքական էր և սքողվում էր պատկերամարտական շղարշով:

Լևոն III-ին հաջորդեց որդին՝ Կոստանդին V-ը (741—775), որ հազիվ գահ բարձրացած, ստիպված եղավ երկարաժամ պայքար մղել իր դեմ ապստամբություն բարձրացրած Սպսիկին բանակաթեմի զորավար հայազգի Արտավազդի դեմ, իր քրոջ ամուսնու ճնշելով նրա ապստամբությունը և կուրացնելով ապստամբին, Կոստանդին V-ը նախ և առաջ ուշադրություն դարձրեց արաբական վտանդին, ջանքեր թափեց օգտագործելու 747 թ. խալիֆայության սահմաններում Օմայանների և Աբբասյանների միջև բռնկված գահակալական սուր պայքարը: Դրանից փորձեցին օգտվել նաև հայ նախարարներն ու հայ ժողովուրդը՝ թոթափելու համար արաբական լուծը¹⁴⁵: Հայ ապստամբների և Կոստանդին V-ի միջև պայմանավորվածություն կար: Հայ ապստամբները «ապաստանէին յամուրս աշխարհին Տայոց հանդերձ ընտանեօք իւրեանց և ամենայն աղիւիք. և ապաստանեալ առաւել ի զօրս արքային Յունաց որք էին ի կողմանս Պոնտոսի. քանզի էր ի մէջ սոցա ուխտ խաղաղութեան հրամանաւ կայսերն Կոստանդինի»¹⁴⁶: Ահա այս ապստամբությանը ցանկացան մասնակցություն ունենալ նաև պավլիկյան աղանդավորները¹⁴⁷: Կոստանդին կայսրը գրավում է Կարինն ու Մելիտենեն, Բյուզանդիա տեղափոխում այդ քաղաքների հայ և ասորի բնակչությունը, այն հաստատում Թրակիայի Ֆիլիպպոպոլիս քաղաքում: Թեոփանեսի ասելով նրանք այնտեղ տարածեցին պավլիկյան աղանդը, վկայությունն այն բանի, որ գաղթվածների մեջ կային պավլիկյաններ և հաստատումն այն ենթադրության, որ Ֆիլիպպոկոս-Վարդան կայսեր՝ Բյուզանդիայից արտաքսած հայերը պավլիկյան աղանդավորներ էին¹⁴⁸:

Հայաստանում վիճակը ծանրացավ Աբբասյանների հարստության հաստատմամբ, որոնց ստեղծած կայսրությունը համամուսուլմանական բնույթ էր կրում: Հարկային լուծը է՛լ ավելի ծանրացավ, կառավարիչների կամայականություններին սահմանափակում չկար և 774 թ. բրունրկվեց մի հուժկու ապստամբություն, որ ստացավ համաժողովրդական բնույթ: Եթե 747—748 թթ. ապստամբության ժամանակ Բյուզանդիան,

¹⁴⁵ Ապստամբության մասին մանրամասն տե՛ս Тер-Гевондян, Армения, стр. 88—97.

¹⁴⁶ Ղևոնդ, էջ 123.

¹⁴⁷ Бартикян, Источники, стр. 42 и сл.

¹⁴⁸ Տե՛ս վերը, էջ XXXVIII—XXXIX.

ըստ երևույթին, օգնության հասավ ապստամբներին, բյուզանդական զորքերի հարձակումը արաբների վրա և հայոց հակաարաբական ելույթը նախօրոք համաձայնեցված էր, այս դեպքում հայերը մնացին մենակ: Աշոտ Բագրատունին, Սահակ Բագրատունու որդին, նույնիսկ փորձեց կանխել ապստամբական շարժումը, պատճառաբանելով, որ Կոստանդին կայսրը «այնպէս ընթացրեալ է յահէ շարաթոյն գազանին (իմա՝ արաբների) և «ամենևին ընդ միտ անգամ ոչ էառ ածել զմտաւ առնուլ զաշխարհս Հայոց ի ձեռաց նորա»¹⁴⁹.

Հայոց ապստամբությունը դաժանորեն ճնշվեց և ղեկավարներից շատերը ստիպված ապաստանեցին Բյուզանդիայում և ծառայության մտան բյուզանդական բանակում, մտադիր լինելով նրա շարքերում մարտնչել ատելի թշնամու դեմ: «էին ոմանք ի նախարարացն Հայոց,— գրում է Ղևոնդը,— որք մերժեալ լքին զժառանգութիւնս իւրեանց և փախստեայ անկան յաշխարհն Յունաց, ապաւինեալք առ կայսրն Կոստանդին»¹⁵⁰: Նրանց թվում էին Տաճատ Անձևացին¹⁵¹ և Արտավազդ Մամիկոնյանը:

Հայ ժողովրդի վիճակը հատկապես ծանրացավ Հարուն ասո-Ռաշիդի օրոք (786—809), երբ էլ ավելի սաստկացավ արաբ տարրի հաստատումը Հայաստանում¹⁵², որ ավերիչ բնույթ պիտի ստանար և փաստորեն նախապատրաստեր սելջուկ թուրքերի նվաճումները: Արաբական ցեղերը բնակեցվում էին արաբաբյուզանդական սահմանին մոտիկ, նրանք հասան մինչև Կարին քաղաքը¹⁵³: Ստեղծված անտանելի վիճակից ելք գտնելու նպատակով հայերը ստիպված գաղթում էին. «գնացին փախստեայ յաշխարհն Յունաց. զորոց ասեն լինել զթիւ մարգկանն աւելի քան

¹⁴⁹ Ղևոնդ, էջ 143:

¹⁵⁰ Ղևոնդ, էջ 133, նաև 143—144:

¹⁵¹ Նույն տեղում, էջ 158: Նա հետագայում անցավ արաբների կողմը, նշանակվեց Հայոց իշխան (781) և իր մահկանացուն կնքեց 785 թ. Դերբենդում, խազարների դեմ արշավանքի գնացած ժամանակ:

¹⁵² Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները: Նույնի՝ Армения, էջ 114 և հտ.:

¹⁵³ Կոստանդին V կայսրը շատ լավ էր պատկերացնում այդ արաբ տարրից բխող վտանգը և երբ 752 թ. գրավեց Կարին քաղաքը «բնակեալսն ի նմա Սառակինոս բառնայր նոցին ընտանեօքն յաշխարհն Յունաց» (Ղևոնդ, էջ 129): Բայց զա ոչ մի օգուտ չավեց, քանզի հաջորդ տարին Եզիդ խալիֆան «ածեալ արս յորդոցն իսմայելի բնակեցոյց ի նմա նոցին ընտանեօքն՝ պահել զքաղաքն և զգուշանալ ի թշնամեաց: Եւ կարգեաց նոցա պատրաստութիւն կերակրոց յաշխարհէս Հայոց» (Ղևոնդ, էջ 130):

ԺԲԹ արանց հանդերձ կանամբք և մանկտեալ¹⁵⁴։ Գաղթականներին առաջնորդում էին հայ նախարարները և նրանց հեծելազորը։

Կոստանդին V-ի մահից հետո իշխանությունն անցնում է նրա որդու՝ Լևոն IV-ի ձեռքը (775—780)։ Նա պատկերապաշտների հանդեպ չէր վարում այն խիստ քաղաքականությունը, ինչ իր հայրը։ Վանականների հալածանքները դադարեցին։ Պատկերապաշտներն սկսեցին հրապարակ զալ և լայն գործունեություն ծավալել Լևոն IV-ի այրի Իրենեի իշխանության օրոք, որ միաժամանակ իր անշահահաս որդու՝ Կոստանդինի խնամակալն էր։ 787 թ. նիկիայում կայացավ VII Տիեզերական ժողովը, որը դատապարտեց պատկերամարտությունը։ 797 թ. Իրենեն կուրացնելով իր որդի Կոստանդին VI-ին, դարձավ միահեծան կայսրուհի։ Սակայն երբ նա 802 թ. վճռեց ամուսնանալ ֆրանկների թագավոր Կարլոս Մեծի հետ, որն այդ միջոցով ուզում էր իր իշխանության տակ միավորել վաղեմի Հռոմեական կայսրությունը, Կոստանդնուպոլսի ավագանին կայսրուհուն գահընկեց արեց և կայսր հռչակեց պատրիկ նիկեփորին։ Միաժամանակ բանակաթեմային ավագանին կայսր հռչակեց հայազգի վարդանին՝ մականունը՝ «Թուրք»¹⁵⁵, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավարին։ Նրա ապստամբությունը սակայն ճշնշվեց։

Նիկեփոր I-ը ֆինանսական խստագույն քաղաքականություն վարեց, ջանաց կարգավորել բանակի վիճակը։ Նրա միջոցառումները մեծ դժգոհություն առաջացրին վանականների ու վաշխառուների շրջանում։ Կայսրը անհաջողություններ ունեցավ նաև արաբների ու բուլղարների դեմ մղվող պատերազմներում։ 811 թ. հուլիսի 26-ին նա սպանվեց խան Կրումի դեմ տված ճակատամարտում։ Կայսր հռչակվեց Միքայել I Ռանգաբեն (811—813), որի օրոք հրապարակ ելան նիկեփորի կողմից հալածված եկեղեցականներն ու վանականները։ Սկսվեցին աղանդավորների և առաջին հերթին պավլիկյանների հալածանքները։ Բուլղարների դեմ մղվող պատերազմը շարունակվում էր ոչ հոգուտ կայսրության։ Նման պայմաններում բանակաթեմային դժգոհ ավագանին ստիպեց Միքայելին հրաժարվել գահից։ Բանակը կայսր հռչակեց հայազգի Լևոն V-ին (813—820), Հայաստանից Բյուզանդիա գաղթած

¹⁵⁴ Դևոն, էջ 168։

¹⁵⁵ Հենց վերջերս վարդան «Թուրքի» վերաբերյալ լույս տեսավ ընդարձակ մի հոդված։ Տես Μαυροματάς-Κατσουγιαννοπούλου, 'Η επανάσταση του στρατηγού Βαρδάνη, σελ. 217—236.

ֆեոդալներից մեկին, որով Բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ սկսվում է պատկերամարտության երկրորդ շրջանը:

Վերևում առիթ ունեցանք նշելու, որ VII—VIII դդ. Բյուզանդական կայսրության տարրեր շրջաններում ստեղծվել էին հայկական բազմամարդ գաղութներ¹⁵⁶, Բյուզանդական աղբյուրներում նրանց մասին հիշատակությունները շատ սուղ են, հատկապես խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում, հետևաբար դժվար է առավել կամ պակաս լափով հստակ պատկերացում կազմել նրանց ներքին վիճակի վերաբերյալ: Մի փոքր ուշ շրջանի աղբյուրների տվյալների հիման վրա պարզվում է, որ Թրակիայի հայկական գաղութի ազգաբնակչությունը փաստորեն չէր շփվում իրեն շրջապատող օտար տարրի հետ, հետևաբար երկար ժամանակ անաղարտ պահեց իր նիստն ու կացը, սովորույթները, մի խոսքով՝ ազգային դեմքը: Հայերը, գրում է Կոստանդին Միրանածին կայսրը (913—959) Ազրիանուպոլսում «զգում էին ինչպես» հարազատ երկրում և սեփական ժողովրդի մեջ, նրանք կարողություն կուտակեցին, անաղարտ ու մաքուր պահելով իրենց ազնվական ծագումն ու ազգային դեմքը»¹⁵⁷, Կարելի է ենթադրել, որ այդ գաղութներում հայերը զբաղվում էին նախ և առաջ առևտրով ու արհեստագործությամբ, թեև այդ բանը հաստատող ուղղակի փաստերը բացակայում են: Անուղղակի տեղեկությունները վկայում են Թրակիայի հայկական գաղութում զարգացած արհեստագործություն լինելու մասին: Հայտնի է, որ բուլղար խան Կրումը 813 թ. գրավելով Ազրիանուպոլիս քաղաքը, քշել տարել է հայ բնակչություն, ավար է վերցրել բարձրարժեք հայկական բրդյա գորգեր և կարպետներ, հանդերձներ, տնային պղնձյա սպասներ¹⁵⁸, որոնք, հարկավ, տեղի հայ արհեստավորների արտադրանքն էին:

Նշենք այստեղ, որ Թրակիայի հայկական գաղութում եղել են և անվանի հայ ճարտարապետներ, որոնք մասնակցեցին IX դ. սկզբում բուլղարական մայրաքաղաքներ Պլիսկայի և Պրեսլավայի պալատական շինարարությանը¹⁵⁹:

¹⁵⁶ Brehier, *les Colonies*; Gelzer, Pergamon (Գելցեր, *Հայ հասարակությունն ի Պերգամոն*); Бартикан, О протоболгарских надписях.

¹⁵⁷ Կոստանդին Միրանածին, էջ 35:

¹⁵⁸ Theophanes Continuatus, p. 212; Symeon Magister, p. 617.

¹⁵⁹ Яковсон, К изучению, стр. 202: Հմտ. և Бартикан, О протоболгарских надписях, стр. 75—76.

• Բոլոր վերոնշյալի մասին մենք գաղափար ենք կազմում ուսումնասիրելով աղբյուրների անուղղակի տվյալները, ինչպես և ճարտարապետական հուշարձանները: Իսկ ի՞նչ են տալիս աղբյուրների ուղղակի տեղեկությունները: Աղբյուրները (մեզ հետաքրքրող շրջանի համար նախ և առաջ Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը») հարուստ տեղեկություններ են հաղորդում Բյուզանդիայում աչքի ընկած հայ բարձրաստիճան գործիչների վերաբերյալ, գլխավորապես ռազմական գործիչների: Ավելորդ չէ այստեղ ներկայացնել VII—VIII դդ. բյուզանդական հայազգի գործիչների մանրամասն ցուցակը, որ կազմել է Կ. Թումանովը¹⁶⁰: Հեղինակը հղում է աղբյուրների համապատասխան տեղերը: Այդ աղբյուրներից մենք նշում ենք միայն Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» (թ. տառով՝ կից տալով աշխարհի արարչագործության տարեթվերը, որոնց տակ հիշված են հիշյալ անձնավորությունները): Առանձին գործիչների որևէ նախարարական տան պատկանելը (եթե այդ բանը վկայված չէ հայկական աղբյուրներում), Թումանովի (կամ այլ մասնագետների) ենթադրությունն է: Բյուզանդական աղբյուրները չեն հիշատակում հայազգի գործիչների նախարարական որ տան պատկանելը:

Մավրիկիոս-Փոկասի ժամանակաշրջանում (582—610)

Ատատ Խորիոռոնի, պատրիկ, զորավար Թրակիայում

Հերակլիոս Ավագ, զորավար, պատրիկ, Աֆրիկայի էքսարքոս (թ. 6078, 6079, 6080, 6100, 6101)

Սահակ Մամիկոնյան, զորավար Թրակիայում

Սուշեղ Բ Մամիկոնյան, զորահրամանատար Թրակիայում

Թեոդոսիոս Խորիոռոնի, զորավար Հայաստանում

Հերակլիոս 1-ի ժամանակաշրջանում (610—641)

Վահան զորավար (թ. 6118, 6125, 6126)

Դավիթ Սահառունի, արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյա

Սահակ Կամսարական (°), Իտալիայի էքսարքոս

Սանուել Արշակունի, մագիստրոս, Եգիպտոսի փոխարքա (թ. 6126)

Մժեժ Բ Գնունի, զորավար (թ. 6118)

¹⁶⁰ Toumanoff, *Caucasia*. p. 149—151.

ԹԵՈՓԱՆԵՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ-ԲՅՈՒՋԱՆԻԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Նիկեաա պատրիարք, Հերակլիոս Ավագի զարմիկը
Թեոդորոս զորավար (թ. 6125)
Թեոդորոս մազիստրոս
Վահան Խորխոռունի, արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյա -
վարազտիրոց Բ Բադրատունի, արքունիքի բարձրաստիճան պաշ-
տոնյա

Կոստանդին III (Կոստաս II) — Հուստինիանոս II-ի ժամանակաշրջանում
(641—711)

Վահան Յոթնյան, Չորրորդ Հայքի կառավարիչ (թ. 6194)
Վարդան-Ֆիլիպպիկոս, զորահրամանատար, կայսր (թ. 6203,
6204, 6205)
Վարազ-Բակուր, պրոտոսպաթար, Օպսիկիոն բանակաթեմի զո-
րավար (թ. 6203)
Հովնանենես Գնունի (669 թ. հռչակվեց կայսր)
Մժեժ Գ Գնունի, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար (668—669 թթ.
հռչակվեց կայսր, թ. 6160)
Պասազենաթես Պառսկաժին, պատրիկ, Արմենիականների բանակա-
թեմի զորավար (տե՛ս ժանոթ. 332)
Սմբատ Ե Բագրատունի, սպաթարոկանդիդատ, դրունգար, զորա-
հրամանատար Թրակիայում
Թեոդորոս զորավար
Թեոդորոս Միակես (Հմայակ), պատրիկ (թ. 6196, 6205)
Վալենտին Արշակունի, պատրիկ, էքսկուբիտորների կոմես (թ.
6136)

Լևոն III-Կոստանդին V-ի ժամանակաշրջանում (717—775)

Արտավազդ Մամիկոնյան, Արմենիականների բանակաթեմի զորավար,
կուրապաղատ, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար (742—743 թթ.
հռչակվեց կայսր, թ. 6209, 6218, 6232, 6235)
Արտավազդ, դոմեստիկոս (թ. 6235)
Վարդան, պատրիկ, Արմենիականների բանակաթեմի զորավար (հա-
ջորդի՝ Կոստանդինի հայրը)
Կոստանդին, սպաթար, պրոտոստրատոր (նախորդի՝ Վարդանի ուր-
դին, թ. 6263, 6257)

ՀՐԱՁ ՐԱՐԹԻԿՅԱՆ

Նիկեփոր Մամիկոնյան, զորահրամանատար Թրակիայում (Արտավազդ Մամիկոնյանի կայսերակիցը, Թ. 6233)

Նիկետաս Մամիկոնյան, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար, մոնոստրատեգոս (Թ. 6234, 6235)

Տրդատ II մամիկոնյան, պատրիկ (Թ. 6234)

Լևոն IV-Իրենեի ժամանակաշրջանում (775—802)

Ալեքսիոս Մուսելես (Մուշեղ) Մամիկոնյան, սպաթար, Վիգլայի դրոնգար, պատրիկ, Արմենիականների բանակաթեմի զորավար (կայսր հռչակվեց 792 թ., Թ. 6283, 6284, 6285)

Արտավազդ Մամիկոնյան, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար (Թ. 6270)

Վարդան, պատրիկ, Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար (Թ. 6291)

Վարդան, պատրիկ, սխուրի դոմեստիկոս (Թ. 6288)

Վարդ, Արմենիականների բանակաթեմի զորավար (Թ. 6273)

Վարդ պատրիկ (Թ. 6284)

Վարազդուրից Բագրատունի (°), Արմենիականների բանակաթեմի զորավար (Թ. 6270)

Կոստանդին Արտաշիր, պրոտոսպաթար (Թ. 6285)

Գրիգոր Մուսալակի ուղի Մամիկոնյան, պատրիկ, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար (Թ. 6270, 6295)

Տանատ Անձևացի, Բուկելլարների բանակաթեմի զորավար (Թ. 6270, 6274)

Նիկեփոր I—Ստավրակիոսի ժամանակաշրջանում (802—811)

Արշավիր Կամսարական (°), քվեստոր, պատրիկ (Թ. 6300)

Վարդան «Թուրք», պատրիկ, Անատոլիկոն, Օպսիկիոն, Թրակեսիոն, Բուկելլարների բանակաթեմերի զորավար (6295, 6296)

Վարդան Անեմաս, սպաթար (Թ. 6299)

Միֆայել I-ի ժամանակաշրջանում (811—813)

Լևոն Գնունի, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար, պատրիկ (Թ. 6304, 6305), ապագա Լևոն V կայսրը (813—820)

* * *

Սույն աշխատությունը պատրաստ էր, երբ հնարավոր եղավ ծանոթանալու անգլիացի բյուզանդագետ Կ. Մանգոյի «Ո՞վ է գրել Թեոփանեսի ժամանակագրությունը» խորագիրը կրող հոդվածին¹⁶¹ Կ. Մանգոն, նշանակություն չտալով ձեռագիր ավանդության, Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի, Կոստանդին Միրանաթինի, Հովհաննես Սկիլիցեսի վկայություններին, գտնում է, որ Թեոփանեսը չէր կարող «Ժամանակագրության» հեղինակը լինել, որ նա պարզապես ձև է բերել Գեորգ Սինկելլոսի պատրաստի «դոսիեն»։ Անգլիացի պատմաբանն աշխատում է իր միտքը հիմնավորել այն հանգամանքով, որ Գեորգ Սինկելլոսի մահվան և Թեոփանեսի կողմից «Ժամանակագրության» շարադրման միջև քիչ ժամանակ էր մնում, որ Թեոփանեսը շատ զարգացած մարդ չէր, այն էլ վատառողջ, որ Թեոփանեսի «Վարքում» «Ժամանակագրության» որպես նրա հեղինակության մասին խոսք չկա։ Կ. Մանգոն ենթադրում է, որ Գեորգ Սինկելլոսը մինչև նիկեոս I կայսեր (անգամ Միքայել I) պատմության վերաբերյալ նյութն արդեն հավաքած էր։ Նա մատնացույց է անում «Ժամանակագրության» մի շարք տեղեր, որոնք, իր կարծիքով, չեն հաստատում երկի՝ Թեոփանեսին պատկանելու հանգամանքը, այլ, ավելի հավանական է, Գեորգ Սինկելլոսին։

Հենց վերջերս սովետական բյուզանդագետ Ի. Ս. Ջիշուրովը¹⁶² մեկ առ մեկ քննության ենթարկելով Կ. Մանգոյի փաստարկները, ցույց ավեց, որ դրանք կոնտեքստից անջատ անջատ են վերցված, որ հիշյալ տեսությունն անհամոզեցուցիչ է։

* * *

Ստորև տալիս ենք Թեոփանես խոստովանողի «Ժամանակագրության» ամբողջական թարգմանությունը՝ սկսած Փոկասի (602—610) թագավորության սկզբից։ Նախորդող մասը զանց ենք առել, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ դրա շարադրման համար Թեոփանեսին օգտագործած աղբյուրները պահպանվել են։ Նրանք հետազայում կկազմեն սույն մատենաշարի առանձին հատորները (մեկը՝ Պրոկոպիոս Կեսարացին արդեն կազմել է «Բյուզանդական աղբյուրների» առաջին գիրքը)։ Թարգմանությունը կատարված է Թեոփանեսի «Ժա-

¹⁶¹ Mango, Who wrote the Chronicle of Theophanes, p. 9--17.

¹⁶² Чичуров, Феофан Исповедник—публикатор, редактор, автор?

ՀՐԱԶ ԲԱՐՔԻԿՅԱՆ

մանակագրության» Կարողոս դե Բոորի աշխատասիրած հունարեն քրն-
նական բնագրից¹⁶³, Փակագծերում տրվում է աշխարհի արարչագոր-
ծության թվականը, (anno mundi), որ մեր պատմիչը դրել է իր ժամա-
նակագրական սխտեմի հիմքում (տե՛ս վերը, էջ XII)։ Ասենք այստեղ,
որ Թեոփանեսի բնագրում թվական տվյալները արտահայտված են և՛
բառերով, և՛ «թվերով» (հունարեն այբուբենով)։

¹⁶³ *Theophanis Chronographia*, recensuit *Carolus de Boor*, volumen I, Textum
graecum continens, Lipsiae, 1883, p. 290—503.

ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ ΑΜΑΡΤΩΛΟΥ
ΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΙ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ
ΤΟΥ ΑΓΡΟΥ ΚΑΙ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ
ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΕΤΩΝ ΦΚΗ

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂԻ՝
ՄԵՂԱՊԱՐՏ ՎԱՆԱԿԱՆԻ
ԵՎ ԱԳՐՈՍԻ ՎԱՆՔԻ ՎԱՆԱՀՈՐ
528 ՏԱՐՎԱ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

TO THE HONORABLE
MEMBERS OF THE
LEGISLATIVE COUNCIL
OF THE PROVINCE OF
ONTARIO

IN RESPONSE TO A
RESOLUTION PASSED
BY THE COUNCIL
ON THE 14TH DAY OF
MAY 1907

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՎԻ՝
ՄԵՂԱՊԱՐՏ ՎԱՆԱԿԱՆԻ ԵՎ ԱԳՐՈՍԻ ՎԱՆՔԻ՝ ՎԱՆԱՀՈՐ
528 ՏԱՐՎԱ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝
ԴԻՍԿԼԵՏԻԱՆՈՍԻ ԹԱԿԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐՎԱՆԻՅ՝
ՄԻՆՉԵՎ ՄԻՔԱՅԵԼԻ՝ ԵՎ ՆՐԱ ՈՐԳԻ ԹԵՈՓԻԼԱՏՈՍԻ
ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻՆ, ԱՅՆ Ի՝ ԱՇԽԱՐՀԻ 5777 ԹՎԱԿԱՆԻՅ,
ՄԻՆՉԵՎ 6305 ԹՎԱԿԱՆՐ՝ ԸՍՏ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՅՎՈՅ,
ԻՈԿ ԸՍՏ ՀՈՈՄՔՅԵՅՎՈՅ՝ 6331 ԹՎԱԿԱՆՐ՝

Ամենաերանելի աբրա Գեորգիոսը⁵, որ Կոստանդնուպոլսի սրբազ-
նագույն պատրիարք Տարասիոսի⁶ սինկելոսն⁷ էլ եղավ, դարգացած,
բազմագետ, մեծաթիվ ժամանակագիրներ, պատմիչներ ընթերցած ու
ճշգրտորեն հետազոտած մի մարդ, Աղամից մինչև քրիստոնյաների հա-
լածիչ հոռմայեցիների կայսր Դիոկլետիանոսն ընկած շրջանի վերա-
բերյալ մի համառոտ ու ճշմարտապատում ժամանակագրություն շա-
րադրեց: Նա մանրագնին հետազոտությամբ ճշգրտեց թվականները,
հարթեցրեց և ուղղեց նրանց միջև առկա հակասությունները և, ինչպես
ոչ որ իրենից առաջ, տվեց բոլոր ժողովուրդներին հին թագավորների
ժամանակի ու զործունեության պատմությունը, ինչպես և, իր ուժերի
ներածի սահմաններում, մեծ ու տիեզերական աթոռների քահանայա-
պետների (ես նկատի ունեմ Հռոմի, Կոստանդնուպոլսի, Ալեքսանդրիա-
յի, Անտիոքի և Երուսաղեմի եկեղեցիները ուղղափառորեն հովված-
ների, ինչպես և հերձվածող քահանայապետների կողմից եկեղեցի-
ավադակաբար վարածների) պատմությունն ու ճշգրիտ ժամանակը:
Բայց քանի որ նրա վախճանը վրա հասավ և նա չկարողացավ ավար-
տին հասցնել իր գործը, ինչպես ասացինք, նա շարագրեց մինչև Դիո-
կլետիանոսն ընկած շրջանը, և թողնելով երկրային կյանքը, ուղղափառ
դավանանքով գնաց Տիրոջ մոտ, նա մեղ, որպես հարազատ ընկերոջ,
թողեց իր շարադրած գիրքը և մեղ առիթ տվեց պակասը լրացնելու
Իսկ մենք, որ քաջատեղյակ էինք մեր սեփական տգիտության, ինչպես
և գործի դժվարության. հրաժարվում էինք այդ բանն անել՝ որպես մեր

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

ուժերից վեր: Բայց քանի որ նա թախանձագին խնդրեց մեղ չգլանալ և անկատար չթողնել գործը, մենք ստիպված անդրադարձանք դրան: Ահա մենք, նրա խնդրանքին հլու հնազանդ, ոչ սովորական ջանքեր գործադրելով, ձեռնարկեցինք մեր կարողություններից վեր գործին: Մենք ևս բազում գրքեր որոնեցինք և մեր կարողությունների սահմաններում հետադոտելով շարագրեցինք Դիոկլետիանոսից մինչև Միքայելի ու նրա որդի Թեոփիլակտոսի թագավորությունը՝ կայսրերի, պատրիարքների, նրանց գործերի մասին ճշգրտապատում սույն ժամանակագրությունը: Մենք մեզանից ոչինչ չհորինեցինք, այլ նյութը քաղեցինք բացարձակապես անցյալի պատմիչներից ու լոգոգրաֆներից, գեպքերը շարադրեցինք ըստ յուրաքանչյուրի տեղի ունեցած ժամանակի, առանց շփոթության, որպեսզի ընթերցողներն իմանան, թե տվյալ դեպքը՝ պատերազմական, եկեղեցական, քաղաքական, ժողովրդական և այլն, տվյալ կայսեր թագավորության ո՞ր տարում տեղի ունեցավ: Ես կարծում եմ, որ հենց գործերն իմանալը ընթերցողների համար շատ օգտակար է և եթե մեկը մեր սույն երկասիրության մեջ որևէ պիտանի բան գտնի, թող պատշաճ գոհությունը աստծուն մատուցի, իսկ մեզ՝ տգետներին ու մեղապարտներին համար Տիրոջ աղոթի: Իսկ եթե որևէ պակասություն հայտնաբերի, թող այն վերագրի մեր տգիտության ու թշվառ մտքի անկատարության և ներողամիտ լինի՝ հանուն Տիրոջ, քանզի աստծուն սիրելի է այն, ինչ արվում է կարողության սահմաններում...⁸

[A. M. 6095]

Աշխարհի արարչադործության 6095 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 595 թ.

Հռոմայեցիների Փոկաս կայսեր 7-ամյա թագավորության 1-ին տարին⁹

Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 15-րդ տարին¹⁰

Կոստանդնուպոլսի Կիրիակոս պատրիարքի 11-ամյա թոռակալության 9-րդ տարին¹¹

Երուսաղեմի Իսահակ պատրիարքի 8-ամյա թոռակալության 3-րդ տարին¹²

Ալեքսանդրիայի Եվդոգիոս պատրիարքի 27-ամյա թոռակալության 24-րդ տարին¹³

Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի 9-ամյա թոռակալության 3-րդ տարին¹⁴

Այդ տարվա նոյեմբեր ամսին՝ ինդիկտիոնի¹⁵ 6-րդ տարին Փոկաս բռնակալը տիրանալով գահին, կոտորեց, ինչպես վերևում ասվեց¹⁶,

Մավրիկիոսին¹⁷ իր հինգ արու զավակների հետ, հրամայեց նրանց գլուխները բաղում օրեր ցուցադրվեն Տրիբունալիոնի կամպոսում¹⁸, քաղաքացիները գնում էին դիտելու այդ գլուխները, մինչև որ նեխեցին: Մահապատժի ենթարկվեցին նաև Մավրիկիոսի եղբայր Պետրոսը և բազում ուրիշներ: Իսկ Մավրիկիոսի որդի Թեոդոսիոսի մասին լուր տարածվեց, թե նրան հաջողվել է փախուստի դիմել ու փրկվել: Պարսից խոսքով արքան¹⁹ օժանդակում էր նման համբավի տարածմանը և տեսակ-տեսակ սուտ լուրեր տարածում, որ իբր Թեոդոսիոսը իր մոտ է գտնվում, որ ինքը հետամտում է, որ նա տիրանա հռոմայեցիների թագավորությանը²⁰: Խոսքովն ուզում էր ահա այդ խարդախ ճանապարհով տիրանալ հռոմայեցիների թագավորության²¹, մի բան, որ բազմիցս պարզ դարձավ, հատկապես այն բանից, որ նա վայրապար պատերազմներ էր սկսում և հռոմեական երկրում սարսափելի ավերածություններ գործում: Երբ Փոկասը դեսպան Բիլիոսին խոսքովի մոտ ուղարկեց, վերջինս ձերբակալեց նրան և բանտարկեց այն հաշվով, որ նա այլևս հռոմեական երկիր չվերադառնա²², իսկ Փոկասին էլ վիրավորական պատասխան դրեց: Փոկաս բռնակալը կայսրուհի՝ Կոստանդինային²³ երեք դստրերով հանդերձ «Լևոնի» կոչվող մասնավոր բնակարանում տնային կալանքի ենթարկեց:

Ալեքսանդրիա քաղաքում մի բարեպաշտ դեղագիր կես գիշերին հսկումից տուն վերադառնալիս տեսնում է արձանները պատվանդանի վրայից տասյալված: Այդ արձանները բարձրաձայն ասում էին, թե՛ Մավրիկիոսը իր զավակներով հանդերձ սպանվել է, մի խոսքով այն ամենը, ինչ տեղի ունեցավ Բյուզանդիոնում: Առավոտյան նա գնաց ու տեսածն ու լսածը պատմեց ավգուստալիոսին²⁴, որը պատվիրեց նրան ալդ մասին ոչ ոքի չասել: Նա իր համար նշեց երևույթի ճշգրիտ օրը և սպասում էր տեսնել, թե ինչ է դա նշանակում: Ինն օր անց սուրհանդակ ժամանեց, բերելով Մավրիկիոսի մահապատժի մասին լուրը: Դրանից հետո ավգուստալիոսը ժողովրդին հրապարակեց դեերի կանխագուշակումը:

Հռոմայեցիների նախկին զորավար Նարսեսը բռնակալի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց և գրավեց Եգեսիան²⁵: Փոկասը զորավար Գեոմանոսին գրավոր կարգադրեց պաշարել Եգեսիան: Նարսեսն իր հերթին պարսից խոսքով արքային նամակ է գրում՝ կոչ անելով զորահավաք կազմակերպի և հռոմայեցիներին պատերազմ հայտարարի: Փոկասն իր եղբայր Դոմենցիոլոսին մագիստրոսի²⁶ պատվաստիճանը շնորհեց, իսկ Պրիսկոսին նշանակեց էքսկուբիտորների կոմես²⁷:

[A. M. 6096]

[Հռոմայեցիների Փոկաս
կայսեր] 2-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով ար-
քայի] 16-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կի-
րիակոս պատրիարքի]
10-րդ տարին

[Երուսաղեմի Իսահակ
պատրիարքի] 4-րդ տա-
րին

[Ալեքսանդրիայի Եվդո-
կիոս պատրիարքի] 25-րդ
տարին

[Անտիոքի Անաստասիոս
պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարվա դեկտեմբեր ամսին՝ ինդիկտիոնի 7-րդ տարին, Փո-
կասը թափորով մասնակցեց տոնակատարություններին և ժողովրդին
բազում դրամ բաշխեց⁸։ Իսկ սլարսից Խոսրով արքան մեծաթիվ զորք
հավաքելով, հռոմայեցիների դեմ ուղարկեց։ Գերմանոսն այդ լուրն
առնելով ցնցվեց, բայց ստիպված պատերազմի բռնվեց։ Գերմանոսն
այդ պատերազմում վիրավորվեց, թիկնապահները նրան Կոստանդի-
նե²⁹ հասցրին։ Հռոմայեցիները պարտություն կրեցին։ Տասնմեկ օր անց
Գերմանոսը վախճանվեց։ Փոկասը խաքանին³⁰ վճարվող պախտն³¹
ավելացնելով և ենթադրելով, որ այդ ճանապարհով ապահովել է
ավարների ցեղի չեզոքությունը, զորքերը Եվրոպայից Ասիա տեղա-
փոխեց, դրանց մի մասը պարսիկների դեմ ուղարկեց, իսկ մյուսը՝ իր
մեծամեծ, ներքինի լեոնտիոսի գլխավորությամբ Նարսեսի՝ Եդեսիան
պաշարելու։ Խոսրովը զորքեր դումարելով, շարժվում է Դարայի վրա³²։
Նարսեսը Եդեսիայից դուրս դալով, ապաստանում է Հիերապոլսում³³։
Խոսրովի ու հռոմայեցիների բախումը տեղի ունեցավ Արքսամունում³⁴։
Խոսրովը փղերով բերդ սարքելով, նախահարձակ է լինում և մեծ հաղ-
թանակ տանում, նա բազում հռոմայեցիների դերի է վերցնում ու սրի
քաշում, որից հետո զինված ուժերը թողնելով Զոնդոեսին³⁵, վերադառ-
նում է իր երկիրը։ Փոկասը, իմանալով կատարվածի մասին, լեոնտի-
ոսի վրա դադաղեց և նրան երկաթե ձեռնակապանքների մեծ առած
Բյուզանդիոն բերեց, նրա փոխարեն զորավար նշանակելով իր զարմիկ
Իոմենցիոլոսին, որին կուրապաղատի պատվաստիճանը³⁶ շնորհեց։

[A. M. 6097]

[Հռոմայեցիների Փոկաս
կայսեր] 3-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով ար-
քայի] 17-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կի-
րիակոս պատրիարքի]
11-րդ տարին

[Երուսաղեմի Իսահակ
պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Եվդո-
կիոս պատրիարքի] 26-րդ
տարին

[Անտիոքի Անաստասիոս
պատրիարքի] 5-րդ տարին

ՓՈԿԱՍ

Այդ տարին հոսրովը Կարդարիգանին³⁷ ու Ռուսմիաղանին³⁸ ուղարկեց, ովքեր հռոմայեցիների բազում քաղաքներ առան: Դոմենցիոսը Նարսեսին պատվո խոսք տալով և բազում երդումներով վստահեցնելով, կայսեր մոտ ուղարկեց, որը, սակայն, խոսքի տերը չեղավ և Նարսեսին ողջակեզ արեց³⁹: Դա հռոմայեցիներին խիստ տխրեցրեց, քանզի պարսիկները Նարսեսից շատ էին սարսափում, այն աստիճան, որ պարսից երեխաները Նարսեսի անունը լսելով դող էին ընկնում, իսկ պարսիկներին՝ խիստ ուրախացրեց:

[A. M. 6098]

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Թովմաս⁴⁰: Աթոռակալեց երեք տարի:

[Հռոմայեցիների Փոկաս կայսեր] 4-րդ տարին

[Պարսից հոսրով արքայի] 18-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Թովմաս պատրիարքի] 1-ին տարին

[Երուսաղեմի Իսահակ պատրիարքի] 6-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Եվդոգիոս պատրիարքի] 27-րդ տարին

[Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի], 6-րդ տարին

Այդ տարին մի ներքինի սքոլաստիկոս⁴¹, պալատի փառավոր մարդկանցից մեկի՝ Թագին տիրանալու մտազրոյթյուն ունեցող պատրիկ⁴² Գերմանոսի խորհրդով կես գիշերին առնելով տիրուհի Կոստանդինային և վերջինիս երեք դստերին, ապաստանում է Մեծ եկեղեցում⁴³: Քաղաքում մեծ տակնուվրայություն եղավ: Պրասինոսներ⁴⁴ կոխլիասում⁴⁵ հավաքվելով, Կոստանդինային էին վատաբանում: Գերմանոսը պրասինոսների դեմարքոսին⁴⁶ մեկ տաղանդ⁴⁷ ոսկի ուղարկեց՝ նրանց գործակցությունն աղերսելով, բայց դեմոսի ղեկավարությունը մերժեց: Բռնակալն իր մարդկանց եկեղեցի ուղարկեց՝ կանանց այնտեղից դուրս հանելու համար, բայց Կիրիակոս պատրիարքն ընդդիմացավ բռնակալին, թույլ չտվեց կանանց բռնությամբ տաճարից դուրս հանել: Ստանալով Փոկասի երդումը, որ նրանց վատություն չի անի, կանայք սուրբ տաճարից դուրս բերվեցին և վանքում արգելափակվեցին: Փոկասը Գերմանոսին հոգևորական խուզելով⁴⁸, տնային կալանքի ենթարկեց: Այն ժամանակ Փիլիպպիկոսն էլ հոգևորական խուզվեց⁴⁹ և հաստատվեց հրիսուպոլսում⁵⁰, իր կառուցած վանքում: Իսկ պարսիկներն այդ տարին գրավեցին Դարան, ողջ Միջագետքն ու Ասորիքը և անթիվ անհամար գերիներ տարան: Կիրիակոս պատրիարքի վախճանվելու առթիվ նրա փոխարեն հոկտեմբերի 11-ին պատրիարք է

ձեռնադրվում նույն եկեղեցու սարկավագ ու սակելլարիոս⁵¹ Թովման:

[A. M. 6099]

Աշխարհի արարչադոր-
ծության 6099 թ.

Քրիստոսի մարդեղու-
թյան 599 թ.

Հռոմայեցիների Փոկաս
կայսեր 7-ամյա թագավո-
րության 5-րդ տարին

Պարսից Խոսրով արքայի
39-ամյա թագավորության
19-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Թով-
մաս պատրիարքի 3-ամյա
աթոռակալության 2-րդ
տարին

Երուսաղեմի Իսահակ
պատրիարքի 8-ամյա ա-
թոռակալության 7-րդ տա-
րին

Ալեքսանդրիայի Թեոդո-
րոս պատրիարքի 2-ամյա
աթոռակալության 1-ին
տարին⁵²

Անտիոքի Անաստասիոս
պատրիարքի 9-ամյա աթո-
ռակալության 7-րդ տարին

Այդ տարին Փոկաս ընտանալի իր դուստր Դոմենցիային կնության տվեց էքսկուբիտորների կոմես պատրիկ Պրիսկոսին: Հարսանյաց հանդեսը տեղի ունեցավ Մարինեի պալատում⁵³, որից հետո կայսեր հրամանով ձիարշավական մրցումներ կազմակերպվեցին: Երկու կողմերի⁵⁴ դեմարքոսները Տետրակիոնում⁵⁵ կայսերական լավրատոնի⁵⁶ կողքին կանդնեցրին Պրիսկոսի և Դոմենցիայի լավրատոնները: Կայսրը, տեսնելով դա, զայրացավ, հրամայեց իր մոտ բերեն դեմարքոսներ Խեոփանեսին ու Պամփիլոսին, որոնց ստամայում⁵⁷ մերկ կանգնեցնելուց հետո, հրամայեց ներքինացնել: Միաժամանակ նա նրանց մոտ իր պրոտոկուրսորին⁵⁸ ուղարկեց իմանալու՝ ո՞ւմ թույլտվությամբ այդ բանն արեցին: Նրանք պատասխանեցին, թե այդ բանը ընդունված կարգի համաձայն դրամմիստներն⁵⁹ արեցին: Դեմոսն ու ամբոխները գոչում էին. «Շատ տարիներ ապրի մարդասեր տերը»: Երբ գրամմիստներին հարցրին, ինչո՞ւ այդպես վարվեցին, նրանք պատասխանեցին. «Բոլորը նրանց կայսեր զավակներ հորջորջեցին, մենք էլ ինքնաբերաբար այդպես վարվեցինք»: Պրիսկոսը կայսեր զայրույթից վախեցել էր: Փոկասն ընդառաջ գնաց ամբոխների կոչին՝ նրանց նկատմամբ մարդասեր լինել: Այդ օրվանից Պրիսկոսը Փոկասի դեմ ոխ կապեց և նրա հանդեպ անկեղծ շէր: Պետրոնիա անունով մի կին լինում է Կոստանդինա թագուհու մոտ, որպեսզի վերջինիս ու Գերմանոսի միջև կապի դեր խաղա: Մավրիկիոսի որդի Թեոդոսիոսի կենդանի լինելու համթավը

գնալով ծավալվեց և այդ առթիվ Կոստանդինյան և Գերմանոսը հուսա-
գրվեցին: Բայց ամբարիշտ Պետրոնիան այդ ամենի մասին բռնակա-
լին տեղյակ պահեց, որը Կոստանդինյան հանձնեց էպարքոս⁶⁰ Թեո-
պոմպոսին խոշտանգելու: Խոշտանգումների տակ նա խոստովանեց,
որ իրենց ասածին տեղյակ էր Ռոմանոս պատրիկը: Վերջինս ձերբա-
կալվեց և քննության ժամանակ խոստովանեց, որ բռնակալի դեմ
նյութված դավադրության այլ գործակիցներ էլ ունի: Ձերբակալվեց
նաև Արևելքի էպարքոս⁶¹ Թեոդորոսը, որին բռնակալը արջառաջիլներ
հարվածների տակ սպանեց, էլպիդիոսի ձեռքերն ու ոտքերը կտրեց,
իսկ մարմինը կրակը գցեց⁶², Ռոմանոսին գլխատեց, Կոստանդինյան
երեք ղստրերով հանդերձ սրի քաշեց Եվտրոպիոսի մոլոսում⁶³, այնտեղ,
որտեղ մահապատժի էր ենթարկվել Մավրիկիոսը, Գերմանոսին և
վերջինիս ղստեր Պրոտե կղզում⁶⁴ սրակոտոր արեց, նմանապես և Հով-
հաննեսին, Ցիտասին⁶⁵, Պատրիկիոսին, սուբադիուբայի⁶⁶ աստիճանն
ունեցող Թեոդոսիոսին, Անգրեաս Սկոմբրոսին և Հորմիդդի թղթապահ⁶⁷
Դավթին:

Նույն տարին պարսիկները անցնելով Եփրատը, գերեվարեցին ողջ
Ասորիքը, Պաղեստինն ու Փյունիկեն, հռոմայեցիներից հսկայական
ավար ձեռք բերեցին:

[A. M. 6100]

Աշխարհի արարչադոր-
ծության 6100 թ.

Քրիստոսի մարդեղու-
կյան 600 թ.

Հռոմայեցիների Փոկաս
կայսեր 7-ամյա թագավո-
րության 6-րդ տարին

Պարսից խոսրով արքա-
յի 39-ամյա թագավորու-
թյան 20-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Թով-
մաս պատրիարքի 3-ամյա
սթոռակալության 3-րդ
տարին

Երուսաղեմի Իսահակ
պատրիարքի 8-ամյա աթո-
ռակալության 8-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Թեոդո-
րոս պատրիարքի 2-ամյա
աթոռակալության 2-րդ
տարին

Անտիոքի Անաստասիոս
պատրիարքի 9-ամյա աթո-
ռակալության 8-րդ տարին

Այգ տարին Պրիսկոսը, չկարողանալով տանել Փոկասի շարագոր-
ծությունները⁶⁸ և նրա կողմից այգքան անմեղ մարդկանց ոչնչացումը,
Աֆրիկայի գորավար Հերակլիոս պատրիկին նամակ գրեց, որպեսզի
նա իր որդի Հերակլիոսին և [հայր Հերակլիոսի] փոխգորավար Գրի-
գորաս⁶⁹ պատրիկի որդի Նիկետասին ուղարկի ընդդեմ Փոկաս բռնա-

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

կալի, քանզի տեղեկացել էր, որ Աֆրիկայում Փոկասի դեմ ապստամբություն է նյութվում, որի առթիվ Աֆրիկայի նավերի առաքումը կանգնեցրել էին⁷⁰, Փոկասը Մավրիկիոսի ողջ գերդաստանը, Թրակիայի զորավար Կոմենտիոլոսին և բազում այլ մարդկանց մահապատժի ենթարկեց: Այդ ընթացքում մահ տարածամ էլ եղավ և ամեն տեսակի միջատների խուժում: Պարսիկները Կարդարիգանի գլխավորությամբ արշավանքի դուրս եկան և գրավեցին Հայաստանն⁷¹ ու Կապադովկիան, մարտ տվեցին ու փախուստի մատնեցին հռոմայեցիների զորքերը, գրավեցին Գալատիան ու Պափլագոնիան, հասան Քաղկեդոն, շինայելով և ոչ մի տարիք: Ահա այնպես եղավ, որ մայրաքաղաքից դուրս հռոմայեցիներին պարսիկներն էին տանջում, իսկ մայրաքաղաքում նրանցից ավելի դժան էր վարվում Փոկասը՝ սպանելով ու շրջաթափելով:

[A .M. 6101]

Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս⁷² պատրիարք: Աթոռակալեց 29 տարի: Երուսաղեմի Զաքարիա⁷³ պատրիարք: Աթոռակալեց 22 տարի: Ալեքսանդրիայի Հովհաննես⁷⁴ պատրիարք: Աթոռակալեց 10 տարի:

[Աշխարհի արարչադուրսի
ծնության] 6101 թ.

[Քրիստոսի մարդեղու-
թյան] 601 թ.

[Հռոմայեցիների Փոկաս
կայսեր] 7-րդ տարին

[Պարսից խոսրով արքա-
յի] 21-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սեր-
գիոս պատրիարքի] 1-ին
տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա
պատրիարքի] 1-ին տարին

[Ալեքսանդրիայի Հով-
հաննես պատրիարքի]
1-ին տարին

[Անտիոքի Անաստասիոս
պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարին Անտիոքի հրեաները քրիստոնյաների դեմ խոռվություն և բարձրացրին, Անտիոքի մեծ պատրիարք Անաստասիոսին սրախողխող արեցին և նրա սեռական օրգանները կտրելով, բերանը դրեցին, որից հետո մարմինը քարշ տվեցին Մեսե պողոտայով: Նրանք սպանեցին նաև բազում մեծատունների, որոնց դիակները կրակի տվեցին⁷⁵, Փոկասը Բոնոսոսին Արևելքի կոմես նշանակելով, իսկ Կոստանասին՝ ստրատելատ⁷⁶, [հրեաների] դեմ ուղարկեց, բայց նրանք չէին կարողանում ճնշել նրանց խոռվությունը: Այնուհետև զորքեր հավաքելով, հարձակվեցին հրեաների վրա, նրանցից շատերին կոտորեցին, խեղեցին ու քաղաքից արտաքսեցին: Փոկասը ձիարշավական մրցումներ կազմա-

կերպեց, որտեղ պրասինոսները նրա գլխին լուտանքներ թափեցին, թե՛ «Դարձյալ հարբեցիր, դարձյալ հիմարացար»։ Փոկասի կարգադրությամբ քաղաքի էսլարքոս Կոզմասը շատերի ձեռքն ու ոտքը կտրեց, դրանք Սֆենդոնեում⁷⁷ կախեց, ուրիշներին գլխատեց, իսկ ոմանց էլ սլարկերի մեջ գցելով ծովը նետեց ու ջրահեղձ արեց։ Դրա վրա պրասինոսները ժողովվելով, կրակի տվեցին Պրետորիոնը⁷⁸, Սեկրետոնը⁷⁹, սկրինիաներն⁸⁰ ու բանտերը։ Բանտարկյալները փախուստի դիմեցին։ Փոկասը դալազած պրասինոսներին ղրկեց քաղաքական գործունեություն վարելու իրավունքից։ Իսկ Աֆրիկայի ղորավար Հերակլիոսը⁸¹ սենատի պահանջով իր որդի Հերակլիոսին ոաղմանավերով Փոկաս բռնակալի դեմ ուղարկեց։ Այդպես վարվեց և նրա փոխղորավար Գրիգորասը, որն իր որդի Նիկետասին ցամաքով ուղարկեց։ Պայմանն այն էր, որ ով առաջինը հաղթի բռնակալին, ինքն էլ թագավորի⁸²։

Այդ տարի սարսափելի ձմեռ արեց, այն աստիճան, որ ծովը սառցակալեց և բաղում ձկներ ոչնչացան։ Այն ժամանակ Փոկասը հրամայեց որսի ժամանակ նետահար անեն Մակրոբիոս սկրիբոնին⁸³, նրա մարմինը կախեն Հեբդոմոնում⁸⁴ գտնվող Թեոդոսիանոսների աշտարակում⁸⁵ այն նիզակից, որով մարդվում են տիրոնները⁸⁶, որպես իր դեմ նյութված դավադրության կողմնակից։ Հպարքոս⁸⁷ Թեոդորոս Կապադովկացին, ղինանոցի պետ էլպիդիոսը և ուրիշներ որոշել էին ձիարշավական մրցումների ժամանակ սպանել Փոկասին։ Պրետորյան հպարքոս Թեոդորոսը նրանց ճաշկերույթի էր հրավիրել և աստիճանաբար հայտնել իր նպատակը։ Դիպվածով ճաշկերույթին ներկա էր նաև լարդիտիոնների կոմես⁸⁸ Անաստասիոսը, որի ընթացքում Թեոդորոսը սեղանակիցներին տեղյակ պահեց դավադրության մանրամասնություններին։ Անաստասիոսը այնտեղ գտնվելու համար ղղջաց, բայց չարտահայտվեց, լուռ մնաց։ էլպիդիոսը պնդում էր իր ասածի վրա. «Ուզո՞ւմ եք ձիարշավական մրցումների ժամանակ իր դահին բազմած Փոկասին բռնեմ, նրա աչքերը հանեմ ու սպանեմ»։ Նա [դավակիցներին] խոստանում էր ղենքով ապահովել։ Սակայն Անաստասիոսը դավադրության նախապատրաստության մասին Փոկասին տեղյակ պահեց, որը հրամայեց քննության ենթարկել հպարքոսին, էլպիդիոսին և դավադրությանը տեղյակ բոլոր իշխանավորներին։ Նրանք խոստովանեցին նյութված դավադրության մասին, այդ թվում և այն, որ ուղում էին Թեոդորոսին կայսր հռչակել։ Փոկասը հրամայեց Թեոդորոսին, էլպիդիոսին, Անաստասիոսին և բոլոր նրանց, ովքեր տեղյակ էին նրա ծրագրած դավադրությանը, գլխատել։

[A. M. 6102]

Աշխարհի արարչադուր-
ծության 6102 թ.

Քրիստոսի մարդեղու-
թյան 602 թ.

Հոռմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր 31-ամյա թա-
գավորության 1-ին տա-
րին⁸⁹

Պարսից խոսրով արքա-
յի 39-ամյա թագավորու-
թյան 22-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սեր-
դիոս պատրիարքի 29-ամ-
յա աթոռակալության 2-րդ
տարին

Երուսաղեմի Ջաքարիա
պատրիարքի 22-ամյա ա-
թոռակալության 2-րդ տա-
րին

Ալեքսանդրիայի Հովհան-
նես պատրիարքի 10-ամյա
աթոռակալության 2-րդ
տարին

Այդ տարին, հոկտեմբեր ամսի 4-ին, երկուշաբթի օրը, ինդիկտիո-
նի 14-րդ տարին, Աֆրիկայից տեղ հասավ Հերակլիոսը՝ ղրահապատ
կամրջակով⁹⁰ նավերով, որոնք իրենց կայմերին ունեին փոքր աշտարակ-
ներ⁹¹ և աստվածամոր պատկերներ, (ինչպես այդ մասին գրում է Գեորգ
Պիսիդացին)⁹², ինչպես և Աֆրիկայից ու Մավրիտանիայից⁹³ հավաքա-
գրված բազում զորք, նմանապես և պատրիկ Գրիգորասի որդի Նիկե-
տասը՝ Ալեքսանդրիայում և Պենտապոլսում⁹⁴ հավաքագրված մեծաթիվ
հետևակազորով։ Հերակլիոսը ամեն ինչի մասին տեղյակ էր պահել
Հոռգաս Աֆրոսի դուստր Եվդոկիային, որն այն ժամանակ Եպիփանիա-
յի՝ Հերակլիոսի մոր հետ Կոստանդնուպոլսում էր գտնվում։ Փոկասը,
լսելով, որ Հերակլիոսի մայրը քաղաքում է գտնվում, ինչպես և Հերա-
կլիոսի նշանած Եվդոկիան, ձերբակալեց նրանց և արգելափակեց նոր
ապաշխարության կոչվող տերունական վանքում⁹⁵։ Հերակլիոսը, հաս-
նելով Աբիդոս⁹⁶, հանդիպեց Աբիդոսի կոմես Թեոդորոսին և նրան հար-
ցուփորձ անելով տեղեկացավ Կոստանդնուպոլսում տիրող կացության
մասին։ Փոկասը իր եղբայր մագիստրոս Դոմենցիոլոսին Երկար պա-
րիսպները հսկելու ուղարկեց։ Մագիստրոսը, իմանալով Հերակլիոսի
Աբիդոս հասնելու մասին, պարիսպների պահպանության գործը լքե-
լով, մտավ Կոստանդնուպոլիս։ Հերակլիոսը Աբիդոսում ընդունեց Փո-
կասի աքսորած բոլոր իշխաններին և նրանց հետ բարձրացավ Հերակ-
լիա⁹⁷։ Իսկ Կիզիկոսի մետրոպոլիտ Ստեփանոսը Արտակի⁹⁸ սուրբ
Աստվածածնի եկեղեցուց մի թագ վերցնելով, տարավ Հերակլիոսին,
ով Կոստանդնուպոլիս հասնելով, Սոֆիայի⁹⁹ նավահանգստում խարիսխ
գցեց։ Հերակլիոսը Քրիստոսի օգնությամբ մարտում հաղթում է Փո-
կաս բռնակալին, որին դեմոսները ձերբակալելով, սպանում են՝ Բո-

ՀԵՐԱԿԼԻՈՍ

յիռնում¹⁰⁰ հրակեզ անում: Հերակլիոսը, մտնելով արքունիք, պալատի սուրբ Ստեփանոսի աղոթարանում թագադրվեց ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի¹⁰¹: Նույն օրը ավգուստա¹⁰² թագադրվեց և [Հերակլիոսի] նշանած Եվդոկիան: Սերգիոս պատրիարքի կողմից նրանք երկուսն էլ ստացան նաև ամուսնական պսակներ, որով միևնույն օրը Հերակլիոսը ինքնակալ դարձավ և փեսայացավ: Մայիս ամսին պարսիկներն արշավեցին Ասորիքի վրա, գրավեցին Ապամիան և Եդեսիան¹⁰³ ու հասան մինչև Անտիոք¹⁰⁴: Նրանց ընդդիմակալած հռոմայեցիները պարտության կրեցին, բովանդակ գորքը կորավ, շատ քչերին հաջողվեց փրկվել: Նույն ինդիկտիոնի հուլիս ամսի 7-ին Հերակլիոսը Եվդոկիայից դուստր ունեցավ՝ Եպիփանիային, որն օգոստոս ամսի 15-ին Վլախենայում¹⁰⁵ մկրտվեց ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի:

[A. M. 6103]

Աշխարհի արարչադուր-
ծության 6103 թ.

Քրիստոսի մարդեղու-
թյան 603 թ.

Հռոմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր 31-ամյա թա-
գավորության 2-րդ տարին

Պարսից խոսրով արքա-
յի 39-ամյա թագավորու-
թյան 23-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սևր-
դիոս պատրիարքի 29-ամ-
յա աթոռակալության 3-րդ
տարին

Երուսաղեմի Զաքարիա
պատրիարքի 22-ամյա ա-
թոռակալության 3-րդ տա-
րին

Ալեքսանդրիայի Հովհան-
նես պատրիարքի 10-ամյա
աթոռակալության 3-րդ
տարին

Այդ տարին պարսիկները գրավեցին Կապադովկիայի Կեսարիան, որտեղ բազում բյուր բնակիչների գերի վերցրին: Հերակլիոս կայսրը հռոմայեցիների պետության գործերը գտավ անմխիթար վիճակում: Եվրոպան ավարներն էին ամայացրել, բովանդակ Ասիան ավերակ էին դարձրել պարսիկները, քաղաքների բնակչությունը գերի վերցրել, հռոմայեցիների դորքերը պատերազմներում ոչնչացրել: Տեսնելով դա, կայսրը շփտեց ինչ անի: Նա հետաքրքրվեց, բանակում կա՞ն արդյոք նրանցից, ովքեր Փոկասի հետ արշավել էին Մավրիկիոսի դեմ՝ վերջինիս թագավորության օրոք, և բոլոր բանակաթեմերում¹⁰⁶ միայն երկու հոգի գտնվեց:

Նույն տարվա մայիսի 3-ին, ինդիկտիոնի 15-րդ տարին, կայսրը Եվդոկիայից որդի ունեցավ, Հերակլիոս Փոքրին, որին կոչում էին նաև

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Նոր Կոստանդին: Օգոստոս ամսի 14-ին, նույն ինդիկտիոնի 15-րդ տարին, ավգուստա Յվգոկիան վախճանվեց¹⁰⁷:

[A. M. 6104]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 3-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 24-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 4-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 4-ին, ինդիկտիոնի առաջին տարին, Հերակլիոսի գուստր Ծպիփանիան պալատի սուրբ Ստեփանոսի աղոթարանում ավգուստա թագադրվեց՝ ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի: Իսկ ինդիկտիոնի նույն առաջին տարվա դեկտեմբերի 25-ին Հերակլիոսի որդի Հերակլիոսը, որ և Կոստանդին Կրտսեր¹⁰⁸, թագադրվեց¹⁰⁹ ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի:

Նույն տարին սարակինոսները Ասորիքի վրա արշավեցին և բազում վայրեր ավարառելով վերագարձան:

[A. M. 6105]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 4-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 25-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին պարսիկները Դամասկոսն առան և բազում ժողովուրդ գերեվարեցին: Հերակլիոս կայսրը Խոսրովին դեսպաններ ուղարկեց, կոչ արեց դադարեցնել անողորմ արյունահեղությունը, որոշել հարկերի չափը և պախտ¹¹⁰ ստանալ: Բայց Խոսրովը դեսպաններին ձեռնունալն ետ ուղարկեց, նրանց հետ բանակցություններ չվարեց, քանզի հույս ուներ, որ իրեն կհաջողվի ամբողջությամբ նվաճել հռոմայեցիների տերությունը: Նույն տարին Հերակլիոսը Մարտինայի¹¹¹ հետ ամուսնացավ և նրան ավգուստա հռչակեց: Թագադրությունը տեղի ունեցավ Ավգուստանում¹¹², ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի:

ՀԵՐԱԿԼԻՈՍ

[A. M. 6106]

[Հռոմայեցիների Հերակ- լիոս կայսեր] 5-րդ տարին	[Պարսից Խոսրով ար- քայի] 26-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Սեր- դիոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 6-րդ տարին	[Ալեքսանդրիայի Հով- հաննես պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարին պարսիկները պատերազմով գրավեցին Հորդանանը, Պաղեստինը և սուրբ քաղաքը¹¹³, որի բնակիչներից շատերին, ինչպես ասում են ոմանք, ինն բյուր հոգու, հրեաների ձեռքով կոտորեցին։ Հրեաները յուրաքանչյուրն իր կարողության համեմատ քրիստոնյաներ էին գնում և նրանց սպանում։ [Իսկ պարսիկները] իրենց հերթին Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքին, [Քրիստոսի] պատվական ու կենարար խաչափայտը, բազում գերիների տարան Պարսկաստան¹¹⁴։

Նույն տարին կայսրը Մարտինայից որդի ունեցավ՝ մյուս Կոստանդինին, որը Վլախեռնայի [պալատում] մկրտվեց ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի։

[A. M. 6107]

[Հռոմայեցիների Հերակ- լիոս կայսեր] 6-րդ տարին	[Պարսից Խոսրով ար- քայի] 27-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Սեր- գիոս պատրիարքի] 7-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 7-րդ տարին	[Ալեքսանդրիայի Հով- հաննես պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարին պարսիկներն առան բովանդակ Եգիպտոսը, Ալեքսանդրիան, Լիբիան՝ մինչև Եթովպիա և բազում գերիներով, ավարով ու դրամով վերադարձան։ Նրանց չհաջողվեց գրավել Քաղկեդոնը¹¹⁵ և պաշարման համար զորամաս թողնելով, հեռացան։

[A. M. 6108]

[Հռոմայեցիների Հերակ- լիոս կայսեր] 7-րդ տարին	[Պարսից Խոսրով ար- քայի] 28-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Սեր- գիոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 8-րդ տարին	[Ալեքսանդրիայի Հով- հաննես պատրիարքի] 8-րդ տարին

ՔՆՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Այդ տարին պարսիկները հարձակվեցին Քաղկեդոնի վրա և գրոհով առան այն¹¹⁶։ Նույն տարվա հունվարի 1-ին, ինդիկտիոնի 5-րդ տարին, Հերակլիոսի որդի Կոստանդին Կրտսերը, որ և Հերակլիոսի որդի Հերակլիոս, կոնսուլ¹¹⁷ հռչակվեց։ [Կայսրը] նրա եղբոր՝ Կոստանդին Փոքրին, որ Հերակլիոսից ու Մարտինայից էր ծնվել, կեսար¹¹⁸ հռչակեց։

[A. M. 6109]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 8-րդ տարին	[Պարսից խոսրով արքայի] 29-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 9-րդ տարին	[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարին Հերակլիոսը խոսրովին՝ Պարսկաստան դարձյալ դեսպաններ ուղարկեց՝ խաղաղություն առաջարկելով։ Խոսրովը նրանց կրկին ետ ուղարկեց, ասելով. «Ես ձեզ չեմ խնայելու, քանի չեք ուրացել խաչյալին¹¹⁹, որին աստված եք համարում, և չեք երկրպագել արեղակին»։

[A. M. 6110]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 9-րդ տարին	[Պարսից խոսրով արքայի] 30-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 10-րդ տարին	[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարին ավարները Թրակիայի վրա արշավեցին։ Հերակլիոսը նրանց մոտ դեսպաններ ուղարկեց՝ խաղաղություն առաջարկելով։ Խաբանը¹²⁰ հանձն առավ և կայսրն իր բոլոր թիկնապահներով, բազում և թանկարժեք նվերներով Երկար պարսից դուրս եկավ խաբանին ընդունելու, քանզի նրանից հաշտություն կնքելու երաշխիքներ էր ստացել։ Բայց այդ բարբարոսը, զրժելով խոստումն ու երդումները, հանկարծակի շարամտորեն կայսեր վրա ուղղվեց¹²¹։ Կայսրը, անակնկալից ապշած, փախուստի դիմելով, քաղաք վերադարձավ։ Բարբարոսը, ձեռք դրելով կայսերական դույքն ու թիկնապահներին, բոլոր նրանց, ում կարողացավ բռնել, վերադարձավ, Թրակիայի բազում շրջաններ

ՀԵՐԱԿԼԻՈՍ

ավարի առնելով, քանզի նրանց բնակիչները խաղաղության հույսով օրորված, անակնկալի հանդիպեցին:

[A. M. 6111]

Աշխարհի արարչագործու-
թյան 6111 թ.

Քրիստոսի մարդեղու-
թյան 611 թ.

Հոռմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր 31-ամյա թա-
ղավորության 10-րդ տարին

Պարսից հոսրով արքայի
39-ամյա թագավորության
31-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սեր-
գիոս պատրիարքի 29-ամ-
յա թոռակալության 11-րդ
տարին

Երուսաղեմի Ջաքարիա
պատրիարքի 22-ամյա ա-
թոռակալության 11-րդ տա-
րին

Ալեքսանդրիայի Գեորգ
պատրիարքի 14-ամյա ա-
թոռակալության 1-ին տա-
րին¹²²

Այգ տարին Հերակլիոսը ավարների խաքանին ղեսպաններ ուղար-
կեց, պարսավեց նրա անօրեն քայլը և խաղաղություն կնքելու կոչ
արեց, քանզի նպատակ ունենալով արշավել Պարսկաստանի վրա,
ուղում էր խաքանի հետ հաշտություն կնքել: Խաքանը կայսեր սիրալի-
րությունից ազդված հայտնեց, թե գղջացել է և խոստացավ խաղաղու-
թյուն հաստատել: Դեսպանները հաշտություն կնքելով, խաղաղությամբ
վերադարձան:

Նույն տարին պարսիկները գրոհով առան Գալատիայի Անկյուրան:

[A. M. 6112]

[Հոռմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր] 11-րդ տարին

[Պարսից հոսրով ար-
քայի] 32-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սեր-
գիոս պատրիարքի] 12-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Ջաքարիա
պատրիարքի] 12-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Գեորգ
պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարին հոսրովը ծանրացրեց իր լուծը հպատակների վրա՝
արյունահեղությամբ ու [ծանր] հարկապահանջությամբ: Հաղթանա-
կից գլխապտույտ ստացած, նա չէր կարողանում հանգիստ մնալ: Այն
ժամանակ Հերակլիոսը աստծո հանդեպ նախաձախնդրությամբ լցված
և (ինչպես իրեն էր թվում), ավարների հետ խաղաղություն հաստա-

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

տաժ. Եվրոպայի զորքերը Ասիա տեղափոխեց, վճռելով աստծո օգնութիւնը Պարսկաստանի վրա արշավել:

[A. M. 6113]

[Հռոմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր] 12-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով ար-
քայի] 33-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սեր-
դիոս պատրիարքի] 13-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա
պատրիարքի] 13-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Գեորգ
պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարվա ապրիլ ամսի 4-ին, ինդիկտիոնի 10-րդ տարին, Հե-
րակլիոս կայսրը Զատիկի տոնը¹²³ տոնելով, երկուշաբթի երեկոյան ան-
հապաղ Պարսկաստանի վրա շարժվեց¹²⁴: Միջոցների պակաս ղգալով,
նա պարտքով վերցրեց եկեղեցիների դրամները, նաև Մեծ եկեղեցու
բաղմականթեղ քահանայի և պաշտամունքային այլ սպասներ, որոնցից
ոսկե և արծաթե բազում դրամ կտրեց: Իր որդուն նա թողեց Կոստանդ-
նուպոլսում՝ Սերդիոս պատրիարքի խնամքի տակ, կարգադրեց, որ-
պեսզի նա, պատրիարքը, խոհեմ, շատ խելացի ու փորձառու մի մար-
դու՝ Բոնոսոս պատրիկի հետ կառավարեն դործերը: Նա դիմեց նաև
ավարների խաբանին, խնդրելով սատար կանգնի հռոմայեցիներին՝
ըստ կնքված բարեկամական դաշնագրի¹²⁵, որին և իր որդու խնամակալ
նշանակեց: Մայրաքաղաքից դուրս գալով և նավելով, նա հասավ Պո-
լե¹²⁶ կոչվող տեղը, այնտեղից՝ զորքերի համախմբման վայրերը¹²⁷,
դումարեց տեղական զորքերը և նրանց կազմը համալրեց նոր զորքե-
րով¹²⁸, ապա սկսեց նրանց ռազմավարութուն սովորեցնել. զորքը եր-
կուսի բաժանելով, նա նրանց միմյանց դեմ անարյուն մարտեր էր մղել
տալիս, սովորեցնում պատերազմական ուռաներ գոչել, պատերազմա-
կան երգեր երգել, որպեսզի երբ իսկական մարտի բռնվեն, չշփոթվեն,
այլ, կարծես խաղի, արիաբար դիմեն թշնամու վրա: Կայսրը վերցնե-
լով Քրիստոսի անձեռակերտ պատկերը¹²⁹, սլատկերը արարչին ամենայն
բանին աստծո, ով առանց նկարելու կենդանագրեց, ով անսերմ ծնունդ
առավ, և այդ աստվածագիր պատկերին ապավինելով պայքարի՝ դի-
մեց, գինվորներին հավաստիացնելով, որ մինչև մահ նրանց հետ է
մարտնչելու, վերաբերվելու է նրանց ինչպես իր հարազատ զավակնե-
րին: Նա կամենում էր տիրել ոչ թե վախ սփռելով, այլ սեր: Զինվորնե-
րին գտնելով շատ անհոգ ու անարի, անկարգ ու անկազմակերպ, երկրի

բազում շրջաններում ցրված, սեղմ ժամկետում բոլորին մի տեղ կենտրոնացրեց։ Բոլորը միահամուռ կերպով կայսեր հզորությունն ու քաջությունը փառաբանեցին։ Իսկ նա սրտապնդում էր նրանց՝ հետևյալ խոսքերով. «Մ՛վ եղբայրներ ու որդիներ, տեսնում եք ինչպես ոսոխներն աստծո մեր երկիրը ոտնատակ արեցին, քաղաքները՝ անապատ, կրակի տվեցին եկեղեցիները։ Անարյուն զոհաբերության սեղանները¹³⁰ ոճրագործների հեղած արյամբ ողողվեցին, անառականոցի վերածվեցին մարմնական կրքերին օտար եկեղեցիները»։ Ապա դարձյալ երկու մասի բաժանելով՝ զորքը, նրանց զորավարություններ անհլ տվեց։ Շարքի էին կանգնած փողահարներ ու վահանակիրների փաղանգներ. զրահակիր մարտիկներ։ Երբ տագմաները լիակատար պատրաստության մեջ էին, կայսրը հրամայեց հարձակվեն միմյանց վրա։ Տեղի ունեցան ուժեղ բախումներ ու ընդհարումներ, կարծես իսկական պատերազմ լիներ։ Տեսնելու բան էր սահմոկեցուցիչ, բայց անվտանգ այդ տեսարանը, անարյուն ջարդը, այն, թե ինչ ձևերով նախքան իսկական ճակատամարտը յուրաքանչյուրը այդ անվտանգ կոտորածից փորձ ձեռք բերեց, ապառայում ավելի վստահ լինելու համար։ Կայսրն ահա այդպես զինելով բոլորին, կոչ արեց անօրինություններ չգործել, սատար կանգնել արդարության։ Հասնելով Հայաստանի շրջանները, նա հրամայեց ընտիր զինվորների շտապեն առաջ. պարսիկներին դաշնակից սարակինոսների¹³¹ բազում ձիավորներ որոշել էին գաղտագողի կայսեր վրա հարձակվել, բայց վերջինիս հրամանով առաջ գնացած զինվորները հանգիստի տեղում նրանց, գերի վերցրին նրանց զորավարին և շղթայակապ Հերակլիոսի մոտ բերեցին, իսկ մնացածներին հետապնդեցին, շատերին կոտորեցին։ Երբ ձմեռը վրա հասավ, կայսրը շրջվեց դեպի Պոնտոսի կլիման¹³² և բարբարոսները, կարծելով, որ նա մտադիր է ձմեռել այնտեղ, որոշեցին նրան օղակել։ Բայց կայսրը պարսիկներից ծածուկ թևանցելով ներխուժեց Պարսկաստան¹³³։ Լսելով նրա անակնկալ ներխուժման մասին, բարբարոսները մտածմունքի մեջ ընկան։ Պարսից զորավար Շահր Վարազը¹³⁴ իր զորքի գլուխն անցած եկավ Միլիկիա, նպատակ ունենալով Ռոմանիա ոտք դնելով, ստիպի կայսեր վերադառնալ, բայց երկյուղ կրելով, որ կայսրը կարող է հանկարծ Հայաստանի վրայով Պարսկաստան ներխուժել և այն տակնուվրա անել, չդիտեր ինչ նախաձեռնի։ Նա ստիպված հետևեց հռոմեական բանակին, մտադիր լինելով մի անլուսին գիշեր հարձակվել ու գողանալ պատերազմը¹³⁵, բայց քանի որ լիալուսին էր, հրաժարվեց ծրագրից և իր համար սուրբ համարվող լուսնին հայհոյեց։ Դրա վրա լուսինը այդ գիշեր խա-

վարեց¹³⁶, սակայն Շահր Վարազը վախեցավ կայսեր վրա հարձակվել, նա այժամի պես լեռ բարձրացավ և բարձրից դիտեց հռոմայեցիների ճարտար և իմաստուն ռազմարվեստը: Կայսրը համոզվելով նրա վեհերոտության, բանակեց հանգստյան համար պատշաճ տեղում և նրան գրգռում էր մարտի: Պարսիկները ծածուկ կերպով հաճախ լեռից ցած էին իջնում և մասնակի ընդհարվում, բայց ամեն տեսակետից հռոմայեցիներն էին գերազանցում: Զորքը տեսնելով, թե ինչպես կայսրն առաջինն էր նետվում թշնամու գեմ և քաջաբար մարտնչում, գնալով արիությանմբ էր լցվում: Մի փոքր առաջ դասալիք եղած մի պարսիկ ծառայության էր մտել կայսեր բանակում: Ահա նա փախել էր պարսիկների մոտ, հավատացած լինելով, որ նրանք կոչնչացնեն հռոմայեցիների բանակը: Բայց տեսնելով նրանց վեհերոտությունը, տասը օր անց կայսեր մոտ եկավ և ճշգրտորեն պատմեց բարբարոսների թուլամորթության մասին: Իսկ Շահր Վարազը այլևս չուզենալով լեռան վրա ժամավաճառ լինել, ստիպված մարտի դիմեց¹³⁷: Նա իր զորքը երեք մասի բաժանելով, վաղ առավոտյան, դեռ արևը չծագած, հանկարծակի իջավ ցած՝ մարտի պատրաստ: Կայսրը այդ բանին նախօրոք տեղյակ, իր զորքը նույնպես երեք մասի բաժանած, առաջնորդեց մարտի: Արևը ծագեց կայսեր թիկունքում, նրա ճառագայթները խանգարում էին պարսիկների տեսողությանը, ճառագայթներ, որոնց պարսիկները երկրպագում են որպես աստված¹³⁸: Կայսրը ձևացրեց, որ զորքով փախուստի է դիմում: Պարսիկները խախտելով իրենց փաղանգները, ընկան հռոմայեցիների ետևից, կարծելով, որ հալածում են նրանց, բայց հռոմայեցիները շրջվելով և քաջաբար մարտնչելով, նրանց փախուստի մատնեցին, շատերին կոտորեցին, մինչև լեռը հալածական արեցին, խորխորատներն ու դժվարանցանելի տեղեր զցեցին ու բնաջնջեցին: Պարսիկները խորխորատներում այժամների պես էին ցատկոտում: Հռոմայեցիները բազմաթիվ գերիներ ձեռք բերեցին, գրավեցին պարսիկների ճամբարը ողջ ունեցվածքով հանդերձ, ապա բարձրացնելով ձեռքերը, աստծուն գոություն հայտնեցին, ջանասիրությամբ աղոթեցին լավ ռազմավարած կայսեր համար: Նրանք, ովքեր անցյալում չէին համարձակվում պարսիկների բարձրացրած փոշուն անգամ նայել, այժմ ավար էին վերցնում կատարյալ հանդերձանքով նրանց վրանները: Ո՞վ կսպասեր, որ պարսիկ անչափ աննկուն ժողովուրդը հռոմայեցիներին թիկունք ցույց կտա: Զորքը զորավարի¹³⁹ գլխավորությամբ Հայաստանում թողնելով ձմեռելու, կայսրը վերադարձավ Բյուզանդիոն¹⁴⁰:

ՀԵՐԱԿԼԻՈՍ

[A. M. 6114]

Աշխարհի արարչադոր-
ծության 6114 թ.

Քրիստոսի մարդեղու-
թյան 614 թ.

Հոռմայեցիների Հերակ- Պարսից հոսրով արքայի Կոստանդնուպոլսի Սեր-
լիոս կայսեր 31-ամյա թա- 39-ամյա թագավորության դիոս պատրիարքի 29-ամ-
գավորության 13-րդ տարին 35-րդ տարին յա աթոռակալության 14-րդ
տարին

Երուսաղեմի Ջաքարիա պատրիարքի 22-ամյա ա-
թոռակալության 14-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա ա-
թոռակալության 4-րդ տա-
րին

Այդ տարվա մարտ ամսի 15-ին, ինդիկտիոնի 11-րդ տարին, Հերակ-
լիոս կայսրը, մայրաքաղաքից դուրս դալով, փութանակի Հայաստան
հասավ, իսկ պարսից հոսրով արքան Շահր Վարազին իր զորքով ուղար-
կեց հոռմայեցիների երկիրը ներխուժելու։ Հերակլիոսը հոսրովին հաշ-
տություն կնքելու կոչով նամակ գրեց, հակառակ դեպքում սպառնում էր
իր զորքով ներխուժել Պարսկաստան։ Բայց հոսրովը ո՛չ հաշտություն
էր կնքում, ո՛չ էլ հավատ ընծայում, որ Հերակլիոսը կհամարձակվի
Պարսկաստանին մոտենալ։ Կայսրը ապրիլ ամսի քսանին ներխուժեց
Պարսկաստան։ հոսրովը, իմանալով այդ մասին, հրամայեց Շահր Վա-
րազին վերադառնալ, իսկ ինքը Պարսկաստանից գումարելով իր զոր-
քերը և հանձնելով Շահենին¹⁴¹, հրամայեց նրան փութանակի միանալ
Շահր Վարազին և շարժվել ընդդեմ կայսեր։ Իսկ Հերակլիոսը, ժողովե-
լով իր զորքը, սրտապնդեց այն խրախուսիչ խոսքերով. «Իմ եղբայրներ,
մեր գիտակցության մեջ ունենալով աստծո երկյուղը, մաքառենք վրեժ-
խնդիր լինել աստծուն հասցված անարգության համար։ Արիանանք
քրիստոնյաներին բազում չարիք պատճառած թշնամիների դեմ, խնա-
յենք հոռմայեցիների անկախ պետությունը և ընդդիմակայենք չա-
րամտորեն զենք կապած թշնամուն, լցվենք վախի սպանող հավատ-
քով¹⁴², նկատի ունենանք, որ պարսից երկրում ենք գտնվում և փախուս-
տը շատ վտանգավոր է։ Վրեժխնդիր լինենք կույսերի պղծման համար,
նայելով մեր խեղանդամ դարձած զինվորներին, կարեկցենք նրանց։
Վտանգն անհատույց չէ, նա հավիտենական կյանք է պարգևում¹⁴³,
Կանգնենք արիաբար և տեր աստվածը մեզ սատար կկանգնի, նա կոչնչաց-
նի մեր թշնամիներին»։ Կայսրը բազում նման հորդորներով սրտապնդեց
զինվորներին, որոնցից մեկը բոլորի անունից պատասխանեց նրան. «Սրբ-

տապանդեցի՝ր մեզ, տե՛ր, քո հորդորող խոսքերով, այդ խոսքերը սրեցի՛ն մեր սրերը և հողի փշեցին նրանց: Քո խոսքերով մեղ թևավորեցիր: Մենք կարմրում ենք, տեսնելով, թե ինչպես ես դու դեպի մարտ մեղ առաջնորդում: Մենք կանսանք քո բոլոր հրամաններին»։ Կայսրը զորքի գլուխն անցած, փութանակի խորագույն Պարսկաստան¹⁴⁴ խուժեց, կրակի տալով քաղաքներն ու դյուղերը: Այստեղ էլ մի սարսափելի հրաշք կատարվեց. ամառ ժամանակ զով քամի փչեց, որ հոռմայեցի զինվորներին ապշեցրեց ու հուսադրեց: Հերակլիոսը լսելով, որ հոսորովը քառասուն հազարանոց զորքով Գանձակ¹⁴⁵ քաղաքում է գտնվում, դիմեց նրա դեմ: Նախապես նա իրեն ենթակա սարակինոսներից¹⁴⁶ ոմանց ուղարկեց առաջ, որոնք հանդիպելով հոսորովի վիզլային, մի մասին կոտորեցին, մյուսին էլ՝ իրենց զորավարի հետ միասին շղթայակապ կայսեր բերեցին: Խոսորովն իմանալով այդ մասին, լքելով քաղաքն ու զորքը, դիմեց փախուստի: Հերակլիոսը հետապնդեց նրան, հասածին սրի քաշեց, իսկ մնացածները փախուստի դիմելով, ցիրուցան եղան: Կայսրը գրավեց Գանձակ քաղաքը¹⁴⁷, որի արվարձաններում իր զինվորներին հանգիստ տվեց: Կայսեր կողմն անցած պարսիկներն ասում էին, որ Խոսորովը փախուստի դիմելով, այդ շրջանում եղած ամեն ինչ կրակի տվեց: Նա եկավ արևելքում գտնվող Թեբարմայիս¹⁴⁸ քաղաքը, որտեղ էին գտնվում Հրո տաճարը, լուդացոց թագավոր Կրեսոսի գանձերը, ինչպես նաև ածուխների մոլորությունը¹⁴⁹, որոնք առնելով շարժվեց դեպի Դաստակերտ¹⁵⁰: Իսկ կայսրը Գանձակից դուրս գալով, հասնում է Թեբարմայիս, մտնում քաղաք և կրակի տալիս Հրո տաճարը¹⁵¹: Ողջ քաղաքը մոխիր դարձնելով, նա հետապնդում էր Խոսորովին Մարաց երկրի կապաններում: Խոսորովն այդպիսի մի դժվարանցանքի վայրից մյուսն էր գնում: Հերակլիոսը հետապնդելով նրան, բազում քաղաքներ ու գյուղեր առավ¹⁵²: Երբ ձմեռը վրա հասավ, նա մտածում էր իր զորքով ո՞ւր ձմեռի: Ոմանք խորհուրդ տվեցին Ալբանիայում¹⁵³ ձմեռել, ուրիշները՝ Խոսորովի վրա շարժվել: Կայսրը հրամայեց զորքին երեք օր սրբվել¹⁵⁴, իսկ ինքը, ընթերցելով աստծո ավետարանները, գտավ, որ կարելի է Ալբանիայում ձմեռել: Նա իսկույն վերադարձավ և շարժվեց դեպի Ալբանիա: Նա իր հետ էր տանում բազում սլարսիկ ռազմագերիների, բայց և անվերջ հարձակումների ենթարկվում պարսից զորքերի կողմից, սակայն աստծո օգնությամբ նա բոլորին հաղթեց: Ճանապարհին վրա հասավ սաստիկ ձմեռն ու սառնամանիքը: Հասնելով Ալբանիա, նա իրեն հատուկ գթասրտությամբ ողորմեց և կապանքներից ազատեց իր գերի վերցրած հիսուն հազար ռազմագերիներին, նրանց հանդեպ հոգատարություն

ցուցաբերեց, հանգիստ տվեց, և բոլորը աթոսավալից մաղթում էին նրան Պարսկաստանի փրկիչը դառնալ, բնաջնջելով տիեզերակործան հոսորովին:

[A. M. 6115]

[Հռոմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր] 14-րդ տարին

[Պարսից հոսորով ար-
քայի] 36-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սեր-
գիոս պատրիարքի] 15-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա
պատրիարքի] 15-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Գեորգ
պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին պարսից հոսորով արքան զորավար նշանակեց Շահ-
րաբղականին¹⁵⁵, գործունյա, բայց շատ ամբարտաձան մի մարդու: Նը-
րան տալով հոսորովական և Պերոզական¹⁵⁶ կոչվող զորքերը, ուղարկեց
Ալբանիա՝ Հերակլիոսի դեմ: Նրանք անցնելով Ալբանիայի սահմանները,
չհամարձակվեցին կայսեր դեմ բացահայտ մարտի դուրս գալ, այլ բռ-
նեցին Պարսկաստան տանող կիրճերը, մտադիր լինելով նրան ծուղակը
դրել: Բայց Հերակլիոսը գարնանը Ալբանիայից շարժվեց դեպի Պարս-
կաստան, ճիշտ է, ավելի երկար, բայց պարենաշատ հարթավայրերով:
Շահրաբղականը շարժվեց նեղ, բայց կարճ ճանապարհով, նպատակ ունե-
նալով հասնել կայսեր, նախքան նա ոտք կդնե պարսից երկիրը: Հերակ-
լիոսը հորդորում էր իր զինվորներին, ասելով. «Իմացե՛ք, եղբայրներ,
որ պարսից զորքը դեգերելով դժվարանցանելի վայրերում, հոգնեցնում,
ուժասպառ է անում ձիերին: Եկեք մենք փութանք մեծ արագությամբ
հասնել հոսորովին, որպեսզի անակնկալ կերպով խուժելով նրա վրա,
խուճապի մատնենք»: Զորքը, սակայն, դեմ էր դրան, հատկապես դաշ-
նակից լազերը, աբազգներն ու իբերները: Սա դառնում է փորձանքների
պատճառ, քանզի այդ միջոցին վրա հասավ և Շահր Վարազը այն զոր-
քով, որին հոսորովը կատարելապես զինել էր և Հայաստանի վրայով
Հերակլիոսի դեմ ուղարկել: Իսկ Շահրաբղականը կրնկակոխ հետապըն-
դում էր Հերակլիոսին, բայց կովի չէր բռնվում, սպասելով միանալ Շահր
Վարազին և ապա մարտի մեջ մտնել: Հռոմայեցիները իմանալով Շահր
Վարազի հարձակման մասին, վեհերոտեցին և ընկնելով կայսեր ոտքե-
րը, արտասովալից ներողություն խնդրեցին իրենց անխոհեմ անհնազան-
դության համար: Նրանք համոզվեցին, թե ինչքան վատ բան է, երբ ծա-
ռան չի ենթարկվում տիրոջ կարգադրություններին, և ասացին. «Մեղ
ձեռք մեկնիր, տեր, քանի թշվառականներս չենք կորչել: Մենք կկատա-

րենք քո բոլոր հրամանները»։ Դրա վրա կայսրը փութաց Շահրաբղականի վրա խուժել, քանի նա դեռ չէր միացել Շահր Վարազի զորքին, և բազում անդամ, գիշեր ու ցերեկ, նրա վրա հարձակումներ գործելով, ահաբեկեց։ Երկուսին էլ¹⁵⁷ ետևում թողնելով, նա փութանակի խոսրովի վրա շարժվեց։ Հռոմայեցիներից երկու զինվոր դասալիք լինելով, անցնում են պարսիկների կողմը և հավատացնում նրանց, որ հռոմայեցիները վախից են փախչում։ Լուր էլ ստացվեց, թե պարսից զորավար Շահենը մի այլ զորքով շտապում է օգնության։ Շահր Վարազն ու Շահրաբղականը իմանալով այդ մասին, ջանացին Հերակլիոսի հետ կովի բռնելով նախքան Շահենը տեղ կհասնեն։ Որպեսզի հաղթանակի փառքը նա իրեն չվերագրի։ Նրանք հավատ ընծայելով նաև դասալիքների ասածին, շարժվեցին Հերակլիոսի վրա, և մոտենալով, նրան բանակեցին, վճռելով վաղ առավոտյան բախվել։ Իսկ Հերակլիոսը երեկոյան ճամփա ընկավ և ամբողջ գիշեր ընթացավ։ Հեռանալով նրանցից, նա խոտառատ մի դաշտ գտավ, որտեղ և ճամբարեց։ Բարբարոսները, կարծելով, որ հռոմայեցիները երկյուղից են փախչում, խառնիճաղանջ կերպով շտապեցին հասնել նրանց։ Հերակլիոսը ընդդիմակայեց և կովի բռնվեց։ Նա ապավինեց մի ծառախիտ բլրի վրա, այնտեղ ժողովեց իր զինվորներին և ասածո օգնությամբ բարբարոսներին փախուստի մատնեց, հետապնդեց կիրճերով և շատ-շատերին կոտորեց։ Ընկավ և Շահրաբղականը՝ թիկունքին սրի հարված ստանալով։ Մարտի ընթացքում իր զորքով վրա հասավ Շահենը, որին ևս կայսրը փախուստի մատնեց, նրանցից շատերին կոտորեց, իսկ մնացածներին ցիրուցան արեց, գրավեց նաև նրանց տուղոնը¹⁵⁸։ Շահր Վարազը միացավ Շահենին, հավաքեց վերադարձ բարբարոսներին, մտադիր լինելով դարձյալ դիմել Հերակլիոսի վրա¹⁵⁹։ Կայսրը շարժվեց դժվարամատչելի, քարքարոտ և դժվարանցանելի Սյունիք¹⁶⁰ երկրի վրայով, իսկ բարբարոսները հետապնդում էին նրան։ Լազերը և աբաղգները երկյուղից զրդված հրաժարվեցին հռոմայեցիների հետ ունեցած դաշնակցությունից և գնացին իրենց երկիրը։ Դա ուրախացրեց Շահենին և նա Շահր Վարազի հետ եռանդագին շարժվեց Հերակլիոսի վրա։ Կայսրը հավաքեց զորքը, հորդորեց, սրտապնդեց այն, ասելով. «Եղբայրներ՝, թշնամու մեծաթվությունը թող ձեզ չվհատեցնի, քանզի եթե աստված կամենա, մեկդ հազարին փախուստի կմատնի։ Զոհ բերենք մեզ հանուն մեր եղբայրների փրկության, արժանանանք մարտիրոսական պսակին, ապագան էլ մեղ կփառաբանի, իսկ աստված՝ կհատուցի»։ Ահա այսպիսի և նման այլ բազում հորդորներով նա զինվորներին սրտապնդեց, պատրաստակամ մարտի հանեց։ Ախոյաններն իրար

դեմ, շատ մոտիկ հեռավորության վրա կանգնած, առավոտից մինչև երեկո մարտի շղիմեցին։ Երբ վրա հասավ երեկոն, կայսրը ճամփա ընկավ, իսկ բարբարոսները դարձյալ հետապնդում էին նրան։ Պարսիկները, ցանկանալով նրա առաջը կտրել, այլ ճանապարհով գնացին, բայց ընկան տղամուտների մեջ, մոլորվեցին և մեծ վտանգի ենթարկվեցին։ Իսկ կայսրը նրանցից առաջ մտավ Պարսկահայաստանի¹⁶¹ սահմանները։ Այն պատճառով, որ այդ երկիրը գտնվում էր պարսիկների տիրապետության ներքո, շատերը Շահր Վարադին միացան, որով նրա զորքը ստվարացավ։ Բայց երբ վրա հասավ ձմեռը, նրան միացած այդ բազմությունը ցրվեց իր տեղերը՝ տներում դադար առնելու։ Հերակլիոսը, իմանալով դա, որոշեց գիշերով դողանալ պատերազմը¹⁶²։ Սառնամանիք էր, Շահր Վարազը ոչինչ չէր կասկածում, և Հերակլիոսը, ընտրելով տուկուն ձիեր, զինելով ամենաքաջ զինվորներին և նրանց երկու մասի բաժանելով, մեկին հրամայեց առջևից գնալ՝ ընդդեմ Շահր Վարազի, իսկ ինքը մյուս մասով հետևեց նրանց։ Նրանք գիշեր ժամանակ փութանակի գնացին և գիշերվա իններորդ ժամին հասան Սալվանոն¹⁶³ վայրը։ Պարսիկներն այստեղ էին գտնվում։ Իմանալով հարձակման մասին, նրանք ոտքի կանգնեցին և հարձակվեցին հռոմայեցիների վրա։ Վերջիններս բոլորին կոտորեցին, միայն մեկ հոգի փրկվեց, որը և Շահր Վարազին տեղեկացրեց կատարվածի մասին։ Շահր Վարազը տեղից վեր կացավ, ձին հեծավ և մերկ ու բոբիկ փախուստի դիմելով փրկվեց։ Սրա կանանց, պարսից ծաղիկը համարվող նշանավոր իշխանների, սատրապների և ընտիր զինվորների, որոնք տների տանիքները բարձրացած մարտ էին մղում, Հերակլիոսը կրակով հաղթահարեց՝ ոմանց կոտորեց, ոմանց ողջակեզ արեց, ուրիշներին էլ գերի վերցրեց։ Քիչ էր մնացել Շահր Վարազից բացի ոչ ոք չփրկվի։ Ձեռք գցեցին նաև Շահր Վարազի զենքերը՝ ոսկե վահան, դաշույն և նիզակ, թանկագին քարերով ազուցված ոսկե գոտի և կոշիկներ¹⁶⁴։ Այդ բոլորն առնելով, կայսրը շարժվեց գյուղերում ցիր ու ցան եղած պարսիկների վրա, որոնք, իմանալով Շահր Վարազի փախուստի մասին, իրենք ևս քառատրոփ փախուստի դիմեցին։ Կայսրը հետապնդեց նրանց և շատերին կոտորեց ու գերեվարեց։ Մնացածները խայտառակ կերպով Պարսկաստան վերադարձան։ Կայսրը ժողովեց իր զինվորներին և ուրախությամբ ձմեռեց այդ վայրերում։

[A. M. 6116]

Աշխարհի արարչագործության 6116 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 616 թ.

Հոռմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 15-րդ տարին

Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 37-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սերդիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 16-րդ տարին

Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալության 16-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 6-րդ տարին

Այդ տարվա մարտ ամսի 1-ին Հերակլիոս կայսրը, գումարելով իր զորքը, մտածում էր որ ճանապարհով շարժվի. նրա առաջ երկու ճանապարհ կար, երկուսն էլ նեղ ու դժվարանցանելի: Մեկը տանում էր դեպի Տարանտա¹⁶⁵, մյուսը՝ ասորոց երկիրը¹⁶⁶: Տարանտա տանող ճանապարհը համեմատաբար լավն էր, բայց ամեն տեսակի պարենից զուրկ: Մյուսը, որ Տավրոսի վրայով տանում է դեպի Ասորիք, լի էր ամեն տեսակ պարենով: Ահա բոլորը նախընտրություն են տալիս այս ճանապարհին, հակառակ որ ավելի զառիթափ էր և ձյան հաստ շերտով ծածկված: Մեծ դժվարությամբ կտրելով այդ ճանապարհը, յոթերորդ օրը հասնում են Տիգրիս դետր, որն անցնելով, ժամանում են Մարտիրոպոլիս և Ամիդ: Այստեղ զինվորներն ու դերիները հանգստանում են: Այստեղից կայսրը հնարավորություն ունեցավ նաև Բյուզանդիոն նամակ ուղարկել և տեղեկացնել իր դրության մասին և քաղաքը ցնծությամբ լցնել: Իսկ Շահր Վարազը, հավաքելով իր ցիրուցան եղած զորքը, շարժվեց Հերակլիոսի գեմ: Կայսրը ընտիր զինվորների մի ջոկատ առանձնացնելով, ուղարկեց կլեյսուրները հսկելու, իսկ ինքը գնաց արևելյան կողմում գտնվող լեռնանցքները՝ Շահր Վարազին դիմագրավելու: Անցնելով Նիմֆիոս¹⁶⁷ գետը, կայսրը հասավ Եփրատին, այն տեղը, որտեղ գտնվում էր պարաններով հյուսածո և նավակներից պատրաստված կամուրջը: Բայց Շահր Վարազը քանգելով կամրջի պարանները, կամուրջը մի ափից մյուսն էր տեղափոխել: Երբ կայսրը հասավ և հնարավորություն չունեցավ կամրջից օգտվել, նա գետանց գտավ մի այլ տեղում: Մարտ ամսին, առանց որևէ վտանգի և անսպասելի անցնելով դետր, հասավ Սամոսատ: Իարձյալ անցնելով Տավրոսը, նա ժամանեց Գերմանիկա¹⁶⁸, ապա

Ագանայի¹⁶⁹ վրայով եկավ Սարոս¹⁷⁰ գետը: Շահր Վարազը նույն տեղից վերստին կապեց կամուրջը՝ և առանց որևէ խոչընդոտի հանդիպելու անցավ Եփրատը և հետապնդեց կայսեր: Վերջինս, անցնելով Սարոսի կամուրջը, զորքի և ձիերի հանգստյան համար հարմար վայր գտավ, ուր բանակեց և նրանց հանգիստ տվեց: Շահր Վարազը բռնեց դիմացի կողմը, բայց տեսնելով, որ կամուրջը և նրան պաշտպանող աշտարակները հռոմայեցիների ձեռքն են անցել, որոշեց ճամբարել: Բազմաթիվ հռոմայեցիներ անկանոն վազում էին կամրջի վրայով և հարձակումներ գործելով մեծ վնաս հասցնում պարսիկներին: Կայսրն արգելեց նրանց անկազմակերպ հարձակումներ գործել, քանզի դա հնարավորություն կտար թշնամուն լինել կամրջի վրա և անցնել այն: Բայց զինվորները չլսեցին կայսեր: Շահր Վարազը դիմեց խորամանկության: Նա ձևացրեց, որ փախուստի է դիմում և այդ կերպ բազում հռոմայեցիների, հակառակ կայսեր կարգադրության, դրդեց իր ետևից ընկնեն: Շահր Վարազը ետ դառնալով, հալածեց նրանց և ում որ կամրջից դուրս գտավ, կոտորեց: Նրանք ահա այդպես պատժվեցին իրենց անհնազանդության համար: Կայսրը, տեսնելով, որ բարբարոսները հետապնդելով տարված վերացրել են իրենց մարտաշարքը, որ նրանք արդեն կոտորում են աշտարակներում գտնվող բազում հռոմայեցիների, նրանց վրա շտապեց: Կամրջի մեջտեղում աժդահա մի մարդ կայսեր հանդիպեց և վրան հարձակվեց, բայց կայսրը հարվածեց նրան և գետի հոսանքի մեջ շարտեց: Բարբարոսները, տեսնելով նրա տապալումը, փախուստի դիմեցին, բայց կամրջի նեղության պատճառով սկսեցին իրենց գետը զցել, կարծես գորտ լինեին: Ոմանք սրախողխող էին լինում, իսկ բարբարոսների մեծ մասը, որ գետի ափին էր կուտակվել, դիմադրում էր, նետեր արձակում, չէր թույլ տալիս հռոմայեցիներին անցնել: Կայսրն արիաբար անցնելով կամուրջը, իր փոքրաթիվ թիկնապահներով մարտնչում էր ինչպես գերմարդ, մի բան, որ ապշեցրեց անգամ Շահր Վարազին, որը դիմելով իր մոտ կանգնած Կոզմաս անունով մի հռոմայեցի դասալիքի և հավատուրացի¹⁷¹, ասաց. «Տեսնո՞ւմ ես կայսեր¹⁷², ո՞ր Կոզմաս, ինչպես է նա քաջաբար մարտնչում, այսքան բազմության դեմ միայնակ կռվում և ինչպես դարբնոցի սալ հարվածներից աներեր մնում»: Հերակլիոսը մյուս զինվորներից ջոկվում էր իր կայսերական երկարավիզ կոշիկներով: Նա այս մարտում բազում հարվածներ՝ ստացավ, բայց դրանցից և ոչ մեկը մահացու չէր: Մարտը շարունակվեց ամբողջ օրը և միայն երեկոյան մարտնչողներն իրարից հեռացան: Շահր Վարազը երկյուղով լցված, գիշերով նահանջեց, իսկ կայսրը, հավաքելով իր զինվորներին,

շարժվեց դեպի Սերաստիա քաղաքը, անցավ Ալիս դետը և բովանդակ ձմեռն այդ վայրում անցկացրեց: Խոսրովը մոլեգնած հրաման տվեց պարսից տիրապետության տակ գտնվող բոլոր եկեղեցիների գանձերը հավաքել: Նա կայսեր վատություն արած լինելու համար ստիպում էր քրիստոնյաներին ընդունել նեստորի դավանանքը¹⁷³:

[A. M. 6117]

[Հռոմայեցիների Հերակ- [Պարսից Խոսրով ար- [Կոստանդնուպոլսի Սեր-
յիոս կայսեր] 16-րդ տարին քայի] 38-րդ տարին դիոս պատրիարքի] 17-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա [Ալեքսանդրիայի Գեորգ
պատրիարքի] 17-րդ տարին պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարին պարսից Խոսրով արքան նոր զորակոչ արեց, զինվորա- գրեց և՛ օտարականներին, և՛ քաղաքացիներին, և՛ ստրուկներին՝ ծա- գումն ուշադրության չառնելով: Այս նորակոչիկներին նա հանձնեց զո- րավար Շահենին, Շահր Վարազի փաղանգից էլ ընտրելով հիսուն հազար հոգու, միացրեց զրան: Այդ զինվորներին նա անվանեց «ոսկենիզակա- վորներ», և կայսեր դեմ ուղարկեց: Իսկ Շահր Վարազին նրա մնացած զորքով Կոստանդնուպոլսի վրա ուղարկեց, որպեսզի Արևմուտքի հոների (սրանց ավարներ են կոչում), բուլղարների¹⁷⁴, սկլավների¹⁷⁵ և գեպեդ- ների¹⁷⁶ դաշնակցությամբ, շարժվեն քաղաքի վրա և այն օղակեն: Կայս- րը, իմանալով այդ մասին, իր զորքը երեք մասի բաժանեց, մի մաս՝ ուղարկեց քաղաքի պաշտպանության¹⁷⁷, երկրորդը, հանձնելով իր եղ- բոր՝ Թեոդորոսին, հրամայեց մարտնչել Շահենի դեմ, իսկ երրորդ մասն էլ ինքը վերցնելով, շարժվեց դեպի Լադիկա, որտեղ նա դաշնակցելու կոչ արեց Արևելքի թուրքերին¹⁷⁸, որոնց խազարներ¹⁷⁹ են անվանում: Շահենը նորակոչիկներով հասավ կայսեր եղբայր Թեոդորոսին և պատրաստվեց մարտի: Աստված՝ փառաբանյալ Աստվածածնի միջնորդությամբ սատար կանգնեց. մարտի ժամանակ բարբարոսների վրա անսպասելիորեն կար- կուտ տեղաց և նրանցից շատերին բախեց, իսկ հռոմայեցիների դորա- շարքի տեղում պարզ եղանակ էր: Հռոմայեցիները պարսիկներին պար- տության մատնեցին և շատ-շատերի կոտորեցին: Խոսրովը, իմանալով այդ մասին, զայրացավ Շահենի դեմ, որը բաղում ապրումներից հի- վանդացավ. ու վախճանվեց: Խոսրովի հրամանով աղով զմրսած նրա մարմինը արքայի մոտ բերեցին, որն այն բաղում անարդանքների են-

թարկեց, հազարները, խաբանից¹⁸⁰ հետո երկրորդ մարդը համարվող իրենց զորավար Զիեբելի¹⁸¹ ղեխավորությամբ, կոտորելով Կասպից դռները, ներխուժեցին Պարսկաստան, Ատրպատական¹⁸² երկիրը: Նրանք իրենց ճանապարհին հանդիպածը պարսկին գերեվարում էին, քաղաքներն ու զյուղերը հրի մատնում: Կայսրն իր հերթին լազիկայից դուրս գալով, միացավ նրանց: Զիեբելը, տեսնելով կայսեր, նրա մոտ փութաց, համբուրեց նրա պարանոցը, երկրպագեց նրան՝ Տփղիս¹⁸³ քաղաքում գտնվող պարսիկների աշքի առաջ: Թուրքերի ողջ զորքը երեսն ի վայր դետին ընկնելով, օտար ժողովուրդներին հատուկ ձեռքով մեծարեց նրան, նմանապես և նրանց հրամանատարները, որոնք բարձրանալով ժայռերի վրա, նույն կերպ երկրպագեցին: Զիեբելը կայսեր մոտ բերեց աղվամազը նոր բուսած իր որդուն¹⁸⁴: Նա բավականություն էր ստանում կայսեր խոսքերից, հիանում նրա արտաքինի և խոհեմության վրա: Զիեբելը, որպես դաշնակից, քառասուն հազար քաջ զինվորներ ընտրելով և հանձնելով կայսեր, իր երկիրը վերադարձավ: Կայսրը, առնելով նրանց, շարժվեց խոսրովի վրա: Շահր Վարազը Քաղկեդոնի վրա հարձակվեց, իսկ ավարները քաղաքին¹⁸⁵ մոտեցան Թրակիայից, բազում քաղաքավեր մեծենաներ գործի դրեցին, իստրոս¹⁸⁶ գետից միակտուր նավակներով¹⁸⁷ անթիվ անհամար քանակությամբ ժողովուրդ բերեցին և լցվեցին Եղջյուրի ծոցում¹⁸⁸, վճռելով գրոհով առնել քաղաքը: Թեև տասը օր նրանք ցամաքից ու ծովից պաշարման մեջ առան քաղաքը, այդուհանդերձ աստծո գործությամբ ու սատարով, անբիծ և կույս Աստվածամոր միջնորդությամբ, պարտություն կրեցին: Նրանք ցամաքում և ծովում բազում զոհեր տալով, խայտառակ կերպով իրենց տեղերը վերադարձան: Բայց Շահր Վարազը, որ Քաղկեդոնի մոտ էր կանգնած, չգնաց, ձմեռեց տեղում, ավարառելով ու թալանելով Պերատիկա¹⁸⁹ շրջաններն ու նրանց քաղաքները:

[A. M. 6118]

Աշխարհի արարչագործության 6118 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 618 թ.

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 17-րդ տարին

Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 39-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 18-րդ տարին

Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալության 18-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 8-րդ տարին

Այդ տարվա սեպտեմբեր ամսին Հերակլիոսը թուրքերի¹⁹⁰ հետ միասին ներխուժեց Պարսկաստան: Այդ բանն անակնկալի բերեց հոսրովին, քանզի արշավանքը տեղի ունեցավ ձմեռ ժամանակ: Սակայն թուրքերը խիստ ձմռան և պարսիկների անվերջ հարձակումների պատճառով չկարողացան կայսեր հետ միասին տոկալ և կամաց-կամաց սկսեցին հեռանալ և ի վերջո բոլորն էլ լքելով նրան, վերադարձան: Կայսրը, դիմելով իր զինվորներին, ասաց. «Շղթայրներ, իմացե՛ք, որ ոչ ոք չի ցանկանում դաշնակցել մեզ, այլ միայն աստված և նրան անսերմ ծընած մալրը, ցույց տալու համար իր զորությունը: Փրկությունը զորքի կամ զենքերի քանակի մեջ չէ, այլ աստծո ողորմածությանն ապավինելու մեջ, նրան ապավինողներին է նա օգնության հասնում»: Խոսրովը, հավաքելով իր բոլոր զորքերը և նրանց զորավար կարգելով Հրադատեսին¹⁹¹, մի շատ ուղիղ և քաջ մարդու, Հերակլիոսի դեմ ուղարկեց: Իսկ կայսրը, Պարսկաստանի քաղաքներն ու գյուղերը կրակի էր տալիս, սրի քաշում դերի ընկած պարսիկներին: Ինդիկտինի 15-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 9-ին նա հասավ Խամաթա¹⁹² վայրը, ուր զինվորներին մեկ շաբաթ հանգիստ տվեց: Հրադատեսը, գալով Գանձակ, անցավ նրա թիկունքը և հետապնդում էր հռոմայեցիներին, որոնք իրենց ճանապարհին հանդիպած պարենը սպառում էին, թողնելով սոված շան պե: հետևող Հրադատեսին բավարարվի կայսեր թողած փշրանքներով: Կեղ չգտնելու պատճառով նրա ձիերից շատերը սատակեցին: Դեկտեմբեր ամսի 1-ին կայսրը հասավ Մեծ Զաբ¹⁹³ կոչվող գետը և անցնելով այն, բանակեց Նինվե¹⁹⁴ քաղաքի մոտ: Հրադատեսը, հետապնդելով նրան, նույնպես հասավ գետանցը: Այդ տեղից երեք մղոն ցածր տեղում նա մի այլ գետանց գտավ ու անցավ: Կայսրը նրա դեմ Վահսուն ստրատելատի¹⁹⁵ գրլխավորությամբ փոքրաթիվ, բայց ընտիր զինվորների ուղարկեց: Վահանը պարսից մի ջոկատի հանդիպեց, որի հրամանատարին սպանելով, կայսեր բերեց նրա գլուխն ու զուտ ոսկուց պատրաստված սուրբ: Նա շատերին սպանեց, իսկ 26 հոգու գերի վերցրեց, այդ թվում և Հրադատեսի սուսերակրին, որը կայսեր հայտնեց, թե Հրադատեսը Խոսրովի հրամանով պետք է իր, Հերակլիոսի, դեմ կռվի, որ արքան երեք հազար զինվոր է ուղարկել նրան, որոնք սակայն դեռ տեղ չեն հասել: Կայսրը, իմանալով դա, տուղդոնը առաջ ուղարկեց, իսկ ինքը ետևից գնաց, մտածելով մարտ տալու հարմար տեղ գտնել՝ նախքան երեք հազար հոգին կմիանային Հրադատեսին: Մարտի հարմար մի դաշտ գտնելով, նա հրամայեց զորքին շարքի կանգնել: Հրադատեսը ևս տեղ հասնելով, զորքը դասավորեց երեք սեպի ձևով և շարժվեց կայսեր դեմ: Ճակատամարտը

տեղի ունեցավ դեկտեմբեր ամսի 12-ին, շաբաթ օրը: Առաջինը մարտի նետվեց կայսրը և հանդիպելով պարսից մի հրամանատարի, աստծո զորությամբ և Աստվածածնի օգնությամբ դետին տապալեց: Վերջինիս հետ մարտի նետվողները դիմեցին փախուստի: Կայսրը մի ուրիշին էլ հանդիպելով, նրան ևս դետին տապալեց: Մի երրորդն էլ վրա հասավ, նիզակով խոցեց, վիրավորեց կայսեր շրթունքը¹⁹⁶, բայց կայսրը նրան էլ սպանեց: Հնչեցին պատերազմական փողերը, երկու կողմերը բախվեցին միմյանց, մարտը սաստիկ բորբոքվեց, պարսիկ հետևակայիները նիզակով խոցեցին ազդրը կայսեր ֆալբաս նժույգի, որի անունը Դորկոն էր: Նա իր դնչին թրի բազմաթիվ հարվածներ էլ ստացավ, բայց որովհետև կաշվե զրահներով էր պաշտպանված, չվնասվեց: Մարտում սպանվեց Հրազատեսը, պարսից երեք տուրմարիս¹⁹⁷, գրեթե բոլոր սպաները և զինվորների մեծ մասը: Հռոմայեցիներից սպանվեցին հիսուն հոգի, մեծ թիվ էին կազմում վիրավորները, բայց նրանցից միայն տասը հոգի վախճանվեցին: Ճակատամարտը տևեց առավոտից մինչև ժամը 11-ը¹⁹⁸, Հռոմայեցիները տիրացան պարսիկների 28 դրոշների, չհաշված ջարդվածները: Դիակապտելով ընկածներին, առան նրանց զրահները, սաղավարտները և բոլոր ղեկավարները: Հակառակորդները գտնվում էին իրարից երկու նետնկեց հեռավորության վրա. [թշնամին] փախուստի չէր դիմել: Հռոմայեցի զինվորները գիշերը ջրեցին ու կերակրեցին իրենց ձիերին, իսկ պարսից ձիավորները մինչև գիշերվա ժամը յոթը¹⁹⁹ մնացին սպանված պարսիկների դիակների մոտ: Գիշերվա ժամը ութին նրանք երկյուղից դրդված վերադարձան իրենց զորքի մոտ և նրա հետ միասին գնացին բանակեցին մի շատ ապառաժ լեռան ստորոտում: [Հռոմայեցիների] ձեռքն անցան զուտ ոսկուց պատրաստված սրեր, ոսկեզօծ գոտիներ, մարգարիտներ, նաև Հրազատեսի ամբողջությամբ ոսկե վահանը, որի վրա կար 120 դամ, նրա զուտ ոսկե զրահը, բերեցին նրա սկարամանգիտները²⁰⁰, գլուխը, ապարանջանները, ամբողջությամբ ոսկե նրա թամբը: Գերի վերցվեց պարսիկներին ենթակա իբերների իշխան Բարսամուսեսը²⁰¹, Ոչ ոք չի հիշում պարսիկների և հռոմայեցիների միջև տեղի ունեցած նման ճակատամարտ, քանզի ամբողջ օրը նա դադար չունեցավ: Հաղթեցին հռոմայեցիները: Դա տեղի ունեցավ միայն ու միայն աստուծո օգնությամբ: Կայսրը, գոտեպնդելով զորքը, խոսրովի վրա շարժվեց, նպատակ ունենալով նրան ահաբեկել ու ստիպել ետ կանչի Բյուղանդիոնը [պաշարող]²⁰² Շահը վարազին: Դեկտեմբեր ամսի քսանմեկին կայսրն իմացավ, որ Հրազատեսի վերապրած զինվորները միացան խոսրովի ուղարկած երեք հազար հոգուն և գրավելով Նինվեն, շտա-

պում են իր՝ետևից, Կայսրը, անցնելով Մեծ Զաբ գետը, տուրմարիս Գեորգին հազար զինվորներով փութանակի ուղարկեց գրավելու Փոքր Զաբի²⁰³ կամուրջները, նախքան այդ մասին հոսորովն իմանալ: Գեորգը 48 մղոն անցնելով, գիշեր ժամանակ գրավեց Փոքր Զաբի շորս կամուրջները, գերի վերցրեց բերդերում հանդիպած պարսիկներին, իսկ դեկտեմբեր ամսի քսաներեքին Կայսրը տեղ հասնելով ու անցնելով կամուրջների վրայով, ճամբարեց Իեզդեմի²⁰⁴ ապարանքներում: Նա զինվորներին ու ձիերին հանգիստ տվեց, այնտեղ նշեց Քրիստոսի ծննդյան տոնը²⁰⁵, հոսորովն իմանալով, որ հռոմայեցիները գրավել են Փոքր Զաբի կամուրջները, Հրազատեսի պարսկական զորքին հրամայեց մեծ ճիգ գործադրի և Կայսրից շուտ հասնի իրեն: Նրանք հապճեպ գետանցելով Փոքր Զաբը, այլ ճանապարհով Կայսրից առաջ անցան և շարժվեցին՝ առաջ: Կայսրը գրսվեց Դեզերիդան²⁰⁶ կոչվող ապարանքը, որն ավերեց, կրակի տվեց, իսկ պարսիկները, անցնելով Տորնա²⁰⁷ գետի կամուրջը, բանակեցին: Կայսրը գրավեց հոսորովի մի ուրիշ՝ Ռուսա²⁰⁸ կոչվող ապարանքը, որը ևս ավերակ դարձրեց: Նա երկյուղում էր, որ թշնամիներն ուղում են իրեն մարտ տալ Տորնա գետի կամրջի վրա, սակայն նրանք տեսնելով կայսեր, թողեցին կամուրջն ու հեռացան: Կայսրն առանց որևէ խոչընդոտի անցավ կամուրջը և գրավեց Բեկլալ²⁰⁹ կոչվող մի այլ ապարանք, որտեղ հոսորովը ձիարշավարան էր կառուցել, որը ևս կայսրն ավերեց: Պարսից զորքում ծառայող հայերից ոմանք գիշերով եկան կայսեր մոտ և հայտնեցին, թե «հոսորովը փղերով և անձնական զորքով բանակած է Դաստակերտ²¹⁰ կոչվող ապարանքից հինգ մղոն հեռավորության վրա գտնվող Բարասրոթ²¹¹ կոչվող վայրում, որ նա կարգադրել է զորքն այնտեղ կենտրոնանալ, որպեսզի քեզ մարտ տան, քանզի այնտեղով հոսում է դժվարանցանելի մի գետ, որի կամուրջը նեղ է, այդ տեղում կան շարժման համար արգելքներ ստեղծող բնակարաններ, ճահճացած գետակներ»: Կայսրը, խորհրդակցելով հրամանատարների և զինվորների հետ, մնաց Բեկլալ ապարանքում, նա այնտեղ, ցանկապատի մեջ գտավ երեք հարյուր բտած թռչուններ, մի այլ ցանկապատում մոտ հինգ հարյուր բտած վիթեր, մի ուրիշում՝ հարյուր բտած վայրի էշ: Այդ բոլորը նա զինվորներին նվիրեց: Հունվարի մեկը նրանք այնտեղ նշեցին, քանզի գտան անհամար քանակությամբ ոչխարներ, խոզեր, արջառներ: Ողջ զորքն ըմբռնեց ու հանգստացավ, փառավորեց աստծուն: Չեռք գցելով այդ անասուններին արածացնողներին, նրանք նրանցից ճշգրիտ իմացան, որ հոսորովը, տեղեկանալով կայսեր Տորնա գետի կամուրջն անցնելու մասին, դեկտեմբեր ամսի քսաներեքին

փութանակի հեռացել է Դաստակերտի ապարանքից, շտապելով դեպի Կտեսիփոն²¹², նախօրոք արքունիքում եղած ամբողջ գանձերը բարձելով իր սպասարկության համար առանձնացված փղերի, ուղտերի և ջորիների վրա: Նա գրեց նաև Հրադատեսի զինվորներին, որ մտնեն այդ ապարանքը, իշխանավորների տները և ինչ որ գտնեն տանն: Կայսրը զորքի կեսը Դաստակերտ ուղարկեց, իսկ ինքն այլ ճանապարհով շարժվեց դեպի մի այլ ապարանք, որ Բեբդարի²¹³ է կոչվում: Զինվորներն այդ ևս ավերակ դարձնելով ու կրակի տալով, աստծուն գոհություն հայտնեցին, որ Աստվածածնի միջնորդությամբ նման հրաշքներ գործեց: Քանզի ո՞վ կհուսար, որ հոսրովր հոռմայեցիների կայսեր առաջ Դաստակերտի ապարանքից փախուստի կդիմի և կգնա Կտեսիփոն, նա, ով 24 տարի չէր կամեցել տեսնել Կտեսիփոնի երեսը և իր արքունիքը Դաստակերտում էր հաստատել: Հոռմայեցի զինվորները Դաստակերտի ապարանքում հոռմեական երեք հարյուր դրոշ գտան, որոնց պարսիկները տիրացել էին տարբեր ժամանակներում: Նրանք այնտեղ գտան նաև լքված այլևայլ իրեր, բաղում ալոն²¹⁴, ալոնի յոթանասուն-ութսուն լիտր²¹⁵ ծանրությամբ փայտ, շատ մետաքս, պղպեղ, կերպասից²¹⁶ անհաշիվ հանդերձներ, շաքար, կոճապղպեղ և այլ շատ բան: Ոմանք ձեռք բերեցին նաև արծաթ, հսկայական քանակությամբ բարձրորակ մաքուր մետաքսից հանդերձներ, ասեղնագործ գորգեր և օթոցներ, որոնք սակայն ծանր լինելու պատճառով կրակը գցեցին: Նրանք կրակի տվեցին նաև հոսրովրի տաղավարներն ու վրանները, որոնք նա բանակելիս կանգնեցնում էր դաշտում, ինչպես նաև նրա բազմաթիվ արձանները: Նույն այն ապարանքում զինվորները գտան անհամար ջայլամներ, վիթեր, վայրի էշեր, սիրամարգեր և փասիաններ, նրա որսատեղում՝ վիթխարի առյուծներ ու վագրեր: Պարսիկների կողմից գերված բազմաթիվ ռազմագերիներ՝ եղեսպացիներ ու ալեքսանդրացիներ, ինչպես և այլ քաղաքներից կայսեր մոտ ապավինեցին: Կայսրը Դաստակերտում նշեց նաև Մկրտության տունը²¹⁷, բերկրացրեց, հանգիստ տվեց զինվորներին ու ձիերին: Նա քանդեց, գետնին հավասարեցրեց հոսրովրի ապարանքները՝ անգին, հրաշալի ու ապշեցուցիչ շինություններ, որպեսզի հոսրովն իմանա, թե ինչպիսի ցավ էր նա պատճառում հոռմայեցիներին, երբ ամայացնում, կրակի էր տալիս նրանց քաղաքները: Գերվածների մեջ կային նաև ապարանքի բազմաթիվ սպասավորներ որոնք այն հարցին, թե հոսրովր Դաստակերտից ե՞րբ հեռացավ, պատասխանեցին, թե «ձեր գալուց 9 օր առաջ: Զեր գալու լուրն առնելով, նա ապարանքին մոտիկ գտնվող քաղաքի պարսպի վրա գաղտնի կերպով անցք բացեց, նրա, ապա պարտեզների միջով ին-

քը, կինը և երեխաները ծածկաբար դուրս եկան, որպեսզի քաղաքում իրարանցում չլինի»։ Այդ մասին ոչ իր զինվորներն իմացան, ոչ էլ հրամանատարները, մինչև որ նա կտրեց անցավ հինգ մղոն տարածություն։ Ահա ղրանից հետո նա հայտնեց, որ զինվորներն իր ետևից գան Կտեսիփոն։ Նա, ով գալու ժամանակ չէր կարողանում օրական հինգ մղոն կտրել, փախչելիս 25 մղոն էր անցնում։ Մինչ այդ իրար շճանաչող նրա կանայք ու երեխաները իրար հրմշտելով, խառնիճաղանջ փախուստի դիմեցին։ Երբ գիշերը վրա հասավ, խոսրովը մի խեղճ ու կրակ գյուղացու տունը մտավ գիշերելու, հազիվ կարողանալով դռնից ներս անցնել, Վերջն այդ դուռը շերակլիոսը տեսնելով՝ ապշեց²¹⁸։ Երեք օրում խոսրովը հասավ Կտեսիփոն։ 24 տարի առաջ, երբ Փոկաս կայսեր ժամանակ խոսրովը Դարան էր պաշարում, գուշակներից ու աստղագուշակներից պատգամ էր ստացել, թե հենց այն պահին, երբ Կտեսիփոն վերադառնա, նա սպանվելու է։ Եվ նա, ով չէր ուզում Դաստակերտից դեպի Կտեսիփոն մեկ մղոն գնալ, ստիպված փախուստի դիմեց այնտեղ, բայց չխիզախեց մնալ, Տիգրիս գետի նավակամուրջն անցնելով, նա գնաց մյուս ափում գտնվող՝ մեր կողմից Սելևկիա²¹⁹, իսկ պարսիկների կողմից Վեհ Արտաշիր կոչվող քաղաքը, ուր բերեց և ողջ գանձերը։ Նա այնտեղ մնաց իր կնոջ Շիրինի²²⁰, իր երեք այլ կանանց և դուստրերի հետ։ Մնացած կանանց և երեխաների մեծ մասը նա ուղարկեց 40 մղոն դեպի արևելք գտնվող մի ամրացված վայր։ Պարսիկներից ոմանք խոսրովի առաջ Շահր Վարազին հռոմեասիրության մեջ²²¹ զրպարտեցին և այն բանում, թե նա չարախոսում է իր հասցեին։ խոսրովն իր սպաթարին նամակով Քաղկեդոն ուղարկեց՝ Շահր Վարազի հրամանատար Կարդարիգանի մոտ, կարգադրելով նրան սպանել Շահր Վարազին, ապա վերցնել պարսից զորքը և շտապել Պարսկաստան՝ օգնության։ Նամակաբերը, սակայն, Գալատիայում ընկնում է հռոմայեցիների ձեռքը, որոնք պարսիկներից թաքուն նրան բերում են Բյուղանդիոն և հանձնում կայսեր որդուն։ Վերջինս նամակաբերից իրերին տեղյակ դառնալով, անհապաղ իր մոտ է հրավիրում Շահր Վարազին։ Նա եկավ ու ներկայացավ կայսեր [որդուն], որը նրան հանձնեց Կարդարիգանին հասցեագրված նամակը, ծանոթացրեց նամակաբերին։ Ընթերցելով նամակը և իրականությանը տեղյակ դառնալով, նա տեղն ու տեղը զիջեց և կայսեր որդու և պատրիարքի հետ հաշտություն կնքեց։ Նա կեղծեց խոսրովի նամակի բովանդակությունը, իր անվան կողքին ավելացրեց 400 այլ սատրապների, հազարապետների և հարյուրապետների անունները, որոնք պետք է սպանվեին, և վարպետորեն կնիքը տեղը դնելով, հրավիրեց հրամանատարներին և հենց իրեն՝

Կարգարիգանին ու ընթերցելով նամակը, վերջինիս ասաց. «Համաձա՞յն ես այդ կատարել»։ Հրամանատարները դադարած գահընկեց հայտարարեցին խոսրովին և կայսեր [որդու] հետ հաշտություն կնքեցին։ Միմյանց հետ խորհրդակցելով, նրանք վճռեցին Քաղկեդոնից հեռանալ ու առանց ավարառելու իրենց երկիրը գնալ։ Հերակլիոսը նամակ գրեց խոսրովին. «Թեև հալածում եմ քեզ, բայց խաղաղություն եմ տենչում։ Իմ ցանկությամբ չէ, որ հրի եմ մատնում Պարսկաստանը, դու ես ինձ դրան ստիպել։ Արդ, գցենք զենքերը և հաշտություն կնքենք, հանգեցնենք կրակը, քանի նա ամեն ինչ չի ճարակել»։ խոսրովը մերժեց և գա ավելի բորբոքեց պարսից ժողովրդի ատելությունը նրա դեմ։ խոսրովը զինակոչեց իր իշխանավորների բոլոր սպասավորներին, իր և իր կանանց ծառաներին և զինելով ամենքին ուղարկեց միանալու Հրազատեսի զորքին և կանգ առնելու Նարվաս²²² գետի ափին՝ Կտեսիփոնից 12 մղոն հեռավորության վրա։ Նրանց կարգադրեց երբ կայսրը գետն անցնի, ոչնչացնել կամուրջն ու նավակամուրջը։ Կայսրը հունվար ամսի յոթին Դաստակերտից դուրս գալով, երեք օր հետո բանակեց Նարվա գետից 12 մղոն հեռու, որի ափին էր գտնվում պարսից զորքը, այդ թվում և երկու հարյուր փիղ։ Կայսրը Արմենիականների²²³ տուրմարխ Գեորգիոսին կարգադրեց գնալ մինչև գետը և իմանալ, ունի՞ արդյոք Նարվան գետանց։ Տեսնելով, որ [պարսիկները] կտրել են կամուրջները, որ Նարվան գետանց չունի, նա կայսեր մոտ վերադարձավ։ Կայսրը շարժվեց, եկավ Սիագուրոն²²⁴, ամբողջ փետրվար ամիսը գյուղերն ու քաղաքները կրակի տալով։ Իսկ մարտ ամսին նա եկավ Բարզան կոչվող գյուղը, ուր մնաց յոթ օր։ [Այստեղից] նա դորավար Մժեժին²²⁵ ավարառության ուղարկեց։ Վերջինիս կողմն անցավ Շահր Վարազի բանակում հազարապետի աստիճանն ունեցող Վշնասպ Ասպադր²²⁶ ուրիշ հինգ հոգու հետ, որոնցից երեքը կոմեսներ էին, իսկ երկուսը՝ սպաներ։ Մժեժը ահա սրանց բերեց կայսեր։ Այս Վշնասպ Ասպադր շատ կարևոր տեղեկություններ տվեց կայսեր, թե «Երբ խոսրովը Դաստակերտից փախավ դեպի Կտեսիփոն և Սելեկիա, նա թանչով հիվանդացավ, որ նա ցանկացավ Մարդանշահին²²⁷, Շիրինից ծնված որդուն արքա թագադրել, և որ երբ վերստին անցավ գետը, նա իր հետ բերեց Մարդանշահին, Շիրինին և վերջինից մյուս որդի Շահրիյարին²²⁸, իսկ իր անդրանիկ որդի Շերոյենին, վերջինիս եղբայրներին, նրա կանանց թողեց գետի այն կողմը։ Շերոյեն, իմանալով, որ խոսրովն ուզում է Մարդանշահին թագադրել, ցնցվեց։ Նա Վշնասպ Ասպադրի մոտ իր կաթնեղբորն ուղարկեց ասելու, թե «Եկ գետի այն կողմը, որ հանդիպենք»։ Բայց Վշնասպ Ասպադր խոսրովի երկյուղից չհամարձակվեց

գետն անցնել և հայտնեց նրան, թե «ինչ որ վճռել ես գրավոր հայտնիր ինձ քո կաթնեղբոր միջոցով»: Շերոյեն գրեց նրան, թե «Դու գիտես, որ պարսից տերութիւնը վատթար հոսսրովի պատճառով կործանվեց, նա ուզում է Մարգանշահին թագադրել, արհամարհելով ինձ՝ իր անդրանիկ որդուն: Եթե դու համոզես զինվորներին ինձ ընդունեն, ես կբարձրացնեմ նրանց ռոճիկները, հաշտութիւն կկնքեմ հռոմայեցիների կայսեր և թուրքերի²²⁹ հետ, և մենք լավ կապրենք: Դու և քո զինվորները ջանացեք, որ ես թագավորեմ, ես բոլորիդ առաջ կբաշեմ և կհատուցեմ հատկապես քեզ»²³⁰, Ես [Շերոյեի] կաթնեղբոր միջոցով հայտնեցի նրան, թե «Իմ ուժերի ներածի չափով՝ կաշխատեմ զորքին համոզել և ջանք կճափեմ»: Ես 22 կոմեսների հետ խոսեցի և համոզեցի նրանց, ինչպես և այլ բազում հրամանատարների և զինվորների: Այդ մասին ես հայտնեցի Շերոյեին, որն ինձ կարգադրեց վերցնեմ երիտասարդ տաքսատոսներ²³¹ և մարտ ամսի 23-ին հանդիպեմ նրան Տիգրիս գետի նավակամրջակի վրա, որպեսզի նրա հետ զորքով շարժվենք հոսսրովի վրա: Նա ասաց նաև, որ Շերոյեի հետ են Շահր Վարազի երկու որդիներն էլ, նաև Յազդեմի²³² որդին և բազում իշխանազուններ, Արամի որդին, բոլորն էլ ընտրանի: Արդ, եթե հաջողվի սպանել հոսսրովին, լավ, բայց եթե անհաջողութեան մատնվեն, ապա բոլորը Շերոյեի հետ կհարեն կայսեր: Նա է ինձ քո մոտ ուղարկել, տեր, քանզի նա պատկառանք է տածում հռոմայեցիների թագավորութեան հանդեպ, թագավորութիւն, որը ժամանակին փրկեց հոսսրովին, որպեսզի նա այժմ հռոմայեցիների գրխին բազում փորձանքներ բերի: Կայսրը, աչքի առաջ ունենալով նրա ապերախտութիւնը, իրավունք ունի ինձ էլ չհավատալու: Կայսրը նրան ետ դեպի Շերոյեն ուղարկեց հաղորդելու, որ նա բացի բանտերի դռները և այնտեղ արգելափակված հռոմայեցիներին դուրս հանի, նրանց ղինի և հոսսրովի վրա շարժվի: Շերոյեն հնազանդվեց կայսեր և բանտարկյալներին ազատելով, հարձակվեց հայրասպան [իբ] հոր՝ հոսսրովի վրա: Վերջինս փորձեց փախուստի դիմել, բայց ապարդյուն: Նրան ձերբակալեցին, թևերը մեջքին ամուր երկաթե կապանքների մեջ առան, ոտքերին ու վզին սուզակապարներ կախեցին և առաջնորդեցին հավա-րի տունը, որը նա նոր էր կառուցել և ամրացրել՝ գանձատան վերածել: Նրան շատ քիչ հաց էին տալիս ու ջուր, սովամահ անում, համաձայն Շերոյեի կարգադրութեան. «Թող իզուտ տեղ կուտակած ոսկին ուտի, որի սիրույն շատերին սովամահ արեց, աշխարհն ամայացրեց»: Նրա մոտ նա սատրապներին էր ուղարկում, որպեսզի գլխին թուք ու լուտանք թափեն: Ապա բերել տվեց նրա որդի Մարգանշահին, որին հոսսրովն

ՀԵՐԱԿԼԻՈՍ

ուղում էր թագադրել և նրա աչքի առաջ սրի քաշեց: Նրա աչքի առաջ կոտորեցին նրա բոլոր մյուս զավակներին: Շերոյեն խոսքովի մոտ ուղարկեց վերջինիս բոլոր թշնամիներին՝ նրան գանահարելու, գլխին թուք ու լուտանք թափելու: Դա հինգ օր տևեց, որից հետո Շերոյեի հրամանով նրան նետահար արեցին: Եվ այդպես, դանդաղորեն նա չարաչար ավանդեց իր շար հոգին²³³: Դրանից հետո Շերոյեն Հերակլիոսին նամակով ավետեց²³⁴ պիղծ խոսքովի սպանության մասին, նրա հետ կայուն խաղաղություն կնքեց²³⁵, վերադարձրեց զնդաններում գտնվող բոլոր քրիստոնյաներին, Պարսկաստանում գտնվող բոլոր ռազմագերիներին, այդ թվում և Զաքարիա պատրիարքին: Նա վերադարձրեց նաև Շահր Վարազի կողմից Երուսաղեմի գրավման ժամանակ այնտեղից տարված [Քրիստոսի] պատվական ու կենարար խաչափայտը:

[A. M. 6119]

Պարսից արքա Շերոյե²³⁶ թագավորեց մեկ տարի:

[Աշխարհի արարչագործության] 6119 թ.	[Քրիստոսի մարդեղության] 619 թ.	[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 18-րդ տարին

[Պարսից Շերոյե արքայի] 1-ին տարին	[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 19-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 19-րդ տարին	[Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարին երբ պարսիկների և հռոմայեցիների միջև հաշտություն կնքվեց, կայսրն իր եղբայր Թեոդորոսին նամակներով և Շերոյե արքայի պաշտոնյաներով ուղարկեց, որպեսզի Եդեսիայում, Պաղեստինում, Երուսաղեմում և հռոմայեցիների այլ քաղաքներում գտնվող պարսիկներին հռոմայեցիների երկրի միջով հաշտ ու խաղաղ և անվնաս անցկացնեն Պարսկաստան: Այսպիսով կայսրը Պարսկաստանի դեմ վեց տարի պատերազմ մղելուց հետո, 7-րդ տարին հաշտություն կնքեց և մեծ ուրախությամբ Կոստանդնուպոլիս վերադարձավ²³⁷: Դրա մեջ ինչ-որ խորհուրդ կար. աստված վեց օրվա մեջ համայն աշխարհն արարչագործելուց հետո, յոթերորդ օրը հանգստյան օր կոչեց: Ահա նույն ձևով և Հերակլիոսը, վեց տարի բազում խոնջանքների միջով անցնելով, յոթերորդ տարին խաղաղությամբ ու բերկրանքով քաղաք վերադարձավ ու

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

հանգստացավ: Քաղաքի բնակչությունը նրա գալստյան լուրն առնելով, բոլորը միասին տենչանքով լի, ձիթենու ճյուղեր բռնած, ջահերով, պատ-րիարքով, [Հերակլիոսի] որդի Կոստանդին կայսրով²³⁸ դուրս եկան Հիերիա²³⁹: Հերակլիոսին ընդառաջ, փառաբանելով նրան, բերկրալից ու արտասվալից, նրա որդին մոտեցավ [Հերակլիոսին] և երկրպագեց: Նրանք գրկախառնվեցին ու հողը արցունքներով ցողեցին: Համայն ժողովուրդը տեսնելով դա, աստծուն գոհություն հայտնեց: Ահա կայսեր այդպես դիմավորելով, բերկրալից մտան քաղաք:

[A. M. 6120]

Պարսից արքա Արտաշիր²⁴⁰, Թագավորեց յոթ ամիս:

[Աշխարհի արարչագործ- [Քրիստոսի մարդեղ- [Հոռմայեցիների Հեռակ- ծուծյան] 6120 թ. թյան] 620 թ. լիոս կայսեր] 19-րդ տարին

[Պարսից Արտաշիր ար- [Կոստանդնուպոլսի Սեր- բայի] 1-ին տարին դիոս պատրիարքի] 20-րդ տարին

[Երուսաղեմի Ջաբարիա [Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի] 20-րդ տարին պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարվա գարնանը կայսրը թագավորանիստ քաղաքից դուրս գալով, պատվական ու կենարար խաչափայտով զնաց Երուսաղեմ՝ աստ-ծուն գոհություն հայտնելու: Երբ հասավ Տիբերիաս, քրիստոնյաները նրա առաջ ոմն Բենիամինի ամբաստանեցին, թե նա իրենց նեղում է: Շատ հարուստ լինելով կայսեր և նրա ղորքը նա ընդունեց: Կայսրը պարսա-վեց նրան. «Ինչո՞ւ ես ճնշում քրիստոնյաներին»: Նա պատասխանեց. «Որովհետև նրանք իմ հավատքի թշնամիներն են»: Նա հրեա էր: Կայս-րը խրատեց նրան, հորդորեց ու մկրտեց քրիստոնյա Եվստաթիոս Նեա-պոլսեցու տանը: Նա էլ էր կայսեր ընդունելու Մտնելով Երուսաղեմ, կայս-րը Ջաբարիա պատրիարքին վերահաստատեց իր աթոռին, սեփական տեղում ամփոփեց պատվական ու կենարար խաչափայտը և աստծուն բազում գոհություն հայտնեց: Ապա հրեաներին սուրբ քաղաքից ար-տաքսեց, կարգադրեց, որ նրանք լինեն քաղաքից հրեք մղոնից ոչ պա-կաս հեռավորության վրա²⁴¹: Գալով Եդեսիա, ուղղափառներին հանձնեց եկեղեցին, որը խոսրովի ժամանակներից սկսած նեստորականների ձեռքն էր անցել: Հիերապոլսում նա իմացավ, որ պարսից արքա Շերո-

ՀԵՐԱԿԼԻՈՍ

յեն վախճանվել է, որ պարսից գահին տիրացել է նրա որդի Արտաշի-
րը: Սա իշխեց 7 ամիս, Շահր Վարադը նրա դեմ ապստամբեց և սպա-
նելով, պարսից վրա թագավորեց 2 ամիս²⁴²: Պարսիկներն սպանեցին
նրան և արքա հռչակեցին Բոբանեին²⁴³, խոսրովի դստեր, որ պարսից
վրա իշխեց 7 ամիս: Սրան հաջորդեց Որմիդդը²⁴⁴, սարակինոսները նը-
բան քշեցին, որով պարսից թագավորությունն անցավ արաբների ձեռքը
և այդպես է մինչև օրս:

[A. M. 6121]

Աշխարհի արարչագոր-
ծության 6121 թ.

Քրիստոսի մարդեղու-
թյան 621 թ.

Հռոմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր 31-ամյա թա-
գավորության 20-րդ տարին

Պարսից Որմիդդ արքա-
յի 11-ամյա թագավորու-
թյան 1-ին տարին

Կոստանդնուպոլսի Սեր-
դիոս պատրիարքի 29-ամ-
յա թողափախության 21-րդ
տարին

Երուսաղեմի Զաքարիա
պատրիարքի 22-ամյա ա-
թողափախության 21-րդ տա-
րին

Ալեքսանդրիայի Գեորգ
պատրիարքի 14-ամյա ա-
թողափախության 11-րդ տա-
րին

Այդ տարին, Հերակլիոս կայսեր Հիերապոլսում եղած ժամանակ,
նրա մոտ եկավ հակոբիկներին²⁴⁵ պատրիարք Աթանասիոսը, մի զարհու-
րելի, չարագործ մարդ, ասորիների բնածին նենգությամբ լի: Հավատ-
քի հարցերի շուրջ նա կայսեր հետ բանավեճի բռնվեց: Հերակլիոսը
խոստացավ նրան Անտիոքի պատրիարք նշանակել, եթե ընդունի Քաղ-
կեդոնի ժողովը: Նա երկերեսանիորեն ընդունեց, խոստովանեց Քրիստոսի
երկու, իրար միացած բնությունները: Նա հարցրեց կայսեր [Քրիստո-
սի] ներգործության և կամքի մասին՝ ինչպես պետք է խոստովանել ի
Քրիստոս՝ երկա՞կ, թե՞ միակ: Կայսրը հարցին անտեղյակ, գրեց Կոս-
տանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքին, հրավիրեց նաև Փասիսի Կյու-
րոս եպիսկոպոսին և նրան հարցուփորձ անելով գտավ, որ նա համա-
կարծիք է Սերգիոսին՝ [Քրիստոս] մեկ կամք²⁴⁶ և մեկ ներգործությու-
նով: Սերգիոսը, լինելով ծագումով ասորի, հակոբիկ ծնողների որդի,
խոստովանեց և գրեց Քրիստոսի մեջ առկա մեկ բնական կամքի և մեկ
ներգործության մասին: Կայսրը երկուսի կարծիքը համեմատելով տե-
սավ, որ Աթանասիոսն էլ համախոհ է նրանց: Վերջինս գտնում էր, որ
եթե ներգործությունը մեկ է, ապա բնությունն էլ մեկ կլինի: Կայսրն

իմանալով նրանց հայեցակետը, նամակ է գրում Հռոմի Հովհաննես պապին²⁴⁷ և տեղեկացնում այդ երկուսի կարծիքների մասին: Վերջինս մերժեց նրանց հերձվածը: Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի վախճանման առթիվ Ալեքսանդրիա որպես պատրիարք է ուղարկվում Կյուրոսը, որը միանալով Փարանի Թեոդորոս եպիսկոպոսին²⁴⁸, գլուխ բերեց այդ խախուտ միությունը, խոստովանելով ի Քրիստոս միայն մեկ բնական ներգործություն: Սրանց նման ընթացքի պատճառով Քաղկեդոնի ժողովն²⁴⁹ ու ընդհանրական եկեղեցին մեծ նախատինք ապրեցին. հակոբիկներն ու թեոդոսիանոսները պարծենում էին, ասելով. «Ոչ թե մենք միաբանեցինք Քաղկեդոնին, այլ ավելի շուտ Քաղկեդոնը միաբանեց մեզ: Քրիստոսի մեկ ներգործություն խոստովանելով, դրանով իսկ նույն մեկ բնություն խոստովանեց»: Այդ ընթացքում Երուսաղեմի պատրիարք է ձեռնադրվում Սոփրոնիոսը²⁵⁰, որն իրեն ենթակա եպիսկոպոսների ժողով դումարելով, նղովեց միակամության դավանանքը և ժողովական փաստաթղթերը Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքին և Հռոմի Հովհաննես պապին ուղարկեց: Հերակլիոսը, լսելով այդ մասին, ամոթահար եղավ, նա թեև չցանկացավ շեղյալ հայտարարել իր կարգադրությունները, բայց ի վիճակի էլ չէր տանել նախատինքը: Այն ժամանակ, կարծելով, թե ինչ-որ մի մեծ բան է անում, հրապարակում է այսպես կոչված էդիկտը, որի համաձայն շսյետք է խոստովանել ի Քրիստոս ո՛չ մեկ, և ո՛չ էլ երկու ներգործություն²⁵¹: Սևերիանոսները²⁵², ծանոթանալով դրան, ընդհանրական եկեղեցին ծաղր ու ծանակի ենթարկեցին, ասելով. «Նախկինում Նեստորի²⁵³ ուսմունքը դավանող քաղկեդոնականները խելքի եկան, ճշմարտությանը վերադարձան և մեզ միացան, Քրիստոսի մեկ ներգործության հետ մեկ բնություն խոստովանեցին, բայց այժմ, ոտնահարելով ճշմարտությունը, մեկից էլ, մյուսից էլ ղրկվեցին և այժմ խոստովանում են ի Քրիստոս ո՛չ մեկ, և ո՛չ էլ երկու բնություն»: Սերգիոսի մահից հետո Կոստանդնուպոլսի աթոռին նստեց Պյուրոսը²⁵⁴, որն ամբարշտաբար հաստատեց Սերգիոսի և Կյուրոսի դավանանքը: Երբ Հերակլիոսը վախճանվեց և թագավորեց նրա որդի Կոստանդինը, Պյուրոսը Մարտինեի²⁵⁵ հետ միասին թունավորեցին [կայսեր]: Թագավորում է Մարտինեի որդի Հերակլենոսը²⁵⁶: Բայց սենատը և քաղաքը Պյուրոսին, Մարտինեին և վերջինիս որդուն որպես ամբարիշտների արտաքսեցին քաղաքից: Թագավորում է Կոստասը²⁵⁷, Կոստանդնի որդին, իսկ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք է ձեռնադրվում Պավղոսը²⁵⁸, նա էլ հերձվածող: Հռոմի Հովհաննես պապը եպիսկոպոսների ժողով գումարելով, նղովեց միակամականների հերձվածը: Ժողով գումարելով միաբնակ-

ներին այդպես նզովեցին նաև Աֆրիկայի, Բյուզակիոնի, Նումիդիայի և Մավրիտանիայի մի շարք եպիսկոպոսներ։ Հռոմի Հովհաննես պապի ննջումից հետո նրա փոխարեն պապ է ձեռնադրվում Թեոդորոսը²⁵⁹։ Իսկ Պյուրոսը դալով Աֆրիկա, հանդիպում է ամենասուրբ Մաքսիմոս արքային, որը մեծ հարգանք էր վայելում մենակյացի իր վսեմ գործունեությամբ, նաև տեղի աստվածակիր եպիսկոպոսներին, որոնք նրան նախատելուց և համոզելուց հետո, Հռոմ, Թեոդորոս պապի մոտ ուղարկեցին։ Պյուրոսը պապին հանձնեց իր ուղղափառությունը հաստատող դիրք, որից հետո ընդունվեց նրանից։ Բայց հեռանալով Հռոմից և գալով Ռավեննա, շան նման իր փսխածին դարձավ²⁶⁰։ Թեոդորոս պապը, տեղեկանալով այդ մասին, գերագույն առաքյալ Պետրոսի գերեզմանի մոտ եկեղեցական ժողով գումարեց։ Նա սուրբ բաժակո խնդրեց, թանաքի մեջ Քրիստոսի կենարար արյունից²⁶¹ կաթեցրեց և իր ձեռքով ստորագրեց Պյուրոսի և նրա համախոհների կարգալույծ լինելը։ Պյուրոսի Կոստանդնուպոլիս վերադառնալուց և Պավղոսի մահից հետո հանդուգն այլադավանները Պյուրոսին դարձյալ հաստատեցին Կոստանդնուպոլսի աթոռին։ Թեոդորոս պապի մահից հետո Հռոմի պապ է ձեռնադրվում 'սրբազնագույն Մարտինոսը'²⁶²։ Մաքսիմոսն Աֆրիկայից Հռոմ ժամանելով, գրգռեց Մարտինոս պապի նախանձախնդրությունը։ Հարյուր հիսուն եպիսկոպոսների ժողով գումարվեց, որտեղ նզովեցին Սերգիոսին, Պյուրոսին, Կյուրոսին և Պավղոսին, հաստատեցին և հրապարակեցին Քրիստոսի մեր աստուծո երկու կամք և երկու ներգործություն ունենալու [ուսմունքը]՝ Հերակլիոսի թոռ Կոստաս կայսեր թագավորության 9-րդ և ինդիկտիոնի 8-րդ տարում։ [Կայսրը] տեղեկանալով այդ մասին, դադաղեց, սուրբ Մարտինոսին և Մաքսիմոսին Կոստանդնուպոլիս բերել տվեց և խոշտանգելուց հետո խերսոն և նրա շրջաններն աքսորեց։ Նա պատժեց նաև արևմտական բազում եպիսկոպոսների։ Մարտինոսի աքսորվելուց հետո Հռոմի պապ է ձեռնադրվում Ագաթոնը²⁶³, որն աստվածային նախանձախնդրությամբ դրդված, նա էլ սուրբ ժողով գումարեց, մերժեց միակամականների հերձվածը և հաստատեց [Քրիստոսի] երկու կամքի և երկու ներգործության մասին ուսմունքը, Ահա երբ կայսրերի և ամբարիշտ հոգևորականների կողմից եկեղեցին այդպես ալեկոծվում էր, հանդես եկավ հռչակավոր անապատական Ամալիկը, խարազանելով մեզ քրիստոնյաներիս։ Հռոմեական զորք առաջին անգամ լինելով սարսափելի պարտություն կրեց, ես նկատի ունեմ Գաբիթայի և Յարմուկի²⁶⁴ [դեպքերը] և Դաթեսմոնի արյունահեղությունը, որին հաջորդեց Պաղեստինի Կեսարիայի²⁶⁵ և Երուսաղեմի

առումը, Եգիպտոսի կործանումը ապա [կայսրության] միջերկրյա շըր-
անների և կղզիների, ողջ Ռոմանիայի գերեվարումը, Փյունիկեում հոռ-
մեական զորքի ու նավատորմիղի կատարյալ կործանումը, քրիստոնյա
բոլոր ժողովուրդների և երկրների ամայացումը, մի բան, որ դադարեց
միայն եկեղեցին հալածողի շարաշար սպանմամբ Սիկիլիայում²⁶⁶,

[A. M. 6122]

Աշխարհի արարչագոր-
ծության 6122 թ.

Քրիստոսի մարդեղության
622 թ.

Հռոմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր 31-ամյա թա-
գավորության 21-րդ տարին

Արաբների առաջնորդ
Մոհամմեդի իշխանության
9-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սեր-
գիոս պատրիարքի 29-ամ-
յա աթոռակալության 22-րդ
տարին

Երուսաղեմի Զաքարիա
պատրիարքի 22-ամյա ա-
թոռակալության 22-րդ տա-
րին

Ալեքսանդրիայի Գեորգ
պատրիարքի 14-ամյա ա-
թոռակալության 12-րդ տա-
րին

Այդ տարին վախճանվեց սարակինոսների առաջնորդ և սուտ մար-
գարե Մոհամմեդը, հաջորդ նշանակելով իր ազգական Աբու Բաբրին²⁶⁷։
Լույն տարին նրա համբավը տարածվեց։ Բոլորը սարսափի մեջ էին։
Մոլորյալ հրեաները նրա հանդես գալու սկզբում կարծում էին, որ հենց
սա է, որ կա իրենց սպասած օծյալը, նրանց երևելիներից ոմանք անգամ
մոտր գնացին և ընդունեցին նրա կրոնը՝ հրաժարվելով աստվածատես
Մովսեսի կրոնից։ Այդ բանն անողները տասը հոգի էին և հետևեցին
մինչև նրա սպանությանը։ Երբ տեսան, որ նա ուղտի միս է ուտում,
համոզվեցին, որ իրենց կարծածը չէ և շղիտեին ինչպես վարվել։ Թշվա-
ռականները, վախենալով հրաժարվել նրա կրոնից, սովորեցնում էին
մեր՝ քրիստոնյաներիս դեմ անօրինություններ գործել։ Բայց շարունա-
կում էին մնալ նրա հետ։ Ես անհրաժեշտ եմ գտնում պատմել սրա ծագ-
ման մասին։ Նա սերում էր Աբրահամի որդի Իսմայիլի՝ շատ նշանավոր
մի ցեղից։ Սրանց բոլորի հայրն է համարվում Իսմայիլից սերած Նի-
ղարոսը²⁶⁸, որն ունենում է երկու որդի՝ Մունդարոսին և Ռաբիային²⁶⁹։
Մունդարոսը ծնավ Կուրասոսին, Կայսոսին, Թեմիմին, Ասադո-
սին²⁷⁰ և այլ անհայտ զավակներ։ Սրանք բոլորը վրանաբնակ էին և
ապրում էին Մադիանիտ անապատում²⁷¹։ զրադվելով անասնապահու-

թյամբ: Ավելի խորքերում²⁷² ապրում են այլ՝ Իեկտանի ցեղին պատկա-
նող [արաբներ], որոնք կոչվում են Ամանիտներ²⁷³, այսինքն՝ Հոմերիտ-
ներ²⁷⁴: Սրանցից ոմանք ուղտերով վաճառականությամբ էին զբաղվում:
Վերոհիշյալ Մոհամմեդը, լինելով աղքատ ու որբ, որոշում է իր ազգա-
կան խաղիզա²⁷⁵ անունով մի կնոջ վարձով ծառայել որպես ուղտապան
և Եգիպտոսում ու Պաղեստինում վաճառականություն անել: Մի փոքր
անց նա հանդգնեց սողոսկել այդ այրի կնոջ մոտ և նրան կնություն առ-
նել, տիրանալով նրա ուղտերին և ունեցվածքին: Գալով Պաղեստին,
նա շփման մեջ մտավ հրեաների և քրիստոնյաների հետ, ծանոթացավ
նրանց սուրբ գրքերին: Նա ընկնավորությամբ հիվանդացավ²⁷⁶: Նրա կի-
նը, իմանալով այդ մասին, շատ տխրեց, որ ինքը լինելով ազնվական,
կապվեց մի մարդու հետ որը բավական չէ աղքատ էր, այլև ընկնավոր:
Մոհամմեդը փորձում է նրան հաճոյանալ, ասելով. «Ես տեսիլքի մեջ
Գաբրիել կոչվող հրեշտակին եմ տեսնում և շկարողանալով նրա տեսքին
դիմանալ, ուշաթափվում, ընկնում եմ»: Կինը մի ծանոթ վանական
ունեի²⁷⁷, որն իր վատության պատճառով աքսորվել էր և այնտեղ էր
ապրում: Ահա սրան նա ամեն ինչ տեղեկացրեց, տվեց և հրեշտակի ա-
նունը: Վանականն, ուղենալով նրան իրազեկ դարձնել, ասաց. «Նա
ճշմարիտ է, հ/րավի բոլոր մարգարեներին հենց այդ հրեշտակն է ու-
ղարկվում»: Առաջինն այդ կինն եղավ ահա, ով ականջ կախեց և հավա-
տաց սուտ աբբայի խոսքին, և ցեղակից այլ կանանց հայտնեց, որ Մո-
համմեդը մարգարե է: Համբավը կանանց շրջանից մուտք գործեց տղա-
մարդկանց շրջանը, նախ և առաջ Աբու Բաբրին, որին և Մոհամմեդը իրեն
հաջորդ նշանակեց: Սրա հերձվածն ի վերջո զենքի ուժով տարածվեց էթ-
րիբոսի²⁷⁸ շրջաններում: Սկզբում հերձվածը տասը տարի ծավալվեց ընդ-
հատակում, զենքի ուժով նույնպես տասը տարի, իսկ բացահայտ՝ ինն:
Մոհամմեդն իր հետևորդներին վարդապետեց, թե թշնամուն սպանողը
կամ թշնամուց սպանվողը դրախտ է գնում²⁷⁹: Իսկ դրախտը նրա ասե-
լով ուտել-խմելու, կանանց հետ հարաբերվելու տեղ է, որ այնտեղ կան
գինու, մեղրի և կաթի դետեր, իսկ կանայք այստեղի կանանց նման չեն,
ուրիշ բան ևն, խառնակությունն ու հաճույքն էլ՝ երկարատև²⁸⁰: Անվայել
ու հիմար այլ բաներ էլ էր նա ասում, ինչպես և այն, թե պետք է միմ-
յանց կարեկցել և օգնել անարդարության զոհերին:

Նույն տարին, ինդիկտիոնի շորրորդ տարին, նոյեմբեր ամսի յոթին,
արևելքում Հերակլիոսին որդի ծնվեց՝ Դավիթը: Նույն օրը ծնվեց նաև
Հերակլիոսը, Մեծ Հերակլիոսի որդի Փոքր Հերակլիոսի (որ և Կոստան-
դին էր կոչվում), որդին: Նա մկրտվեց Վլախեոնայում, ինդիկտիոնի

հինգերորդ տարին, նոյեմբեր ամսի երեքին, ձեռամբ Սերգիոս պատ-
րիարքի:

[A. M. 6123]

Արաբների առաջնորդ Աբու Բաբր: Իշխեց երեք տարի: Երուսաղեմի
Մոզեստոս պատրիարք²⁸¹: Աթոռակալեց երկու տարի:

[Աշխարհի արարչադոր-
ծության] 6123 թ.

[Քրիստոսի մարգեղու-
թյան] 623 թ.

[Հոռմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր] 22-րդ տարին

[Արաբների Աբու Բաբր
առաջնորդի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սեր-
գիոս պատրիարքի] 23-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Մոզեստոս
պատրիարքի] 1-ին տարին

[Ալեքսանդրիայի Գեորգ
պատրիարքի] 13-րդ տարին

Այդ տարին պարսիկները ապստամբեցին և պատերազմեցին միմ-
յանց դեմ: Այդ ժամանակները հնդիկների թագավորը Հերակլիոսին՝ պար-
սիկներին հաղթելու առթիվ շնորհավորանքներ ուղարկեց, մեծ քանա-
կությամբ մարգարիտներ և խանկադին քարեր: Մի փոքր առաջ վախ-
ճանվել էր Մոհամմեդը: Նա շորս ամիրաններ էր նշանակել՝ պատերազ-
մելու քրիստոնյա արաբներին²⁸² դեմ: Նրանք, մտադիր լինելով հարձակ-
վել Մուսեոն գյուղում գտնվող [քրիստոնյա] արաբների վրա, վերջին-
ներիս գոհամատուցման օրը, հասան ու կանգ առան ալդ գյուղի դիմաց:
Իյուղում էր դտնվում Թեոդորոս վիկարիոսը²⁸³, որն այդ մասին տեղե-
կացավ իր վարձկան ոմն կորասենից²⁸⁴, անունը Կուտաբա²⁸⁵: Հավա-
քելով անապատի բոլոր կայազորների զինվորներին և սարակինոսից
խմանալով իրենց վրա հարձակվելու ճշգրիտ օրն ու ժամը, վիկարիոսը
նախահարձակ է լինում Մոթուս կոչվող գյուղում և սպանում երեք ամի-
րանների և նրանց մեծաթիվ զինվորների: Մի ամիրա միայն փրկվեց,
հալեղը, որին կոչում էին «Սուրն աստուծո»²⁸⁶: Այս շրջանի արաբներից
ոմանք կայսրերի կողմից փոքր ոռճիկներ էին ստանում՝ պահպանելու
համար անապատի անցումները: Ահա հենց այս ժամանակ ինչ-որ ներ-
քինի եկավ զինվորների ոռճիկները վճարելու: Արաբներն էլ եկան սովո-
րության համաձայն իրենց ոռճիկները ստանալու, բայց ներքինին վորն-
դեց նրանց, ասելով. «Տերը²⁸⁷ հաղիվ է կարողանում զինվորների ոռ-
ճիկը տալ, ո՞րտեղից տա այս շներին»: Արաբները նեղացած գնացին
իրենց ցեղակիցների մոտ և նրանց առաջնորդեցին անապատի անցումը

ՀԵՐԱԿԼԻՈՍ

Համարվող անշափ հարուստ Գաղայի²⁸⁸ շրջանը, Սինա լեռան սահմաններում:

[A. M. 6124]

Աշխարհի արարչագործ . . . Քրիստոսի մարդեղություն
ծնության 6124 թ. . . 624 թ.

Հոռմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 23-րդ տարին	Արարների առաջնորդ Արու Բաբրի 3-ամյա իշխանության 2-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա թոռակալության 24-րդ տարին

Երուսաղեմի Մողեստոս պատրիարքի 2-ամյա թոռակալության 2-րդ տարին	Ալեքսանդրիայի, Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա թոռակալության 14-րդ տարին

Այդ տարին Արու Բաբրը շորս ղորավարներ ուղարկեց, որոնք, ինչպես վերևում ասացի, արաբների ուղեկցությամբ եկան և գրավեցին Հիրան²⁸⁹ և Գաղայի²⁹⁰ ողջ շրջանը: Պաղեստինի Կեսարիա քաղաքից փոքրաթիվ ղինվորներով հագիվ տեղ հասած Սերգիոսը մառտի բռնվեց և առաջինն էլ սպանվեց իր երեք հարյուր զինվորներով հանդերձ: Արաբները փայլուն հաղթանակ տարած, բաղում գերիներով ու ավարով վերադարձան:

Նույն տարին Պաղեստինում երկրաշարժ եղավ, երկնքի հարավային մասում շողկիտես²⁹¹ կոչվող աստղն երևաց: Նա արաբների տիրակալությանն էր կանխագուշակում: Աստղը երևաց 30 օր, հարավից հասնելով Տյուսիս: Նա սրածև էր:

[A. M. 6125]

Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարք²⁹², Աթոռակալեց 3 տարի: Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարք²⁹³, Աթոռակալեց 10 տարի:

[Հոռմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 24-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Արու Բաբրի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 25-րդ տարին	[Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարքի] 1-ին տարին	[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարին վախճանվեց Աբու Բաքրը, ամիրայանալով երկու և կես տարի: Իշխանությունն անցավ Օմարին²⁹⁴, որն Արաբիա զորք ուղարկելով²⁹⁵ գրավեց Բոստրա քաղաքը²⁹⁶ և այլ քաղաքներ: Նրանք հասան մինչև Գաբիթա²⁹⁷: Սրանց դեմ դուրս եկավ Հերակլիոս կայսեր եղբայր Թեոդորոսը, որը պարտություն կրելով եկավ կայսեր մոտ Եդեսիա²⁹⁸, Կայսրը զորավար նշանակեց մի ուրիշի՝ Վահանին, իսկ Թեոդորոս սակեղևարիոսին հոռմեական զորքով արաբների դեմ ուղարկեց: Հասնելով Եմեսա²⁹⁹, նա բազում սարակինոսների հանդիպեց, նրանց ջարդ տվեց՝ իրենց ամիրայով հանդերձ³⁰⁰, իսկ կենդանի մնացածներին հալածակոն արեց մինչև Դամասկոս: Այնտեղից նա գնաց բանակեց Բարդանեսիոն գետի ափին: Իսկ Հերակլիոսը հուսահատ, թողնելով Ասորիքը, Երուսաղեմից առավ պատվական խաչափայտը և գնաց Կոստանդնուպոլիս, Վահանին և Թեոդորոս սակեղևարիոսին հրամայելով Դամասկոսից շրջվել դեպի Եմեսա: Նրանք 40 հազար զորք ունեին և հալածեցին արաբներին Եմեսայից մինչև Դամասկոս:

[A. M. 6126]

Աշխարհի արարչազոր-
ծության 6126 թ.

Քրիստոսի մարդեղության
626 թ.

Հոռմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր 31-ամյա թա-
գավորության 25-րդ տարին

Արաբների առաջնորդ
Օմարի 12-ամյա իշխանու-
թյան 1-ին տարին

Կոստանդնուպոլսի Լևր-
դիոս պատրիարքի 29-ամ-
յա աթոռակալության 26-րդ
տարին

Երուսաղեմի Սուրբ Ստեփանոս
պատրիարքի 3-ամյա աթո-
ռակալության 2-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Կյուրոս
պատրիարքի 10-ամյա ա-
թոռակալության 2-րդ տա-
րին

Այդ տարին արաբները անհամար զորքով Արաբիայի վրա³⁰¹ արշավեցին, Դամասկոսի շրջանները: Վահանը, իմանալով այդ մասին, դիմեց կայսերական սակեղևարիոսին, որպեսզի նա իր զորքով շտապի իրեն օգնության, քանզի արաբները մեծաթիվ էին: Սակեղևարիոսը եկավ Վահանի մոտ: Եմեսայից դուրս զալով, նրանք հանդիպում են արաբներին և հենց առաջին օրը, որը երեքշաբթի էր, լոռս ամսի³⁰² քսաներեքին, մարտի բռնվում: Սակեղևարիոսի զորքը պարտություն է կրում: Վահանի զորքերն ապստամբություն բարձրացնելով, Վահանին կայսր և

հռչակում, իսկ Հերակլիոսին՝ գահընկեց հայտարարում: Դրա վրա սակելլարիոսի զինվորները թողեցին հեռացան, իսկ սարակինոսները հարմար առիթ գտնելով, մարտ են տալիս: Հռոմայեցիների դեմ հարավային բամի փչեց, նրա բարձրացրած փոշին թույլ չտվեց իրենց թշնամիներին դիմադրել և ահա դրա պատճառով նրանք պարտվեցին, փախուստի դիմեցին դեպի Յարմուկ³⁰³ դետի կիրճերը, ուր և գլխովին ոչնչացան: Երկու զորավարների գլխավորած զորքը 40 հազար հոգի էին: Այստեղ սարակինոսները փայլուն հաղթանակ տանելով, շարժվեցին Դամասկոսի վրա և գրավելով այն, ինչպես և Փյունիկեի շրջանները, այնտեղ էլ հաստատվեցին: Ապա Եգիպտոսի վրա արշավեցին: Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքը լսելով այդ մասին, մտահոգության մեջ ընկավ: Վախենալով նրանց ագահությանից, նա պայմանագիր կնքեց, խոստացավ, որ Եգիպտոսը նրանց տարեկան 12 բյուր դինար կվճարի, ըստ կնքված պայմանավորվածության ոսկի կվճարի: Վճարելով երեք տարվա համար, նա Եգիպտոսը ավերածություններից փրկեց: Կյուրոսը կայսեր առաջ ամբաստանվեց՝ Եգիպտոսի ոսկին սարակինոսներին տալու համար: Կայսրը, գայրացած, նրան կանչեց, իսկ ավգուստալիոս նշանակեց հայազգի ոմն Մանվելի: Երբ ժամանակը լրացավ, սարակինոսների գործակալներն եկան ոսկին ստանալու, բայց Մանվելը նրանց ձեռնունայն դուրս հանեց, ասելով. «Ես անգեն Կյուրոսը չեմ, որ ձեզ հարկ վճարեմ: Ես զինված եմ»: Հենց որ սրանք հեռացան, սարակինոսները Եգիպտոսի վրա հարձակվեցին, Մանվելին մարտ տվեցին և փախուստի մատնեցին: Նա մի քանի հոգով փրկվեց Ալեքսանդրիայում: Ահա այն ժամանակ սարակինոսները Եգիպտոսը հարկատու դարձրին: Հերակլիոսը կատարվածին իրագեկ դառնալով, [արաբների] մոտ Կյուրոսին ուղարկեց՝ նրանց համոզելու Եգիպտոսից հեռանալ, խոստանալով հարգել նախկին համաձայնությունը: Կյուրոսը գնալով սարակինոսների ճամբարը, արդարացավ նրանց, թե համաձայնության խախտման հարցում ինքը մեղք չունի և եթե ուղում են, ինքը նախկին համաձայնությունը երդումներով կհաստատի: Սարակինոսները, սակայն, տեղի չտվեցին և պատրիարքին ասացին. «Կարո՞ղ ես այս հսկայական սյունը կուլ տալ»: Նա պատասխանեց. «Հնարավոր չէ»: Նրանք ասացին. «Մեզ համար էլ այլևս հնարավոր չէ Եգիպտոսից հեռանալ»³⁰⁴:

[A. M. 6127]

Աշխարհի արարչադոր-
ժության 6127 թ.

Քրիստոսի մարդեղության
627 թ.

Հոռմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր 31-ամյա թա-
ղավորության 26-րդ տարին

Արարների առաջնորդ
Օմարի 12-ամյա իշխանու-
թյան 2-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սեր-
բիոս պատրիարքի 29-ամ-
յա աթոռակալության 27-րդ
տարին

Երուսաղեմի Սոփրոնիոս
պատրիարքի 3-ամյա աթո-
ռակալության 3-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Կյուրոս
պատրիարքի 10-ամյա ա-
թոռակալության 3-րդ տա-
րին

Այդ տարին Օմարը³⁰⁵ Պաղեստինի վրա արշավեց և երկու տարի
պաշարման մեջ առնելով սուրբ քաղաքը, պայմանով տիրացավ նրան.
Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարքը համայն Պաղեստինի անձեռնմխե-
լիության մասին հաստատադույն երաշխիքներ ստացավ³⁰⁶: Օմարը սուրբ
քաղաք մտավ ուղտի բրդից պատրաստված կեղտոտ հագուստներով և
սաղայելական կեղծավորությամբ ցանկացավ տեսնել Սողոմոնի կառու-
ցած հրեից տաճարը, մտադիր լինելով այն իր խայտառակ կրոնի աղո-
թատեղին դարձնել: Սոփրոնիոսը նրան ականատես լինելով, ասաց.
«Ճշմարիտ սա է 'Իանիել մարգարեի ասած «պղծութիւնն աւերածին», որ
սուրբ տեղում է կանգնած»³⁰⁷: Բարեպաշտության պաշտպանն արտասվա-
լից ողբաց քրիստոնյաներին: Երբ [Օմարը] տեղ հասավ, պատրիարքն
առաջարկեց նրան սավան ու հանդերձներ, բայց նա մերժեց հագնել դրանք:
Պատրիարքը հաղիվ կարողացավ նրան համոզել հագնել, մինչև որ լվա-
ցին նրա [կեղտոտ] հանդերձները, որից հետո Օմարը ստացածր Սոփ-
րոնիոսին վերադարձրեց և հագավ սեփական հանդերձները: Այդ ըն-
թացքում վախճանվեց Սոփրոնիոսը, խոսքով ու գործով երուսաղեմաց-
վոց եկեղեցին անչափ զարդարողը, Հերակլիոսի և նրա համախոհ միա-
կամայականներ Սերգիոսի և Պյուրոսի շարափառության դեմ պայքարողը:
Եւ այն տարին Օմարը Ասորիք ուղարկեց Իադին³⁰⁸, որը համայն
Ասորիքը սարակինոսներին ենթարկեց:

[A. M. 6128]

[Հոռմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր] 27-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Օմարի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սեր-
բիոս պատրիարքի] 28-րդ
տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս
պատրիարքի] 4-րդ տարին

ՀԵՐԱԿԼԻՈՍ

Այդ տարին Օսրոենի կառավարիչ³⁰⁹ Հովհաննեսը, մականունը Կատեաս, եկավ Խալկիս³¹⁰, Իադի մոտ և նրա հետ պայման կնքեց՝ վճարել տարեկան տասը բյուր դահեկան և այնքան ժամանակ, ինչ ադ դումարը վճարվում է նրան, ոչ խաղաղարար, ոչ պատերազմով նա իրավունք չունենա անցնել Եփրատ դետր։ Այդ պայմանը կնքելով Հովհաննեսը վերադարձավ Եդեսիա և հավաքելով տարեկան հարկը, առաքեց Իադին։ Հերակլիոսը, լսելով այդ մասին, Հովհաննեսին համարեց մեղավոր, քանզի առանց կայսեր գիտության նա դիմեց նման քայլի։ Պաշտոնանկ անելով նրան, դատապարտեց աքսորի, իսկ նրա պաշտոնը տվեց ոմն Պտուլեմեոս ստրատելատի։

[A. M. 6129]

[Հոռմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 28-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Օմարի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 29-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին արաբները գրավեցին Անտիոքը։ Օմարը սարակինոսներին ենթակա բովանդակ երկրի՝ Եգիպտոսից մինչև Եփրատ, զորավար և ամիրա նշանակեց Մուավիային³¹¹։

[A. M. 6130]

Աշխարհի արարչագործության 6130 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 630 թ.

Հոռմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 29-րդ տարին

Արարների առաջնորդ Օմարի 12-ամյա իշխանության 5-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Պյուրոս պատրիարքի 3-ամյա աթոռակալության 1-ին տարին

Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալության 6-րդ տարին

Այդ տարին Իադը բովանդակ դորքն անցկացրեց Եփրատի վրայով և հասավ Եդեսիա։ Եդեսացիք բացեցին քաղաքի դարբասները, նախօրոք իրենց երկրի ապահովության, ստրատելատի և նրա հոռմայեցի զինվորների կյանքի անվտանգության մասին երաշխիքներ ստանալով։ Սարակինոսներն այնուհետև շարժվեցին Կոստանդիայի³¹² վրա և պաշարելով այն, դրոհով առան, սպանելով երեք հարյուր հոռմայեցիների։ Այն-

տեղից գնացին Դարա և այն էլ գրոհով առան, շատերին կոտորեցին։ Ահա ալդպես Իադը նվաճեց համայն Միջագետքը։

[A. M. 6131]

[Հռոմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր] 30-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Օմարի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պյու-
րոս պատրիարքի] 2-րդ
տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյու-
րոս պատրիարքի] 7-րդ
տարին

Այդ տարին սարակինոսները Պարսկաստանի վրա արշավեցին և պատերազմելով պարսիկների դեմ, նրանց գլխովին պարտության մատ-
նեցին և բոլորին հպատակեցրին։ Պարսից արքա Որմիզդը արքունիքը
լքելով, փախուստի դիմեց խորին Պարսկաստան։ Սարակինոսները գերի
վերցրին Որմիզդի դուստրերին՝ թագավորական ողջ կայքով հանդերձ
և Օմարի մոտ բերեցին։

Այդ տարին Օմարը հրամայեց իրեն ենթակա համայն երկրում
մարդահամար և հաշվառում անցկացնել։ Մարդկանց, անասունների և
տունկերի հաշվառում անցկացվեց։

[A. M. 6132]

[Հռոմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր] 31-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Օմարի] 7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պյու-
րոս պատրիարքի] 3-րդ
տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս
պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարվա մարտ ամսին, ինդիկտիոնի տասնչորսերորդ տարին
ջրգողութունից վախճանվեց Հերակլիոս կայսրը³¹³, թագավորելով երե-
սուն տարի և տասը ամիս³¹⁴։ Նրանից հետո չորս ամիս թագավորած նրա
որդի Կոստանդին թունավորեցին իր խորթ մայր Մարտինեն և պատ-
րիարք Պյուրոսը։ Թագավորում է Մարտինեի որդի Հերակլենոնասը իր
մոր Մարտինեի հետ։

[A. M. 6133]

Հռոմայեցիների կայսր Հերակլենոնաս։ Թագավորեց 6 ամիս։
Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարք³¹⁵։ Աթոռակալեց 12 տարի։

ԿՈՍՏԱՍ II

[Հռոմայեցիների Հերակ-
լեոնաս կայսեր] 1-ին տա-
րին

[Արաբների առաջնորդ
Օմարի] 8-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավ-
ղոս պատրիարքի] 1-ին
տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս
պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան յոթամյա պաշարումից հետո գրավեց Պա-
ղեստինի Կեսարիան, որտեղ կոտորեց յոթ հազար հռոմայեցի:

Այդ տարին սենատր Հերակլեոնասին, նրա մայր Մարտինեին և
Վալենտինոսին տապալեց³¹⁶: Մարտինեի լեզուն կտրեցին, Հերակլեոնա-
սի՝ քիթը և աքսորելով նրանց, գահ բարձրացրին Կոստասին³¹⁷: Կոս-
տանդնի որդուն՝ Հերակլիոսի թոռան: Նա թաղավորեց քսանյոթ տարի:
Պյուրոսին կարգալույծ անելուց հետո, հոկտեմբեր ամսին, ինդիկտիոնի
տասնհինգերորդ տարին Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ձեռնադրվեց
երեց և եկեղեցու տնտես Պավղոսը: Նա տասներկու տարի աթոռակա-
լեց³¹⁸:

[A. M. 6134]

Աշխարհի արարչադոր-
ծության 6134 թ.

Քրիստոսի մարդեղության
634 թ.

Հռոմայեցիների Կոս-
տաս կայսեր 27-ամյա թա-
գավորության 1-ին տարին

Արաբների առաջնորդ Օ-
մարի 12-ամյա իշխանու-
թյան 9-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Պավ-
ղոս պատրիարքի 12-ամյա
աթոռակալության 2-րդ
տարին

Ալեքսանդրիայի Կյուրոս
պատրիարքի 10-ամյա ա-
թոռակալության 10-րդ տա-
րին

Այդ տարին Կոստասը դահ բարձրանալով, դիմեց սենատին ու ասաց.
«Իմ հայր Կոստանդինը իր հոր և իմ պապ Հերակլիոսի օրոք վերջինիս
հետ երկար թագավորեց, բայց նրա մահից հետո հույժ քիչ, քանզի իր
խորթ մոր՝ Մարտինեի նախանձր բեկեց [ժողովրդի] նրա՝ Կոստանդնի
հետ կապած լավագույն հույսերը, նախանձր նրան կյանքից զրկեց:
Մարտինեն այդ քայլին դիմեց Հերակլիոսից ունեցած իր ապօրինի որդու՝
Հերակլեոնասի սիրույն: Բայց դուք ձեր աստվածաշնորհ որոշմամբ Մար-
տինեին և նրա որդուն արդար կերպով թագավորությունից հեռացրիք,
որպեսզի հռոմայեցիների գահին չբազմի ամենաանօրենը: Ձեր արտա-
կարգ լրջախոհությամբ դուք շատ լավ գիտակցեցիք այդ: Արդ, ես ձեզ

ՔՆՈՓԱՆԵԱՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ.

եմ դիմում՝ եղե՛ք բոլոր հպատակների փրկության համար իմ խորհրդականներն ու գործակիցները»։ Այդպես ասելով, նա փակեց սենատի նիստը, սենատորներին առատ նվերներ բաշխելով։

[A. M. 6135]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 2-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Օմարի] 10-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի] 11-րդ տարին

Այդ տարին Օմարն սկսեց Երուսաղեմի տաճարի կառուցումը, բայց շենքը կանգուն չէր մնում, այլ անընդհատ փուլ էր գալիս։ Նա ուզեց պատճառն իմանալ և հրեաներն ասացին. «Քանի Չիթենյաց լեռան տաճարի վրա եղող խաչը ցած չեք առել, շենքը կանգուն չի մնա»։ Դրա վրա այնտեղից ցած առան խաչը, որով նրանց շենքը կանգուն մնաց։ Այդ առթիվ քրիստոսատյացները այլ բազում խաչեր էլ ցած առան։

[A. M. 6136]

Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարք³¹⁹, Աթոռակալեց 10 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 3-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Օմարի] 11-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարին Կոստասի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց Վալենտինիանոս պատրիկը³²⁰, Կայսրը [զորք] ուղարկեց, նրան սպանեց, իսկ նրա զինվորներին սիրաշահեց։ Դիոս ամսի հինգին, շաբաթվա վեցերորդ օրը, ժամը իննին արևի խավարում եղավ։

[A. M. 6137]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 4-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Օմարի] 12-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

ԿՈՍՏԱՆՍ 11

Այդ տարվա Դիոս ամսին³²¹, շաբաթվա հինգերորդ օրը, հավատու-
րաց մի պարսիկ սպանեց սարակինոսների առաջնորդ Օմարին. վերջինիս
երկրպագելու պահին դաշույնը նրա փորը խրեց 'և այդպիսով կյանքից
զրկեց: Օմարն ամիրայացավ 12 տարի: Նրան հաջորդեց իր ազգական
Օթմանը, Ֆանի որդին³²²:

[A. M. 6138]

Արաբների առաջնորդ Օթման: Իշխեց 10 տարի:

[Հռոմայեցիների Կոս-
տաս կայսեր] 5-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Օթմանի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավ-
ղոս պատրիարքի] 6-րդ
տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետ-
րոս պատրիարքի] 3-րդ
տարին

Այդ տարին Աֆրիկայի պատրիկ Գրիգորիոսը աֆրիկացիներին³²³
հետ ապստամբություն բարձրացրեց:

[A. M. 6139]

Աշխարհի արարչագոր-
ծության 6139 թ.

Քրիստոսի մարդեղության
639 թ.

Հռոմայեցիների Կոստա-
ս կայսեր 27-ամյա թագավո-
րության 6-րդ տարին

Արաբների առաջնորդ Օթ-
մանի 10-ամյա իշխանու-
թյան 2-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Պավ-
ղոս պատրիարքի 12-ամյա
աթոռակալության 7-րդ
տարին

Ալեքսանդրիայի Պետրոս
պատրիարքի 10-ամյա ա-
թոռակալության 4-րդ տա-
րին

Այդ տարին երկրի վրա սաստիկ քամի փչեց, որը բազում տուններ,
հսկայական ծառեր արմատախիլ արեց, գետին տապալեց սյունակյաց-
ների բազում սյուներ: Այդ նույն տարին սարակինոսները Աֆրիկայի
վրա արշավեցին և հարձակվելով ապստամբ Գրիգորիոսի վրա, փախուս-
տի մատնեցին, նրա կողմնակիցներին կոտորեցին, իսկ Գրիգորիոսին
Աֆրիկայից դուրս քշեցին: Ապա աֆրիկացիների վրա հարկեր նշանակե-
լով, վերադարձան:

[A. M. 6140]

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 7-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օթմանի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան ծովով արշավեց Կիպրոսի վրա³²⁴։ Նա հազար յոթ հարյուր նավ ուներ։ Գրավելով Կոստանդիան³²⁵, ողջ կղզով հանդերձ, ավարառեց այն։ Լսելով, որ Կակորիզոս կուբիկուլարիոսը³²⁶ հռոմեական մեծաթիվ զորքով իր վրա է գալիս, նա նավարկեց Արադոսի դիմաց, ուր խարիսխ գցելով, փորձեց գրավել կղզու Կաստելլոն ավանը՝ բոլոր միջոցները³²⁷ գործի դնելով։ Բայց արդյունքի չհասնելով, նրանց մոտ է ուղարկում ոմն Թոմարիքոս եպիսկոպոսի ահաբեկելու նրանց՝ դադարեցնել դիմադրությունը, թողնել քաղաքն ու հեռանալ կղզուց։ Բայց հենց որ եպիսկոպոսը նրանց մոտ եղավ, նրան պահեցին, Մուավիայի պահանջներին չընդառաջեցին, որը տեսնելով, որ Արադոսի պաշարումից ոչինչ չի ստացվում, վերադարձավ Դամասկոս, քանզի ձմեռը վրա էր հասել։

[A. M. 6141]

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 8-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օթմանի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան մեծ պատրաստություն տեսած, արշավեց քնդդեմ Արադոսի³²⁸ և այն որոշ պայմաններով առավ։ Նրա բնակիչներին նա իրավունք տվեց բնակվել ուր որ ցանկանան, իսկ քաղաքը կրակի տվեց, նրա պարիսպները հիմնահատակ կործանեց, կղզին անապատ դարձրեց և այդ վիճակում է այն մինչև այսօր։

Նույն տարին Մարտինոս պապը Հռոմում միակամականների դեմ ժողով գումարեց³²⁹։

ԿՈՍՏԱՍ II

[A. M. 6142]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 9-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Օթմանի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարին զորահրամանատար Բուսուրը³³⁰ արաբներով արշավեց ընդդեմ Իսավրիայի³³¹, կոտորեց, շատերին դերեվարեց և հինգ հազար դերիններով վերադարձավ: Կոստաս կայսրը ոմն Պրոկոպիոսի հաշտություն կնքելու համար Մուավիայի մոտ ուղարկեց: Երկու տարի ժամանակով հաշտություն կնքվեց, որի համար Մուավիան Դամասկոսում պատանդ պահեց Թեոդորոսի որդի Գրիգորիոսին:

[A. M. 6143]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 10-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Օթմանի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 11-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարին կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց հայոց պատրիկ Պասադնաթեսը³³², նա Մուավիայի հետ դաշինք կնքեց և իր հարազատ որդուն պատանդ տվեց: Կայսրը, տեղեկանալով այդ մասին, եկավ մինչև Կապադովկիայի Կեսարիան, բայց Հայաստանից հույսը կտրած, վերադարձավ:

[A. M. 6144]

Աշխարհի արարչադործության 6144 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 644 թ.

Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր 27-ամյա թագավորության 11-րդ տարին

Արարների առաջնորդ Օթմանի 10-ամյա իշխանության 7-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի 12-ամյա թողնակալության 12-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի 10-ամյա թողնակալության 9-րդ տարին

Այդ տարին Հելիոպոլսում³³³ մեռավ Հերակլիոսի զարմիկ Գրիգորիոսը, որի զմրսված մարմինը բերվեց Կոստանդնուպոլիս: Նույն տարին երկնքից փոշի թափվեց և մարդկանց մեծ սաըսափ պատեց:

[A. M. 6145]

Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարք³³⁴: Աթոռակալեց 12 տարի: Վախճանվեց Պավղոսը, իսկ Պյուրոսը կրկին անդամ աթոռակալեց 4 ամիս և 23 օր:

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 12-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օթմանի] 8-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 1-ին տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան գրավելով Հռոդոսը, դեռին տապալեց Հռոդոսի կոլոսոսը³³⁵՝ կանգնեցումից 1360 տարի անց: Սյունը դնեց մի եղեսացի հրեա վաճառական և նրա պղինձը ինն հարյուր ուղտերի վրա՝ բարձած տարավ: Նույն տարին արաբների զորավար Հաբիբը³³⁶ արշավեց Հայաստանի վրա: Հանգիստելով հռոմայեցիների զորավար Մավրիանոսին, նրան հալածական արեց մինչև Կովկասյան լեռները, իսկ երկիրն ավարառեց:

[A. M. 6146]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 13-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օթմանի] 9-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան հրամայեց մեծ տորմիդ հանդերձել, քանզի որոշել էր Կոստանդնուպոլսի վրա նավարկել: Նախապատրաստական ողջ աշխատանքը Փյունիկեի Տրիպոլիս քաղաքում էր կատարվում: Տրիպոլսում ապրող քրիստոսասեր երկու եղբայրներ, Բուկինատորի որդիները, տեսնելով դա, աստվածային նախանձախնդրությամբ զրդված, խուժեցին քաղաքի բանտի վրա, որտեղ արգելափակված էին բազում հռոմայեցիներ, և ջարդելով դարբասները, ազատեցին բանտարկյալներին, ապա հարձակվելով քաղաքի ամիրայի վրա, սպանեցին նրան ու նրա մարդկանց, և ողջ հանդերձանքը կրակի տալով, նավ նստան և Ռոմանիա³³⁷ նավարկեցին: Այդ դեպքը, սակայն, կանդնեցրեց նրանց նա-

խապատրաստութիւնները: Մուավիան անձամբ արշավեց Կապադով-
կիայի Կեսարիայի վրա, իսկ Աբուլաթարին նշանակեց տորմիղի կա-
ռուցման պետ: Նա, հասնելով Լյուկիայի Փյունիքս վայրը, որտեղ գրտ-
նրվում էր Կոստաս կայսրը հռոմեական նավատորմիղով, ծովամարտի
է բռնվում: Նավամարտից առաջ կայսրը երազ է տեսնում, թե ինքը Թե-
սաղոնիկեում է գտնվում: Զարթնելով, նա իր երազը մի երազահանի
պատմեց, որն ասաց. «Ո՛վ կայսր, երանի չքնեիր և շտեսնեիր այդ երա-
զը, քանզի քո Թեսաղոնիկեում լինելը նշանակում է «Ուրիշին ընձեռիր
հաղթանակը», ասել է հաղթանակը քո թշնամու ձեռքն է անցնում»³³⁸:
Կայսրը նավամարտի և ոչ մի պատրաստութիւն չտեսած, հռոմեական
տորմիղը պատերազմի առաջնորդեց: Մարտում հռոմայեցիները պարտ-
վեցին, ծովի ջրին միախառնվեց հռոմայեցիների արյունը: Կայսրը իր
հանդերձներն ուրիշին հագցրեց: Վերոհիշյալ Բուկինատորի որդին,
ցատկելով կայսերական նավի մեջ և կայսեր փախցնելով, տեղափոխեց
մի այլ նավ և հեղակարծորեն փրկեց նրան: Այդ ամենաարին կայսեր
նավի վրա քաջաբար մարտնչելով, շատերին ջարդ տվեց և իր կյանքը
դոհաբերեց կայսեր սիրույն: Թշնամիները շրջապատել էին նրան, են-
թադրելով, որ հենց նա է կայսրը: Շատերին խողխողելուց հետո, թրշ-
նամիները նրան ևս սպանում են՝ կայսերական հանդերձները կրողի
հետ միասին: Կայսրն ահա փախուստի դիմելով, փրկվեց. բոլորին լը-
քելով, նա նավեց Կոստանդնուպոլիս:

[A. M. 6147]

[Հռոմայեցիների Կոս- տաս կայսեր] 14-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Օթմանի] 10-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պետ- րոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարին էթրիֆսցիք³³⁹ սպանեցին արաբների առաջնորդ Օթմա-
սին: Նա ամիրայացավ տասը տարի: Այդ առթիվ արաբների մեջ հու-
ղումներ առաջացան. անապատում ապրողները Ալիին՝ Ալիի³⁴⁰ եղբորոր-
ւուն էին ուղում, որ Մոհամմեդի փեսան էր, իսկ Ասորիքում և Եգիպտո-
սում ապրողները՝ Մուավիային: Հաղթեց Մուավիան և իշխեց քսանչորս
տարի:

[A. M. 6148]

Արաբների առաջնորդ Մուավիա: Իշխեց 24 տարի:

[Հռոմայեցիների Կոս- տաս կայսեր] 15-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 1-ին տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պետ- րոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան Ալիի դեմ արշավեց: Նրանք երկուսն էլ հավաքվեցին Բարբալիսոսի³⁴¹ միջև, Եփրատի մոտ դանակով կեսարիոնում³⁴²: Մուավիայի կողմնակիցներն ավելի հզոր լինելով, տիրացան ջրին, իսկ Ալիի կողմնակիցները ծարավից տառապելով, սկսեցին դասալիք լինել: Մուավիան, որ չէր ուզում պատերազմել, հաղթանակ տարավ առանց ջանք գործադրելու:

[A. M. 6149]

[Հռոմայեցիների տաս կայսեր]	Կոս- 16-րդ տարին	[Արաբների Մուավիայի]	առաջնորդ 2-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պետ- րոս պատրիարքի]	Պետ- 5-րդ տարին

Այդ տարին կայսրն արշավեց Լիկավինիայի³⁴³ դեմ, շատերին գերեվարեց և հպատակեցրեց: Նույն տարին տեղի ունեցան և սուրբ Մաքսիմոսի³⁴⁴ ու նրա աշակերտների հետ կապված դեպքերը: Նրանք մարտնչում էին հանուն ուղղափառության՝ ընդդեմ միակամականների: Կոստասը, չկարողանալով նրանց թեքել դեպի իր շարափառությունը, սրբի աջը և աստվածային իմաստությամբ լի և բազմագետ լեզուն կրտսեց, քանզի նա, Մաքսիմոսը, Անաստասիոս անունը կրող իր երկու աշակերտներով նրա ամբարշտության դեմ շատ բան էին գրել: Այդ բանը նրանք չափածո էին գրել, ուսումնասեր մարդիկ այդ մասին գիտեն:

[A. M. 6150]

[Հռոմայեցիների տաս կայսեր]	Կոս- 17-րդ տարին	[Արաբների Մուավիայի]	առաջնորդ 3-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պետ- րոս պատրիարքի]	Պետ- 6-րդ տարին

Այդ տարի Մուավիայի առաջարկությամբ հռոմայեցիների և արաբների միջև հաշտություն կնքվեց: Պատճառը արաբների մեջ բռնկված ապստամբությունն էր: Հաշտության պայմանագրի համաձայն արաբները հռոմայեցիներին վճարելու էին օրական հազար դահեկան, մեկ ձի և մեկ ստրուկ³⁴⁵: Այդ նույն տարվա Դեսիոս ամսին³⁴⁶, ինդիկտիոնի երկրորդ տարին, ուժեղ երկրաշարժ էլ եղավ և ավերածություններ Պաղեստինում և Ասորիքում:

Նույն տարին Հռոմի սրբազնադույն Մարտինոս պապը, որն արիաբար մարտնչել էր հանուն ուղղափառության և խոստովանող դարձել, արսորվեց և վախճանվեց արեելքի շրջաններում:

[A. M. 6151]

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 18-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մուավիայի] 4-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարին Կոստասը սպանեց իր հարազատ եղբայր Թեոդոսիոսին: Երբ արաբները Սապֆիում³⁴⁷ էին գտնվում, սպանվեց Պարսկաստանի [ամիրա] Ալին: Այդպիսով Մուավիան դարձավ միահեծան թագավոր, հաստատվեց Դամասկոսում, որտեղ և կենտրոնացրեց դրամական գանձերը:

[A. M. 6152]

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 19-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մուավիայի] 5-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարի արաբական մի հերձված երևան եկավ՝ խարուրգիտ³⁴⁸ կոչվողների: Մուավիան հաղթահարեց նրանց, Պարսկաստանի [խարուրգիտներին] ստորացրեց, իսկ Ասորիքի՝ բարձրացրեց: Առաջիններին նա կոչեց իսամիտներ, մյուսներին՝ հերակիտներ: Իսամիտների ռոճիկը բարձրացրեց մինչև երկու հարյուր դահեկան, իսկ հերակիտների ռոճիկն իջեցրեց մինչև երեսուն դահեկան:

[A. M. 6153]

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 20-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մուավիայի] 6-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարի կայսրը լքելով Կոստանդնուպոլիսը, գնաց Սիկիլիայի Սիրակուսա քաղաքը, մտադիր լինելով արքունիքը Հռոմ տեղափոխել: Նա [Կոստանդնուպոլիս] մարդ ուղարկեց իր կնոջ և երեք որդիներին՝ Կոստանդինին, Հերակլիոսին և Տիբերիոսին բերելու, բայց բյուզանդացիք չթողեցին նրանց:

[A. M. 6154]

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 21-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մուավիայի] 7-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարի արաբները Ռոմանիայի վրա արշավեցին, շատերին գերեվարեցին և բազում վայրեր ամայացրին:

[A. M. 6155]

[Հռոմայեցիների տաս կայսեր]	Կոս- 22-րդ տարին	[Արաբների Մուավիայի]	առաջնորդ 8-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պետ- րոս պատրիարքի]	11-րդ տարին

Այդ տարի Սիկիլիայի բնակչության մի մասը գերեվարվեց և իր ցանկությամբ Դամասկոս հաստատվեց:

[A. M. 6156]

[Հռոմայեցիների տաս կայսեր]	Կոս- 23-րդ տարին	[Արաբների Մուավիայի]	առաջնորդ 9-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պետ- րոս պատրիարքի]	12-րդ տարին

Այդ տարի պահոց շփոթում եղավ: Խալեդի որդի Աբդեռահմանը արշավեց Ռոմանիայի վրա, այնտեղ էլ ձմեռեց: Նա բազում շրջաններ ավարառեց: Իսկ սկլավենները³⁴⁹ սրա կողմն անցնելով, նրա հետ՝ հինգ հազար հոգի, իջան Ասորիք և հաստատվեցին Ապամիայի շրջանի Սելեկոբոլոս³⁵⁰ գյուղում:

[A. M. 6157]

Կոստանդնուպոլսի Թովմաս պատրիարք³⁵¹: Աթոռակալեց երեք տարի:

[Հռոմայեցիների տաս կայսեր]	Կոս- 24-րդ տարին	[Արաբների Մուավիայի]	առաջնորդ 10-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Թով- մաս պատրիարքի]	1-ին տարին

Այդ տարի Ռոմանիայի վրա արշավեց Բուսուրը, վախճանվեց Ապամիայի եպիսկոպոս Թոմարիքոսը, հրո ճարակ դարձավ Եմեսայի եպիսկոպոսը:

[A. M. 6158]

[Հռոմայեցիների տաս կայսեր]	Կոս- 25-րդ տարին	[Արաբների Մուավիայի]	առաջնորդ 11-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Թով- մաս պատրիարքի]	2-րդ տարին

Այդ տարին Բուսուրը դարձյալ Ռոմանիայի վրա արշավեց, ավարառեց Հեքսապոլսի³⁵² շրջանները, իսկ Ֆադալասն³⁵³ այնտեղ ձմեռեց:

[A. M. 6159]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 26-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 12-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Քովմաս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարի Արմենիականների զորավար Շապուհ Պարսկաժինը³⁵⁴ Կոստաս կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց, նա Մուավիայի մոտ Սերգիոս ստրատելատին³⁵⁵ ուղարկեց, խոստանալով Ռոմանիան ենթարկել Մուավիային, եթե վերջինս դաշնակցի իրեն՝ ընդդեմ կայսեր: Կայսեր որդի Կոստանդինը, իմանալով այդ մասին, Մուավիայի մոտ նվերներով Անդրեաս կուբեկուլարիոսին ուղարկեց, որպեսզի նրան համոզի չանցնել ապստամբի կողմը: Անդրեասը, զալով Դամասկոս, տեսավ, որ Սերգիոսը իրենից առաջ է տեղ հասել: Մուավիան ձևացնում էր, թե իր համակրանքը կայսեր կողմն է: Սերգիոսը Մուավիայի մոտ էր նստած: Երբ ներս մտավ Անդրեասը, Սերգիոսը տեղից վեր կացավ: Մուավիան պարսավեց Սերգիոսին, ասելով. «Ինչո՞ւ վախեցար»: Սերգիոսը պատահաբանեց, թե սովորությունից գրգված այդպես արեց: Մուավիան, դիմելով Անդրեասին, հարցրեց. «Ի՞նչ ես ուզում»: Նա պատասխանեց. «Ուզում եմ, որ դու օգնություն տաս ընդդեմ ապստամբի»: Նա ասաց. «Ինձ համար երկուսդ էլ թշնամի եք, շատ տվողին էլ կօգնեմ»: Անդրեասն ասաց. «Վստահ եղի՛ր, ո՞վ ամիրա, որ քեզ համար ավելի լավ է քիչ ստանալ, քան կայսրից, քան թե շատ՝ ապստամբից: Բայց ինչպես որ ճիշտ ես գտնում, այդպես էլ վարվիր»: Անդրեասն այդ ասելուց հետո լռեց: Մուավիան ասաց. «Այդ մասին կմտածեմ»: Նա հրամայեց երկուսին էլ դուրս գան: Մուավիան, Սերգիոսին առանձին կանչելով, ասաց. «Այլևս չխոնարհվես Անդրեասի առաջ, քանզի վախենալու պատճառ չունես»: Հաջորդ օրը Սերգիոսը Անդրեասից առաջ գնաց և նստեց Սուավիայի մոտ: Երբ Անդրեասը ներս մտավ, նա նախորդ օրվա նման չկանգնեց: Անդրեասը վերից՝ վար խոժոռ նայելով Սերգիոսին, հայհոյեց նրան ու սպառնաց. «Քանի որդի եմ ես, քեզ ցույց կտամ իմ ով լինելը»: Սերգիոսն ասաց. «Ես քո առաջ ոտքի չեմ կանգնի, քանզի դու ոչ տղամարդ ես, ոչ էլ կին³⁵⁶»: Մուավին, երկուսին էլ լռեցնելով, ասաց Անդրեասին. «Համաձայնվիր տալ այնքան, ինչքան Սերգիոսը»: «Իսկ նա ինչքա՞ն է տալիս», հարցրեց Անդրեասը: Մուավիան ասաց. «Նա արարներին է տալիս պետական հարկերը»: Անդրեասն ասաց. «Ավա՛ղ քեզ, Մուավիա, որ համաձայն ես մարմինը տալ ստվերը ստանալու: Համարո՞ւ ինչպես ուզում ես, այդպես էլ արա, դաշնակցի՛ր Սերգիոսի

հետ: Ես այդ բանը չեմ անի: Թեև քեզ ենք դիմել, բայց ապավինում ենք աստծուն, ով քեզնից հզոր լինելով, կպաշտպանի հռոմայեցիներին, նրա վրա ենք մենք մեր հույսերը դնում»: Ապա «Ողջ լեր» ասելով, դուրս եկավ Դամասկոսից և գնաց դեպի Մելիտենե, քանզի ապստամբը այդ տեղերում էր գտնվում, որտեղ որ Սերգիոսն էլ պետք է զնար: Հասնելով Արաբիսոս³⁵⁷, նա հանդիպեց կլեյսուրի պահապանին. նա ապստամբին չէր միացել: Նրան նա կարդադրեց ուշադիր լինել, ձերբակալել վերադարձող Սերգիոսին և իր մոտ բերել, իսկ ինքը գնաց Ամնեսիա, սպասելով ստանալ Սերգիոսին: Կատարվածի մասին նա տեղյակ պահեց կայսեր: Սերգիոսը Մուավիայի հետ իր ուզած ձևով դաշինք կնքելով, նրանից Շապուհին դաշնակից օգնական բարբարոսական զորք ստացավ՝ Ֆադալասի գլխավորությամբ: Սերգիոսը Ֆադալասից առաջ էր դնում և ուրախությամբ շտապում դեպի Շապուհը, բայց տեղ չհասած ընկավ կլեյսուրներում Անդրեասի լարած որոգայթը: Նրան շղթայակապ Անդրեասի մոտ բերեցին: Սերգիոսը, տեսնելով Անդրեասին, ընկավ նրա ոտքերը և գթություն աղերսեց: Անդրեասն ասաց նրան. «Մուավիայի ներկայության իր ամոթոլքով՝ պարծեցող և ինձ ձվատ անվանող Սերգիոսը դու չե՞ս: Այսուհետև քո ամոթոլքը քեզ ոչ մի օգուտ չի տալու, այլ քո մահվան պատճառ է դառնալու»: Այդ ասելով, նա հրաման տվեց նրա ամոթոլքը կտրել, իսկ նրան՝ փայտից կախել: Կոստանդինը իմանալով Ֆադալասի՝ Շապուհին օգնության գնալու մասին, Շապուհի դեմ նիկեփոր պատրիկի գլխավորությամբ հռոմեական զորք ուղարկեց: Շապուհն Անդրիանուպոլսում էր գտնվում: Իմանալով, որ նիկեփորն իր դեմ է գալիս, նա պատերազմի պատրաստություն տեսավ: Օրերից մի օր, ըստ իր սովորության, նա ձի հեծած, քաղաքից դուրս էր գալիս: Երբ մոտեցավ՝ քաղաքի դարբասին, նա ձիուն մտրակեց: Ձին սանձակոտոր եղավ, Շապուհի դուխը հարեց դարբասին և նրան շարաշար սպանեց: Աստված ահա այսպես հաղթանակը կայսեր շնորհեց: Ֆադալասը, հասնելով Հեքսապոլիս և կատարվածի մասին իմանալով, ապշահար եղավ: Նա Մուավիային մարդ ուղարկեց օգնություն խնդրելով, քանզի հռոմայեցիների մեջ արդեն համերաշխություն էր տիրում: Մուավիան իր որդուն՝ Եղիզին³⁵⁸. ուղարկեց, տալով մեծաքանակ բարբարոսական զորք: Երկուսն էլ հասան Քաղկեդոն և շատերին գերեվարեցին: Նրանք գրավեցին նաև Փոյուգիայի Ամորիոնը և հինգ հազարանոց կալազոր թողնելով այնտեղ, Ասորիք վերադարձան: Երբ վրա հասավ ձմեռը, կայսրը նույն Անդրեաս կուբիկուլարիոսին [Ամորիոն] է ուղարկում: Առատ ձյունից և գիշերային ժամանակից օգտվելով, Անդրեասը աստիճաններով բարձ-

րացավ պարսպի վրա, մտավ Ամորիոն և բոլոր հինգ հազար արաբներին գլխովին կոտորեց: Նրանցից մեկ հոգի անգամ չփրկվեց: Նույն ձմռան ժամանակ, հորդառատ անձրևների հետևանքով Եդեսիան հեղեղվեց և շատերը կորան: Երկնքում նշան էլ երևաց:

[A. M. 6160]

Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարք³⁵⁹: Աթոռակալեց վեց տարի:

[Աշխարհի արարչագործության] 6160 թ.

[Քրիստոսի մարդեղության] 660 թ.

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 27-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 13-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Սիկիլիայի Սիրակուսա քաղաքի Դափնե կոչվող բաղանիքում սպանվեց Կոստաս կայսրը: Պատճառը հետևյալն էր: Կայսեր եղբայր Թեոդոսիոսի սսլանության պատճառով³⁶⁰ բյուզանդացիներն ատեցին [Կոստասին], առավել ևս այն բանի համար, որ նա ծաղր ու ծանակի ենթարկելով, Կոստանդնուպոլիս բերեց Հռոմի սրբազնադույն Մարտինոս սլապին և աքսորեց Խերսոնի շրջանները, որ իմաստնագույն Մաքսիմոս խոստովանողի լեզուն ու ձեռքը կտրեց, բաղում ուղղափառների խոշտանդեց, նրանց ունեցվածքը բռնագրավեց ու աքսորեց, քանդի նրանք հավանութլուն չէին տալիս իր հերձվածին, որ Մաքսիմոս խոստովանողի Անաստասիոս անունը կբող երկու աշակերտներին աքսորեց ու խոշտանգեց: Ահա այդ բոլորի պատճառով ամենքը սաստիկ ատեցին նրան, և նա վախեցած ուղեց իր արքունիքը Հռոմ տեղափոխել, թաղուհուն և երեք որդիներին Կոստանդնուպոլսից դուրս բերել: Իայց դրան արդելք կանգնեցին Անդրեաս կուբիկուլարիոսը և Կոլոնիայի Թեոդորոս [պատրիկր]: [Կոստասը] Սիկիլիայում մնաց վեց տարի և երբ դնաց վերոհիշյալ բաղանիքը, նրա հետ ներս մտավ և ոմն Անդրեաս, Տրոյիլոսի որդին, նրա սպասավորը: Երբ Կոստասն սկսեց օճառվել, Անդրեասը վերցրեց դույլը, խփեց կայսեր գլխին և իսկույն փախավ³⁶¹: Դրսում դտնվողները, տեսնելով, որ կայսրը ուշանում է բաղանիքից դուրս դալ, ներս շտապեցին և կայսեր գտան մեռած: Նրան հողին հանձնելով, ոմն հայի՝ Մթեթին³⁶², բռնի կայսր հռչակեցին. նա շատ փառավոր ու գեղեցիկ տղամարդ³⁶³ էր: Կոստանդինը, լսելով իր հոր սպանության մասին, մեծ տորմիղով Սիկիլիա է հասնում, ձերբակալում Մը-

ժեժին և իր հորը սպանողների հետ մահապատժի ենթարկում: Արևմուտքում կարգ ու կանոն հաստատելով, նա շտապեց Կոստանդնուպոլիս: Նա հռոմայեցիների վրա թագավորեց իր եղբայրների՝ Տիբերիոսի և Շերակլիոսի հետ:

[A. M. 6161]

Հռոմայեցիների կայսր, Կոստանդին: Թագավորեց 17 տարի:

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] ³⁶⁴	1-ին	[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի]	14-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի]	2-րդ տարին

Այդ տարի եղբայրների հետ թագավորեց Կոստանդինը: Սարակիսիոսներն արշավեցին Աֆրիկա և, ինչպես պատմում են, ութսուն հազար հոգի գերեվարեցին: Անատոլիկոն բանակաթեմի [ղինվորներն] եկան խրիսուպոլիս³⁶⁵, ասելով, թե «Մենք երրորդություն են հավատում, հետևաբար պետք է երեքին էլ թագաորենք»: Կոստանդինը շփոթվեց, օանդի միայն ինքն էր թագադրված, իսկ նրա եղբայրները ոչ մի սպասիվ չունեին: Նա Կոլոնիայի Թեոդորոս պատրիկին ուղարկեց, որ դովելով նրանց նախաձեռնությունը, հանգստացրեց, ապա գլխավորների առնելով քաղաք բերեց, [իբրև թե] սենատի հետ խորհրդակցելու և ռանկությունը կատարելու համար: Կայսրը նրանց իսկույն դիմացի ափին գտնվող Սիկեում³⁶⁶ կախաղան բուրձրացրեց: [Ձինվորներն] այդ բունին սկանառես եղած, ամոթահար ու ցավագին տուն վերադարձան: Իսկ կայսրն իր եղբայրների քթերը կտրեց:

[A. M. 6162]

Աշխարհի արարչագործության 6162 թ.	Քրիստոսի մարդկության 662 թ.

Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր 17-ամյա թագավորության 2-րդ տարին	Արաբների առաջնորդ Մուավիայի 24-ամյա իշխանության 15-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի 6-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Այդ տարի սաստիկ ձմեռ արեց, մարդիկ և անասունները շատ տուժեցին: Ֆաղալասը Կյուղիկոսում³⁶⁷ ձմեռեց:

[A. M. 6163]

[Հոռմայեցիների տանդին կայսեր]	Կոս-	[Արաբների Մուավիայի]	առաջնորդ 16-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Հով- հաննես պատրիարքի] 4-րդ տարին
	3-րդ			

Այդ տարի Բուսուրն³⁶⁸ արշավեց, նա շատերին գերեվարելով վերադարձավ:

[A. M. 6164]

[Հոռմայեցիների տանդին կայսեր]	Կոս-	[Արաբների Մուավիայի]	առաջնորդ 17-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Հով- հաննես պատրիարքի] 5-րդ տարին
	4-րդ			

Այդ տարի, մարտ ('Իյուստրոս) ամսին երկնքում Իրիս երևադ, բոլոր մահկանացուներին սարսափ պատեց, բոլորն ասում էին, թե աշխարհի վերջն է եկել:

Այդ տարի քրիստոսուրացները³⁶⁹ մեծ տորմիդ պատրաստեցին և Կիլիկիայի ափերով նավելով, ձմեռեցին՝ Աբդելայի որդի Մոհամմեզը՝ Ջմուռնիայում, իսկ Կայսուսը³⁷⁰ Կիլիկիայում և Լյուկիայում: Եգիպտոսում մահ տարածամ եղավ: [Ամիրապետը] նրանց³⁷¹ օգնության ուղարկեց մի այլ տորմիդ՝ շատ գործունյա և քաջ պատերազմող համարվող խալե³⁷² ամիրայի գլխավորությամբ: Վերոհիշյալ Կոստանդինը, իմանալով աստվածամարտների՝ դեպի Կոստանդնուպոլսի շարժվելու մասին, հրակիր կաթսաներով մեծ դիերներ³⁷³ պատրաստեց, ինչպես և սիֆոնակիր³⁷⁴ դրոմոններ, հրամայելով խարիսխ գցել Պրոկլիանեսիոնի Կեսարիոսի նավահանգստում:

[A. M. 6165]

[Հոռմայեցիների տանդին կայսեր]	Կոս-	[Արաբների Մուավիայի]	առաջնորդ 18-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Հով- հաննես պատրիարքի] 6-րդ տարին
	5-րդ			

Այդ տարին աստվածամարտների վերոհիշյալ տորմիդը, նավելով եկավ Թրակիայի ափերին խարիսխ գցեց՝ սկսած Հեբդոմոնի արևմտյան ծայրից, այսինքն Մագնավրա կոչվողից մինչև արևելյան՝ Կյուկլոբիոն³⁷⁵ կոչվող թերակղզին: Ամեն օր, առավոտից մինչև երեկո, Ոսկե դռան պատնեշից մինչև Կյուկլորիոն նրանք բախվում էին միմյանց: Եվ այդպես ապրիլ ամսից մինչև սեպտեմբեր, որից հետո [սարակինոսները] նահանջեցին. եկան Կյուղիկոս և, գրավելով այն, ձմեռեցին այն-

տեղ: Գարնանը նրանք դարձյալ քրիստոնյաների դեմ ծովում պատե-
րազմեցին: Այդ բանը տեեց յոթ տարի: [Սարակինոսները] աստծո և
աստվածամոր [քրիստոնյաներին] ցուցաբերած օգնությունից խայտա-
ռակ պարտություն կրելով, բազում մարտիկներ կորցնելով և հսկայա-
կան քանակությամբ վիրավորներ ունենալով, տխուր տրտում վերա-
դարձան: Ճամփա ընկած աստվածասույզ տորմիզն էլ Սյուլլայոնի³⁷⁶
կողմերում սաստիկ բքի ու փոթորկալի քամու հանդիպելով, ջարդու-
փշուր եղավ և ամբողջությամբ ոչնչացավ: Այֆի որդի Սուֆիանը, երկ-
րորդ եղբայրը, հռոմեական զորահրամանատարներ Ֆլորոսին, Պետրո-
նասին և Կիպրիանոսին մարտ տվեց: Երեսուն հազար արաբ սպանվեց:
Հենց այդ ժամանակ Ասորիքի Հիերապոլիս քաղաքից սերող ճարտարա-
պետ Կալլինիկոսը, անցնելով հռոմայեցիների կողմը, ծովային կրակ
պատրաստեց, որով արաբների նավերը անձնակազմի հետ հանդերձ
հրո ճարակ արեց: Այդպիսով ահա հռոմայեցիները հաղթանակած վե-
րադարձան, միաժամանակ հայտնաբերած եղան ծովային կրակը³⁷⁷:

[A. M. 6166]

Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարք³⁷⁸: Աթոռակալեց երկու
տարի:

[Հռոմայեցիների տանդին կայսեր] տարին	Կոս- 6-րդ	[Արաբների Մուավիայի] տարին	առաջնորդ 19-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Կոս- տանդին պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Ֆադալասն ու Կայիսի որդի Աբդելան Կրետեում ձմե-
ռեցին:

[A. M. 6167]

[Հռոմայեցիների տանդին կայսեր] տարին	Կոս- 7-րդ	[Արաբների Մուավիայի] տարին	առաջնորդ 20-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Կոս- տանդին պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի, շաբաթ օր, երկնքում նշան երևաց:

[A. M. 6168]

Կոստանդնուպոլսի Թեոդորոս պատրիարք³⁷⁹: Աթոռակալեց երկու
տարի:

[Հռոմայեցիների տանդին կայսեր] տարին	Կոս- 8-րդ	[Արաբների Մուավիայի] տարին	առաջնորդ 21-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Թեո- դորոս պատրիարքի] 1-ին տարին

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ IV

Այդ տարի Ասորիքում 'և Միջագետքում մորեխի մեծ ներխուժում
եղավ:

[A. M. 6169]

Աշխարհի արարչադուր-
ծության 6169 թ.

Քրիստոսի մարդեղության
669 թ.

Հռոմայեցիների տանդին կայսեր 17-ամյա թագավորության 9-րդ տա- րին	Կոս- տանդին 17-ամյա թագավորության 9-րդ տա- րին	Արաբների Մուավիայի 24-ամյա իշ- խանության 22-րդ տարին	առաջնորդ իշ- տարին	Կոստանդնուպոլսի Թեո- դորոս պատրիարքի 2-ամ- յա աթոռակալության 2-րդ տարին

Այդ տարի մարդայիտները³⁸⁰ մուտք գործեցին Լիբանան և տիրեցին
Սև լեռից սկսած մինչև սուրբ քաղաքը: Նրանք գրավեցին Լիբանանի
բարձունքները: Բաղում ստրուկներ, գերիներ և տեղաբնիկներ նրանց
մոտ ապաստան փնտրեցին: Կարճ ժամանակվա ընթացքում նրանց թի-
վը բաղում հազարների հասավ: Մուավիան և նրա խորհրդականները,
իմանալով այդ մասին, շատ երկյուղեցին, ենթադրելով, որ հռոմայեցի-
ների թագավորությունն աստված է պահում: Նա Կոստանդին կայսեր
մոտ դեսպաններ ուղարկեց խաղաղություն աղերսելով, խոստանալով
կայսեր վճարել տարեկան պախտ: Կալսրն ընդունեց դեսպաններին,
լսեց նրանց դիմումը և նրանց հետ Ասորիք ուղարկեց Հովհաննես պատ-
րիկին, մականունը Պիցիգավդիս, որպես պետության հին ընտանիքից
սերող³⁸¹, շատ փորձառու ու խոհեմ մի մարդու, արաբների հետ գործի-
մացություն բանակցելու և հաշտություն կնքելու համար: Երբ նա Ասո-
րիք ժամանեց, Մուավիան ամիրանների և կորասենների³⁸² մեծ շքախմ-
բով նրան փառավոր ընդունելություն ցուցաբերեց: Խաղաղության շուրջ
նրանք երկար բանակցեցին և երկու կողմերն էլ համաձայնեցին եր-
դումով հաստատված հաշտության պայմանագիր կնքել, որի համաձայն
հազարացիք հռոմեական պետությանը կվճարեն տարեկան երեք հազար
դահեկան պախտ, [կտան] հիսուն ռազմագերի և հիսուն ազնվացեղ ձի:
Այսպիսով հռոմայեցիների և արաբների միջև երեսուն տարի ժամանա-
կով կայուն խաղաղություն կնքվեց: Պայմանագրի բնագրերը երկու
կողմից էլ երդումներով հաստատվելուց և փոխանակվելուց հետո, բազ-
միցս հիշատակված բարեհամբավ այրը³⁸³ բյուր նվերներով կայսեր մոտ
վերադարձավ: Երբ այդ մասին տեղեկացան արևմտականները՝ ավար-
ների խաբանն ու ավելի հեռուն բնակվող ռեքսերը³⁸⁴, էքսարքոսները³⁸⁵
և կաստալդները³⁸⁶, նաև արևմտքի ժողովուրդների գլխավորները, նը-
վերներով դեսպաններ ուղարկեցին կայսեր և խնդրեցին սեր և խաղա-

ղություն հաստատելու Կայսրը նրանց խնդրանքին ընդառաջ գնաց և հաստատեց Տիրոջ խաղաղությունն ու Ե՛վ արևելքում, և՛ արևմուտքում մեծ անդորր տիրեց:

[A. M. 6170]

Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարք³⁸⁷, Աթուռակալեց վեց տարի:

[Աշխարհի արարչագործության] 6170 թ.

[Քրիստոսի մարդեղության] 670 թ.

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 10-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Մուավիայի] 23-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Միջագետքում ուժեղ երկրաշարժ եղավ, փլվեց Բատանը³⁸⁸, նաև Եղեսրայի եկեղեցու դմբեթը: Մուավիան վերականգնեց այն՝ քրիստոնյաների ջանքերով:

[A. M. 6171]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 11-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Մուավիայի] 24-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարվա Արտեմիսիոս³⁸⁹ ամսի 6-ին, ինդիկտիկոնի 1-ին տարին վախճանվեց Մուավիան՝ սարակինոսների առաջին խորհրդականը³⁹⁰, նա զորավար եղավ 20, իսկ ամիրայացալ՝ 24 տարի: Իշխեց նրա որդի Եգիղը³⁹¹:

Այդ տարի բուլղարների ցեղը մուտք գործեց Թրակիա³⁹², Հարկավոր է խոսել Ուննոգունդուր բուլղարների և Կոտրագ³⁹³ [բուլղարների] մասին: Եվքսինյան Պոնտոսի հյուսիսային հեռաստաններում կա Մեոտիս կոչվող լիճը³⁹⁴, որի մեջ է թափվում Օվկիանոսից սարմատների երկրով Դոսոդ խոշորագույն Ատել անունով դետր³⁹⁵, Այդ դետի մեջ է թափվում Տանայիս գետը³⁹⁶, որը սկիւբ է առնում Կովկասյան լեռներում գտնվող Իբերական դոններից: Տանայիսի ու Ատելի խառնվելուց հետո (նախապես հիշատակված Մեոտիս լճից վերև Ատելը երկուսի է բաժանվում), առաջանում է Կուֆիս գետը³⁹⁷, որը թափվում է Պոնտական ծովի վերջում, նեկրոպելեի մոտ³⁹⁸, «Խոյի մոռթ» կոչվող թերակղզում³⁹⁹: Վերոհիշյալ լճից դետանման ծովն է: Գետը Բոսպորի⁴⁰⁰ և կիմմերների միջով հոսում և թափվում է Եվքսինյան Պոնտոս: Այդ գետում որսում են մուրգուլիս կոչվող և նրա նման այլ [ձկներ]: Խնդրո առարկա լճի

արևելյան կողմերում դեպի Ֆանագուրիա և այդտեղ բնակվող հրեաների շրջանում 100^ա բազմաթիվ ցեղեր են ապրում: Այդ լճից դեպի Կուֆիս կոչվող գետը, (ուր որսում են բուլղարական փայլուն ձուկը), հին. Մեծ Բուլղարիան է, այնտեղ են բնակվում նաև կոտրագ կոչվողները, որոնք ևս սրանց ցեղակից են: Արևմուտքում [վախճանված] Կոստանդինի օրոք, վերոհիշյալ Բուլղարիայի և կոտրագների տեր Կրոբատը⁴⁰¹ մեռավ, հինգ որդի թողնելով, որոնց և ավանդեց իրարից երբեք չբաժանվել, որպեսզի բոլորի վրա իրենք տիրեն և ուրիշ ցեղի հպատակ չդառնան: Բայց նրա վախճանվելուց փոքր անց նրա հինգ որդիները բաժանվեցին և հեռացան իրարից՝ յուրաքանչյուրն իրեն հպատակ ժողովրդի հետ: Անդրանիկ որդին՝ անունը Բատբայան⁴⁰², հարգելով հոր պատգամը, մնաց իր նախնյաց երկրում մինչև օրս: Նրա երկրորդ եղբայրը, անունը Կոտրագոս, անցնելով Տանալիս գետը, ավագ եղբոր դիմաց բնակվեց: Չորրորդ և հինգերորդ եղբայրները, անցնելով Իստրոս, այն է՝ Դանուբ գետը, մեկը գնաց Ավարիայի Պանոնիա, հպատակվեց ավարների խաքանին և իր ամբողջ ղորքով մնաց այնտեղ, իսկ մյուսը, հասնելով Ռավեննայի մոտ գտնվող Պենտապոլիսը, հպատակվեց քրիստոնյա թագավորության: Վերջապես երրորդ եղբայրը, անունը Ասպարուխ⁴⁰³, անցնելով Դանուբից հյուսիս գտնվող Դանապրիս և Դանաստրիս գետերը⁴⁰⁴, հասավ Օգլոս գետը⁴⁰⁵ և բնակվեց այս [հետերի] ու [Դանուբի] միջև ընկած տարածության վրա, գտնելով, որ նշված տարածքը և՛ մեկ, և՛ մյուս կողմից ղժվարամատչելի է և ապահով: Առջևից նա ճահճային է, իսկ մյուս կողմերից նրան պատսպարում էին գետերը: Այս հանգամանքը թշնամիներից մեծ ապահովություն ընձեռեց տրոհումից բավականին թուլացած այդ ցեղին: Այս ժողովուրդն, ահա, երբ հինգ մասի էր տրոհված ու մանրացած, Բերդիլիայի⁴⁰⁶ հեռավոր խորքերից, նախկին Սարմատիայից ասպարեղ եկավ խազարների մեծ ցեղը և տիրեց բովանդակ հեռաստանի վրա, ընդհուպ մինչև Պոնտական ծովը: Նա իրեն հպատակեցրեց ավագ եղբայր Բատբայանին՝ Առաջին Բուլղարիայի իշխանին և մինչև օրս նրանից հարկեր է գանձում: Կոստանդին կայսրը, տեղեկանալով, որ մի ինչ-որ կեղտոտ ու անմաքուր ցեղ հանկարծակի Դանուբից այն կողմ, մինչև Օգլոս բնակություն է հաստատել և ոտնատակ է անում ու ավարառում մերձդանուբյան տարածությունները, (խոսքը այժմ նրանց տիրած երկրի մասին է, որն այն ժամանակ գտնվում էր քրիստոնյաների ձեռքում) շատ դալրացավ: Նա հրամայեց բանակաթեմային բոլոր [զորքերին] անցնել Թրակիա: Նավատորմիղ պատրաստելով, նա ցամաքով ու ծո-

վով շարժվեց նրանց վրա, փորձելով ուժով վռնդել նրանց: Նա հետևակը դուրս բերեց Օգլոս և Դանուբ դետերի միջև ընկած մայր ցամաքը, իսկ նավերին հրամայեց խարիսխ գցել մերձակա ափերին: Բուլղարները, տեսնելով այս հսկայական, մեծաթիվ դորքը, հուսաբեկ լինելով փախան ու ապաստանեցին վերոհիշյալ ամրության մեջ: Նրանք երեք-չորս օր չհամարձակվեցին այդ ամրությունից դուրս դալ: Հռոմայեցիները տեղի ճահիճների պատճառով մարտ չտվեցին, իսկ պիղծ ցեղն այդ բանը թուլության նշան համարելով, դոտեպնդվեց: Կայսրն այդ միջոցին ծանր հոգատապ ունեցավ և ստիպված հինգ դրոմոններով և իր մերձավորներով Մեսեմբրիա⁴⁰⁷ վերադարձավ, ուր սովորաբար լոգանքներ էր ընդունում: Նա դորավարներին ու զորքին թողեց, կարգադրելով ընդհարվել նրանց հետ, դուրս քաշել ամրությունից և կովի բռնվել, եթե ամրությունից դուրս գան: Հակառակ դեպքում պաշարել նրանց: Սակայն հեծելադորաւիները ենթադրելով, որ կայսրը փախել է, խուճապահար իրենք էլ փախուստի դիմեցին, թեև նրանց ոչ ոք չէր հալածում: Բուլղարները, տեսնելով դա, հետապնդեցին նրանց, մեծ մասին սրախող-խող արեցին, շատերին խոցահարեցին, քշեցին մինչև Դանուբ գետը, որն անցնելով, հասան Վառնա⁴⁰⁸ կոչվող [վայրը]: Օդյուսոսի⁴⁰⁹ մոտ գտնվող երկրամասը: Տեսնելով վայրի ծայրաստիճան պատսպարվածությունը (թիկունքից այն Դանուբ գետով էր պաշտպանված, առջևից ու կողքից՝ կլեյսուրներով և պոնտական ծովով), տիրեցին մերձակա սլավոնական ցեղերի, այսպես կոչված յոթ, տոհմերի⁴¹⁰ վրա, Սևերներին⁴¹¹ բնակեցրին Բերեգաբ⁴¹² կոչվող կլեյսուրից սկսած մինչև դեպի արևելք ընկած շրջանները, իսկ դեպի հարավ-արևմուտք ձգվող շրջաններում՝ մինչև Ավարիա⁴¹³ մնացած յոթ հարկատու ցեղերին: Ժամանակի ընթացքում նրանք բաղմացան և լկտիանալով սկսեցին հռոմեական պետությանը պատկանող ամրոցների և վայրերի վրա հարձակումներ գործել և մարդկանց գերեվարել: Կայսրը ստիպված նրանց հետ հաշտություն կնքեց, համաձայնվեց տարեկան պախտ վճարել՝ համոթ հռոմայեցիների: Դա կատարվեց մեր բաղում մեղքերի պատճառով: Հիշարավի ապշեցուցիչ էր մոտ ու հեռու ժողովուրդների համար այն, որ և՛ արևելքում, և՛ արևմուտքում, և՛ հյուսիսում, և՛ հարավում բոլորին իրեն հպատակեցնողը, նորելուկ ու պիղծ մի ցեղից պարսավեց: Սակայն կարծելով, որ դա քրիստոնյաների համար աստծո նախախնամությամբ տեղի ունեցավ, ավետարանի խոսքերը լսելով, խաղաղություն հաստատեց: Նա մինչև իր վախճանը ոչ ոքի դեմ պատերազմ չմղեց, հիմնական ուշադրությունը բեռնելով իր նախապապ Հերակլիոս կայսեր և Կոստանդնուպոլսի

աթոռին անարժանորեն նստած շարափառ Սերդիոսի և Պյուրոսի՝ մեր Տիրոջ աստծո և Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի մեկ կամք և մեկ ներգործության ղավանդողների օրոք բաժան բաժան եղած աստծո սուրբ եկեղեցիները միացնելուն: Ամենաքրիստոնյա կայսրը, ջանալով խորտակել սրանց շարափառությունը, Կոստանդնուպոլսում 289 եպիսկոպոսների ժողով գումարեց¹⁴, որտեղ նախկին հինգ սուրբ և տիեզերական ժողովների որոշումները հաստատեց: Այդ նույն վեցերորդ սուրբ, ամենաճշմարիտ տիեզերական ժողովում, որը գլխավորում էին ինքը՝ ամենաբարեպաշտ Կոստանդին կայսրը և բարեպաշտ հոգևոր պետերը, հաստատվեց երկու կամքի և ներգործության մասին բարեպաշտ ղավանանքը:

[A. M. 6172]

Արաբների առաջնորդ Եզիդ: Իշխեց 3 տարի:

[Աշխարհի արարչագործության] 6172 թ.

[Քրիստոսի մարդեղության] 672 թ.

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 12-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Եզիդի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարի բարեպաշտ Կոստանդին կայսեր որոշմամբ Կոստանդնուպոլսում գումարվեց 289 եպիսկոպոսների և հայրերի սուրբ և տիեզերական վեցերորդ ժողովը:

[A. M. 6173]

Աշխարհի արարչագործության 6173 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 673 թ.

Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր 17-ամյա թագավորության 13-րդ տարին

Արաբների առաջնորդ Եզիդի 3-ամյա իշխանության 2-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի 6-ամյա աթոռակալության 4-րդ տարին

Այդ տարի Կոստանդինը իշխանությունից հեռացրեց իր եղբայրներ Հերակլիոսին և Տիրերիոսին, և իր որդի Հուստինիանոսի հետ միահեծան թագավորեց:

[A. M. 6174]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 14-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Եզիդի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի Պարսկաստանի վրա բռնատիրեց խաբեբա Մուխտարը⁴¹⁵։ Նա իրեն մարգարե էր անվանում։ Արաբների մեջ հուզումներ առաջացան։

[A. M. 6175]

Արաբների առաջնորդ Մրվան⁴¹⁶։ Իշխեց մեկ տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 15-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մրվանի] 1-ին տարին [Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի վախճանվեց Եգիպտոսի արաբներն իրար անցան, ոտքի ելան և իրենց առաջնորդ ընտրեցին Զուբեյրի որդի ոմն Աբդալայի⁴¹⁷։ Փյունիկեի և Պաղեստինի [արաբները] հավաքվելով դալիս են Դամասկոս՝ մինչև Գաբիթա, Պաղեստինի ամիրա Հասանի⁴¹⁸ մոտ։ Նրանք աջակցություն ցուցաբերեցին Մրվանին և նրան առաջնորդ կարգեցին։ Նա ամիրայացավ 9 ամիս։ Նրա վախճանվելուց հետո իշխանությունը ժառանգեց նրա որդի Աբդալմելիքը⁴¹⁹։ Որն ամիրայացավ 21 և կես տարի։ Սա ձեռք գցելով ապստամբներին, մահապատժի ենթարկեց Զուբեյրի որդի Աբդալային և Դադախին։

[A. M. 6176]

Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիք։ Իշխեց 22 տարի։

Կոստանդնուպոլսի Թեոդորոս պատրիարքի երկրորդ աթոռակալություն⁴²⁰։ Աթոռակալեց 3 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 16-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 1-ին տարին [Կոստանդնուպոլսի Թեոդորոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Ասորիքում սաստիկ սով ու մահ տարածվեց։ Աբդալմելիքը տիրեց [արաբ] ժողովրդի վրա։ Այդ պատճառով, որ մարդայիտները Լիբանանի շրջանների վրա հարձակումներ էին գործում, ժանտախտն էլ չէր վերանում, նույն Աբդալմելիքը կայսեր մոտ դեսպաններ ուղարկեց, խնդրելով նորոգել Մուավիայի օրոք կնքված հաշտությունը, հանձն առավ դարձյալ վճարել 365 հազար դահեկան, տալ 365 ստրուկներին, ինչպես և 365 աղնվացեղ ձիեր։

[A. M. 6177]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 17-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արդամբիթի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Թեոդորոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի հանգչեց բարեպաշտ Կոստանդին կայսրը, իշխելով 17 տարի: Թագավորեց որդին՝ Հուստինիանոսը⁴²¹,

[Պետք է նշել, որ իզուր են դատարկաբանում ոմանք, ասելով, որ իբր վեցերորդ ժողովի գլխավոր կանոնները ընդունվեցին [ժողովից] չորս տարի հետո: Ինչպես բոլոր հարցերում, այստեղ ևս նրանց կեղծիքը պարզ երևում է: Ճշգրիտ ժամանակագրական նշումը վկայում է, որ միակամականների դեմ վեցերորդ տիեզերական սուրբ ժողովի գումարման ճիշտ թվականը Հերակլիոսի թոռ Կոստանդինի թագավորության 12-րդ տարին է, աշխարհի արարչագործության 6172 թվականը, որ դրանից հետո Կոստանդինը թագավորեց ևս 5 տարի, որի վախճանվելուց հետո տասը տարի միահեծան թագավորեց նրա որդի Հուստինիանոսը: Հուստինիանոսի տապալումից հետո 3 տարի թագավորեց Լեոնտիոսը, Լեոնտիոսից հետո 7 տարի Տիբերիոս Ապսիմարոսը, ապա վերստին տապալված Հուստինիանոսը 6 տարի: Քթատ Հուստինիանոս կայսեր երկրորդ թագավորության 2-րդ տարում ընդունված դեկրետում հիշատակված են այս բոլորը: 3-րդ դեկրետի մեջ բառացի ասված է հետևյալը. «Կրկնամուսիներին, որոնք մինչև անցած հունվար ամսի 15-ը, ինդիկտիոնի անցած՝ 4-րդ տարին՝ 6199 թ. դեռևս այդ մեղքի մեջ են գտնվում և դրանից չեն ցանկանում հրաժարվել, որոշեցինք կանոնական կերպով կարգալույծ անել»: Եվ մի քիչ հետո. «Ովքեր ձեռնադրությունից հետո նույնիսկ մեկ անգամ ապօրինի ամուսնանան, լինեն երեցներ, սարկավագներ կամ կիսասարկավագներ, նրանց կարճ ժամանակով ռդկել սուրբ պաշտոն կատարելու իրավունքից և պատուհասել, որից հետո վերականգնել իրենց աստիճանին, բայց ոչ մի դեպքում առաջ չքաշել ավելի բարձր աստիճանի՝ անգամ եթե բացահայտ կերպով լուծել են իրենց ապօրինի ամուսնությունը»: Այսպիսով, վերոբերյալ ժամանակագրական նշումից պարզ երևում է, որ տիեզերական սուրբ ժողովից մինչև այս դեկրետի հրապարակումը անցել է 27 տարի: Կոստանդնուպոլսի տիեզերական սուրբ ժողովի ժամանակ պատրիարք էր Գեորգը, ընթանում էր նրա աթոռակալության 3-րդ տարին: Ժողովից հետո նա աթոռակալեց ևս 3 տարի, նրանից հետո Թեոդորոսը՝ 3 տարի, Պավղոսը՝ 7 տարի, Կալլինիկոսը՝ 12 տարի և Կյուրոսը՝ 2 տարի:

Սրանից ստացվում է, որ հիշյալ պատրիարքների աթոռակալության տարիների դումարը նույնպես կազմում է 27 տարի: Ընդունված ղեկ-րետի ժամանակից մինչև Ֆիլիպպիկոսի առաջին տարին կազմում է 5 տարի: Ֆիլիպպիկոսի թագավորության առաջին տարում կայացավ մո-լեգին ժողովը՝ ընգզեմ վեցերորդ տիեզերական սուրբ ժողովի: Իր պատ-րիարքության 6-րդ տարում Կյուրոսը կարդալույծ արվեց, Կոստանդ-նուպոլսի պատրիարք դարձավ Հովհաննեսը, Կրետեի մետրոպոլիտ՝ Անդրեասը, Կյուզիկոսի մետրոպոլիտ՝ Գերմանոսը, որոնք իրենց ժա-մանակակից բոլոր [եպիսկոպոսների] հետ նգովեցին միակամական-ների դեմ գումարված տիեզերական սուրբ վեցերորդ ժողովը և ստո-րագրեցին այդ որոշման տակ: 3 տարի անց, երբ Հովհաննեսը վսիսճան-վեց, Կյուզիկոսի [մետրոպոլիտ] Գերմանոսը դարձավ Կոստանդնու-պոլսի պատրիարք, որը Լևոնի թագավորության 13-րդ տարին աքսոր-վեց: Պատրիարք դարձավ Անաստասիոսը՝ 24 տարի, նրանից հետո Կոստանդինը՝ 12 տարի, Նիկեոսը՝ 14, Պավղոսը՝ 5, Տարասիոսը՝ 21, Նիկեփորը՝ 8, Թեոդոտոսը՝ 6, Անտոնիոսը՝ 16 և Հովհաննես Լեկանո-մանտիսը՝ 6 տարի և 1 ամիս]:

[A. M. 6178]

Աշխարհի արարչագոր-
ծության 6178 թ.Քրիստոսի մարդեղու-
թյան 678 թ.Հոռմայեցիների Հուստի-
նիանոս կայսեր 10-ամյա
թագավորության 1-ին տա-
րինԱրարների առաջնորդ
Աբդալմելիքի 22-ամյա իշ-
խանության 3-րդ տարինԿոստանդնուպոլսի Թեո-
դորոս պատրիարքի 3-ամ-
յա աթոռակալության 3-րդ
տարին

Այդ տարի Աբդալմելիքը հաշտությունը հաստատելու համար Հուս-տինիանոսի մոտ դեսպանություն ուղարկեց: Այն կնքվեց հետևյալ պայ-մաններով. կայսրը լուծարքի է ենթարկում Լիբանանի մարդայիտների զորաբանակը և արգելում նրանց ներխուժումները: Իսկ Աբդալմելիքը հոռմայեցիներին է վճարում օրական հազար դահեկան, մեկ ձի և մեկ ստրուկ: Կիսլրոսի, Հայաստանի և Իբերիայի հարկերը երկու կողմերը կիսում են հավասարապես²²: Կայսրը Աբդալմելիքի մոտ Պավղոս մա-գիստրիանոսին²³ ուղարկեց համաձայնությունն ստորագրելու: Պայ-մանագիրը կնքվեց և դրա տակ դրվեցին վկաների ստորագրություննե-րը: Մագիստրիանոսը պատիվների արժանանալուց հետո վերադարձավ: Կայսեր կարգադրությամբ 12 հազար մարդայիտները ետ կանչվեցին²⁴,

որով նա անդամահատեց հռոմեական [կայսրության] հզորությունը, քանզի Մոպսուեստիայից մինչև Չորրորդ Հայք՝ այժմ արաբների կողմից բնակեցված սահմանամերձ քաղաքները, ժամանակին, մարդայիտների արշավանքների պատճառով, անապահով էին ու անմարդաբնակ Արդ, [մարդայիտների] վերացման պատճառով, Ռոմանիան արաբներից սոսկալի փորձանքներ կրեց, մինչև օրս էլ կրում է:

Նույն տարին Աբդալմելիքը Պարսկաստան սուտ [մարգարե] և խոսվարար Մուխտարի դեմ Մուավիայի եղբայր Զիադոսին⁴²⁵ ուղարկեց, որը սպանվեց Մուխտարի կողմից: Այդ բանը լսելով, Աբդալմելիքն եկավ Միջագետք: Նրա դեմ Սայիդն ապստամբություն բարձրացրեց: Աբդալմելիքը ետ եկավ, Սայիդին անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ տալով մտավ նրա կողմից գրավված Դամասկոսը, բայց այնուհետև սպանեց նրան: Իսկ Հուստինիանոսը շուրջ 16 տարեկան պատանի լինելով, անխոհեմաբար էր կառավարում երկիրը: Նա հռոմեական զորքով Հայաստան ուղարկեց լեոնտիոս զորավարին, որն այնտեղի սարակինոսներին ջարդ ստալով, երկիրն իրեն հպատակեցրեց, ինչպես նաև Իրերիան, Ալբանիան, Վրկանաց աշխարհը⁴²⁶ և Մարաստանը: Նա այդ երկրները հարկատու դարձնելով, կայսեր բազում դրամ ուղարկեց: Աբդալմելիքը, իմանալով այդ մասին, գրավեց Կերկեսիոնը⁴²⁷ և իրեն ենթարկեց Թեուպոլիսը⁴²⁸:

[A. M. 6179]

Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարք⁴²⁹, Աթոռակալեց 7 տարի:

[Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր]	2-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Աբդալմելիքի]	4-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի]	1-ին տարին

Այդ տարի Ասորիքում սով եղավ, որի պատճառով շատերն անցան Ռոմանիա: Կայսրը, գալով Հայաստան, այնտեղ ընդունեց լիբանանի մարդայիտներին: Դրանով նա քանդեց մի պղնձե պարիսպ: Ապա նա վերացրեց բուղարների հետ կնքված խաղաղությունը, խարխուլեց իր հոր կարղաղությունները ու հաստատած կարգ ու կանոնը: Որոշելով հրապատակեցնել Բուղարիան և Սկլավինիաները⁴³⁰, նա հեծելազորին հրամայեց անցնել Թրակիա:

[A. M. 6180]

[Աշխարհի արարչագործության] 6180 թ.

[Քրիստոսի մարդեղության] 680 թ.

[Հոռմայեցիների Հուստինիանոս. կայսեր] 3-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի Հուստինիանոսն արշավեց Սկլավինիայի և Բուլղարիայի վրա և դիմադրություն ցուցաբերած բուլղարներին ետ մղեց։ Արշավելով մինչև Թեսաղոնիկե, նա սկլավների հոծ բազմություններ և գեներով, և խաղաղ ճանապարհով հնազանդեցնելով, Աբիդոսի վրայով տարավ բրնակեցրեց Օպսիկիոնի⁴³¹ շրջանները։ Վերադարձին, կլեյսուրի նեղ տեղում բուլղարները կսրեցին նրա ճանապարհը, և նա, բազում զոհեր ու վիրավորներ տալով, հազիվ անցավ։

Նույն տարին Աբդելա Զուբեյր⁴³² Մուխտարի դեմ ուղարկեց իր եղբայր Մուսաբոսին։ Մարտում Մուխտարը պարտություն կրելով փախուստի դիմեց Ասորիք։ Մուսաբոսը հետապնդեց նրան և հասնելով ըսպանեց։ Իսկ Աբդալմելիքը արշավելով Մուսաբոսի դեմ, պարտության է մատնում նրան ու սպանում և ողջ Պարսկաստանն իրեն հպատակեցնում։

[A. M. 6181]

Աշխարհի արարչագործության 6181 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 681 թ.

Հոռմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր 10-ամյա թագավորության 4-րդ տարին

Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի 22-ամյա իսլանության 6-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի 7-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Այդ տարի Աբդալմելիքը Մեքքա՝ Զուբեյրի⁴³³ դեմ հազանին⁴³⁴ ուղարկեց, որը և սպանեց նրան այնտեղ։ Խազանն Աբդալմելիքին հպատակեցրեց ընդդիմացող երկիրը, կրակի տվեց [Զուբեյրի] կռաւորներ նրանց պաշտած կուռքի հետ միասին։ Այդ պատճառով [Աբդալմելիքը] խազանին Պարսկաստանի զորավար նշանակեց։ Աբդալմելիքին հպատակվեց Պարսկաստանը, Միջագետքը և Էթիոպի մեծ Արաբիան։ Նրանց ներցեղային կռիվներն ահա այսպիսով վերջ գտան։

[A. M. 6182]

[Հռոմայեցիների Հուս- [Արարների առաջնորդ [Կոստանդնուպոլսի Պավ-
տինիանոս կայսեր] 5-րդ Աբդալմելիքի] 7-րդ տարին դոս պատրիարքի] 4-րդ
տարին տարին

Այդ տարի առաքական պետության մեջ վերջ գտան, դադարեցին բո-
լոր պատերազմները: Աբդալմելիքը բոլորին իրեն հպատակեցնելով,
խաղաղվեց:

[A. M. 6183]

[Հռոմայեցիների Հուս- [Արարների առաջնորդ [Կոստանդնուպոլսի Պավ-
տինիանոս կայսեր] 6-րդ Աբդալմելիքի] 8-րդ տարին դոս պատրիարքի] 5-րդ
տարին տարին

Այդ տարի Հուստինիանոսն անխոհեմաբար վերացրեց Աբդալմելի-
քի հետ ունեցած խաղաղությունը: Նա ջանաց Կիպրոս կղզու [բնակչու-
թյունը] արտադաղթեցնել, բացի այդ նա շրնդունեց Աբդալմելիքի նոր
կտրած, նախկինում շրջանառության մեջ չեղած դրամը: Բաղում կիպ-
րացիներ նավարկելիս ջրասույդ եղան, հիվանդություններից կոստորվե-
ցին, իսկ մնացածները Կիպրոս վերադարձան⁴³⁵: Աբդալմելիքը, լսելով
այդ մասին, սադայելական կեղծավորությամբ կոչ էր անում չվերացրե-
նել խաղաղությունը, ընդունել իր դրամը⁴³⁶, այնպես ինչպես արաբները,
թեև շրջանառության մեջ չեն ընդունում հռոմեական դրամը, ընդունում
են այն որպես քաշով մետաղ: Արաբների նոր դրամ կտրելուց հռոմայե-
ցիները ոչ մի վնաս չեն կրում: Կայսրը նրա աղերսը վախի նշան համա-
րեց, չհասկացավ, որ նրանց նպատակը մարդայիտների գորաբանակի
լուծարքն էր, խաղաղությունը վերացնելու հարմար առիթի որոնումը:
Ինչ որ եղավ: Աբդալմելիքը կարգադրեց Մեքքայի տաճարը կառուցել,
որի համար ուղեց օղտագործել սուրբ Գեթսեմանիի⁴³⁷ սյուները: Կենի-
կոնի լողոթետ Սերգիոսը՝ Մանսուրի որդին⁴³⁸, մի շատ քրիստոսասեր,
նույն այն Աբդալմելիքի շատ մտերիմ մի անձնավորություն, Պաղեստի-
նի քրիստոնյաների առաջնորդը, ոչ պակաս քրիստոսասեր Պատրիկիո-
սը, մականունը Կլավսյուս, խնդրեցին այդ քայլին չդիմի, խոստացան
դիմել և համոզել Հուստինիանոսին այդ սյուների փոխարեն այլ սյու-
ներ ուղարկի: Ինչ որ եղավ:

[A. M. 6184]

[Հռոմայեցիների Հուս-
տինիանոս կայսեր] 7-րդ
տարին

[Արաբների առաջնորդ
Աբդալմելիքի] 9-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պալ-
դոս պատրիարքի] 6-րդ
տարին

Այդ տարի Հուստինիանոսը իր գաղթեցրած սկլավների մեջ ընտ-
րություն կատարեց, 30 հազար հողու ղինվորագրեց⁴³⁹, ղինեց, անվանեց
«արտակարգ զորք»⁴⁴⁰ և հրամանատար նշանակեց Նեվուլոս⁴⁴¹ անու-
նով մեկին: Նրանց վրա հույս գնելով, նա արաբներին գրեց, թե չեղյալ
է հայտարարում հաշտության պայմանագիրը: Այգ «արտակարգ զորքն»
առնելով, ինչպես և ողջ հեծելազորը, կայսրը շարժվեց դեպի ծովափնյա
Սեբաստուպոլիսը⁴⁴²: Արաբները ձևացնում էին, թե դեմ են խաղաղու-
թյան վերացմանը, որ իրենց այդ բանին կայսրն է մղում, նրա հեղհե-
ղուկությունը, և զինվելով, իրենք ես եկան Սեբաստուպոլիս: Վկայակո-
չելով երկուսի միջև երդումներով հաստատված պայմանագիրը, նյւանք
կոչ էին անում կայսեր չխախտել այն, քանդի աստված կդատի և կպա-
տուհասի մեղավորներին: Այն պատճառով, որ կայսրը այդ խոսքերին
ականջ անգամ չկախեց, ընդհակառակը, փութաց մարտի, արաբները
հաշտության պայմանագրի բնագրով [գլանափաթեթը] բացելով, դրո-
շակի փոխարեն երկար ձողի ծայրին կապեցին և Մոհամմեդ⁴⁴³ ղորավա-
րի գլխավորությամբ հռոմայեցիների վրա հարձակվեցին ու մարտ տվե-
ցին: Սկզբում արաբները պարտություն էին կրում: Մոհամմեդը հռոմա-
յեցիների դաշնակից սկլավների ղորավարի հետ գաղտնի բանակցեց,
նրան ոսկեդրամով լի մի կապարճ ուղարկեց, բազում խոստումներ տա-
լով խաբեց, համոզեց 20 հազար սկլավներով իր կողմն անցնել և դա
ա՛նա կանխորոշեց հռոմայեցիների փախուստը: Դրա վրա Հուստինիա-
նոսը նիկոմեդիայի ծոցի մոտ գտնվող Լեկատե կոչվող զառիթափ և
ծովափնյա վայրում նրանց մնացածներին, կանանցով և երեխաներով
հանդերձ, սրակոտոր արեց⁴⁴⁴:

[A. M. 6185]

[Հռոմայեցիների Հուս-
տինիանոս կայսեր] 8-րդ
տարին

[Արաբների առաջնորդ
Աբդալմելիքի] 10-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պալ-
դոս պատրիարքի] 7-րդ
տարին

Այդ տարի Հայաստանի պատրիկ Սմբատը⁴⁴⁵, իմանալով հռոմա-
յեցիների պարտության մասին, Հայաստանը արաբներին հանձնեց: Նը-
րանց ենթարկվեց նաև ներքին Պարսկաստանը՝ Խորասան կոչվածը, ուր

Սաբինոս անունով մի բախտախնդիր հանդես եկավ և սպանեց բազմաթիվ արաբների: Քիչ էր մնացել, որ նա գետահեղձ աներ հենց խագանին: Այսուհետև հագարացիները առավել ևս լկտիացած, ավարառեցին Ռոմանիան:

[A. M. 6186]

Աշխարհի արարչադուր-
ծության 6186 թ.

Քրիստոսի մարդեղու-
թյան 686 թ.

Հոռմայեցիների Հուստի-
նիանոս կայսեր 10-ամյա
խաղաղությունյան 9-րդ տա-
րին

Արարների առաջնորդ
Աբդալմելիքի 22-ամյա իշ-
խանության 11-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Կալ-
լինիկոս պատրիարքի⁴⁴⁶
12-ամյա աթոռակալության
1-ին տարին

Այդ տարի, հյուպերբերբետայոս⁴⁴⁷ ամսի 5-ին, շաբաթվա 1-ին օրը, ժամը 3-ին արևի խավարում եղավ, որով մի քանի պայծառ աստղեր ելան: Մոհամմեդը, իր հետ վերցնելով գաղթական սկիավներին՝ որպես Ռոմանիային քաջատեղյակ մարդկանց, Ռոմանիայի վրա արշավեց և բազում մարդկանց դերեվարեց: Ասորիքում խողերին բնաջնջեցին: Իսկ Հուստինիանոսն ղբաղված էր պալատական շենքերի կառուցմամբ: Նա կառուցեց Հուստինիանոսի տրիկլինոն⁴⁴⁸ կոչվածը, ինչպես և պալատի շրջապարիսպը: Նա շինարարության պետ⁴⁴⁹, տեր ու տիրական նշանակեց իր սակելլարիոս և ներքինապետ Ստեփանոս Պարսկին, մի շատ արյունարբու և դաժան մարդու, որն անգթորեն, առանց հագենալու ձաղկում էր բանվորներին, անգամ քարկոծում նրանց և նրանց վերակացուններին: Երբ կայսրը [քաղաքից] բացակայում էր, ալդ վայրի գաղանր հանդգնեց անգամ նրա մորը՝ ավգուստա Անաստասիային կաշեփոկով մտրակա արել, կարծես նա երեխա լիներ: Նա շատ վատ էր վերաբերվում նաև քաղաքի ողջ բնակչությանը, որի պատճառով կայսրը ատելի դարձավ: [Կայսրը] գենիկոնի լոգոթետի⁴⁵⁰ պաշտոնում նշանակեց ոմն աբբա, անունը Թեոդորոս, որն անցյալում անապատական էր Թրակիայի Ստենոնի⁴⁵¹ շրջանում: Սա ևս սարսափելի ու շատ սանձարձակ մարդ էր, որ պետության բազում իշխանավորների, երևելի մարդկանց, ոչ միայն պաշտոնյաների, այլև քաղաքի բնակիչների, առանց պատճառի, առանց այլևայլի, տուգանում էր, կաշառք պահանջում, գրավում ունեցվածքը, պարանից կախում և հարդով մխարկում: [Քաղաքի] էպարքոսն էլ կայսերական հրամանով բազում մարդկանց երկար ժամանակով բանտ նետեց: Այդ բոլորը ավելի ևս բորբոքեցին ժողովրդի ատելությունն ընդդեմ կայսեր:

Կալսրր Կալլինիկոս պատրիարքից պահանջում էր, որ նա աղոթք ասի պալատի մոտ ղտնվող մետրոպոլիտի սուրբ աստվածածնի եկեղեցին քանդելու համար: Կալսրն ուղղում էր եկեղեցու տեղում ջրավաղան: Կառուցել և վենետներ ղեմոսի տրիբունաներ⁴⁵² Կալսեր այդտեղ ընդունելու համար: Բայց պատրիարքն ասաց. «Եկեղեցու կառուցման համար աղոթք ունենք, բայց եկեղեցի քանդելու վերաբերյալ մեղ աղոթք չեն ավանդել»: Երբ Կալսրը ճնշում գործադրեց՝ ամեն կերպ պահանջելով աղոթքը, պատրիարքն ասաց. «Փառք միշտ համբերող աստծուն, այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից, ամեն»: Այդ խոսքերը լսելով, քանդեցին եկեղեցին և ջրավաղանը կառուցեցին, իսկ մետրոպոլիտի եկեղեցին շինեցին Պետրիոնում⁴⁵³:

[A. M. 6187]

[Հոռմայեցիների Հուս-
տինիանոս Կալսեր] 10-րդ
տարին

[Արարների առաջնորդ
Արղալմելիքի] 12-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կալ-
լինիկոս սլատրիարքի] 2-րդ
տարին

Այդ տարի Մոհամմեդն արշավեց Չորրորդ Հայքի վրա և բազում գերիներով վերադարձավ⁴⁵⁴:

Նույն տարին Հուստինիանոսը գահընկեց արվեց հետևյալ կերպ: Նա պատրիկ և զորավար Ստեփանոսին, մականունը Ռուսիոս, հրաման էր տվել գիշերով Կոստանդնուպոլսի ղեմոսին ջաղդ տալ⁴⁵⁵ սկսելով պատրիարքից: Լեոնտիոս պատրիկը, որը նախկինում Անատոլիկոն [բանակաթեմի] զորավարն էր եղել, հաջող պատերազմ մղել, նաև երեք տարի բանտ նստել, հանկարծ մեղադրվեց և ետ կանչվելով, Հելլադոս [բանակաթեմի]⁴⁵⁶ զորավար նշանակվեց: Նրան հրաման տրվեց երեք դրոմոններով նույն օրն իսկ հեռանալ քաղաքից: Նույն գիշերը Սոֆիայի Հուլիանոսյան նավահանգստում⁴⁵⁷, Մավրոսի⁴⁵⁸ մոտ, նա պատրաստվում էր քաղաքից նավել և հրաժեշտ էր տալիս իր մոտ եկած ընկերներին, որոնց մեջ էին նրա մտերիմներ Կալլիստրատոսի վանքի վանական և աստղաբաշխ Պավղոսը, նախկին կլեյսուրարի Գրիգոր Կապադովկացին, որն հետագայում վանական դարձավ և Ֆլորոսի [վանքի] վանահայր: Երբ Լեոնտիոսը բանտում էր, նրանք շատ հաճախ էին այցելում նրան և վստահեցնում, թե նա հոռմայեցիների կալսր է դառնալու: Լեոնտիոսն ասաց նրանց. «Դուք ինձ բանտում վստահեցնում էիք, թի կալսր կդառնամ: Արդ, ես այժմ շարաշար հոգիս եմ ավանդելու: Չէ՞ որ ամեն րոպե ես մահվան եմ սպասում»: Նրանք ասացին. «Բավական է

ԼԵՈՆՏԻՈՍ

դու չգլանաս, իսկ դա անպայման կիրականանա: Դու միայն լսիր մեր խոսքը և հետևիր մեղա: Լեոնտիոսը, առնելով իր մարդկանց և ինչքան ղենք ու ունեք, շատ ծածուկ պրետորիոն⁴⁵՝ բարձրացավ: Նրանք թակելով դարբասն, ասացին, թե կայսրն է եկել այնտեղի ոմանց վերաբերյալ կարդադրություններ անելու: Երբ ժամանակվա հյուպարքոսին⁴⁶⁰ իմաց տրվեց և նա շտապ դալով բացեց դարբասները, Լեոնտիոսը բռնեց նրան, ապտակեց և ձեռքն ու ոտքը շղթայեց: Լեոնտիոսը մտավ բանտ, կապանքներից աղատեց բաղում աղնվական մարդկանց, որոնցից շատերը ղինվորականներ էին՝ վեց-ութ տարի բանտարկված, և զինելով, նրանց հետ դուրս եկավ ֆորում⁴⁶¹, գոչելով. «Ով քրիստոնյա է, թող սուրբ Սոֆիա գնա»: Նա բոլոր ղեզիոնները⁴⁶² մարգիկ ուղարկեց, հրամայելով նույն բանը հայտարարել: Քաղաքի բնակչությունն իրար անցած փութաց ղեպի եկեղեցու ջրավազանը, իսկ ինքը իր երկու վանական ղնկերների և բանսից ազատված մի քանի հայտնի մարդկանց ուղեկցությամբ բարձրացավ պատրիարքի մոտ պատրիարքարան: Նրան ևս նա գտավ շատ շփոթված՝ Ստեփանոս Ուստիոսի ստացած հրամանի պատճառով, համոզեց իջնել ջրավազանը և հայտարարել. «Հենց սա է Տիրոջ ծագեցրած օրը»: Ողջ բազմությունն աղաղակեց. «Փորփրվեն Հուստինիանոսի ոսկորները»⁴⁶³: Համայն ժողովուրդը խուժեց ղեպի ձիարշավաբան: Երբ լույսը ծագեց, Հուստինիանոսին սֆենգոնեի⁴⁶⁴ միջով բերեցին ձիարշավարան, քիթն ու լեզուն կտրեցին և խերսոն⁴⁶⁵ քստրեցին: Ամբոխը ձերբակալեց գենիկոնի լոգոթետ վանական Թեոդոտոսին և սակելլարիոս Ստեփանոս Պարսկին, նրանց ոտքերը ղվաններով կապեց և քարշ տվեց Մեսե պողոտայով, տարավ Յլի հրապարակը⁴⁶⁶ և կրակի տվեց, որից հետո Լեոնտիոսին կայսր հռչակեց⁴⁶⁷:

[A. M. 6188]

Հռոմայեցիների կայսր Լեոնտիոս: Թագավորեց 3 տարի:

[Հռոմայեցիների Լեոնտիոս կայսեր] 1-ին տարին	[Արաբների առաջնորդ Արդալմեխիթի] 13-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Կալինիկոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարի գահ բարձրացավ Լեոնտիոսը և հարևանների հետ խաղաղ մնաց:

[A. M. 6189]

[Հռոմայեցիների Լեոնտիոս կայսեր] 2-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Արդալմեխիթի] 14-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Կալինիկոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի վալիդն⁴⁶⁸ արշավեց Ռոմանիայի վրա և բազում գերիներով վերադարձավ: Ապստամբեց լազիկայի Սերդիոս պատրիկը, Բարնուկիոսի որդին, և լազիկան արաբներին հպատակեցրեց:

[A. M. 6190]

[Աշխարհի արարչագործության] 6190 թ.

[Քրիստոսի մարդնդության] 690 թ.

[Հոռմայեցիների լեոնտիոս կայսեր] 3-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 15-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կալիսիկոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի արաբներն արշավեցին Աֆրիկայի⁴⁶⁹ վրա, առան այն և տեղում իբենց զորքից կայազոր հաստատեցին: Լեոնտիոսը, իմանալով այդ մասին, մի կարող մարդու, Հովհաննես պատրիկին հոռմեական ողջ նավատորմիղով այնտեղ ուղարկեց: Հասնելով Կարթագեն, նա պատերազմով բացել տվեց այնտեղի նավահանգիստը [փակող] շղթան, թշնամիներին փախուստի մատնեց, երկրից վռնդեց և ազատագրեց Աֆրիկայի բոլոր բերդերը: Տեղում սեփական կալազոր՝ թողեց, կատարվածի մասին հայտնեց կայսեր և, սպասելով նրա կարդադրություններին, տեղում ձմեռեց: Ամիրապետը⁴⁷⁰, իմանալով այդ մասին, նրանց դեմ շատ ավելի հզոր ու մեծ նավատորմիղ ուղարկեց, մարտ տալով վերոհիշյալ Հովհաննեսին, իր նավատորմիղով հանդերձ նավահանգրստից քշեց, [քաղաքը] օղակի մեջ առավ, իսկ ինքն էլ դրսում բանակեց: Վերոհիշյալ [Հովհաննեսը] ճամփա ընկավ դեպի Ռոմանիա, կայսրից ավելի մեծ ուժ ստանալու մտադրությամբ: Դեպի կայսրը դնալու ճանապարհին նա հասավ Կրետե: Զորքը, սակայն, սեփական հրամանատարների ազդեցության տակ, չէր ուղում կայսեր մոտ վերադառնալ (նրան վախն ու ամոթն էր համակել) և նա վճիռ է կայացնում. կայսեր գահընկեց հայտարարում և Կորիկոսում նստող Կիբյուրեոտների [բանակաթեմի]⁴⁷¹ դրունդար Ապսիմարոսին կայսր հռչակում՝ Տիբերիոս վերանվանելով: Երբ Լեոնտիոսը Կոստանդնուպոլսի նեորեսիոն⁴⁷² նավահանգիստն էր մաքրում, քաղաքում ժանտախտ բռնկվեց և շորս ամսվա ընթացքում բաղում կյանքեր խլեց: Ապսիմարոսը իր նավատորմիղով տեղ հասավ և խարիսխ գցեց Սիկեոմ՝ քաղաքի ղիմացի ավուր Որոշ ժամանակ քաղաքացիները չէին ուղում Լեոնտիոսին ղավել, բայց դավեցին Վլախեոնայի անմարտկոց պարիսպը պահպանող զրսեցի հրա-

ՏԻՔՆԵՐԻՈՍ II ԱՊՍԻՄԱՐՈՍ

մանատարները, որոնց՝ սարսափելի երդումներով սուրբ սեղանից վերցրել և տվել էին ցամաքային պարսպի բանալիները: Ահա սրանք նենդաբար հանձնեցին քաղաքը: Ծովային հետևակը, մտնելով քաղաքացիների տները, կողոպտեց նրանց: Ապսիմարոսը կտրեց լեոնտիոսի քիթը և հրամայեց նրան արդելափակել Դելմատոսի վանքում⁴⁷³, իսկ նրա իշխաններին ու մտերիմներին, որպես նրա հետ մինչև մահ գնալու ուխտած, գանահարեց, բռնագրավեց նրանց ունեցվածքը և աքսորեց: Իսկ իր հարազատ եղբայր Հերակլիոսին, որպես շատ կարող մարդու, դրսի հեծելադորի գլխավոր հրամանատար նշանակելով, Կապադովկիայի և կլեյսուրների կողմերն ուղարկեց՝ թշնամիների վրա հսկելու և նրանց հետևելու:

[A. M. 6191]

Աշխարհի արարչադոր- Քրիստոսի մարդեղու-
ծություն 6191 թ. թյան 691 թ.

Հռոմայեցիների Ապսի- Արարների առաջնորդ Կոստանդնուպոլսի Կալ-
մարոս կայսեր 7-ամյա Աբդալմելիքի 22-ամյա իշ- լինիկոս պատրիարքի 12-
թաղավորության 1-ին տա- խանության 16-րդ տարին ամյա աթոռակալության
րին 6-րդ տարին

Այդ տարի թագավորությանը տիրացավ Ապսիմարոսը⁴⁷⁴: Պարսկաստանում ապստամբություն բարձրացրեց Աբդեռահմանը, որը տիրեց երկրին և հազանին⁴⁷⁵ այնտեղից հալածական արեց:

[A. M. 6192]

[Հռոմայեցիների Ապսի- [Արարների առաջնորդ [Կոստանդնուպոլսի Կալ-
մարոս կայսեր] 2-րդ տարին Աբդալմելիքի] 17-րդ տարին լինիկոս պատրիարքի] 7-րդ
տարին

Այդ տարի սաստիկ մահ տարածվեց եղավ: Մահամեղը արաբական մեծածիլ ղորքով Աբդեռահմանի դեմ արշավեց և, գրավելով Պարսկաստանը, միացավ հազանին: Նրանք պատերազմելով Աբդեռահմանի դեմ, սպանեցին նրան և Պարսկաստանը հազանին վերադարձրին: Իսկ հռոմայեցիներն արշավեցին՝ Ասորիքի վրա, եկան մինչև Սամոսատ, ասպատակեցին մերձակա շրջանները, շատերին կոտորեցին, ինչպես պատմում են՝ 200 հազար արաբ: Նրանք մեծ ավարով և բազում արաբ գերիներով վերադարձան, նրանց մեջ անչափ մեծ սարսափ տարածելով:

[A. M. 6193]

[Հոռմայեցիների Ապսի-մարոս կայսեր] 3-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Արղամեիթի] 18-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Կալ-լինիկոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարի Աբդելան⁴⁷⁶ Ռոմանիայի վրա արշավեց, պաշարեց Տու-րանտան, բայց հաջողութուն չունենալով, վերադարձավ ու կառուցեց Մոպսուեստիան, որտեղ և կայազոր հաստատեց:

[A. M. 6194]

[Հոռմայեցիների Ապսի-մարոս կայսեր] 4-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Աբդամեիթի] 19-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Կալ-լինիկոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարի Վահանը, մականունը Հեպտադեմոն⁴⁷⁷, Չորրորդ Հայքը արաբներին հպատակեցրեց, իսկ Ապսիմարոսը նիկեփոր պատրիկի որդի Ֆիլիպպիկոսին, որպես թագավորելու ցնորքներով տարված, Կեֆա-լոնիա աքսորեց: Նա պատմում էր, թե երազում արծիվը իր գլխին ստվեր էր անում: Կայսրը, լսելով դա, նրան իսկույն աքսորեց:

[A. M. 6195]

[Հոռմայեցիների Ապսի-մարոս կայսեր] 5-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Արղամեիթի] 20-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Կալ-լինիկոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարի հայոց նախարարները⁴⁷⁸ սարակինոսների դեմ ապստամ-բեցին և Հայաստանում եղած սարակինոսներին կոտորեցին: Նրանք հապճեպ Ապսիմարոսին դիմեցին և հռմայեցիներին իրենց երկիրը բերեցին: Մոհամմեդը, արշավելով նրանց դեմ, շատերին կոտորեց, Հայաստանը սարակինոսներին հպատակեցրեց, իսկ հայոց մեծամեծնե-րին մի տեղ հավաքելով, ողջակեզ արեց⁴⁷⁹: Նույն այդ ժամանակ Ազա-րը տասը հազարանոց զորքով Կիլիկիայի վրա արշավեց: Կայսեր եղ-բայր Հերակլիոսը հանդիպելով նրանց, շատերին ջարդ տվեց, իսկ մնա-ցածներին շղթայակապ կայսեր ուղարկեց:

[A. M. 6196]

[Հոռմայեցիների Ապսի-մարոս կայսեր] 6-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Արղամեիթի] 21-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Կալ-լինիկոս պատրիարքի] 11-րդ տարին

Այդ տարի հունեիի .որդի Եզիդը Կիլիկիայի վրա արշավեց: Կայսեր Եղբայր Հերակլիոսը պաշարեց և գրավեց Սիս բերդը⁴⁸⁰, [Եզիդին] մարտ տվեց և սպանեց տասներկու հազար արաբ: Հուստինիանոսը, որ հերսոնոսում էր մնում, հայտարարում էր, թե ինքը վերստին է թագավորելու: Տեղի բնակիչները, վախենալով կայսրից, որոշեցին կամ սպանել Հուստինիանոսին, կամ էլ բռնել և կայսեր ուղարկել: Հուստինիանոսը, իմանալով դա, կարողացավ ճողոպրել և, հասնելով Դարաս⁴⁸¹, խնդրեց հանդիպել խազարների խաքանին⁴⁸²: Վերջինս, իմանալով այդ մասին, Հուստինիանոսին փառք ու պատվով ընդունեց և իր հարազատ քրոջ՝ Թեոդորային⁴⁸³ նրան կնության տվեց: Փոքր անց խաքանի թույլտվությամբ նա իջավ Ֆանագորիա⁴⁸⁴ և Թեոդորայի հետ այնտեղ հաստատվեց: Ապսիմարոսը, տեղեկանալով այդ մասին, դիմեց խաքանին, բազում նվերներ խոստացավ, եթե վերջինս Հուստինիանոսին կենդանի, կամ ծայրահեղ դեպքում նրա գլուխը, իրեն ուղարկի: Խաքանը ընդառաջ գնաց նրա խնդրքին և Հուստինիանոսի մոտ թիկնապահներ ուղարկեց, որոնք իբրև թե նրան պաշտպանելու էին իր հայրենակիցների դավերից: Նա հանձնարարեց տեղում դնելով իր ներկայացուցիչ Պապացիսին և Բոսպորի արխոնտ Բալգիցիսին⁴⁸⁴ իր կարգադրություներն ստանալուն պես սպանեն Հուստինիանոսին: Խաքանի մի ծառան սակայն Թեոդորային տեղյակ պահեց, այդ մասին իմացավ և Հուստինիանոսը, որը հրավիրելով վերոհիշյալ Պապացիսին մասնավոր խոսակցության, նրան աղեղի լարով խեղդամահ արեց, ինչպես և Բոսպորի արխոնտ Բալգիցիսին: Այնուհետև նա փութանակի Թեոդորային հաղարիա ուղարկեց, իսկ ինքը Ֆանագորիայից ծածուկ փախչելով, իջավ Տոմիս⁴⁸⁵: Ջկնորսական սարքին մի նավակ գտնելով, մտավ մեջը և նավարկելով Ասագի⁴⁸⁶ ափով եկավ մինչև հերսոնի մոտ գտնվող Սյումբոլոնը: Նա գաղտնի մարդ ուղարկեց հերսոն և իր մոտ կանչեց Վարազբակուրին⁴⁸⁷, նրա եղբոր, նաև Սալիբասին, Ստեփանոսին, Մորոպավղոսին և Թեոփիլոսին: Ահա սրանց հետ նա նավ նստեց և անցավ հերսոնի փարոսը, ապա նեկորոպելեն⁴⁸⁸, Դանապրի և Դանաստրի գետաբերանը: Փոթորկի հանդիպելով, բոլորն էլ հուսաբեկ եղան: Հուստինիանոսի մտերիմ Միակենս⁴⁸⁹ ասաց նրան. «Ահա, տեր, մենք կորած ենք, փրկվելու համար աստծուն ուխտիր, որ եթե նա վերադարձնի քեզ քո թագավորությունը, գուք և ոչ մի թշնամուց վրեժխնդիր չես լինելու»: Նա զայրացած պատասխանեց. «Եթե նրանցից որևէ մեկին խնայեմ, թող աստված ինձ այստեղ ջրասույդ անի»: Նա փոթորկից անվնաս դուրս գալով, մտավ Դանուբ գետը: Նա Ստեփանոսին Բուլղարիայի տեր Տերվելիսի⁴⁹⁰ մոտ

ուղարկեց՝ իր պապենական թագավորութեանը տիրանալու համար օգնութիւն խնդրելու, խոստանալով նրան տալ բազում նվերներ, նաև իր դստեր՝ կնութեան: Տերվելիսը նրան երգվեց կատարյալ հնազանդութիւն և աջակցութիւն, պատվով ընդունեց Հուստինիանոսին, ապա ոտքի հանեց իրեն հպատակ բուլղար և սկլավ ժողովուրդը և հաջորդ տարի զենքերն առած շարժվեցին դեպի թագավորանիստ քաղաքը:

[A. M. 6197]

Աշխարհի արարչագործութեան 6197 թ. Բրիստոսի մարդնդութեան 697 թ.

Հոռմայեցիների Ապսիմարոս կայսեր 7-ամյա թագավորութեան 7-րդ տարին Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի 22-ամյա իշխանութեան 22-րդ տարին Կոստանդնուպոլսի Կալիսիկոս պատրիարքի 12-ամյա աթոռակալութեան 12-րդ տարին

Այդ տարի մեռավ արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքը: Իշխեց նրա որդի Վալիդը⁴⁹¹:

Նույն տարին Հուստինիանոսը Տերվելիսի և նրան դաշնակցած բուլղարների հետ հասավ թագավորանիստ քաղաքը և բանակեց Խարսիոսի դարբասից⁴⁹² սկսած մինչև Վախեռնա: Նրանք երեք օր դիմում էին քաղաքի բնակիչներին, բայց նրանցից հայհոյանք էին լսում, նրանց հետ խոսել անգամ չէին ուզում: Հուստինիանոսը մի քանի հայրենակիցներով, առանց մարտ տալու, ստորգետնյա ջրմուղի միջով անցավ քաղաք և հեղաշրջման խուճապ ստեղծելով, տիրացավ քաղաքին: Նա կարճ ժամանակով հաստատվեց Վախեռնայի պալատում:

[A. M. 6198]

Հոռմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր երկրորդ թագավորութիւն⁴⁹³: Իշխեց 6 տարի:

Արաբների առաջնորդ Վալիդ: Իշխեց 9 տարի:

Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարք⁴⁹⁴: Աթոռակալեց 6 տարի:

[Հոռմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 1-ին տարին [Արաբների առաջնորդ Վալիդի] 1-ին տարին [Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Հուստինիանոսը վերստին տիրացավ դահին, իսկ Տերվելիսին, բազում նվերներով, թագավորական սպասքներով, խաղաղու-

թյամբ ետ ուղարկեց⁴⁹⁵։ Ապսիմարոսը քաղաքը լքելով, փախավ Ապոլ-
լոնիաս⁴⁹⁶։ Նրան հետապնդեցին, բռնեցին և Հուստինիանոսի մոտ բե-
րեցին։ Հերակլիոսին էլ Թրակիայից շղթայակապ բերեցին, իրեն դաշ-
նակցած բոլոր արխոնտների հետ միասին։ Հուստինիանոսը բոլորին
պարսպի վրա կախեց։ Նրա կարգադրությամբ բովանդակ միջերկրյա-
քում⁴⁹⁷ նրանց կողմնակիցներից շատերին բռնեցին և, մեղավոր թե ան-
մեղ, նույնպես կոտորեցին։ Կայսրը Ապսիմարոսին և Լեոնտիոսին շղ-
թայակապ ամբողջ քաղաքով մեկ ծանակեց։ Ձիարշավական մրցում-
ների ժամանակ, երբ Հուստինիանոսը բազմած էր իր գահին, նրանց
բարձ տվեցին և զցեցին նրա ոտքերը։ Հուստինիանոսը ոտքը դրեց նը-
րանց պարանոցին և այդպես պահեց մինչև ձիարշավի առաջին շրջանի
ավարտը։ Դեմոսը գոչեց. «Դու իժի և քարբի վրա կոխեցիր, առյուծ ու
վիշապ տրորեցիր»⁴⁹⁸։ Հուստինիանոսը նրանց ուղարկեց Կյունեգիոն⁴⁹⁹,
ուր և գլխատեց։ Նա Կալլինիկոս պատրիարքին կուրացրեց և Հռոմ աք-
սորեց, պատրիարքական աթոռին նստեցրեց Ամաստրիս կղզու⁵⁰⁰ անա-
պատական Կյուրոսին, քանզի նա կանխագուշակել էր իր երկրորդ թա-
գավորության մասին։ Նա անթիվ, անհամար քաղաքական ու զինվորա-
կան գործիչների կոտորեց, շատերին պարկերի մեջ գցելով ծովը նետեց
և դառն մահվան արժանացրեց, ուրիշներին ճաշի կամ ընթրիքի հրավի-
րեց, որի ավարտից հետո ոմանց կախեց, ոմանց էլ սրակոտոր արեց։ Բո-
լորին մեծ սարսափ համակեց։ Այնուհետև հազարիայից իր կնոջ բերե-
լու համար տորմիդ ուղարկեց, բայց ճանապարհին բազում նավեր
մարդկանցով հանդերձ ջրասույզ եղան։ Խաբանը, իմանալով այդ մա-
սին, հայտնեց նրան. «Հիմար, չէի՞ր կարող կնոջդ տանելու համար եր-
կու կամ երեք նավ ուղարկել և շոշնչացնել այդքան մարդկանց։ Գուցե
կարծում ես, որ կնոջդ էլ պիտի պատերազմով առնես։ Քեզ որդի է
ծնվել, մարդ ուղարկիր, երկուսին էլ տար»։ Հուստինիանոսն ուղարկեց
Թեոփիլակտոս կուբիկուլարիոսին և բերել տվեց Թեոդորային՝ և նրա որ-
դի Տիբերիոսին, որոնց թագադրեց։ Նրանք իր հետ թագավորեցին։

[A. M. 6199]

Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարք⁵⁰¹։ Աթոռակալեց երեսուն տա-
րի։

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

[Հոռմայեցիների Հուս-
տինիանոս կայսեր] 2-րդ
տարին

[Արաբների առաջնորդ
Վալիդի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կյու-
րոս պատրիարքի] 2-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես
պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի թշվառական Վալիդը, քրիստոնյաների հանդեպ նախան-
ձով տարված, հափշտակեց Դամասկոսի ամենասուրբ կաթողիկե եկեղե-
ցին. տաճարը շատ էր գեղեցիկ: Նա կարգադրեց պետական հաշվեմատ-
յանները հունարեն չկազմել, այլ արաբերեն, բացառյալ թվանշանները,
քանզի նրանց տառերով⁵⁰² անհնարին է գրել միանիշ, երկանիշ, եռանիշ
թվեր կամ ութ ու կես, կամ երեք: Այդ է պատճառը, որ մինչև օրս նը-
րանք քրիստոնյա նոտարներ են պահում:

[A. M. 6200]

Աշխարհի արարչադոր-
ծության 6200 թ.

Քրիստոսի մարդեղու-
թյան 700 թ.

Հոռմայեցիների Հուստի-
նիանոս կայսեր 6-ամյա
խաղաղորության 3-րդ տա-
րին

Արաբների առաջնորդ
Վալիդի 9-ամյա իշխանու-
թյան 3-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Կյու-
րոս պատրիարքի 6-ամյա
սխառակալության 3-րդ
տարին

Երուսաղեմի Հովհաննես
պատրիարքի 30-ամյա ա-
թոռակալության 3-րդ տա-
րին

Այդ տարի Հուստինիանոսը վերացրեց հոռմայեցիների և բուլղար-
ների միջև կնքված հաշտության պայմանագիրը. հեծելազորը Թրակիա
անցկացնելով և նավատորմիղը մարտական վիճակի բերելով, նա բուլ-
ղարների և Տերվելիսի վրա հարձակվեց: Հասնելով Անքիալոս⁵⁰³, նավա-
տորմիղին կարգադրեց [քաղաքի] առաջ խարիսխ գցել, իսկ հեծելա-
զորին առանց որևէ պահակության և անկեղակարծ բանակել [քաղա-
քից] վերև դտնվող հովիտներում: Զորքը ոչխարների պես ցրվեց հո-
վիտներով մեկ խոտ հավաքելու, իսկ բուլղարների հետախույզները լեռ-
ներից տեսնելով հոռմայեցիների ողորմելի կարգուկանոնը, մի տեղ հա-
վաքվեցին, հանկարծակի գազանների պես նետվեցին և հոռմայեցիների
հոտին մեծ ջարդ տվեցին, բազում գերիներ վերցրին, ձի ու զենք ձեռք

ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ II ՎԵՐՍՏԻՆ

բերեցին: Հուստինիանոսը վերապրածների հետ բերդում ապաստանեց և երեք օր դարբասները փակ պահեց: Տեսնելով, որ բուլղարները չեն հեռանում, առաջինն ինքը կտրեց իր ձիու ջլերը, ապա հրամայեց բոլորին նույն բանն անել: Պարիսպների վրա հաղթական նշաններ թողնելով, նա դիշեր ժամանակ ու ծածուկ հեռացավ, խայտառակ կերպով մտավ քաղաք:

[A. M. 6201]

[Հռոմայեցիների Հուս- տինիանոս կայսեր] 4-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Վալիդի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կյու- րոս պատրիարքի] 4-րդ տարին	[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման⁵⁰⁴ ու Աբասը⁵⁰⁵ Մարիանոսի կողմից Մայու-մայի⁵⁰⁶ դիվանավորած [արաբական] ղորքի կրած ջարդից դադաղած, արշավեցին Տիանալի⁵⁰⁷ վրա, պաշարեցին այն ու ձմեռեցին այնտեղ: Կայսրը [արաբների] դեմ կռվելու և նրանց քշելու համար զորքով և շինականների աշխարհազորով երկու զորավար ուղարկեց, Թեոդորոս Կարտերուկասին⁵⁰⁸ և Թեոփիլակտոս Սալիբասին⁵⁰⁹: Սակայն նրանց մեջ ծագած գժտության պատճառով [արաբների] դեմ կռվի ձեռնարկեցին անկազմակերպ և պարտություն կրեցին, հազարավոր մարդիկ սպանվեցին, շատերն էլ գերի ընկան: Արաբները ձեռք գցեցին նաև սրանց տուլդոնն ու պարենը և շարունակեցին քաղաքի պաշարումը, մինչև որ գրավեցին այն: Մինչ այդ նրանց պարենը վերջացել էր և նրանք որոշել էին հեռանալ: Տիանա քաղաքի բնակիչները այդ բանի ականատես լինելով հուսաբեկ եղան և արաբներից անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ ստանալով, քաղաքից դուրս եկան դեպի արաբները, լքեցին քաղաքը, որը մինչև օրս էլ այդպես անմարդաբնակ է: Արաբները, սակայն, իրենց խոստումը դրժեցին և նրանց անապատը քշեցին, շատերին էլ ստրկացրին:

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

[A. M. 6202]

[Աշխարհի արարչագործութեան] 6202 թ.

[Քրիստոսի մարդեղութեան] 702 թ.

[Հոռմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 5-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Վալիդի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի Արասն արշավեց Ռոմանիայի վրա և բազմաթիվ գերիներով վերադարձավ: Հելիոպոլսի շրջանում նա սկսեց Գարիսի⁵¹⁰ կառուցումը:

[A. M. 6203]

[Հոռմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 6-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Վալիդի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի Օթմանն արշավեց Կիլիկիայի վրա և պայմանով բազում բերդերի տիրացավ: Դավաճանութեամբ [արաբների] ձեռքն անցավ և Կամախը՝ մերձակա շրջաններով: Հուստինիանոսը Մավրոս պատրիկին և Ստեփանոս պատրիկին, մականունը՝ Ասմիկտոս, մեծ նավատորմիղ հանդերձելով, Խերսոն ուղարկեց: Նա ռիս էր կապել, չէր մոռացել խերսոնցիների, բոսպորցիների և մյուս կլիմաների՝ իր դեմ կատարած ոտընձգությունը: Նավատորմիղը, որ բազկացած էր ամեն տեսակի նավերից՝ դրոմոններից, տրիերաններից, միրիադոզներից, ձկնորսական նավերից, մինչև անգամ խելանդիոններից, հանդերձել էին քաղաքում բնակվող սենատորները, արհեստավորները, դեմոտներն ու ամեն տեսակի պաշտոնյաները: Նրանց⁵¹¹ նա ճամփու դրեց, կարգադրելով սրածել հիշյալ բերդերի ողջ բնակչությունը, ոչ ոքի կենդանի չթողնել: Նրանց հետ ուղարկեց և էլիաս սպաթարին, որը պետք էր Խերսոնի կառավարիչ դառնար: Նրանք հասան Խերսոն և առանց որևէ դիմադրության տիրացան բերդերին, բոլորին սրի քաշեցին, խնայեցին միայն երեխաներին, որոնց ստրկացրին: Խերսոնի կառավարիչ Տուդոնոսին⁵¹², որպես խաբանի տեղապահի⁵¹³, ապա դիրքով ու ծաղումով առաջին քաղաքացի համար-

վող Զոյիլոսին և հերսոնի ուրիշ քառասուն երևելիների ու մեծամեծների՝ ընտանյոք հանդերձ շղթայակապ կայսեր ուղարկեցին, հերսոնի այլ յոթը հայտնի մարդկանց փայտե շամփուրի քաշելով, կրակի վրա խորովեցին։ Ուրիշ քսան հոգու էլ թևերը մեջքին կապոտած, խելամոլորների մեջ թռկով կապեցին, ապա խելանդիոնը քարերով լցրին և ջրասույզ արեցին։ Հուստինիանոսը կատարվածի մասին տեղեկանալով, երեսաների փրկության առթիվ գազազեց, նա հրամայեց նրանց անհապաղ իրեն ներկայանան։ Նավատորմիղը հոկտեմբեր ամսին ճանապարհ ընկավ և Տավրուրա⁵¹⁴ կոչվող աստղի ծագելու ժամանակ բաց ծով դուրս գալով, քիչ մնաց գլխովին ջրասույզ լինելու Փոթորկի դոհ գնացած մարդկանց թիվը հաշվեցին 73 հազար հոգի։ Հուստինիանոսը, տեղեկանալով այդ մասին, ամենևին էլ չտխրեց, ընդհակառակը, բերկրանքով լցվեց։ Հափշտակված լինելով օրեցօր սաստկացող մոլեգնությամբ, սպառնալիքներով մի ուրիշ նավատորմիղ ուղարկեց, հրամայելով ամեն ինչ վարի տալ ու գետնին հավասարեցնել, մինչև անգամ «որ միզիցէ զորմով»⁵¹⁵։ Այդ բերդերի [բնակիչները], իմանալով դա, որոշեցին պաշտպանվել, ստիպված լինելով չենթարկվել կայսեր, դիմեցին հազարիայի խաբանին և իրենց պաշտպանության համար զորք խնդրեցին։ Այդ ընթացքում գործի են անցնում նաև էլիաս սպաթարը, աքսորական Վարդանը⁵¹⁶, որն այն ժամանակ Կեֆալոնիայից ետ էր կանչվել՝ և նավատորմիղով հերսոնում էր գտնվում։ Հուստինիանոսը, լսելով այդ մասին, մի քանի դրոմոններով [հերսոն] ուղարկեց զենիկոնի լոգոթետ Կեորգ պատրիկին՝ Ասորի մականվանյալին, Հովհաննես էպարքոսին, Թրակլ-սիոնի տուրմարիս Քրիստափորին՝ երեք հարյուր զինվորներով։ Նրանց նա կարդադրեց, որ Տուղունոսն ու Զոյիլոսը պետք է վերահաստատվեն հերսոնում, խաբանին բացատրություններ տալու համար ապոկրիսիարիոս ուղարկեն, իսկ էլիասին ու Վարդանին իր մոտ բերեն։ Նրանք բոլորը խարիսխ գցեցին հերսոնում, բայց հերսոնի բնակիչները նրանց չընդունեցին։ Հաջորդ օրը քաղաքացիները թույլ տվեցին ներս մտնել միայն ղեկավարներին, բայց այնուհետև նրանց ետևից փակելով դարբասները, զենիկոնի լոգոթետին էպարքոսի հետ միասին սրի քաշեցին։ Տուղունոսին, Զոյիլոսին և վերոհիշյալ տուրմարիսին՝ երեք հարյուր զինվորներով խազարներին հանձնեցին, ուղարկեցին խաբանին։ Տուղունոսը ճանապարհին մեռավ, իսկ խաղաղները նրա փոխարեն տուրմարիսին և երեք հարյուր զինվորներին սպանեցին։ Այդ ընթացքում հերսոնցիները, ինչպես և մյուս բերդերի բնակիչները Հուստինիանոսին գահնակեց հայտարարեցին, իսկ իրենց մոտ աքսորված Ֆիլիպպիկոս Վարդա-

նին կայսր հռչակեցին: Հուստինիանոսը, իմանալով այդ մասին, էլ ավելի գազազեց, էլիաս սպաթարի երեխաներին իրենց մոր ծոցում սրի քաշեց. իսկ այդ կնոջը ստիպեց ամուսնանալ իր հնդիկ խոհարարի հետ: Այնուհետև մի նոր նավատորմիղ հանդերձելով, Մավրոս պատրիկի՝ Բեսոս մականվանյալի գլխավորությամբ [Խերսոն] ուղարկեց, տալով նրան բերդամարտության համար անհրաժեշտ խոյ, մեքենաներ և ամեն տեսակի քաղաքավեր միջոցներ, պատվիրելով Խերսոնի պարիսպները, ողջ քաղաքը գետնին հավասարեցնել, բնակչությունը մինչև վերջին մարդը կոտորել և իր կատարածի մասին հաճախակի զեկուցել: Նավարկելով նա հասավ [Խերսոն], խոյի օգնությամբ քանդեց Կենտենարեսսիոն, ինչպես և նրա մոտ գտնվող Սիագրոս կոչվող աշտարակները: Երբ վրա հասան խազարները, կռիվը դադարեց: Իսկ Վարդանը փախուստի դիմեց գեպի խաքանր: Նավատորմիղն այսպիսով ոչնչի չհասավ և այդ իսկ պատճառով չէր համարձակվում կայսեր մոտ վերադառնալ, և ըստիպված ինքը ևս Հուստինիանոսին գահընկեց հայտարարեց, իսկ Վարդանին՝ կայսր: Խաքանից նրանք խնդրեցին Ֆիլիպպիկոսին իրենց տա: Խաքանը նրանցից խոսք պահանջեց, թե Ֆիլիպպիկոսի չեն գավի, ապա և յուրաքանչյուրից՝ մեկական դահեկան: Զինվորներն իսկույն համաձայնեցին և ստացան Ֆիլիպպիկոս կայսեր: Երբ նավատորմիղն ուշացավ, որևէ զեկուցագիր էլ տեղ չհասավ, Հուստինիանոսը կռահելով դրա պատճառը, Օպսիկիոնի և Թրակեսիոնի [զորքի] մի մասով գնաց Սինոպ, Խերսոնում կատարվածի մասին տեղեկություններ ստանալու: Երբ նա զննում էր պերատիկա կողմերը⁵¹⁷, տեսնում է գեպի քաղաք նավող տոռմիոռ և առյուծի պես մոնչալով, ինքն էլ շտապեց գեպի քաղաք: Ֆիլիպպիկոսն իրենից առաջ տեղ հասնելով, գրավեց քաղաքը: Հուստինիանոսն եկավ Դամատրիս⁵¹⁸ և իր մարդկանցով այնտեղ բանակեց: Ֆիլիպպիկոսն առանց հապաղելու Մավրոս պատրիկին և Հովհաննես սպաթարին՝ մականունը Ստրուբոս, Տիբերիոսի դեմ է ուղարկում, իսկ էլիասին մի զորախմբով՝ Դամատրիս, Հուստինիանոսի դեմ, մոտ այլ զորախումբ էլ՝ փախուստի դիմած Վարազբակուրի: Մավրոսը, վերոհիշյալ Ստրուբոսի հետ զալով Վլախեոնա, Տիբերիոսին գտավ մի ձեռքով աստվածածնի սուրբ սեղանի սյունիկը բռնած, մյուս ձեռքով՝ պատվական [խաչա]փայտ, վզից էլ հմայիլ կախած: Բեմից ցած նրստած էր Անաստասիան, իր հոր մայրը, որն ընկնելով Մավրոսի ոտքերին, պաղատում էր շսպանել իր թոռ Տիբերիոսին, քանզի նա ոչ մի վատ բան չի գործել: Այդ միջոցին, երբ [Անաստասիան] նրա ոտքերն էր զրկած և արտասվալից աղերսում էր, Ստրուբոսը բեմ բարձրացավ և

բռնի քաշեց Տիբերիոսին: Նրանից նա վերցրեց պատվական [խաչա]-
փայտը, դրեց սուրբ սեղանին, հմայիլն էլ իր վղից կախեց: Տղային
տարան Կալլինիկեի վերին կողքի դռնով, մերկացրին և գետին փռելով
ոչխարի պես մորթեցին, ապա կարգադրեցին նրա մարմինն այսպես
կոչված Պավլինեի Սրբոց Անարծաթից տաճարում թաղել⁵¹⁹: Ձերբա-
կալվեց և Օպսիկիոնի կոմես Վարազբակուր պրոտոպատրիկը, որը նույն-
պես մահապատժի ենթարկվեց: Իսկ էլիասն իր ղինվորներով բարձրացավ
Դամատրիս և բանակցությունների մեջ մտավ այնտեղ դտնվող զորքի
հետ: Երբ Հուստինիանոսի ղինվորները նրանից անձեռնմխելիության
մասին երաշխիքներ ստացան, գլխովին լքեցին Հուստինիանոսին և փա-
խան: Նրան մենակ թողնելով, Ֆիլիպպիկոսի կողմն անցան: Վերոհիշ-
յալ էլիաս սպաթարը գազազած, հարձակվեց [Հուստինիանոսի] վրա,
բռնեց նրան վղից և իր գոտուց կապած դաշույնով նրա գլուխը կտրեց,
ապա այն Ռոմանոս սպաթարի միջոցով Ֆիլիպպիկոսին առաքեց, որը նույն
սպաթարի միջոցով արևմուտք ուղարկեց, մինչև Հռոմ: Նախքան Ֆիլիպ-
պիկոսի թագավորելը, Կալլիստրատոսի վանքի անապատական մի
հերետիկոս գուշակ, գնալով Ֆիլիպպիկոսի մոտ ասել էր. «Դու կայսր
կդառնաս»: Նա ցնցվեց, իսկ անապատականն ասաց. «Ինչո՞ւ ես հակա-
դրվում աստծո կամքին: Ես քեզ ասում եմ. վեցերորդ ժողովն⁵²⁰ ի շարս
եղավ, երբ թագավորես, մերժի՛ր այն և քո թագավորությունը ամուր
ու երկարամյա կլինի»: Նա երգվեց այնպես անել: Երբ Լեոնտիոսին փո-
խարինեց Հուստինիանոսը, Ֆիլիպպիկոսն անապատականի մոտ գնաց:
Վերջինս ասաց. «Անհոգ մնա, դա կլինի»: Երբ Ապսիմարոսը թագավո-
րեց, Ֆիլիպպիկոսը դարձյալ նրա մոտ ղնաց և նա կրկին ասաց.
«Անհոգ մնա, այն սպասում է քեզ»: Ֆիլիպպիկոսն իր ընկերներից մե-
կին վստահեց այդ զաղտնիքը, բայց նա գնաց հայտնեց Ապսիմարո-
սին: Վերջինս Ֆիլիպպիկոսին գանակոծեց, խուզեց և շղթայակապ Կե-
ֆալոնիա արքունիք: Հուստինիանոսն իր երկրորդ թագավորության ժա-
մանակ նրան ետ կանչեց: Ֆիլիպպիկոսը, համաձայն սուտանուն ա-
նապատական արքայի պահանջի, եպիսկոպոսների ստահոգ ժողով
գումարեց և մերժեց սուրբ և տիեզերական վեցերորդ ժողովը: Բայց
հենց այդ նույն տարին էլ տիսմարը կուրացվեց⁵²¹: Նա պալատում գը-
տած լինելով երկար տարիների ընթացքում նախկին կայսրերի կողմից
բռնագրավումների միջոցով և տարբեր պատրվակներով, հատկապես
հիշյալ Հուստինիանոսի կողմից կուտակված բազում դրամ ու փառահեղ
ունեցվածք, անհոգ կյանք էր վարում, ամբողջությամբ անխնա ու ա-
պարդյուն ցրիվ տալիս: Թեև զարգացած ու խոհեմ մարդու համարում

ԽԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՒՂԱՆՈՂ

ուներ նա, բայց կյանքում անամոթ ու ապիկար, ամեն ինչում անճարակ էր: Ի վերա ամենայնի նա հերետիկոս էր և շնացող: Նա Կյուրոս պատրիարքին հեռացրեց և նրա աթոռին իր համակիր, իր պես հերձվածող Հովհաննեսին⁵²² նստեցրեց:

[A. M. 6204]

Աշխարհի արարչադոր-
ծության 6204 թ.

Քրիստոսի մարդեղու-
թյան 704 թ.

Հռոմայեցիների Ֆիլիպ-
պիկոս կայսեր 2-ամյա թա-
գավորության 1-ին տարին

Արաբների առաջնորդ
Վալիդի 9-ամյա իշխանու-
թյան 7-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Հով-
հաննես պատրիարքի 3-
ամյա աթոռակալության
1-ին տարին

Երուսաղեմի Հովհաննես
պատրիարքի 30-ամյա ա-
թոռակալության 7-րդ տա-
րին

Այդ տարի Ֆիլիպպիկոսը արտաքսեց հայերին իր երկրից և ստիպեց բնակվել Մելիտենեում և Չորրորդ Հայքում⁵²³: Մասլաման գրավեց Ամասիան ու այլ բերդեր և ձեռք բերեց բազում գւրիներ: Ամասիայի Գեորգ եպիսկոպոսը տեղափոխվեց Մարտիրոպոլիս: Ֆիլիպպիկոսն առանց ամաչելու մոլեգնորեն հանդես եկավ սուրբ և տիեզերական վեցերորդ ժողովի դեմ, ջանալով չեղյալ հայտարարել նրա հաստատած աստվածային ղրույթները: Իրեն համախոհ նա գտավ ի դեմս Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի (նրան ինքն էր պատրիարք նշանակել, հեռացնելով Կյուրոս պատրիարքին, որին արգելափակեց խորայի վանքում)⁵²⁴: Իր համախոհների թվում էին նաև Կյուղիկոսի Գերմանոս եպիսկոպոսը, որ հետագայում Կոստանդնուպոլսի պատրիարք դարձավ, Կրետեի Անդրեաս եպիսկոպոսը, Նիկոլայոսը, որը կավկոդիականից⁵²⁵ բժշկագիտության մասնագետ դարձավ, իսկ այն ժամանակ քվեստոր էր, Ուեծ եկեղեցու սարկավագ էլպիդիոսը, խարսոփիլաքս Անտիոքոսը և սրբանց նմանները, որոնք գրավոր նզովեցին վեցերորդ սուրբ ժողովը: Բուլղարները Ֆիլեայի⁵²⁶ վրայով գաղտադողի խուժեցին Ստենոնը, մեծ ջարդ տվեցին, արշավեցին մինչև քաղաք, բնակիչներին գտան քաղաքից դուրս եկած՝ ճոխ ու հարուստ հարսանյաց հանդեսներով, առատ սեղաններով զբաղված, սեղաններ, որոնց վրա կային արծաթյա և այլ տեսակի սպասներ, և հասան մինչև Ոսկե դուռը, գերեվառեցին բովանդակ Խրակիան, անհամար անասուններ քշելով վերադարձան իրենց երկիրը: Արաբները նույնպես արշավեցին, Միսթիան ու այլ բերդեր գրավեցին, բազում ընտասիքների դերի տարան և անհամար քանակությամբ անասուններ քշեցին:

ՖԻԼԻՊՊԻԿՈՍ-ԱՆՏՈՆ

[A. M. 6205]

[Հռոմայեցիների Ֆիլիպ-
պիկոս կայսեր] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Վալիդի] 8-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Հով-
հաննես պատրիարքի] 2-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Հովհան-
նես պատրիարքի] 8-րդ
տարին .

Այդ տարի Աբասն արշավեց Ռոմանիայի վրա, Պիսիդիայի Անտիոքը գրավեց և բազում գերիներ վերցնելով վերադարձավ: Պերիտիոս⁵²⁷ ամսի 28-ին Ասորիքում ուժեղ երկրաշարժ եղավ: Այդ միջոցին լրացավ Ֆիլիպ-սիկոսի թագավորության երկրորդ տարին և տարեդարձի առթիվ ձիարշավական մրցումներ էին տեղի ունենում, որտեղ պրասինոսները հաղթանակ տարան: Կայսրը որոշեց Պենտեկոստեի շաբաթ օրը ձի նստած, շքախմբով, երաժշտությամբ դնալ լոգանք ընդունել Զեքսիպպոսի հանրային բաղանիքում և ապա մեծատոհմիկ քաղաքացիների հետ ճաշել: Միջօրեին, սակայն, երբ նա հանգստանում էր, Օպսիկիոնի կոմես Գեորգ պատրիկի՝ Բուրաֆոս մականվանյալի, ինչպես և Թեոդորոս Միակիս պատրիկի դրդմամբ Խրակիա բանակաթեմի տաքսատոսներով Ոսկե դռներից հանկարծակի ներս մտավ Օպսիկիոնի պրոտոստրատոր Լուֆոսը, խուժեց պալատ, Ֆիլիսպիկոսին գտավ կեսօրվա հանգիստն առնելիս, և բռնելով նրան, տարավ պրասինոսների օրնատորիոնը⁵²⁸ և այնտեղ կուրացրեց. այդ մասին ոչ ոք էլ չիմացավ: Հաջորդ, այն է Պենտեկոստեի օրը, երբ ժողովուրդը խռնվել էր Մեծ եկեղեցում, Արաբմիոս պրոտո-ասեկրետը, վերանվանվելով Անաստասիոս⁵²⁹, կայսր թաղադրվեց: Պենտեկոստեի հաջորդ շաբաթ օրը կուրացվեց Թեոդորոս Միակիսը, իսկ երկրորդ շաբաթ օրը՝ Գեորգ Բուրաֆոսը⁵³⁰, և Թեսաղոնիկե աքսորվեցին:

[A. M. 6206]

Աշխարհի արարչադոր-
ծության 6206 թ.

Քրիստոսի մարդեղու-
թյան 706 թ.

Հռոմայեցիների Արտե-
միոս կայսեր 2-ամյա թա-
գավորության 1-ին տարին

Արաբների առաջնորդ
Վալիդի 9-ամյա իշխանու-
թյան 9-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Հով-
հաննես պատրիարքի 3-ամ-
յա աթոռակալության 3-րդ
տարին

Երուսաղեմի Հովհաննես
սյատրիարքի 30-ամյա ա-
թոռակալության 9-րդ տա-
րին

Այդ տարի Մասլաման Ռոմանիայում ասպատակ սփռեց, ավարա-
ռեց Գալատիան և բաղում գերիներով ու թալանով վերադարձավ: Արտե-
միոսը հեծելազորի վրա խիստ կարող զորավարներ նշանակեց, շատ խո-
հեմ մարդկանց՝ քաղաքական գործերում, ինքն էլ անդործ նստեց: Իմա-
նալով, որ արաբները Ռոմանիայի դեմ ցամաքով ու ծովով արշավելու
նախապատրաստություն են տեսնում, Ասորիք՝ Վալիդի մոտ իշխաններ
ուղարկեց՝ Դանիել Սինոպցուն՝ Սինոպ քաղաքի պատրիկին և էպարքո-
սին, առերես խաղաղության շուրջ բանակցելու, բայց իրականում հանձ-
նարարելով ճշգրիտ հետախուզել և իմանալ նրանց ուժի և Ռոմանիայի
վրա շարժվելու մանրամասնությունների մասին: Նա գնաց և վերադառ-
նալով կայսեր զեկուցեց մայրաքաղաքի վրա արշավելու համար նրանց
ծովափին ու ցամաքափին վիթխարի ռազմական նախապատրաստության
մասին: [Կալսրը հրամայեց], որ [Կոստանդնուպոլսի] յուրաքանչյուր
բնակիչ իրեն երեք տարվա պարենով՝ ասլահովի, ով ի վիճակի չէ այդ
անել, քաղաքից հեռանա: Նա վերակացուներ նշանակեց և սկսեց հրա-
կիր ղրոմոններ ու ղիբրաններ շինել, հսկայական տրիբերաներ, վերանո-
րոգեց [քաղաքի] ծովափնյա պարիսպները, նմանապես և ցամաքային-
ները, աշտարակների վրա տեղադրեց նետարձակ, քարարձակ և այլ մե-
քենաներ: Իր հնարավորությունների սահմաններում քաղաքն ամրացնե-
լուց հետո, նա բաղում պարեն լցրեց թաղավորական շտեմարանները և
իրեն ասլահովեց:

[A. M. 6207]

Արաբների առաջնորդ Սուլեյման⁵³¹, Իշխեց 3 աարի: Կոստանդնու-
պոլսի Գերմանոս պատրիարք⁵³², Աթոռսկալեց 15 տարի:

[Հռոմայեցիների Արտե-
միոս կայսեր] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Սուլեյմանի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեր-
մանոս պատրիարքի] 1-ին
տարին

[Երուսաղեմի Հովհան-
նես պատրիարքի] 10-րդ
տարին

Այդ տարի վախճանվեց Վալիդը և նրա իշխանությունը ժառանգեց
Սուլեյմանը: Այդ նույն Արտեմիոսի, որ և Անաստասիոս, թագավորու-
թյան երկրորդ՝ ինդիկտիոնի 13-րդ տարին, օգոստոս ամսի 11-ին Կյու-
ղիկոսի մետրոպոլիտ Գերմանոսը դարձավ Կոստանդնուպոլսի [պատ-
րիարք]: Այդ առթիվ կարդացվեց սեղափոխության ներքոհիշյալ հրո-
վարտակը. «Ամենաբարեպաշտ երեցների, սարկավագների, բովանդակ

սուրբ կղերի, սրբազան սենատի և այս աստվածապահ մայրաքաղաքի քրիստոսասեր ժողովրդի վճռով ու ընտրությամբ, շնորհքն աստվածալին, որ միշտ ամոքում է տկարին և լրացնում պակասը, Կյուզիկոսի թեմի սրբազնագույն մետրոպոլիտը և եպիսկոպոսը տեղափոխվում է այս աստվածապահ մայրաքաղաքի պատրիարքություն: Սույն տեղափոխությունը կատարվեց առաքելական աթոռի սրբազնագույն երեց Միքայել ապոկրիսիարիոսի⁵³², մյուս քահանաների և եպիսկոպոսների ներկայությամբ, Արտեմիոս կայսեր թագավորության օրոք: Արտեմիոսը, տեղեկանալով, որ սարակինոսների նավատորմիդր Ալեքսանդրիայից նավել է Փյունիկե՝ նոճու առաջնորդ կտրելու համար, իր նավատորմիդի արագընթաց նավերն ընտրելով և նրանց մեջ Օպսիկիոն բանակաթեմից տաքսատոսներ նստեցնելով, հրամայեց բոլորին կենտրոնանալ Հռոդոսում: Նրանց զորավար և գլխավոր նա նշանակեց Մեծ եկեղեցու սարկավագ Հովհաննեսին, մականունը տեր Հովհաննեսիկ, որն այն ժամանակ գենիկոնի լոգոթետն էր: Երբ վերջինս Հռոդոս հասավ, նավերն էլ [նույն տեղում] հավաքվեցին, նա կարգադրեց հրամանատարներին նավեն դեպի Փյունիկե՝ հագարացիների փայտանյութն ու հանդերձանքը կրակի տալու համար: Բոլորը սիրով ընդունեցին դա, բացի Օպսիկիոնի [ղինվորներից]: Նրանք կայսեր դահրնկեց հայտարարեցին, իսկ Հովհաննես սարկավագին սրակոտոր արեցին: Դրա վրա նավատորմիդը երկուսի բաժանված, յուրաքանչյուրն իր տեղը վերադարձավ: Ոճրագործները շարժվեցին դեպի մայրաքաղաք, հասան Ադրամիտիոն⁵³⁴, բայց շունենալով դեկավար, Թեոդոսիոս անունով մի տեղացու, պետական հարկահավաքի, անբան ու հասարակ մի մարդու, դրդեցին կայսր դառնալ: Սակայն նա փախավ ու լեռան վրա թաքնվեց: Նրան գտան ու բռնի կայսր հռչակեցին: Արտեմիոսը, տեղեկանալով այդ մասին, քաղաքի տնօրինությունը թողեց իր մերձավորներին՝ պատրաստածը նավատորմիդով, զինեց նրանց, իսկ ինքը դնաց Նիկիա քաղաքն ու պատսպարվեց: Խռովարարները ոտքի հանելով համայն Օպոիկիոն բանակաթեմը և դոթոգրեկներին⁵³⁵, ձեռք են դրում բազմաթիվ մեծ ու փոքր առևտրանավեր և ցամաքով ու ծովով խրիսուպոլսի վրա շարժվում: Քաղաքի նավատորմիդը խարիսխ էր դրել սուրբ Սամասի նավահանգստում⁵³⁶: Վեց ամիս նրանք այնտեղ ամեն օր իրար դեմ կռիվ էին անում: Երբ քաղաքի նավատորմիդն այնուհետև դնաց խարիսխ զցեց քաղաքի նեորիոն նավահանգիստը⁵³⁷, Թեոդոսիոսն անցավ ու գրավեց Թրակիայի շրջանները: [Ապստամբները] դավաճանության օգնությամբ Վլախեոնայի դարբասից մտան քաղաք և առան այն: Իսկ Օպսիկիոնի անօրեն ղինվորները, գոթոգրեկների հետ միասին գիշերով խուժեցին

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

քաղաքացիների բնակարանները և շտեմանված թաղանեցին, ոչ ոքի չխնայելով: Արտեմիոսի քաղաքում թողած դեկավարներին և Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքին բռնելով, նիկիա ուղարկեցին, որպեսզի Արտեմիոսն ու նրա հետ եղողները համոզվեն [կատարվածի մասին]: Արտեմիոսը, տեսնելով նրանց, հուսաբեկ եղավ և անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ ստանալով, հանձնվեց ու վանականի սքեմը հագավ: Թեոդոսիոսը նրան ձեռք չտվեց, այլ Թեսաղոնիկե աքսորեց: Այսպիսով, Ֆիլիպպիկոսը թագավորեց 2 տարի և 9 ամիս, իսկ Արտեմիոսը 1 տարի և 3 ամիս: Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Լևոնը⁵³⁸, որ Արտեմիոսին էր պաշտպանում, Թեոդոսիոսին չենթարկվեց: Նրան համախոհ էր ու դաշնակից Արմենիականների բանակաթեմի զորավար հայադգի Արտավազդը⁵³⁹, որին նա խոստացավ իր զստեր կնուծյան տալ, ինչ որ արեց:

[A. M. 6208]

Աշխարհի արարչագործության 6208 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 708 թ.

Հռոմայեցիների թեոդոսիոս կայսեր 1-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Արաբների առաջնորդ Սուլեյմանի 3-ամյա իշխանության 2-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի 15-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին

Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի 30-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման արշավեց Կոստանդնուպոլսի վրա⁵⁴⁰, կանխավ ցամաքով Սուլեյմանի⁵⁴¹ գլխավորությամբ զորք ուղարկելով, իսկ Օմարին էլ՝ ծովով: Ինքն էլ շարժվեց նրանց ետևից՝ պատերազմական մեծ պատրաստությամբ: Սուլեյմանն ու Բաբրը, հասնելով Ամորիոն, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Լեոնին նամակ են դրում. «Մեր համոզմամբ դու ես արժանի հռոմայեցիների կայսր դառնալու: Արդ, եկ մեղմոտ, որ խաղաղության շուրջ բանակցենք»: Սուլեյմանը, տեսնելով, որ Ամորիոնը զորք չունի, որ [քաղաքը] զորավար [Լևոնի] հանդեպ թըշնամաբար է տրամադրված վերջինիս Արտեմիոսի դաշնակիցը լինելու պատճառով, պաշարեց այն, ուղենալով Մասլամային էլ այնտեղ ընդունել: Երբ [Սուլեյմանը] մոտեցավ քաղաքին, սարակինոսներն ուկսեցին Լևոնին կայսր ներբողել, կոչ անելով [քաղաքացիներին] նույն բանն անել: Ամորիոնի [բնակիչները], տեսնելով, որ սարակինոսները սիրով [Լևոնին] են ներբողում, իրենք էլ նույն բանն արեցին: Զորավար [Լևոնը], իմանալով, որ առանց տաքսատոսների ու հրամանատարների Ամո-

րիոնը կընկնի, հայտնում է Սուլեյմանին. «Եթե դու ցանկանում ես, որ ես քո մոտ գամ խաղաղության շուրջ բանակցելու, ապա ինչո՞ւ ես քաղաքը պաշարման ենթարկել»։ Նա պատասխանեց. «Դու եկ, և ես կգնամ»։ Զորավարը, նրանից խոսք վերցնելով, երեք հարյուր հեծյալներով նրա մոտ գնաց։ Հագարացիք, տեսնելով նրան, հաղան իրենց դրահներն ու լանջակալները և նրան ընդառաջ գնացին, բանակեցին իրենց հիմնական զորքից կես մղոն հեռու։ [Լևոնը] երեք օր գնաց եկավ նրանց մոտ, բանակեց խաղաղության և [արաբների] քաղաքից հեռանալու հարցի շուրջը, բայց նրանք պատասխանում էին. «Նախ դու հաշտությունը կնքիր, իսկ մենք դրանից հետո կգնանք»։ Զորավարն իմանալով, որ ուղում են իրեն բռնեն, երևելի սարակինոսներից շատերին ընթրիքի հրավիրեց։ Նրանց ընթրելու միջոցին Սուլեյմանը երեք հազար զրահակիր սարակինոսների ուղարկեց նրան շրջապատելու և շթողնելու, որ փախչի։ Պահակախումբը իմացավ դա և նրան հայտնեց. «Մեզ բազում հեծյալ սարակինոսներ են շրջապատած»։ Զուրեք անունով մի հեծյալ ներկայացավ [Լևոնին] և ասաց. «Ինչ որ ստրուկ ահագին դրամ գողանալով փախել է, դրա համար է, որ մենք ձի հեծանք»։ Զորավարը կռահեց նրանց խորամանկությունը և ասաց. «Անհոգ եղեք, մեր բերդերից որ մեկում էլ նա գնա, կգտնենք նրան»։ Բայց անհանգստացած այնուամենայնիվ կարողացավ իր մարդու միջոցով ծածուկ հայտնել Ամորիոնի բնակիչներին. «Աստծո սիրույն, շհանձնվենք, զգույշ, շուտով Մասլաման էլ կհասնի»։ [Քաղաքի] եպիսկոպոսը գնում է [Լևոնի] մոտ, իսկ վերջինս նրան նույն բանն է ասում։ Սուլեյմանն իմանալով, որ եպիսկոպոսը գնացել է նրա մոտ, գիմում է զորավարին. «Մեզ հանձնիր եպիսկոպոսին»։ Բայց նա թաքցրեց նրան և իր մարդկանցից մեկին կարգադրեց. «Մեր զրույցի միջոցին դու նրան այլ զղեստ հագցրու և փայտ կամ ջուր բերելու պատրվակով սարերն ուղարկիր»։ Երբ սարակինոսները համառում էին եպիսկոպոսի հարցում, զորավարն ասաց. «Նա այստեղ չէ։ Արդ, գուք ամիրայի մոտ գնացեք, ձեր ետևից ես էլ կգամ և ամեն ինչի շուրջ կխոսենք»։ Նրանք, մտածելով, որ երբ նա ամիրայի մոտ գա կշրջապասեն և կբռնեն, թողեցին նրան։ [Լևոնը]՝ իր երկու հարյուր մարդկանց հետ ձի նստեց և որսի դնալու պատրվակի տակ, թեքվեց դեպի ձախ։ Նրա հետ եղող սարակինոսների հարցին, թե «Ու՞ր ես դնում», նա պատասխանեց. «Հովիտը, ուղում եմ բանակատեղիս փոխեմ»։ Նրանք ասացին. «Միտքդ ծուռ է, մենք քո հետ չենք գա»։ Դրա վրա զորավարը դիմելով իր մարդկանց, ասաց. «Մեզ խոսք տվեցին, բայց մտադիր էին մեզ բռնել և մեր միջոցով քրիստոնյաներին կոտորել։ Նրանք մեր մարդկանցից և մեզ մնացած

ձիերից և ոչ մեկին ձեռք չեն գցի»։ Եվ տասը մղոն կտրելով, բանակեց։ Հաջորդ օրը նա [արաբների մոտ] ուղարկեց իր ստրասորների դոմեստիկոսին⁵⁴² և հայտնեց. «Թեև դուք ինձ խոսք տվեցիք, բայց մտադրել էիք ինձ նենգորեն բռնել։ Հենց դրա համար է, որ հեռացա»։ Մասլաման արդեն անցել էր կլեյսուրները, բայց Սուլեյմանն այդ մասին տեղյակ չէր։ Ամիրան ու զինվորներն ըմբոստացան Սուլեյմանի դեմ և «Ինչո՞ւ ենք նստել այս պարիսպների տակ և չենք գնում թալանի» ասելով, հավաքեցին իրենց վրաններն ու շարժվեցին։ Զորավարը նիկեաս տուրմարխին 800 զինվորով Ամորիոն մտցրեց, դուրս բերեց կանանց ու երեխաների մեծ մասը, իսկ ինքը գնաց Պիսիդիա։ Երբ Մասլաման Կապադովկիա հասավ, կապադովկացիք հուսաբեկ դիմեցին նրան՝ հանձնվելու խնդրանքով։ Մասլաման, իմանալով Թեոդոսիոս կայսեր գեպի զորավարը տաժող թշնամության մասին, ցանկացավ նրան իր կողմը քաշել, հաշտվել հետը և նրա միջոցով հպատակեցնել Ռոմանիան։ Նա նրանց ասաց. «Դուք զորավարի համախոհները չե՞ք»։ Նրանք պատասխանեցին, թե «Այո՛»։ Այնուհետև, թե. «Դուք նրա պես չե՞ք վարվում», թե «Այո՛»։ Դրա վրա նա ասաց. «Գնացե՛ք ձեր բերդերը և ոչ ոքից մի՛ վախեցե՛ք»։ Նա իր զինվորներին կարգադրեց շթալանել զորավարին ենթակա բոլոր շրջանները։ Զորավարը, իմանալով այդ մասին և կռահելով, որ Սուլեյմանը հայտնած պիտի լինի Մասլամային, թե թույլ է տվել իրեն՝ զորավարին, գնալու, նամակ է գրում Մասլամային, թե «Ես ուղում էի քո մոտ գալ, բայց երբ եղա Սուլեյմանի մոտ, նա ուզեց ինձ բռնել։ Դրա համար ես հիմա վախենում եմ քո մոտ գալ»։ Մասլաման ասում է զորավարի սուրհանդակին. «Գիտեմ, զորավարն ինձ խաբում է, որպեսզի նրա շրջաններին ձեռք չըտամ»։ Զորավարի սուրհանդակը պատասխանեց. «Ծիշտ չէ, [զորավարի] գրածը ստույգ է»։ Մասլամայի հարցին, թե «Ինչպիսի՞ն է Ամորիոնի դիրքը զորավարի նկատմամբ», նա պատասխանեց. «Լավ է, նրան է ենթարկվում»։ Մասլաման զայրացած, անպատվեց նրան ու ասաց. «Ինչո՞ւ ես ստում»։ Նա պատասխանեց. «Ամեն ինչ ասածիս պես է, [զորավարը] տուրմարխի գլխավորությամբ տաքսատոսներ է մտցրել [քաղաք], իսկ ավելորդ ընտանիքներին հեռացրել այնտեղից»։ Մասլաման լսելով դա շատ տխրեց և վրդովված նրան վռնդեց։ Նա ուրոշել էր ամռանը գրավել այն, ապա վերցնել նավատորմիղը և իջնել Ասիա ու ձմեռել։ Նա դարձյալ կանչեց զորավարի սուրհանդակին և հարցաքննեց նրան։ Վերջինս երդվեց, թե «Ասածս ամբողջությամբ ճշմարտություն է. տուրմարխի գլխավորությամբ հազար զինվոր [քաղաք] են մտել, իսկ [զորավարը] բնակիչների ողջ ունեցվածքը, ապա և չքավոր ընտանիքներին [քաղա-

քից] հեռացրել է»։ Մասլաման դրա վրա զորավարին նամակ գրեց, թե «Ե՛կ իմ մոտ, ես քեզ հետ կհաշտվեմ ու ամեն ինչ քո ուզածի պես կանեմ»։ Զորավարը, տեսնելով, որ նա արոեն մոտեցել է Մասսալենոնին⁵⁴³, որ հինգ օր հետո նա ոտք կդնի իր շրջանները, նրա մոտ երկու հյուպատոս⁵⁴⁴ ուղարկեց և հայտնեց. «Քո նամակը ստացա, քո առաջարկությունն ընդունեցի և ահա քո մոտ եմ դալիս, բայց, հարկավ, գիտես, ես զորավար մարդ եմ, հետևաբար ինձ հետ կլինի գույք, դրամ և զորք։ Արդ, դու յուրաքանչյուրի համար երաշխիք սուր։ Իթե իմ պահանջներին ընդառաջ գնաք, ես ողջ առողջ ու անվնաս վերադառնամ, լավ ու բարի»։ Հյուպատոսները նրան հանդիպեցին Թեոդոսիանա⁵⁴⁵ [վայրում]։ Մասլաման ասաց. «Տեսնո՞ւմ եք, որ խաբում է ինձ ձեր զորավարը»։ Նրանք պատասխանեցին. «Աստված մի արասցե»։ [Մասլաման], տալով նրանց պահանջած երաշխիքները, ճամփեց։ Այդ միջոցին, երբ հյուպատոսները ստորագիր գրություն մեկնում էին զորավարի մոտ, Մասլաման շկարողանալով իր հսկայական զորքով մի տեղում մնալ, գալիս է Ակրոյինոն⁵⁴⁶, Զորավարը, տեսնելով, որ [Մասլաման] արգեն ոտք է դրել իր շրջանները, քաշվեց Նիկոմեդիա։ Հանդիպելով Թեոդոսիոսի որդուն, բռնեց նրան ողջ թագավորական սպասավորությամբ ու պալատական պաշտոնեություն մեկնեց։ Մասլաման իջավ Ասիա, ձմեռեց այնտեղ, իսկ Օմարը՝ Կիլիկիայում։ Զորավարը, վերցնելով կայսեր որդուն և խորհրդակցելով իր մարդկանց հետ, եկավ Խրիսուպոլիս։ Թեոդոսիոսը, իմանալով կատարվածի մասին, խորհրդակցեց Գերմանոս պատրիարքի և սենատի հետ և լևոնի կողմից նույն պատրիարքի միջոցով իր անձնական խելիության եկեղեցու անսասանելիության մասին⁵⁴⁷ երաշխիքներ ստանալով, գահը զիջեց նրան։ Թեոդոսիոսը իր որդու հետ կղերական դարձան և իրենց մնացած կյանքն անցկացրին խաղաղության մեջ։ Մասլաման գալով Պերգամոն, պաշարեց և աստծո թույլտվությամբ ու սատանայի ներգործությամբ առավ այն։ Քաղաքի բնակիչները մի ինչ-որ կախարդի խորհրդով ծննդաբերելու մոտ մի կնոջ փորը բացեցին և վերցնելով մանկան կաթսայի մեջ եփեցին։ Կովել ցանկացող ամեն մեկը աստծուն խորշելի այս զոհաբերության արյունով ներկեցին իրենց աջ թևքը և այնուհետև թշնամիներին հանձնվեցին։

[A. M. 6209]

Հռոմայեցիների կայսր լևոն Իսավրացի⁵⁴⁸, Թագավորեց 24 տարի։

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

[Աշխարհի արարչադոր-
ծության] 6209 թ.

[Քրիստոսի մարդեղու-
թյան] 709 թ.

[Հոռմայեցիների լեոն
կայսեր] 1-ին տարին

[Արաբների առաջնորդ
Սուլեյմանի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեր-
մանոս սլատրիարքի] 3-րդ
տարին

[Նրուսադեմի Հովհաննես
սլատրիարքի] 12-րդ տարին

Այդ տարի թագավորեց լեոնը: Նա ծագումով Գերմանիկիայից⁵⁴⁹ էր, բայց իրականում՝ Իսավրիայից⁵⁵⁰: Հուստինիանոս կայսեր առաջին թագավորության ժամանակ նա իր ծնողների հետ վերաբնակեցվել էր Թրակիայի Մեսեմբրիա [քաղաքում]: [Հուստինիանոսի] երկրորդ թագավորության ժամանակ, երբ նա բուլղարների հետ իջավ, լեոնը նրան ընդառաջ ելավ 500 ոչխարից բաղկացած նվերով: Հուստինիանոսին դա ղուր եկավ և նրան իսկույն սպաթարի կոչում շնորհեց ու մտերմացավ հետը: Ոմանք նախանձից դրդված [լեոնին] ամբաստանեցին, թե իր թագավորության վրա աչք ունի: Սակայն երբ գրա շուրջ քննություն արվեց, նրանք խայտառակվեցին որպես զրպարտիչներ: Այնուամենայնիվ այդ օրվանից շատերն սկսեցին այդ մասին խոսել: Հուստինիանոսը թեև չէր ուղում նրան բացեիբաց վաստություն անել, բայց կասկածի որդը մտավ իր մեջ և նա նրան դրամ տալով, Ալանիա ուղարկեց՝ ալաններին Արադգիայի դեմ ոտքի հանելու համար (Աբաղգիան, Լաղիկան և Բբերիան սարակինոսների տիրապետության տակ էին գտնվում)⁵⁵¹: Նա գնաց Լաղիկա, դրամը թողեց Ֆասիս⁵⁵² [քաղաքում], մի քանի տեղացիներով գնաց Ապսիլիա⁵⁵³, անցավ Կովկասյան լեոներն ու եկավ Ալանիա: Հուստինիանոսը, կամենալով նրա ոչնչացման համար սլատրվակ ստեղծած լինել, մարդ ուղարկեց և Ֆասիսից առավ դրամը: Ալանները սպաթարին մեծ պատիվներով ընդունեցին, նրա առաջարկներին ընդառաջ գնացին և ներխուժելով Աբաղգիա, գերեվարեցին այն: Աբաղգների տերը հայտնում է ալաններին, թե «Հուստինիանոսը, երևի, սրանից ավելի խաբեբաւ մարդ չուներ, որ ուղարկեր և ձեզ մեր դեմ դրդեր՝ ձեր հարևանների: Նա ձեզ դրամ խոստացավ, բայց խաբեց, քանզի Հուստինիանոսը մարդ ուղարկեց և այդ դրամն առավ: Արդ, դուք մեզ հանձնեք նրան, մենք ձեզ երեք հազար դահեկան կտանք, մեր դարավոր բարեկամությունն էլ թող անխախտ մնա»: Ալանները պատասխանեցին, թե «Մենք նրան ընդառաջ դնացինք ոչ թե դրամի սիրույն, այլ կայսեր հանդեպ տածած մեր սիրո»: Աբաղգները դարձյալ մարդ ուղարկեցին նրանց մոտ, ասելով, թե «Մեզ տվեք նրան, կտանք վեց հազար դահեկան»: Ալանները, ցանկանալով հետախուղել աբաղգների երկիրը, համաձայնվեցին վեց հազար դահե-

կանի դիմաց հանձնել սպաթարին։ Ալանները սպաթարին ամեն ինչի մասին տեղյակ պահեցին և ասացին. «Ինչպես տեսնում ես, Ռոմանիա տանող ճանապարհը փակ է, ինչպես պիտի գնաս հայտնի չէ։ Եկ դիմենք խորամանկության, ձևացնենք, որ հանձնում ենք քեզ, նրանց մարդկանց հետ մեր մարդկանց կուղարկենք, կհետախուզենք նրանց կլեյսուրները, ասպատակ կսփռենք և կավերենք նրանց երկիրը, որով կատարած կլինենք մեր ծառայությունը»։ Եվ ահա, ալանների ղեսպանները գնում են Աբազգիա և հայտնում, թե համաձայն են հանձնել սպաթարին։ Այդ առթիվ նրանք [աբազգներից] շատ ընծաներ ստացան։ [Աբազգները] դարձյալ բաղում ղեսպաններ են ուղարկում որոշված գումարով, սպաթարին ստանալու համար։ Ալաններն ասում են սպաթարին. «Այս մարդիկ, ինչպես նախօրոք հայտնել ենք, եկել են քեզ տանելու, Աբազգիան ընդունում է քեզ։ Երբ մոտենանք նրանց, ապա որպեսզի մեր ծրագիրը չբացահայտվի (նրանց երկիրը գնացող վաճառականներ պակաս չեն), մենք քեզ բացահայտ կհանձնենք։ Երբ դուք շարժվեք առաջ, մենք ծածուկ ետևից կհարձակվենք, նրանց կսպանենք, իսկ քեզ կթաքցնենք, մինչև որ հավաքվի մեր զորքը և անակնկալ ներխուժենք նրանց երկիրը»։ Այդպես էլ եղավ։ Աբազգների ղեսպանները ստանալով սպաթարին և վերջինիս մարդկանց, կապանքների մեջ առան ու՝ ճանապարհ ընկան։ Ալանները իրենց տեր Իտաքսեսի գլխավորությամբ նրանց ետևից վրա հասնելով, սպանեցին աբազգներին, իսկ սպաթարին թաքցրին։ [Իտաքսեսը] զորք հավաքելով շարժվեց Աբազգիայի վրա և կլեյսուրների միջով անակնկալ մուտք գործելով, աբազգներին մեծ ջարդ տվեց ու բազում գերիներ քշեց, տարավ։ Հուստինիանոսը լսելով, որ իր ծրագիրն առանց դրամի էլ դուրս եկավ, աբազգներին նամակ գրեց, որտեղ ասված էր. «Եթե դուք փրկեք մեր սպաթարին և թույլ տաք նրան անվնաս անցնել ձեր երկրով, ապա ձեր բոլոր զանցանքները կներենք»։ Նրանք ուրախությամբ ընդունեցին այդ առաջարկը և դարձյալ մարդ ուղարկեցին Ալանիա, ասելով, թե «Մեր երեխաներին ձեզ սլատանդ կտանք, տվեք մեզ սպաթարին, որպեսզի նրան Հուստինիանոսին ուղարկենք»։ Սպաթարը չընդունեց դա և ասաց. «Աստված ինձ մի դուռ կբացի, որ դուրս գամ։ Ես Աբազգիայի վրայով գնացողը չեմ»։ Որոշ ժամանակ անց հռոմայեցիների և հայերի մի զորաբանակ լազիկա մտավ և պաշարեց Արխայոպոլիսը⁵⁵, բայց լսելով սարակինոսների գալու մասին, թողեց հեռացավ։ Նրանից շուրջ երկու հարյուր հոգի առանձնանալով, ասպատակ սփռելով բարձրացան Ապսիլիայի շրջաններն ու Կովկասյան լեռները։ Երբ սարակինոսները հասան Լազիկա, հռոմայեցիների և հայերի զորքը վերադարձավ

Ֆասիս: Երկու հարյուր հողին մնաց Կովկասյան լեռներում և հուսա-
բեկ եղած սկսեց ավազակությամբ պարապել: Ալանները, իմանալով այդ
մասին, կարծեցին, որ Կովկասյան լեռներում հռոմայեցիների մեծաքա-
նակ զորք կա, և ուրախացած ասացին սպաթարին. «Հռոմայեցիները մո-
տեցել են, նրանց մոտ գնա»: Սպաթարը իր հետ առնելով հիսուն ալան-
ների, մալիս ամսին, կլոր դահուկներով անցավ ձյունածածկ Կովկասյան
լեռները, հանդիպեց նրանց և բերկրացած հարցրեց. «Զորքն ո՞ւր է»: Նր-
անք պատասխանեցին. «Երբ սարակինոսները հարձակվեցին, նրանք
թողեցին և վերադարձան Ռոմանիա, իսկ մենք, չկարողանալով Ռոմանիա
վերադառնալ, շարժվեցինք դեպի Ալանիա», Սպաթարի հարցին՝ «Հիմա
ի՞նչ անենք», նրանք պատասխանեցին. «Այդ երկրով մեղ անհնարին է
անցնել»: Սպաթարն ասաց. «Այլ ճանապարհով չենք կարող դուրս գալ»: Այնտեղ մի բերդ կար, անունը Երկաթե [բերդ]⁵⁵⁵, որի բերդասլահր սա-
րակինոսներին հպատակ ոմն Փարեսման էր: Նա հայերի հետ հաշտ էր ապ-
րում: Սպաթարը նրա մոտ մարդ ուղարկեց և ասաց. «Քանի որ հայերի
հետ հաշտ ես ապրում, ապա ինձ հետ էլ հաշտվիր և ենթարկվիր կայսրու-
թյան, օգնիր մեզ հասնել ծովափ և անցնել Տրապիզոն»: Նա մերժեց: Դրա
վրա սպաթարը իր մարդկանցից հայերի էլ է ուղարկում, պատվիրում դա-
րանակալել և կարգադրում. «Երբ որ նրանք բերդից դուրս գան աշխատան-
քի գնալու, նրանցից որքան կարող եք բռնեք, դրսից պահեք դռները, մինչև
որ մենք էլ վրա հասնենք»: Նրանք զնացին, դարանակալեցին և երբ
[բերդի] մարդիկ դուրս եկան աշխատանքի, հանկալածակի հարձակվեցին,
դարբասին տիրացան և շատերին գերեցին: Բերդում մնաց Փարեսմանը՝
փոքրաթիվ մարդկանցով, երբ այդ միջոցին սպաթարն էլ վրա հասավ, որ
դիմելով նրան, կոչ արեց խաղաղությամբ բացել դարբասները: Նա մեր-
ժեց ու դիմեց կռվի: Բերդն անառիկ էր, այդ պատճառով նրանք չկարողա-
ցան այն ղրավել: Ապսիլացիների առաջնորդ Մարինոսը իմանալով, որ
բերդը օղակի մեջ է առնված, երկյուղի մեջ ընկավ, որովհետև ենթա-
զրեց, թե սպաթարը մեծաթիվ զորք ունի: Իր հետ երեք հարյուր հոգի
վերցնելով, նա գնաց սպաթարի մոտ ու ասաց. «Ես քեզ ողջ առողջ ծո-
վափ կհասցնեմ»: Փարեսմանը, տեսնելով իրավիճակը, ասաց սպաթա-
րին. «Իմ երեխան քեզ պատանդ, ես համաձայն եմ ծառայել կայսրու-
թյան»: Վերցնելով նրա երեխային, նա ասաց. «Բայց կայսրության ինչ-
պիսի՞ ծառա ես դու քեզ համարում, երբ մեղ հետ ես խոսում [բերդում]
փակված: Առանց բերդին տիրանալու մենք այստեղից գնացողը չենք»: Դրա
վրա Փարեսմանն ասաց. «Ինձ երաշխիք տուր»: Սպաթարը նրան
անձեռնմխելիության մասին երաշխիք տվեց, խոստացավ բերդ մտնել

երեսուն հոգով միայն: Բայց նա իր խոսքի տերը չեղավ և իր հետ ներս մտնող երեսուն հոգուն արեց հետևյալ կարգադրությունը. «Հենց որ ներս մտնենք, դուք բռնեք զարբասները, թող բոլորը ներս մտնեն»: Երբ այդպես էլ եղավ, նա հրամայեց բերդը կրակի տալ: Մեծ հրդեհ բռնկվեց, ընտանիքները իրենց ունեցվածքից ինչ որ կարող էին կրել, առնելով դուրս էին գալիս: Սպաթարն այնտեղ մնաց երեք օր ևս և հիմնահատակ քանդելով նրա պարիսպները, շարժվեց իջավ Ապսիլիա՝ վերջինիս առաջնորդ Մարինոսի հետ, արժանանալով ապսիլացիների փառավոր ընդունելության: Այնտեղից նա իջավ ծովափ ու [նավով] եկավ Հուստինիանոսի մոտ: Հուստինիանոսի սպանությունից և Ֆիլիպպիկոսի կուրացումից հետո թագավորած Արտեմիոսը սպաթարին նշանակեց Անատոլիկոնի զորավար: Երբ Թեոդոսիոսը գահ բարձրացավ, Արտեմիոսն էլ վտարվեց, երբ հռոմայեցիների պետությունը տակն ու վրա էր լինում բարբարոսների՝ ներխուժումների, Հուստինիանոսի ոճրագործությունների և Ֆիլիպպիկոսի սրբապղծությունների պատճառով, հիշյալ Լևոնը պաշտպանում էր Արտեմիոսին՝ ընդդեմ Թեոդոսիոսի: Նրան համախոհ էր ու դաշնակից Արմենիականների ղորավար Արտավազդը, որին նա, զահին տիրանալուց հետո, կուրապաղատի տիտղոսը⁵⁵⁸ շնորհեց և իր դստեր Աննային նրան կնություն տվեց:

Մասլաման, որ Ասիայում⁵⁵⁷ էր ձմեռել, ընդունեց Լևոնի խոստումները⁵⁵⁸, սակայն Լևոնը խոստացածի և ոչ մեկը չկատարեց: Մասլաման, տեսնելով, որ նրանից խաբվել է, եկավ Աբյուղոս, մեծաթիվ գորք անցկացրեց Թրակիա և շարժվեց մայրաքաղաքի վրա: Ամիրապետ⁵⁵⁹ Սուլեյմանին էլ դրեց օգնության հասնի իր նախապատրաստած նավատորմի ուժով: Մասլամանն ասպատակելով Թրակիայի բերդերը, օգոստոս ամսի 15-ին պաշարեց քաղաքը⁵⁶⁰: Վերջինիս բնակիչները ամրացրել էին ցամաքային պարիսպը՝ մի մեծ խրամատ փորել, որի ետևում առանց շաղախի մի ցածր շրջապարիսպ կառուցել: Ինդիկտիոնի 1-ին տարվա սեպտեմբեր ամսի 1-ին քրիստոսամարտ Սուլեյմանն ամիրաներով, 1800 վիթխարի նավերով, պատերազմական կասսենաներով⁵⁶¹ ու դրոմոններով տեղ հասավ ու խարիսխ գցեց Մազնավրայից⁵⁶² մինչև Կյուկլոբիոն⁵⁶³: Երկու օր անց, երբ հարավային քամի փչեց, նրանք շարժվեցին ու մոտեցան քաղաքին: Մի մասն անցավ Եվտրոպիոսի⁵⁶⁴ և Անթեմիոսի⁵⁶⁵ թաղամասերը, իսկ մյուսը՝ Թրակիայի ափերը, խարիսխ գցելով Գալատի բերդից⁵⁶⁶ մինչև Բանալին⁵⁶⁷, Հսկայական բեռից ծանրաշարժ դարձած և [հռոմայեցիների] կողմից որսացվող մեծ նավերի պահպանության համար [արաբներն] առանձնացրին շուրջ 20 կատենա, որոնց յուրաքանչյուրի մեջ

կային 100 զրահակիր զինվորներ: Երբ նրանք հոսանքի մեջ էին գտնվում, եղանակը պարզեց, իսկ Ստենոնից փշած թեթև քամին նրանց ղեպի դուրս քշեց: Ակրոպոլսում գտնվող բարեպաշտ կայսրը նրանց դեմ իսկույն հրակիր նավեր ուղարկեց, աստծո օգնությամբ նրանց հրո ճարակ յարձրեց: Նրանց մի մասը բոցերով փաթաթված ծովափնյա պարիսպների մոտ շրպարտվեց, մյուսը՝ զինվորներով հանդերձ ջրասույզ եղավ: Ուրիշ նավեր էլ հրաբորբոք քշվեցին մինչև Օքսիա և Պլատիա⁵⁶⁸ կղզիները: Այդ բանը քաղաքացիներին գոտեպնդեց, թշնամիներն էլ ճանաչելով հեղուկ կրակի մեծ ուժը, անշափ վհատվեցին: Նրանք մտադիր էին այդ երեկո մոտենալ ծովափնյա պարիսպներին և աստիճաններ հենել ատամնաշարերին: Բայց աստված, ամենասուրբ աստվածածնի միջնորդությամբ խափանեց նրանց ծրագիրը. նույն գիշերը բարեպաշտ կայսրը ծածուկ կերպով Գալատից շղթան քաշեց⁵⁶⁹: Թշնամիները, ենթադրելով, որ կայսրը [շղթան] հանեց նենգորեն՝ իրենց ներս քաշելու մտադրությամբ, շհամարձակվեցին ներս մտնել և խարիսխ գցել Գալատից ներս, նրանք նավեցին Սոսթենիոսի ծոցը⁵⁷⁰ և իրենց նավերը այնտեղ պատսպարեցին: Հոկտեմբեր ամսի 8-ին նրանց առաջնորդ Սուլեյմանը վախճանվեց և ամիրասլետ դարձավ Օմարը⁵⁷¹: Իսկ Թրակիայում սաստիկ ձմեռ արեց, գետինը 100 օր ծածկված մնաց սառույց կտրած ձյունով, թշնամիների բազում ձիեր, ուղտեր և այլ անասուններ սատակեցին: Գարնանը Սուֆիամն եկավ՝ Եգիպտոսում պատրաստված նավատորմիղով: Նա ուներ ցորենակիր 400 կատենաներ և դրոմոններ: Իմանալով հունական հրո տեսած գործի մասին, նա Բյութանիայի ափերով նավեց, անցավ դիմացի ափը և Կալոու Ագրոսի⁵⁷² նավահանգստում խարիսխ գցեց: Փոքր անց տեղ հասավ և Լիդիը՝ Աֆրիկայում սլատրաստված մի այլ նավաստորմիղով: Նա իր տրամադրության տակ ուներ 360 կատենա, զենք ու պարեն: Նա ևս իմանալով հեղուկ հրո մասին, խարիսխ գցեց Սատյուրոսում, Բրիայում՝ մինչև Կարտալիմեն⁵⁷³: Այս երկու տորմիղներում ծառայող եգիպտացիք⁵⁷⁴ ծածուկ համաձայնության դալով, գիշեր ժամանակ բարձրացրին կատենաների խարիսխները և փախան քաղաք՝ կայսեր ներբողելով: Հիերիայից սկսած մինչև քաղաքը, ծովը նավերով ծածկվեց: Կայսրը նրանցից տեղեկացավ ծոցում թաքնված երկու ստորմիղների մասին և պատրաստելով հրակիր սիֆոններ, դրանք տեղադրեց դրոմոնների ու դիերանների վրա և այդ երկու ստորմիղների դեմ ուղարկեց: Անբիծ աստվածածնի միջնորդությամբ աստված սատար կանգնեց և թշնամիները տեղն ու տեղը ջրասույզ եղան: Մերոնք ավարով ու նրանց պարենով բերկրությամբ ու հաղթանակով վերադարձան: Լիվոսում և Սոֆոնում⁵⁷⁵ մարդայիտների

նման դարանակալած կայսերական իշխանավորներն անակնկալ կերպով՝ հետևակազորը նետեցին Պյուլեից⁵⁷⁶ մինչև Նիկիա և Նիկոմեդիա արաբական զորքով ասպատակ սփռող Մարղասանի վրա և նրա զորքը բաժան-բաժան անելով, ստիպեցին հեռանալ այնտեղից։ Երբ Պերատիկա՝ ի ափր մի փոքր շունչ քաշեց, խելանդիոնները կարողացան քաղաքից դուրս դալ և առատ պարեն բերել։ Ձկնորսանավերը նույնպես առանց որևէ դժվարության կարողանում էին կղզիների և [քաղաքի] ծովափնյա պարիսպների մոտ ձուկ որսալ։ Իսկ երբ արաբների մեջ սաստիկ սով եղավ, նրանք ստիպված սկսեցին իրենց սատակած անասուններն ուտել՝ ձիերին, ավանակներին և ուղտերին։ Պատմում են, որ նրանք ուտում էին անդամ մեռածների դիակները, իրենց աղբը՝ շաղելով և փռում եփելով։ Նրանց մեջ բռնկվեց նաև համաճարակ, որն անթիվ զոհեր տարավ։ Ի վերա մմենայնի նրանց դեմ կովի ելավ նաև բուլղարների ազդր, որն, ինչպես ասում են տեղյակ մարդիկ, 22 հազար արաբ կոտորեց⁵⁷⁷։ Այդ ընթացքում նրանց գլխին բազում այլ փորձանքներ էլ եկան, և նրանք համոզվեցին, որ աստված և մմենասուրբ կույս աստվածամայրն են այդ քաղաքի և քրիստոնեից թագավորության պահապանները, որ աստված երբեք չի լքում իրեն մաքուր սրտով դիմողներին (թեպետև կարճ ժամանակով տառապում ենք մեր զործած մեղքերի պատճառով)։

[A. M. 6210]

Արաբների առաջնորդ Օմար։ Իշխեց 2 տարի։

[Աշխարհի արարչադործության] 6210 թ.

[Քրիստոսի մարդեղության] 710 թ.

[Հռոմայեցիների և լեոն կայսեր] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օմարի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 13-րդ տարին

Այդ տարի Սիկիլիայի զորավար Սերգիոս պրոտոսպաթարը⁵⁷⁸, լսելով, որ սարակինոսները պաշարել են մայրաքաղաքը, [Սիկիլիայում] իր մարդկանցից մեկին՝ Վասիլ Կոստանդնուպոլսեցուն՝ Գրիգոր Օնոմադուլոսի որդուն սեփական կայսր թագադրեց, վերանվանելով Տիբերիոս։ Վերջինս հիշյալ Սերգիոսի խորհրդով իր համար նոր մարդկանց նշանակեց և սեփական իշխանավորներին։ Կայսրը, լսելով այդ մասին, իր խարտուլար Պավղոսին նշանակելով պատրիկ և Սիկիլիայի զորավար, այնտեղ ուղարկեց, որպես օգնական տալով երկու սպաթար և փոքրաթիվ

մարդկանց, ինչպես և արևմտական կողմերի իշխանավորներին ուղղված կարգադրություններ և ժողովրդին ուղղված կայսերական հրովարտակ⁵⁷⁹, նրանք գիշերով մտան մի թիավոր դրոմոնի մեջ, դուրս եկան Կյուղիկոսի կողմերը և վայրից վայր, ցամաքով ու ծովով առաջ գնալով, հանկարծակի հասան Սիկիլիա: Երբ նրանք Սիրակուսա մտան և Սերդիոսն իմացավ այդ մասին, իրարանցման մեջ ընկավ, և կռահելով, որ նրանք իր համար են եկել, փախավ Կալաբրիային սահմանակից լոնդոբարդների մոտ: Երբ ժողովուրդն հավաքվեց և հրովարտակն ընթերցվեց, նրան պարզ դարձավ, որ թագավորությունն էլ է կանգուն, թշնամիների դեմ մղվող պայքարում մայրաքաղաքի բնակչության ոգին էլ բարձր: Երբ նրանց պատմեցին նաև երկու տորմիդների հետ տեղի ունեցած դեպքերի մասին, ժողովուրդը լևոնին կայսր ներբողեց, իսկ Վասիլ Օնոմագուլոսին և նրա նշանակած իշխանավորներին շղթայակապ զորավարի ձեռքը հանձնեց: Վերջինս Վասիլին և նրա մոնոստրատեգոսին⁵⁸⁰ գլխատեց և նրանց զմուսած դուխները սպաթարների միջոցով կայսեր ուղարկեց: Մնացածներին էլ գանակոծեց, խուզեց, ոմանց բիթը կտրեց ու աքսորեց: Ահա այդ ճանապարհով արևմտականների մեջ կատարյալ կարգուկանոն հաստատվեց: Ինչ վերաբերում է վերոհիշյալ Սերդիոսին, ապա նա զորավարից անձեռնմխելիության երաշխիքներ խնդրելով և ստանալով, նրա մոտ գնաց: Այդպիսով արևմտական բոլոր շրջանները խաղացվեցին:

Իսկ Օմարը, ստանալով արաբների գերագույն իշխանությունը, Մասսալասին կարգադրեց վերադառնալ: Եվ ահա հաղարացիք օդոստոս ամսի 15-ին կատարյալ խայտառակ եղած ճամփա ընկան: Նահանջի ժամանակ աստված աստվածամոր միջնորդությամբ նրանց նավատորմի ղի գլխին փոթորիկ թափեց և նրանց նավերը ցիրուցան արեց, ոմանց Պրոկոնիսոսի⁵⁸¹ և այլ կղզիների մոտ ջրասույզ արեց, ոմանց էլ Ապոստրոֆներում և այլ ափերում: Վերապրածների վրա էգեական ծովով նավարկելիս հանկարծակի աստծո սարսափելի պատիժը թափվեց՝ հրե կարկուտ, որը ծովը եռացրեց, [նավերի] ձյութը հալեցրեց և նավերը զինվորներով հանդերձ ջրասույզ եղան: Տասը նավ միայն փրկվեց, այն էլ աստծո նախախնամությամբ, որպես ի մեզ և արաբներին հայտնի դարձնեն աստծո մեծագործությունները, որոնք տեղի ունեցան նրանց նկատմամբ: Այլ տասը նավից հինգը մերոնց ձեռքն ընկան, մնացած հինգը փրկվեցին Ասորիք և հաղորդեցին աստծո զորության մասին:

Այն պատճառով, որ նույն տարին Ասորիքում ուժեղ երկրաշարժ էլ եղավ, Օմարն արդելեց դինու դործածությունը քաղաքներում, քրիստոն-

յաներին ստիպում էր հավատափոխ լինել: Հավատափոխ եղողներին նա աղատում էր հարկերից, իսկ չեղողներին՝ սպանում. նա շատերին մարտիրոսական մահվան արժանացրեց: Նա օրենք հրապարակեց, համաձայն որի քրիստոնյան իրավունք չունի վկայություն տալ ընդդեմ սարակինոսի: Նա դավանական բնույթի նամակ էլ գրեց Լևոնին, մտադիր լինելով նրան համոզել հավատափոխ լինել⁵⁸²:

[A. M. 6211]

[Հռոմայեցիների Լևոն
Կայսեր] 3-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Օմարի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեր-
մանոս պատրիարքի] 5-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես
պատրիարքի] 14-րդ տարին

Այդ տարի ամբարիշտ Լևոն կայսրը իրենից առավել ամբարիշտ որդի ունեցավ Կոստանդին⁵⁸³. Նեոի կարասլետին: Իսկ դեկտեմբեր ամսի 25-ին [Լևոնի] կին Մարիան թագադրվեց Ավգուստեոնի սրիկլինում⁵⁸⁴ և շքախմբով, մենակ, առանց ամուսնու գնաց Մեծ եկեղեցին և աղոթելով մեծ խորանի մուտքի առջև, անցավ մեծ մկրտարանը: Իրենից առաջ փոքրաթիվ հարադասներով այնտեղ էր եկել իր ամուսինը: Երբ Գերմանոս պատրիարքը մկրտում էր շարության և նրանց թագավորության ժառանգ Կոստանդինին, վերջինս դեռ հենց մանուկ հասակում բացահայտեց իր վատության ու գարշահոտության ապացույցները. իսկական ականատեսները պատմում են, որ նա սուրբ ավագանի մեջ կեղտոտեց, որի առթիվ սրբազնագույն Գերմանոս պատրիարքը մարգարեաբաբ. ասաց, թե «Դա նշան է այն բանի, որ քրիստոնյաների ու եկեղեցու գլխին նա մեծ փորձություններ է բերելու»: Բանակաթեմերի և սենատի մեծերը մկրտությանից հետո ընդունեցին նրան: Սուրբ պասարագից հետո ավգուստա Մարիան իր մկրտված որդու հետ շքախմբով վերադարձավ, եկեղեցուց մինչև պալատի խալկե դարբասը փող ցրիվ տալով:

Նույն տարին Նիկեոսի Բսիլինիտեսը Թեսաղոնիկեում գտնվող Արտեմիոսին նամակ է գրում, կոչ անելով գնալ Տերվելիսի մոտ և բուլղարական օգնական զորքով գալ ընդդեմ Լևոնի: Նա համաձայնվեց ու գնաց: [Բուլղարները] նրան տվեցին զորք և 50 կենտինար ոսկի⁵⁸⁵, որոնցով նա շարժվեց Կոստանդնուպոլսի վրա: Երբ քաղաքացիները [Արտեմիոսին] չընդունեցին, բուլղարները նրան Լևոնին հանձնեցին և նրանից նրվերներ լիտանալով վերադարձան: Կայսրը նրան և Քսիլինիտեսին մահա-

պատժի ենթարկեց, Քսիլինիտեսի ունեցվածքը բռնագրավեց (լինելով մագիստրոս⁵⁸⁶, նա շատ հարուստ էր): Բուլղարներն իրենց հերթին, որպես Արտեմիոսի համախոհների, գլխատեցին Սիսինիոս պատրիկին, մականունը՝ Հոենդակես⁵⁸⁷, իսկ Թեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոսին կայսեր հանձնեցին, որը Արտեմիոսի հետ գլխատվեց: [Լևոնը], որպես [Արտեմիոսի] ընկերների և համախոհների, մահապատժի ենթարկեց նաև Օպսիկիոն բանակաթեմի կոմես Իսոես պատրիկին⁵⁸⁸, պրոտոասեկրետ Թեոկտիստոսին, նաև պարիսպների [պաշտպանության] պետ⁵⁸⁹ Նիկետաս Անթրաքսին: Մնացածների քիթը կտրելով և ունեցվածքը բռնագրավելով, չաքսորեց:

[A. M. 6212]

Աշխարհի արարչագործության 6212 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 712 թ.

Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր 24-ամյա թագավորության 4-րդ տարին

Արաբների առաջնորդ Եզիդի 4-ամյա իշխանության 1-ին տարին

Կոստանդնուպոլսի Գեոմանոս պատրիարքի 15-ամյա աթոռակալության 6-րդ տարին

Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի 30-ամյա աթոռակալության 15-րդ տարին

Այգ տարի, ինդիկտիոնի 3-րդ տարին, Ջատկի օրը տասնինն ակուբիտների տրիբունալիոնում⁵⁹⁰ Կոստանդինը իր հայր Լևոնի կողմից թագադրվեց. ընդունված մաղթանքները հղեց երանելի Գերմանոս պատրիարքի:

Նույն տարին վախճանվեց արաբների ամիրապետ Օմարը, իշխելով 2 տարի և 4 ամիս: Ամիրապետ դարձավ Եզիդը⁵⁹¹: Պարսկաստանում նրա դեմ ապստամբում է նույն Եզիդ անունով մեկը, մականունը՝ Մուալաբի⁵⁹²: Պարսկաստանում շատերը սրա կողմն անցան: Եզիդը նրա դեմ Մասլամային ուղարկեց, սպանեց նրան և Պարսկաստանը հպատակեցրեց:

[A. M. 6213]

[Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր] 5-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Եզիդի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեոմանոս պատրիարքի] 7-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 16-րդ տարին

ԼԵՎՈՆ III

Այդ տարի ինչ-որ ասորի սուտ Քրիստոս երևաց: Նա հրեաներին մոլորեցրեց ասելով, թե հենց ինքն է Քրիստոսը, որդին աստծո:

[A. M. 6214]

[Հռոմայեցիների լևոն
կայսեր] 6-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
նղիդի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեր-
մանոս պատրիարքի] 8-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Հովհան-
նես պատրիարքի] 17-րդ
տարին

Այդ տարի կայսրը հրեաներին և մոնտանյաններին⁵⁹³ ստիպեց մկրտվել: Հրեաներն ակամա մկրտվում էին, բայց հետո լվանում հանում [մեռոնը], հազորդվում էին կերած՝ պղծում հավատքը: Իսկ մոնտանյանները դուշակություն անելով, օր նշանակեցին և մտնելով իրենց մոլորության կանխավ նշած [աղոթա]տները, իրենց ողջակեզ արեցին:

[A. M. 6215]

[Հռոմայեցիների լևոն
կայսեր] 7-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
նղիդի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեր-
մանոս պատրիարքի] 9-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Հովհան-
նես պատրիարքի] 18-րդ
տարին

Այդ տարի ծաղումով Փյունիկեի ծովափնյա Լավոդիկիայից մի հրեա կախարդ Եզիդի մոտ եկավ և գուշակեց, որ նա արաբների վրա կիշխի 40 տարի, եթե նա, Եզիդը, իր համայն տիրապետության մեջ զտնվող քրիստոնյաների եկեղեցիներից վերացնի սրբապատկերները: Տխմար Եզիդը հավատաց նրան և սուրբ ու նվիրական պատկերների դեմ⁵⁹⁴ համընդհանուր օրենք հրապարակեց: Բայց մեր Տիրոջ Հիսուս Քրիստոսի շնորհիվ և նրա անարատ մոր ու բոլոր սրբերի միջնորդությամբ հենց նույն տարին էլ Եզիդը մեռավ: Շատերը նրա սաղայելական օրենքի մասին չլսեցին անդամ: Բայց այդ դառն ու անօրեն ամբարշտությունը լևոն կայսրն ընդունեց և մեր զլխին բազում փորձանքներ բերեց⁵⁹⁵: Նա այդ տխմարության համախոհ գտավ ի դեմս ինչ-որ Բշիրի⁵⁹⁶, Ասորիքում դերի ընկած նախկին մի քրիստոնյայի, որը քրիստոնեությունն ուրանալով, ընդունեց արաբների կրոնը: Նա մի փոքր առաջ ազատվելով [արաբական] ստրո-

կությունից, հոռմայեցիների պետութիւնը եկավ և որպէս մարմնով հղոր և շարափառության համախոհ Լևոնի կողմից մեծ պատվով ընդունվեց։ Նա կայսեր սատարը դարձավ այդ կարգի մեծ ամբարիշտ գործում։ [Լեոնի] համախոհներից էր նաև ամենայն աղտեղությամբ լի նակոլիայի⁵⁹⁷ անկիրթ եպիսկոպոսը։

[A. M. 6216]

Արարների առաջնորդ Հիշամ⁵⁹⁸։ Իշխեց 19 տարի։

[Հոռմայեցիների Լևոն կայսեր] 8-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Հիշամի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեր- մանոս պատրիարքի] 10-րդ տարին	[Երուսաղեմի Հովհան- նես. պատրիարքի] 19-րդ տարին

Ես այժմ կպատմեմ, թե ինչպէս Հոռմի երանելի Ստեփանոս պապը⁵⁹⁹ փախուստի դիմեց ֆրանկների երկիրը և փրկվեց։ Այս երանելի Ստեփանոսը լոնդոբարդների ռեքս Աստուլֆոսի⁶⁰⁰ կողմից բաղում փորձութիւնների հանդիպելով, Պիպինոսի⁶⁰¹, ֆրանկ ազդի մայրողոմի և գերագույն կառավարչի օրոք ֆրանկների մոտ փախավ։ Նրանց մոտ տիրող, այսինքն ռեքսի իշխանութիւնը ժառանգապէս է։ Ռեքսերը ոչինչ չեն անում, չեն կառավարում, սոսկ շափից ավելի ուտում են ու խմում, մնում տանը, իսկ մայիս ամսի մեկին ողջ ժողովրդի ներկայության գահին են բաղմում, երկրպագում ժողովրդին և արժանանում վերջինիս երկրպագության, ընդունված կարգի համաձայն նվերներ ստանում և փոխհատուցում, որից հետո մինչև հաջորդ մայիս ամիսը ինքնամփոփ անցկացնում։ Մայրողոմը իր և ժողովրդի անունից ամեն ինչ վարող մեկն ունի։ Մայրողոմի տոհմից սերողները կռչվում էին կրիստատներ, որ թարգմանաբար նշանակում է «մաղոտ կոնակ ունեցողներ»⁶⁰², քանզի նրանց կոնակը խողի մեջքի պէս մաղոտ է լինում։ Արդ, Աստուլֆոսի դաժանութիւնից ու անմտութիւնից ստիպված, բայց և նրա թույլտվությամբ, Ստեփանոսը գնաց Ֆրանկիա, Աստուլֆոսից նախօրոք իրավունք ստանալով գործել իր հայեցողությամբ։ Տեղ հասնելով նա ձեռնադրում է այնտեղ մեծ համբավ վայելող և ռեքսի կողմից պետության վերակացու նշանակված Պիպինոսին։ Նա անցյալում մարտընչել էր Աֆրիկայից Իսպանիա անցած և մինչև օրս այդ երկրին տիրող արարների դեմ, որոնք փորձել էին ֆրանկների դեմ էլ մարտնչել։ Բաղում գործով նրանց դեմ գուրս եկած Պիպինոսը էրիդանոս գետի⁶⁰³ ափին

ստանում է այդ աղգի առաջնորդ Աբդուռահմանին, ինչպես նաև մեծ թվով արաբների, և դառնում ֆրանկ ժողովրդի հիացմունքի և սիրո առարկան, և ոչ միայն սրա պատճառով, այլև իր այլ առաքինությունների նա առաջինն էր, որ դարձավ [ֆրանկ] ժողովրդի առաջնորդը ոչ ըստ ծաղման. նույն այդ Ատեփանոսը քավեց Պիպինոսի՝ ութսի հանդեպ ցուցաբերած երդմնադանցության մեղքը: Պիպինոսը խուզելով իրենից առաջ իշխող ութսին, առոք փառք վանքում արդելափակեց, ապահովելով նրա անդորրը: Այս Պիպինոսը երկու որդի ունեցավ՝ Կարուլոսին և Կարուլոմադենոսին⁶⁰⁴:

Նույն տարին վախճանվեց Եզիդը, որն արաբների վրա ամիրայացավ 4 տարի: Ամիրապետ դարձավ նրա եղբայր Հիշամը, որն սկսեց դյուղելում և քաղաքներում ապարանքներ կառուցել, պարտեզներ ու սյդիներ տնկել, ջրանցքներ անցկացնել: Նա Թոմանիայի վրա արշավեց, բայց իր ղինվորներից շատերին կորցնելով, վերադարձավ:

Հռոմի Ատեփանոս պապը ֆրանկների մոտ փախավ:

[A. M. 6217]

Հռոմի Գրիգոր պապ⁶⁰⁵, Աթոռակալեց ինն տարի:

[Հռոմայեցիների կայսեր] 9-րդ տարին	[Արաբների Հիշամի] 2-րդ տարին	[Հռոմի Գրիգոր պապի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեր-
մանոս պատրիարքի] 11-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Հովհան-
նես պատրիարքի] 20-րդ
տարին

Այդ տարի ամբարիշտ Լևոն կայսրը առաջին անգամ լինելով, խոսք բացեց սուրբ ու նվիրական պատկերների վերացման մասին⁶⁰⁶: Հռոմի Գրիգոր պապը, իմանալով այդ մասին, վար դրեց Իտալիայի և Հռոմի հարկերը, Լևոնին դավանական բնույթի նամակ գրեց, թե կայսրը իրավասու չէ հավատքի հարցերով դբաղվելու, փոփոխելու սուրբ հայրերի հաստատած եկեղեցու վաղեմի կարգուկանոնը:

Նույն այդ տարին հորդած ուղիսր ողողեց Եդեսիա քաղաքը և շատերին քշեց տարավ կորցրեց:

[A. M. 6218]

[Հռոմայեցիների կայսեր] 10-րդ տարին	[Արաբների Հիշամի] 3-րդ տարին	[Հռոմի Գրիգոր պապի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեր-
մանոս պատրիարքի] 12-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Հովհան-
նես պատրիարքի] 21-րդ
տարին

Այդ տարի Մասլաման արշավեց Կապադովկիայի Կեսարիայի վրա և առավ այն: Ասորիքում մահ տարածած եղավ: Ամիրապետի ուղտերը հրո ճարակ դարձան սուրբ Եղիայում⁶⁰⁷: Հիշամի որդի Մուավիան Ռոմանիայի վրա արշավեց և երկիրը ոտնաստակ անելով, վերադարձավ:

Նույն թվականին, ինդիկտիոնի 9-րդ տարին, ամառ ժամանակ Թերա և Թերապիա կղզիների⁶⁰⁸ միջև ծովի խորքից մի քանի օր գոլորշիներ բարձրացան՝ կարծես կրակարանից, որ վառվելով աստիճանաբար ըստ վարացան ու քարացան, ողջ ծուխը կրակի տեսք ստացավ: Երկրային նյութը այնքան ստվար էր, որ ժայթքած պեմզայի բլրաշափ կտորներ շարտվեցին համայն Փոքր Ասիայի, Լեսբոսի, Աբյուդոսի, ափամերձ Մակեդոնիայի վրա. այդ ծովի ամբողջ երեսը լողացող պեմզայի բեկորներով ծածկվեց: Հրաբխի տեղում նախկինում գոյություն չունեցող կղզի առաջացավ, որ Հիերա կոչվող կղզուն միացավ: Վերոհիշյալ Թերա և Թերապիա կղզիները, ինչպես այս մեկը՝ աստվածամարտ Լևոնի օրոք, ժամանակին հենց այդպես ջրից են դուրս եկել: [Լևոնն] իր անձի դեմ աստծո ցուցաբերած այս ցասումը հօգուտ իրեն կատարված համարելով, առավել լկտիությամբ սկսեց պաստերազմել սուրբ ու նվիրական պատկերների դեմ⁶⁰⁹, դաշնակից ունենալով աստվածուրաց Բշիրին, իր տխմարության պաշտպանին. երկուսն էլ բացարձակապես անուսում էին, լի տղիտությամբ, որը և բազում դժբախտությունների աղբյուրն է: Մայրաքաղաքի բնակիչները այդ նոր վարդապետությունից հույժ դժգոհ, մտադրել էին կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացնել: Նրանք հալկե մեծ դարբասի վրայից Տիրոջ պատկերն իջեցրած մի քանի կայսերական պաշտոնյաների սպանեցին, որի համար շատերն իրենց բարեսլաշտության սիրուն խեղման ենթարկվեցին՝ անդամահատման, խարաղանման, աքսորի, ունեցվածքի կորստյան, հատկապես տոհմիկ և կրթյալ մարդիկ: Սարակինոսամիտ այս Լևոնը փակեց ուսումնարանները, սուրբ Կոստանդինից մինչև օրս ծաղկող բարեպաշտության ուսուցումը արգելեց, բազում այլ լավ բաներ բնաջինջ արեց: Այդ միջոցին Հելլադայի և Կիկլադյան կղզիների բնակիչները, աստվածային նախանձախնդրությամբ դրդված⁶¹⁰, համաձայնության եկան և նրա դեմ խոշոր տորմիդ հանեցին: Նրանց հարեց և ոմն Կողմաս՝ գահի թեկնածու: Բանակը գլխավորում էին Հելլադայի տուրմարի Ագալլիանոսը և Ստեփանոսը, որոնք մայրաքաղաքին մոտենալով, ինդիկտիոնի 10-րդ տարվա ապրիլ ամսի 18-ին բախվեցին բյուզանդացիներին⁶¹¹ և պարտվեցին: Նրանց նավերը հեղուկ կրակի ճարակ դարձան: Ապստամբների մի մասը ջրասույզ եղավ փոսի մոտ, այդ թվում և Ագալլիանոսը, որ սպառազինությամբ հանդերձ իրեն

ջուրը գցեց: Վերապրողները կայսեր կողմն անցան: Կողմասն ու Ստեփանոսը գլխատվեցին: Ամբարիշտ Լևոնն ու նրա համախոհները բորբոքված շարությամբ սաստկացրին բարեպաշտության հալածանքը: Ինգիկտիոնի այգ նույն 10-րդ տարվա ամռանը յուրայինների դեմ տարված վատթար հաղթանակից հետո, երկու սարակինոս ամիրաների զորաբանակներ հարձակվում են Բյութանիայի Նիկիա քաղաքի վրա՝ Ամբր⁶¹² 15 հազար թեթևազեններով, որ պաշարեց անպատրաստի վիճակում գտնվող քաղաքը, և նրա ետևից ութուկես բյուր զինվորներով եկող Մուավիան: Բայց երկարատև պաշարումից, պարիսպների մասնակի քանդումից հետո էլ, այնտեղ գտնվող պաշտելի սուրբ հայրերի տաճարի, ինչպես և նրանց աստծուն ընդունելի ազոթքների պատճառով, նրանց չհաջողվեց գրավել քաղաքը: Այս տաճարի պատերից էին կախված նրանց նվիրական սրբապատկերները, որոնք մինչև օրս պաշտելի են իրենց՝ սուրբ հայրերի համախոհներին: Արտավազդի⁶¹³ ստրատոր ոմն Կոստանդին, տեսնելով պատից կախված աստվածածնի պատկերը, մի քար վերցրեց և շարտեց նրա վրա, ջարդ ու փշուր արեց այն և ցած գրցելով տրորեց: Տիրուհին գալով նրա երազում ասաց. «Այդ ինչ մեծ սխրանք գործեցիր իմ դեմ: Բայց ճշմարիտ այդ [քարը] քո գլխին գրցած եղար»: Հաջորդ օրը, երբ սարակինոսները պարսպի վրա գրոհեցին և մարտն սկսվեց, այս Կոստանդինը որպես քաջ զինվոր շտապեց դեպի պարիսպը, բայց բաբանից նետված մի քար փշրեց թշվառականի գանգն ու երեսը, նա իր ամբարշտության արժանի հատուցում ստացավ: [Արաբները] բազում գերիներով ու ավարով վերադարձան: Այս դեպքում էլ աստված ամբարիշտ Լևոնին ցույց տվեց, որ այդպես եղավ ոչ թե ցեղակիցների բարեպաշտության պատճառով, ինչպես նա կարծում էր, այլ ինչ-որ աստվածային, անճառելի վճռով. սուրբ հայրերի միջնորդությամբ և այդ քաղաքում պաշտվող նրանց նվիրական պատկերների օգնությամբ արաբների այդպիսի զորությունը նրանց քաղաքի վրա դեմ առավ, ի պարսավումն, հանդիշում դատապարտումն բրոնակալի, և ի հաստատումն բարեպաշտների: Այգ ամբարիշտը մեղանշում էր ոչ միայն սրբապատկերների պաշտամունքի հարցում, այլև ամենասուրբ աստվածածնի ու բոլոր սրբերի միջնորդության. ամենապիղծը իր ուսուցիչների՝ արաբների նման խորշում էր նրանց մասունքներից: Նա այս ժամանակից սկսեց անպատկառորեն ընդհարվել Կոստանդինուպոլսի երանելի Գերմանոս պատրիարքի հետ, նախատել իրենից առաջ՝ թագավորած բոլոր կայսրերին, պատրիարքներին ու քրիստոնյա ժողովուրդներին, նրանց կռապաշտ համարելով, քանզի երկրը-

ԽԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

պաղել էին սուրբ ունվիրական պատկերները: Նա այն աստիճան անհավատ էր ու տխմար, որ չէր հասկանում, որ խոսքը հարաբերական երկրպագության⁶¹¹ մասին է:

[A. M. 6219]

[Հոռմայեցիների կայսեր] 11-րդ տարին	[Արաբների չիշամի] 4-րդ տարին	[Հոռմի Գրիգոր պապի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեր- մանոս պատրիարքի] 13-րդ տարին	[Երուսաղեմի Հովհան- նես պատրիարքի] 22-րդ տարին

Այդ տարի Մուավիան⁶¹⁵ առավ Ատեուս բերդը⁶¹⁶ և վերադարձավ:

[A. M. 6220]

[Հոռմայեցիների կայսեր] 12-րդ տարին	[Արաբների չիշամի] 5-րդ տարին	[Հոռմի Գրիգոր պապի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեր- մանոս պատրիարքի] 14-րդ տարին	[Երուսաղեմի Հովհան- նես պատրիարքի] 23-րդ տարին

Այդ տարի Մարաստանի և Հայաստանի վրա արշավեց իսղարիա-
յի խաքանի որդին և արաբների զորավար Գարախին Հայաստանում
հանդիպելով, նրա զորքի հետ միասին կոտորեց: Ավարի առնելով հա-
յոց և մարաց աշխարհը, նա վերադարձավ, արաբների մեջ մեծ սար-
սափ տարածելով⁶¹⁷:

[A. M. 6221]

[Հոռմայեցիների կայսեր] 13-րդ տարին	[Արաբների չիշամի] 6-րդ տարին	[Հոռմի Գրիգոր պապի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեր- մանոս պատրիարքի] 15-րդ տարին	[Երուսաղեմի Հովհան- նես պատրիարքի] 24-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման թուրքաց երկրի⁶¹⁸ վրա արշավեց, պատե-
րազմ տեղի ունեցավ և երկու կողմից էլ սպանվողներ եղան: Մասլա-
ման վեհերոտելով փախուստի դիմեց և իսղարիայի լեռների վրայով
վերադարձավ:

Այդ նույն տարին ուղղափառ հավատքի դեմ մոլեգնած անօրեն լևոն կայսրը սուրբ Գերմանոսին կանչեց և փորձեց քաղցր խոսքով գայթակղեցնել: Երանելի պատրիարքն ասաց նրան. «Լսել էինք, որ սուրբ ու նվիրական պատկերների վերացում պիտի լինի, սակայն ոչ քո թագավորության օրոք»: Երբ լևոնն ստիպեց նրան հայտնել թե «Ո՞ւմ թագավորության օրոք», պատրիարքը պատասխանեց. «Կոնստանդի ժամանակ»: Կայսրն ասաց. «Ավագանի անունս հենց Կոնստանդի պատրիարքն ասաց. «Մի՛ արասցե, տեր, որ այս փորձությունը քո ձեռքով իրականանա, քանզի այդ իրականացնողը նեոի կարապետն է և մարմնացյալ սուրբ տնօրինության տապալողը»: Այդ խոսքերի վրա կայսրը զայրացավ երանելու վրա, ինչպես ժամանակին Հերովգեսը՝ Հովհաննես Կարապետի: Պատրիարքը լեոնին հիշեցրեց այն պալմանների մասին, որ նա՝ կայսրը, ընդունել էր դահ բարձրանալիս՝ աստծուն խոսք տվել ոչ մի հարցում չսասանել Քրիստոսի եկեղեցին իր առաքելական ու աստվածատուր դրույթներից: Բայց թշվառականը դրանից էլ չամաչեց: Նա ջանում էր տարբեր պատրվակներ առաջ քաշել, որպեսզի պատրիարքին իր թագավորության դեմ ոտնձգություններ կատարելու մեջ մեղադրելու հիմքեր ստեղծի, որպեսզի նրան որպես դավադրի և ոչ խոստովանողի հեռացնի պատրիարքությունից: Այդ գործում նրան սատարող էր ու դորժակից [Գերմանոսի] աշակերտ ու սինկելլոս Անաստասիոսը, որին, որպես ամբարշտության կողմնակցի, կայսրը ապօրինաբար խոստացել էր պատրիարքական աթոռ: Երանելի Գերմանոսը թեև դիտեր, որ Անաստասիոսը խոտորվել է, նմանվելով Տիրոջ, իմաստուն ու հեզ կերպով հիշեցնում էր նրան՝ նոր Հուդային, դավաճանության մասին: Նա ի վերջո համոզվեց, որ [Անաստասիոսը] անգարձ մոլորվել է: Երբ Գերմանոսը մի անգամ կայսեր մոտ գնալիս, Անաստասիոսը տրորեց իր զգեստի ծայրը, նա ասաց. «Մի՛ շտապիր, գեռ կհասցնես մտնել դիպիոն»⁶¹⁹: Նա, ինչպես և այդ խոսքը լսողները, շրփոթվեցին: Նա չգիտեր, թե ինչ գուշակություն է գա: Այն իրականացավ 15 տարի անց, ինգիկտիոնի 12-րդ տարին, Կոստանգին հալածչի⁶²⁰ թագավորության երրորդ տարին: Ամենքը համոզվեցին, որ Գերմանոսը աստվածուստ է ստացել այդ ապերախտի մասին մարգարեանալու շնորհ: Հարցը հետևյալն է. Կոստանգինը, երբ ճնշելով իր փեսա Արտավազդի խռովությունը, իր ձեռքն առավ թագավորության սանձերը, այն Անաստասիոսին և իր՝ կայսեր, այլ ոսոխների գանակոծեց, Անաստասիոսին՝ որպես իր թշնամիների հետ միասին իրեն գահընկեց հայտարարած և Արտավազդին թագադրած (այդ մասին իր տեղում կասվի)

դիպիտոնի միջով դուրս բերեց ձիարշավարան և մերկ, ավանակի վրա հակառակ նստեցրած, ծանակեց։ Ահա բարեպաշտ դավանանքի առաջամարտիկը Բյուզանդիոնում այս սուրբ ու աստվածային Գերմանոսն էր, նա էր դազանանուն⁶²¹ Լևոնի և նրա պաշտպանների դեմ զազանամարտիկ, իսկ ավագ Հռոմում՝ սրբազնագույն առաքելական այր Գրիգորը, ծայրագույն առաքյալ Պետրոսի սինթրոնոսը, ըր փայլում էր բանիվ ու գործով։ Նա էր, որ հանեց Հռոմը, Իտալիան և համայն արևմուտքը Լևոնի և նրա թագավորության քաղաքական ու եկեղեցական հպատակության տակից։ Ասորիքի Դամասկոսում իր կենցաղավարությանմբ ու խոսքով փայլում էր երեց ու վանական, հոյակապ վարդապետ Հովհաննես Ոսկեհոսը⁶²², Մանսուրի [թուր]։ Լևոնը Գերմանոսին, որպես իրեն ենթակա մարդու կարողացավ հեռացնել պատրիարքական աթոռից։ Բայց Գրիգոր պապը նամակներով բացահայտ քննադատում էր նրան, նամակներ, որոնք շատերին է հայտնի, իսկ Հովհաննեսը արևելքի եպիսկոպոսներով ամբարշտին նզովքի ենթարկեց։ Ինդիկտիոնի 13-րդ տարվա հունվար ամսի 7-ին, շաբաթվա 3-րդ օրը, ամբարշտ Լևոնը տասնինն ակուբիտների տրիբունալիոնում ժողով գումարեց⁶²³ ընդդեմ սուրբ ու նվիրական պատկերների, որին մասնակցելու հրավիրեց և սրբազնագույն Գերմանոս. պատրիարքին, ենթադրելով, որ իրեն կաջողվի համոզել ստորագրել սուրբ պատկերների դեմ ընդունած որոշման տակ։ Բայց աստծո քաջարի ծառան նրա պիղծ շարափառության առջև ամենևին չերերաց և պաշտպանելով ուղղափառությունը, հանձնեց եմիփորոնը, հրաժարվեց պատրիարքությունից և բազում հորդորակուն խոսքերից հետո ասաց. «Եթե ես Հովնանն եմ, ինձ ծովը գցեք⁶²⁴։ առանց տիեզերական ժողովի, ո՛վ կայսր, ես չեմ կարող դավանանքի մեջ նորամուծություններ կատարել»։ Նա թողեց, հեռացավ Պլատանիոս կոչվող տեղը, իր հայրենի տունը և դադար առավ, պատրիարքական աթոռին նստելով 14 տարի, 5 ամիս և 7 օր։ Եւույն հունվար ամսի 22-ին երանելի Գերմանոսի սուտանուն աշակերտ և սինկելլոս Անաստասիոսը, որ իր աշխարհական իշխանասիրությամբ Լևոնի շարափառության կողմնակիցը դարձավ, ձեռնադրվեց Կոստանդնուպոլսի սուտ պատրիարք։ Իսկ Հռոմի սրբազան Գրիգոր պապը, ինչպես նախապես ասացի, մերժեց Անաստասիոսին և լիբելլները⁶²⁵, Լևոնին նամակներով մեղադրեց ամբարշտության մեջ և Հռոմը, համայն Իտալիան հանեց նրա թաղավորության ենթակայությունից։ Դրա վրա բռնակալը էլ ավելի զաղաղած, սաստկացրեց զոտեմարտը սրբապատկերների դեմ։ Բաղում կղերական-

ներ ու վանականներ, բարեպաշտ աշխարհականներ ուղղափառության պաշտպան կանգնելով, մարտիրոսական պսակին արժանացան:

[A. M. 6222]

Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարք⁶²⁶, Աթոռակալեց 24 տարի:

[Հռոմայեցիների կայսեր]	Հռոմ	[Արաբների Հիշամի]	առաջնորդ 7-րդ տարին	[Հռոմի Գրիգոր պապի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Ա- նաստասիոս պատրիարքի]	[Երուսաղեմի Հովհան- նես պատրիարքի]
1-ին տարին	25-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման արշավեց Ռոմանիայի վրա և գալով Կապադովկիա, նենգությամբ առավ հարսիանոն բերդը⁶²⁷:

[A. M. 6223]

[Հռոմայեցիների կայսեր]	Հռոմ	[Արաբների Հիշամի]	առաջնորդ 8-րդ տարին	[Հռոմի Գրիգոր պապի] 7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Ա- նաստասիոս պատրիարքի]	[Երուսաղեմի Հովհան- նես պատրիարքի]
2-րդ տարին	26-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման արշավեց Թուրքիայի⁶²⁸ վրա և հասնելով Կասպից դռները, վեհերոտեց ու վերադարձավ:

[A. M. 6224]

[Հռոմայեցիների կայսեր]	Հռոմ	[Արաբների Հիշամի]	առաջնորդ 9-րդ տարին	[Հռոմի Գրիգոր պապի] 8-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Ա- նաստասիոս պատրիարքի]	[Երուսաղեմի Հովհան- նես պատրիարքի]
3-րդ տարին	27-րդ տարին

Այդ տարի Հռոմ կայսրն իր որդի Կոստանդինն ամուսնացրեց սրկյութներ⁶²⁹ խաբանի դստեր հետ, որին քրիստոնյա մկրտեց և անվանեց Իրենե⁶³⁰: Սա սուրբ գիրքը սերտելով, իր բարեպաշտությամբ աչքի ընկավ, նա խարադանում էր նրանց ամբարշտությունը: Հիշամի որդի Մուավիան Ռոմանիայի վրա արշավեց և հասնելով Պափլագոնիա, բա-

ՔՆՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

զում գերիններով ետ դարձավ: Իսկ կայսրը պապի դեմ մոլեգնած, ինչպես և Հռոմի ու Իտալիայի անջատման պատճառով, մի մեծ նավատորմիդ հանդերձեց և Կիրիլոստների զորավար Սանիի գլխավորությամբ նրանց դեմ ուղարկեց: Բայց տխմար [լևոնը] խայտառակվեց, քանզի նավատորմիդը Ադրիական ծովում ջրասույզ եղավ: Դրա վրա աստվածամարտն առավել ևս մոլեգնած, արաբական մտածելակերպով էլ զինված, Կալաբրիայի և Սիկիլիայի բնակչության երրորդ մասի վրա գլխահարկ նշանակեց³¹: Ինչ վերաբերում է ավագ Հռոմում պատվոդ սուրբ և ծայրադույն առաքյալների պատրիմոնիաներին³², երեք ու կես տաղանդ չափով ոսկուն, որ դեռ հին ժամանակներից եկեղեցուն էր վրձարվում, կայսրը կարգադրեց պետական դանձարանը մոծել: Նա հրամայեց վերահսկողություն սահմանել և ցուցակագրել արական սեռի նորածիններին, ինչպես ժամանակին արեց փարավոնը հրեաների [նորածինների] առնչությամբ, մի բան, որ [լևոնի] ուսուցիչներ արաբներն անգամ չհանդգնեցին անել արևելքի քրիստոնյաների նկատմամբ:

[A. M. 6225]

[Հռոմայեցիների ևոն [Արարների առաջնորդ [Հռոմի Գրիգոր պապի] կայսեր] 17-րդ տարին Հիշամի] 10-րդ տարին 9-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Ա- [Երուսաղեմի Հովհան- նաստասիոս պատրիարքի] նևս պատրիարքի] 28-րդ 4-րդ տարին տարին

Այդ տարի Ասորիքում մահ տարածված եղավ և շատերը մեռան:

[A. M. 6226]

Հռոմի պապ Զաքարիա³³, Աթոռակալեց 21 տարի:

[Հռոմայեցիների ևոն [Արարների առաջնորդ [Հռոմի Զաքարիա պապի] 18-րդ տարին Հիշամի] 11-րդ տարին պի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Ա- [Երուսաղեմի Հովհան- նաստասիոս պատրիարքի] նևս պատրիարքի] 29-րդ 5-րդ տարին տարին

Այդ տարի Մանսուրի որդի Թեոդորոսը անապատի շրջաններն աքսորվեց, երկնքում լուսավոր հրո նշան երևաց, Մուավիան Ասիան ասպատակեց:

[A. M. 6227]

[Հոռմայեցիների լևոն [Արաբների առաջնորդ [Հոռմի Զաքարիա պա-
կայսեր] 19-րդ տարին Հիշամի] 12-րդ տարին պի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Ա- [Երուսաղեմի Հովհան-
նաստասիոս պատրիարքի] նես պատրիարքի] 30-րդ
6-րդ տարին տարին

Այդ տարի Հիշամի որդի Սուլեյմանը⁶³⁴ արշավեց Հայոց աշխարհ,
բայց ոչինչ չարեց:

[A. M. 6228]

[Հոռմայեցիների լևոն [Արաբների առաջնորդ
կայսեր] 20-րդ տարին Հիշամի] 13-րդ տարին

[Հոռմի Զաքարիա պա- [Կոստանդնուպոլսի Ա-
պի] 3-րդ տարին նաստասիոս պատրիարքի]
7-րդ տարին

Այդ տարի Մուավիան արշավեց Լիմանիայի վրա և վերադարձից
մի քանի օր անց ձիուց դլորվեց ու մեռավ:

[A. M. 6229]

[Հոռմայեցիների լևոն [Արաբների առաջնորդ
կայսեր] 21-րդ տարին Հիշամի] 14-րդ տարին

[Հոռմի Զաքարիա պա- [Կոստանդնուպոլսի Ա-
պի] 4-րդ տարին նաստասիոս պատրիարքի]
8-րդ տարին

Այդ տարի Հիշամի որդի Սուլեյմանը Ասիայում շատերին դերեվա-
րեց, այդ թվում և ոմն պերդամացու, որ պնդում էր, թե ինքը Հուստի-
նիանոսի որդի Տիբերիոսն է: Հիշամը սրան հարազատ որդու պես
պատվեց, կայսրերին սարսափեցնելու համար կայսերավայել զորքով ու
դայիսոնով, դրոշներով Երուսաղեմ ուղարկեց, հրաման տալով համայն
Ասորիքով մեկ փառք ու պատվով ման ածեն, ի տես և ի զարմանս բո-
լորի:

ԽՆՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

[A. M. 6230]

[Հոռմայեցիների կայսեր] 22-րդ տարին	[Արարների Հիշամի] 15-րդ տարին
[Հոռմի Զաքարիա պա- պի] 5-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Ա- նաստասիոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարի Հիշամի որդի Սուլեյմանը արշավեց Ռոմանիայի վրա, գրոհով առավ Երկաթե բերդը⁶³⁵ և Մարիանոս պատրիկի⁶³⁶ որդի Եվստաթիոսին գերի վերցրեց:

[A. M. 6231]

[Հոռմայեցիների կայսեր] 23-րդ տարին	[Արարների Ժ. առաջնորդ Հիշամի] 16-րդ տարին
[Հոռմի Զաքարիա պա- պի] 6-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Ա- նաստասիոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա մայիս ամսին Սուլեյմանը 9 բյուր ղորքով, 4 զորավարներով, որոնց գլխավորում էր Գամբերը, Ռոմանիայի դեմ արշավանք կազմակերպեց: Գամբերը բյուր թեթևազեններով մարտնչում էր Ասիական երկրի շրջաններում, նրան ենթակա Մելիքն ու Բատալը՝ երկու բյուր հեծյալներով՝ Ակրոյինոնի⁶³⁷, իսկ Սուլեյմանը վեց բյուրով՝ Կապադովկիայի Տիանայի: Ասիայում ու Կապադովկիայում մարտնչողները տղամարդկանց ու կանանց մեծաթիվ գերիներով ու անասուններով անվնաս վերադարձան, բայց Մելիքի⁶³⁸ ու Բատալի⁶³⁹ գորքերը Ակրոյինոնում լեռնի և Կոստանդնի հետ մարտի բռնվելով, վերջիններիս կողմից պարտություն կրեցին. շատերը սպանվեցին, այդ թվում և նրանց երկու հրամանատարները: Նրանցից ութ հարյուր մարտիկ, հանդիպելով վեց հազար հոգու դիմադրության, փախուստի գիմեցին և փրկվեցին Սինադայում⁶⁴⁰ և միանալով Սուլեյմանին, վերադարձան Ասորիք: Նույն տարի սրանցից շատերն էլ Աֆրիկայում սպանվեցին՝ իրենց զորավար Դամասկացու հետ միասին:

[A. M. 6232]

[Հոռմայեցիների լևոն
կայսեր] 24-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Հիշամի] 17-րդ տարին

[Հոռմի Զաքարիա պա-
պի] 7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Ա-
նաստասիոս պատրիարքի]
11-րդ տարին

Այդ՝ բռնակալ և ամենաանօրեն լևոն Ասորու⁶⁴¹ թաղավորության 24-րդ տարում հիերակիտները⁶⁴² Դամասկոսում շուկաներ կրակի տվեցին: Նրանց կախաղան հանեցին: Պերիտիոս⁶⁴³ ամսի 28-ին ուղիւր Եդեսիան ողողեց:

Նույն տարվա հոկտեմբեր ամսի 26-ին, ինդիկտիոնի 9-րդ տարին, շորեքշաբթի օր, ժամը 8-ին Կոստանդնուպոլսում սաստիկ ու սոսկալի երկրաշարժ եղավ: Եկեղեցիներ ու վանքեր փլվեցին, բազում ժողովուրդ սպանվեց: Տապալվեց նաև Ատալուսի դռան վրա կանգնած Մեծ Կոստանդնի անդրին, Ատալուսի [անդրու] հետ միասին, նաև Քսերոլոֆոսում սյան վրա կանգնած Արկադիոսի անդրին, Ոսկե դռան վրա գտնվող Թեոդոսիոս Մեծի անդրին, քաղաքի ցամաքային պարիսպները, Թրակիայում՝ քաղաքներ ու դյուղեր ավերակ դարձան, Բյութանիայում՝ Նիկոմեդիան, Պրենեստոսը, Նիկիան, ուր մեկ եկեղեցի միայն փրկվեց⁶⁴⁴: Երկրաշարժը տևեց 12 ամիս: Առանձին տեղերում ծովը հեռացավ իր ափերից: Կայսրը, տեսնելով քաղաքի փլված պարիսպները, դիմեց ժողովրդին ու ասաց. «Դուք պարիսպները կառուցելու միջոցներ չունեք, այդ պատճառով մենք այդ դործը հանձնարարեցինք գործավարներին: Նրանք ընդունված կարգի համաձայն յուրաքանչյուր օլոկոտինից մեկ միլիարեսիոն⁶⁴⁵ են պահանջում: Պետութունն այդ գումարն առնելով կկառուցի պարիսպները»: Ահա այստեղից սկիզբ առավ գործավարներին երկու կերատ վճարելու սովորութունը⁶⁴⁶: Հոռմայեցիների տոմարով աշխարհի արաբշագործության՝ Ագամի 6248 թվականն էր, եգիպտացվոց, այն է ալեքսանդրացվոց տոմարով՝ 6232 թվականը, Փիլիպոս Մակեդոնացու՝ 1063⁶⁴⁷: Լևոնն իշխեց 24 տարի, 2 ամիս և 25 օր, ինդիկտիոնի 15-րդ տարվա մարտ ամսի 25-ից մինչև ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա հունիս ամսի 18-ը: Նմանապես և նրա որդին, իր ամբարշտության ու թագավորության ժառանգորդ Կոստանդինը, աստծո թույլտվությամբ իշխեց 34 տարի, 3 ամիս և 2 օր: Նույն ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա հունիս ամսի 18-ից, մինչև ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա սեպտեմբեր ամիսը: Ահա այսպես, ինչպես ասացինք, ինդիկտիոնի նույն 9-րդ տարին, հունիս ամսի 18-ին Լևոնը բացի հողևոր

մահից, ունեցավ նաև մարմնական վախճան: Միահեծան թաղավորում է նրա որդի Կոստանդինը: Նախորդ գլուխներում ես համառոտակի պատմեցի, թե քրիստոնյաների գլխին ինչքան փորձանք եկավ ամբարիշտ Հեռի թագավորության օրոք, ինչպես ուղղափառ հավատքի հարցերում, այնպես էլ շարաշահումների ու արծաթասիրության հետ կապված՝ Սիկիլիայում, Կալաբրիայում, Կրետեում տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձություններում: Ես նկատի ունեմ նրա շարափառության պատճառով Իտալիայի անջատման, երկրաշարժների, մահ տարածամների, սովի, այլազգիների ապստամբությունների մասին: Արդ, այսուհետև անհրաժեշտ է շարադրել նրա ամբարշտագույն և ամենաթշվառական որդու անօրեն գործերի մասին, որոնք ավելի պիղծ են և աստծուն ատելի: Բայց, հիրավի, վերադիտող, վերատեսուչ և ամենատես աստվածը թողեց, որ այդ բոլորը կատարվեն՝ պարզապես հօգուտ հետագա սերունդների, հօգուտ այդ ամենաանօրենի պիղծ շարափառության մոլորության մեջ դեգերող թշվառական ու ամբարիշտ մարդուկների, մոլորության, որ սկիզբ առավ ինդիկտիոնի 10-րդ՝ նրա թագավորության առաջին տարին < և ամբարշտորեն տևեց մինչև 14-րդ ինդիկտիոնը՝ նրա կորստյան տարին >⁶⁴⁸: Քանզի այդ ամեն ինչ ավերող, խելակորույս, արյունոտ և ամենավայրենի գազանը, ավելի շուտ բռնատիրելով, քան օրինականորեն կառավարելով, նախ հանդես եկավ մեր աստծո և վրկչի Հիսուսի Քրիստոսի, նրա ամենասուրբ և անբիծ մոր և բոլոր սրբերի դեմ, մոգությամբ, անառակությամբ ու արյունոտ զոհաբերությամբ⁶⁴⁹, գոմաղբի, աղբի և մեզի վրա խաբեպատիր գուշակություններ կատարեց, տարվեց արվամոլությամբ ու դիվակոչությամբ: Մի խոսքով երիտասարդ հասակից պարասւնց մարդու հոգին ավերող ամեն ինչով: Երբ հոր իշխանության հետ միաւին նա ստացավ նաև նրա շարափառությունը, ապա կարիք կա՞ ասել, թե այդ ամենապիղծը հենց սկզբից ինչպիսի շարիք հղացավ, որը բացահայտորեն բոցավառեց: Այդ բանին ականատես եղած քրիստոնյաները անշափ տագնապ ապրեցին, հենց սկզբից ատեցին նրան իր լկտիության համար և անցան նրա փեսայի՝ իր քրոջ Աննային կնության առած Օպսիկիոնի կոմես Արտավազդ կուրապաղատի⁶⁵⁰ կողմը, վճռելով որպես ուղղափառի նրան տալ թագավորությունը:

Նույն տարի արաբների առաջնորդ Հիշամը իրեն ենթակա բոլոր քաղաքներում գտնվող քրիստոնյա ռազմագերիներին մահապատժի ենթարկեց: Նրանց թվում էր նաև անվանի Մարիանոս պատրիկի երանելի որդի Իվստաթիոսը: Նրան թեև շատ ստիպեցին, բայց նա չուրացավ իր ճշմարիտ հավատքը և մարտիրոսացավ Միջագետքի նշանավոր Խառան քա-

ԿՈՍՏԱՆԻՆ V

ղաքում: Այնտեղ գտնվող նրա սուրբ ու նվիրական մասունքները շնորհքն աստծո բուժում են ամեն մի ախտ: Շատ ուրիշներ էլ իրենց արյունը թափեցին հանուն Քրիստոսի ու մարտիրոսացան:

[A. M: 6233]

Աշխարհի արարչագործության 6233 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 733 թ.

Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր 35-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Արարների առաջնորդ Հիշամի 19-ամյա իշխանության 18-րդ տարին

Հոռմի Զաքարիա պապի 21-ամյա աթոռակալության 8-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի 24-ամյա աթոռակալության 12-րդ տարին

Այդ տարի մեր առ աստված կատարած մեղքերի և բազում զանցանքների համար թագավորեց Կոստանդինը, հալածիչը հայրենավանդ օրենքների: Ինդիկտիոնի հաջորդ՝ 10-րդ տարվա հունիս ամսի 27-ին կայսրը դնաց Օպսիկիոնի շրջանները՝ ընդդեմ արաբների և եկավ Կրաստ¹⁵¹ կոչվող [քաղաք]: Հիշյալ Արտավազդը Օպսիկիոնի զորքով զրտնրվում էր Դորիլեոնում⁶⁵²: Նրանց մեջ փոխադարձ կասկած կար: Կոստանդինը նրա մոտ մարդ ուղարկեց, խնդրելով իրեն առաքեն նրա՝ Արտավազդի որդիներին, այն է իր, Կոստանդինի, զարմիկներին, բանզի նրանց տեսնելու ցանկություն ունենալ, բայց նպատակը նրանց բռնելն ու հսկողության տակ պահելն էր: Արտավազդը կռահեց նենգությունը և գիտենալով [կայսեր] անսահման խորամանկությունը, հուսաբեկ եղավ: Նա դիմեց զինվորներին և համոզելով նրանց, բոլորով միասին նրա վրա հարձակվեց: Ընդդիմակայած սարակինոսամիտ Բշիր⁶⁵³ պատրիկին նա սրի քաշեց: Կոստանդինը պահեստի մի թամբած ձի գտնելով, հեծավ ու փախավ Ամորիոն, ապա անցնելով Անատոլիկոն բանակաթեմը (նրա զորավարն այն ժամանակ Լանգինոսն էր), փրկվեց, բանակաթեմի զորքերին իր կողմը գրավեց, տալով մեծ խոստումներ: Այնուհետև նա Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար Սիսիննակիոսի մոտ մարդ ուղարկեց և այդ բանակաթեմի զինվորներին համոզեց դաշնակցեն իրեն: Սկիզբ են առնում սարսափելի կռիվներ, ստորադասների միջև զինված ընդհարումներ, որոնց մի մասը կայսր էր հայտարարում [Կոստանդինին], մյուսը՝ [Արտավազդին]: Արտավազդը իրադրության մասին գրում է քաղաք, իր փոխանորդ պատրիկ և մագիստրոս Թեոփանեսին, և դրածն ուղարկում

Աթանասիոս սիլենտիարիոսի միջոցով: Արտավազդին համախոհ թեոփանեսը ժողովրդին հավաքեց Մեծ եկեղեցու կատեխումենայում և Արտավազդի նամակների և վերոհիշյալ Աթանասիոսի միջոցով՝ բոլորին հավաստիացրեց, թե կայսրը մահացել է, որ բանակաթեմերը կայսր են հռչակել Արտավազդին: Դրա վրա ողջ ժողովուրդը սուտանուն պատրիարք Անաստասիոսի հետ միասին անեծքի ու նզովքի ենթարկեցին Կոստանդնին, որպես ամբարիշտի ու անաստվածի, բերկրության մեջ ընկալեցին նրա սպանության լուրը՝ մեծագույն շարիքից փրկվելը: Նրանք Արտավազդին որպես ուղղափառ և աստվածային վարդապետության պաշտպան մարդու կայսր հռչակեցին⁶⁵⁴: Մոնոտեսն իսկույն դիմեց Թրակիա, իր հարազատ որդի Նիկեփորին՝ Թրակիայի գորավարին, որպեսզի նա այնտեղի գործի գլուխն անցած շարժվի քաղաքի պաշտպանության: Մոնոտեսը փակեց պարիսպների դարբասները և պահակակետեր հաստատեց, ձերբակալեց Կոստանդնի համախոհներին, որոնց գանակոծեց, խուզեց ու բանտ նետեց: Այն պահին, երբ Արտավազդը Օպսիկիոնի գորաբանակով մտավ քաղաք, Կոստանդինը երկու բանակաթեմերի՝ Թրակեսիոնի և Անատոլիկոնի գորքերով հասավ Խրիսուպոլիս, բայց ոչինչ չկարողանալով անել, վերադարձավ և ձմեռեց Ամորիոնում: Արտավազդը ամբողջ քաղաքում կանգնեցնել տվեց սրբապատկերները: Արաբները, իմանալով այդ երկուսի միջև գնացող պայքարի մասին, Սուլեյմանի հրամանատարությամբ Ռոմանիայից շատերին գերի քշեցին: Իսկ սուտանուն պատրիարք Անաստասիոսը, ձեռքը դնելով սուրբ ու կենարար [խաչա]փայտի վրա, երդվեց ժողովրդին, թե «Երդվում եմ հանուն ս'յս [փայտի] վրա գամվածի, որ Կոստանդինն ինձ այսպես ասաց. Մարիամի աշխարհ բերածին, Քրիստոս կոչեցյալին, աստծո որդի շհամարես, այլ սովորական մարդ, քանզի Մարիամը նրան աշխարհ բերեց այնպես, ինչպես ինձ իմ մայր Մարիամը»: Ժողովուրդը, լսելով դա, [Կոստանդինին] գահընկեց հայտարարեց:

[A. M. 6234]

Անտիոքի պատրիարք Ստեփանոս⁶⁵⁵: Աթոռակալեց 2 տարի:

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր]	2-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Հիշամի]	19-րդ տարին	[Հռոմի Զաքարիա պապի]	9-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի]
13-րդ տարին

[Անտիոքի Ստեփանոս պատրիարքի]
1-ին տարին

Այդ տարի մեռավ արաբների առաջնորդ Հիշամը: Սա Ստեփանոս անունով մտերիմ մի ասորի վանական ուներ, որ, ճիշտ է, մի քիչ անուսում էր, բայց բարեպաշտ: Անտիոքի եկեղեցու աթոռը 40 տարի թափուր էր, որովհետև արաբները չէին թույլատրում այնտեղ պատրիարք նստի: Հիշամն ասաց, որ եթե արևելքի քրիստոնյաները ցանկանում են իրենց թույլ տրվի պատրիարք ունենալ, թող այս Ստեփանոսին ընտրեն: Անտիոքացիք համարելով, որ դա աստվածուստ է, Թեուպոլսի⁶⁵⁶ պատրիարք ձեռնադրեցին նրան և այդ ժամանակից մինչև օրս պատրիարքությունն անխափան դոյություն ունի:

Այդ տարի արաբների իշխանությանը տիրացավ Հիշամի որդի Վալիդը⁶⁵⁷: Կոստանդինը նրա մոտ Անդրեաս սպաթարին ուղարկեց, իսկ Արտավազդը՝ Գրիգոր լոգոթետին. երկուսն էլ դաշնակցություն էին խնդրում: [Այդ տարին] շորային էր, տեղ-տեղ երկրաշարժեր եղան, մինչև իսկ Նաբաթի⁶⁵⁸ անապատում լեռներն իրար միացան, գյուղեր գետնի տակ կուլ գնացին: Նույն տարին Ալեքսանդրիայի Կողմաս պատրիարքը վերացրեց Հերակլիոսի ժամանակ Ալեքսանդրիայի պատրիարք եղած Կյուրոսից րսկիզբ առած միակամականների շարափառությունը և քաղաքում ուղղափառությունը հաստատվեց: Գամերը բաղում արաբներով Ռոմանիայի վրա արշավեց և բաղում գերիներով վերադարձավ: Հունիս ամսին երկնքի հյուսիսային մասում նշան երևաց: Վալիդը հրամայեց Դամասկոսի սրբբազնագույն մետրոպոլիտ Պետրոսի լեզուն կտրել, քանզի նա բացեիբաց իարադանում էր արաբների և մանիքեցիների ամբարշտությունը: Նրան նա աքսորեց Երջանիկ Արաբիա, ուր և մարտիրոսացավ հանուն Քրիստոսի. նա պարզ ու հստակ կատարեց սուրբ սլատարագը, ինչպես այդ մասին պատմում են ականջալուր մարդիկ: Այդ նույն ժամանակները հանուն Քրիստոսի կամովին նահատակվեց և նրա նման փութեռանդ ու անվանակից Մալումայի⁶⁵⁹ [մետրոպոլիտ]. Պետրոսը: Երբ նա հիվանդացավ, իր մտերիմ արաբ իշխանավորներին կանչեց (ինքը պետական հարկերի իարտուլարի պաշտոնն էր վարում) և ասաց նրանց. «Ձեր՝ ինձ արած այցելության վարձը, թեև անհավատ բարեկամներ եք, աստծուց կստանաք: Ես ցանկանում եմ, որ դուք լինեք վկաներն իմ կտակի, որը հետևյալն է. ով չի հավատում հանուն Հոր և Որդվո և Հոգվույն սրբո, միացած համադո և կենարար Երրորդության, նա կույր է հողով և հավիտենական դրժոխքին արժանի: Այդպիսին է նաև ձեր սուտանուն մարգարե Մոհամմեդը, կարապետը Նեոի: Հավատացեք իմ խոսքերին, որոնց վկա են այսօր երկինք ու երկիր, ձեռք քաշեք նրա ցնդաբանությունից: Ես ձեր լավն եմ ուղում, որպեսզի դուք նրա հետ դժոխք չգնաք»: Հսելով նրա նման և այլ

բազում աստվածաբանական բովանդակությամբ խոսքերը, նրանք քարկտրեցին, գազազեցին, բայց մեծահոգություն ցուցաբերեցին, քանզի կարծեցին, որ նա հիվանդության ազդեցության տակ զառանցում է: Բայց երբ նա ապաքինվեց, սկսեց ավելի բարձր գոչել, թե «նզովք Մոհամմեդին և նրա ցնդաբանությանը, բոլոր նրանց, ովքեր հավատում են այդ ցնդաբանության»: Նա սրի քաշվեց ու մարտիրոսացավ: Սրան մեր սուրբ հայր Հովհաննեսը, (որին իր խոսքի և կենցաղի մեջ փթթող հոգու ոսկեցու շնորհքի համար իրավամբ տրվեց Ոսկեհոս⁶⁶⁰ մականունը), ներբողյաններով մեծարեց: Եկեղեցու այս նոր վարդապետին, եկեղեցու այս նոր ուսուցչին, իր անչափ ուղղափառության համար ամբարիշտ Կոստանդին կայսրը ամեն տարի նզովքի էր ենթարկում և նրա պապի Մանսուր անվան փոխարեն, որ փրկյալ է նշանակում, հրեական ձևով Մանզիր էր անվանում: Նույն տարի Վալիդը կիպրացիներին Ասորիքում վերաբնակեցրեց:

Իսկ Արտավազդը իր որդի Նիկետասին մոնոստրասիեդոս նշանակելով, Արմենիականների բանակաթեմն ուղարկեց, իր որդի Նիկեփորին էլ [կայսերակից] թաղադրեց՝ ձեռամբ Անաստասիոս սլաւորիարքի: Նույն տարվա մայիս ամսին Արտավազդը գնաց Օպսիկիոնի կողմերը, զորահավաք կազմակերպեց, մուտք գործեց Ասիա և սկսեց նրա նվաճումը: Կոստանդինը, իմանալով դա, նրա վրա շարժվեց, նրան հասավ Սարդիսի⁶⁶¹ կողմերում (նա Կելբիանոսից⁶⁶² էր բարձրանում), մարտ տվեց, պարտության մատնեց և հալածական արեց մինչև Կյուզիկոս: [Արտավազդը] Կյուզիկոս հասնելով, դրոմոն նստավ և նավելով փրկվեց քաղաքում⁶⁶³: Ինդիկտինի նույն 11-րդ տարվա օգոստոս ամսին Արտավազդի որդի Նիկետաս մոնոստրատեգոսը Կոստանդինին մարտ տվեց, բայց պարտություն կրելով փախուստի դիմեց դեպի Մոդրենե⁶⁶⁴: Անվանի այլ իշխանավորների շարքին սպանվեց քաջարի դինվորական հայազգի Տիրիգատես պատրիկը, Արտավազդի հորեղբորորդին⁶⁶⁵: Երկու կողմից էլ շատերն ընկան: Հայերն ու Արմենիականները⁶⁶⁶ պատերազմեցին Կոստանդինի պաշտպաններ Անատոլիկոն և Թրակեսիոն [բանակաթեմերի] զորքերի դեմ: Այս ժամանակները նախաշար բանսարկուն քրիստոնյաների մեջ այնպիսի մոլեգնություն սերմանեց, իրար մորթելու դրդեց, որ անգամ զավակները ծնողներին, եղբայրները եղբայրներին էին անողոքաբար կոտորում, միմյանց կայքն ու տներն անխնա հրո ճարակ դարձնում:

[A. M. 6235]

Արաբների առաջնորդ Վալիդ: Իշխեց 1 տարի:

[Հոռմայեցիների Կոս- [Արարների առաջնորդ [Հոռմի Զաքարիա պա-
տանդին կայսեր] 3-րդ Վալիդի] 1-ին տարին պի] 10-րդ տարին
տարին

[Կոստանդնուպոլսի Ա- [Անտիոքի Ստեփանոս
նաստասիոս պատրիարքի] պատրիարքի] 2-րդ տարին
14-րդ տարին

Այդ տարի հյուսիսում նշան երևաց, տեղ-տեղ փոշի թափվեց, իսկ Կասպից դռներում՝ երկրաշարժ եղավ: Ապրիլ ամսի 16-ին, հինգշաբթի օր արաբները սպանեցին Վալիդին⁶⁶⁷: Նա 1 տարի տիրակալեց: Իշխանության է տիրանում Եզիդ Լիպսոսը⁶⁶⁸: Սա բազում դրամ ծախսելով, տիրեց Դամասկոսին և Դամասկոսի, Պարսկաստանի և Եգիպտոսի արաբներից իշխելու հավանություն ստացավ: Հայաստանի կառավարիչ Մրվանը⁶⁶⁹, Մոհամմեդի որդին, լսելով այդ մասին, շտապեց Միջագետք, ձևացնելով, որ հանդես է գալիս Վալիդի որդիների պաշտպանի դերում՝ ընդդեմ Եզիդի: 5 ամիս անց Եզիդը մահանում է, ի վերա Դամասկոսի ժառանգորդ թողնելով իր եղբայր Աբրալիմին, որի զեմ է հանդես գալիս Մրվանը: Նա Միջագետքի զորքով գալիս է Եդեսիա, իսկ այնտեղից Գարիս⁷⁰ կոչվող դաշտը՝ Դամասկոսի ու Անտիլիբանանի⁶⁷¹ շրջաններում: Այստեղ Լիտսու, այսինքն Վատ կոչվող գետի ափին նա Սուլեյմանին ճակատամարտ է տալիս, պարտության մատնում նրան և 20 հազար հոգու կոտորում: Միայն Սուլեյմանը փոքրաթիվ մարդկանցով կարողացավ Դամասկոս փախուստի դիմել ու փրկվել: Մտնելով այդ քաղաքը, նա սպանեց Վալիդի որդիներին, «րոնց իբրև թե պաշտպան էր կանգնել Մրվանը, և յուրացնելով մեծ բանակությամբ դրամ, Դամասկոսից դուրս եկավ: Մրվանը, մտնելով Դամասկոս, բազում մեծամեծների կոտորեց, նաև Վալիդի և նրա որդիների սպանությանը մասնակից եղողներին⁶⁷², ուրիշներին խեղեց, բոլոր դրամներն ու գանձերն էլ Միջագետքի հառան քաղաքը տեղափոխեց:

Ինդիկտիոնի 12-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսին Կոստանդինն իջավ Քաղկեդոնի կողմերը և այնտեղից անցավ դիմացը՝ Խրակիայի շրջանները, իսկ Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար Սիսինիոսը Աբյուդոսի վրայով գնաց կանգ առավ ցամաքային պարսպի առաջ: Նա հարսիոսի դռնից մինչև Ոսկե դուռը գնաց, եկավ, իրեն ամբոխներին ցույց տալով, ապա վերադարձավ ու բանակեց սուրբ Մամասում: Քաղաքի բնակիչներն ըսկըսեցին պարենի պակաս զգալ: [Արտավազդը] ասեկրետ⁶⁷³ Աթանասիոսին և իր դոմեստիկոս Արտավազդին նավերով ուղարկեց պարեն հայ-

թայթելու, բայց Աբյուդոսից գուրս նրանց Կիբիրեոտների նավատորմիղը հանդիպեց և բռնելով կայսեր մոտ բերեց: Ձեռք բերված հացահատիկը կայսրն իր զինվորներին նվիրեց, իսկ Աթանասիոսին ու դոմեստիկոս Արտավազդին իսկույն կուրացրեց: Արտավազդն այնուհետև փորձեց բացել ցամաքային պարսպի դռները և Կոստանդինն ճակատամարտ տալ: Ընդհարման ժամանակ Արտավազդի կողմնակիցները պարտություն կրեցին, շատերն սպանվեցին, այդ թվում և Մոնոտեսը: Արտավազդը հրակիր նավեր պատրաստելով, սուրբ Մամաս ուղարկեց՝ ընդդեմ Կիբիրեոտների նավատորմիղի: Կիբիրեոտները նրանց փախուստի մատնեցին: Քաղաքում սաստիկ սով եղավ, մեկ մոլ⁶⁷⁴ գարին 12 դահեկանով վաճառվեց, իսկ ընդեղենի մոլը՝ 19, կորեկի և լյուպինի մոլը 8 դահեկանով, ձիթայուղի 5 լիտրը⁶⁷⁵ մեկ դահեկանով, մեկ քսեստես⁶⁷⁶ գինին մեկ սեմիսիոնով⁶⁷⁷: Երբ ժողովուրդն սկսեց սովամահ լինել, Արտավազդն ստիպված թույլ տվեց նրանց քաղաքից հեռանալ: Նա գուրս եկողներին մեկ-մեկ ստուգում էր և ոմանց թույլ չտվեց, այդ իսկ պատճառով ոմանք ծածկում էին իրենց ղեմքը, կանացի զգեստներ հագնում, ուրիշներն էլ վանականի սքեմ և մազե շորեր: Այդ ճանապարհով ահա նրանք կարողանում էին ճողոպրել ու գուրս գալ: Մոնոստրատեգոս նիկեոսը, հավաքելով Մողրենեում ցրված իր զորքը, եկավ մինչև Խրիսուպոլիս: Վերադարձին նրան կայսրը հետապնդեց և հասավ Նիկոմեդիայում ու բռնեց նախկին եպիսկոպոս Կուրատոր Մարկելլինոսի հետ, որին տեղն ու տեղը գլխատել հրամայեց, իսկ կապյալ մոնոստրատեգոսին բերեց և պարսպից [Արտավազդին], նրա հորն էր ցույց տալիս: Նոյեմբեր ամսի 2- երեկոյան նա հանկարծակի ցամաքային պարսպի վրա գրոհեց և գրավեց քաղաքը: Արտավազդը պատրիկ Բակտանգիոսի հետ խելանդիոն մտավ, նախ գնաց Օպսիկիոն ու ապաստանեց Պուզանեի⁶⁷⁸ բերդում: Կայսրը բռնեց նրանց, Արտավազդին և նրա երկու որդիներին կուրացրեց⁶⁷⁹, իսկ Բակտանգիոսին Կյուսեդիոնում գլխատեց: Նրա ղլուխը երեք օր ցուցադրեց Միլիոնում⁶⁸⁰: 30 տարի անց այդ ոխակալ ու անգութ կայսրը [Բակտանգիոսի] կնոջը հրամայեց գնալ Խորայի վանքը (Բակտանգիոսն այնտեղ էր թաղված), գերեզմանից հանել [ամուսնու] ոսկորները ու իր զգեստի մեջ փաթաթած տանել Պելագիոսի կոչվող գերեզմանատունը և գցել բռնի մահով վախճանվածների գերեզմանների մեջ⁶⁸⁰: Ո՛վ տմարդություն: Նա մահապատժի ենթարկեց Արտավազդին դաշնակցած բաղում այլ մեծամեծների, անհամար մարդկանց կուրացրեց, ուրիշների ձեռքերն ու ոտքերը կտրեց: Իր հետ քաղաք մուտք գործող զրսեցի իշխանավորներին նա թույլատրեց

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՍ V

բնակարանները մտնել և քաղաքացիների ունեցվածքը թալանել: Նա բա-
ղում, անհամար այլ փորձանքներ բերեց քաղաքացիների գլխին: Նա
ձիարշավական մրցություններ կազմակերպեց և դիպիկոնի միջով ալն-
տեղ բերեց կապյալ Արտավազդին, նրա որդիներին ու ընկերներին, հրա-
պարակայնորեն գանակոծված սուտանուն պասուրիարք Անաստասիոսին,
որին հակառակ կողմից էլ հեծած ձիարշավարան մտցրեց և հրապարա-
կայնորեն ծանակեց: Բայց որպես իր համախոհի, նրա մեջ երկյուղ սեր-
մանելով ու ինքնազոհելով, [դարձյալ] նստեցրեց պատրիարքական աթո-
ռին: Թրակեսիոնի ղորավար Սիսինիոս պատրիկին, իր հորեղբորորդուն,
որն իրեն մեծապես աջակցել էր և իր հետ մարտնչել, 40 օր անց աստ-
արդար դատաստանով կուրացրեց. համաձայն [սուրբ] գրոց, ամբարըշ-
տին օգնողը, նրա ճանկն էլ կրնկնի:

[A. M. 6236]

Աշխարհի արարչագոր-
ծության 6236 թ.

Քրիստոսի մարդեղության
736 թ.

Հռոմայեցիների Կոստան- դին կայսեր 35-ամյա թա- գավորության 4-րդ տարին	Արաբների Մրվանի ⁶⁸¹ 6-ամյա իշխա- նության 1-ին տարին	Հռոմի Ջաքարիա պապի 21-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Անաս-
տասիոս պատրիարքի 24-
ամյա աթոռակալության
15-րդ տարին

Անտիոքի Թեոփիլակտոս
պատրիարքի⁶⁸² 7-ամյա ա-
թոռակալության 1-ին տա-
րին

Այդ տարի Ասորիքում մի մեծ գիսավոր առտղ երևաց: Թեբիտն⁶⁸³ ու
արուրիտների⁶⁸⁴ իշխան Դախակր Մրվանի ղեմ ապստամբեցին: Մրվանը
նրանց բռնեց և 12 հազար ռազմիկների հետ Եմեսայի սահմաններում
մահապատժի ենթարկեց: [Մրվանը] նույն տարին արևելքի քրիստոնյա-
ների խնդրանքով թույլ տվեց եղեսացի Թեոփիլակտոս երեցին Անտիոքի
պատրիարք ձեռնադրել (Ստեփանոսը ննջել էր), ընդհանրական թղթեր
հրապարակեց, որտեղ արաբներին հրամայվում էր ակնածանքով վերա-
բերվել նրան, այդ հոգևոր շնորհքով լի, մեծախոհ մարդուն: [Մրվանը]
Եմեսայում կախեց 120 խալբենոսների⁶⁸⁵, իսկ շատ ու շատ քրիստոն-
յաների արյունը հեղած, բազմաթիվ բնակավայրեր ավերած ու գերե-
վարած Աբասին բանտում սպանեց: Մահապատիժն իրականացնելու հա-
մար Մրվանը մի եթովպացու ուղարկեց, որը եռացող կրով լի տոպրակով

նրա մոտ մտավ, այդ կիրը լցրեց նրա գլխին ու քթին և խեղդամահ արեց: Այդ կախարդի համար նա արդար պատիժ հորինեց, քանզի [Աբասը] կախարդությամբ ու դիվակոչությամբ քրիստոնյաների գլխին բաղում փորձանքներ էր բերել: Նա մասնակից էր և Վսլիդի⁶⁸⁶ սպանության:

[A. M. 6237]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 5-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մրվանի] 2-րդ տարին [Հռոմի Զաքարիա պապի] 12-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 16-րդ տարին [Անտիոքի Թեոփիլակսոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի Սուլեյմանը, հավաքելով իր զորքերը, դարձյալ հարձակվեց Մրվանի վրա, բայց պարտվեց և իր ղինվորներից 7 հազար հոգի կորցրեց: Փախուստի ղիմելով նա Պալմիրայում փրկվեց, որտեղից անցավ Պարսկաստան: Ապստամբություն բարձրացրին նաև Եմեսացիք, հելիոպոլսեցիք և դամասկացիք, որոնք Մրվանի առջև փակեցին իրենց քաղաքների դռները: Վերջինս իր որդուն Դախակի դեմ ուղարկեց, իսկ ինքը դալով Եմեսա, շորս ամիս հետո առավ այն: Դախակը Պարսկաստանից էր դալիս մեծ զորքով: Միջադեպում Մրվանը նրա վրա հարձակվեց, շատ զոհեր տվեց, բայց վերջը նրան բռնեց ու սպանեց: Այդ միջոցին Կոստանդինը, օգտվելով արաբների միջցեղային պատերազմից, արշավեց Ասորիքի և Դուլիխիայի³⁸⁷ վրա և գրավեց Գերմանիկիան: [Կայսրը] հիշյալ քաղաքների արաբ բնակչության անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ տալով, թույլ տվեց առանց դեմքի հեռանան, իսկ իր մոլորադականներին Բյուզանդիոն վերաբնակեցրեց, այդ թվում և բաղամթիվ ասորի միաբնակ աղսնդավորների, որոնցից շատերը, որ Թրակիայում են բնակվում⁶⁸⁸, մինչև օրս երեքսրբյան աղոթքում խաչում են երրորդունիությունը ըստ Պետրոս Թափիչի⁶⁸⁹: Օգոստոս ամսի տասից մինչև տասնինգը մառախլապատ խավար տարածվեց: Այդ ժամանակ Մրվանը հաղթանակ տանելով և դրավելով Եմեսան, Հիշամի բոլոր աղդականներին ու աղատություն ստացած ստրուկներին կոստորեց, Հելիոպոլսի, Դամասկոսի և Նրուսաղեմի պարիսպները խորտակեց, բաղում ղինատների⁶⁹⁰ մահապատժի ենթարկեց, այդ քաղաքներում կենդանի մնացածներին խեղանդամ դարձրեց:

[A. M. 6238]

[Հոռմայեցիների Կոս- [Արաբների առաջնորդ [Հոռմի Զաքարիա պա-
տանդին կայսեր] 6-րդ Մրվանի] 3-րդ տարին պի] 13-րդ տարին
տարին

[Կոստանդնուպոլսի Ա- [Անտիոքի Թեոփիլակ-
նաստասիոս պատրիարքի] տոս պատրիարքի] 3-րդ
17-րդ տարին տարին

Այդ տարի, հունվար ամսի 18-ին, ժամը 4-ին Պաղեստինում, Հոր-
դանանում և համայն Ասորիքում ուժեղ երկրաշարժ եղավ, բազում, ան-
թիվ բյուր մարդիկ իրենց մահկանացուն կնքեցին, եկեղեցիներ ու վան-
քեր փլվեցին, հատկապես սուրբ քաղաքի անապատում:

Այդ նույն տարի մահ տարածամ եղավ, որն սկիզբ առնելով Սիկի-
լիայից ու Կալաբրիայից, կրակի պես տարածվեց հասավ Մոնեմվա-
սիա⁶¹¹, Հելլադա⁶⁹² և մերձակա կղզիները: Ինդիկտիոնի ամբողջ 14-րդ
տարին համաճարակը կանխավ խարազանում էր ամբարիշտ Կոստանդ-
նին, և թեև ստիպում մեղմացնել սուրբ եկեղեցիների ու սրբապատկերնե-
րի դեմ նրա կասաղությունը, այդուհանդերձ նա մնաց անուղղելի, ինչ-
պես փարավոնը հնում: Ժանտախտը ինդիկտիոնի 15-րդ⁶⁹ տարին հա-
սավ նաև մայրաքաղաք: Նա սկսեց աննշմարելի մուտք գործել մարդկանց
հազուստների, եկեղեցական սրբազան հանդերձների, վարադույրների,
խաչերի ու բազում կանթեղների մեջ: Մարդիկ շատ վշտացան ու մռայլ-
վեցին, քանզի շկարողացան այդ նշանին բացատրություն տալ: Աստծո
պատուհասը սկսեց անողորմաբար կոտորել ոչ միայն քաղաքի բնակիչ-
ներին, այլև նրա համայն շրջակայքի: Շատերի աչքին ուրվականներ էին
երևում, նրանք էքստազի մեջ էին ընկնում, նրանց թվում էր, թե տարօրի-
նակ ու խոժոռադեմ մարդկանց հետ են քայլում, որոնք իրենց հանդի-
պողներին ձայն են տալիս որպես բարեկամների և խոսակցում նրանց
հետ: Այդ մարդիկ դրի էին առնում դրանց ասածը, որն այնուհետև մեկ-
նաբանում էին: Տեսնում էին, թե ինչպես նրանք տներն են մտնում, այդ
տան մարդկանց ոմանց սպանում, ոմանց էլ սրով խոցում: Պատահում էր,
որ մարդկանց աչքին երևացածի ու նրանց լսածի մեծ մասն իրականու-
թյուն էր դառնում: Ինդիկտիոնի 1-ին տարվա դարնանը ժանտախտն ա-
վելի սաստկացավ, իսկ ամռանը՝ կրակ կտրեց: Բազում ընտանիքներ
մինչև վերջին մարդը ոչնչացան, մեռելներին թաղող չկար: Այդ շատ դժ-
վարին պայմաններում մարդիկ մտածեցին թամբած անասունների վրա
հյուպոտետրականթիլ տախտակներ⁶⁹⁴ դնել և նրանց վրա դուրս բերել

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

վախճանվածների դիակները, ինչպես նաև սալերի վրա՝ իրար դարսած: Երբ քաղաքի ներսում և արվարձաններում գտնվող գերեզմանատները լցվեցին, սկսեցին հորեր, փոսեր և բազում խաղողի այգիներ փորել մարդկանց թաղելու համար: Հին պարիսպներից ներս գտնվող պարտեզներում անգամ մարդկանց դիակները թաղեցին և մի կերպ կարողացան լուծել այդ հարցը: Եվ երբ սրբապատկերների դեմ իշխանությունների ձեռնարկած հալածանքի պատճառով բոլոր ընտանիքները նահատակվեցին, դրա վրա բարդվեց հաղարացիների նավատորմիղը, որ Ալեքսանդրիայից Կիպրոս հասավ, հռոմեական նավատորմիղի գտնված տեղը: Կերամեայի նավահանգստում Կիբիրեոտների զորավարը⁵⁹⁵ նրանց նավատորմիղի վրա անսպասելի հարձակում գործեց, փակեց նավահանգիստը և, ինչպես պատմում են, [արաբների] հաղար դրոմոններից միայն երեքը փրկվեցին:

[A. M. 6239]

[Հռոմայեցիների	Կոս-	[Արարների	առաջնորդ	[Հռոմի	Ջաքարիա	պա-
տանդին	կայսեր]	7-րդ	Մրվանի]	4-րդ տարին	պի]	14-րդ տարին
տարին						

[Կոստանդնուպոլսի Ա-	[Անտիոքի	Թեոփիլակ-
նաստասիոս պատրիարքի]	տոս պատրիարքի]	4-րդ
18-րդ տարին	տարին	

Այդ տարի արուրիտներն սպանեցին Գրիգորին, իսկ արաբների առաջնորդ Մրվանը, ինչպես ասացի վերևում, հաղթանակ տարավ:

[A. M. 6240]

[Հռոմայեցիների	Կոս-	[Արարների	առաջնորդ	[Հռոմի	Ջաքարիա	պա-
տանդին	կայսեր]	8-րդ	Մրվանի]	5-րդ տարին	պի]	15-րդ տարին
տարին						

[Կոստանդնուպոլսի Ա-	[Անտիոքի	Թեոփիլակ-
նաստասիոս պատրիարքի]	տոս պատրիարքի]	5-րդ
19-րդ տարին	տարին	

Այդ տարի Պարսկաստանի ամենաարևելյան կողմերից խորասանցի մավրոֆորներ⁶⁹⁶ կոչվող մարդիկ⁶⁹⁷ Մրվանի դեմ շարժվեցին՝ սուտանուն մարգարե Մոհամմեդից մինչև այս Մրվանը իշխած տոհմի, այսինքն Ումայյա կոչվող տոհմի դեմ⁶⁹⁸: Երբ Վալիգի սպանությունից հետո արաբների մեջ կռիվ ծագեց և նրանք այդ կռիվ էին զբաղված, Եխիմի⁶⁹⁹

և Ալիմի որդիներ կոչվածները (որոնք նույնպես սուտանուն մարդարեի ազդականներն էին և փախել էին ու թաքնվել Փոքր Արաբիայում), հավաքվեցին Աբրալիմի շուրջը, Աբումուսլիմ⁷⁰⁰ անունը կրող ազատություն ստացած իրենց մի ստրկին հորասան՝ այնտեղի իշխանավորներից ոմանց մոտ ուղարկեցին, խնդրելով դաշնակցել ընդդեմ Մրվանի։ Նրանք հավաքվեցին ոմն հակառակ⁷⁰¹ մոտ և խորհուրդ անելով, ստրուկներին իրենց տերերի դեմ ոտքի հանեցին, մի դիշերվա մեջ շատերին կոտորեցին, ապա տիրանալով նրանց զենքերին, ձիերին ու դրամին, հզորացան։ Նրանք երկու ցեղի են բաժանված, կայսրինների և իմանիտների։ Աբումուսլիմը, տեսնելով, որ իմանիտներն ավելի հզոր են, կայսրինների դեմ հանեց, կոտորեց նրանց, ապա հակառակ հետ եկավ Պարսկաստան և պատերազմելով Իբնդարայի⁷⁰² դեմ, հաղթանակ տարավ, նրա [դինավորներին]՝ շուրջ 100 հազար հոգու իրեն ենթարկեց, ապա հարձակվեց Իբնուբեյրայի⁷⁰³ վրա, որ 200 հազար հոգով էր բանակել և նրան էլ ջարդելով, Ջաբ դետի ափին հասավ Մրվանին։ Մրվանը 300 հազարանոց բանակ ուներ, Աբումուսլիմը պատերազմեց նրա դեմ և անհամար բազմություն կոտորեց։ Տեսնելու բան էր, թե ինչպես սուրբ Գրքի ասածի պես, «հալածեսցէ մի զհազարս, և երկուք շարժեսցեն զբիրս»⁷⁰⁴։ Մրվանը ականատես լինելով [հակառակորդների] փայլուն հաղթանակին, գալիս է հառան, անցնում դետը, ջարդում նավակամուրջը, և վերցնելով իր բոլոր գանձերն ու ընտանիքը և 3 հազար ցեղակից տղամարդկանց, փախչում է Եգիպտոս։

[A. M. 6241]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 9-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մրվանի] 6-րդ տարին [Հոռմի Ջաբարիա պապի] 16-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 20-րդ տարին

[Անտիոքի Թեոփիլակտոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի մավրոֆորները, հետապնդելով Մրվանին, նրան ձեռք գրեցին ու սպանեցին⁷⁰⁵։ տեղի ունեցավ շատ արյունահեղ ճակատամարտ։ Մավրոֆորների հրամանատարն էր Ալիմի որդի Սալիմը, Աբումուսլիմի [հորասան] ուղարկած վերոհիշյալ փախստականներից մեկը։ Մնացածները, հավաքվելով Սամարիայում ու Տրախոնիտիս⁷⁰⁶ երկրում, իրենց առաջնորդ ընտրեցին Աբուլաբասին⁷⁰⁷, նրա հաջորդ՝ նրա եղբայր Աբդա-

լալին⁷⁰⁸, նրանից էլ հետո՝ Իսե իրն Մուսեին, Ասորիքի կառավարիչ նշանակեցին Արդալային՝ Սալիմի եղբոր ու Ալիմի որդուն, Եգիպտոսի իշխանությունը տվեցին հենց այդ Սալիմին, իսկ Աբուլաբասի եղբայր Աբդալային, [օրինական] ժառանգին, նշանակեցին Միջագետքի կառավարիչ: Գլխավոր առաջնորդ Աբուլսաբասը հաստատվեց Պարսկաստանում: Նա, և իրեն դանակցած պարսիկները իշխանության մայրաքաղաքը. Դամասկոսից տեղափոխեցին, ինչպես և Մրվանից խլված բոլոր դանձերը: Մրվանի վերապրած որդիներն ու ազգականները Եգիպտոսից գնացին Աֆրիկա⁷⁰⁹, այնտեղից էլ Լիբիան ու Եվրոպան բաժանող Ովկիանոսի Սեպտե⁷¹⁰ կոչվող նեղուցի վրայով անցան դիմացի ափը և Եվրոպայի Սպանիկե⁷¹¹ կոչվող երկրում բնակություն հաստատեցին. նրանք մինչև օրս էլ այնտեղ են: Իրենցից առաջ այնտեղ էին հաստատվել Մուավիայի կողմից նավով այնտեղ ափ նետվածները, որոնք իրենց ազգականներն էին ու հավատակիցները: Մրվանի ժամանակ սկիզբ առած տալևուրայությունները տևեցին 6 տարի⁷¹²: Այդ ընթացքում Ասորիքի բոլոր երևելի քաղաքների պարիսպները հիմնահատակ կործանվեցին, բացի Անտիոքի պարիսպներից, քանզի Մրվանը որոշել էր այն իր ապաստարանը դարձնել: Նրա կողմից անթիվ արաբներ կոտորվեցին (պատերազմական գործերում նա շատ էր հմուտ): Նա պատկանում էր էպիկուրյանների, այսինքն ավտոմատիստների⁷¹³ աղանդին և ամբարշտությանը հաղորդակից էր դարձել խառանում բնակվող հեթանոսների միջոցով:

Ինդիկտինի նույն 3-րդ տարվա հունվար ամսի 25-ին Կոստանդին կայսրը խազարիայի խաբանի դստրից որդի ունեցավ, որին Լևոն անվանեց: Նույն տարի Ասորիքում երկրաշարժ եղավ, շատ մեծ, սարսափելի ավերածություններ, քաղաքների մի մասն ամբողջությամբ հիմնահատակ կործանվեց, ոմանք կիսով չափ, ուրիշներն էլ իրենց պարիսպներով և տներով հանդերձ լեռնային տեղերից անվնաս կերպով, վեց կամ մի քիչ պակաս մղոն տարածություն սողացին դեպի դաշտավայրերը: Ականատեսները պատմում են, որ Միջագետքի հողաղետինը երկու մղոն տարածության վրա ճեղքվեց և նրա խորքերից դուրս եկավ այլ տեսակի՝ շատ սպիտակ ու ավազոտ հող: Այդ ճեղքի միջից, ինչպես ասում են, դուրս եկավ առանց բծերի ջորու նման մի կենդանի, որ մարդկային լեզվով խոսում էր, նախագուշակելով անապատի ցեղերի արաբների վրա արշավելու մասին, ինչ որ եղավ: Հաջորդ՝ ինդիկտինի 4-րդ տարին, սուրբ Հոգեդալստյան տոնին, ամբարիշտ Կոստանդին կայսրը իր որդի Լևոնին կայսր թագադրեց⁷¹⁴, ձեռամբ սուտանուն պատրիարք Անաստասիոսի, իր համախոհի:

[A. M. 6242]

Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդ⁷¹⁵։ Իշխեց 5 տարի։

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր]	10-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի]	1-ին տարին	[Հոռմի Զաքարիա պապի]	17-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի]	21-րդ տարին	[Անտիոքի Թեոփիլակտոս պատրիարքի]	7-րդ տարին

Այդ տարի խալկիդացիք մալրոֆոր պարսիկների դեմ ապստամբություն բարձրացրին։ Իմեսայի սահմաններում նրանց ձեռքով 4 հազար հողի սպանվեց։ Նույն պարսիկները ալդպես վարվեցին նաև կայսիկների հետ, Արաբիայում։ Երբ Մրվանի դմսված գլուխը տեղ հասավ, ապստամբությունները մեծամասամբ վերջ դտան։ Նույն տարվա Դեսիոս⁷¹⁶ ամսի 29-ին ննջեց Անտիոքի սրբազնադույն պատրիարք Թեոփիլակտոսը։

[A. M. 6243]

Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարք⁷¹⁷։ Աթոռակալեց 6 տարի։

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր]	.11-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի]	2-րդ տարին	[Հոռմի Զաքարիա պապի]	18-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի]	22-րդ տարին	[Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքի]	1-ին տարին

Այդ տարի իշխանության նոր տիրացած [արաբները] նենգությամբ ձերբակալեցին և Պաղեստինի Անտիպատրիս [քաղաքում] սպանեցին քրիստոնյաներից շատերին, որպես նախկին տիրողների աղղականների։ Նույն տարին Կոստանդինը Թեոդոսուպոլիսն ու Մելիտենեն առավ և հայերին զերի վերցրեց⁷¹⁸։ Վիկարիոսի որդի Թեոդորոսը, ծագումով Փոքր Արաբիայից, Անտիոքի պատրիարք ձեռնադրվեց։

[A. M. 6244]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 12-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մոհամմեդի] 3-րդ տարին [Հոռմի Զաքարիա պապի] 19-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 23-րդ տարին [Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի ամբարիշտ Կոստանդինն իր խելքը կորցնելով, ծրագրեց եկեղեցու և ուղղափառ հավատքի գլխին բաղում փորձանքներ բերել: Նա ամեն օր ժողովներ էր գումարում և ժողովրդին նենգորեն համոզում սեփական հայացքներին հետևել, իր կատարյալ ամբարշտության համար ճանապարհ էր հարթում:

[A. M. 6245]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 13-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մոհամմեդի] 4-րդ տարին [Հոռմի Զաքարիա պապի] 20-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 24-րդ տարին [Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարի Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի աթոռն ամբարշտորեն վարած և արդեն հոգով վախճանված Անաստասիոսը վախճանվեց նաև մարմնով, խորդապսոս կոչվող [աղիքային] շատ ծանր հիվանդությու-
նից: Նա կղկղանք փսխեց՝ աստծո և իր ուսուցիչ [Գերմանոսի]⁷¹⁹ հանդեպ ցուցաբերած հանդգնության համար արժանի պատիժ կրեց: Այդ նույն տարին ամբարիշտ Կոստանդինը Եփեսոսի եպիսկոպոս Թեոդոսիոսի՝ Ապսիմարոսի որդու և Պերգեի եպիսկոպոս Պաստիլլասի գլխավորու-
թյամբ Հիերիայի պալատում սուրբ և նվիրական պատկերների դեմ 348 եպիսկոպոսների ապօրինի ատյան գումարեց⁷²⁰, որտեղ նրանք հաստա-
տեցին իրենց հայացքները: Տիեզերական աթոռներից (ես նկատի ունեմ Հոռմի, Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և Երուսաղեմի) ոչ մեկը չմասնակ-
ցեց: [Ատյանը] տեղեց այդ նույն ինգիկտիոնի 7-րդ տարվա փետրվարի
ամսի 10-ից մինչև օգոստոսի 8-ը: Այդ ընթացքում աստվածածնի ոսոխ-
ներն եկան Վլախեոնա, որտեղ Կոստանդինը Սիլեոնի նախկին եպիսկո-
պոս վանական Կոստանդինին ձեռքից բռնած ամբիոն բարձրացավ, աղո-
թեց, ապա բարձրաձայն ասաց. «Բազում տարիներ կեցցե տիեզերական

պատրիարք Կոստանդինը: Նույն ամսի 27-ին կայսրը շտապորժված պատրիարք Կոստանդնի և մյուս եպիսկոպոսների հետ բարձրացավ Ֆորում, որտեղ համայն ժողովրդի ներկայության հրապարակեցին իրենց շարափառ հերձվածը, նշովեցին սրբազնադույն պատրիարք Գերմանոսին, Գեորգ Կիպրացուն, Հովհաննես Ոսկեհոս Դամասկացուն՝ Մանսուրին՝ սուրբ այրերի ու արգո վարդապետների⁷²⁰:

[A. M. 6246].

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Կոստանդին⁷²¹, Աթոռակալեց 12 տարի:

[Հռոմայեցիների Կոստանդին Կալիստոս] 14-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի] 5-րդ տարին [Հռոմի Զաքարիա պապի] 21-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 1-ին տարին [Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի մեռավ Մոհամմեդը, որ և Աբուլաբաս, իշխելով 5 տարի: Նրա եղբայր Աբդալան Մեքքայում էր գտնվում, իրենց աստվածանարգության վայրում: Նա Պարսկաստանում գտնվող Աբումուսլիմին նամակ գրեց՝ պահպանել իշխանության գահն իրեն՝ Աբդալային, ժառանգական իրավունքի համաձայն: Աբումուսլիմը, իմանալով, որ Ալիմի որդի, Ասորիքի մոնոստրատեգոս Աբդալան, Սալիմի եղբայրը մտադիր է յուրացնել իշխանությունը, որ գալիս է Պարսկաստանի վրա տիրելու, որ նա թշնամաբար էր տրամադրված Պարսկաստանի [արաբներին] և բարեկամաբար՝ Ասորիքի [արաբներին]՝ իր դաշնակիցներին, իր կողմնակից զորքերին ոտքի հանելով, Մծբինում նրան ճակատամարտ է տալիս, հաղթում նրան և շատերին կոտորում: Նրանցից շատերը սկլավներ⁷²² էին և անտիրաքացիք: Փրկվում է միայն Աբդալան, որը մի քանի օր անց շտապ կարգով Մեքքայից Պարսկաստան եկած մյուս Աբդալայից, Մոհամմեդի եղբորից անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ խնդրեց: [Մոհամմեդի եղբայր] Աբդալան [Ալիմի որդի Աբդալային] արգելափակեց մի խարխուլ տնակում, ապա կարգադրեց թաքուն կերպով բրել տնակի հիմքերը և այդ ձևով նրան սպանեց: Իսկ Աբումուսլիմը Ասորիքի արաբների վրա գաղաղել էր, քանզի նրանք մավրոֆորների դեմ ապստամբություն էին բարձրացրել, նրանցից շատերին Պաղեստինում, իմեսայում և ժովափում կոտորել: Ահա այդ պատճառով նա որոշեց զորքերով նրանք

ԹԵՌՈՓՈՒՆԵՍ ԽՈՍՏՈՒՆՈՂ

վրա արշավել, բայց [Մոհամմեդի եղբայր Աբդալան] շթողեց: 'Իր' վրա [Աբուժուսլիմը] զայրացած իր զորքով շարժվեց դեպի Խորին Պարսկաստան: [Աբդալան] դրանից շատ վախեցավ, խնդրեց, երդվեց իրենց իշխանության պիղծ սիմվոլներով (խոսքը սուտ մարդարե Մոհամմեդի դավազանի և սանդալների մասին է), համոզեց նրան, որ նա մեկ օրվա ճանապարհ կտրելով, իր մոտ դա, քանզի ուզում է նրան, իր հարազատ հորն արժանավայել շնորհակալիք հայտնել: [Աբուժուսլիմը] խաբվեց, 100 հազար հեծյալներով [Աբդալայի] մոտ գնաց և երբ անձամբ նրան հանդիպեց, [Աբդալան] իր իսկ ձեռքով սպանեց նրան⁷²³, Զորքը նույն օրն էլ ցրվեց, բազում նվերներ ստանալով: Ահա այս ձևով Աբդալան տիրացավ իշխանության:

[A. M. 6247]

Արաբների առաջնորդ Աբդալա⁷²⁴, Իշխեց 21 տարի:

Հոռմի Պավղոս պապ⁷²⁵, Աթոռակալեց 7 տարի:

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 15-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 1-ին տարին	[Հոռմի Պավղոս պապի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 2-րդ տարին	[Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի Հելիոպոլսի [եպիսկոպոս] Նիկետասը համայն եկեղեցու կողմից նշովվեց: Կոստանդին կայսրը Թեոդոսուպոլսից ու Մելիտենեից գաղթեցրած ասորիներին ու հայերին Թրակիայում վերաբնակեցրեց⁷²⁶, Նրանցից ընդարձակվեց պավլիկյանների աղանդը⁷²⁷, Այդ սլատճառով, որ քաղաքի⁷²⁸ բնակչությունը համաճարակի հետևանքով նորացել էր, նա նույն ձևով կղզիներից, Հելլադայից և Կատոտիկա⁷²⁹ շրջաններից բնակիչներ բերեց, բնակեցրեց և խտացրեց քաղաքի բնակչությունը: Նույն տարի բուլղարները կառուցված բերդերի համար պախս պահանջեցին: Կայսրը նրանց դեսպանին անպատվեց, դրա վրա բուլղարները զինված հարձակում գործելով, հասան մինչև Երկար պարիսպը ու գրոհեցին մայրաքաղաքի վրա: Նրանք բազում ավարով ու գերիներով անվնաս իրենց երկիրը վերադարձան:

[A. M. 6248]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 16-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Սրդալայի] 2-րդ տարին

[Հոռմի Պավղոս պապի] 2-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարվա մարտ ամսի 9-ին Պաղեստինում և Ասորիքում ուժեղ երկրաշարժ եղավ: Արաբների նախանձի առարկա Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքը իրենց գաղտնիքները հաճախակի նամակներով կայսեր հայտնելու մեջ մեղադրելով, աքսորվեց: Հիշյալ Սալիմը այնուհետև նրան իր հայրենի Մոաբիտ երկիրն⁷³⁰ աքսորեց: Նույն Սալիմը կարգադրեց նոր եկեղեցիներ շինեցնել, ոչ մի տեղում խաչ չերևա, քրիստոնյաները արաբների հետ կրոնի շուրջ չվիճեն: Նա 80 հազար զորքով արշավեց Ռոմանիայի վրա, եկավ Կապադովկիա, և լսելով, որ Կոստանդինն իր դեմ է զինվում, վախեցած, ոչ մի ավարառություն չգործած, ձեռնունայն վերադարձավ: Սոսկ իր կողմն անցած փոքրաթիվ հայերի առավ եկավ:

[A. M. 6249]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 17-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Արդալայի] 3-րդ տարին

[Հոռմի Պավղոս պապի] 3-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Աբդալան ընդլայնեց հարկադրվող քրիստոնյաների շրջանները, հարկադրեց աստվածահաճ կյանք վարող բոլոր վանականներին, ճգնավորներին ու սյունակյացներին, կնքեց եկեղեցիների գանձատները, հրավիրեց հրեաներին, որ վաճառեն գանձերը. ազատություն ըստացած ստրուկները գնեցին դրանք:

[A. M. 6250]

[Հոռմայեցիների տանգին կայսեր]	Կոս- 18-րդ	[Արարների առաջնորդ Աբդալայի]	4-րդ տարին
ս.արին			
[Հոռմի Պավղոս պապի]	4-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Կոս- տանդին պատրիարքի]	5-րդ տարին

Այդ տարի Կոստանդինը Մակեդոնիայի Սկլավինիաները⁷³¹ դերեվա-
րեց, իսկ մնացած [սկլավներին] հպատակեցրեց:

Նույն տարի մոզերի դավանանքին պատկանող մավրոֆոր պարսիկ-
ներից ոմանք սատանայի աղդեցության տակ իրենց ունեցվածքը ծախե-
ցին, մերկացած պարիսպների վրա բարձրացան և այնտեղից իրենց ցած
գցեցին, կարծելով. որ երկինք պիտի թռչեն: Բայց [երկնքի] ժառանգու-
թյան անմասն լինելով, երկիր էին վերադառնում, ջարդ ու փշուր անելով
իրենց մարմինը: Այդ մոլորության պարագլուխներին, թվով 16 հոգու,
Աբդալան Սալիմի ձեռքով Բերիայում⁷³² և Խալկիսում մահապատժի են-
թարկեց:

[A. M. 6251]

[Հոռմայեցիների տանգին կայսեր]	Կոս- 19-րդ	[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի]	5-րդ տարին
տարին			
[Հոռմի Պավղոս պապի]	5-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Կոս- տանդին պատրիարքի]	6-րդ տարին

Այդ տարի արաբները նախանձից զրդված կարճ ժամանակով հե-
ռացրին քրիստոնյաներին պետական դիվանատներից, բայց ստիպված
եղան դարձյալ նրանց վերադարձնել, քանզի իրենք ի վիճակի չէին թվա-
նրշաններ դրել: Նրանք արշավեցին Ռոմանիայի վրա, շատերին դերեվա-
րեցին, Սելաս դետի⁷³³ ափին մարտ տվեցին և սպանեցին Արմենիակնե-
րի ղորավար Պավղոսին՝ բաղում ղինվորներով, 42 երևելի մարդկանց
շղթայակապ տարան, ինչպես և շատերի զլուխները: Կայսրը արշավեց
Բուլղարիայի վրա, եկավ Բերեղաբայի կլեյսուրը, որտեղ նրան ընդդիմա-
կայեցին բուլղարները, որոնք նրա ղինվորներից շատերին սպանեցին,
այդ թվում նաև Թրակեսիոնի ղորավար Լևոն պատրիկին, մի ուրիշ Լևո-
նի՝ զրոմոսի լոգոթետին⁷³⁴, և շատ ղինվորների, տիրացան նրանց ղենքե-
րին: Սրանից հետո [Հոռմայեցիները] անփառունակ վերադարձան:

[A. M. 6252]

[Հոռմայեցիների Կոս-
տանդին կայսեր] 20-րդ
տարին

[Արարների առաջնորդ
Արդալայի] 6-րդ տարին

[Հոռմի Պավղոս պապի]
6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոս-
տանդին պատրիարքի] 7-րդ
տարին

Այդ տարի ծնագատիկ եղավ, արևելքի ուղղափառները Զատիկ արեցին ապրիլի 6-ին, իսկ մոլորված հերետիկոսները՝ 13-ին:

Նույն տարի սուրբ Հովհաննես Կարապետ Մկրտչի գանգը Քարալի վանքից⁷³⁵ եմեսացվոց քաղաքի նրա անվան նշանավոր տաճարը փոխադրվեց: Այնտեղ կառուցվեց տապան, որը մինչև օրս հավատացյալները երկրպագում են, պատվում նյութական ու հոգևոր անուշահոտություններով, բոլոր հավատացյալներն այստեղ ապաքինում են ստանում: Նույն տարին արևելքում 10 օր, իսկ արևմուտքում՝ 21 օր ղոկիտես⁷³⁶ շաս: փայլուն աստղն երեաց: Բողոքոս անունով մի լիբանանցի ասորի, լիբանանի Հելիոպոլիս քաղաքի շրջակայքում արաբների դեմ ապստամբություն բարձրացրեց, պատերազմ եղավ և երկու կողմից շատերն ընկան: Ի վերջո պարտվելով, նա փախուստի դիմեց, իսկ իր բոլոր լիբանանցի կողմնակիցները մահապատժի ենթարկվեցին: Տակնուվրայություններ և պատերազմներ տեղի ունեցան նաև Աֆրիկայում: Օգոստոս ամսի 15-ին, շաբաթվա 6-րդ օրը, ժամը 10-ին արևի խավարում եղավ: Դաբեկում⁷³⁷ հանդես եկան մավրոֆորներից ոմանք, որոնք ամիրապետի որդուն, իրենց սնուցողին, աստված կոչեցին և նման դավանանքի սկիզբ դրեցին: Մավրոֆորները մտան իրենց մոլորությունների տունը և բանալեպաններին՝ 60 հոգու սպանեցին: Նրանցից ոմանք գնացին Բասրասոս⁷³⁸, շատերին գերեվարեցին և բաղում դրամ ձեռք բերեցին:

[A. M. 6253]

[Հոռմայեցիների Կոս-
տանդին կայսեր] 21-րդ
տարին

[Արաբների առաջնորդ
Արդալայի] 7-րդ տարին

[Հոռմի Պավղոս պապի]
7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոս-
տանդին պատրիարքի] 8-րդ
տարին

Այդ տարի կասիոտները մավրոֆորների դեմ ընդվզեցին. պատճառը կանաւք էին: [Մավրոֆորներից] ոմանք բնակվում էին մի տան մեջ, որտեղ ապրում էին երեք եղբայր: Ահա սրանց կանանց նրանք ուղեցին բռնաբարել: Երեք եղբայրները հարձակվեցին նրանց վրա, սպանեցին ու թաղեցին: [Կասիոտները] եկան ու սպանեցին մնացած [մավրոֆորներին]: Սելիւր ծածուկ նրանց դեմ ղորք ուղարկեց, բռնեց ու կախեց երեք եղբայրներին, շատերին էլ կոտորեց: Զատկի տոնին [Սելիւր] մտավ մաւր եկեղեցին և երբ սուրբ պատարադի ժամանակ մետրոպոլիտն ասաց. «Ժողովուրդը քո և եկեղեցին քո պաղատում են քեզ» ասույթը, նրան դուրս հանեցին և բանտ նետեցին: Սուրբ պատարադը մի ուրիշն ավարտեց: Մեծ ահ տիրեց և եթե մետրոպոլիտը հանդարտեցներ [Սելիւրին] հեզ ու խոնարհ խոսքերով, մեծ փորձանք էր գալու: Նա երանելի Անաստասիոսն էր:

Նույն տարին հալածիչ Կոստանդինը վլախեռնայում՝ սուրբ Մամասի ձիարշավարանում գանահարությամբ սպանեց արգելի վանական Անդրեաս Կալիբիտեսին⁷³⁹, քանզի նա դատափետում էր նրա ամբարշտությունը, նրան կոչում նոր Վաղես և Հուլիանոս: Կայսրը հրամայեց նրա ղին ուղիւր գցել, բայց նրա քույրերը կարողացան ալն առնել և թաղել լեկաղիոսի էմպորիոնում:

[A. M. 6254]

Հռոմի Կոստանդին պապ⁷⁴⁰: Աթոռակալեց 5 տարի:

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 22-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 8-րդ տարին

[Հռոմի Կոստանդին պապի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարի արևելյան կողմում դոկիտես աստղն երևաց, Ֆաթիմալի որդին սպանվեց, իսկ բուլղարները ապստամբելով, իրենց տոհմիկ տերերին⁷⁴¹ կոտորեցին և իրենց տեր կարգեցին Տելեցես⁷⁴² անունով երեսուն տարեկան մի շարաքարո մարդու: Բազում սկլավներ փախուստի դիմելով, կայսեր կողմն անցան: Վերջինս նրանց Արտանասի վրա⁷⁴³ բնակեցրեց: Հունիս ամսվա 16-ին կայսրը դուրս եկավ դեպի Թրակիա, միաժամանակ Եվքսինյան Պոնտոսի վրայով նավատորմիղ ուղարկեց՝ մոտ 800 խելանդիոն, որոնց յուրաքանչյուրի վրա 12-ական ձի կար: Տելեցես-

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ V

սը, լսելով ցամաքով ու ծովով իր դեմ կատարված արշավանքի մասին, մերձակա ալաղգիներից որպես դաշնակից առնելով 20 հազար հոգու, նրանց ամրություններում հաստատեց և իրեն ապահովեց: Կայսրը տեղ հասնելով, բանակեց Անքիալոսի դաշտում: Ինդիկտիոնի 1-ին տարվա հունիս ամսի 30-ին, հինգշաբթի օր, ալաղգիների բազմությամբ երևաց և Տելեցեսը: Ճակատամարտ տեղի ունեցավ, երկար ժամանակ երկու կողմից էլ շատերը կոտորվեցին: Տելեցեսը պարտություն կրած փախավ: Ճակատամարտը տևեց ժամը 5-ից մինչև ուշ ժամանակ, որի ընթացքում բազմաթիվ բուլղարներ սպանվեցին, մեծաթիվ ժողովուրդ գերի ընկավ, ուրիշներն էլ անցան [կայսեր] կողմը: Կայսրը տարած հաղթանակից ոգևորված, այդ առթիվ քաղաքում շքերթ կազմակերպեց, նա զինված քաղաք մտավ զորքով, արժանանալով դեմոսների փառաբանության: Գերված բուլղարներին քսիլոպանդուրաներով⁴⁵ քարշ տվեց, քաղաքացիներին հրամայեց Ոսկե դռնից դուրս գլխատեն: Բուլղարները Տելեցեսի դեմ ապստամբեցին, նրան ու նրա իշխանավորներին սպանելով, իշխանությունը տվեցին Սաբինոսին⁴⁶, իրենց նախկին տեր Կորմեսիոսի փեսային: Սաբինոսն իսկույն խաղաղության առաջարկով դիմեց կայսեր, բայց բուլղարները ժողով գումարելով, վճռականապես ընդդիմացան Սաբինոսին ու ասացին. «Դու Բուլղարիան հռոմայեցիների ստրուկն ես դարձնում»: Ապստամբություն բռնկվեց, Սաբինոսը Մեսեմբրիայի բերդը փախչելով, անցավ կայսեր կողմը⁴⁶: Բուլղարներն իրենց ուրիշ տեր կարգեցին՝ Պագանոս⁴⁷ անունով մեկին:

[A. M. 6255]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 23-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 9-րդ տարին

[Հռոմի Կոստանդին պապի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարի անապատի և Բասրաթոնի⁴⁸ բնակիչները երկու եղբայրների գլխավորությամբ Աբդալայի դեմ ապստամբեցին: Աբդալան սպանել տվեց նրանց՝ 80.000 զինվորներով հանդերձ: Նույն տարին թուրքերը⁴⁹ Կասպից դռներից դուրս գալով, Հայաստանում մեծ կոտորած սարքեցին և թաղում գերիներ վերցնելով, վերադարձան: Ասորիքի Ապամիային մերձակա Եպիփանիայի Կոմանացի մականվանյալ ոման Կոզմաս եպիսկոպո-

սի դեմ Եպիփանիայի քաղաքացիները Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքին բողոք գրեցին՝ եկեղեցու սրբազան սպասքի պակասելու առթիվ: Կողմասը, չկարողանալով դրանք տեղը դնել, ուրացավ ուղղափառ դավանանքը և Կոստանդինի՝ սրբապատկերների դեմ ուղղված հերձվածի համախոհ դարձավ: Անտիոքի պատրիարք Թեոդորոսը, Երուսաղեմի Թեոդորոսը և Ալեքսանդրիայի Կողմասը իրենց ենթակա եպիսկոպոսներով, յուրաքանչյուրն իր քաղաքում, սուրբ Հոգեգալստյան օրը, սուրբ ավետարանի ընթերցումից հետո ժողովրդի հավանությանմբ միահամուռ կերպով նշովեցին նրան:

Նույն տարին հոկտեմբեր ամսի սկզբից սաստիկ ու դժնդակ սառնամանիք արեց, ոչ միայն մեր երկրում, այլև ավելի սաստիկ արևելքում, հյուսիսում և արևմուտքում, այն աստիճան, որ Պոնտոսի հյուսիսային ափը 100 մղոն երկարությամբ, 30 կանգուն խորությամբ սառցակալեց: Նույնը սփռի ունեցավ նաև Զիգբիայից⁷⁵⁰ մինչև Դանուբ, սառցակալեցին Կուֆի գետը, նաև Դանաստրիսն ու Դանապրիսը, նեկրոպոլիսն և մնացած ափը՝ մինչև Մեսեմբրիա և Մեդիա⁷⁵¹: Այդ սառույցը ևս 20 կանգուն ըստվարացավ տեղացած ձյունով, այնպես որ ծովը ցամաք դարձավ, նրա վրայով հաղարիայից, Բուլղարիայից, շրջակա մյուս երկրներից մարդիկ, վայրի ու ընտանի անասուններ կարողանում էին քայլել: Ինդիկտիոնի նույն՝ երկրորդ տարվա փետրվար ամսին այդ սառույցը աստժո հրամանով տրոհվեց բազում լեռանման բեկորների, որոնք քամու ուժով քրշվեցին, բերվեցին Դաֆնուսիա և Հիերոն, ապա Ստենոնով հասան քաղաք մինչև Պրոպոնտիս, կղզիներն ու Աբիդոս և ողողեցին ողջ ծովափը: Դրա ականատեսը մենք էլ եղանք. իմ հասակակից 30 երեխաներով մենք բարձրացանք նրանց մեկի վրա ու խաղ էինք անում: [Սառցաբեկորների] վրա կարելի էր տեսնել վայրի և ընտանի կենդանիների սատակները: Յանկացողը կարող էր ոտքով, առանց դժվարության Սոփիանեից քաղաք դալ, Խրիսուպոլսից՝ սուրբ Մամաս ու Գալատես, կարծես ցամաքի վրայով: [Սառցաբեկորներից] մեկը, հարվելով Ակրոպոլսի⁷⁵² աստիճանին, ջարդուփշուր արեց այն, հսկայական չափերի մի ուրիշը հարվեց պարսպին, ուժգին սասանեց այն, անգամ ներսի կողմում գտնվող տները ցնցվեցին: Այն ջարդվեց և երեք մասի բաժանվելով քաղաքը Մանգանոնից մինչև Բոսպոր գոտևորեց: Բեկորներից մեկի բարձրությունը գերազանցում էր քաղաքի պարիսպները: Քաղաքի բոլոր տղամարդիկ, կանայք ու երեխաները անդուլ դիտում էին դա և լաց ու կոծով տուն վերադառնում, ի վիճակի չլինելով, որոշել, թե ինչի նշան է դա: Նույն տարվա մարտ ամսին երկնքից բաղում աստղեր էին ցած ընկնում, բոլոր ակա-

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ V

նատեսներն սկսեցին ենթադրել, թե աշխարհի վերջն է եկել: Սաստիկ երաշտ էլ եղավ, այն աստիճան, որ աղբյուրներն անդամ ցամաքեցին: Կայսրը կանչելով պատրիարքին, ասաց. «Արդ, մեզ ի՞նչ վնաս դրանից, եթե աստվածածնին անվանենք քրիստոսածին»: Նա փաթաթվելով կայսեր ասաց. «Ողորմյա՛ տեր, մտքովդ անդամ չանցնի նման բան: Դու չե՞ս տեսնում ինչքան է խարազանվում ու նզովվում նեստորիոսը⁷⁵³՝ ճամայն եկեղեցու կողմից»: Կայսրը պատասխանեց. «Ես հարգրի, որ իմանամ: Քո խոսքն է կարևոր»:

[A. M. 6256]

Աշխարհի արարչագործության 6256 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 756 թ.

Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր 35-ամյա թագավորության 24-րդ տարին

Արարների առաջնորդ Արդալայի 21-ամյա իշխանության 10-րդ տարին

Հռոմի Կոստանդին պապի 5-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի 12-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին

Այդ տարի թուրքերը դարձյալ Կասպից ղռներով մտան Իբերիա և պատերազմելով արաբների դեմ, երկու կողմից էլ շատերն սպանվեցին: Իսկ Աբդալան, այսպիսի խորամանկությամբ տապալեց Իսե իբն Մուսեին, որին, ինչպես վերևում ասվեց, ընկել էր իրենից հետո իշխելու երրորդ վիճակը: Աբդալան, տեսնելով, որ նա տանջվում է գլխացավից, որ նրա աչքերը խավարում են, համոզեց, որ կբուժվի, եթե քթին փշվի ինչ-որ փոշտացուցիչ, որը պատրաստում է իր բժիշկը, Մովսես անունով մեկը՝ Անտիոքի եկեղեցու սարկավագը: Վերջինիս նա արդեն կաշառել էր ու համոսել դեղը շատ թունդ պատրաստել, քացի այդ, շատ էլ թմրեցուցիչ: Իսեն հավատաց Աբդալայի խոսքերին, հակառակ որ [վախենալով] նենգությունից, խուսափում էր նրա հետ ճաշել, ընդունեց քթադեղը: Նրա գլխի բոլոր զգայարանները դադարեցին գործելուց, նա գրկվեց մտածելու ընդունակությունից և անձայն փռվեց գետին: Աբդալան հրավիրելով ցեղապետներին ու իշխանավորներին, ասաց. «Դուք ի՞նչ կարծիքի եք ձեր ապագա թագավորի մասին»: Բոլորը միահամուռ կերպով մերժեցին նրան և հավանություն տվեցին նույն Աբդալայի որդուն՝ Մոհամմեդին, Մահդի մականվանյալին⁷⁵⁴: Իսկ զգայազուրկ Իսեին տարան իր տունը: Երբ երեք օր անց նա ուշքի եկավ, Աբդալան շինծու պատճառաբանու-

թիւններով մխիթարեց, 100 տաղանդ ոսկով խայտառակութիւնը փոխ-
հատուցեց:

Նույն տարի Բուղարիայի տեր Պաղանոսը կայսեր նամակ գրեց,
խնդրելով անձնական տեսակցութիւն: Հավանութիւն ստանալով, նա
իր բոյարներով գնաց դեպի կայսրը: Վերջինս գահին բաղմած, իր կող-
քին Սաբինոսին նստեցրած, ընդունեց, պախարակեց նրանց անկարգու-
թիւնը, Սաբինոսի դեմ տածած ատելութիւնը: Նրանք առերես հաշտվե-
ցին⁷⁵⁵: Կայսրը Բուղարիա թաքուն մարդ ուղարկեց և բռնել տվեց սևե-
րոսների իշխան Սկլավունոսին, որը Թրակիայում բաղում ավերածու-
թիւններ էր գործել, բռնեց նաև սկամարների⁷⁵⁶ առաջնորդ հրիստիանո-
սին, որն ուրացել էր քրիստոնեութիւնը և կրոնափոխ եղել: Սուրբ Թով-
մայի ծովապատնեշի մոտ նրա ձեռքերն ու ոտքերը կտրեցին, ապա բը-
ծիշկներին կանչեցին, որոնք նրան դեռևս կենդանի աճուկից մինչև կըրծ-
քավանդակը հերձեցին, իմանալու համար մարդու կաղմութիւնը: Որից
հետո նրան կրակը դրեցին: Կայսրը անակնկալ կերպով քաղաքից դուրս
եկավ և ընդարմացնող խաղաղության պատճառով կլեյսուրները ան-
պաշտպան գտնելով, մուտք գործեց Բուղարիա, հասնելով մինչև Յի-
կաս⁷⁵⁷: Հանդիպածը ղղյակները⁷⁵⁸ նա կրակի տվեց, բայց երկյուղ ըղ-
գալով վերադարձավ, ոչ մի սխրանք չգործած:

[A. M. 6257]

[Հռոմայեցիների Կոս-
տանդին կայսեր] 25-րդ
տարին

[Արարների առաջնորդ
Արդալայի] 11-րդ տարին

[Հռոմի Կոստանդին պա-
պի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոս-
տանդին պատրիարքի] 12-
րդ տարին

Այդ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա նոյեմբեր ամսի 20-ին ամբարիշտ
ու պիղծ կայսրը, բոլոր աստվածավախների դեմ դադաղած, հրամայեց
Դամաստրի⁷⁵⁹ լեռան մոտ գտնվող սուրբ Ավքսենտիոսի վանքում ճգնող
նորավկա Ստեփանոսին⁷⁶⁰ քարշ տան: Ոսոխները՝ նրա բթամտության
կողմնակիցներ ու համախոհներ սխուարիոսներն ու մնացած ղինվորա-
կանները⁷⁶¹, պարանով կապելով ոտքը, նրան Պրետորիոնից մինչև
Պելագիոս քարշ տվեցին, ուր և կտոյ կտոր անելուց հետո, նրա
նվիրական նշխարները բռնի մահով վախճանվածների փոսը գցեցին⁷⁶²:
Պատճառն այն էր, որ Ստեփանոսը շատերին հորդորում էր վանք մտնել,

համոզում արհամարհել թագավորական աստիճաններն ու գանձերը: Այս մարդը բոլորին մեծ հարգանք էր ներշնչում, քանզի շուրջ 60 տարի ճշգրտավորական կյանք էր վարել, աչքի ընկել իր բաղում առաքինություններով: Կայսրը սրբապատկերները պաշտելու մեջ մեղադրված բաղում զորահրամանատարների ու զինվորների տարբեր պատիժների ու սարսափելի խոշտանգումների ենթարկեց: Նա իր թագավորության բոլոր հպատակներից երդում պահանջեց սրբապատկերները չերկրպագելու վերաբերյալ: Բացի այդ, նա սուտանուն պատրիարք Կոստանգնին ամբիոն հանեց, բարձրացնել տվեց նվիրական ու կենարար խաչափայտը ու երդվել, թե ինքը սրբապատկերները երկրպագողներին չի պատկանում, միաժամանակ նրան համոզեց հրաժարվի մենակյացությունից ու կուսակրոնությունից, միս ուտի և հանդուրժի կիթառերգությունը կայսերական սեղանին: Բայց արդար դատաստանը նրան երկար չթողեց ոճրագործի ձեռքում: Ինդիկտինի 4-րդ տարվա հունվար ամսի 21-ին կայսրը բուլղարների դեմ շարժվեց, նա Աքելոոս⁷⁶³ ուղարկեց 2600 խելանդիոն՝ բոլոր բանակաթեմերի զորքերով: Բայց երբ նավերը ծովափում խարիսխ գցեցին, հյուսիսային քամի փչեց և քիչ մնաց, որ բոլորը ջարդուփշուր լինեին: Բազում ղորք ծովահեղձ եղավ, կայսրը ստիպված հրամայեց ցանցեր գցել, հավաքել խեղդվածների մարմինները և հողին հանձնել: Հուլիս ամսի 17-ին նա անփառունակ քաղաք մտավ: Ինդիկտինի նույն 4-րդ տարվա օգոստոս ամսի 21-ին ձիարշավարանում նա խարազանեց ու անարգեց մենակյացների սքեմը, հրամայեց յուրաքանչյուր աբբային մի կնոջ ձեռքից բռնած անցնել ձիարշավարանի միջով՝ ողջ ժողովրդի թքակոծության ու լուտանքների տակ: Նույն ամսի 25-ին ձիարշավարան բերվեցին ու ծաղրուծանակի ենթարկվեցին կայսեր դեմ ոտնձգություններ կատարած լինելու մեջ մեղադրված 19 բարձրաստիճան իշխանավորներ: Պատճառը սակայն իրականում նախանձն էր, քանզի նրանք գեղադեմ էին, թիկնեղ ու բոլորի կողմից փառաբանված: Սրանցից ոմանց նա անգամ սպանեց՝ իրենց բարեպաշտության համար. նրանք վերոհիշյալ ճգնավոր Ստեփանոսի մոտ էին լինում և ներբողում նրա շարժարանքները: Տուժողների գլխավորներն էին՝ Կոստանդին պատրիկը, նախկինում դրոմոսի լոգոթետ (կայսրը սրան Պողոպագուրոս էր անվանում), սրա եղբայր էքսկուբիտորների դոմեստիկոս Ստրատեգիոս սպաթարը⁷⁶⁴, նախկինում դրոմոսի լոգոթետ և Սիկիլիայի զորավար Անտիոքոսը, Օպսիկինի կոմես Դավիթ սպաթարը, Թրակիայի զորավար պրոտոսպաթար Թեոփիլակտոս Իկոնիատեսը, Հիմերիոս պատրիկի սպաթար Խրիստոֆորոսը, Վարդան պատրիկի որդի կայսերական պրոտոստրատոր

Կոստանդին սպաթարը, Մարինակիսի կանդիդատ⁷⁶⁵ Թեոփիլակտոսը և ուրիշներ: Ձիարշավարանում ծաղրուծանակի ենթարկելուց, համայն ժողովրդի կողմից թքակոծ անելուց ու նզովելուց հետո, կայսրը վճիռ արձակեց. երկու եղբայրներին՝ Կոստանդինին ու Ստրատեգիոսին Կյունեգիոնում գլխատել: Ողջ ժողովուրդը մեծապես ողբաց նրանց: Երբ կայսրն իմացավ այդ մասին, զայրացավ, էպարքոս Պրոկոպիոսին ձադկեց ու պաշտօնանկ արեց, որպես նման բան թույլ տված: Մնացած բոլորին կուրացրեց ու աքսորեց: Անգութն ամեն տարի աքսորյալների մոտ մարդ էր ուղարկում, նրանց խարազանի 100-ական հարված հասցնելու համար: Նույն՝ 4-րդ ինդիկտիոնի նույն օգոստոս ամսի 30-ին գարշանունը⁷⁶⁶ մուլեզնեց իր անվանակից ու համախոհ պատրիարքի դեմ: Նա իրեն համախոհ ու բարեկամ մի բանի կղերականների, վանականների ու աշխարհականների կազմակերպեց ասեն, թե «լսել ենք պատրիարքի ու Պողոպադուրոսի խոսակցությունը ընդդեմ կայսեր»: Նրանց նա պատրիարքարան ուղարկեց պատրիարքին բանադատելու: Երբ նա մեղադրանքը չընդունեց, կայսրը նրանց նվիրական խաչավալտի վրա երդվել տվեց, թե «Պատրիարքից ենք լսել նման զրախոսությունը»: Դրա վրա կայսրը մարդ ուղարկեց ու կնքեց պատրիարքարանը, իսկ պատրիարքին աքսորեց Հիերիա, ապա Պրինկիպոս⁷⁶⁷:

[A. M. 6258]

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկետաս⁷⁶⁸, Աթոռակալեց 14 տարի:

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 26-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Սրդալայի] 12-րդ տարին

[Հռոմի Կոստանդին պապի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի մեռավ Աբդալա իբն Ալին. նրա վրա աշտարակը փուլ եկավ, որի մեջ նա անվտանգ էր զգում: Իր ամիրապետության օրոք Աբդալան, իր տիրապետության տակ ապրող քրիստոնյաների գլխին բազում փորձանքներ բերեց: Նա հանել տվեց եկեղեցիների իւաչերը, արգելեց հսկելը, իրենց լեղուն⁷⁶⁹ սովորելը: Իրենց կողմից արուրիս կոչվածները, որ թարգմանաբար նշանակում է «չերմեռանդներ», Պալմիրայի անապատում ապստամբություն բարձրացրին: [Արաբների], որպես անհավատների, ատելությունն աստծո եկեղեցիների դեմ հասկանալի է: Քրիստոնե-

յանների կայսրը, սակայն, գուցե աստծո հանդեպ մեր անասելի միղքերի պատճառով (ինչպես Իսրայելի մոլեգին Աբաաբը)⁷⁷⁰, իր թագավորության սահմաններում ապրող ուղղափառ եպիսկոպոսների, վանականների, աշխարհականների, իշխանավորների ու հպատակների գլխին ավելի շատ փորձանքներ բերեց, քան մոլեգին արաբները։ Նա ամենուրեք զրավոր ու բանավոր, որպես անօգուտ, մերժեց սուրբ կույս աստվածածնի և բոլոր սրբերի մեղ համար օգնության աղբյուր հանդիսացող միջնորդությունը, գերեզմաններից փորում հանում ու ցրիվ էր տալիս [սրբերի] սուրբ նշխարքները, երբ իմանում էր, որ բարեպաշտ մարդիկ, ըստ սովորության երկրպագում են դրանք՝ հոգու ու մարմնի ապաքինման համար։ Երկրպագողներին, որպես ամբարիշտների, սպառնում էին մահապատժի ենթարկել, գույքը բռնագրավել, աքսորել ու խոշտանգել։ Աստվածաշնորհ մասունքը, որն իր տիրոջ համար գանձ էր, հափշտակվում էր ու այնուհետև անհայտացվում։ Պիղծ կայսրը հենց այդպես վարվեց նաև փառաբանյալ վկա Եվփեմիայի⁷⁷¹ ամենանվիրական մասունքի հետ, տապանի հետ միասին այն ծովը գցելով, քանզի նա չէր կարող տեսնել, թե ինչպես այդ մասունքներից ժողովրդի համար մեռն էր բխում, պարսավում սրբերի միջնորդության վերաբերյալ նրա տիմարությունները։ Բայց աստված, որ ըստ սուրբ գրոց պահպանում է աստվածասեր մարդկանց ոսկորները, անվնաս պահպանեց նրա մասունքը և լեմնոս կղզում լույս աշխարհ բերեց. նա մարդկանց երազում երևաց և հրամայեց վերցնել այն ու պահել։ Բարեպաշտ կայսր Կոստանդինի և Իրենեի օրոք⁷⁷², ինդիկտիոնի 4-րդ տարին Եվփեմիայի աճյունը սլատշաճ հարգ ու պատվով վերստին բերվեց իր՝ սրբուհու տաճարը, որը եկեղեցիների թշնամին զինանոցի ու զուգարանի էր վերածել։ [Կոստանդինն ու Իրենեն] մաքրեցին այն, վերստին սրբազործեցին՝ ի պարսավումն նրա անաստվածության և ի հաստատումն իրենց աստվածապաշտության։ Մենք վերոհիշյալ ամենաբարեպաշտ կայսրերի և սրբազնագույն Տարասիոս պատրիարքի⁷⁷³ հետ ականատեսը եղանք այդ զարմանալի և արժանահիշատակ հրաշքի, որ կատարվեց անօրենի մահվանից 22 տարի անց։ Նրանց հետ մենք ևս, անարժաններս մեծ շնորհքի արժանացած, համբուրեցինք մասունքները։ Նույն՝ ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա նոյեմբեր ամսի 16-ին կայսեր վճռի համաձայն ապօրինաբար Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ձեռնադրվեց սկլավական ծագում ունեցող ներքինի Նիկետասը։ Չորային եղանակ եղավ, երկնքից ցող անգամ չթափվեց, քաղաքից ջուրը կատարելապես վերացավ։ Ջրամրարներն ու ավազանները դատարկվեցին, մշտահոս աղբյուրներն անգամ ցամաքեցին։ Կայսրը տեսնելով դա, սկսեց նորոգել

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Վալերիանոսի ջրմուղը, որը գործել էր մինչև Հերակլիոսի ժամանակ և ավերվել ավարների կողմից, նա տարրեր տեղերից վարպետներ բերեց, Ասիայից և Պոնտոսից 1000 հյուսն և 200 ծեփագործ, Հելլադայից և կղզիներից՝ 500 աղյուսագործ, իսկ Թրակիայից՝ 5000 բանվոր և 200 կղմինդրագործ: Նրանց վրա նա կարգեց վերակացուններ և մեկ պատրիկ: Գործի ավարտումից հետո ահա ջուրը հոսեց քաղաք: Նույն՝ ինդիկտիոնի 5-րդ տարին նա զորավար նշանակեց իր համախոհներին, իր շարափառ ծրագրերի արժանի իրականացնողներին: Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար նշանակեց Միքայել Մելիսսենոսին, Թրակեսիոնի զորավար՝ Միքայել Լախանոդրակոնին⁷⁷⁴, Բուկելլարների զորավար՝ Մանիին⁷⁷⁵, շար Մանիի անվանակցին: Մարդ կարո՞ղ է մեկ առ մեկ պատմել սրանց գործած սրբապղծությունների մասին, որոնց մենք՝ մասամբ կանդրադառնանք իր տեղում: Չէ՞ որ ավետարանի խոսքերով ասած, համայն աշխարհն անգամ փոքր կգա կայսեր սիրույն սրանց գործած արարքների մասին հանգամանորեն գրված գրքերն ամփոփելու համար:

[A. M. 6259]

Հոռմի պապ Ստեփանոս⁷⁷⁶, Աթոռակալեց 3 տարի:

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 27-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 13-րդ տարին

[Հոռմի Ստեփանոս պապի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեայի պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 6-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 6-ին սուտանուն պատրիարք Կոստանդինը Պրինկիպոս կղզուց քաղաք բերվեց: Բռնակալ Կոստանդինը այն աստիճան ծեծեց նրան, որ նա քայլել չէր կարող: Կայսրը հրամայեց նրան դեսպակի վրա տանել և նստեցնել Մեծ եկեղեցու սուլեայում⁷⁷⁷: Նրա հետ էր մի ասեկրետ՝ թղթի գլան բռնած, ուր գրված էին նրա զանցանքները: Կայսերական հրամանով այնտեղ հավաքված համայն ժողովրդին բարձրաձայն ընթերցվեց թուղթը: Ասեկրետը սինթրոնոնում բազմած Նիկեայի պատրիարքի ներկայությամբ յուրաքանչյուր կետի ընթերցումից հետո աստակում էր Կոստանդինին: Այնուհետև նրան ամբիոն բարձրացրին ու կանգնեցրին, իսկ Նիկեայի առավ թուղթը, եպիսկոպոսներ ուղարկեց, վերցրեց նրա եմփոթոնը և նզովեց նրան: Նրան «խավարամիտ» անունը տալով, եկեղեցու ետևի դռնից դուրս հանեցին: Հաջորդ՝ ձիարշավական մրցումների օրը նրա մո-

րութիւնը, գլուխն ու հոնքերը ածիլեցին, մետաքսե, անթև մի կարճ շոր հագ-
ցըրին, թամբած ավանակի վրա հակառակ կողմից նստեցրին, ավանա-
կի պոչը ձեռքը տվեցին և դիպիտոնով ձիարշավարան մտցրին, որտեղ
համայն ժողովուրդն ու ղեմոսը նզովեց ու թքակոծ արեց նրան: Ավանա-
կին քաշում էր նրա եղբորորդի⁷⁷⁸ Կոստանդինը, որի քիթն էին կտրել:
Երբ նա հասավ դեմոսներին, վերջիններս իջան⁷⁷⁹, նրան թքակոծ արեցին,
գլխին հող թափեցին: Բերելով ստամա⁷⁸⁰, նրան ավանակից ցած գլորե-
ցին և նրա պարանոցին կոխեցին: Ապա նստեցրին դեմոսների դիմաց և
նա մինչև ձիարշավական մրցումների ավարտը լսում էր նրանց ծանակող
խոսքերը: Նույն ամսի 15-ին [կայսրը] նրա մոտ պատրիկներին ուղար-
կեց ու ասաց. «Խնչ կարծիքի ես մեր հավատքի և մեր դամարած ժողո-
վի մասին»: Նա խելակորույս, ցանկանալով այդ ձևով սիրաշահել նրան,
ասաց, թե «Ծշմարիտ է հավատքդ և հրավիրածդ ժողովը»: [Պատրիկնե-
րը] առանց այլևայլի պատասխանեցին և ասացին. «Քո պիղծ բերանից
մենք հենց այդ էինք ուզում լսել: Այս օրվանից գնա ի խավար և ի նը-
զովք»: Նա դատապարտվեց ու գլխատվեց Կյունեգիոնում: Նրա գլուխն
ականջներից կապեցին և Միլիոնում երեք օր կախած պահեցին ի տես
ժողովրդյան, իսկ մարմինը ոտից պարանով կապելով, Մեսե պողոտա-
յով քարշ տվեցին տարան Պելագիոսի գերեզմանատունը⁷⁸¹ և բռնի մա-
հով վախճանվածների [փոսը] գցեցին: Երեք օր հետո էլ գլուխը բերեցին
և նույն տեղը գցեցին: Ո՛վ վայրի գազանի խելացնորություն, դաժանու-
թյուն ու անողորմություն: Թշվառականը չպատկառե՞ց սուրբ ավաղանից,
չ՞է որ իր երրորդ կնոջից ծնված երկու երեխաներին նա էր մկրտել: Նա
միշտ էլ գազանաբարո ու վայրենի էր: Այգ տարվանից սկսած սուրբ եկե-
ղեցիների դեմ նա ավելի մեծ մոլեգնություն ցուցաբերեց: Նրա հրամա-
նով սյունից ցած իջեցրին փառավորյալ Պետրոս սյունակյացին, որին,
իր դոգմաները չընդունելու պատճառով, ոտքերից կապել տվեց ու հը-
րամայեց կենդանի կենդանի քարշ տան Մեսե պողոտայով և նրան էլ
Պելագիոսում նետեն: Ուրիշներին պարկերի մեջ էր գցում, պարկերին
քարեր կապում ու հրամայում ծովը նետել: Նա մարդկանց կուրացնում
էր, քթերը կտրում, խարազանում, բարեպաշտներին շարշարելու բազմա-
պիսի ձևեր հորինում: Քաղաքում ահա ինքն անձամբ և իր համախոհնե-
րի հետ էր գործում, ես նկատի ունեմ սխուլերի գոմեստիկոս Անտոնի-
ոս պատրիկին, Պետրոս մագիստրոսին, տագմանների իր գաստիարակած
զինվորներին, իսկ դրսի բանակաթեմերում՝ վերոհիշյալ զորավարների:
Ինքը զվարճանում էր նվագով ու կերուխումով, իր շրջապատի մարդկանց
զազրախոսություն ու պարել սովորեցնում: Եթե մեկը հանկարծ ցած ընկ-

նելիս կամ ցավ զգալով քրիստոնյաների համար սովորական «Աստվածածին օգնյա» ասեր, կամ հսկեր, եկեղեցի հաճախեր, րարեպաշտ կյանք վարեր, տեղի անտեղի երդում չաներ, նա, որպես կայսեր թշնամի, անգըթորեն պատժվում էր և «ամենամոռեցի»⁷⁸² անունն ստանում։ Աստծուն փառավորելու համար ստեղծված և մեղքերից փրկվելու համար ապաստարան վանքերն իր համախոհ զինվորների սովորական զորանոցների էր վերածում։ Բյուզանդիոնի ամենահին՝ Դալմատոսի վանքը նա զինվորների բնակության տրամադրեց, Կալլիստրատոսի կոշվող վանքը, նաև Դիոսի և Մաքսիմիոսի վանքերը, վանականների այլ սուրբ մենաստաններ ու կուսանոցներ հիմնահատակ կործանեց։ Վանական դառնալու ցանկություն հայտնած զինվորական ու քաղաքական հայտնի գործիչներին, հատկապես իր նախկին մտերիմներին ու համախոհներին, որոնք իր զազրագործություններին ու խայտառակություններին մասնակից էին դարձել, հենց նրանց էր մահվան դատապարտում, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նրանք կարող են հայտնել իրենց իմացածը և իրեն խայտառակ անեն։ Հենց այդ նկատառումներով նա դավադրության մեջ մեղադրեց Պոդոպագուրոսի եղբայր Ստրատեգիոսին և սուրբ Ավքսենտիոսի վանքի ճգնավոր երանելի Ստեփանոսի հետ սպանեց։ Ստրատեգիոսը գեղեցիկ մարդ էր, կայսրը սիրում էր մտերմանալ նմանների հետ իր զազրագործությունների համար, բայց տեսավ, որ նա խորշում է իր անօրեն արվամոլությունից և որ այդ մասին տեղեկացնում երանելի Ստեփանոսին, որից փրկարար սպեղանի ստանում։ Այդ տարի կայսրը միջոցներ ձեռք առավ և քաղաքում մթերքների էժանություն եղավ, քանդի նոր Միդաս⁷⁸³ դառնալով, ոսկի կուտակեց, երկրագործներին կատարելապես աղքատացրեց, նրանք հարկերը վճարելու համար ստիպված սկսեցին աստծո պարգևած բերքը էժան վաճառել։ Նույն տարի սուտանուն պատրիարք նիկեոսը քերեց հանեց պատրիարքարանի փոքր սեկրետի խճանկար սրբապատկերները, մեծ սեկրետի փայտի վրա նկարված սրբապատկերները ցած առավ, մնացած սրբապատկերների դեմքերը ներկով ծածկեց։ Նա նույնն արեց նաև Աբրամիեոնում։

[A. M. 6260]

[Հոռմայեյիների Կոստանդին կայսեր] 28-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արդալայի] 14-րդ տարին

[Հոռմի Ստեփանոս պապի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա ապրիլ ամսի 1-ին, շաբաթ օրը, 19 ափսոսանքների տիրությունալիոնում երրորդ անգամ ամուսնացած կայսրը իր երրորդ կնոջ Նվդոկիային ավգուստա թագադրեց, իսկ հաջորդ օրը, այն է ապրիլ ամսի 2-ին, սուրբ Զատիկի կիրակի օրը նույն տիրությունալիոնում նրանից ծնված իր երկու որդիներ Խրիստոֆորոսին ու Նիկեփորին կեսար հռչակեց։ Արարողությունը կատարեց պատրիարքը, իսկ կայսրը նրանց վրա գցեց խլենաները⁷⁸⁴ և հագցրեց կեսարի գլխապանները։ Նույն ձևով նա նոբելիսսիմոս⁷⁸⁵ հռչակեց նրանց ամենակրտսեր եղբայր Նիկետասին, որի վրա գցեց ոսկեթել խլենա, իսկ գլխին պսակ գրեց։ Դրանից հետո կայսրերն անցան գնացին, ճանապարհին մինչև Մեծ եկեղեցին դրամ ցրիվ տալով՝ տրիմիսիա, սեմիսիա և նոր հատած դահեկաններ⁷⁸⁶։

[A. M. 6261]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 29-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Արդալայի] 15-րդ տարին

[Հռոմի Ստեփանոս պապի] 3-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Ասորիքում գերիների փոխանակություն կատարվեց՝ տղամարդ տղամարդու⁷⁸⁷ դիմաց, կին՝ կնոջ, երեխա՝ երեխայի։ Աբդալան թուլլատրեց [արաբներին] մորուքն ածիլել, հագնել մեկուկես կանգունանոց կամելավկիա⁷⁸⁸։ Աբդալան 80 հազարանոց զորքով ամբողջ ամառն ապարդյուն պաշարեց Կամախը և խայտառակ եղած վերադարձավ։ Ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 1-ին Աթենքից ժամանած Իրենեն մետաքսյա պալլիոններով⁷⁸⁹ զարդարված բազում դրամոններով ու խելանդիոններով Հիերիայից թագավորանիստ քաղաքը մրտավ։ Նրան դիմավորեցին և ուղեկցեցին քաղաքի մեծամեծներն իրենց կանանցով հանդերձ։ Նույն սեպտեմբեր ամսի 3-ին պատրիարքը եկավ պալատ և Փարոսի եկեղեցում կատարվեց այդ Իրենեի և Լևոն կայսեր նշանադրության արարողությունը։ Դեկտեմբեր ամսի 17-ին Ավգուստենի տրիկլինում Իրենեն կայսրուհի թագադրվեց և գնալով Դափնեի սուրբ Ստեփանոսի աղոթարանը, Կոստանդնի որդի Լևոն կայսեր⁷⁹⁰ հետ ամուսնական պսակներն ստացավ։

[A. M. 6262]

Հոռմի պապ Ադրիանոս⁷⁹¹։ Աթոռակալեց 27 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր]	30-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Արդալայի]	16-րդ տարին

[Հոռմի Ադրիանոս պապի]	1-ին տարին	[Կոստանդնուպոլսի Նիկեա տառապատրիարքի]	5-րդ տարին

Այդ տարի Բանակասն⁷⁹² արշավեց Ռոմանիայի վրա և բաղում ժողովուրդ դերեվարեց։ Հռոմայեցիները մտան Չորրորդ Հայք և թալանեցին այն։ Մեռավ Սալեխը⁷⁹³, Գերմանիկիան մտավ Պաղեստինի կազմի մեջ։

Նույն տարի լախանոդրակոնը⁷⁹⁴, ընթանալով իր ուսուցչի⁷⁹⁵ հետքերով, Թրակեսիոն բանակաթեմի բոլոր վանականներին ու միանձնուհիներին Եփեսոս հավաքեց և բերելով Ցուկանիստերիոն⁷⁹⁶ կոչվող դաշտը, ասաց նրանց. «Ով ուզում է հնազանդ լինել կայսեր և մեղ, թող ըստ պիտակ հանդերձներ հագնի և հենց հիմա ամուսնանա։ Հակառակվողը կկուրացվի և Կիպրոս կաքսորվի»։ Ասածն էլ արեց. այդ օրը շատերը նահատակվեցին, բայց շատերն էլ դառալիք լինելով [հոգով] կորան։ [Լախանո] դրակոնը սրանց մտերմացավ։ Նույն՝ ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա հունվար ամսի 14-ին լևոն կայսրն ու Իրենեն որդի ունեցան, որին, թե՛ նրա պապ Կոստանդինը դեռ կենդանի էր, Կոստանդին անվանեցին⁷⁹⁷։

[A. M. 6263]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր]	31-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Արդալայի]	17-րդ տարին

[Հոռմի Ադրիանոս պապի]	2-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Նիկեա տառապատրիարքի]	6-րդ տարին

Այդ տարի Բանակասը Ռոմանիայի վրա արշավեց և Իսավրիայից իջնելով Ուիկեի բերդը, պաշարեց այն։ Կայսրը, լսելով դա, Անատոլիկոնի դորտվար Միքայելին, Բուկելլարների՝ Մանիին և Արմենիակների՝ Վարդանին նամակ գրեց։ Նրանք եկան և բռնեցին նրանց նահանջի ճանապարհը՝ շատ դժվարանցանելի մի կլեյսուր։ Կիբիրեոտների նավատոր-

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՍ V

միղն էլ [բանակաթեմի] զորավար պրոտոսպաթար Պետրոնասի գլխավորությամբ խարիսխ գցեց բերգի նավահանգստում: Բանակասը, տեսնելով գա, հուսաբեկ եղավ, բայց հորդորելով գոտեպնգեց իր զորքերին, մեծագույն աղաղակով [հռոմայեցիների] հեծելազորի վրա հարձակվեց, այն պարտության մատնեց, շասերին կոտորեց և գերեվարելով ամբողջ շրջանները, բազում ավարով վերադարձավ:

Նույն տարին Թրակեսիոնի զորավար Միքայել Լախանոդրակոնն իր նոտար Լեոնին, մականունը Կուլուկես, և նախկին աբբա Լեոն Կուցոդակաիլոսին ուղարկեց և նրանց միջոցով վաճառքի հանեց տղամարդկանց ու կանանց բոլոր մենաստանները, ամբողջ սուրբ սպասքը, գրքերը, անասունները, նրանց ողջ սեփականությունը, եկամուտը տալով կալսերիսի ինչքան որ վանականների կամ սուրբ հայրերի գրած գրքեր գտավ. դրանք էլ կրակի տվեց, նմանապես և մարդկանց մոտ որպես հմայեկ պահվող որևէ սրբի մասունքները, իսկ կրողին էլ որպես ամբարշտի պատժեց: Բազում վանականների խարազանի հարվածների տակ սպանեց, ոմանց սրի քաշեց, անթիվ մարդկանց էլ կուրացրեց: Ոմանց մուրփներին մոմից ու ձեթից պատրաստված քսուկ էր քսում և այն կրակի տալով, վառում նրանց դեմքն ու գլուխը, ուրիշներին էլ բազում տանջանքների ենթարկելով, աքսոր ուղարկում: Իրեն ենթակա բանակաթեմում նա վանականի սքեմ հազած մարդ շթողեց: Բարին ատեցող կայսրը, իմանալով այդ մասին, նրան շնորհակալական նամակ գրեց, թե «Դու ինձ հոգեհարադատ մարդ ես, իմ բոլոր ցանկությունները կատարող»: Ահա մնացած [բանակաթեմերի զորավարները] սրա հետքերով գնացին և նույն բանն արեցին:

[A. M. 6264]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 32-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 18-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեոսյան պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ սյարի Աբդալան Մուսալաբիտին մեծ զորքով Աֆրիկա ուղարկեց: Ալֆադար Բադինարը Ռոմանիա ներխուժեց և հինգ հարյուր հոգի գերի բռնեց: Մոպսուեստացիք հանդիպելով նրան և մարտ տալով, հազար արաբ սպանեցին: Աբդալան Երուսաղեմ գնաց ու ծոմ պահեց: Նա կարգադրեց քրիստոնյաների և հրեաների ձեռքին գրել⁷⁹⁸: Դրա վրա բազում քրիստոնե-

լաներ ծովով Ռոմանիա փախան: Սիկեից դուրս Սերգիոս Կուրիկոսը
բռնվեց, իսկ Կիպրոսում՝ Սերգիոս Հախերբաֆոսը՝ տեղացիների ներկա-
յացուցիչը:

[A. M. 6265]

[Հոռմայեցիների Կոս-
տանդին կայսեր] 33-րդ
տարին

[Արարների առաջնորդ
Աբդալայի] 19-րդ տարին

[Հոռմի Ադրիանոս պա-
պի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկե-
աաս պատրիարքի] 8-րդ
տարին

Այդ՝ ինգիկտիոնի 12-րդ տարվա մայիս ամսին Կոստանդինը Բուլ-
ղաբիայի դեմ հանեց 2000 խելանդիոնից բաղկացած նավատորմիչ: Ին-
քը կարմիր խելանդիոններով շարժվեց մուտք դործելու համար Դանուբ
գետը, հեծելադորի հրամանատարներին թողեց կլեյսուրներից դուրս,
որպեսզի երբ բուլղարներն իրենով ղբաղված լինեն, նրանք ներխուժեն
Բուլղարիա: Հասնելով Վառնա, նա երկյուղեց և մտադիր էր վերադառ-
նալ: Բուլղարները, տեսնելով նրան, վախեցան և նրա մոտ մի բոյար և
Ցիգատոսին⁷⁹ ուղարկեցին հաշտություն աղերսելով: Կայսրը, տեսնելով
նրանց, շատ ուրախացավ ու հաշտություն կնքեց: Նրանք փոխադարձա-
բար երդվեցին, որ ոչ բուլղարները Ռոմանիա ոտք դնեն, ոչ էլ կայսրը
փորձ անի Բուլղարիա մտնել: Այդ առթիվ փաստաթղթեր փոխանակվե-
ցին: Կայսրը վերադառնալով քաղաք, բոլոր բանակաթեմերից կայազո-
րեր հաստատեց նաև իր կառուցած բերդերում: Ինգիկտիոնի 11-րդ տար-
վա հոկտեմբեր ամսին, կայսրը Բուլղարիայի իր հետախույզներից տե-
ղեկացավ, որ Բուլղարիայի տերը⁸⁰⁰ Բերդիսիան⁸⁰¹ դրավելու և նրա բր-
նակչությունը Բուլղարիա գաղթեցնելու նպատակով 12 հազարանոց զորք
և բոյարների է ուղարկում: Կայսրը շուղենալով բացահայտել Բուլղարիա-
յի վրա արշավելու իր մտադրությունը (Բուլղարիայի տիրոջ ղեսպաննե-
րը իր մոտ էին ժամանել), դեռ նրանց քաղաքում գտնվելու ժամանակ
ձնացրեց, թե արաբների դեմ պիտի արշավի: [Նրանց ներկայության]
անցան դրոշակակիրներն ու ծառայող անձնակազմը: Այն բանից հետո,
երբ նա բաց թողեց ղեսպաններին, իսկ հետախույզներից էլ իմացավ
նրանց [քաղաքից] դուրս գալու մասին, անցնելով զորքի ղլուխը, շտապ
կարգով շարժվեց սուրաջ՝ նույն մի տեղ կենտրոնացնելով բանակաթեմերի
տաքսատոսներին, ինչպես և թրակեսիոնցիներին, տազմաններին միաց-
նելով օպտիմատոսներին⁸⁰², կազմեց 80 հազարանոց մի բանակ: Ըտնե-

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ V

լու լիթոսորիա⁸⁰³ կոչվող վայրը, առանց փող հնչեցնելու խոյացալ [բուլղարների] վրա և պարտության մատնելով, փայլուն հաղթանակ տարավ: Նա մեծ ավարով ու բազմաթիվ զերիններով վերադարձավ ու քաղաքում հաղթական շքերթ կազմակերպեց: Այս պատերազմը նա ազնիվ անվանեց, քանզի ոչ ոք իրեն դիմադրություն չցուցաբերեց, քրիստոնյա չսպանվեց, քրիստոնյայի արյուն չթափվեց⁸⁰⁴:

[A. M. 6266]

[Հռոմայեցիների աանդին կայսեր]	Կոս- 34-րդ	[Արարների առաջնորդ Արդալայի]	20-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պա- պի]	5-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի նիկե- տաս պատրիարքի]	9-րդ տարին

Այդ տարի Աֆրիկայից 280 [մարդու] գլուխ բերվեց և Ասորիքում հրապարակայնորեն ցուցադրվեց: Կայսրը բուլղարների հետ կնքած հաշտությանը խախտած լինելով, դարձյալ մեծ նավատորմիղ պատրաստեց: Նրա մեջ 12 հազար հեծյալ նստեցրեց և բոլոր ծովակալների հետ ճամփու դրեց: Ինքը վախեցավ նավ նստել և հեծելազորի մոտ մնաց: Երբ նավատորմիղը հասավ Մեսեմբրիա, հյուսիսային սաստիկ քամի փչեց, շատերը կորան, քիչ էր մնացել, որ բոլոր [նավերը] խորտակվեին: Կայսրը վերադարձավ ձեռնունայն: Բուլղարիայի տեր Տելերիգոսը իմանալով, որ իր գաղտնիքները կայսեր են հայտնում իր շրջապատի մարդիկ, նրան նամակ է գրում, ասելով, թե «Որոշել եմ քո մոտ փախչել, դու ինձ անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ ուղարկիր, հաղորդիր նաև, թե ովքեր են քո մարդիկ այստեղ, որպեսզի վստահեմ նրանց և նրանց օգնության դիմեմ»: Կայսրը հիմարաբար գրեց, և նա ինչ պետքն էր իմանալով, թե ովքեր են կայսեր գործակալները, բոլորին կոտորեց: Կոստանդինը, լսելով դա, շատ փետեց իր սպիտակած մաղերը:

[A. M. 6267]

[Հռոմայեցիների տանդին կայսեր]	Կոս- 35-րդ	[Արարների առաջնորդ Արդալայի]	21-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պա- պի]	6-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի նիկե- տաս պատրիարքի]	10-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 13-րդ տարվա օգոստոս ամսին Կոստանդին Կալսրը արշավեց բուլղարների դեմ: Աստծո ցասմամբ նրա աճուկը սաստիկ ածխացավ, նա հիվանդացավ բժիշկներին անժանոթ հիվանդությամբ, ունեցավ շատ բարձր ջերմություն, որից նեղվելով ստիպված ղինվորների ուսերի վրա դրված պատգարակով վերադարձավ Արկադիուպոլիս⁸⁰⁵: Այնտեղից նա եկավ Սիլիմվրիա⁸⁰⁶, նավ նստեց և ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 13-ին, հասնելով Ստրոնգիլոս բերդը⁸⁰⁷, խելանդիոնի մեջ շարաշար մահվամբ վախճանվեց, աղաղակելով ու ասելով, թե «Դեռ կենդանի անմար հրո մատնվեցի»: Նա խնդրում էր [աստվածամոր] ներբողեն, սուրբ Կույսի ու աստվածածնի այդ անհաշտ թշնամին: Նա իր հոր մահից հետո միահեծան թագավորեց 34 տարի, 2 ամիս և 26 օր: Բաղում քրիստոնյաների, վանականների արյամբ պղծրվածը, դիվակոչությամբ ու զոհամատուցմամբ պարապածը, սուրբ եկեղեցիները, ուղիղ ու ճշմարիտ հավատքի հալածածը, վանքերն ապսկսնածը, գործած ամեն տեսակի ոճիրներով Դիոկլետիանոսից ու անցյալի բռնակալներից ավելի աչքի ընկածը, ահա այդպես հոգիս ավանդեց: Նույն ամսին մեռավ և արաբների առաջնորդ Աբդալան⁸⁰⁸, Ահա այդ երկու ամենասարսափելի գաղանները, որոնք բաղում տարիներ նույն ձևով հոշոտում էին մարդկությունը, մեռան նախախնամությամբն ասածո: Իշխանությունն անցնում է այդ երկուսի որդիներին՝ Լևոնին⁸⁰⁹ և Մահդիին⁸¹⁰: Հենց այդ նույն տարին լոնդոբարդների ոեքս Թեոդոտոսը⁸¹¹ քաղաք ժամանեց և կայսեր մոտ ապաստանեց:

[A. M. 6268]

Աշխարհի արարչագործության 6268 թ.

Քրիստոսի մարդկություն 768 թ.

Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր 5-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Արաբների առաջնորդ Մահդիի 9-ամյա իշխանության 1-ին տարին

Հռոմի Ադրիանոս պապի 27-ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին

Այդ տարի Մահդին մեծ զորքով Խոմանիա ուղարկեց Աբասվալիին⁸¹², որը ծխի օղնությամբ բացել տվեց Կասիս կոչվող քարայրը և այնտեղ գտնվողներին դերելով, վերադարձավ: Լևոն կայսրն սկսեց ծախսել հոր թողած դրամները, որոնցով նա սիրաշահեց ժողովուրդին և քաղաքի բնակչության: Նա կարճ ժամանակ իրեն բարեպաշտ ձևացրեց, աստվածածնին ու վանականներին հարգող: Նա աբրաններից մետրոպոլիտներ կարգեց և

ամենագլխավոր աթոռներին հաստատեց, յուրաքանչյուր բանակաթեմում մեծաթիվ զորքեր հավաքագրեց, բազմացրեց տագմաներում ծառայողների քանակը։ Դրա վրա բանսկաթեմների զորավարները մեծ բազմությամբ մտան քաղաք, խնդրելով նրա որդի Կոստանդին կայսր [թագադրել]։ Լևոնը, ինչպես ընդունված է կայսրերին, դրա դեմ դուրս եկավ, ասելով, թե «Նա իմ միակ որդին է, ես վախենում եմ ձեզ ընդառաջ գրնալ, քանզի եթե հանկարծ ես վախճանվեմ, դուք նրան կսպանեք, չէ՞ որ նա դեռ մանուկ է, և մի ուրիշին [կայսր] կհռչակեք»։ Նրանք երդումներով խոսք տվեցին, որ բացի իր որդուց ոչ ոք չի թագավորի, եթե անգամ աստված իր մահը ցանկանա։ Երբ ժողովուրդը Ծաղկազարդի կիրակից մինչև ավագ հինգշաբթի օրը, հավաքվելով ձիարշավարանում և խնդրելով իրեն տաղտկալի դարձավ, [կայսրը] ավագ ուրբաթ օրը հրամայեց նրանց երդվել։ Համայն ժողովուրդը՝ բանակաթեմների զինվորները, սենատորները, ներքին տագմանների զինվորները, բոլոր քաղաքացիներն ու արհեստանոցների աշխատողները⁸¹³ նվիրական ու կենարար խաչսփայտի վրա երդվեցին, որ իրենք Լևոնից ու Կոստանդինից բացի, նրանց դավակներից դուրս ոչ ոքի կայսր չեն ճանաչի և իրենց երդումը սեփական ձեռքով արձանագրեցին։ Հաջորդ օրը, որ ավագ շաբաթ էր, կայսրը գնաց 19 ապոստոլների տրիբունալիոնը և իր եղբայր Եվդոկիմոսին նոբելիսսիմոսի տիտղոսը տվեց (Անթիմոսին նոբելիսսիմոս էր հռչակել դեռ հայրը՝ իր կենդանության օրոք)։ Կայսրը երկու կեսարների, երեք նոբելիսսիմոսների, ինչպես և նոր Կոստանդին⁸¹⁴ հետ Մեծ եկեղեցին եկավ, կայսրերի սովորության համաձայն փոխեց իր հանդերձանքը և իր որդու ու պատրիարքի հետ ամբիոն բարձրացավ։ Համայն ժողովուրդը ներս մտավ և իր դրավոր [երդումը] դրեց սուրբ սեղանին։ Կայսրը դիմեց նրանց հետևյալ խոսքերով. «Ահա, եղբայրներ, ես կատարում եմ ձեր խնդրանքը և ձեզ պարգևում իմ կայսր որդուն։ Ահա դուք ստանում եք նրան եկեղեցուց և ձեռքից Քրիստոսի»։ Ժողովուրդը բարձրագույն աղաղակեց. «Արձագանքի՛ր մեզ, Որդին աստծո, թե քո ձեռքից ենք որպես կայսր ստանում տեր Կոստանդինին, մենք կպահպանենք նրան, նրա սիրուն մեր կյանքը կզոհենք»։ Հաջորդ օրը, որ Զատիկի ավագ կիրակին էր, ինդիկատիոնի 14-րդ տարվա ապրիլ ամսի 24-ը, վաղ արշալույսին, կայսրը պատրիարքի հետ գնաց ձիարշավարան։ Երբ բերվեց սուրբ սեղանը, պատրիարքը համայն ժողովուրդի ներկայության աղոթքն արեց, իսկ կայսրը թագադրեց իր որդուն։ Այնուհետև երկու կայսրերը, երկու կեսարները և երեք նոբելիսսիմոսների հետ գնացին Մեծ եկեղեցին։ Կայսրերից հետո գնաց նաև կայսրուհի Իրենեն՝ գավազաններ բռնած սխուրի գոմես-

ՔՆՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՒԱՆՈՂ

տիկոսների ուղեկցութեամբ և խալկի աստիճանով բարձրացավ եկեղեցու վերնատունը, զուրս չգալով էմբուլոնի⁸¹⁵ մեջտեղը: Նույն ինդիկտիոնի մայիս ամսին կայսեր եղբայր կեսար Նիկեփորը մի քանի սպաթարների, ստրատորների և այլ կայսերական մարդկանց հետ կայսեր դեմ դավադրութուն նյութելու մեջ ամբաստանվեց: Կայսրը Մագնավրայում ժողով հրավիրեց և ժողովրդին տեղյակ պահեց Նիկեփորի դեմ արված ամբաստանության մասին: Ժողովուրդը միահամուռ կերպով աղաղակեց երկուսին էլ հրապարակից հեռացնել, հավիտյանս ուխտադրութենքը մոռացան նրանց հոր տված իրենց երդումը, թե նրա մահից հետո թույլ չեն տա նրա որդիների նկատմամբ անարդարութուն կատարվի: Կայսրը դավադիրներին դանակարելուց և խուզելուց հետո, խերսոն ու նրա շրջաններն աքսորեց՝ պահնորդութեամբ ու հսկողութեամբ:

[A. M. 6269]

[Հռոմայեցիների
կայսեր] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Մահդիի] 2-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պա-
պի] 8-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկե-
տաս պատրիարքի] 12-րդ
տարին

Այդ տարի Վակայի որդի Թումաման Ռոմանիա ներխուժեց և գերի-
ներով վերադարձավ: Բուլղարների տեր Տելերիգոսը կայսեր մոտ ապաս-
տանեց: Կայսրը նրան պաստրիկի տիտղոս շնորհեց և ամուսնացրեց իր
կնոջ՝ Իրենեի հորեղբոր դստեր հետ: Տելերիգոսը համաձայնվեց մկրտվել
սուրբ ավաղանում, որից հետո կայսրը նրան պատվեց ու սիրեց:

[A. M. 6270]

[Հռոմայեցիների
կայսեր] 3-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Մահդիի] 3-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պա-
պի] 9-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկե-
տաս պատրիարքի] 13-րդ
տարին

Այդ տարի Թումաման հաստատվելով Դարեկոնում⁸¹⁶, ապստամ-
բութուն բարձրացրեց: Լևոն կայսրը հռոմայեցիների զորքերն ուղար-
կեց: Ասորիք մտան 100 հազար հոգի, որոնց գլխավորում էին Քրակե-
սիոնի զորավար Միքայել Լախանոդրակոնը, Անատոլիկոնի զորավար հայ-

ազգի Արտավադյուր, Բուկեղարների՝ Տաճատը, Արմենիականների՝ Վարազ-տիրոցը⁸¹⁷ և Օպսիկիոնի՝ Մուսուլակի⁸¹⁸ որդի Գրիգորը։ Նրանք պաշարե-ցին Գերմանիկիան⁸¹⁹, այնտեղ էր գտնվում Մահգիի հորեղբայր Իսե Իբն Ալին⁸²⁰, ձեռք գցեցին նրա բոլոր ուղտերին և Գերմանիկիան զրավվելու վրա էր, երբ Իսե Իբն Ալին նվերներով համոզեց Լախանողրակոնին թող-նել հեռանալ բերդից։ Նա գնաց երկիրն ավարի առնելու։ Գերի վերցնե-լով հերձվածող ասորի հակոբեիկներին, նա ղարձյալ բերդը վերադարձավ։ Խումաման Դաբեկոնից զորք ուղարկեց, ամիրանների, որոնք պատերազ-մեցին հռոմայեցիների դեմ։ Պատմում են, որ մարտի դաշտում ընկան հինգ ամիրա և երկու հազար արաբ։ Նրանք ուրբաթ՝ օրը վերադարձան։ Մուտք էին գործել կիրակի օրը։ Կայսրը Սոփիանեում⁸²¹ իր որդու հետ գահին բազմած տոնեց մայիսը։ Նրանց առջևով անցան հաղթական զո-րավարները⁸²²։ Կայսրը ասորի հերձվածողներին⁸²³ Թրակիա տեղափոխեց և այնտեղ բնակեցրեց⁸²⁴։

[A. M. 6271]

[Հռոմայեցիների և նոն
կայսեր] 4-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Մահգիի] 4-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պա-
պի] 10-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի նիկե-
տաս պատրիարքի] 14-րդ
տարին

Այդ տարի արաբների առաջնորդ Մահգին զայրացած [Խումանիա] ուղարկեց Հասանին՝ մավրոֆորներին ու Ասորիքի և Միջագետքի ուղ-միկներից բաղկացած մեծաթիվ զորքերով։ Նա իջավ մինչև Դորիլեոն։ Կայսրը զորավարներին կարգադրեց ճակատամարտ չտալ, այլ միայն սպահովել բերդերի անառիկությունը, պաշտպանության համար զորք մտցնել այնտեղ։ Նա յուրաքանչյուր բերդը բարձրաստիճան հրամանա-տարներ ուղարկեց։ [Զորավարներին] նա կարգադրեց, որ յուրաքանչ-յուրը երեք հազար ընտիր զինվորներով հետևեն, որ արաբները ասպա-տակ չսփռեն, կրակի տան անասունների արոտները և հանդիպած պա-րենք։ Արաբները Դորիլեոնի շուրջը բանակեցին 15 օր, բայց երբ իրենց պարենը պակասեց, և անասունները սոված մնացին, նրանց մեջ մեծ անկում եղավ։ Արաբները վերադարձին մեկ օր կանգ առան Ամորիոնի առջև, բայց տեսնելով անառիկությունն ու բավականաչափ զորք ունենա-լը, ոչինչ զուլս չբերած իրենց երկիրը վերադարձան։

[A. M. 6272]

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Պավղոս⁸²⁵, Աթոռակալեց 5 տարի:

[Հռոմայեցիների
կայսեր] 5-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Մահդիի] 5-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պա-
պի] 11-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավ-
ղոս պատրիարքի] 1-ին
տարին

Այդ տարի արաբների առաջնորդ Մահդին մեծ զորքով ու պատրաս-
տությամբ եկավ Դաբեկոն, իր որդի Ահարոնին⁸²⁶ Ռոմանիա ուղարկեց.
Իսկ ինքը վերադարձավ սուրբ քաղաքը⁸²⁷: Նա Մուքեսիասին, մականունը
Ջելոտես, լիազորեց կազմակերպել քրիստոնյաներին պատկանող ստրուկ-
ների փախուստը, ամայացնել սուրբ եկեղեցիները: Նա եկավ Ծմեսա,
հայտարարեց, որ ինքը ոչ ոքի խղճի վրա չի բռնանում, միայն անհա-
վատներին է ուղում [մահմեդականացնել], որպեսզի հայտնի դառնան
ովքեր են հրեադավան. ովքեր քրիստոնյա, որից հետո նա առանց հա-
պաղելու սկսեց այնպես անաստված կերպով մարդկանց լլկել, ինչպես
ո՛չ լիսիասը, ո՛չ էլ Ադրիկոլաոսը⁸²⁸ երբեք արել էին: Նա շատերին
սպանեց: Բայց մեր աստծո՝ Քրիստոսի շնորհիվ նրա մոլեգնությունը կա-
նայք հաղթահարեցին, այն էլ նորահավատներ, Ծմեսայի սարկավադա-
պետի և Նսայիասի որդու կանայք, որոնք թեև բազում տանջանքների են-
թարկվեցին, բայց ամբարշտության սուաջ տեղի չտվեցին: Նրանք խա-
րազանի հազարական հարված ստացան, բազում այլ խոշտանգումների
ենթարկվեցին և ի վերջո Քրիստոսից հաղթական պսակին արժանացան:
[Մուքեսիասը] հասավ մինչև Դամասկոս և, քամահրելով արաբների՝
քրիստոնյաներին տված խոստումը, բազում եկեղեցիներ ամայացրեց:
Ինդիկտինի 3-րդ տարվա փետրվար ամսի 6-ին Պանրուտյադ⁸²⁹ կիրակի
օրը, մեռավ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ներքինի Նիկետասը, ծագու-
մով սկլավ: Պասեքի երկրորդ կիրակին ծագումով կիպրացի, բանիվ ու
գործով փառավոր արգո Պավղոս դպիրը, մեծ հարկադրանքի տակ Կոս-
տանդնուպոլսի պատրիարք ձեռնադրվեց. երկրում տիրող հերձվածի
պատճառով, նա երկար ժամանակ հրաժարվում էր: Պասեքի մեջտեղի
շաբաթը ձերբակալվեցին նաև Հակոբ պրոտոսպաթարը⁸³⁰, կուբի-
կուլարիոսներ ու պարակիմոմենոսներ Պապիասը⁸³¹, Ստրատեգիոսը և
Թեոփանեսը, նույնպես կուբիկուլարիոսներ Լեոնն ու Թովման, ինչպես
և ուրիշ բարեպաշտ մարդիկ որպես նվիրական սրբապատկերները եր-

կըրպագող: [Կոստանդին] հալածչի որդի Լևոնը ահա այս ժամանակ լույս աշխարհ հանեց թաքուն պահած իր շարությունը. նա անգթորեն բրածեծ արեց նրանց, մաղերր խուղեց և շղթայակապ Մեսե պողոտայով ծանակելուց հետո, Պրետորիոնում բանտարկեց: Այստեղ իր մահկանացուն կնքեց վերոհիշյալ Թեոփանեսը, որ խոստովանող դարձավ և մարտիրոսի պսակին արժանացավ: Մյուս բոլորը սրա վախճանից հետո իսկակսւն վանակաւաններ դարձան: Իսկ Ահարոնը⁸³² ներխուժելով Արմենիակների բանակաթեմը, ամբողջ ամառը բանակեց Սեմալուոս⁸³³ բերդի առջև, որը դրավեց սեպտեմբեր ամսին՝ պաշտպաններին երաշխիքներ տալով: Նա Թումամային 50 հաղարանոց զորքով Ասիա⁸³⁴ էր ուղարկել: Միքայել Լախանողրակոնը հանդիպեց նրա ասպատակությամբ զբաղված [զորքը] և կարճատև մարտում սպանեց Թումամայի եղբոր: Ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 8-ին վախճանվեց Կոստանդինի որդի Լևոնը հետևյալ կերպ: Լինելով թանկադին քարերի մոլեգին սիրահար, կաթոգին ցանկացավ Մեծ եկեղեցու թագր, որը վերցրեց ու հագավ: Նրա գլխին կայծուռուցքներ ելան, ունեցավ բարձր ջերմություն և մեռավ, թագավորելով հինգ տարուց վեց օր պակաս:

[A. M. 6273]

Աշխարհի արարչադոր-
ծության 6273 թ.

Քրիստոսի մարդեղության
773 թ.

Հռոմայեցիների Կոստան-
դին կայսեր և նրա մոր
10-ամյա թագավորության
1-ին տարին

Արաբների առաջնորդ
Մահդիի 9-ամյա իշխանու-
թյան 6-րդ տարին

Հռոմի Ադրիանոս պապի
27-ամյա աթոռակալության
12-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Պավ-
լոս պատրիարքի 5-ամյա
աթոռակալության 2-րդ տա-
րին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 8-ին արտասովոր կերպով և աստվածուստ ամենաբարեպաշտ Իրենեին և իր որդի Կոստանդինին թագավորությունն է ընձեռնվում, որպեսզի այս հարցում ևս մարդիկ ապշեն աստծո [նախախնամության] վրա, տեսնելով, թե ինչպես աստված վճռեց այրի կնոջ և որբ տղայի ձեռքով տապալել իր՝ աստծո, նրա սպասավորների և բոլոր եկեղեցիների դեմ ուղղված աստվածամարտ Կոստանդինի ամբարշտությունն ու բռնությունը, ինչպես անցյալում սատանայինը՝ տկար ու անգրագետ ձկնորսների ձեռքով⁸³⁵: Իշխանության տիրանալուց 40 օր անց (նրա որդին դեռ տասը տարեկան էր)

մեծամեծներից ոմանք խորհուրդ արեցին և որոշեցին աքսորից բերել և կայսո հռչակել նախկին կեսար Նիկեփորին, բայց դործը բացվեց: Ձերբակալվեցին որոմոսի լողոթետ Գրիգորը, Արմենիականների նախկին ղորավար Վարդասը⁸³⁶, էքսկուբիտորների դոմեստիկոս վիկարիոսի սպարար Կոստանդինը, Դեղեկանեսի դրունգար՝ Ռանգարեի որդի Թեոփիլակտոսը և շատ ուրիշներ: [Կայսրուհին] նրանց բրածեծ անելուց և խուզելուց հետո աքսորեց տարբեր շրջաններ: Իր ամուսնու եղբայրներ կեսարներին և նոբելիսսիմոսներին նա խուզեց, բռնի հոգևորական արեց ու ըստիպեց Քրիստոսի ծննդյան տոնին ժողովրդին հաղորդություն տալ: Նույն օրը կայսրուհին շքախմբով իր որդու հետ եկեղեցի բերեց իր ամուսնու այնտեղից վերցրած թագը՝ արդեն մարգարիտներով զարդարված: Նա էլպիդիոս սլատրիկին Սիկիլիայի զորավար նշանակեց (անցյալում նա այնտեղ զորավարել էր) և փետրվար ամսին ճամփու գրեց: Ապրիլ ամսի 15-ին նույն էլպիդիոսը կեսարներին համախոհ լինելու մեջ ամբաստանվեց: Կայսրուհին Թեոփիլոս սպաթարին [Սիկիլիա] ուղարկեց, հանձնարարելով անհապաղ ձերբակալել նրան և իր մոտ բերել: Բայց սիկիլիացիք հրաժարվեցին հանձնել նրան: Դրա վրա կայսրուհին գանակոծեց և խուզեց [էլպիդիոսի] կնոջ ու որդիներին և Պրեստորիոնում արգելափակեց: Հունիս ամսին նա ուղարկեց բոլոր սլերատիկա զորքերը՝ հսկելու կլեյսուրները, ուշադիր հետևելու արաբների ռազմերթի դուրս գալը: Նա գորքերի ընդհանուր հրամանատար նշանակեց ներքինի Հովհաննես սակելլարիոսին, իր մտերիմին: Իսկ Մահդին Կերիի գլխավորությամբ մեծաթիվ զորք ուղարկեց: Նրանք հանդիպեցին միմյանց Մելոն⁸³⁷ կոչվող վայրում: Ճակատամարտում արաբները պարտվում են, նրանցից շատերը սպանվում, իսկ մնացածները խայտառակ եղած վերադառնում: Այս ժամանակ բարեպաշտներն արդեն համարձակ դարձան, աստծո խոսքը՝ լսելի, փրկվել ցանկացողները կարող էին անարգել հրաժարվել աշխարհիկ կյանքից, աստծո փառաբանությունը երկինք բարձրացավ, վանքերը ոտքի կանգնեցին և ամեն մի բարիք լույս աշխարհ եկավ: Քանզի մի մարդ Թրակիայի Երկար պարիսպների մոտ գետինը փորելիս, մի տապան գտավ, որը մաքրելուց հետո նրա մեջ պառկած մի մարդ տեսավ: Տապանի վրա փորագրված էին հետևյալ խոսքերը. «Քրիստոսը կույս Մարիամից է ծնվելու: Ես հավատում եմ նրան: Կոստանդին և Իրենե կայսրերի օրոք, ո՛վ արեգակ, դու ինձ դարձյալ կտեսնես»⁸³⁸,

[A. M. 6274]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 2-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Մահդիի] 7-րդ տարին
[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 13-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պավոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարի իրենեն ֆրանկների ռեքս Կարուլոսի⁸³⁹ մոտ Կոնստանս սակելլարիոսին⁸⁴⁰ և Մամալոս պրիմիկերիոսին⁸⁴¹ ուղարկեց, որպեսզի [Կարուլոսի] էրիթրո⁸⁴² անունով դատեր կնույթյան խնդրի իր որդի Կոստանդին կայսեր համար։ Համաձայնության դալուց և փոխադարձաբար երդումներ անելուց հետո, այնտեղ թողեցին ներքինի Ելիսսայոս նոտարին, որպեսզի նա [էրիթրոյին] հունարեն զիրն ու լեզուն⁸⁴³, Հռոմեական կայսրության նիստն ու կացը սովորեցնի։ [Կայսրուհին] մեծ նավատորմիղ զինելով և բանակաթեմերից ընտիր զորքեր ու կարող հրամանատարներ հավաքադրելով, ներքինի Թեոդորոս պատրիկի՝ շատ գործունյա մի մարդու գլխավորությամբ Սիկիլիա ուղարկեց՝ ընդդեմ էլպիդիոսի։ Բազմաթիվ ճակատամարտերում հաղթող եղան Թեոդորոսի զորքերը, իսկ էլպիդիոսը դրանից սարսափած, վերցնելով ունեցած զորամենբր նիկեփոր դուքսի հետ փոխադրվեց Աֆրիկա։ Անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ ստանալով, նա անցավ նրաբների կողմը, որոնք ընդունելով նրան, նրա հանդեպ վերաբերվում էին ինչպես հռոմայեցիների կայսեր, ստից թագադրեցին նրան՝ կարմիր կոշիկներ հագցրին, գլխին էլ թագ դրեցին։ Երբ հռոմայեցիների զորքը դրանով էր լցաված, Մահդիի որդի Ահարոնը, մավրոֆորներից, համայն Ասորիքից ու Միջագետքից, անապատից հավաքագրված հսկայական զորքով ու պատրաստությամբ հասավ հրիսուպոլիս, թողնելով Բունուոսին նակոլիան⁸⁴⁴ պաշարելու և ապահովելու իր թիկունքը։ Նա 30 հազարանոց զորքով Ասիա ուղարկեց Բուրնիխին, որը Դարենոս⁸⁴⁵ կոչվող վայրում լախանոդրակոնի գլխավորած Թրակեսիոն բանակաթեմի զորքերին ճակատամարտ տվեց և նրա նույնպես 30 հազար հոգուց բաղկացած զորքից 15 հազարին կոտորեց։ Կայսրուհին Անտոնիոս դոմեստիկոսի գլխավորությամբ տաղմաներն ուղարկելով, բռնեց Բանենը⁸⁴⁶, ուր ե պաշարեց [արաբներին]։ Վերջիններիս մոտ ապաստանեց Բուկելլարների զորավար Տաճատը, քանզի նա ատելությամբ էր լցված դրոմոսի լուղթեա ներքինի Ստավրակիոս պատրիկի դեմ, որն այն ժամանակ զերա-

ԽՆՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

գույն հրամանատարն էր և ամեն ինչի տնօրինողը: [Տաճատի] խորհրդով արարները հաշտություն խնդրեցին: Այդ հարցով արաբների մոտ գնացին Ստավրակիոսը, Պետրոս մագիստրոսը և Անտոնիոս դոմեստիկոսը, առանց լրջորեն մտածելու նախապես անձեռնմխելիության երաշխիքներ և նրանց մեծամեծների երեխաներին որպես պատանդ առնելու: Ահա, առանց ծանր ու թեթև անելու գնալով, նրանք բռնվեցին [արաբների] կողմից ու կապանքների մեջ առնվեցին: Երկու կողմերն էլ ստիպված հաշտություն կնքեցին, Ավգուստան⁸⁴⁷ և Ահարոնը բաղում նվերներ փոխանակեցին և իմիջի այլոց որոշեցին [հռոմայեցիները արաբներին] հարկ վճարեն: Հաշտության կնքումից հետո [արաբները] հեռացան, թողնելով նաև Նակոլիայի բերդը: Իսկ Տաճատը ետ ստացավ կնոջ և իր ողջ ունեցվածքը⁸⁴⁸:

[A. M. 6275]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 3-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Մահդիի] 8-րդ տարին
[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 14-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Իրենեն, արաբների հետ հաշտություն կնքելով, հնարավորություն ունեցավ օքսեոս դրոմոսի լոգոթեոս⁸⁴⁹ Ստավրակիոս պատրիկին մեծ ուժով սկզբնական ցեղերի դեմ ուղարկել: Վերջինս իջավ Թեսաղոնիկե և Հելլադա, բոլորին հնազանդեցրեց ու կայսրության հարկատու դարձրեց: Նա մուտք գործեց նաև Պելոպոնես և հռոմայեցիների կայսրություն բաղում գերիններ ու ավար բերեց:

[A. M. 6276]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 4-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Մահդիի] 9-րդ տարին
[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 15-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա հունվար ամսին վերոհիշյալ Ստավրակիոսը սկզբների դեմ կատարած արշավանքից վերադառնալով և

ձիարշավարանում հաղթական շքերթ կազմակերպեց: Նույն՝ ինդիկ-տիոնի 7-րդ տարվա մայիս ամսին կայսրուհի Իրենեն իր որդու հետ ղինական մեծ ուժով գնաց Թրակիա: Նա իր հետ տարավ գործիքներ ու մողայիկներ, հասավ մինչև Բերիա⁸⁵⁰, հրամայեց [քաղաքը] կառուցել⁸⁵¹ և վերանվանեց Իրենուպոլիս: Նա միանգամայն անվնաս իջավ մինչև Ֆիլիպպուպոլիս⁸⁵² և հանգիստ վերադարձավ, նախապես կառուցելով և Անքիալոսը⁸⁵³: Հենց այդ տարին մեռավ արաբների առաջնորդ Մահդին, որ և Մոհամմեդ: Իշխանությունն անցավ նրա որդի Մոսեի⁸⁵⁴ ձեռքը: Նույն՝ ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա օգոստոս ամսի 31-ին, սուրբ և սրբազնագույն պատրիարք Պավղոսը հիվանդության պաաճառով հրաժարվեց աթոռից և իջնելով Ֆլորոսի վանքը, վանականի սքեմը հագավ, առանց կայսրուհուն այդ մասին տեղյակ պահելու: Կայսրուհին, իմանալով դա, տխրագին, իր որդու հետ նրա մոտ գնաց որբարձրագույն ասաց. «Ինչո՞ւ այդպես արեցիր», նա արտասովալից պատասխանեց. «Երանի երբեք չնստեի հոգևոր գահին, երբ աստծո եկեղեցին բռնատիրված է, տիեզերական մյուս գահերից բաժանված ու նզովվում է»: [Իրենեն] հրավիրելով պատրիկներին ու սենատի գլխավորներին, նրանց Պավղոսի մոտ ուղարկեց նրա ասածները լսելու: Պավղոսն ասաց նրանց. «Քանի չի գումարվել տիեզերական ժողովը և չի ուղղվել ձեր դավանած սխալը, դուք փրկություն չունեք»: Նրանց հարցին «Ձեռնադրությանդ ժամանակ գու ինչո՞ւ ստորագրեցիր սրբապատկերները շերկրպագելու մասին վավերագիրը», նա պատասխանեց. «Հենց դրա համար եմ ողբում ու ապաշխարում, աղաչում աստծուն ինձ չրպատժի որպես հոգևորականի, որ մինչև օրս լոկ է, ձեր կատաղությունից սարսափած ճշմարտությունը չի վարդապետել»: Դրա վրա նա խաղաղությամբ հոգին ավանդեց, կայսրուհուն և քաղաքի բարեպաշտ մարդկանց մեծ սգի մեջ սուզելով: Քանզի նա արգո այբ էր, արտակարգ գթացող, ամենայն ակնածանքի արժանի: Ե՛վ պետությունը, և կայսրուհին մեծ վստահություն էին տածում դեպի նա: Այդ օրվանից ահա բոլորը բացահայտ կերպով սկսեցին խոսել սուրբ ու նվիրական պատկերների մասին, տարակուսանք հայտնել նրանց [արգելման] ճշտության շուրջը:

[A. M. 6277]

Արաբների առաջնորդ Մոսե: Իշխեց 1 տարի:
Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Տարասիոս⁸⁵⁵, Աթոռակալեց 2?
տարի:

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 5-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Սոսի] 1-ին տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 16-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Իրենե կայսրուհին համայն ժողովրդին Սագնավրայում հավաքելով, ասաց. «Եղբայրներ, դիտե՛ք ինչ արեց Պավղոս պատրիարքը: Եթե նա կենդանի լիներ, մենք չէինք թողնի նրան հրաժարվել քահանայապետությունից, նկատի ունենալով անգամ այն, թե նա վանականի սքեմն է հագել: Արդ, քանի որ նա աստծո հաճությամբ վախճանվել է, մի մարդ ընտրենք, որ կարողանա մեղ հովվություն անել, վարդապետական քարոզչությամբ ամրապնդել աստծո եկեղեցին»: Բոլորը միահամուռ կերպով ասացին, որ այդպիսին լինի միայն ու միայն Տարասիոս ասեկրետը: Կայսրուհին ասաց նրանց. «Մենք էլ ենք այդպես գտնում, բայց նա հրաժարվում է: Արդ, թող նա բացատրի, ինչու է հակառակվում կայսրուհու և համայն ժողովրդի ընտրության»: [Տարասիոսը] այսպես արդարացավ ժողովրդին. «Մեր՝ քրիստոնյաներիս ճշմարիտ հավատքի պահապան ու նախանձախնդիր՝ ի վառս աստծո մեր հավատացյալ կայսրերը, մտահոգված լինելով անել այն, ինչ հաճելի է աստծուն և մեր օգտին է, բայց առավել ևս եկեղեցու օգտին, այժմ խելամտորեն կշռադատելով բարեպաշտորեն որոշել են իրենց այս մայրաքաղաքում քահանայապետ առաջադրել ինձ, և հրամայեցին իրենց որոշումը ինձ հայտնել: Երբ ես ինձ այդ բանին անարժան համարելով և գտնելով, որ ի վիճակի չեմ կրելու, տանելու այդ ծանր լուծը կտրականապես մերժեցի, ինձ հրամայեցին անձնապես ձեր առջև հանդես գամ, քանդի դուք համերաշխ եք այդ որոշման: Արդ, ո՞վ աստվածավախ, աստծուն հանապաղ ձեր սրտում ունեցող, Քրիստոսի՝ մեր ճշմարիտ աստծո անունը կրող քրիստոնյաներ, լսեցե՛ք նվաստիս ու տրուպիս պաշտպանողական կարճ խոսքը: Ես, ինչպես արդեն ասել եմ մեր բարեպաշտ ու ամեն ինչում ուղղափառ կայսրերին, ձեզ էլ եմ պատճառաբանում, որ վախենում եմ հավանություն տալ ձեր վճոհին, աստծուց երկյուղում եմ առանց ծանր ու թեթև անելու ընդառաջ գնալ, որպեսզի մեծ մեղքի մեջ չընկնեմ: Եթե աստծո ձայնը լսած, երկինքը դպրոց ունեցած, դրախտին ականատես եղած, անճառելի խոսքեր լրսած, աստծո անունը հեթանոսների և թաղավորների առաջ պաշտպա-

նա՞ծ աստուծոյին Պողոս առաքյալը կորնթացիներին դրելով ասաց. «Ձի գուցէ որ այլոցն քարոզեցի՝ ես ինքն անպիտան դտանիցիմ»⁸⁵⁶, ապա ես, այս աշխարհում ապրող աշխարհականս, կայսերական պաշտոնյաս, ինչպե՞ս կարող եմ առանց զննելու, լրջորեն կշռադատելու, թուի՞ք կատարել պատրիարքական բարձունքը: Ես շատ փոքր եմ այդ սարսափելի ու հանդուղն քայլի համար: Իսկ վախենալուս և մերժելուս պատճառը հետեւյալն է. տեսնում եմ Քրիստոսի, մեր աստծո վեմի⁸⁵⁷ վրա հիմնարկված եկեղեցին բաժան-բաժան ու տրոհված, տեսնում եմ, թե ինչպես դուք այսօր մի բան եք ասում, վաղը՝ մի այլ, ինչպես են մեղ հակադրվում արևելքի մեր հավատակից քրիստոնյաները, որոնց համախոհ են արևմտականները, թե ինչպես մենք նրանց բոլորից օտարացել ենք և դարձել նրանց մշտական նզովքի առարկան: Նզովքը սարսափելի բան է, նա հեռացնում է աստծուց, երկնից թագավորությունից, տանում դեպի խավարն աշտաքին⁸⁵⁸: Եկեղեցու օրենքն ու կանոնը կազ ու կռիվ չդիտե, և ինչպես որ նա խոստովանում է մեկ մըկրրտություն, մեկ հավատք⁸⁵⁹, ապա և եկեղեցական գործերում միահամուռություն պիտի լինի: Աստծո համար չկա ավելի հաճելի և ընդունելի բան, քան մեր միությունը մեկ ընդհանրական եկեղեցու մեջ, ինչպես որ մենք, եղբայրներ, այդ բանը խոստովանում ենք նաև մեր ճշմարիտ հավատո հանդանակում: Արդ, խնդրում եմ, և համոզված եմ, որ դուք ևս այդպես եք մտածում, քանզի դիտեմ, որ աստվածավախ մարդիկ եք, ամենաբարեպաշտ և ուղղափառ մեր կայսրերին տիեզերական ժողով գումարել, որպեսզի մեկ աստծո արարածներս միանանք, երրորդություն պաշտողներս նրա նման միացած, միաբան ու հավասար լինենք, մեր ղլխի՝ Քրիստոսի ներդաշնակ ու համերաշխ մարմինը, սուրբ հոգին դավանողներս ոչ թե իրար դեմ, այլ միասին լինենք, ճշմարտության կողմնակիցներս՝ լինենք համախոհ ու միաբան, մեր միջև վեճ ու թշնամություն չլինի, որպեսզի ամեն մի բանականությունից բարձր գլխնրվող խաղաղությունն աստծո պահպանի մեզ: Այսպիսով, եթե ուղղափառության պաշտսլան մեր կայսրերը հրամայում են ընդունել իմ խնդրանքը, ես կտամ իմ համաձայնությունը, կկատարեմ նրանց հրամանը, ձեր ընտրության ընդառաջ կգնամ: Հակառակ դեպքում ես հրաժարվում եմ, քանզի չեմ ուզում նզովքի ենթարկվել և դատապարտվել մեղ տիրոջ Հիսուսի Քրիստոսի՝ արդար դատավորի դատաստանի օրը, երբ ո՛չ թագավորը, ո՛չ իշխանները, ո՛չ էլ բազմությունը մարդկանց չեն կարող ինձ փրկել: Ինչպես որ ձեզ հաճելի է, եղբայրներ, իմ պաշտպանողականին, ավելի ճիշտ՝ իմ խնդրանքին պատասխան տվեք»: Բոլորը

սիրով ունկնդրեցին և համաձայնվեցին ժողով գումարել: Տարասիոսը վերստին դիմեց ժողովրդին ու ասաց. «Լևոն կայսրը⁸⁶⁰ բնաջնջեց սրբապատկերները, իսկ ժողովը⁸⁶¹, երբ այն գումարվեց, սրբապատկերները բնաջնջված գտավ: Արդ, քանի որ նրանք կայսեր ձեռքով ոչնչացվեցին, դարձյալ քննության ենթակա հարց է, նրանք վճռեցին, ինչպես կարծում էին, ոչնչացնել եկեղեցու հնուց եկող մի կարգու: Ինչպես առաջալն է ասում, «Բանն աստուծոյ ոչ եթէ կապեալ իցէ»⁸⁶²: Նույն՝ ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսի 25-ին մեր սուրբ հայր Տարասիոսը Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ձեռնադրվեց: Նա իր քաղկեդոնականությանը հաստատող փաստաթղթերը և իր հավատքի լիբելլոսը Հռոմ ուղարկեց և Ադրիանոս պապի հավանությանն արժանացավ: Կայսրուհին էլ իր կողմից պապին գրեց և խնդրեց նամակ ուղարկի և ներկայացուցիչներ՝ ժողովին ներկա լինելու համար: Պապը իր եկեղեցու տնտես Պետրոսին և սուրբ Սաբայի վանքի վանահայր Պետրոսին ուղարկեց, արգո, բոլոր առաքինություններով օժտված մարդկանց: Կայսրուհին ու պատրիարքը մարդիկ ուղարկեց նաև Ալեքսանդրիայի ու Անտիոքի [պատրիարքներին] (արաբների հետ հենց նոր կնքված հաշտությունը դեռ ուժի մեջ էր): Անտիոքից բերեցին պատրիարքի նախկին սինկելլոս Հովհաննեսին, գործով ու խոսքով ականավոր ու հռչակավոր մի մարդու, սրբությանմբ լի, իսկ Ալեքսանդրիայից՝ Թովմային, ջերմեռանդ ու ամենաբարեպաշտ մի մարդու, որ հետագայում դառնալով Իլլիրիկոնի մեծաքաղաք Թեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոսը, իր գործունեությամբ աչքի ընկավ:

[A. M. 6278]

Արաբների առաջնորդ Ահարոն⁸⁶³, իշխեց 23 տարի:

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 6-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 1-ին տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 17-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի մեռավ արաբների առաջնորդ Մոսեն⁸⁶⁴. նրա իշխանությունն անցավ եղբոր՝ Ահարոնի ձեռքը: Սա քրիստոնյաների գլխին բազում փորձանքներ բերեց:

Նույն այդ տարին կայսրերը հրավիրեցին իրենց տիրապետության տակ դտնվող բոլոր եպիսկոպոսներին: Ինչպես ասվեց վերևում, տեղ չասան և Հռոմի Աղրիանոս պապի ուղարկած թղթերն ու ներկայացուցիչները, ինչպես և Անտիոքի ու Ալեքսանդրիայի պատրիարքների: Ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա օգոստոս ամսի 7-ին մայրաքաղաքի Սուրբ առաքելոց տաճարում ժողով գումարվեց⁸⁶⁵. սկսեցին ընթերցել սուրբ դրքերը, համեմատել իրար: Կայսրերը դիտողի դերում էին կատեխումենայում⁸⁶⁶, Սխուլարների, էքսկուբիտորների և մյուս տաղմանների զինվորները իրենց հրամանատարների դրդամբ, իրենց շար ուսուցչի վարդապետությամբ հափշտակված, մերկացնելով սրերը հարձակվեցին նրանց վրա ու սպառնացին սպանել քահանայապետին, ուղղափառ եպիսկոպոսներին և վանահայրերին: Կայսրուհին իր մոտ կանգնած հավատարիմ մարդկանց օգնությամբ փորձեց նրանց դուրս հանել, բայց ապարդյուն, գեռ ավելին, նրանք սկսեցին անպատվել: Պատրիարքը տեղից բարձրանալով ուղղափառ եպիսկոպոսների ու վանականների հետ մտավ խորանը, իսկ շարափառության կողմնակից եպիսկոպոսները նրանց վրա տալով դոշեցին «Մենք հաղթեցինք»-ը⁸⁶⁷: Բայց աստծո շնորհիվ այդ կատաղածներն ու տմարդները ոչ ոքի վնաս չհասցրին: Ահա այդպես ժողովը ցրվեց և յուրաքանչյուրն իր տեղը գնաց:

[A. M. 6279]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 7-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 2-րդ տարին

[Հռոմի Աղրիանոս պապի] 18-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տասսիոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Ինդիկտիոնի 10-րդ տարվա սկզբին՝ սեպտեմբեր ամսին կայսրուհին դրոմոսի լողոթետ Ստավրակիոս պատրիկին Թրակիա ուղարկեց, այդ պահին այնտեղ դտնվող պերատիկա զորքերի մոտ, և համոզեց աջակցել իրեն, իրենեին, ոճրադործ Կոստանդինի զինվորագրած և դատարակած ամբարիշտ մարտիկներին քաղաքից դուրս հանելու համար: Կայսրուհին, ձևացնելով, որ իբր արշավանք է կազմակերպում արևելյան շրջանները ներխուժած արաբների դեմ, համայն կայսերական սպասավորությունն ու կոհորտը քաղաքից դուրս հանեց մինչև Մալագինա⁸⁶⁸, Դրա վրա պերատիկա զորքերը մտան քաղաք ու դրավեցին այն, իսկ

կայսրուհին [դուրս եկած զորքերին] դիմելով, ասաց. «Ուղարկեք ինձ ձեր զենքերը, քանզի ձեր կարիքն այլևս չունեմ»: Աստված նրանց խելքրն առավ և նրանք հանձնեցին զենքերը: Ահա դրանից հետո կայսրուհին նրանց ընտանիքներին նավ նստեցնելով քաղաքից արտաքսեց, հրամայելով յուրաքանչյուրին գնալ իր ծննդավայրը: Սեփական զորք հավաքագրելով և նրանց վրա կարգելով իրեն հավատարիմ հրամանատարներին, նա մայիս ամսին երկրի բոլոր շրջանները մարդիկ ուղարկեց և եպիսկոպոսներին Բյութանիայի նիկիա քաղաքը ժողովի հրավիրեց: Ամբողջ ամառվա ընթացքում բոլորը հավաքվեցին նիկիայում: Կայսրուհին Հռոմի և արևելքի [պատրիարքների] ներկայացուցիչներին ետ չէր ուղարկել⁸⁶⁹, նրանք քաղաքում էին գտնվում: Ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 9-ին, կիրակի օր, օրվա 5-րդ ժամին սուրբ պատարագի ժամանակ արևի ամբողջական խավարում եղավ:

[A. M. 6280]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 8-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Ահարոնի] 3-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 19-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Կոստանդնուպոլսի սրբազնագույն Տարասիոս պատրիարքը դնաց նիկեացվոց քաղաքը, որտեղ գումարվեց 350 եպիսկոպոսների 7-րդ սուրբ և տիեզերական ժողովը⁸⁷⁰: Ընդհանրական եկեղեցին վերստացավ իր վաղեմի փայլը: Ժողովը դավանանքի մեջ ոչ մի նորամուծություն չկատարեց, այլ աներեր պահպանեց սուրբ և երանելի հայրերի դրույթները, մերժեց նոր հերձվածք, իսկ երեք սուտանուն պատրիարքներին՝ Անաստասիոսին, Կոստանդինոսին ու Նիկետասին, նրանց բոլոր համախոհներին նզովեց: Եպիսկոպոսների առաջին համաժողովն ու նիստը կայացավ ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 11-ին, նիկիայի սուրբ Սոֆիայի մայր տաճարում: Նույեմբեր ամսին բոլորը եկան մայրաքաղաք: Կայսրերը եպիսկոպոսների հետ Մաղնավրայում բազմած, ընթերցվեց որոշումը⁸⁷¹, նրա տակ ստորագրեցին կայսրն ու նրա մայրը, որով նրանք հաստատեցին ուղղափառությունն ու սուրբ հայրերի հինավուրց դրույթները, ապա պատվասիրելով հոգևորականներին, ճամփու դրեցին: Աստծո եկեղեցին խաղաղվեց, թեպետև բանսար-

կուն իր դորժավորների միջոցով չի դադարում որոմ սերմանելուց: Աստ-
ծո եկեղեցին, սակայն, իր դեմ մղվող պայքարում միշտ հաղթող է:

[A. M. 6281]

[Հոռմայեցիների Կոս-
տանդին կայսեր և նրա
մոր] 9-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Ահարոնի] 4-րդ տարին

[Հոռմի Ադրիանոս պա-
պի] 20-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տա-
րասիոս պատրիարքի] 5-րդ
տարին

Այդ տարվա սեպտեմբեր ամսին արաբները ավարառության ելան
Ռոմանիայի դեմ և ներխուժեցին Անատոլիկոն բանակաթեմը՝ Կոպիդ-
նադոն⁸⁷² կոչվող վայրը: Հոռմայեցիների զորավարներն հավաքվելով,
մարտնչեցին նրանց դեմ, բայց պարտվեցին: Շատերն ընկան, այդ թվում
և [քաղաքից] արտաքսված բազմաթիվ սխուլարիոսներ: Սպանվեցին
սաև Անատոլիկոնի նշանավոր տուրմարիս 'Իոդենես⁸⁷³, Օպսիկիոնի
հրամանատարներ: Կայսրուհի Իրենեն ֆրանկների հետ կնքած ամուս-
նական պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելով, Թեոփանես պրոտոսպա-
թարին ուղարկեց և Արմենիականների [բանակաթեմի] Ամնիա [վայրից]
աղջիկ բերեց, անունը Մարիա, որին իր որդի Կոստանդին կայսեր հետ
ամուսնացրեց: Վերջինս իր նախկին նշանած՝ ֆրանկների ունեցած Կարու-
լոսի դստեր նկատմամբ տածած սիրո պատճառով չէր ուզում և շատ
տխրեց: Հարսանյաց հանդեսը կայացավ ինդիկտիոնի 12-րդ տարվա
նոյեմբեր ամսին: Թրակիայի զորավար Ֆիլետոսը զնաց Ստրիմոն⁸⁷⁴,
բայց առանց ժամապահության հաստատելու բանակելով, ենթարկվեց
բուլղարների անակնկալ հարձակման և սպանվեց ուրիշ շատերի հետ
միասին: Իրենեն ստրատիոտիկոնի լոդոթես⁸⁷⁵ Հովհաննես սակելլարիոսին
Մեծ Լոնդոբարդիայի նախկին ունեցած Թեոդոտոսի⁸⁷⁶ հետ Լոնդոբարդիա
ուղարկեց, հնարավորության դեպքում Կարուլոսի զեմ կռվելու և նրա-
նից ուսանց անջատելու: Նրանց միացավ Սիկիլիայի զորավար Թեոդո-
րոս պատրիկը: Հովհաննեսը պատերազմում ֆրանկների ձեռքը զերի ըն-
կավ և չարաչար սպանվեց:

[A. M. 6282]

[Հոռմայեցիների Կոս-
տանդին Կայսեր և Նրա
մոր] 10-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Ահարոնի] 5-րդ տարին

[Հոռմի Ադրիանոս պա-
պի] 21-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տա-
րասիոս պատրիարքի] 6-րդ
տարին

Այդ տարի կայսրերի բարեպաշտության դեմ նախանձով լցված սատանան նենդ մարդկանց միջոցով մոր ու որդու միջև թշնամություն սերմանեցին: Նրանք մորը հավատացրին, թե իրենք իբր գուշակության միջոցով իմացել են, որ «Աստված որդուդ չի սահմանել թագավորու-
թյան տիրանալ, այն քոնն է, աստվածուստ քեզ տրված»: Կինարմատը խաբվեց, բացի այդ լինելով իշխանատենչ, հավատաց, որ իսկապես այդպես է: Նա շահակացավ, որ նրանք այդ քայլին դիմեցին, քանզի իրենք էին ցանկանում իշխանության տիրանալ: Կայսեր քսան տարին արդեն լրացել էր, նա թիկնեղ, շատ կարող մարդ էր, բայց տեսնում էր, որ իր ձեռքում ոչ մի իշխանություն չկա: Նա վշտանում էր տեսնե-
լով, որ ամեն ինչ լողոթետ Ստավրակիոս պատրիկի ձեռքում է, որ բո-
լորը նրան են դիմում, իսկ կայսեր մոտ հաճախել ոչ ոք չի խիզախում: Խորհրդակցելով իր փոքրաթիվ մտերիմների, այդ թվում Պետրոս մա-
գիստրոսի, Թեոդորոս Կամուլիանոս պատրիկի և Դամիանոս պատրիկի հետ, նա որոշեց ձերբակալել [Ստավրակիոսին], աքսորել Սիկիլիա և մոր հետ տիրել թագավորության: Ինդիկտիոնի 13-րդ տարվա փետրվար ամսի 9-ին զարհուրելի երկրաշարժ եղավ, ոմանք չէին համարձակվում տանը գիշերել, բոլորը պարտեզներում և բացօթյա տեղերում վրաններ խփելով, այնտեղ էին մնում: Կայսրուհին իր որդու հետ սուրբ Մամաս⁸⁷⁷ գնաց: Իբր այդ մասին Ստավրակիոսին տեղյակ պահեցին, նա Ավգուս-
տային որդու դեմ դրդեց: Կայսրուհին ձերբակալելով կայսեր մտերիմ-
ներին, բոլորին գանահարեց ու խուզեց և նրա պայլ⁸⁷⁸ Հովհաննես պրո-
տոսպաթարի հետ, մականունը Պիկրիդիոս, կատոտիկա⁸⁷⁹ շրջանները՝
մինչև Սիկիլիա աքսորեց, Պետրոս մադիստրոսին ծանակելուց հետո
տնային կալանքի մեջ պահեց: Նմանապես և Թեոդորոս Կամուլիանոս
պատրիկին: Իսկ Դամիանոս պատրիկին գանահարելուց ու խուզելուց
հետո աքսորեց Ապոլլոնիաս⁸⁸⁰ բերդը: Նա բրածեծ արեց. նաև որդուն
[Կոստանդին], ղխին բադում լուտանքներ թափեց ու բադում օրեր
թույլ շտվեց տեղից շարժվել: Նա զինվորներից երդում պահանջեց, թե

«Քանի դու կենդանի ես, մենք չենք ընդունի որդուդ իշխանությունը»։ Ինչպե՞ս էլ այդպես երգվեցին, քանզի ոչ ոք չէր համարձակվում ընդհանրապես հակաճառել։ Արաբների նավատորմի շարժվեց Կիպրոսի վրա։ Կայսրուհին այդ մասին նախօրոք տեղյակ, ինքը ևս ի մի հավաքեց հոռմեական բոլոր նավերը և նրանց դեմ ուղարկեց, Երկու զորավարներն էլ դալով մինչև Մյուրա, շրջանցեցին Խելիդոնիոնների թերակղզին և մտան Ատալիայի ծոցը։ Արաբները շարժվելով Կիպրոսից, հանդիպեցին պարզ [անհողմ] եղանակի և բաց ծովում դեզերում էին։ Երբ ցամաք ելան, զորավարները նկատեցին նրանց և ճակատ կազմելով մարտի պատրաստվեցին։ Կիբիրեոտների զորավար Թեոփիլոսը, մի աժդահա և շատ կարող մարդ, խիզախեց բոլորից առաջ դուրս գալ։ Կովի բռնվելով, նա ընկավ [թշնամիների] ձեռքը, որոնք Ահարոնի մոտ տարան։ Վերջինս նրան առաջարկեց դավաճան լինել և արժանանալ անցողիկ պարգևների։ Թեոփիլոսը մերժեց, նրան էլ ավելի ստիպեցին, բայց երբ նա դարձյալ տեղի չտվեց, սրի քաշվեց ու դարձավ փառապանծ նահատակ։

[A. M. 6283]

Աշխարհի արարչադուր- ծության 6283 թ.	Քրիստոսի մարդեղության 783 թ.	Հոռմայեցիների Կոստան- դին կայսեր 7-ամյա թա- գավորության 1-ին տարին
Արաբների առաջնորդ Ահարոնի 23-ամյա իշխա- նության 6-րդ տարին	Հոռմի Ադրիանոս պապի 27-ամյա աթոռակալու- թյան 22-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Տա- րասիոս պատրիարքի 21- ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսին երգվեցնող-ները հասան Արմենիականների բանակաթեմր, բայց այդ բանակաթեմի ղորքերը մերժեցին երդում տալ և ասել. «Քանի դու կենդանի ես, քո որդին մեր վրա չի թագավորի», ոչ էլ «Իրենե անունն ենք հիշում Կոստանդնից առաջ», այլ ասում ենք այնպես, ինչպես սկզբից ընդունեցինք՝ «Կոստանդնի և Իրենեի»։ Կայսրուհին ուղարկեց վիզլայի գրունգար Ալեքսիոս սպաթարին՝ մականունը Մուսուլեմ⁸¹, ձերբակալելու նրանց, բայց [արմենիականները] նրան բռնեցին և առաջնորդ հռչակեցին, իսկ իրենց զորավար Նիկեփոր պատրիկին հսկողության տակ առնելով, կայսր ճանաչեցին միմիայն Կոստանդնին։ Երբ այդ մասին իմացան մընացած բանակաթեմերի ղորքերը, իրենց զորավարներին քշեցին և նըբանք ևս միակ կայսր հռչակեցին Կոստանդնին։ Ոհ, նենգ սատանայի

նենգագործություն: Ինչպե՞ս է նա բազում հնարքներով ջանում կործանել մարդկությունը: Նրանք ովքեր 15 տարի առաջ զրավոր այդ սարսափելի երգումն էին տվել և այդ վաստաթուղթը գրել սուրբ սեղանին, թե Իրենեի կենդանության օրոք չեն ընդունի նրա որդու իշխանությունը, այժմ մոռանալով այդ մասին, Կոստանդինն էին ինքնակալ հայտարարում, չհասկանալով թշվառականները, որ չպետք է երգումը փոխել, քանզի որպես կանոն երդմնափոխությունից երդմնազանցությունն է հետևում, իսկ երդմնազանցությունը ուրացումն է աստծու: Ինդիկտինի 14-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսին բանակաթեմերի [զորքերը] հավաքվեցին Ատրոյայում⁸⁸² և միահամուռ կերպով պահանջեցին Կոստանդին կայսեր, որի քսան տարին էր ընթանում: Իրենեն ժողովրդի պոռթկումից սարսափած, արձակեց Կոստանդինին, որին ինքնակալ հռչակեցին, իսկ նրա մորը՝ զահընկեց հայտարարեցին: Կայսրը Միքայել լախանոդրակոնին և իր պալլ Հովհաննես պրոտոսպաթարին անհապաղ ուղարկեց և Արմենիականների [զորքերին] երգվեցրեց իր մոր Իրենեին շնանաչել կայսրուհի: Նա [Արմենիականների] զորավարի պաշտոնում հաստատեց Ալեքսիոսին: Կայսրը դեկտեմբեր ամսին քաղաք վերադառնալով, բրածած արեց ու խուզեց Ստավրակիոսին և նրան Արմենիականների բանակաթեմն աքսորեց՝ ի բավարարումն նրանց: Կայսրն աքսորեց նաև իր մոր մտերիմ ներքինի Աեսիոս պրոտոսպաթարին, ինչպես և նրա բոլոր առտնին ներքինիներին, իսկ զգայազուրկ մորը արգելափակեց իր, Իրենեի, կառուցած էլեֆթերիոսի պալատում, որտեղ նա թաքցրած ուներ բազում դրամ: Նույն ամսին հրդեհ ծագեց և պատրիարքարանի Թոմայիտես կոչվող տրիկլինը, Քվեստորիոնը և բազում այլ շենքեր՝ մինչև Միլիոն հրո ճարակ դարձան: Ապրիլ ամսին Կոստանդինը բուլղարների դեմ արշավեց, եկավ Պրոբատոն⁸⁸³ կոչվող բերդը, սուրբ Գեորգի առվակը և հանդիպելով Բուլղարիայի տեր Կարդամին⁸⁸⁴, երեկոյան մոտ փոքր ճակատամարտ տեղի ունեցավ, հռոմայեցիները վեհերոտեցին, գիշերով փախուստի դիմեցին և անփառունակ վերադարձան: Բուլղարներն էլ վախեցած վերադարձան:

[A. M. 6284]

[Հռոմայեցիների տանդին կայսեր տարին	Կոստանդին 2-րդ	[Արարների առաջնորդ Ահարոնի] 7-րդ տարին
[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 23-րդ տարին		[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարվա սեպտեմբեր ամսին կայսրը արաբների դեմ արշավեց, Ամորիոնից ելավ դնաց Կիլիկիայի Տարսոն [քաղաքը]։ Հասնելով Ջրագուրկ աշտարակները⁸⁸⁵, դարձյալ ձեռնունայն վերադարձավ՝ ինդիկտիոնի 15-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսին։ Հունվար ամսի 15-ին կայսրը իր մոր և պաշտոնավոր բազում մարդկանց խնդրանքով [Իրենենին] կայսրուհի հռչակեց և նրա անունը հիշեց իր անվան հետ միասին, ինչպես անցյալում՝ «Կոստանդինի և Իրենենի»։ Բոլորը ենթարկվեցին, բացի Արմենիականների բանակաթեմի զորքերից, որոնք հակառակվելով ապստամբում են, պահանջում Ալեքսիոսին, որը մի փոքր առաջ իրենց զորավարն էր դարձել։ Տվյալ պահին կայսրը նրան խոսք տալով իր մոտ էր կանչել, պատրիկի պատվաստիճանը շնորհել, բայց և իր մոտ պահել։ Կայսրը նկատի ունենալով այդպիսի համառ պահանջը, ինչպես և Ալեքսիոսի մասին տարածված որոշ ասեկոսներ, թե նա կայսր կդառնա, բրածած անելով և մազերը խուզելով, Պրետորիոն նետեց։ Հուլիս ամսին նա բուլղարների դեմ արշավեց, կառուցեց Մարկելլոն բերդը⁸⁸⁶։ Հուլիս ամսի քսանին Բուլղարիայի տեր Կարդամը հավաքեց իր համայն զորքը և եկավ ամրությունները։ Կայսրը եռանդով լցված և սուտ գուշակների խոսքին հավատացած, թե ինքը կհաղթի, հախուռն ու անկանոն կերպով կովի բռնվեց, գլխովին տանուլ տվեց և փախուստի դիմելով քաղաք վերադարձավ։ Նա շատերին կորցրեց, ոչ միայն շարքային զինվորների, այլև հրամանատարական կազմից, այդ թվում մագիստրոս Միքայել Լախանոդրակոնին, Վարդաս պատրիկին, Ստեփանոս խամեաս պրոտոսպաթարին, նաև զորավարներ Նիկետասին և Թեոգնոստոսին, բազում վասիլիկոսների և սուտ գուշակ ու աստեղագետ Բադարատին⁸⁸⁷։ Հենց սա էր գուշակել, թե նա կհաղթի։ Բուլղարները ձեռք գցեցին նաև նրանց տուլդոնը, դրամն ու ձիերին, ինչպես և կայսեր վրանները՝ կայսերական ողջ սպասավորությամբ հանդերձ։ Տաղմաները հավաքվելով քաղաքում, որոշեցին կայսր հռչակել նախկին կեսար Նիկեփորին։ Կոստանդինը, իմանալով այդ մասին, իր պապ Կոստանդինի երկու որդիներին էլ սուրբ Մամաս բերեց, Նիկեփորին կուրացրեց, իսկ Խրիստոֆորի, Նիկետասի, Անթիմոսի և Եվգրիմոսի լեզուն կտրեց։ Նա կուրացրեց նաև վերասացյալ Ալեքսիոս⁸⁸⁸ պատրիկին, հավատ ընծայելով մոր, ինչպես և վերոնշյալ Ստավրակիոս պատրիկի խորհուրդներին, որ եթե չկուրացնեն, նրան կայսր կհռչակեն։ Դատավճիռը կայացավ ինդիկտիոնի 15-րդ տարվա օգոստոս ամսին, շաբաթ օրը, 9-րդ ժամին։ Բայց աստծո դատաստանը անպատիժ չթողեց այդ անիրավ արարքը։

ԹԵՈՓՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Հինգ տարի անց, նույն ամսին, նույն շաբաթ օրը, նույն այգ Կոստանդինը կուրացվում է իր հարազատ մոր կողմից:

[A. M. 6285]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 3-րդ [Արարների առաջնորդ Ահարոնի] 8-րդ տարին

[Հոռմի Ադրիանոս պապի] 24-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարի արմենիականները⁸⁸⁹, լսելով Ալեքսիոս պատրիկի կուրացվելու մասին, իրենց զորավար Թեոդորոս Կամուլիանոս պատրիկին բանտ նետեցին: Կայսրը, իմանալով դա, Կոստանդին Արտաշիր պրոտոսպաթարին, ինչպես և Բուկելլարների զորավար Խրիստիներին մյուս բանակաթեմերի զորքերով ուղարկեց նրանց հնազանդեցնելու: Արմենիականները մարտ տվեցին և բռնելով նրանց երկուսին էլ կուրացրին: Երկու կողմից էլ շատերն սպանվեցին: Դա տեղի ունեցավ ինդիկտիոնի 1-ին տարվա նոյեմբեր ամսին, իսկ դեկտեմբեր ամսի 25-ին, գիշերվա երկրորդ ժամին երկինքը որոտաց, կայծակ ընկավ ու հրդեհեց ոսկեասեղնագործների կայսերական արհեստանոցը: Սուրբ Զատիկից հետո կայսրը մյուս բոլոր բանակաթեմերի զորքերով արշավեց արմենիականների դեմ: Ինդիկտիոնի 1-ին տարվա մայիս ամսի 26-ին, Հոգեգալստյան կիրակի օրը, նա մարտ տվեց: [Արմենիականների] հետ եղած հայերի⁸⁹⁰ դավաճանության պատճառով կայսրը հաղթանակ տարավ, ձերբակալեց նրանց, մահապատժի ենթարկեց նրանց տուրմարիս Անդրոնիկոս սպաթարին, տուրմարիս Թեոփիլոսին և Սինոպի եպիսկոպոս Գրիգորին, իսկ մնացածներին տարբեր պատիժների ենթարկեց ու գույքը բռնագրավեց: Հուլիս ամսի 24-ին, երկուշաբթի օրը նրանց բերդից շղթայակապ բերված հազար հոգու Վլախեոնայի դարբասով քաղաք մտցրեց և նրանց դեմքին թանաքով «նենգ արմենիակոս» բառերը դաջելով, ցրիվ տվեց Սիկիլիա և մյուս կղզիները: Արմենիականներին դավաճանած հայերը, շարժանանալով կայսեր որևէ շնորհքին, Կամախ բերդը արաբներին հանձնեցին:

[A. M. 6286]

[Հոռմայեցիների տանդին կայսեր] Կոստանդնուպոլիսի 4-րդ [Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 9-րդ տարին

[Հոռմի Ադրիանոս պապի] 25-րդ տարին [Կոստանդնուպոլիսի Տարասիոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այս՝ ինդիկտիոնի 2-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսին արաբները երաշխիքներով առան Թեոֆանոս բերդը⁸¹¹ և ըստ իրենց խոստման թույլ տվեցին նրա հրամանատարներին իրենց երկիրը գնալ:

[A. M. 6287]

[Հոռմայեցիների տանդին կայսեր] Կոստանդնուպոլիսի 5-րդ [Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 10-րդ տարին

[Հոռմի Ադրիանոս պապի] 26-րդ տարին [Կոստանդնուպոլիսի Տարասիոս պատրիարքի] 11-րդ տարին

Այդ տարի կայսեր իշխանության ձգտող մայրը կայսրին ժողովրդի աչքից գցելու համար նրան իր կնոջ դեմ լարեց, և ինդիկտիոնի 3-րդ տարվա հունվար ամսին նա նրան բռնի միանձնուհի դարձրեց: Ապրիլ ամսին կայսրը արաբների դեմ արշավեց, իսկ մայիս ամսի 8-ին Անուսան կոչվող վայրում նրանց մի զորամասի հետ կռվի բռնվեց, հաղթանակ տարավ և մինչև գետը հալածական արեց: Ապա իջավ Նիսեսոս, աղոթեց [Հովհան] Աստվածաբանի [տաճարում], իսկ տարեկան տոնակատարության առթիվ հարյուր լիտր ոսկու շափով տաճարի վճարած կոմմեքկիոնը⁸⁹² վերացրեց՝ սուրբ առաքյալ, ավետարանիչ Հովհաննեսի տաճարի կարիքները հոգալու համար: Օգոստոս ամսին կայսրը կուբիկուլարեա Թեոդոտենին ավզուստա թագադրեց և ապօրինի կերպով նշանվեց նրա հետ:

ԹԵՆՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

[A. M. 6288]

[Հոռմայեցիների տանդին կայսեր]	Կոս- 6-րդ	[Արարների առաջնորդ Ահարոնի] 11-րդ տարին
[Հոռմի Ադրիանոս պա- պի] 27-րդ տարին		[Կոստանդնուպոլսի Տա- րասիոս պատրիարքի] 12- րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսին կայսրը սուրբ Մամասի պալատում ամուսնացավ Թեոդոտեի հետ: 40 օր հարսանիք արեցին: Իսկ նույն՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա ապրիլ ամսին, շաբաթ-վա 7-րդ օրը, գիշեր ժամանակ Կրետե կղզում ամենասարսափելի երկ-րաշարժ եղավ: Մայիս ամսի 4-ին շատ սոսկալի երկրաշարժ եղավ նաև Կոստանդնուպոլսում: Բուլղարիայի տեր Կարդամր կայսեր հայտնեց, թե «Ինձ պախտ վճարիր, թե չէ կգամ մինչև Ոսկե դուռը և կամայացնեմ Թրակիան»: Կայսրը մի թաշկինակի մեջ ձիու աղբ լցրեց և նրան ուղարկեց, ասելով. «Ինչ պախտի որ դու արժանի ես, ուղարկեցի: Ծեր մարդ ես, չեմ ուզում, որ նեղություն քաշես մինչև ալստեղ գալու: Ես ինքս կգամ մինչև Մարկելլոն, դու դուրս արի, թող կատարվի այն, ինչ աստ-ված է կամենում»: Կայսրը հրաման արձակեց և պերատիկա բանակա-թեմերից հավաքելով իր զորքերը, եկավ մինչև Վերսինիկիա, իսկ Կարդա-մը՝ մինչև անտառավետ Աբրոլեբա⁸⁹³, բայց վեհերոտեց ու մնաց ծմա-կում: Կայսրը, գոտեպնդելով իր զինվորներին, գնաց մինչև անփայտ Աբրոլեբան և 17 օր Կարդամին էր կանչում: Բայց նա չհամարձակվեց գնալ և փախուստի դիմելով, վերադարձավ իր տեղը: Նույն տարին ա-րաբներն էլ եկան մինչև Ամորիոն, բայց ապարդյուն, միայն շրջակայ-քից գերիներ քշելով, վերադարձան:

Նույն տարին Սակկուդիոնի վանահայր Պլատոնը՝ հրաժարվեց հա-ղորդվել Տարասիոս պատրիարքի հետ, քանզի վերջինս կայսեր հաղոր-դություն էր տվել, թույլատրել էր վարդապետին կալսեր կնոջ՝ Մարիա-յին միանձնուհի դարձնել, իսկ Կաթարոսների վանահայր աբբա Հովսե-փին կայսեր Թեոդոտեի հետ պսակելու իմանալով դա, կայսրը, սխուրի դոմեստիկոս Վարդան պատրիկի և Օպսիկիոնի կոմես Հովհաննեսի մի-ջոցով Պլատոնին քաղաք բերեց ու պալատի հրեշտակապետի տաճարի խուցում արգելափակեց, իսկ մնացած վանականներին՝ նրա եղբորոր-դիներով⁸⁹⁴ հանդերձ բրածո անելով, Թեսաղոնիկե արսորեց: Կայսեր

մայրը տուժածներին էր պաշտպանում, քանզի նրանք իր որդուն էին հակադրվում և նրան խայտառակում:

[A. M. 6289]

Հռոմի լեոն պապ⁸⁹⁵: Աթոռակալեց 8 տարի:

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 7-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 12-րդ տարին

[Հռոմի լեոն պապի] 1-ին տարին [Կոստանդնուպոլսի Տասիս պատրիարքի] 13-րդ տարին

Այդ տարվա սեպտեմբեր ամսին կայսրը իր մոր հետ գնաց Պրուսայի ջերմուկները բուժվելու: Ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 7-ին կայսրը որդի ունեցավ, որին լեոն կոչեց: Կայսրը [որդու ծննդյան] լուրն առածին պես, մորը ջերմուկներում թողնելով, կայսերական ամբողջ սպասավորությամբ ու իշխանավորներով հապճեպ քաղաք վերադարձավ: Կայսեր մայրը հարմար առիթ ձեռք գցելով, բանակցությունների մեջ մտավ տագմանների զորահրամանատարների հետ, խոստումներով ու նվերներով կաշառեց նրանց՝ տապալելու համար իր որդուն, որպեսզի միահեծան ինքը թագավորի: Մի ամսին անձամբ ինքը համոզեց, մյուս ամսին՝ իր մարդիկ և այդպես բոլորին իր կողմը ձգելով, հարմար առիթի էր սպասում: Հռոմում վախճանված Ադրիանոս պապի տեղ ձեռնադրվում է լեոնը, շատ պատվական ու հարգարժան մի անձնավորություն: Մարտ ամսին կայսրը արաբների դեմ դուրս եկավ, իր հետ ունենալով Ստավրակիոս պատրիկին և իր մոր մնացած մտերիմներին, ինչպես նաև երկու բանակաթեմերից 20 հազար ընտիր թեթևազեն զինվորներ: Ստավրակիոսի մարդիկ, տեսնելով զորքի ու կայսեր եռանդը, վեհերոտեցին, քանզի պատերազմում հաղթելու դեպքում կայսեր դեմ նյութված դավադրությունը հօդս կցնդեր: Նրանք պահակատեղիի զինվորներին կաշառելով համոզեցին ստել ու ասել, որ իբր սարակինոսները հեռացել են: Կայսրը այդ առթիվ շատ տխրեց ու ձեռնունայն մտավ քաղաք: Մայիս ամսի 1-ին մեռավ նրա որդի լեոնը, որին կայսրը շատ ողբաց: Ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա հունիս ամսի 17-ին, հինգերորդ օրը, ձիարշավական մրցումներից վերադառնալիս, սուրբ Մամասի սուր տագմանների վերոհիշյալ [հրամանատարները] կայսեր վրա շարժվեցին՝ ձերբակալելու համար: Կայսրը իմանալով այդ մա-

սին, մտավ իր խելանդիոնը, անցավ Պյուլե, նպատակ ունենալով ապաստանել Անատոլիկոն բանակաթեմում: Իր հետ էին նաև մոր մտերիմները, որոնց սակայն [կայսրը] չգիտեր: Կայսեր կինն էլ դուրս եկավ մինչև Տրիտոն: Կայսեր մոտ գտնվող մոր մտերիմները խորհուրդ արեցին ու ասացին. «Եթե նրա շուրջը զորք հավաքվի, մենք չենք կարողանա նրան ձեռք գցել, իսկ մեզ էլ հնարավոր չի լինի նրանից թաքնվել և նա մեզ կոչնչացնի»: Կայսեր մայրն իր հերթին էլեֆթերիոսի պալատում հավաքեց տագմաների զորահրամանատարներին, որոնց հետ ինքը նախապես պայմանավորվել էր, ապա ինքն էլ եկավ պալատ: Իմանալով զորքի՝ կայսեր սատար կանգնելու մասին, շատ վեհերոտեց, մինչև անգամ մտածեց որդու մոտ եպիսկոպոսներ ուղարկել և նրանից երաշխիքներ ստանալով, մի կողմ քաշվել⁸⁹⁶: Նա ծածուկ նամակ էլ գրեց կայսեր մոտ գտնվող իր մտերիմներին, թե «Եթե դուք որևէ ձևով ինձ չըհանձնեք նրան, ապա ես ինձ հետ ունեցած ձեր պայմանավորվածությունն ընդհատեմ»: Նրանք վախեցած, աղոթելու պահին նրան բռնեցին, խելանդիոն նստեցնելով շաբաթ առավոտյան, օգոստոս ամսի 15-ին քաղաք բերեցին և բանտարկեցին Միրանի դահլիճում⁸⁹⁷, որտեղ ծնվել էր նա: Ժամը 9-ի մոտ իր մոր և վերջինիս խորհրդատուների վճռի համաձայն նրան սարսափելի ու անբուժելի ձևով կուրացրին, մեռցնելու միտումով: 18 օր արևը խավարեց, չշողացին նրա ճառագայթները, որի պատճառով նավերը մոլորված դես ու դեն էին դեզորում: Բոլորն ասում էին ու խոստովանում, որ արեգակը չի լուսավորում՝ կայսեր լույսը խավարելու պատճառով: Ահա այս ճանապարհով իշխանությունը ձեռք է գցում նրա մայր Իրենեն:

Նույն տարին Հռոմում էլ երանելի Ադրիանոս պապի ազգականները ժողովրդին լեռն պապի դեմ ոտքի հանեցին և բռնելով նրան՝ կուրացրին: Բայց չկարողացան կատարելապես խավարեցնել նրա աչքի լույսը, քանզի կուրացնողները մարդասեր լինելով, խնայեցին նրան: Լեռն պապն ապաստանեց ֆրանկների ռեքս Կարուլոսի մոտ, որը դաժանորեն պատժեց նրա ոտխներին և վերականգնեց նրան իր աթոռին: Այդ ժամանակվանից սկսած Հռոմն անցավ ֆրանկների գերիշխանության ներքո: Իսկ պապը փոխհատուցելով Կարուլոսին, նրան Պետրոս առաքյալի տաճարում հռոմայեցիների կայսր թագադրեց⁸⁹⁸, գլխից մինչև ոտքերը յուղով օծեց, թագավորական ծիրանին ու թագը հագցրեց՝ ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսի 25-ին:

[A. M. 6290]

Հոռոմայեցիների Իրենե կայսրուհու երկրորդ թագավորությունը⁸⁹⁹,
Թագավորեց 5 տարի:

[Հոռոմայեցիների Իրենե
կայսրուհու] 1-ին տարին

[Արաբների առաջնորդ
Ահարոնի] 13-րդ տարին

[Հռոմի լեոն պապի]
2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տա-
րասիոս պատրիարքի] 14-
րդ տարին

Այդ տարի Իրենեն տիրանալով իշխանության, հրիսուպոլսի վանա-
հայր Դորոթեոսին և Մեծ եկեղեցու խարտոֆիլաքս Կոստանդնին անհա-
պաղ Կապադովկիան ու Գալատիան ասպատակող Աբիմելեքի մոտ
ուղարկեց, հաշտության շուրջը բանակցություններ վարելու, բայց ա-
պարդյուն: Հոկտեմբեր ամսին մի քանի խռովարարներ համողում են
աստվածամարտ Կոստանդնի⁹⁰⁰ թերապիայի պալատում⁹⁰¹ բանտարկված
որդիներին փախչել Մեծ եկեղեցին, իբրև թե իրենց կյանքի ապահովու-
թյան երաշխիքներ խնդրեն: Նրանք մտադիր էին այդ պատրվակով մեկն
ու մեկին կայսր հռչակել: Եկեղեցում բազում ժողովուրդ հավաքվեց,
բայց ներքինի Աետիոս պատրիկր վրա հասավ, նրանց խոսք տալով
դուրս հանեց, բայց խոսքը չհարգելով, Աթենք աքսորեց: Կայսրուհու
մտերիմներ Ստավրակիոս և Աետիոս պատրիկները հակառակվեցին միմ-
յանց, այն աստիճան, որ չէին թաքցնում իրենց թշնամությունը. երկուսն
էլ մտադիր էին կայսրուհու մահից հետո իշխանությունն իրենց ազգա-
կաններին տալ:

[A. M. 6291]

[Հոռոմայեցիների Իրենե
կայսրուհու] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Ահարոնի] 14-րդ տարին

[Հռոմի լեոն պապի]
3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տա-
րասիոս պատրիարքի] 15-
րդ տարին

Այդ տարի Աբիմելեքը Ռոմանիայի վրա արշավեց, նա մի թեթևա-
զեն ավազակախումբ ուղարկեց, որն իջավ մինչև Մալագինա⁹⁰² և ձեռք
դրեց Ստավրակիոսի ախոռներում գտնվող ձիերը, կայսերական հան-
դերձանքը. անվնաս վերադարձավ: Մնացած արաբները իջան մինչև
Լյուդիա և բազում գերիներ տարան: Նրանց մի այլ ավազակախումբ էլ
հարձակվեց Օպսիկիոնի կոմես Պավլոս պատրիկի. նրա համայն զորքի

ու օպտիմատների⁹⁰³ վրա և մեծ ջարդ տվեց, վերցրեց նաև նրանց տուլ-դոնն ու վերադարձավ: Ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա մարտ ամսին Բել-զետիայի⁹⁰⁴ սկլավենների իշխան Ակամերոսը, հելլադացիների դրդամար ուզեց ազատել Կոստանդնի որդիներին և նրանցից մեկն ու մեկին կայսր հռչակել: Երբ այդ մասին իմացավ Իրենե կայսրուհին, Կոստանդին Սա-րանտապեխոս պատրիկի մոտ վերջինիս որդուն՝ Թեոփիլակտոս սպա-թարիոսին ուղարկեց (որը նաև իր, Իրենեի, եղբորորդին էր)⁹⁰⁵, նրա մի-ջոցով բոլորին կուրացրեց և խափանեց նրանց՝ իր դեմ նյութված դավա-դրությունը: Սուրբ Զատկի երկրորդ օրը կայսրուհին շորս պատրիկների՝ Թրակեսիոն [բանակաթեմի] զորավար Վարդանի, Թրակիայի զորավար Սիսինիոսի, սխուերի դոմեստիկոս Նիկետասի և Կոստանդին Բոյիլա-սի⁹⁰⁶ ուղեկցությամբ շորս սպիտակ ձիերով լծված կառքի վրա բազմած սուրբ Առաքելոց տաճարից դուրս եկավ՝ առատ դրամ բաշխելով: Մայիս ամսին կայսրուհին շատ ծանր հիվանդացավ և ներքինիների գզվուտոցն է՛լ ավելի սաստկացավ: Աետիոսը, դաշնակցելով սխուերի դոմեստիկոս Նիկետաս պատրիկի հետ, ուժգին ընդդիմացավ Ստավրակիոսին, նրանք հավատացնում էին կայսրուհուն, թե Ստավրակիոսը իշխանության վրա աչք ունի: Կայսրուհին գազազած, Հիերիոսի պալատում սաստիկ պար-սավեց նրան, որակելով որպես խռովություններ ու ապստամբություն-ներ նյութող, որ շուտով իր, Ստավրակիոսի, գլխին փորձանք է բերելու: Ստավրակիոսը իրեն արդարացրեց և գլուխը փրկեց: Բայց վերոհիշյալ պատրիկների՝ Աետիոսի և Նիկետասի դեմ ոխ կապեց:

[A. M. 6292]

[Հռոմայեցիների Իրենե
կայսրուհու] 3-րդ տարին[Արարների առաջնորդ
Ահարոնի] 15-րդ տարին[Հռոմի Լևոն պապի]
4-րդ տարին[Կոստանդնուպոլսի Տա-
րասիոս պատրիարքի] 16-
րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա փետրվար ամսին վերոհիշյալ Ստավ-րակիոսը մայրաքաղաքում գտնվող սխուարիոսներին ու էքսկուբիտոր-ներին՝ հրամանատարներով հանդերձ դրամով ու նվերներով կաշառելով, խռովության ու ապստամբության դրդեց: Բարեպաշտ Իրենեն Հուստի-նիանոսի տրիկլինում ժողով գումարեց և բոլոր զինվորականներին ար-դելեց մերձենալ Ստավրակիոսին: Այդպիսով նա փոքր մեղմեց իրավի-ճակը: Իսկ վերոհիշյալ Աետիոսն ու Նիկետասը ուրիշ մի քանի հոգու հետ պայքարում էին Ստավրակիոսի դեմ, որը սրտի կաթված ունեցավ:

Նա փրփրացող արյուն փսխեց՝ կրծքավանդակից ու թոքերից հոսած։ Բժիշկները գտան, որ նա կմահանա։ Բայց շողոթորթ ու տխմար մարդիկ, այդ թվում և բժիշկներ ու մի քանի վայ վանականներ ու բանդագուշակներ, մինչև նրա վախճանի օրն անգամ (որը տեղի ունեցավ նույն ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա հունիս ամսին, երեքշաբթի օր), երդումներով հավատացնում էին, թե կապրի ու կթագավորի։ Ստավրակիոսը դրա հուսով տարված, Կապադովկիայում⁹⁰⁷ Աետիոսի դեմ ապստամբություն էլ կազմակերպեց, բայց որի բռնկման մասին կենդանությանը արժանի չեղավ լսել։ Այն բռնկվեց իր մեռնելուց երկու օր հետո։ Ապստամբները ձերբակալվեցին և աքսորի ու այլ պատիժների ենթարկվեցին։

[A. M. 6293]

[Հռոմայեցիների Իրենե
կայսրուհու] 4-րդ տարին[Արաբների առաջնորդ
Ահարոնի] 16-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն - պապի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տա-
րասիոս պատրիարքի] 17-
րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսի 25-ին ֆրանկների ռեքս Կարուլոսը թագադրվեց Լևոն պապի կողմից։ Նա որոշել էր Սիկիլիայի դեմ նավատորմիղ ուղարկել, բայց այդ մտքից հրաժարվեց, քանզի գտավ, որ նախընտրելի է Իրենեի հետ ամուսնանալ։ Այդ հարցով նա հաջորդ՝ ինդիկտիոնի 10-րդ տարին դեսպաններ ուղարկեց։ Ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա մարտ ամսին Իրենե բարեպաշտը բյուզանդացիներին բաշխեց քաղաքային հարկերը, թեթևացրեց Աբիդոսի և Հիերոնի⁹⁰⁸, այսպես կոչված, կոմմերկիոնները⁹⁰⁹, բազում այլ բարերարություններ կատարելու հաճույքն՝ ունեցավ։

[A. M. 6294]

[Հռոմայեցիների Իրենե
կայսրուհու] 5-րդ տարին[Արաբների առաջնորդ
Ահարոնի] 17-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տա-
րասիոս պատրիարքի] 18-
րդ տարին

Այդ տարի Աետիոս պատրիկը ճողոպրելով Ստավրակիոսից և իրեն ապահով զգալով, ջանում էր իշխանությունն իր եղբոր ձեռքը տալ։ Նա

նրան Թրակիայի և Մակեդոնիայի մոնոստրատեգոս նշանակեց, իսկ ինքըն իր ղեկավարութեան տակ ունեւ պերատիկա բանակաթեմերը՝ Անատոլիկոնն ու Օպսիկիոնը։ Ծաւայն աստիճան մեծամտացավ, որ իշխանավորներին քամահրում էր, նրանց բանի տեղ չէր դնում։ Վերջիններս շատ զայրացած, որոշեցին կայսրուհու դեմ ապստամբութեան բարձրացնել և դործի անցան։ Այդ միջոցին Իրենեի մոտ ժամանեցին Կարուլոսի և Լեոն պապի դեսպանները, խնդրելով նրան ամուսնանալ Կարուլոսի հետ և այդ ձևով միավորել Արևելքն ու Արևեմուտքը։ Իրենեն մտադիր էր ընդունել այդ առաջարկը, եթե դրան արգելք չկանգնեո բազմիցս հիշատակված Աեսիոսը. նա Իրենեի պարագինաստեոնն⁹¹⁰ էր և ծրագրում էր իշխանութեանն իր եղբոր հաջողացնել⁹¹¹։

[A. M. 6295]

Հռոմայեցիների կայսր Նիկեփոր⁹¹², Թագավորեց 9 տարի։

[Հռոմայեցիների Նիկեփոր կայսեր] 1-ին տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 18-րդ տարին

[Հռոմի Լեոն պապի] 7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 19-րդ տարին

Այդ ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 31-ին, գիշերվա 4-րդ ժամին, լույս երկուշաբթի օր, դենիկոնի լոգոթետ Նիկեփոր պատրիկը բռնակալեց ամենաբարեպաշտ Իրենե ավգուստայի դեմ։ Այդ բանը աստված թույլատրեց մեր անասելի ու անթիվ մեղքերի համար։ Նրան գործակցում էին սխուրերի գոմեստիկոս Նիկետաս պատրիկը, նրա եղբայր Սիսինիոս պատրիկը՝ նենգամիտ ու երդմնադրուժ Տրիֆիլիոսների ընտանիքից։ Նրանց հետ էին նաև Լեոն Սերանտապետոս պատրիկը, Մուսուլակի որդի Գրիգոր պատրիկը, պատրիկ և քվեստոր Թեոկտիստոսը, Պետրոս պատրիկը, որոնք խաբեութեամբ իրենց կողմը քաշեցին նաև տագմաների զորահրամանատարներից ոմանց։ Նրանք տիրեցին հալկե կոչվող դռան, պահակներին հեշտութեամբ խաբեցին ու հավատացրին, թե իրենց կայսրուհին է ուղարկել հենց այդ Նիկեփորին կայսր հռչակելու, քանզի Աեսիոս պատրիկը ճնշում էր գործում իր վրա իր՝ Աեսիոսի, եղբայր Լեոնին կայսր հռչակելու Պահակները հավատ ընծայեցին այդ ստին և իրենք էլ բռնակալին կայսր հռչակեցին։ Դրանից հետո նույն այդ պատրիկները եկան Մեծ պալատ, մտան ներս և այնտեղից մի քանի աննշան մարդկանց ու ստրուկների ամբողջ քաղաքով մեկ

ուղարկեցին և կես գիշերից առաջ հռչակումը հրապարակեցին: Պատրիկները էլեֆթերիոսի պալատի վրա հսկողություն սահմանեցին, քանզի այդ պահին կայսրուհին այնտեղ էր գտնվում: Վաղ առավոտյան նրանք մարդ ուղարկեցին, կայսրուհուն բերեցին և Մեծ պալատում արգելափակեցին, որից հետո գնացին Մեծ եկեղեցի՝ ստահակին թագադրելու: Քաղաքի համայն բնակչությունը այնտեղ հավաքվեց, բոլորը կատարվածից դժգոհ էին, անիծում էին Վ՝ թագադրողին, և՛ թագադրվողին, և՛ այդ բանին հավանություն տվողներին: Բարեպաշտ, աստծո ճանապարհով ընթացող մարդիկ ապշել էին աստծո վճռի վրա, թե ինչպես նա թույլ տվեց, որ ուղղափառության համար մաքառող ու մարտիրոսացած կնոջ դահրնկեց անի ինչ որ խողարած: Իրենց արծաթասիրությունից դրդված Նիկեփորին էին միացել իր՝ կայսրուհու ամենամտերիմ մարդիկ, խոսքը ներքինի պատրիկ Լևոն Սինոպցի սակելլարիոսի, աստվածատյաց Տրիֆիլիոսների և վերևում հիշված պատրիկների մասին է, որոնք հենց իրենցի տված առատ նվերներից անշափ հաղստացել էին: Նրանք բաղում անգամներ կայսրուհու հետ ճաշի էին նստել, քծնել նրան, սարսափելի երգումներով հավաստիացրել, թե իրենց համար աշխարհի ամենակարևոր բանը նրա նկատմամբ իրենց տածած սերն է: Ուրիշները կատարվածից ապշած, իրենց աչքերին չէին հավատում, կարծում էին, թե երազի մեջ են: Իսկ իրազեկ մարդիկ երանի էին տալիս անցած լավ օրերին, ողբում բռնատիրության իրենց գլխին բերելիք փորձանքների համար, հատկապես նրանք, որոնք արդեն բռնակալի նենգամտության համար անցյալում մի քիչ առել էին: Մի խոսքով, բոլորին համակել էր տրտմությունն ու անմխիթարական վհատությունը: Չեմ ուզում տխուր բաներով խոսքս երկարացնել: Այդ միջոցին տարօրինակ կերպով փոխվեց և եղանակը, այն դարձավ մռայլ ու խավար, աշուն ժամանակ սաստիկ ցուրտ արեց, որը պարզ վկայությունն էր Նիկեփորի ապագա բրտության, նրա պատճառելիք անտանելի տառապանքների, հատկապես իրեն օգնածների նկատմամբ: Հաջորդ օրը մի քանի պատրիկների հետ միասին նա գնաց կալանքի տակ առնված կայսրուհու մոտ, իրեն հատուկ կեղծավորությամբ նրան հավաստիացրեց օգտակար լինելու իր պատրաստակամությունը (որով նա շատերին էր խաբել), բացատրեց, թե իր կամքին հակառակ են իրեն գահ բարձրացրել, որ իբր ինքը ոչ մի ցանկություն չուներ իշխանության տիրանալու: Նա անիծում էր իրեն թագավորեցնողներին, կայսրուհու դեմ դավադրություն կազմակերպողներին: Նրանց նա մատնիչ Հուդային էր նմանեցնում, որն ընթրիքից հետո դավաճանեց Տիրոջ, ցույց տալիս, որ նրանք ամեն ինչում Հուդա-

լին են նմանվել: Նա պնդում էր, թե սիրում է սև կոշիկներ հագնել, հակառակ կայսերական ընդունված կարգի⁹¹³: Նա նենգորեն հավատացնում էր Իրենեին, երգվում, որ կատարելապես կապահովի նրա հանդիստը, ինչպես վայել է ստրկին տիրուհու հանդեպ, որ նրա գահընկեցությանը չի հաջորդելու որևէ փորձանք: Նա խորհուրդ էր տալիս կայսերական գանձերից ոչ մի բան իրենից չթաքցնի, դատապարտում էր արժաթասիրության ախտը, որն իբր ինքը տանել չի կարող: Բայց անհագը շատ էր տառապում այդ ախտից, իր ամբողջ հույսը հենց ոսկուն կապելով: Իմաստուն և աստվածասեր Իրենեն, հակառակ որ կին լինելով անակնկալ փոփոխությունից պետք է ազդված լիներ, այդուհանդերձ դիմելով երեկվա երդմնազանց ստրկին և այսօրվա նենգ, խռովարար ու լպիրշ բռնակալին, արիաբար ու խոհեմաբար ասաց. «Ես, այ մարդ, աստծուն եմ պաշտում, որ ինձ, որբիս, բարձրացրեց, անարժանիս գահի արժանացրեց: Իմ գահընկեցության պատճառը ես ինձ եմ համարում և իմ մեղքերը: Ես աղաղակում եմ, թող ամեն ինչում և ամեն ձևով օրհնյալ լինի Տիրոջ անունը, անունը միակ արքայից արքայի, տեարց տիրոջ, հենց նրան եմ ես վերագրում քո հաջողությունը, քանզի հավատացած եմ առանց նրան ոչինչ չի լինում: Ինչպես այժմ պարզվեց, քո դեմ եզած և ինձ հաճախ զեկուցված ամբաստանությունները քո մասին ճշմարիտ էին, դու այդ լավ դիտես, և եթե ես այդ առթիվ քո ունեւորությունամբ լցվեի, ինձ դժվար չէր քեզ ոչնչացնել: Բայց մի կողմից հավատալով քո երդումներին և մյուս կողմից քեզ ինայելով, իմ բաղմաթիվ մտերիմների խոսքին ականջ չկախեցի, այն ժամանակ աստծուն ապավինեցի, աստծուն, որի միջոցով են թագավորում թագավորները և երկրի վրա տիրություն անում տերերը: Արդ, ես երկրսլաղում եմ քեզ որպես բարեպաշտի և աստծո ընտրյալի, որպես կայսեր և խնդրում խնայել անզորիս, հատկացնել ինձ իմ կառուցած էլեֆթերիոսի տունը՝ ի մլխիթարություն իմ անօրինակ դժբախտության»: Նա պատասխանեց. «Եթե ուզում ես կատարվի քո ցանկությունը, ապա երգվիր ինձ հանուն համայն աստվածային զորությանց, որ կայսերական գանձերից և ոչ մի բան չես թաքցնելու և ես կկատարեմ քո խնդրանքը, քեզ համար կապահովեմ լիակատար հոգաստարություն և անդորր»: Նա երգվեց նվիրական ու կենարար խաչափայտի վրա ու ասաց. «Ես քեղանից չեմ թաքցնի մի օբոլոս⁹¹⁴ անգամ»: Նա այդպես էլ արեզ: Նիկեփորը հասնելով իր նպատակին, նրան իսկույն Իշխանաց կղզին աքսորեց. իր՝ Իրենեի կառուցած վանքը: Դա կատարվեց հենց այն ժամանակ, երբ քաղաքում էին գտնվում Կարուլոսի դեսպանները, նրանց աչքի առաջ: Այդ ամեն ինչ լսւփո-

ղը իշխանության տիրանալով չկարողացավ մի քանի օր անգամ երկերեսանիորեն թաքցնել իր բնածին վատությունն ու արծաթասիրությունը։ Իբրև թե անիրավության առաջն առնել ջանալով, Մագնավրայում նենգ ու անիրավ դատարան դումարեց։ Բռնակալի նպատակը, ինչպես պարզվեց, ոչ թե աղքատներին արդարն հատուցելն էր, այլ այդ դատարանի միջոցով բոլոր իշխանավորներին պատվազրկելն ու ձերբակալելը, ամեն ինչ իր ձեռքում կենտրոնացնելը։ Նա այդպես էլ արեց։ Բայց տեսնելով, որ բոլորը իրենից դժգոհ են և երկյուղելով, որ նրանք հանկարծ հիշելով բարեպաշտ Իրինեի բարեգործությունները, իշխանությունը դարձյալ նրան կտան, անողորմը, նոյեմբեր ամսին, սաստիկ սառնամանիքի պայմաններում, անգթաբար լեսբոս կղզին աքսորեց, խիստ հսկողության տակ դրեց, կարգադրեց, որ ոչ ոքի թույլ չտան երկից նրան տեսության գալու։ Ապրիլ ամսի 30-ին վախճանվեց Նիկեոսոս Տրիֆիլիոսը. պատմում են, որ նրան Նիկեփորը թունավորեց։ Մայիս ամսի 4-ին, հինգշաբթի օրը, Նիկեփորը գնաց Քաղկեդոնի արվարձանը, մի շատ հեղիկ ու հանգիստ ձի նըստեց, բայց աստծո նախախնամությամբ ձին իր վրայից նրան ցած գլորեց և աջ ոտքը ջարդվեց։ Հուլիս ամսի 19-ին, շոբեքշաբթի օրը, ժամը 1-ին, Անատոլիկոնի զորավար Վարդան պատրիկը, մականունը Թուրք⁹¹⁵, պերատիկա բանակաթեմերի⁹¹⁶ կողմից կայսր հռչակվեց։ Նա թեև կտրականապես հրաժարվում էր ծիրանին հագնել, բայց նրանց վրա ազդել չկարողացավ։ Նա իջավ մինչև Խրիսուպոլիս⁹¹⁷, 8 օր շրջեց քաղաքի շուրջը⁹¹⁸, բայց քաղաքացիներից չընդունվելով, վերադարձավ Մալագինա։ Աստծուց վախենալով և չուշենալով իր պատճառով քրիստոնյաների կոտորած լինի, նա դիմեց Նիկեփորին և նրանից իր կյանքի անվտանգության ու գույքի ապահովության մասին գրավոր երաշխիքներ ստացավ, դրանց տակ ստորագրեցին նաև սրբազնագույն Տարասիոս պատրիարքը և բոլոր պատրիկները։ Ահա դրանից հետո նա իր բոլոր մտերիմներից գաղտնի, սեպտեմբեր ամսի 8-ին, կեսգիշերին փախավ, իջավ Բյութանիայի Կիոս [քաղաքը], Հերակլիոսի վանքը և գտնելով կայսեր ուղարկած խելանդիոնը, մազերը խուզեց, հագավ վանականի սքեմը և նավ նստելով, գնաց Պրոտե կոչվող կղզին, որտեղ ինքը վանք էր կառուցել։ Նա հավատացած էր, որ Նիկեփորը, այդ ուխտադրուժը, չի խախտի իր տված սարսափելի երդումը, իրեն ոչ մի վնաս չի հասցնի։ Սակայն կայսրը նախ գրավում է նրա ողջ ունեցվածքը, ապա պատրվակ գտնելով, ձերբակալում բանակաթեմերի բոլոր զորավարներին ու կալվածատերերին, ոմանց նաև մայրաքաղաքում, իսկ համայն բանակն էլ առանց ոռձկի թողնում։ Ո՞վ կարող է ըստ արժանվույն պատմել մեր մեղքերի հա-

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

մար աստծո թույլտվությամբ այդ օրերում նրա դործած արարքների մասին: Ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա օգոստոս ամսի 9-ին լեւբոսում արսորի մեջ վախճանվեց կայսրուհի Իրենեն, որի մարմինը փոխադրվեց Իշխանաց կղզին և ամփոփվեց նրա կառուցած վանքում:

[A. M. 6296]

[Հռոմայեցիների Նիկեփոր կայսեր] 2-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Աճարոնի] 19-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 19-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 20-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 12-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսին Նիկեփորը իր որդի Ստավրակիոսին Մեծ եկեղեցում ձեռամբ սրբազնագույն պատրիարք Տարասիոսի կայսր թագադրեց, թեև նա դեռևս նման պատվի արժանի չէր ոչ իր արտաքինով, ոչ իր ֆիզիկական ու մտավոր կարողություններով: Ոչ մի ժամանակ և ոչ մի հարցում արդարությունը չհարդած Նիկեփորը իր համախոհ ու համախորհ մի քանի լիկաոնացիների՝ ավելի ճիշտ գայլ-մարդկանց¹⁹ հրամայեց գիշերով Պրոտե կղզին գնալ և որպես թե առանց իր գիտության, կուրացնեն Վարդանին, որից հետո ապաստանեն եկեղեցում²⁰: Հրամանը գործադրվեց, և այդ սրարքը պատրիարքին ու սենատին, աստվածավախ բոլոր մարդկանց մեծ ցավ պատճառեց: Իսկ անօրինագույն Նիկեփոր կայսրը ձեռքնելով, որ ուղում է [ոճրագործ] լիկաոնացիներից վրեժ լուծել, երդվեց սպանել նրանց, նա, ով ամեն ինչ և միշտ ցուցադրական էր անում, և ոչ ինչպես հաճելի է աստծուն: Բոլոր ապօրինություններով հանդերձ ալդպիսի հատկությամբ էլ էր օժտված, որով գահին տիրանալուց առաջ էլ շաաերին խարդավանեց: Բայց ովքեր քաջ գիտակ էին նրա գործելու այդ եղանակին, նրանց համար նա շատ ծիծաղելի էր: Նա անշափ անամոթությամբ հավիտյանս մռայլված ամենապիղծ մոութը այդ դեպքի առթիվ ամբողջ յոթ օր դուրս չհանեց կայսերական ննջասենյակից, ուր կեղծավորաբար լաց էր լինում, թեև արդարև կնոջ պես լացկան էր: Անպետք ու կեղծավոր մարդկանցից շատերը հենց այդպես լացկան են լինում: Բայց շատերն իմացան նրա ինչ լինելը: Օգոստոս ամսին նա արաբների դեմ արշավեց, նրանց Փոյուզիայի Կրասոսում²¹ հանդիպեց և մարտ սալով, պարտվեց: Նա մեծ կորուստներ ունեցավ, քիչ էր մնացել, որ ինքն էլ գերի ընկներ, եթե մի քանի քաջ հրամանատարներ մի կերպ չփրկեին նրան դժվար կացությունից:

[A. M. 6297]

[Հռոմայեցիների նիկե-
փոր կայսեր] 3-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Ահարոնի] 20-րդ տարին

[Հռոմի լեոն պապի]
9-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տա-
րասիոս պատրիարքի] 21-
րդ տարին

Այդ տարի Պարսկաստանում ապստամբություն բռնկվեց և արաբ-
ների առաջնորդը գնաց ապստամբներին խաղաղեցնելու։ Իսկ նիկեփո-
րը հարմար առիթ գտնելով, վերականգնեց Գալատիայի Անկյուրան,
Թեբասան և Անդրասոսը⁹²²։ Նա Ասորիք ավարառու զորք ուղարկեց, որը,
սակայն, ոչինչ չկատարած վերադարձավ։ Ընդհակառակը, նա մեծ կո-
րուստներ ունեցավ։

[A. M. 6298]

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք նիկեփոր⁹²³, Աթոռակալեց 9 տարի։

[Հռոմայեցիների նիկե-
փոր կայսեր] 4-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Ահարոնի] 21-րդ տարին

[Հռոմի լեոն պապի]
10-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի նի-
կեփոր պատրիարքի] 1-ին
տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա փետրվար ամսի 18-ին Կոստանդ-
նուպոլսի սրբազնագույն Տարասիոս պատրիարքը առոք փառոք վախ-
ճանվեց։ Նրա աճյունը փոխադրվեց Պոնտոսի Ստենոն և պասեքի առա-
ջին շաբաթվա չորեքշաբթի օրը ամփոփվեց իր կողմից կառուցված վան-
քում։ Ապրիլ ամսի 12-ին, Զատկի մեծ կիրակի օրը համայն ժողովրդի,
կղերի, ապա և կայսրերի ընտրությամբ նախկին ասեկրետ նիկեփորը
սրբազնագույն պատրիարք ձեռնադրվեց։ Ստուդիոսի վանքի⁹²⁵ վանա-
հայրեր Պլատոնն ու Թեոդորոսը, սակայն, նիկեփորի ձեռնադրության հա-
վանություն չտվեցին, դեռ ավելին, նրանք համառությամբ նրա դեմ դուրս
եկան, որոշելով պառակտում առաջացնել։ Նրանք պատճառաբանում էին,
թե աշխարհականն իրավունք չունի իսկույն եպիսկոպոս դառնալ։ Նի-
կեփոր կայսրն ուղեց նրանց քաղաքից արտաքսել, բայց որոշ մարդկանց
խորհրդով հրաժարվեց այդ մտքից։ Նրանք ասացին, թե պատրիարքի
ձեռնադրությունը վերոհիշյալ մարդկանց կարգալուծության և Թեոդորո-
սին ենթակա շուրջ 700 վանականների վանքի լուծարքի գնով գովելի
բան չէ։ Բայց իրականում եկեղեցու համար այդ ձեռնադրությունը օտա-

րոտի շէր, ոչ էլ նորահնար, անցյալում շատ ուրիշ նախկին աշխարհականներ արժանավայել կերպով եպիսկոպոսի⁹²⁴ պաշտոնը վարեցին, ծառայելով աստծուն:

Նույն տարին արաբների առաջնորդ Ահարոնը մավրոֆորներից, Ասորիքից, Պաղեստինից և Լիբիայից հավաքագրված 300 հազարանոց մեծ զորքով արշավեց Ռոմանիայի վրա: Գալով Տիանա, նա այնտեղ իր ամբարշտության տուն՝ [մզկիթ] կառուցեց: Պաշարմամբ նա անառիկագույն Հերակլեսի բերդը⁹²⁵ գրավեց, ինչպես և Թեբասան, Մալակոպեան⁹²⁶, Սիդերոպոլսն⁹²⁷ ու Անդրասոսը: Նա 60 հազարանոց ավարառու զորք ուղարկեց, որն իջնելով Անկյուրա, թալանեց⁹²⁸ այն ու վերադարձավ: Նիկեփոր կայսրը վախով ու տարակուսանքով համակված, իրեն կորցրած արշավանքի գնաց՝ քաջագործություններ երկնելու: Նա բաղում հաղթանակներ տանելուց հետո, Ահարոնի մոտ [դեսպանություն] ուղարկեց՝ Սինադայի մետրոպոլիտին, Գուլենի վանահայր Պետրոսին և Ամաստրիսի [վանքի] տնտես Գրիգորին, հաշտություն առաջարկելով: Նրանք երկար բանակցություններից հետո հաշտություն կնքեցին, որի համաձայն [կայսրությունն արաբներին] տարեկան 30 հազար դահեկան է վճարելու, դրան գումարած երեք գահեկան որպես գլխահարկ կայսեր համար և երեք էլ՝ իր որդու: Ահարոնը, ստանալով դա, անշափ բերկրացավ ու հրճվեց, ավելի քան եթե նա բյուր տաղանդ [ոսկի] ստացած լիներ, քանդի գտնում էր, որ նա այդ ձևով իրեն ենթարկեց Հռոմեական կայսրությունը: Նրանք համաձայնության եկան նաև ղվերակառուցել իրենց գրաված բերդերը: Բայց հենց որ արաբները վերադարձան, [Նիկեփորն] անհապաղ վերակառուցեց այդ բերդերը և ամրացրեց: Ահարոնն իմանալով դա, վերստին զորք ուղարկեց և գրավեց Թեբասան, Կիպրոս նավատորմիղ ուղարկեց, քանդեց եկեղեցիները, կիպրացիներին էլ տեղահան արեց, բազում ավարառություն կատարեց և վերացրեց խաղաղությունը:

[A. M. 6299]

[Հռոմայեցիների Նիկեփոր կայսեր] 5-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Ահարոնի] 22-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 11-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեփոր պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի Նիկեփորը բուլղարների դեմ արշավեց, բայց հասնելով Ադրիանուպոլիս, իմացավ, որ վասիլիկոսներն ու տագմանները իր դեմ

ՆՈՒՅԻՓՈՐ I

խոռովութիւնն են նյութում, դրա համար րան շարած վերադարձավ: Միայն իր ցեղակիցներին պատժած լինելու համար շատերին ծեծի ու աքսորի ենթարկեց, նրանց գույքը բռնագրավեց: Նա ուղարկեց սպաթար Վարդա- նին, մականունը Անեմաս, բռնել տվեց ամեն մի պրոսելիտի ու պարի- կոսի⁹²⁹ և տարավ Թրակիա բնակեցրեց, նրանցից գանձվելիք տարեկան հարկերից բազում ոսկի ակնկալելով: Նա ամեն ինչի էր դիմում ոչ թե Քրիստոսի սիրուն, այլ պաշտածր ոսկու⁹³⁰:

[A. M. 6300]

[Հռոմայեցիների նիկե-
փոր կայսեր] 6-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Ահարոնի] 23-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի]
12-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի նի-
կեփոր պատրիարքի] 3-րդ
տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 1-ին տարվա սեպտեմբեր ամսին արաբների ա-
ռաջնորդ Ահարոնը նավատորմիղով Հոռոս ուղարկեց խումբյդին⁹³¹,
որն անհապաղ նավելով գրավեց Հոռոսը և մեծաթիվ գերիներ ձեռք
բերեց: Բայց [կղզու] բերդը մնաց անառիկ: Վերադարձին սակայն նա
ակնհայտ կերպով տանուլ տվեց հրաշագործ սուրբ Նիկողայոսին⁹³². գա-
լով Մյուրա⁹³³, նա փորձեց նրա տապանը քարուքանդ անել, բայց [սխալ-
մամբ] մոտիկ գտնվող մի ուրիշը ջարդեց: Հանկարծ նավատորմիղն էլ
փոթորկի ու ալեկոծության, կայծակ ու որոտի հանդիպեց, բազում նավեր
խորտակվեցին: Այդ բոլորը աստվածամարտ խումբյդին ստիպեցին ճա-
նաչել սրբի զորութիւնը: Նա հեղակարծորեն խուսափեց վտանգից: Նի-
կեփորը իր որդի Ստավրակիոսին կնության առնելու համար համայն
տերության սահմաններում աղջիկների ընտրութիւն կատարելով, կանդ
առավ աթենուհի Թեոփանոյի վրա, երանելի Իրենեի ազգականուհու, որ
նշանված էր արդեն և նշանածի հետ բազում անգամ կենակցել, նրա-
նից բաժանեց և դեկտեմբերի քսանին թշվառական Ստավրակիոսի հետ
ամուսնացրեց: Եվ որպեսզի այստեղ ես ցույց տա իր խայտառակ անօ-
րինութիւնը, [Թեոփանոյի] հետ երկու ավելի գեղեցիկ կույս էլ ընտրեց
և բացահայտորեն փչացրեց հարսանիքի այդ օրերին, բոլորի ծիծաղի
առարկան դարձած այդ պիղծը: Փետրվար ամսին բազում իշխանավորներ
նրա դեմ խոռովութիւն նյութեցին, որոշելով կայսր հռչակել քվեստոր
Արշավիր պատրիկին, մի բարեպաշտ և գիտուն մարգու: Բայց վարպետ-
որդի Նիկեփորը իմանալով դա, նրան գանահարելով ու վանական խու-

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

զելով աքսորեց Բյութանիա, իսկ մնացածներին բրածեծ՝ անելով, աքսոր ուղարկեց ու գույքը բռնագրավեց, ոչ միայն աշխարհական իշխանավորների, այլ սրբազան եպիսկոպոսների ու վանականների, Մեծ եկեղեցու կղերից սինկելլոսին, սակելլարիոսին և խարտոֆիլաքսին՝ անվանի ու հարգարժան մարզկանց:

[A. M. 6301]

Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդ⁹³⁴, Իշխեց 4 տարի:

[Հոռմայեցիների Նիկե- [Արաբների առաջնորդ
փոր կայսեր] 7-րդ տարին Մոհամմեդի] 1-ին տարին

[Հոռմի Լևոն պապի] [Կոստանդնուպոլսի Նի-
13-րդ տարին կեփոր պատրիարքի] 4-րդ
տարին

Այգ՝ ինգիկտիոնի 2-րդ տարվա մարտ ամսին հորին Պարսկաստանում, հորասան կոչվող երկրում մեռավ արաբների առաջնորդ Ահարոնը: Իշխանությունը ժառանգեց նրա որդի Մոհամմեդը, ամեն ինչում անընդունակ մի մարդ: Նրա դեմ նույն հորասանում, հոր զորքերի գլուխն անցած ապստամբություն բարձրացրեց եղբայրը՝ Աբդալան⁹³⁵, որը պատճառ դարձավ արաբների մեջ եղբայրասպան պատերազմի բռնուման: Ասորիքը, Եգիպտոսը, Լիբիտն տրոհվեցին առանձին իշխանությունների, պետական գործերը քար ու քանդ արվեցին, նրանք իրար ու իրենց ենթակա քրիստոնյաներին ջարդեցին, միմյանց ունեցվածք հափշտակեցին և ամեն տեսակի անպատշաճություններ գործեցին: Մեր աստծո Քրիստոսի սուրբ քաղաքում⁹³⁶ եկեղեցիներ ավերվեցին, այդ թրվում և երկու մեծ լավրաների⁹³⁷ վանքերը՝ սուրբ Խարիտոնի ու Կիրակոսի և սուրբ Սաբբայի, ինչպես նաև սուրբ Եվթիմիոսի և սուրբ Թեոդոսի վանքերը: Նման անիշխանությունն ու կոտորածը՝ ինչպես նրանց, այնպես էլ մեր, տևեց 5 տարի: Ստուդիոսի վանահայր Թեոդորոսը⁹³⁸ և նրա եղբայր՝ Թեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոս Հովսեփը, ճգնավոր Պլատոնը և նրանց ենթակա մյուս վանականները հրաժարվեցին ընդունել սրբադնագույն պատրիարք Նիկեփորի հաղորդությունը: Պատճառը տնտես Հովսեփին էր, որ ապօրինի կերպով պսակել էր Կոստանդնին և Թեոդոտին: Նիկեփոր կայսրը առիթից օգտվելով, բաղում եպիսկոպոսների ու վանահայրերի հրավիրեց և հրամայեց նրանց դեմ ժողով գումարեն, որի որոշմամբ հիշյալ մարդիկ արտաքսվեցին վանքից ու քաղաքից և աքսոր ուղարկվեցին՝ ինգիկտիոնի 2-րդ տարվա հունվար ամսին:

Այդ նույն տարին Ստրիմոնում⁹³⁹ ղորրին ոռճիկ վճարելու պահին բուլղարները վրա հասան և հափշտակեցին այն՝ 1100 լիտր ոսկի⁹⁴⁰ և բազում զինվորների, զորավարների ու հրամանատարների կոտորեցին։ Այնտեղ մյուս բանակաթեմերից էլ բաղմաթիվ տաքսասուոսների հրամանատարներ կային, որոնք բոլորն էլ այնտեղ կորան։ Բուլղարները ձեռք գցելով նաև նրանց ողջ տուլգոնը, վերադարձան։ Նույն տարին, Զատկի տոնից առաջ, բուլղարների առաջնորդ Կրումը⁹⁴¹ հարձակվեց Սերգիկայի⁹⁴² վրա, նենգությամբ ու անձեռնմխելիության մասին խոսք սալով, գրավեց այն և հռոմայեցի 6 հազար զինվորների սրի քաշեց, չհաշված հասարակ ժողովուրդը։ Նիկեփորն իբրև թե նրա դեմ դուրս եկավ՝ ավադ շաբաթի երեքշաբթի օրը, բայց խոսքի արժանի ոչինչ չարեց։ Փախուստով փրկված հրամանատարներին, որոնք իրենից անձեռնմխելիության մասին երաշխիք խնդրեցին, կայսրը հրաժարվեց տալ, որի պատճառով նրանք ստիպված եղան թշնամու կողմն անցնելու։ Նրանց թվում էր և հմուտ մեխանիկոս Եվմաթիոս սպաթարր։ Նիկեփորն ի վերա ամենայնի մայրաքաղաքի բնակչությանը երդումով հաստատված սակրաներով ուղում էր հավատացնել, որ Զատկի տոնը ինքը Կրումի արքունիքում է նշել⁹⁴³։ Ուզենալով վերստին գրավված Սերգիկայի [պարիսպները] վերակառուցել, բայց երկյուղելով դրան ընդդիմակայող զինվորներից, իր զորավարներին ու արխոնտներին կարգադրեց համոզեն նրանց, դիմեն կայսեր վերակառուցման մասին խնդրանքով, բայց ղինվորները հասկանալով, որ դա [կայսեր] չարամիտ դրդմամբ է կատարվում, վեցերորդ ժամին ապստամբում են նրա և սեփական հրամանատարների դեմ և վրա տալով պատառոտում նրանց վրանները։ Գալով կայսերական վրանի մոտ, նրանք բազում լուտանքներ ու անեծքներ թափեցին կայսեր գլխին, ասադին, որ ալևս ի վիճակի չեն տանելու նրա անսահման արժաթասիրությունն ու շարախոհությունը։ Կայսրը անակնկալ խռովությունից սաստիկ վեհերոտեց։ Նա սեղանից ելավ և նախ փորձեց Նիկեփոր ու Պետրոս պատրիկների միջոցով զինվորներին երդումներ տալով ու համոզելով հանդարտեցնել։ Նրանք մի փոքր խաղաղվեցին, բայց երիցս թշվառականները կարծես երկրաշարժ լինել կամ երաշտ, «Տեր ողորմյա» աղաղակելով մի բլուր բարձրացան, հարմար առիթը ձեռքից բաց թողնելով։ Իսկ ամեն մի նենգագործության ընդունակ կայսրը գիշերով հրամանատարներից շատերին ծածուկ կաշառելով, հաջորդ օրը անձնապես հանդես եկավ զինվորների առջև, խոսեց ամենայն բարօրության մասին, ասածը սարսափելի երդումներով հաստատեց և հավաստիացրեց, թե նրանց ղավակի պես է գուրգուրում, որից հետո փութանակի իրեն մայրաքաղաք զցեց,

տեղում թողնելով պրոմոսկրինիոս⁹⁴⁴ Թեոդոսիոս պատրիկին, մականու-
նը Սալիրարաս, լրս:եսելու և իմանալու ապստամբների [անունները]:
Երբ զինվորները վերադարձան, նրանց ոռճիկ տալու պատրվակի տակ
նա շատերին բռնեց և սուրբ Մամասում բրածեծ անելուց ու խուզելուց
հետո, աքսորեց, մնացածներին էլ խրիսուպոլիս անցկացրեց, դրժելով
իր տված սարսափելի երդումները: Իսկ նրանք այդ փորձանքի համար
Պերաման⁹⁴⁵ «Հրո գետ» անվանեցին:

[A. M. 6302]

[Հոռմայեցիների նիկե-
փոր կայսեր] 8-րդ տարին[Արարների առաջնորդ
Մոհամմեդի] 2-րդ տարին[Հոռմի լեռն պապի]
14-րդ տարին[Կոստանդնուպոլսի նի-
կեփոր պատրիարքի] 5-րդ
տարին

Այդ տարի, իր պատճառած այդ անաստված տվայտանքներից հետո,
նիկեփորն ուզենալով զինվորներին կատարելապես խեղճացնել, հրաման
տվեց համայն բանակաթեմներից քրիստոնյաներ վերաբնակեցնել Սկլավի-
նիա, իսկ նրանց ունեցվածքը վաճառքի հանել⁹⁴⁶: Այդ բանը դերեվարու-
թյան հավասար մի բան էր, շատերը խելակորույս անարգում էին [սրբ-
բությունները], աղաչում, որ թշնամիների արշավանք լինի, ուրիշները
կոծում էին հայրական դերեղմանների վրա, երանի տալիս ննջեցյալնե-
րին: Եղան և այնպիսիք, որոնք տառապանքներից խուսափելու համար
իրենց կախեցին: Նրանք ի վիճակի չէին իրենց հետ տանել դժվարաշարժ
սեփականությունը, տեսնում էին, թե ինչպես է կործանվում հայրերի
քրտինքով ստեղծված կայքը, բոլորին համակել էր տարակուսանքը՝ չբա-
վորները ասված և դեռ ասվելիք տառապանքների պատճառով, իսկ ունե-
վորները՝ նրանց պես տառապելու և որևէ օգնություն ցուցաբերելու ան-
կարող լինելու պատճառով, ավելի ծանր փորձանքների ակնկալությամբ:
Այդ վիճակը սկիզբ առավ սեպտեմբեր ամսին և տևեց մինչև սուրբ Զա-
տիկը: Իրանից հետո նա դիմեց երկրորդ ոճրին, հրաման տվեց աղբատ-
ներին զինվորագրել, նրանց զինելու պարտականությունը դնելով համա-
գյուղացիների վրա, որոնք միաժամանակ պետք է պետությանը յուրա-
քանչյուրի համար վճարեին տասնութ ու կես դահեկան, իսկ պետական
հարկերը՝ համապարսւ երաշխավորությամբ⁹⁴⁷: Նրա երրորդ շարամտու-
թյունն այն էր, որ նա հաշվառման ենթարկեց բոլորի ունեցվածքը, նրանց
վճարած հարկերը բարձրացրեց, նրանք պարտավոր էին նաև որպես

հարկացուցականներում արձանագրվելու հարկ վճարել 2-ական կերատիոն⁹⁴⁸, Չորրորդ. նա հրամայեց բարձրացնել թեթևացված ամեն շուկայի հարկերը: Հինգերորդ. նա պահանջեց բարեգործական հաստատությունների՝ որբանոցի, հյուրանոցների և ծերանոցների, եկեղեցիների ու կայսերական վանքերի պարիկոսների⁹⁴⁹ ծխահարկը⁹⁵⁰ գանձել իր բռնակալության առաջին տարվանից հաշված, կայսերական կուրատորիային⁹⁵¹ հանձնել լավագույն կալվածները, որոնց վճարելիք հարկը բարդել նույն բարեգործական հաստատությունների մնացած կալվածքների ու սլարիկոսների վրա, այնպես որ շատերի հարկերը կրկնապատկվեցին, քանզի նրանց շեներն ու կալվածները կրճատվեցին: Վեցերորդ. նա ղորավարներին կարգադրություն արեց հետևել և մեկից հարստացած աղքատներից գրամ պահանջել, համարելով, որ նրանք գանձ են հայտնաբերել: Յոթերորդ. նա վերջին 20 տարվա ընթացքում որևէ կարաս կամ այլ սպասք հայտնաբերողներից փող պահանջեց: Ութերորդ. պապերից կամ հայրերից նույն այդ անցած 20 տարվա ընթացքում բաժանված և նրանցից ժառանգություն ստացած աղքատներին հարկել, իսկ բացառյալ Աբիդուսից [այլ վայրերում], հատկապես Դոդեկանեսում գնված ստրուկների⁹⁵² համար գանձել 2-ական դահեկան: Իններորդ. ծովափնյա շրջաններում, հատկապես Փոքր Ասիայի, ապրող և երբեք հողամշակությամբ չպարապած նավատերերին ստիպեց իր հափշտակած կալվածքներից գնել՝ իր իսկ սահմանած գներով: Տասներորդ. նա հավաքեց Կոստանդնուպոլսի երևելի նավատերերին և յուրաքանչյուրին տասներկուական լիտր ոսկի [վարկ] տվեց, դահեկանից չորս կերատիոն տոկոսով, չհաշված և սովորական կոմմերկիոնը⁹⁵³: Ես շատից մի շնչին մասը միայն մեջբերեցի, որը վկայում է նրա բազմաբանգ ազահությունը [հագեցնելու] ամեն տեսակի մեքենայությունների դիմելու մասին: Ինչ վերաբերում է մայրսփառաբերի ժողովրդին, ապա անհնարին է շարադրել հարուստների, միջակների և չքավորների գլխին նրա բերած փորձանքի մասին: Նա լրսեցում էր մի մասի անձնական կյանքը, դրդում այդ մարդկանց ստոր ծառաներին զրպարտել իրենց տերերին: Սկզբում նա ձևացնում էր, թե չի հավատում նրանց խոսքին, բայց վերջը ընդունում էր զրպարտությունը: Նա այդ կերպ էր վարվում և՛ երևելի, և՛ աննշան մարդկանց նկատմամբ. լավ դրպարտողներին պատիվների արժանացնում: Շատ անվանի բնակիչների առաջին աստիճանի ազգականությունը դարձրեց երրորդ⁹⁵⁴, հուսալով, որ նրանք շուտով հաշվից դուրս կընկնեն և ժառանգությունն ինքը կստանա: Անհրաժեշտ է որպես համեմունք կամ նրա գործելակերպի օրինակ հիշատակել և հետևյալ դեպքը: Ֆորումում ապրում էր մի ինչ-որ կերուլա-

րիոս⁹⁵⁵, որ ճակատի քրտինքով բավականին ունեցվածք էր դիզել: Ամենակուլն ահա սրան իլ մոտ կանչեց ու ասաց. «Ձեռքդ դիր գլխիս ու երգվիր, ինչքա՞ն ոսկի ունես»: Նա սկզբում պնդում էր, թե աննշան մարդ է, ոչինչ չունի, բայց երբ կայսրը նրան ստիպեց, խոստովանեց ու ասաց, թե ունեցածը 100 լիտր [ոսկի]⁹⁵⁶ է: Կայսրը հրամայեց անհապաղ բերել այն, որից հետո ասաց. «Ինչ՞իդ է պետք այդ գլխացավանքը: Ճաշի՞ր ինձ հետ, վերցրո՞ւ 100 դահեկան, բավարարվի՛ր դրանով ու գնա՛»:

[A. M. 6303]

[Հռոմայեցիների նիկեփոր կայսեր] 9-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի] 3-րդ տարին

[Հռոմի լեոն պապի] 15-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի նիկեփոր պատրիարքի] 6-րդ տարին

Նիկեփորն այդ տարի է՛լ ավելի սաստկացրեց քրիստոնյաների կեղեքումը, դաժան հսկողություն սահմանելով ամեն տեսակի ձիերի, եղջյուրավոր անասունների ու բերքի դնման վրա՝ անիրավորեն բռնագրավելով հարուստների ունեցվածքը և տուգանելով նրանց: Նա, ով օրենք հրապարակեց՝ ընդդեմ վաշխառության, նավատերերից տոկոս էր պահանջում: Նա բաղում այլ շարիքներ հորինեց, որոնց մասնակի շարադրումն անգամ տաղտկալի է նրանց, ովքեր ուղղում են կատարվածի մասին համառոտ գաղափար կազմել: Հոկտեմբեր ամսի 1-ին, երեքշաբթի օր, վանականի սքեմ հագած մի անհայտ մարդ, ղինվորներից մեկի սուրը քաշելով, խուժեց պալատ: Նիկեփորին սպանելու մտադրությամբ: Այնտեղ կանգնած երկու հոգի նրա վրա նետվեցին, բայց նրանից ծանր վերքեր ստացան: Նրան բռնեցին, սոսկալի լլկանքների ենթարկեցին, բայց նա պատճառաբանելով, թե դիվահար է, ոչ ոքի չմատնեց: Կայսրը նրան գծանոց նետեց: Ժողովրդի մեծ մասն այդ բանը շատ վատ նշան համարեց և՛ իշխողների, և՛ հպատակների համար, ինչպես ամբարիշտ Նեստորիոսի դեպքում: Կայսրը մանիքեցիների (նրանց այժմ պավլիկյան են կոչում)⁹⁵⁷ ամենաջերմ բարեկամն էր, նաև Փոյուզիայում և Լիկաոնիայում ապրող աթինգանների⁹⁵⁸ իր հարևանների, որոնց բանդադուշակություններից ու արարողություններից բերկրում էր: Ի դեպ, երբ Վարդան պատրիկը իր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց, Նիկեփորը հենց սրբանց հրավիրեց և նրանց հմայություններով է, որ Վարդանին պարտության մատնեց: Կայսրը գլուխը խոնարհած մի ցլի եղջյուրներից մի փոսի

մեջ ձողին կապեց և նրա բառաչելու ու գալարվելու ժամանակ փողոտեց, նրա մորթին հակառակ ուղղությամբ պտտվող աղացում աղաց և հմայական խոսքեր արտասանելով, հաղթանակ սփարավ: Այդ բանն աստված թույլ տվեց մեր: բաղում մեղքերի համար: [Աղանդավորները] նրա իշխանության օրոք սկսեցին աներկյուղ գործել⁹⁵⁹ և թեթևամիտներից շատերը նրանց անօրեն վարդապետության զոհը դարձան⁹⁶⁰: Հեքսակիսոնիոնում⁹⁶¹ մի ոմն Նիկողայոս սուտանուն անապատական և նրա մարդիկ անարգում էին ուղղափառությունն ու սրբապատկերները, նրանց օժանդակում էր Նիկեփորը, վշտացնում պատրիարքին ու աստվածահաճ կյանք վարող բոլոր մարդկանց: Պատրիարքը բաղում անգամ դիմեց կայսեր՝ միջոցներ ձեռք առնի [աղանդավորների] դեմ, բայց հանդիպեց նրա դայրույթին: Նա, լինելով աստվածային պատգամների կործանող, իրար հանդեսը թշնամություն տաժող մարդկանց առթիվ սաստիկ հրճվում էր, ծաղր ու ծանակի ենթարկում բոլոր այն քրիստոնյաներին, որոնք սիրում էին մերձավորին⁹⁶²: Նա ջանք էր թափում սեղի անտեղի բոլոր քրիստոնյաներին Մադնավրաւի պատժիչ ատյանից անցկացնել, որպեսզի ոչ ոք չփորձի իր ամբարիշտ գործերի դեմ հանդես գալ: Նրա կարգադրությամբ սպաներն իրավունք ունեին որպես ծառա օգտագործել եպիսկոպոսներին ու կղերսականներին, եպիսկոպոսարաններում ու վանքերում իրենց տեր ղգալ ու յուրացնել նրանց ունեցվածքը: Նա ծանակում էր նրանց, ովքեր հնուց սկսած աստծուն ոսկե կամ արծաթե սպասք էին նվիրաբերել, ասում, որ եկեղեցու սպասքը պետք է հասարակաց սեփականությունը դարձնել, ինչպես Հուդան՝ մյուռոնը տերունական: Իրենից առաջ թագավորած բոլոր կայսրերին ապիկար էր համարում, ամրողջապես մերժում [աստծո] նախախնամությունը, պնդում, թե կայսրից ավելի հզորը չկա, եթե նա իշխում է խոհեմաբար: Բայց նա, աստված նրան կործանի, իր հաշիվների մեջ սխալվեց: Նույն՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա փետրվար ամսին սուրբ պասեքի 1-ին շաբաթ օրը սարակինոսները Նվխայիտա⁹⁶³ [վալրում] դիմադրության հանդիպեցին արմենիականների զորավար Լեոնի կողմից, բայց պարտության մատնելով նրան, խլեցին զորքի ոռճիկը, բաղում մարդկանց էլ գերի քշեցին: Դա 13 տաղանդ [ոսկի] էր, այսինքն 1300 լիտր: Հակառակ այդ բոլորին, Նիկեփորն իր ազահության վերջ շտվեց: Այդ նոր Աքաաբը, Ֆալարիսից ու Միդասից ավելի ընշաքաղցր⁹⁶⁴, բյուր այդ նշաններից էլ խելք չդրած, իր որդի Ստավրակիոսի հետ բուլղարների դեմ պատերազմի գնաց: Նա մայրաքաղաքից դուրս եկավ մայիս ամսին⁹⁶⁵, նախապես կարգադրելով դենիկոնի լոգոթետ Նիկեոհաս պատրիկին բարձրացնել եկեղեցիների ու վանքերի պետության-

նր վճարած հարկերը, իսկ մեծատուններից գանձել անցած ութ տարիների համար հարկ⁹⁶⁶, որի առթիվ մեծ վայնասուն բարձրացավ: Իր մտերիմ զրանիկներից մեկի՝ պատրիկ Թեոդոսիոս Սալիրարասի հանդիմանու-
թյան, թե «Տե՛ր, բոլորը բարձրագուշ բողոքում են մեր դեմ և փորձություն ժամանակ ամենքը պիտի խնդան մեր անկման առթիվ», նա պատասխա-
նեց. «Եթե աստված կարծրացրել է իմ սիրտը, ինչպես փարավոնի⁹⁶⁷, էլ
ի՞նչ լավ բան են ակնկալում իմ հպատակները: Նիկեփորից, ո՛վ Թեո-
դոսիոս, տեսածիցդ տարբեր բան մի՛ սպասիր»: Տերը վկա, Թեոդոսիոսն
ինքն է ինձ պատմել այդ մասին: Կայսրը ոչ միայն Թրակիայից, այլև
պերատիկա բանակաթեմերից զորքեր հավաքագրելով, նաև բազում
չքավորների, որոնք անձնապես իրենք էին իրենց պարենը, պարսատիկ-
ներն ու դուրզերը ապահովել, և հակառակ այն բանի, որ նրանք հայ-
հոյում էին [իրեն], զինվորներով հանդերձ բուլղարների դեմ տարավ:
Կրումր հակառակորդի մեծաքանակությունից վեհերոտած (նրանք ար-
դեն Մարկելլոսում էին դտնվում) խաղաղություն խնդրեց, սակայն
կայսրն իր շարամտությամբ և իրեն միաբան խորհրդականների խոր-
հրդով մերժեց: Եվ ահա բազում շրջանցիկ դժվարանցանելի, վտանգ-
ներով լի ճանապարհներով հոխորտախոսը հուլիս ամսի 20-ին (այն
ժամանակ ամեն ինչի ավերում գուշակող շնաստղը ծագեց) Բուլղարիա
մտավ, հաճախակի կրկնելով «Ո՞ պատրեսցէ դԱքաաբ»⁹⁶⁸ դարձվածքը,
թե «Աստված է, թե սատանան մեկ է, նա քարշ է տալիս մարդուն նրա
կամքից անկախ»: Նրա նախքան [Բուլղարիա] ոտք դնելը, իր մտերիմ
ծառա Բյուղանդիոսը, հավիշտակելով կայսերական հանդերձանքը և 100
լիտր ոսկի, Մարկելլոսից Կրումի մոտ է փախչում: Շատերը նրա փա-
խուստը Նիկեփորի համար վատ նշան համարեցին: Առաջին երեք օրվա
ընդհարումների արգյունքները նա իր համար հաջող համարեց, բայց
դրանց պատճառը նա վերագրում էր ոչ թե աստծուն, այլ Ստավրակիոսի
բախտին ու խելքին: Նա սպառնաց այն հրամանատարներին, որոնք
գեմ էին [Բուլղարիա] ներխուժելուն: Նա հրամայեց անգթորեն կոտո-
րել անասուններին, երեխաներին, անխտիր բոլորին, սպանված յուրա-
յինների մարմինները թողեց անթաղ, նրա միակ մտահոգությունը դիա-
կապուտությունն էր, նա կողպեց ու կնքեց Կրումի գանձատունը՝ սեփա-
կանը համարելով: Նա կտրեց ականջներն ու մարմնի այլ մասերը այն
քրիստոնյաների, որոնք ձեռք էին տվել կապուտին, կրակի տվեց Կրու-
մի, այսպես կոչված, ապարանքը⁹⁶⁹ և նա սաստիկ խեղճացած ասաց.
«Ահա, հաղթեցիր, ցանկացածդ վերցրու և հեռացիր խաղաղությամբ»:
Բայց խաղաղության թշնամին չընդունեց դա, որի վրա Կրումը դայրա-

ցած փայտյա ամրություններով փակած երկրի մուտքերն ու ելքերը ամրացրեց: Նիկեփորը տեղեկանալով այդ մասին, ապշահար եղավ, չգիտեր ինչ քայլի դիմի: Իր մտերիմներին նա ասում էր կորստյան մասին, որ «Եթե անդամ թևավոր դառնանք, ոչ ոք հույս չունենա, թե կպրծնի կործանումից»: Այդպիսին էր վիճակը երկու օր՝ հինգշաբթի և ուրբաթ: Շաբաթ գիշեր իրարանցումները և Նիկեփորին ու նրա մարդկանց շրջապատած դինված ամբոխի մասին տարածված լուրերը բոլորին հավասարակշռությունից հանեցին և երբ նախքան լուսանալը բարբարոսները խուժեցին Նիկեփորի և նրա մտերիմ մեծամեծների վրանների վրա, շարաշար խողխողեցին նրան⁹⁷⁰, ինչպես և Աետիոս պատրիկին, Պետրոս պատրիկին, Սիսիննիոս Տրիֆիլիոս պատրիկին, Թեոդոսիոս Սալիբարաս պատրիկին, ով շատ տանջեց ու վատություններ գործեց երանելի Իրենեին, էպարքոս պատրիկին⁹⁷¹, Անատոլիկոն [բանակաթեմի] զորավար Ռոմանոս պատրիկին և բազում այլ պրոտոսպաթարների ու սպաթարների, տագմանների հրամանատարների, էքսկուբիտորների դոմեստիկոսին, կայսերական վիզլայի դրոնգարին, Թրակիայի [բանակաթեմի] զորավարին, բանակաթեմերի բազում զորավարների, անթիվ զինվորների: Քրիստոնյաների ողջ ծաղիկը կոտորվեց, բոլոր զենքերը, կայսեր նշանակները կորան: Քրիստոնյաները թող մի անգամ էլ չտեսնեն այդ օրվա ավելի քան ողբալի խայտառակությունը: Այդ բանը տեղի ունեցավ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա հուլիս ամսի 26-ին⁹⁷²: Կրումը Նիկեփորի գլուխը կտրեց և փայտի ծայրին բազում օրեր կախած պահեց՝ ի տես իր մոտ ժամանող այլազգիների և համոթմեր⁹⁷³: Ալնուհետև գլխի ոսկրե մասը թողնելով և դրսից արծաթասլատելով, պարծանքով նրանով գինի էր հյուրասիրում [իր մոտ ժամանած] սկլավենների մեծամեծներին: Բազում [հոռմայեցիներ] մեկ օրում որբացան ու այրիացան, անդադրում ողբ տիրեց, միայն Նիկեփորի սպանությունը շատերի համար մխիթարություն դարձավ: Փրկվածներից և ոչ ոք չկարողացավ ճշգրիտ պատմել նրա սպանության մանրամասնությունները: Ոմանք պատմում են, որ երբ նա ընկավ, քրիստոնյաներն անգամ նրան հարվածեցին: Իսկ նրա կնաբարո ծառաները, որոնց հետ նա կենակցում էր, մի մասը ցանկապատի կրակի, իսկ մյուսը նրա հետ սրի զոհը դարձան: Քրիստոնյաները դժբախտություն չեն ունեցել նրա թագավորությունից ավելի դաժանը ճաշակելու: Իրենից առաջ թագավորած ագահ, անառակ բարբարոսների պես դաժան բոլոր թագավորներին նա գերադանցեց: Այդ մասին փոքրիշատի գրելն անգամ մեզ համար շատ դժվար է, ապագա սերունդներին դա անհավատալի կթվա:

Մի խոսքով, ինչպես առածն է ասում, «կերպասի որակը ծայրից է երե-
վում»: Ողի աջ կողմում ծանր վերք ստացավ և Ստավրակիոսը՝ նրա որ-
դին և մի կերպ մարտից ողջ դուրս դալով, ցավատանջ Ադրիանուպոլիս
հասավ: Սխուերի դոմեստիկոս Ստեփանոս պատրիկը Թեոկտիստոս մա-
գիստրոսի մասնակցությամբ Ստավրակիոսին կայսր հռչակեցին, որը դի-
մելով վերապրած ղինվորներին, հոր դեմ խոսեց, մի բան, որ նրանց
շատ դուր եկավ: Անվնաս փրկվեց և Միքայել կուրապաղատը, որ հա-
կառակ իր մտերիմների կաթոգին խնդրանքին իրեն կայսր հռչակեն,
մերժեց՝ նիկեփորին և Ստավրակիոսին տված երդումների պատճա-
ռով: Ստեփանոս դոմեստիկոսը հակադրվեց նրան՝ Ստավրակիոսի վե-
րապրելու մասին կասկած հայտնելով: Թեոկտիստոս մագիստրոսը
կողմնակից էր Միքայելի թագավորելուն: Ստավրակիոսը առատ արյու-
նամիզություն ունեցավ, նրա ազդերն ու ոտքերը փայտացան և նրան
Բյուզանդիոն բերեցին պատգարակով: Նիկեփոր պատրիարքը, որ շատ
լավ էր տրամադրված դեպի նա, նրան խորհուրդ էր տալիս իջեցնել
աստծո բարկությունը՝ ամոքելով իր հոր կողմից տուժածներին, բայց
հոր խելքի հարազատ ժառանգը պատասխանեց, թե երեք տաղանդ[ոս-
կուց]⁹⁷ ավելի տալ չի կարող: Այդ գումարը նրա հոր ապօրինության
մի շնչին մասնիկն էր միայն: Հակառակ դրան, նա խոստացածն էլ չէր
ուզում կատարել, հուսալով, թե կապրի: Իր մեջ կրելով հոր անհաշտ
ոգին, նա ավելի հաճախակի էր անարգում Թեոկտիստոս մագիստրոսին,
Ստեփանոս դոմեստիկոսին, Միքայել կուրապաղատին: Նա միանգա-
մայն խորշում էր Պրոկոպիայից՝ հարազատ քրոջից, ավգուստա Թեո-
փանոյի դրդմամբ իր դեմ ոտնձգություններ կատարած լինելու հա-
մար: Այդ թշվառական [Պրոկոպիան] լինելով անզավակ, հույս ուներ
սուրբ Իրենեի նման իշխանության սանձերը ձեռք գցել: Իսկ Ստավրա-
կիոսը ապաքինվելու հույսը կտրած, ջանում էր թագավորությունն իր
կնոջ տալ, կամ էլ քրիստոնյաների արգեն ճաշակած չարիքների վրա մի
նորը բարդել, իշխանությունը տալով դեմոսի ձեռքը: Դրանից սարսու-
փահար նիկեփոր պատրիարքը, Թեոկտիստոս մագիստրոսը, Ստեփանոս
դոմեստիկոսը, Միքայել կուրապաղատը, իրենց մեծ թշնամանքին վերջ
տալով, ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի վերջին բարեկա-
մացան: Հոկտեմբեր ամսի 1-ին երեկոյան Ստավրակիոսը Ստեփանոս
դոմեստիկոսին կանչեց և հարցրեց, ինչպես անել, որ կարողանան իր
փեսա Միքայելին տնից բերեն ու կուրացնեն: Ստեփանոսի պատասխա-
նին, թե այս պահին դա անհնարին է՝ նրան պահպանող դորքի, ինչպես
և նրա տունը ապահով վայրում գտնվելու պատճառով, Ստավրակիոսը

խնդրեց այդ խոսակցության մասին ոչ ոք չիմանա: Իսկ [Ստեփանոսը] ճշմարտանման խոսքերով նրան օրորելով, ամբողջ գիշերվա ընթացքում ծածկած ձիարշավարանում կենտրոնացրեց տաղմանների վերապրած զինվորներին՝ իրենց հրամանատարներով հանդերձ, հենց այդ Միքայելին կայսր հռչակելու համար: Վաղ առավոտյան ողջ սենատը պալատ ժամանեց և նրան կայսր հռչակեց, ինչպես այդ մասին ստորև կասվի: Նիկեփոր պատրիարքը Միքայելից պահանջեց [իր] ուղղափառ հավատքի, ձեռքերը քրիստոնյաների արյամբ շնորհելու, նաև հոգևորականությունն ու վանականությունը, մի խոսքով կղերք հալածանքի շնթարկելու մասին սեփական ձեռքով գրված փաստաթուղթ:

[A. M. 6304]

Աշխարհի արարչագործության 6304 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 804 թ.

Հռոմայեցիների Միքայել կայսեր 2-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Արարների առաջնորդ Մոհամմեդի 4-ամյա իշխանության 4-րդ տարին

Հռոմի Լևոն պապի 16-ամյա աթոռակալության 16-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Նիկեփոր պատրիարքի 9-ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 2-ին, հինգշաբթի օրը, 1-ին ժամին, ամենաբարեպաշտ Միքայել կուրապաղատը ձիարշավարանում ամբողջ սենատի և տաղմանների կողմից հռոմայեցիների կայսր հռչակվեց⁹⁷⁵: Ստավրակիոսը, լսելով նրա հռչակման մասին, անշափ պարսավեց պատրիարքին, ապա իր ազգական Սիմեոն վանականի ձեռքով տեղնուտեղը մաղերր խուղեց և վանականի սրբմ հագավ: Պատրիարքը Միքայել կայսեր և վերջինիս քրոջ հետ պալատ գալով, Ստավրակիոսին պաղատում էին եղածի վրա շտխրի, քանզի իրենք այդ քայլին դիմեցին ոչ ի՞նչ դավադրաբար, այլ նրա վերապրելու մասին հուսաբեկ եղած: Իսկ նա իր հորենական վատությունմբ գազազած, շրնդունեց դա, ասելով նրան. «Նրանից լավ ընկեր դու չես գտնի»: Ցերեկվա 4-րդ ժամին Մեծ եկեղեցու բեմում ձեռամբ Նիկեփոր պատրիարքի Միքայելը թագադրվեց և այդ առթիվ ընդհանուր բերկրություն եղավ: [Միքայելը] պատրիարքին 50 լիտր ոսկի նվիրեց, իսկ կղերին⁹⁷⁶ 25: Լինելով մեծահոգի և անարժաթասեր մարդ, Նիկեփորի ընչաքաղցությունից տուժած բոլորի սիրտն առավ, նվերներով սիրաշահեց սենատն ու զինվորներին: Նույն ամսի 12-ին Պրոկոպիան Ավգուստեոնի տրիկլինում

ավգուստա թագադրվեց: Նա սենատին բազում նվերներ շնորհեց: Բանակաթեմերի Բուլղարիայում զոհված զինվորների այրիներին 5 տաղանդ ոսկի նվիրեց, Թեոփանոյին, Ստավրակիոսի միանձնուհի դարձած կնոջ, Նիկեփորի օրոք ողբալի վիճակում գտնվող նրա ազգականներին մեծ հարստություն նվիրաբերեց, վանքի վերածելու համար նրան մի գեղեցիկ տուն շնորհեց՝ «Հրեական» կոչվողը, ուր թաղվեց Ստավրակիոսը: Նա հարստացրեց բոլոր պատրիկներին ու սենատորներին, քահանայապետներին, քահանաներին ու վանականներին, զինվորներին ու աղքատներին՝ և՛ մայրաքաղաքում, և՛ բանակաթեմերում, մի քանի օրվա ընթացքում մեջտեղից վերացավ Նիկեփորի անափ արծաթասիրությունը, որը և նրա [Նիկեփորի] չարաչար կործանման պատճառ դարձավ: Միքայելն իր այդ լավագույն գծերի հետ միասին, նաև բարեպաշտ և ուղղափառագույն լինելով, տխրում էր, երբ որևէ հիմնավոր կամ անհիմն պատճառով բաժանվում էին սուրբ եկեղեցուց: Նա անդադար խնդրում էր սրբազնագույն պատրիարքին և կարող մարդկանց աջակցել հասարակաց անդորրն ապահովելու, այդ թվում և դժնդակ բանտերում արգելափակված Ստուդիոսի վանահայր Թեոդորոսին, Պլատոնին և Թեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոս Հովսեփին՝ Թեոդորոսի եղբոր: Նա ջանաց կապ հաստատել նրանց վանքի դեկավարների հետ, ինչ որ արեց: Բացի այդ, նա ֆրանկների թագավոր Կարուլոսի մոտ դեսպանություն ուղարկեց՝ խաղաղության և իր որդի Թեոփիլակտոսի հետ խնամիանալու համար, իսկ սրբազնագույն պատրիարք Նիկեփորը Հռոմի սրբազնագույն Լևոն պապին⁹⁷⁷ ժողովական թղթեր հղեց: Նախկինում Նիկեփոր կայսրը թույլ չէր տալիս նրան այդ բանն անել: Ինդիկտինի 5-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսի 25-ին, հինգշաբթի օր, ամենախաղաղասեր Միքայել կայսրն իր որդի Թեոփիլակտոսին, ձեռամբ Նիկեփոր պատրիարքի, Մեծ եկեղեցու բեմում կայսր թագադրեց, սուրբ սեղանին ընծայաբերեց թանկագին զարդեր՝ ոսկե, թանկագին քարերով ազուցված սկիհներ, նաև հին՝ ոսկով և ծիրանիով, փայլուն գործված, հրաշալի սրբապատկերներով զարդարված տետրավեններ⁹⁷⁸: Իսկ պատրիարքին նվիրեց 25 լիտր ոսկի, սրբազան կղերին՝ 100 լիտր, դրանով ճոխացրեց սուրբ տոնն⁹⁷⁹ ու որդու հռչակումը: Ամենաբարեպաշտ կայսրը աստվածային մեծ ջերմեռանդությամբ ու սրբազնագույն պատրիարքի և ուրիշ բարեպաշտների խորհրդով⁹⁸⁰ մղված, այժմ պավլիկյան կոչվող մանիքեցիներին, Փոյուզիայում և Լիկաոնիայում ապրող աթինզաններին մահապատիժ սահմանեց, բայց չարամիտ խորհրդականների միջամտությամբ, թե իբր նրանք կզղջան, իր որոշումն իրականացնելուց

ետ կանգնեց, թեպետև այդ մոլորությամբ գերված մարդկանց համար անհնարին բան է ապաշխարելը: Խորհրդականները տգիտորեն քարոզում էին, թե հոգևորականի համար անթույլատրելի է մահապատիժ առաջարկել ամբարիշտների համար, այդ հարցում նրանք իբր ամեն տեսակետից ոտնահարած են լինում սուրբ գիրքը: Բայց չէ՞ որ ծայրագույն առաքյալ Պետրոսը մի ստի համար սպանեց Անանիային ու Սապփիրային⁹⁸¹, չէ՞ որ մեծ Պավլոսն աղաղակում է, թե «նման արարքներ զործողները մահվան են արժանի»⁹⁸², և այն էլ լոկ մարմնական մեղքի համար, էլ ինչպե՞ս հակադիր են սուրբ գրոց նրանք, ովքեր սրով փրկում են հոգեկան ու մարմնական ամենայն աղտեղությամբ լի, դիվապաշտ մարդկանց: Հակառակ բոլորին բարեպաշտ Միքայել կայսրն այնուամենայնիվ նրանցից շատերին կոտորեց⁹⁸³: Ստացած ծանր վերքից Ստավրակիոսի մեջքը թարախակալեց, սաստիկ գարշահոտության պատճառով ոչ ոք չէր կարողանում նրան մոտենալ: Ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա հունվար ամսի 11-ին նա վախճանվեց, իբրև թե թագավորելով 2 ամիս ու 6 օր: Մայիս ամսի 14-ին, շաբաթվա 6-րդ օրը արևի մեծ խավարում եղավ, որ երեքուկես ժամ տևեց, ժամը 8-ից մինչև ժամը 11-ը: Հունիս ամսի 7-ին Միքայելը բուլղարների դեմ արշավեց: Պրոկոպիան ուղեկցեց նրան մինչև Յուրուլու⁹⁸⁴: Բուլղարների առաջնորդ Կրումը պաշարմամբ գրավեց Դեբելտոսը⁹⁸⁵, որի [բնակչությունն] իր եպիսկոպոսի հետ միասին նրա կողմն անցան, նրանց նա վերաբնակեցրեց: Կայսեր խորհրդականների բազում շարամտության պատճառով [ղորքերը], հատկապես Օպսիկիոնի և Թրակեսիոնի, որոշեցին խռովության և անկարգությունների դիմել: Միքայելը նվերներով ու հորդորներով հանգրստացրեց ու հանդարտեցրեց նրանց: Բուլղարները, իմանալով զորքերի խռովության, նրանց պատերազմից վախենալու, տաքսատիոնին⁹⁸⁶ չհնազանդվելու մասին, է՛լ ավելի ընդարձակեցին իրենց տիրապետությունը Թրակիայի և Մակեդոնիայի վրա: Այն ժամանակ էր, որ քրիստոնյաները Անքիալոսն ու Բերիան թողեցին ու փախան, երբ իրենց ոչ ոք չէր հալածում, ապա և Նիկեան⁹⁸⁷ ու Պրոբատոն բերդը և մի քանի այլ ամրություններ, նմանապես Ֆիլիպպուպոլիսն ու Ֆիլիպպեն⁹⁸⁸: Ստրիմոնում հաստատված վերաբնակներն առիթից օգտվելով փախան, վերադարձան իրենց տեղերը: Այդ բոլորը Նիկեփորի խելացնորությունը խարազանող աստծո ցասումն էր, որի պատճառով իր երևակայական հաջողությունները, որոնցով նա պարծենում էր, արագորեն փուլ եկան: Մի կողմ թողած շատերի շարափառությունը, պավլիկյանների, աթինգանների, պատկերամարտների և տետրագիտների⁹⁸⁹ վխտացող աղանդ-

ները, (էլ շեմ խոսում շնության ու պոռնկության, զազրագործության ու երդմնազանցության, եղբայրադավության ու ազահության. և այլ անօրինությունների մասին), [անհավատները] սուրբ ու նվիրակա՛ն պատկերների և վանական սքեմի դեմ էին հանդես գալիս, երանի տալով աստծուն խորշելի երիցս թշվառական Կոստանդին⁹⁹⁰, որպես բուլղարներին հաղթողի, մի բան, որ թշվառ ամբարիշտները համարում էին Կոստանդինի բարեպաշտ լինելու ապացույց: Նրանք պատրաստվում էին հարձակվել մայրաքաղաքի վրա, տիեզերական ժողովով տապալելու ուղղափառ հավատքը, ցանկանում, հոգով կույրերը, կույրերին գահ բարձրացնել, ապրել առանց աստծո: Նրանք վճռեցին գիշերով Պանորմոս կղզում⁹⁹¹ բանտարկված աստվածամարտ Կոստանդինի որդիներին ազատել և բանակ բերել: Բայց Տերը նշավակեց նրանց, ի պաշտպանություն ուղղափառության ոտքի հանելով ամենաբարեպաշտ Միքայելին: Նա անկեղծորեն հավատքի մասին պետք եղածն ասելով զինվորներին, մայրաքաղաք վերադարձավ: Նա խոհեմորեն խռովարարներից շատերին թեթև պատիժներով ահաբեկեց, իսկ Կոստանդինի կույր որդիներին Աֆուսիա⁹⁹² աքսորեց: Կախարդ Նիկոլայոս Հեռսակիոնիտի ընկեր մի սուտանուն անապատականի, որ մեծ եռանդ ցուցաբերելով քննել էր ու անպատվել ամենասուրբ աստվածածնի պատկերը, լեզուն կտրեց, և հոգով մեռյալը, այժմ նաև մարմնական մահվան արժանացավ: Սրա համախոհ Նիկոլայոսը, որ ապաշխարելու խոսք էր տվել, բոլորի ներկայությամբ ծանակեց և ստիպեց խոստովանել իր մեղքերը, որից հետո վանք ուղարկեց, որպեսզի նա հսկողության տակ լինի: Մագնավրայում նա ղորքի հետ հանդիպում ունեցավ և բացահայտեց իր աստվածահաճո ու բարեպաշտ դավանանքը: Նա բռնագրավեց աթինգանների ունեցվածքը և Անատոլիկոն [բանակաթեմի] զորավար Լևոնի⁹⁹³ միջոցով նրանց աքսորեց: Ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա օգոստոս ամսին Թեբիթը⁹⁹⁴ քրիստոնյաների դեմ արշավեց: Նրան մարտ տվեց ու հաղթեց Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Լևոնը, որ երկու հազար հոգու սրի քաշեց, ձեռք բերեց ձիեր ու զենք: Ահարոնի ավադ որդի Մոհամմեդը, որի ձեռքում էր գտնվում ազգի իշխանությունը, ներքին Պարսկաստանում բախվեց իր եղբոր՝ Աբդալայի հետ, տանուլ տվեց և փախչելով Բաղդադ, տիրեց քաղաքին: Դամասկոսը գրավեց մի այլ բռնակալ, իսկ [ուրիշ] երկուսը՝ Եգիպտոսն ու Աֆրիկան բաժանեցին: Պաղեստինին էլ մի ուրիշը ավազակաբար տիրեց:

ՄԻՔԱՅԵԼ I

[A. M. 6305]

[Աշխարհի արարչագործության] 6305 թ.

[Քրիստոսի մարդեղության] 805 թ.

[Հոռմայեցիների Միթայել կայսեր] 2-րդ տարին

[Հոռմի Լեոն պապի] 17-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկիոսի պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարի բուլղարների առաջնորդ Կրումը դեսպան Դարգամիրի միջոցով դարձյալ դիմեց Միթայել կայսեր խաղաղության հարցով, ջանալով [վերականգնել] Թեոդոսիոս Ադրամիտինոսի և պատրիարք Գերմանոսի կողմից այն ժամանակվա Բուլղարիայի տեր Կորմեսիոսի հետ կնքված հաշտության պայմանագիրը⁹⁹⁵, որի համաձայն սահմանն ըսկըսվում էր Թրակիայի Մելեոնեից⁹⁹⁶, [կայսրությունը Բուլղարիային] վճարում էր 30 լիտր ոսկու արժողությամբ հանդերձներ և կարմիր կաշիներ, նախատեսում երկու կողմի փախստականների փոխադարձ վերադարձում, նույնիսկ եթե նրանք դավադրություն են նյութել պետության դեմ, պահանջվում էր, որ երկու երկրներում էլ առևտուր անող վաճառականները ունենան սիգիլլիոններով ու կնիքներով հաստատված փաստաթղթեր, հակառակ դեպքում նրանց ունեցվածքը գրավել ու պետականացնել: Կրումը կայսեր սպառնալիքներ էլ դրեց, որ «եթե չշտապես հաշտություն կնքել, մեղքը վզիդ, ես կհարձակվեմ Մեսեմբրիայի վրա»: Կայսրը, ծանոթանալով պայմաններին, վատ խորհրդականների դրդամբ մերժեց հաշտությունը: Խորհրդականները կեղծ բարեպաշտությամբ, բայց իրականում տգիտությամբ, ի վնաս պետության, ասում էին, թե չպետք է փախստականներին վերադարձնել, իրենց ասածը հաստատում էին ավետարանում գրի առնված Տիրոջ խոսքերով: Թե «Որ գայ առ իս՝ ոչ հանից արտաքս»⁹⁹⁷, Հոկտեմբեր ամսի կեսերին Կրումը արշավեց Մեսեմբրիայի վրա, բաբաններով ու քաղաքավեր մեքենաներով, որոնց պատրաստելու եղանակն իմանալու պատճառը քրիստոնեությունը վերացնող Նիկեիոսն եղավ: Նա քրիստոնեությունն ընդունած մեխանիկայի մեջ շատ հմուտ մի արաբի էր ղինվորադրել և հաստատել Ադրիանուպոլսում, բայց նրան ոչ մի արժանի հատուցում կամ բարերարություն չէր կատարել, ընդհակառակը, նրա ռոճիկն էր կրճատել, և երբ նա բողոքել էր՝ սաստիկ գանահարել: Դրա վրա նա դադաղած բուլղարների մոտ փախավ և նրանց սովորեցրեց բաբան կառուցելու արվեստը: Կրումը պաշարեց և պաշտպանների մեծ տխմարության պատճառով ամբողջ ամսվա ընթացքում չհանդիպելով որևէ

դիմադրության, առավ ան: Կայսրը նոյեմբեր ամսի 1-ին ստիպված իր մոտ հրավիրեց պատրիարքին՝ խաղաղության շուրջ խորհրդակցելու: Ներկա էին նաև Նիկիայի, Կյուղիկոսի մետրոպոլիտները, ինչպես և խորհրդականները՝ Ստուդիոսի վանահայր Թեոդորոսի հետ: Պատրիարքը, մետրոպոլիտներն ու կայսրը կողմնակից էին հաշտության, բայց վատ խորհրդականները, Ստուդիոսի վանահայր Թեոդորոսի հետ դեմ էին դրան: Նրանք պնդում էին, թե «չպետք է հաշտություն կնքել աստվածային պատգամի վերացման գնով, չէ՞ որ Տերն ասաց. «Որ դայ առ իս՝ ոչ հանից արտաքս»: Նրանք չդիտեին ոչ իրենց ասածը, ոչ էլ թե իրենց պնդումներն ինչին են վերաբերում: Նախ և առաջ նրանցից և ոչ ոք մեր կողմը չի անցնում, իսկ իրենց արքունիքում եղած մեր մարդկանց մենք ենք, որ մատնեցինք: Եթե [բուլղարների] հետ մենք խաղաղության մեջ ապրեինք, ապա կփրկեինք նրանց: Երկրորդ, թեկուզև մի քանի հոգի էլ անցել են մեր կողմը, մենք պետք էր ավելի շուտ շատերի ու հայրենակիցների փրկության մասին մտածենք, քան թե անորոշ ու վերացական բաներով օրորվենք: Աստծուն ավելի հաճելի է շատերի փրկությունը, քան թե քչերի, փոքր օղուտի համար մեծ վնաս կրելը ամենամեծ տխմարությունն է: «Իսկ եթե ոք իւրոց և մանաւանդ ընտանեաց խնամ ոչ տանիցի, ի հաւատոցն ուրացեալ է և չար ևս քան զանհաւատսն է»¹⁰⁸ ասում է Պողոս առաքյալը, էլ ո՞ր մնաց ասույթը, թե «Ես խաղաղարար էի խաղաղությունն ատեցողների հետ»⁹⁹: Բայց դուցե նրանք Պողոսից ու Դավթից էլ ավելի իմաստուն են: Այժմ ո՞վ է երիցս երանելի Գերմանոսից ավելի իմաստուն: Գուցե ավերիչ մտայնությամբ խաղաղության դործը տապալող չար խորհրդականները: Ինչպես ասվեց, այդ բանը տեղի ունեցավ նոյեմբեր ամսի 1-ին, իսկ նույն ամսի 4-ին դիսավոր աստղ երևաց, երկու, իրար միացած մահիկների ձևով, որոնք այնուհետև բաժանվեցին իրարից և տարբեր ձևեր ընդունեցին, մինչև իսկ անգլուխ մարդու: Հաջորդ օրը տե՛ղ հասավ Մեսեմբրիայի առման մասին ողբալի լուրը: Իոլորին երկյուղ պատեց՝ ավելի մեծ փորձանքներ ակնկալելով: Թշնամիները Մեսեմբրիան գտնելով մարդկանց ապրելու համար անհրաժեշտ բոլոր պարադաներով լի, Դեբելտոսի հետ տիրացան նրան: Նրանք քաղաքում գտան պղնձե 36 սիֆոն¹⁰⁰, նրանցով արձակվող բաղում հեղուկ կրակ, շատ ոսկի և արծաթ: Նույն տարին Պաղեստինի ու Ասորիքի բաղմաթիվ քրիստոնյաներ, վտնականներ ու աշխարհականներ, արաբների սաստիկ հալածանքներից խուսափելով, փախան ու ապաստանեցին Կիպրոսում: Ասորիքում, Եգիպտոսում և Աֆրիկայում, արաբների հա-

մայն տիրապետութեան մեջ համընդհանուր անիշխանութիւնն էր տիրում, գյուղերում ու քաղաքներում նրանց աստվածակործան ժողովրդի կողմից սպանութիւններ, հափշտակութիւններ, շնութիւններ, դադրագործութիւններ, ամեն տեսակի աստվածատյաց արարքներ էին կատարվում: Պղծվեցին մեր աստծո սուրբ քաղաքի¹⁰⁰¹ նվիրական վայրերը՝ սուրբ հարութեան, կառափելու վայրը¹⁰⁰² և այլն, ավերակ դարձան սուրբ խարիտոնի և սուրբ Սաբայի անապատում գտնվող հոշակավոր լավրաները, մնացած վանքերն ու եկեղեցիները, [քրիստոնյաների] մի մասը նահատակվեց, մյուսը՝ Կիպրոս գնաց, այնտեղից էլ Բյուզանդիոն: Բարեպաշտ Միքայել կայսրը և սրբադնադույն Նիկեփոր պատրիարքը սիրալիր հյուրընկալութիւն ցույց տվեցին, քաղաք եկածներին մի երևելի վանք նվիրեցին, իսկ Կիպրոս մնացած վանականներին ու աշխարհականներին մեկ տաղանդ ոսկի ուղարկեցին և ամեն օժանդակութիւն ցուցաբերեցին: Թեև Միքայելը բոլորի հանդեպ բարյացակամ էր ու սիրելի, պետական ղործերում անընդունակ էր, նրան իրենց ափի մեջ էին առել Թեոկտիստոս մադիստրոսը և մնացած իշխանավորները: Փետրվար ամսին Բուղարիայից փախած երկու քրիստոնյաներ կայսեր հայտնեցին, թե Կրումր որոշել է հանկարծակի Թրակիայում գտնվող [գորքերի] վրա հարձակվել: Կայսրը ամսի 15-ին քաղաքից դուրս եկավ, իսկ Կրումր աստծո նախախնամութեամբ մեծ զոհեր տալով ձեռնունայն վերադարձավ: Կայսրը, հասնելով Ադրիանուպոլիս և կարդավորելով քաղաքի ղործերը, բերկրալից վերադարձավ: Նա բարձրացավ սուրբ Տարասիոս պատրիարքի վանքը և ավգուստա Պրոկոպիայի հետ նրա հոգեհանգիստը կատարեց, նրա սուրբ դամբարանը 95 լիտր¹⁰⁰³ արծողութեամբ արծաթե տախտակով¹⁰⁰⁴ փառավորեց: Մեսեմբրիայի անկումից հետո կայսրը Կրումի հետ հաշտութիւն կնքելու հույսը կըտրած, բոլոր բանակաթեմերից ղորք հավաքելով, հրամայեց գարունը շրջացված Թրակիա անցնել, մի բան, որից բոլորը դժգոհեցին, հատկապես կապադովկացիք ու արմենիականները: Մայիս ամսին կայսրը տագմաներով դուրս եկավ, ավգուստա Պրոկոպիան նրան դարձյալ ուղեկցեց՝ մինչև Հերակլիայի մոտ գտնվող Ակվեդուկը: Զորքերը դրանից դժգոհ, սկսեցին վատաբանել ու ծանակել Միքայելին: Մայիս ամսի 4-ին Յլի համաստեղութեան 12-րդ մասում, երբ արեգակը ծագում էր ժամադետում, խավարում եղավ, ամբոխներին մեծ սարսափ համակեց: Իսկ կայսրը զորավարներով ու զինվորներով շրջում էր Թրակիայով մեկ, ո՛չ Մեսեմբրիայի դեմ էր գնում, ո՛չ էլ թշնամիներին վնասելու որևէ անհրաժեշտ քայլի դիմում: Նա սոսկ ականջ էր կախում պատե-

րազմի փորձ շունեցող իր խորհրդականների դատարկ խոսքերին, թե թշնամին չի հանդգնի հարձակվել սեփական երկրում գտնվող կայսեր վրա: Պարենի պակաս զգացող և հարձակումներով ու հափշտակությամբ պարապող ազգակից զինվորները տեղացիների համար ավելի մեծ փորձանք էին, քան բարբարոսների արշավանքները: Հունիս ամսի սկիզբներին բուլղարների առաջնորդ Կրումը, ենթադրելով, որ քրիստոնյաները շատ շատ են, իր զորքերով ոտքի ելավ: Նա բանակեց Վերսինիկիայում, կայսերական զորքից 30 մղոն հեռավորության վրա: Անատոլիկոնի զորավար Լևոն պատրիկը, Մակեդոնիայի զորավար Հովհաննես պատրիկը՝ մականունը Ապլակես, նրանց դեմ կռվի դուրս գալու մեծ եռանդ հանդես բերեցին, բայց չարամիտ խորհրդականների դրդմամբ կայսրը թույլ շտվեց: Իսկ [Կոստանդնուպոլսում] այն պահին, երբ քաղաքի բնակչությունը պատրիարքի գլխավորությամբ սուրբ Առաքելոց եկեղեցում պատարագ էր մատուցում, ամբոխի խռնված լինելու պատճառով աչքից հեռու մնացած աստվածատյաց Կոստանդին¹⁰⁰⁵ հերձվածի կողմնակիցներից ամբարիշտ ոմանք ջարդում են կայսերական գերեզմանատան դարբասը և ինչ-որ դղրդյուն անելով, բացում այն, իբրև թե աստվածային հրաշքով: Մտնելով ներս, նրանք այդ ստահակի դամբանի վրա ծնկաչոք կռչում են հասնի օգնության, նրան, և ոչ աստծուն, ասելով. «Ելի՛ր, փրկի՛ր կործանվող պետությունը»: Նրանք լուր տարածեցին, որ նա, դեերի հետ տարտարոսում բնակվողը, իբր ձի հեծած վեր է կացել և գնում է բուլղարների դեմ պատերազմի¹⁰⁰⁶: Քաղաքի էպարքոսը ձերբակալեց նրանց, նրանք սկզբում ստախոսեցին, թե իբր գերեզմանատան դարբասը աստվածուստ, ինքնաբերաբար բացվեց, բայց երբ կանգնեցին էպարքոսի ատյանի առջև վկայություն տալու, պատուհասվելու վախի տակ հայտնեցին դարբասը ջարդելու մասին: էպարքոսը նրանց ըստ արժանվույն բրածեծ անելուց հետո, քաղաքով մեկ ծանակեց, պարտագրելով բարձրաձայն ասել իրենց պատժվելու պատճառը: Ամենայն չարյաց գտիչ սատանան զինվորներին այնպես էր դայեկել, որ նրանք փորձության պատճառը ոչ թե իրենց մեղքերը համարեն, այլ ուղղափառ ու հայրենավանդ դավանանքը, վանականների սուրբ սքեմը, աստվածային իմաստասիրության ուսուցանումը: Հայհոյիչներից շատերը անունով էին քրիստոնյա, իրականում նրանք պավլիկյաններ էին, որոնք ի վիճակի չլինելով իրենց պիղծ հայացքները հրապարակ հանել, նման քայլերի էին դիմում՝ տխմարներին խաբելու համար: Նրանք երանի էին տալիս հրեամիտ Կոստանդինին, համարելով մարզարե և հաղթող, ընդունում նրա շարափառությունը՝ ի տապալումն

մեր Տիրոջ Հիսուսի Քրիստոսի մարմնացյալ տնօրինության: Հունիս ամսի 22-ին հռոմայեցիներն ու բուլղարները Ադրիանուպոլսից ոչ հեռու բախվում են միմյանց: Քրիստոնյաները ռազմավարական կոպիտ սխալ թույլ տալու պատճառով թշնամիներն այնքան գերազանցեցին, որ հռոմայեցիները դեռ առաջին ընդհարման շմասնակցած, գլխովին փախուստի դիմեցին, այն աստիճան, որ Կրումն ապշահար կարծեց, թե կատարվածը ռազմագիտական խորամանկություն է և միառժամանակ թույլ չէր տալիս իր զինվորներին փախստականներին հետապնդել: Բայց երբ տեսավ, որ նրանք սանձակոտոր փախուստի են դիմում, հետապնդեց և մեծաթիվ զորք կոտորեց: Բուլղարները ձեռք գցեցին նաև հռոմայեցիների տուլգոնը: Կայսրը, փախչելով քաղաք, անիծելով զինվորներին ու նրանց հրամանատարներին, երգվեց հրաժարվել գահից: Նա դիմեց Անատոլիկոնի զորավար Լևոն պատրիկին, որին համարում էր բարեպաշտ, քաջ և կայսերական իշխանությանը տիրելու միանգամայն արժանի մարդ: Երբ Լևոնը կտրականապես հրաժարվեց, կայսրը նրան հանձնելով բանակաթեմային զորքերի հրամանատարությունը, հունիս ամսի 24-ին եկավ մայրաքաղաք, որոշած լինելով հրաժարվել իշխանությունից և մի ուրիշին կայսր հռչակել, մի բան, որին դեմ էին դուրս գալիս իր կիներն ու իշխանության մոտիկ կանգնած մարդիկ: Սըրբազնագույն Նիկեփոր պատրիարքը այնպիսի ելք էր որոնում, որպեսզի ով էլ գահ բարձրանար, Միքայելի և նրա երեխաների կյանքին վտանգ չսպառնար: Զորավարներն ու զորքերը, իմանալով, որ կայսրը քաղաք է փախել, նրա թագավորելուց հույսը կտրած, խորհուրդ արեցին ու Անատոլիկոնի զորավար Լևոն պատրիկին դիմեցին, խնդրելով սատար կանգնի ժողովրդին և պաշտպան՝ քրիստոնյաների պետության: Սկզբում նա կտրականապես մերժեց, գիտակցելով բեռի ծանրությունը, նաև աչքի առաջ ունենալով բարբարոսների հարձակումների անտանելիությունը. բացի այդ, նա չէր ուզում խախտած լինել կայսրերի հանդեպ ունեցած իր հավատարմությունն ու աննենգությունը: Բայց երբ տեսավ, որ թըշնամին սլանում է դեպի քաղաք, Նիկեփոր պատրիարքին իր ուղղափառությունը հաստատող գրավոր վկայություն ներկայացնելով, խնդրեց նրա օրհնությունն ու համաձայնությունը՝ իշխանությունն ստանալու համար: Հասնելով քաղաքի առջև գտնվող տրիբունալին, նա զորավարների ու զորքերի կողմից հռոմայեցիների օրինական կայսր հռչակվեց: Կեսօրին հարսիոսի դռնից նա ոտք դրեց Կոստանդնուպոլիս, ապա մուտք գործեց պալատ: Միքայելը, լսելով նրա կայսր հռչակվելու մասին, Պրոկոպիայի և իրենց երեխաների հետ շտապեց Փարոսի աղոթա-

րանը: Խուզելով իրենց մազերը, նրանք վանականի սքեմ հագան՝ ինդիկտիոնի 6-րդ տարվա հուլիս ամսի 11-ին, երկուշաբթի օր: Հաջորդ օրը Լևոնը Մեծ եկեղեցու բեմում նիկեփոր պատրիարքի կողմից թագագրվելուց հետո, հրաման տվեց օր ու գիշեր հսկողության մեջ պահել քաղաքի պարիսպները, իսկ ինքն անձամբ շրջում էր քաղաքով մեկ, բոլորին ոտքի հանում, հուսադրում, ասելով, որ աստված ամենաանբիծ աստվածածնի և բոլոր սրբերի միջնորդությամբ, շուտով հրաշք է գործելու, հակառակ մեր բազում մեղքերի ամենևին չի թողնելու ծաղր ու ծանակ լինենք: Իսկ այն նոր Սենեքերիմ¹⁰⁰⁷ Կրումր, տարած հաղթանակից փրված, թողնելով եղբոր սեփական զորքով պաշարելու Ադրիանուպոլիսը, ինքը Լևոնի ինքնակալության 6-րդ օրը հետևակազորով ու հեծելազորով մայրաքաղաքի վրա շարժվեց: Նա պարիսպների առաջով շրջում էր Վլախեսոնայից մինչև Ոսկե դուռը, ցուցադրելով իր ուժը: Ոսկե դռան ծովահայաց մարգագետնում նա պիղծ ու դիվային զոհաբերություններ կատարեց, կայսրից պահանջեց իր նիզակը խրի Ոսկե դռան վրա, բայց մերժում ստանալով, իր վրանը վերադարձավ: Նա ապշեց քաղաքի պարիսպների վեհության, կայսեր զորքի կարգապահության վրա, և համոզվելով, որ պաշարմամբ հաջողության չի հասնի, որոշեց հաշտություն կնքել և փորձեց բանակցությունների դիմել: Կայսրը հարմար առիթից օգտվելով, ուզեց նրա դեմ որոգայթ լարել, բայց մեր բազում մեղքերի, ինչպես և իր սպասավորների ապիկարության պատճառով չկարողացավ այդ հաղթանշանը ձեռք գցել: Ծիշտ է, Կրումին հարված հասցրին, բայց ոչ մահացու, որի վրա ոճրագործը գազազած, սուրբ Մամաս ասպատակիչ հրոշակներ ուղարկեց, կրակի տվեց այնտեղի ապարանքը, սայլերի վրա բարձեց ձիարշավարանի պղնձե առյուծը, հիդրիոնի արջն ու վիշապը, ընտիր մարմարիոններ ու հեռացավ, [ճանապարհին] պաշարմամբ գրավելով Ադրիանուպոլիսը:

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Ագրոսի վանքի մասին տե՛ս Առաջաբանում, էջ VII:
2. Հոռմայեցիների կայսր Դիոկլետիանոս (284—305):
3. Միքայել I Ռանգարե (811—813):
4. Թեոփանեսի օգտագործած ժամանակագրության (խրոնոլոգիայի) մասին տե՛ս Առաջաբանում, էջ XII—XIII:
5. Կեորգիոս Սինկելլոսը, VIII դ. վերջի և IX դ. սկզբի բյուզանդական մատենագիր: Իրել է «Ժամանակագրություն» աշխարհի արարչագործությունից մինչև Դիոկլետիանոս կայսրը (284): Նրա երկը պահպանվել է: Տե՛ս *Georgius Syncellus et Nicephorus CP. Ex recensione Guilielmi Dindorfii*, vol. I—II, Bonnae, 1829.
6. Տարասիոս պատրիարք Կոստանդնուպոլսի (784—806):
7. «Սինկելլոս» բառացի նշանակում է «խցակից», նույն խցում ապրող: Նա պատրիարքից հետո եկեղեցական առաջին անձնավորությունն էր: Նրա հիմնական պարտականությունն էր պատրիարքի և կայսեր միջև կապ պահպանելը:
8. Թեոփանեսի Առաջարանի մասին հատուկ տե՛ս Կարծիք, К проблеме, էջ 206 և հտ.:
9. Փոկաս կայսր (602—610): Ծագումով կապագոգովացի էր:
10. Խոսրով II Ապրվեզ (590—628):
11. Կիրիակոս պատրիարք (595—606):
12. Իսահակ (կամ Հեսիքիոս) պատրիարք (601—609):
13. Ծվլոգիոս պատրիարք (581—608):
14. Անաստասիոս Բ պատրիարք (599—609):
15. Ինգիլտինի՝ 15-ամյա շրջանի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միլանաձին», էջ 230:
16. Այսինքն՝ Թեոփանեսի «Ժամանակագրություն» մեր շրջագրված մասում:
17. Մավրիկիոս (հայկական աղբյուրներում՝ Մորիկ, Մուրիկ) կայսրը (582—602), որին որոշ հեղինակներ (Կ. Տեր Սաֆակյան, Հայ կայսեր Բյուզանդիոնի, հտ. Ա, էջ 28—128, Adontz, Les legendes, p. 123—133: Grégoire, Maurice le Marcioniste, p. 395—396: Grousset, Histoire, p. 247) համարում են հայագգի: Հայկական աղբյուրներից Մավրիկիոսի ծագումով հայ լինելու ավանդությունները հիշատակում են Կեղծ Շապուհ Բագրատունին (*Πεσδο-Ιωαννης Βαγρατιουα*, стр. 47—49), որը նրան անեցի է համարում, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը (էջ 141), որի համաձայն նա օշականցի էր, և Կիրակոս Գանձակեցին («Պատմութիւն հայոց», էջ 46), որի ասելով կայսրն էր «Ի Հայոց, յՕշական գեղջէ, և այլք՝ թէ ի Տարոնոյ», մի այլ տեղում՝ «Կէսք ասեն զնա յԱրփսուս գեղջէ Կապադովկացւոց» (էջ 50): Ինչպես տեսնում ենք, միայն Գանձակեցին է ճիշտ նշում նրա ծննդավայրը՝ Կապադովկիայի Արաբիսոս քաղաքը (աղբյուր ունենալով Միքայել Ասորու «Ժամանակագրությունը»): Այս ավանդությունները ուշ շրջանից են գալիս:

Ժամանակագրական տեսակետից ամենամոտիկ Սերբոսը ոչ մի խոսք չի ասում Մավրիկիոսի հայկական ծագման մասին: Ժամանակակից ասորի պատմիչ Հովհան Եփեսացին, Քեոփիլակտոս Սիմոկատտան նույնպես զաղափար չունեն Մավրիկիոսի հայկական ծագման մասին: Մավրիկիոսին անձնապես ծանոթ եվագրիոսը (*Evagrii Historia*, col. 2832) նրան համարում է հոռոմայեցի, ծննդավայր նշելով Կապադովկիայի Արարիսոս քաղաքը, իսկ լատին պատմիչ Պողոս Սարկավազը՝ հույն, առաջին հույն կայսրը բյուզանդական գահի վրա (*Pauli Diaconi Historia*, p. 100): Այսպիսով Մավրիկիոսին ժամանակակից և ոչ մի պատմիչ նրան հայ չի համարում: Այդ վարկածը հանդես է գալիս ավելի ուշ՝ IX դ. բյուզանդական պատմիչ Գեորգ Վանականը նրան հայ է համարում (*Georgii Monachi Chronicon*, t. II, p. 656, 662): Նույն բանն է ասում նաև XIII դ. հեղինակ Յոհիլը (*Μετὰ Τιβερίον ἐβασίλευσε Μαυρικίος, Ἀρμενίος: Ioellis Chronographia*, p. 45):

Նշենք այստեղ, որ Մավրիկիոսի ընտանիքի բազմաթիվ անդամներից և ոչ մեկը չէր կրում հայկական անուն: Այսպիսով միակ հավանականը Պ. Իուրբերի տված բացատրությունն է: Արարիսոս քաղաքը գտնվում էր Կապադովկիայում, որն աշխարհագրական առումով Հայաստան էր կոչվում: Հիերոկլեսի Սինեկդեմոսում (IX դ.) ցույց է տրված, որ Երկրորդ Հայքում են գտնվում հետևյալ քաղաքները. Մելիտինե, Արկա, Արաբիսոս, Կուկուսոս, Կոմանա և Արիարաթիա: (*Hieroclis Synecdemus*, p. 38: Հմմտ. Նեղոսի Դոքսագատոի Կարգագրություն, էջ 30: Տե՛ս նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 69. «Իսկ Կապադովկիայի, յորում մայրաքաղաքն է Կեսարիա՝ և Երկրորդ Հայք նախ անուանիր»): Աղբյուրներում սովորական բան է, երբ մի երկրի վարչական-աշխարհագրական անունը տարածվում է նաև այդ տարածքի վրա բնակվող բնակչության վրա: Մավրիկիոսը, ամենայն հավանականությամբ, ծագումով հոռոմայեցի էր, բայց ծնվել էր Կապադովկիայում հաստատված և հունախոս դարձած ընտանիքում (*Goubert, Maurice. Նույնի. Byzance*, t. I):

18. Տրիբունալիոնի Կամպոսը (*Campus tribunalis*), այսինքն զորքերի հավաքատեղի: Գտնվում էր Հեբդոմոնում, ժամանակակից Բաբրբոյոյի (հնում՝ Մաբրիբոյ) արևելքում: Կայսրերի հռչակման վայրն էր (*Janin, Const. byz.*, p. 412): Հետաքրքրական է նշել, որ Մավրիկիոսը, թեև իր իշխանության օրոք ատելի էր և՛ «ուղղափառների», և՛ միարնականների շրջանում, իր նահատակությունից հետո «ուղղափառ» և հակոբիկ եկեղեցիների կողմից սրբացվեց (հիշատակը նշվում է նոյեմբերի 28-ին: (Στρωτος, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 44, 133): Մավրիկիոսն ուներ ինն երեխա՝ վեց տղա և երեք աղջիկ: Նրանց անուններն էին՝ Թեոդոսիոս, Տիրեբրիոս, Պետրոս, Պավղոս, Հուստինոս, Հուստինիանոս, Անաստասիա, Քեոկտիստե և Կլեոպատոս (*Chronicon Paschale*, vol. I, p. 693): Մահապատժի ենթարկվեցին Տիրեբրիոսը, Պետրոսը, Հուստինոսը և Հուստինիանոսը (նույն տեղում, էջ 694):

19. Քեոփանեսը և՛ բյուզանդական կայսեր, և՛ պարսից արքային կոչում է թասիլեւս — թագավոր: Ելնելով հայկական ավանդությունից, մենք սկայսր» ենք կոչելու բյուզանդական թասիլեւս-ին, իսկ պարսից թագավորին՝ արքա: Նշենք, որ բյուզանդական վեհապետները պաշտոնապես թասիլեւս տիտղոսը ստացան 629 թ.: Տե՛ս *Ostrogorsky, Autokrator*, S. 98—99 (apud *DAI*, II, p. 9):

20. Այդ մասին գիտե և Սերբոսը. «Եւ էր որդի մի կայսերն Մաւրկայ, անուն նորա Թէոդոս: Լուր համբաւոյն ելեալ տարածանէր ընդ ամենայն երկիր, եթէ ղերծաւ Թէոդոս և գնաց առ թագաւորն Պարսից» (*Սերբոս*, էջ 106): Երբ Փոկասի դեմ ապրս-

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- տամբեց նշանավոր զորավար ներսեսը, ապա նա պարսից արքա Խոսրովի մոտ մի երիտասարդ ուղարկեց՝ «զարդարեալ թագաւորական հանդերձիւ...» ասելով. «Դա է որդի թագաւորին Մաւրկայ, Թէոդոս, և արասցես ի վերայ դորա ողորմութիւն», որպէս և հայր դորա ի վերայ քոյ» (նույն տեղում էջ 107)։ Խոսրովը հիշյալ անձնավորութիւնն օգտագործեց հետագայում։ Նա Հերակլիոսի թագավորութեան սկզբում, դիմելով բյուզանդական կայսեր ասաց. «Ես զԹէոդոս զորդին Մաւրկայ նստուցի թագաւոր» (Սեբեոս, էջ 113)։ Երբ 608 թ. պարսիկները պաշարեցին Կարինը, հիշյալ Թեոդոսը դիմելով քաղաքի բնակիչներին, ասաց. «Ես եմ... թագաւորն ձեր», որի վրա Կարին բնակիչները նրա առջև բացեցին քաղաքի դռները (Սեբեոս, էջ 111)։
21. Բյուզանդական կայսրերը պաշտոնապես իրենց կոչեցին «Հռոմայեցիների թագավոր» (βασιλεὺς Ῥωμαίων), իսկ պետութեանը՝ «Հռոմայեցիների թագավորութեան» (Ῥωμαίων βασιλεία) 812 թ. ընդգծելու համար բյուզանդական կայսեր գերազանցութիւնը՝ ֆրանկների թագավորի հանդեպ, որի «ֆրանկների թագավոր» (βασιλεὺς τῶν Φράγγων) տիտղոսը Բյուզանդիան ճանաչեց հենց այդ թվականին։ Տե՛ս DAİ, II, p. 9—10։
22. Այլ աղբյուրների համաձայն, այս դեսպանը կոչվում էր Լիլիոս։ Նա էր Մավրիկիոսին և նրա որդիներին ձերբակալողն ու մահապատժի ենթարկողը։
23. Այսինքն՝ Մավրիկիոսի կնոջ։
24. Երրորդ դարից սկսած Ավգուստալիոս (praeiectus Augustalis) էր կոչվում Եգիպտոսի փոխարքան։
25. Զշփոթել Հուստինիանոս I-ի ժամանակ անուն հանած նարսես ներքինու հետ։ Զինվորական ասպարեզ իջավ դեռևս Հուստինոս II-ի ժամանակ։ Տիրերիոս կայսեր օրոք ապագա կայսր Մավրիկիոսի փոխզորավարն էր և դեռ այն ժամանակ աչքի էր ընկել պարսիկների դեմ մղվող պատերազմում։ Հավանաբար Հայաստանում կարևոր պաշտոն էր վարում, քանզի 595 թ. Մավրիկիոսի ժամանակ, զորավար Ֆիլիպպիկոսը նամակ է գրում Հերակլիոսին (ապագա նույնանուն կայսեր հոր) իր զորքերով «զնա Հայաստան, Նարսեսի մոտ» (εἰς Ῥαμενίαν παραγενεσθαι πρὸς Ναρσῆν. Theoph. Chron., I, p. 279)։ Վահրամ Զուբինի ապստամբութեան ճնշմանն էլ (591) նարսեսը, ստրատելատ Հովհաննես Մուստակոնի հետ մեծ դեր է խաղացել։ Նարսեսը 6000 ապստամբների հանձնել է Խոսրով արքային և նրան զահի վրա հաստատելուց հետո ասել է. «Հիշի՛ր, Խոսրով, այս օրը, հռոմայեցիներն են քեզ շնորհել թագավորութիւնը» (նույն տեղում, էջ 267)։
- Նարսես զորավարի ապստամբութեան մասին տե՛ս և Սեբեոսի երկում. «Եւ յԱսորոց կողմանէ ապստամբեալ ներսէս զաւրավար ի Միջագետս Ասորոց, և հանդերձ զաւրու իւրով մտեալ բռնանայ յՈւրհայ քաղաքի» (Սեբեոս, էջ 106)։ Պատմիչը տալիս է բազում կարևոր մանրամասնութիւններ։ Նրա ասելով Խոսրովը՝ «Խարայից գալիս է Եգիպտոս»՝ ընդգծել ներսեսին պաշարած Փոկասի բյուզանդական զորքերի, ջարդում ու փախուստի մատնում նրանց։ Պաշարյալները բացում են քաղաքի դարբասները պարսից արքայի առջև։ Ահա սրանից հետո Խոսրովը երկրորդ անգամ գնում է Դարա, տարի ու կես պաշարում այն և գրավում։ Սակայն այդ միջոցին բյուզանդական մի այլ զորք հարձակվում է Եգիպտոսի վրա, գրավում քաղաքը և ըստ հայ պատմիչի՝ «կալեալ զներսէս սպանին և արին հեղին» (Սեբեոս,

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- է. 107): Թեոփանեսի ասելով նարսեսը փախավ Հիւրապոլիս, ապա խարվելով եկավ Կոստանդնուպոլիս, ուր և մահապատժի ենթարկվեց (տե՛ս և ծանոթ. 39), Ավելորդ չէ նշել, որ ըստ Ղ. Ալիշանի, ներսեսը ծաղումով Կամսարական էր (Ալիշան, Շիրակ, էջ 5):
26. «Մագիստրոս» պատվաստիճանի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միւրանածին» էջ 217: Այստեղ Թեոփանեսը Դոմենցիոլոսին համարում է Փոկասի եղբայր, մի քիչ հետո խոսում է «զարմիկ» Դոմենցիոլոսի մասին: Հավանաբար տարբեր անձնավորութիւններ են:
27. «էքսկուրիտորների կոմես»-ի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միւրանածին» էջ 299—300, 310:
28. Կայսրերը սովորութիւն ունեին նշանավոր դեպքերի առիթով ժողովրդին դրամ բաշխել: Այդ բանը կոչվում էր $\sigma\pi\alpha\tau\epsilon\iota\alpha$, հյուպատոսութիւն, քանզի հին Հռոմում հյուպատոս (կոնսուլ) հռչակվելու առթիւ նրանք ժողովրդին դրամ էին գցում: Այդ սովորութիւնն անցավ Բյուզանդիա և կայսրերը զահ բարձրանալու կամ այլ երևելի մարդիկ տիտղոս ստանալու առթիւ նույն բանն էին անում:
29. Կոստանտինե (Թելլա դե Մաուզելաթ): Հին քաղաք Միչագետքում, Դաբայից 75 կմ արևմուտք: Նրա ավերակ դարձած պարիսպները վերականգնել էր Հուստինիանոս I-ը: Տե՛ս «Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 176—177:
30. Բնագրում՝ $\chi\alpha\lambda\iota\sigma\tau\epsilon\iota$: Խոսքը ավարների ցեղապետի մասին է: Բյուզանդական կառավարութիւնը երկիրն այդ բարբարոսների հարձակումներից զերծ պահելու համար տարեկան որոշակի գումար էր վճարում նրանց: Սերբոսը նրան անվանում է «Մեծն խաբան», «արքայ կողմանցն հիւսիսոյ» (Սերբես, էջ 104):
31. Բնագրում՝ $\pi\acute{\alpha}\chi\tau\alpha$: Բառը շենք թարգմանում, քանզի հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում (տե՛ս Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Ա. Սրբելի, Երևան, 1966, էջ 38): Այն ունի լատինական ծագում (pactum) և նշանակում է պայմանագիր, պայման, կարգադրութիւն, նաև հարկ: Պակտի մասին տե՛ս Բարսիկյան. Հարկերի մասին, էջ 168—173:
32. Սահմանամերձ նշանավոր քաղաք-ամրոց: Գտնվում էր պարսից սահմանամերձ Մծքին քաղաքի դիմաց և կառուցվել էր Անաստասիոս կայսեր կողմից: Բյուզանդիայի համար ստրատեգիական խոշոր նշանակութիւն ունեւ: Պրոկոպիոս Կեսարացու ասելով «եթե որևէ փորձանք պատահի Դարա քաղաքին, որը հռոմեական պետութեան պատվարն է և բացեիքաց կանդնած է թշնամու երկրին դեմ հանդիման, ապա աղետը այդքանով չի վերջանալու, դրա հետ միասին սասանվելու է ամբողջ պետութիւնը»: «Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 167—168:
33. Կոչվում էր նաև Մենքիջ (Մամբիջ): Հնադույն քաղաք Ասորիքի հյուսիսարևելյան՝ Եփրատից մինչև Ամանոս լեռը ձգվող և հնում Կյուրեստիկե կոչվող մասում, Եփրատի աջ ափից ոչ հեռու Անտիոքից Եդեսիա տանող ճանապարհի վրա: Սկզբնական շրջանում կոչվում էր Բամբյուկե, Հիերապոլիս կոչվեց Սելևկոս թագավորի կողմից: III դարում դարձավ հռոմեական Եփրատ պրովինցիայի կենտրոնը և Ասորիքի խոշորագույն քաղաքներից մեկը: Հիերապոլիս ավերակները գտնվում են Հալեպի մոտ, ժամանակակից Մանբիջ գյուղում:
34. Բնագրում՝ Αρζακούν , ասորերեն հարգամ, այժմ՝ Թելլ հարգեմ՝ Մերդինից հարավ-արևմուտք: Զոնգոնս (պրսկ. Zengöl),

36. Կուրապաղատ պատվաստիճանի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանաժին», էջ 214: Սանրամասն՝ Guillard, Le Curopalate, p. 187—229: Այս հոդվածի մասին տե՛ս Բարբիլյան, Հայագիտական նյութեր, էջ 101—102: VII դ. կուրապաղատների մասին (հայկական աղբյուրների տվյալների լայն օգտագործմամբ) և Գիյյանի վերահիշյալ հոդվածում թույլ տված սխալների ուղղմամբ, տե՛ս Σ τ ρ α τ ο ς, Οἱ „Κουροπαλατα“, σελ. 51—56:
37. Կարղարիզանր անուն չէ, այլ տիտղոս (Justl, Iranische Namenbuch, S. 156): Ինքը՝ Թեոփանեսը գրում է, թե «Կարղարիզասն հատուկ անուն չէ, այլ բարձրագույն աստիճան պարսիկների մոտ» (Theoph. Chron., I, p. 253): Ընդունված էր բարձրաստիճան անձնավորության աստիճանը հիշատակել, քան անունը: Ավելի ուշ շրջանում նույն բանը հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում, որտեղ որպես հատուկ անուններ են հիշատակվում «Դեմեսիկոսը», «Պարակամանոսը», «Տելիարիսը» (գոմեստիկոս, պարակիմոմենոս, էտերիարիս): Մովսես Կաղանկատվացին նրան հիշատակում է Քրտակարին ձևով (էջ 152): Անունը, հավանաբար, նույնանում է ուշ միջնադարում մեկ անգամ հանդիպող «Քրտիկեարութին» անվան հետ: Տե՛ս Βαρτυκαρα, Об армянской памятной записи. Ըստ Ստրատոսի (Σ τ ρ α τ ο ς, Το Βυζαντιον, Α', σελ. 156) տվյալ Կարղարիզանը նույնանում է Սերեոսի «Աշտատ Յեգտայար» գորավարի հետ (Ուելսոս, էջ 111):
38. Բնագրում Ρουσαταζαν. որ համապատասխանում է Սերեոսի ձևո՞ւն, որ Ըոագմանն անուանեալ, զարագլուխ»-ին (Սելսոս, էջ 110): Մի այլ տեղում՝ «զարավարն նոցա անուանեալ Ռագմիոզան, որ է խոռեամ» (նույն տեղում, էջ 115): Տարարին նրան անվանում է Ֆարուխան (Σ τ ρ α τ ο ς, Το Βυζαντιον, Α', σελ. 152): Նա նույնանում է մի փոքր հետո հիշատակվող պարսիկ գորավար Շահրվարազի հետ, որ անուն չէ, այլ տիտղոս՝ «Կայսրության վարագը» (Σ τ ρ α τ ο ς, նույն տեղում): Տե՛ս և ծանոթ. 134:
39. Նարսեսին Դոմենցիոլոսն ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս, ուր և Փոկասի կողմից ուխտադրժորեն ողջակիզվեց Ձիարշավարանում ժողովրդի աչքի առջև: Այս գեպը տեղի ունեցավ 605 թ. վերջին կամ 606 թ. սկզբներին: Սերեոսի համաձայն բյուզանդական շրջերը գրավեցին Ուոհան, որտեղ «կալեալ ղներսէս սպանին և արին հեղին» (Սելսոս, էջ 107): Տե՛ս ծանոթ. 25:
40. Պատրիարք Թովմաս Ա (607—610 թթ.):
41. Սկզբնական շրջանում սքոլաստիկոս (σχολαστικός) էին կոչվում 7 ազատ արվեստների ուսուցիչները, հետագայում՝ փիլիսոփայությանը ու աստվածաբանությանը զբաղվող, ընդհանրապես ուսումնական, եկեղեցու հայրերի փիլիսոփայությունն ուսումնասիրող մարդիկ:
42. Այս շրջանի պատրիկների մասին տե՛ս Guillard, Les patrices du VIIe siècle, p. 11—24: Իսկ առանձնապես լեոն III Իսավրացուց սկսած մինչև Միքայել II-ի թագավորությունն ընկած ժամանակաշրջանում աղբյուրներից հայտնի պատրիկների մասին՝ Guillard, Les patrices. Du règne de Léon III l'Isaurien au regne de Michel II, p. 317—360):
- Պատրիկների մասին ընդհանրապես՝ «Կոստանդին Միրանաժին», էջ 212—213: Yannopoulos. La société, p. 48—50: Ամենահաճախ հիշվող տիտղոսն է աղբյուրներում: Այն կրում էին բարձրագույն պաշտոնյաները, փաստ, որ վկայում է տիտղոսի շատ պատվաբեր լինելը: Կար և պրոտոպատրիկ տիտղոսը, որը կրում էր

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ոպսիկիոն բսնակաթեմի զորավար հայազգի Վարազ-Բակուրը (տե՛ս վերը, էջ 93)։ Այդ տիտղոսի էությունը դեռևս պարզված չէ։ Ամբողջ հարցն այն է, որ այդ տիտղոսը լեոն II կայսեր կողմից շնորհվել է և սահմանակից մի արաբ ցեղապետի։

43. Սբ. Սոֆիա տաճարը։

44. Կոստանդնուպոլսի բնակչությունը կազմակերպված էր միությունների մեջ, որոնք ղեմոսներ էին կոչվում (ἐπίμοσι)։ Սրանք իրենց հերթին բաժանվում էին «կողմերի» (μερί), որոնք առաջացան որպես սպորտային միություններ՝ Զիարշավարանում։ Բյուզանդիայում կային չորս «կողմեր»՝ կապույտների, կանաչների, սպիտակների և կարմիրների։ Սպիտակները հանդես էին դալիս կապույտների հետ, իսկ կարմիրները՝ կանաչների։ Ժամանակի ընթացքում այս կողմերը վերածվեցին քաղաքական կուսակցությունների, ընդ որում կապույտները պաշտպանում էին բնակչության առավել բարձր խավերի շահերը, իսկ կանաչները՝ ցածր, գլխավորապես առևտրաարհեստավորական խավի։ Դեմոսների ռազմական պարագլխին նշանակում էր կայսրը։ Սովորաբար նա սխուրիի դոմեստիկոսն էր կամ էքսկուրիտորների կոմեսը (Στρατοὺς, Το Βυζαντινόν, Α', σελ. 38)։ Քաղաքացիները՝ ղեմոսները արձանագրված էին ցուցակում (կատալոգում)։ Մավրիկիոսի ժամանակ արձանագրված պրասինոսները 1500 հոգի էին, իսկ կապույտները՝ 900 (Στρατοὺς, նույն տեղում, էջ 40, 110)։ Դեմոսներին ուժեղ հարված հասցրեց Հուստինիանոս I-ը՝ 532 թ. «Նիկայի» ապստամբության ճնշումից հետո։ VII դ. կեսերից «կողմերը» դադարում են զգալի դեր խաղալուց։

45. Զիարշավարանի մուտքի ոլորապտույտ աստիճաններից մեկն էր, որը ձիարշավարանը հաղորդակցում էր կայսերական պալատի հետ։

46. Դեմոսի, երկու հիմնական կազմակերպությունների ղեկավարները։ Կային վենետների (կապույտների) և պրասինոսների (կանաչների) ղեմարքոսներ (Bury, IAS, p. 138)։

47. Բնագրում՝ τῶν ἀντιποδῶν։ Կոչվում էր նաև կենտինար։ Հավասար էր 160 լիտրի (մեկ լիտրը՝ 72 ոսկեդրամ) ոսկու, հետևաբար՝ 7200 ոսկեդրամի (դահեկանի)։

48. Բոնի հոգևորական, վանական «խուզելը» Բյուզանդիայում պատվով էր, քաղաքական հակառակորդին հրապարակից վերացնելու միջոց։

49. Սերբոսի ասելով՝ «էր լեալ Փիլիպիկոսս այս փեսայ կայսերն Մաւրկայ, և բազում ժամանակաւ արարեալ զաւրավարութիւն գործէր զմարտից յաղթութիւն։ Եւ ապա յասկարծաւրէն արկեալ ի միտս իւր անդրէն յաւուրս Մաւրկայ թագաւորութեանն, կտրեալ զհերս գլխոյ իւրոյ և զգեցեալ զքահանայութիւն՝ զինուորեցաւ յուխտ եկեղեցւոյ» (Սեբեոս, էջ 114)։ Բայց հետագայում «զսա բռնադատեալ Հերակղի, կարգէ զաւրավար և արձակէ ի կողմանս արևելից զաւրու մեծաւ» (նույն տեղում)։ Թեոփանեսը այդ մասին ոչինչ չգիտե, ոչ էլ այն, որ նա բանակի գլուխն անցած եկավ Այրարատ գավառը և բանակեց Վաղարշապատի դաշտում, ասլա շարժվեց դեպի Շիրակ և Վանանդ, որտեղից էլ՝ Կարին։

50. Հնում Քաղկեդոնի մաս էր կազմում, XII դ. սկսեց կոչվել Սկուտարիոն, այժմ՝ Կոստանդնուպոլսի Ոսկյուղար թաղամասը։

51. Կայսեր գանձապետը կոչվում էր նաև ταμίας τῶν βασιλικῶν χρυμάτων (կայսերական զրամիների գանձապահ)։ Աղաթիասը պարզ գրում է, թե նա գործ ունեւր ոչ թե հարկերից հավաքված գրամի հետ, այլ կայսերական գանձարանի

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Agathias*, III, 2): Սակեւարիոսը մտնում էր *σεχρετιχος*. Կոչվող դասի մեջ, որը հիմնականում ֆինանսներով էր զբաղված (*Bury*, IAS, p. 84—86):
52. Թեոդորոս Սկրիբոն (608—609):
53. Պալատն իր անունը պարտական է Արկադիոս կայսեր դուստր Մարինեին, Գտնըվում էր Կոստանդնուպոլսի Ակրոպոլսի մոտակայքում:
54. Տե՛ս ծանոթ. 44:
55. Թարգմանաբար նշանակում է «չորս սյուն»: Զորս սյուններով խորան կամ սրբա-րան:
56. Բնադրում՝ *λαυρατος* (հիշտը՝ *λαυρεατος*, լատ. *laureatus*): Դափնիններով հյուս-ված կայսեր պատկերը կամ արձանը (*Σ τ ρ α τ ο υ*, *To Βυζαντινου*. A', *σελ.* 184):
57. Ստաման (կոչվում էր և «Պի» հունարեն *Π* տառի ձևից) Զիարչավարանի այն տեղն էր, որտեղ կանգ էր առնում Թափորը՝ կայսեր ողջունելու համար (*Gülland*. *Etudes sur l'Hippodrome*, p. 37—44): Բառը ծագում է *ισταμι* «կանգնել» բայից:
58. Պրոտոկուրսոր (*πρωτοκουρσος*, *princeps cursorum*): Պալատական պաշ-տոն, կուրսորների (կայսերական սուրհանդակների) առաջինը: Հստ Շլյումբերգի պրոտոկուրսորը և պրոտոմանդատորը (սրա մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանաթին», էջ 309) նույն պաշտոնյայի տարբեր անվանումներն են, թեև ոչ մի աղբյուր չի հաս-տատում այս կարծիքը: Տե՛ս *Yannopoulos*, *La societé*, p. 60. ծանոթ. 335:
59. Գրամմիստես՝ սրբապատկերների նկարիչ (*Lampe*. *Lexicon*, p. 322):
60. Էպարքոսի (քաղաքապետի) մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանաթին», էջ 298:
61. Արևելքի էպարքոս: Այստեղ, հավանաբար, խոսքը *Praelectus Praetoris Orientis*-ի մասին է:
62. Մի քիչ հետո (*A. M.* 6101) Թեոփանեսը դրում է, որ Փոկասը այդ թվին իրա-մայեց գլխատել էլպիդիոսին, մոռանալով, որ 6099 թ. նա արդեն սպանված էր: Թեո-փանեսը երկու դավադրություն է հիշում Փոկասի դեմ՝ 607-ին և 609-ին, այնինչ Զատկական ժամանակագրությունը՝ մեկ և ցույց է տալիս, որ մահապատիժները ի կատար ածվեցին 605 թ. հունիսի 7-ին (*Σ τ ρ α τ ο υ*, *To Βυζαντινου*. A', *σελ.* 174):
63. Եվտրոպիոսի մոլոսը (նավահանգիստը) Քաղկեդոնի երրորդ նավահանգիստն էր: Անունը ըստ մի աղբյուրի պարտական է Կոստանդին Մեծի ժամանակ գործած պրո-տոսպաթար և քվեստոր Եվտրոպիոսին, թեև հայտնի է, որ նավահանգիստը կառուցել է Հուստինիանոս I-ը:
64. Նախնական անունն էր Ակոնե կամ Ակոնիտիս: Թուրքերն այն այժմ կոչում են Կենալիադա (կարմիր կղզի) իր հողի գույնի պատճառով:
65. Ինչպես անունն է վկայում, պիտի որ ազգակցական կապ ունենա Հուստինիանոս I կայսեր ժամանակ անուն հանած հայազգի Սիտասս զորավարի հետ, որին 528—529 թթ. կայսրը նշանակել էր *magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes*: Նրա մասին տե՛ս *Αδοκκ*, *Армения*, *стр.* 133—139:
66. Սուբադիուրա (լատ. *subadjuva*) նշանակում է օգնական, ծառա, թիկնապահ: Հստ Կոստանդին Միրանաթինի մագիստրոսը նրա միջոցով կապ էր պահպանում օտար ղեսպանների հետ (*De Cer.*, I, p. 403):
67. Բնագրում՝ *χαρτοφύλας* (խարտոֆիլաքս): Եկեղեցական պաշտոն, որ տրվում էր երեցների կամ սարկավագների: Կոչվում էր «եպիսկոպոսի բերանը և աջը»: Վա-րում էր եպիսկոպոսի քարտուղարի պաշտոնը և եպիսկոպոսի մնայուն ներկայա-ցուցիչն էր:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

68. Նիկեիոյ պատրիարքը գրում է, թե ժողովուրդը երգ էր հորինել, որի բովանդակութիւնն այն էր, թե պարսիկները հռոմայեցիների պետութիւնը դրսից են ավերում, իսկ Փոկասը՝ ավելի վատթարը ներսում է անում (*Nicephori Breviarium*, p. 3):
69. Նիկեիոյ պատրիարքի համաձայն նրա անունը Գրիգոր էր և ոչ Գրիգորաս (*Nicephori Breviarium*, p. 4):
70. Խոսքը հացահատիկով բեռնված նավերը Կոստանդնուպոլիս առաքելու մասին է: Կոստանդնուպոլիսը հացահատիկ էր ստանում Եգիպտոսից:
71. Թեոփանեսը բյուզանդասլարսկական պատերազմը Փոկասի թագավորութեան ժամանակ շատ համառոտ է նկարագրում: Նա գրեթե ոչինչ չի ասում Հայաստանի մասին, որը փաստորեն կոիվների թատերաբեմն էր: Դարայի կոիվներին նախորդող տարում մեծ ճակատամարտ տեղի ունեցավ Եղվարդում, որտեղ սպանվեց պարսից զորավար Զուան Վեհը և պարսիկները պարտութիւն կրեցին (Սեբեոս, էջ 108): Իսկ Դարայի մարտերի տարում պարսիկները Դատոյան զորավարի գլխավորությամբ ճակատամարտ տվեցին Գետիկ գլուղում և հաղթեցին: Ծակատամարտ է տեղի ունեցել նաև Ծաղկոտն գավառի Անգղ գլուղում, Արածանի գետի ափին, ինչպես և Բասենում (Սեբեոս, գլ. ԼԲ. Հմտ. Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 73):
72. Սերգիոս Ա պատրիարք (610—638):
73. Զաքարիա պատրիարք (609—631):
74. Հովհաննէս Գ պատրիարք (610—619):
75. Անտիոքի հրեաների խռովութեան մասին առաջին հոգնված է գրել Յու. Կուլակովսկին, որը, սակայն, գտնում է, որ դրա ճշշումն ու հրեաների հալածանքները տեղի ունեցան ոչ թե Փոկասի ժամանակ, ինչպես գրում է Թեոփանեսը: Հենվելով Զատկական ժամանակագրութեան վրա, ինչպես և Միքայել Ասորու պատմական երկի, նա ցույց է տալիս, որ խռովութիւնը բռնկվեց և Անաստասիոս պատրիարքը նահատակվեց 610 թ. սեպտեմբերին, երբ Փոկասն արդեն ի վիճակի չէր պատժիլ արշավախումբ ուղարկել Անտիոք: Ինչ վերաբարում է Բոնոսոսի պատժիլ արշավախմբին, ապա Կուլակովսկին Հովհաննէս Նիկիուցու տվյալների հիման վրա ցույց է տալիս, որ այն ուղղված էր ոչ թե հրեաների, այլ Անտիոքի միաբնակ հոգևորականութեան դեմ: (Որ Բոնոսոսի բռնութիւնները քրիստոնյաների դեմ էին ուղղված վերկայում է և Անտիոքոս Զորավարը *Տե՛ս Մարք, Антиох Страиг. стр. 6—7*): Կուլակովսկին ցույց է տալիս, որ Թեոփանեսը Փոկասի թագավորութեան վերջին տարվա մասին խոսելիս ի մի է կցում տարբեր ժամանակների դեպքերը: Բոնոսոսի պատժիլ արշավախումբը Ասորիք մտավ 608 թ., իսկ Անաստասիոս պատրիարքը սպանվեց 610 թ. սեպտեմբերին (*Кулаковскии, К критике, стр. 1—14*):
76. Ստրատելատի աստիճանը նախապես հավասարազոր էր *magister militum*-ի, այսինքն՝ ղիոցեղի ռազմական ղեկավարի, որին էին ենթարկվում նահանգների զորավարները՝ ղուքսերը: Հետագայում (*IX դ.*) ստրատելատ կոչվեցին տուրմարխները: Մատիչ Գենեսիոսը, օրինակ, զորավարի՝ ստրատելոսի համար օգտագործում է ստրատեղետես բառը, իսկ տուրմարխի փոխարեն՝ ստրատելատ: Թեոփանեսը մինչև Լճավրիկիոսի և Փոկասի ժամանակները ստրատելատ բառը օգտագործում է իր հին իմաստով՝ *magister militum*-ի, Նա 589 թ. հիշում է որպես Հայաստանի ստրատելատ Հովհաննէս Միստակոնին (*Theoph. Chron. I, p. 266*): Բայց Հերակլիոսի ժամանակ բառը արդեն այլ իմաստ էր ստացել: Թեոփանեսը հիշում է Վահան ստրատելատին, որը սովորական տուրմայի հրամանատար է, և ոչ հին

- ստրատելատ, Այդ բանը ավելի հստակ երևում է 667 թ. դեպքերի առաջնությամբ, երբ Արմենիականների զորավար Սաբորիոսը, ապստամբելով Կոստաս 11-ի դեմ, Մուս-վիայի մոտ ուղարկեց իր ստրատելատ Սերգիոսին բանակցություններ վարելու Այս-պիսով պարզ երևում է, որ զորավարին (ստրատելոսին) ենթակա անձնավորությունն է ստրատելատը։ Ստրատելատի աստիճանն այդ իմաստով Թեոփանեսը 667-ից հետո այլևս չի հիշատակում, այն վերստին է հանդես գալիս X դ.. երբ արդեն Հովհաննես Չմշկիկի ժամանակ ստանում է Արևելքի կամ Արևմուտքի դոմեստիկոսի (սպարապետի) նշանակությունը։ Այդ աստիճանը հավանաբար առաջինն ստացավ Վարդաս Սկլերոսը, երբ գնաց ճնշելու Վարդաս Փոկասի ապստամբությունը։ Հովհաննես Սկլի-լիցեսը Արևելքի ստրատելատ է անվանում (այսինքն՝ Արևելքի դոմեստիկոս) Կա-տակալոն Կեկավմենոսին (Κ υ ρ ι α χ ε ι δ ο υ. Παρατεργεσις, σελ. 553—557)։
77. Զիարշավարանի հարավ-արևմուտքում էր գտնվում և իրենից ներկայացնում էր 37 սյուներից բաղկացած կիսաշրջանակաձև մի շինություն, որի սյուներն հետագայում օգ-տագործվեցին սուլթան Սուլեյմանի իմարեթի կառուցմանը։
78. Իանտ էր, գտնվում էր քաղաքի հյուսիսարևմտյան մասում, Ավգուստոնի և Կոս-տանդինի հրապարակի (ֆորումի) միջև։
79. Գրասենյակ, ժամանակակից տերմինով՝ մինիստրություն։ Սկզբնական շրջանում նշանակում էր կայսերական կոնսիստորիոնը կամ խորհուրդը։ Պաշտոնյաները կոչվում էին սեկրետիկոսներ։ Նրանց մեջ էին մտնում սակելարիոսը, գենիկոնի լոգոթետը, ստրատիոտիկոնի լոգոթետը, դրոմոսի լոգոթետը, սակելիոնի խարտուլարը, վեստիարիոնի խարտուլարը, պրոտոսսեկրետը, իդիկոնինը, Մեծ և Մանգանո-նի կուրատորը և Օրֆանոտրոֆոսը (Bury, IAS, p. 78—105)։
80. Սկրինիա էին կոչվում թանկարժեք առարկաներ պահելու դարակները, որ հետա-գայում պետական գրասենյակների իմաստ ստացան (բյուրո)։ Այնտեղ ծառայողները կոչվում էին սկրինիար, խարտոֆիլաքս, խարտուլար, նոտար։
81. Հերակլիոս զորավարը ծնվել է շուրջ 540 թ. և ծագում էր Կապադովկիայի արիս-տոկրատական ընտանիքից։ Մավրիկիոս կայսեր լավագույն զորավարներից էր, Մավ-րիկիոսի՝ պարսիկների դեմ մղած բոլոր պատերազմների մասնակից։ Մավրիկիոսն էր, որ 599—600 թ. նրան նշանակեց Աֆրիկայի էքսարքոս։ Նրա տեղակալ Գրիգո-րոսը (կամ Գրիգորիոսը) իր, Հերակլիոս զորավարի եղբայրն էր (Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζαντιον, Α', σελ. 194—195)։ Գիտություն մեջ կարծիք է տարածված, որ ծա-գումով հայ էր (տե՛ս Grousset, Histoire, p. 273; Diehl, L'Afrique Byzantine; Pernice, L'imperatore Eraclio, p. 25. apud Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζαντιον, Α', σελ. 227)։
- Պ. Խարանիսը, խոսելով հիշյալ Հերակլիոսի որդու, ապագա կայսր Հերակլիոսի մասին, գրում է, որ նա հայկական ծագում ուներ (տե՛ս Խարանիս, Հայերը, էջ 27)։ Այս կարծիքը հենված է Թեոփիլակտոս Սիմոկատասի մի տվյալի վրա, որի հա-մաձայն Հերակլիոս կայսեր հայրը ծնվել է Հայաստանի քաղաքներից մեկում (տե՛ս Theophyl. Simoc., Գիրք Գ, 1. Θεοφύλακτος Συμοκάττα, στρ. 71)։ Հովհաննես Նիկիոսցու համաձայն նա կապադովկացի էր (Jean de Niklou, Chronique, p. 431)։ Նշենք նաև, որ Կ. Տեր Սահակյանը (Հայ կայսեր Բյուզանդիոնի) հայ-ազգի կայսրերի ցուցակում Հերակլիոսին չի հիշատակում։
82. Ստրատոսը այս «պայմանավորվածությունը» հեթաթ է համարում։ Նիկեոսը այդ-պիսի ճանապարհով գնալիս հազիվ 1—2 տարուց հասնել Կոստանդնուպոլիս, այնինչ

- Հերակլիոսը ծովով կհասնեն 1—2 ամսում: Բացի այդ հազիվ թե էքսարքոս Հերակլիոսը համաձայնվեր, որ կայսր դառնար իր եղբորորդին և ոչ հարազատ որդին: Հովհաննես Նիկիուսցին պարզ վկայում է, որ Նիկեոսի պարտականությունը լոկ Նիկիուսի գրավումն էր (Στράτων, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 201—202):
83. Բնագրում՝ σαρῖβαν: Սկզբնական շրջանում կայսեր թիկնապահներն էին և ենթարկվում էին էքսկուբիտորների դժնստիկոսին: Հետագայում բժիշկ ու բուժականներ դարձան, որոնք ուղղի դաշտից դուրս էին բերում վիրավորներին, իսկ ճակատամարտից հետո հավաքում և հանձնում կապուտը:
84. Կոստանդնուպոլսի թաղամաս: Թարգմանաբար նշանակում է Յոթերորդ (մղոն): Գտնվում էր Թեոդոսիոսի պարսպից դուրս, Պրոպոնտիսի ափի մոտ: Այստեղից դեպի Կոստանդնուպոլիս ձգվում էր նշանավոր էգնատիա ճանապարհը, որ Ոսկե դռների միջով ուղղվում էր դեպի քաղաք: Բոլոր ուղղմական շքերթները սկսվում էին Հերոդոտոսում: Այժմ այս վայրում գտնվում է Բաբրբրոյը (հնում՝ Մաբրբրոյ):
85. Հավանաբար նկատի ունի Թեոդոսիոսի պարիսպը կամ աշտարակը պարսպի, որ իսկապես Հերոդոտոսից էր սկիզբ առնում:
86. Այդպես էին կոչվում նորակոշիկները (լատ. tiro), որոնք մարզումներ անցնելուց հետո դասվում էին զինվորների (miles) շարքը:
87. Քաղաքապետ: Վասիլիկա-յի, Մակեդոնական հարստության օրենսգրքի համաձայն, Կոստանդնուպոլսի բոլոր համքարությունները (σάματεις), բոլոր քաղաքացիներն ու դեմոսը ենթարկվում էին էպարքոսին: էպարքոսի գրասենյակը կոչվում էր εἰσαρχία τῶν στρατιωτῶν: Նրա ենթակայության մեջ գտնվող պաշտոնյաներից ամենակարևորներն էին սիմպոնի ու պրետորյան լոգոթետրի էպարքոսի մասին տե՛ս Каздан, Деревня и город, стр. 326—330: „Византийская книга эпарха“, նաև՝ «Հովհաննես Սկիլիցես», էջ 291:
88. Այդպես էին կոչվում հնում՝ comes [sacrorum] largitionum, հունարեն՝ χορηγῶν τοῦ τοῦ νομισματοῦ, պետական գանձապահները: VII դարից հետո նրա պարտականությունն անցավ գեներալին լոգոթետին: Նա հսկում էր և հավաքում կայսրության հարկերը: Տե՛ս Bury, IAS, p. 86—90: Karayannopulos, Über die Reiertätigkeit, S. 68, ծանոթ. 95:
89. Հերակլիոս (610—641), հիմնադիրը Հերակլիանների հարստության, որ իշխեց մինչև 711 թ.:
90. Տե՛ս հաջորդ ծանոթ.:
91. Բնագրում՝ παῖς κατ'ελλωθεν: Ստրատոսը այդ բառը բացատրում է հետևյալ կերպ, որ այդ նավերն ունեին աշտարակաձև ամրացված կամրջակ: Ինչ վերաբերում է ἑχόντα εἰς τὰ κατάρτια χεῖρα, ապա դրանք փոքր աշտարակներ էին կայմերի վրա՝ նետածիգների համար նախատեսված (Στράτων, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 216):
92. Որ. Սոֆիայի տաճարի սարկավազ, դեպքերին ժամանակակից բյուզանդական բանաստեղծ, որ չափածո ձևով գրեց Հերակլիոս կայսեր ողջ գործունեությունը: Թեոփանեսը լայնորեն օգտագործել է նրա «Հերակլիոս» խորագիրը կրող գործը:
93. Աֆրիկայի հյուսիս-արևմուտքում, ժամանակակից Մարոկկոյի և Ալժիրի տարածքում գտնվող երկիր: 534 թ. անցավ Բյուզանդիայի գերիշխանության ներքո, որը տևեց մինչև արաբական նվաճումները VII դ. վերջում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

94. Պենտապոլիս (Հնգաքաղաք) անունով բազմաթիվ քաղաքներ են հիշվում: Տվյալ դեպքում նկատի ունի Կիրենայիկայի Պենտապոլիսը, որ լիրիայում էր գտնվում և որի կազմում էին հետևյալ հինգ քաղաքները. Կյուրենե, Վերինիկե, Արսինոե, Պտոլեմայիս և Ապոլլոնիա: Հիմնադրվել էր Պտղոմյանների ժամանակ:
95. Բնագրում՝ Νεας μετ'ανοίας μοναστηριον:
96. Հելլեսպոնտոսի (Դարդանելի) ափին, նրա ամենանեղ մասում, ժամանակակից Թուրքական Բովալը կալեսի գյուղի տեղում: Հիշվում է դեռևս Հոմերոսի կողմից: Բյուզանդական ժամանակաշրջանում մտնում էր Օպսիկիոն բանակաթեմի կազմում և նախաճուտինիանոսյան ժամանակներում կառավարվում էր «Արիդոսի կոմես»-ի կողմից, որի հիմնական սլարտականությունն էր մաքսի գանձումը, Հելլեսպոնտոսի նեղուցով նավերի կանոնավոր նավարկության հետևելը (տես Ahrweiler, Fonctionnaires maritimes, p. 239—243):
97. Այդ անունով բազմաթիվ քաղաքներ են հիշվում: Ինչպես երևում է կոնտեքստից, Կյուզիկոսի մոտ սլիտի լինի:
98. Արտակը Փոքր Ասիայի քաղաք էր, Պրոպոնտիսում (Մարմարայի ծով), Կյուզիկոսի արվարձան: Այժմ Թուրքերեն կոչվում է էրդեք, որի մեջ դժվար չէ տեսնել հունական Արտակը:
99. Բնագրում՝ Σοφίας, պիտի լինի τὸν Σοφίων (տե՛ս Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 220): Այն համապատասխանում է ժամանակակից Կադրիզա լիմանին:
100. Բոյիոնը (նաև՝ Βοός αγορά, Forum Bovis, «Ցլի հրապարակ»): Անունը պարտական է Պերդամոսից բերված և սյդտեղ դրված ցլի հսկայական բրոնզե մի գլխի: Գտնվում էր ժամանակակից Աքսարայի տեղում: Նիկեփոր պատրիարքի ասելով, Փոկասին պալատում ձերբակալեց Փոտ անունով մի իշխանավոր և շղթայակապ բերեց Հերակլիոսի մոտ: Վերջինիս հարցին, թե «թշվառական, այդպե՛ս կկառավարեն պետությունը», Փոկասը պատասխանեց. «Դու դրանից լավ պիտի կառավարես» (Nicephori Breviarium, p. 5): Հերակլիոսը հրամայեց նրան թրատեն, որից հետո դին տարան Ցլի հրապարակը և այրեցին: Նույն բախտին արժանացան Փոկասի եղբայր Դոմենտիոսը, Բոնոսոսը և պետական գանձապահ Լեոնտիոսը (նույն տեղում):
101. Թագադրությունը տեղի ունեցավ 610 թ. հոկտեմբերի 5-ին, երկուշաբթի օր:
102. Այսինքն՝ կայսրուհի:
103. Խոսքը, հավանաբար, ոչ թե Եղեսիայի մասին է, այլ Եմեսայի (Հոմս): Մի ժամանակակից աղբյուր գրում է Եմեսա, որ գրիչները շատ հեշտությամբ կարող էին շփոթել Եղեսիայի հետ (Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 252): Ապամիան և Եմեսան իրար մոտիկ էին գտնվում, Եղեսիան Ապամիայից շատ հեռու է ընկած, բացի այդ Եղեսիան գրավվեց 609 թ.: Թեոփանեսը դեպքերը դնում է 610 թ. մայիսին, բայց Հերակլիոսի օրոք, որը սակայն իրականում գահ բարձրացավ 610 թ. հոկտեմբերին: Ստրատոսի համոզմամբ Թեոփանեսի այս շրջանի վերաբերյալ բոլոր թվական տվյալները սխալ են (նույն տեղում, էջ 153):
104. Դեպքերը տեղի ունեցան 606—607 թթ.: Հետաքրքրական է նշել, որ Շահրվարազի կողմից Անտիոքի գրավման ժամանակ վիրավորվեց և Անանիա Շիրակացու ապագա ուսուցիչ նշանավոր Տյուրքիկոսը: Այդ մասին գրում է Անանիան իր ինքնակենսագրության մեջ. «Իսկ ի ժամանակի յարձակման զաւրացն Պարսից ի վերայ զաւրացն Յունաց, որ եղև մերձ յԱնտիոք, պատահեցաւ և սա վիրաւորեալ ի պատերազ»

մին փախստեայ անկանի յԱնտիոք, և ամենայն ինչք իւր առան յաւարի» (Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը, էջ 208); *Seu* նաև՝ *Lemerle*, Notes, p. 195—202: Այս հոգւածը վերահրատարակվել է հեղինակի աշխատութիւնների միհատորյակում, որ կրում է „Le monde de Byzance: Histoire et Institutions“ վերնագիրը, Փարիզ, 1978 (հոգւած երկրորդ):

105. Կոստանդնուպոլսի մի թաղամաս էր, քաղաքի հյուսիսային ծայրամասում: Այնտեղ էին գտնվում կայսերական մի պալատ, բաղանիք, Աստվածածնի, Սրբոց Անարծաթից, սբ. Թեկղեի, սբ. Պետրոսի և սբ. Մարկոսի եկեղեցիները:

106. Բնագրում՝ *Θέμα*, բայց տվյալ դեպքում՝ 611/612 թթ. առնչությամբ այդ բառը չէր կարող բանակաթեմ (վարչական շրջան) նշանակել (տես *Ikonomides*, Les mentions des themes, p. 1—8): «Թեմա» սկզբնական շրջանում նշանակում էր զորամաս: Այդպիսին է նա հանդես գալիս Հերակլիոսի ժամանակ գրված կամ խմբագրված «Մավրիկիոսի» «Ստրատեգիկոն»-ում: Ընթացում են, որ դրանից առաջ նշանակել է զորակայան և հետագայում տարածվել է այնտեղ կանդ առած զորամասի վրա: Պետուզիի կարծիքով, քանի որ բառը հունարեն է, ապա այն կարող էր հանդես գալ բյուզանդական ռազմական տերմինոլոգիայի հունացման ժամանակ, այսինքն Կոստանդին IV-ի ժամանակ, կարծիք, որի դեմ հանդես եկան 'Բյուզերը և Կարալաննուպուլոսը, առաջ քաշելով տերմինի առկայութիւնը «Մավրիկիոսի ստրատեգիկոնում»:

Ժամանակի ընթացքում «թեման» ստանում է «բանակաթեմի» նշանակութիւն, այն տարածքի, որի վրա հաստատված է այդ զորամասը կամ զորաբանակը: Բազմաթիվ են և «թեմաների» (բանակաթեմների) հանդես գալու ժամանակի շուրջ եղած վեճերը: Առաջին բանակաթեմները ըստ ոմանց, կազմակերպեց Հերակլիոսը՝ պարսիկների, արաբների, ավարների և սլավոնների վտանգի առաջն առնելու համար: Բանակաթեմի գլխին կանգնած էր զորավարը (ստրատեգոս), որն սկզբում քաղաքական լիազորութիւններ չունէր, դրանք նա ձեռք բերեց հետագայում: Առաջինն է համարվում Արմենիականների բանակաթեմը, որը երևի հիմնադրվեց 622/623 թթ. (*Στρατός. Το Βυζάντιον, Α', σελ. 720*): Ասենք այստեղ, որ Պետուզիին մերժում է բանակաթեմների՝ Հերակլիոսի ժամանակ ստեղծված լինելու միտքը և գտնում է, որ 667—680 թթ. առաջ չի կարող խոսք լինել բանակաթեմների մասին այն իմաստով, ինչ հասկանում է այդ բառի տակ Կոստանդին Միքանածինը: Թեոփանեսի գրածն այն մասին, թե 627 թ. կար Արմենիականների տուրմարիս, ամենևին էլ չի նշանակում, որ կար Արմենիականների բանակաթեմ: Խոսքը պարզապես հայերից բաղկացած զորամասի՝ տուրմայի մասին է: Նրա կարծիքով փոքրասիական առաջին բանակաթեմներն առաջացան արաբական արշավանքներից հետո, իսկ հյուսիսում՝ բուլղարների ներխուժումից (679) հետո: Բանակաթեմների մասին եղած բազմաթիվ ու իրարամերձ կարծիքների վրա հնարավոր չէ մանրամասն կանգ առնել: Հետաքրքրվողի համար նշենք համեմատաբար նոր աշխատութիւնները. *Karayannopoulos*, Contribution; *Նույնի՝* Die Entstehung; *Κορτσίδου, Πώς η λείξις Θέμα; Dölger, „Θέμα“; Pertusi, La Formation des Thèmes; Esslin, Die Themenverfassung; Lemerle, Quelques remarques; Ostrogorsky, Sur la date; Στρατός, Το Βυζάντιον, Β', σελ. 702—726:*

107. Եվդոկիան ընկնավոր էր (*Nicephori Breviarium*, p. 8):

108. Բնագրում՝ *Νέος* (Նոր):

109. Հերակլիոսն իր որդուն կայսերակից հռչակելով, ցանկանում էր ամրապնդել իր դինաստիան: Այս կայսերակցության մասին դիտե և Սերեոսը. «Յայնմ ժամանակի թաղաւորեցոյց Հերակղոս զորդի իւր զԿոստանդին, ետ զնա ի ձեռն սընկչիտոսին, և յանձնեալ ամենայն մեծամեծացն պալատոյն՝ հաստատեաց զնա յաթոռ թագաւորութեան իւրոյ» (Սեբեոս, էջ 114):
110. Տե՛ս ծանոթ. 31:
111. Մարտինան Հերակլիոսի քրոջ՝ Մարիայի գուստրն էր, առաջին ամուսնությունից ծնված: Այս ամուսնությունը, որ ապօրինի համարվեց ժամանակակիցների կողմից, երկար վեճերի տեղիք տվեց:
112. Λύσις-ը կամ Օգոստոսի տրիկլինը 'Իաֆնեի պալատի հանդիսավոր մեծ սրահն էր: Բյուզանդական հեղինակները հաճախ շփոթում են Ավգուստոսի հրապարակի հետ և հակառակը՝ վերջինս շփոթում են Ավգուստոսի հետ: Մանրամասն տե՛ս Guillard, L'Augusteus, p. 167—169:
113. Այսինքն՝ Երուսաղեմը Քաղաքի դրավումը պարսիկների կողմից մեծ տպավորություն զործեց ժամանակակիցների վրա: Արժեքավոր է դեպքերին ականատես սր. Սարրայի վանքի վանական Անտիոքոս Ստրատոնոսի՝ դրան նվիրված երկը, որի հունարեն, բնագրի հատվածներ են միայն պահպանվել: Այն հնում թարգմանվել է արաբերեն, իսկ X դարում արդեն կար արաբերեն թարգմանության վրացերեն թարգմանությունը: Արաբերեն թարգմանությունը ուսերեն է թարգմանել Меѡху-ков-ը. Заб еванне Иерусалима, стр. 598—614: Վրացերեն թարգմանության բնագիրը և ուսերեն թարգմանությունը տե՛ն Март, Антиох Стратиг: Դեպքը մասին վկայում են և հայկական աղբյուրները, հատկապես Սերեոսը, ապա Մովսես Կաղանկատվացին և Թովմա Արծրունին:
114. Պարսիկները Երուսաղեմը գրավեցին 614 թ.: Այդ մասին բացի նախորդ ծանոթ թաղրության մեջ հիշված գործերից տե՛ս և Peeters, La prise, p. 78—116: Սերեոսի տարբեր ձեռագրեր զոհվածների թիվը հասցնում են 17 կամ 57 հազարի: Գերիների թիվը ըստ նույն պատմիչի 35 հազար էր: Ինչ վերաբերում է Քրիստոսի խաչավախտին, ապա այդ մասին գրում է և Հովհան Մամիկոնյանը. «Ընդ ժամանակս թագաւորութեանն Հերակլեայ,— գրում է նա,— զաւրացաւ Խոսրով պարսից արքայն. և զնաց մինչ յԵրուսաղեմ՝ և քաղաքն աւերեաց, և զկտակարանսն այրեաց և զսուրբ խաչն գերեաց, և առեալ զնաց ի Պարսիկս՝ եղեալ ի պահեստի զսուրբ խաչն հանդերձ սպասութն մինչև յեթն և ի տասն ամի թագաւորութեանն իւրում» (Հովհան Մամիկոնյան, էջ 279): Հետաքրքրական է նշել, որ ճանապարհորդ Շարդենը Թավրիզում տեսել է ավերակները մի աշտարակի, որտեղ, ըստ ավանդության, Խոսրով արքան պահում էր սուրբ խաչավախտը (Chardin, Voyages, t. II, p. 326: Հմմտ. Σ τ ρ ά τ ο υ, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 270):
- Քրիստոսի խաչի գերման, ինչպես և Հերակլիոսի պարսկական պատերազմի մասին հայկական աղբյուրների տվյալների լայն օգտագործմամբ հոգված է գրել Ֆրոյովը: Տե՛ս Frolov, La vraie croix. p. 88—105:
115. Թեոփանեսը գրում է Καρχηδών: Չշփոթել Աֆրիկայի Կարթեգոնի հետ, այստեղ խոսքը Քաղկեդոնի (այժմ՝ Քաղը քոյ) մասին է, որ աղբյուրներում կոչվում է նաև Καλχηδών (Καρχηδών):
116. Թեոփանեսը սաստիկ կրճատել է իր աղբյուրի շարադրանքը: Նիկեփոր պատրիարքը շատ հետաքրքրական մանրամասնություններ է տալիս, նշում Քաղկեդոնը դրա-

վողի անունը՝ Շահեն (Σαῖτος), նրա ենթադրյալ խոսակցությունը Հերակլիոս կայսեր հետ, հոսրով արքայի բարկությունը Շահենի դեմ և վերջինիս մահապատժը արքայից արքայի կողմից, Նիկեփորի տվյալների համաձայն, մինչ այդ Հերակլիոսը Շահենի հետ Պարսկաստան էր ուղարկել բանակցություններ վարելու համար պրետորյան պրեֆեկտ Օլիմպիոսին, Կոստանդնուպոլսի էպարքոս Լեոնտիոսին և սբ. Սոֆիայի տնտես Անաստասիոսին, որոնք Տիզրոնում բանտ նետվեցին (Nicephori Breviarium, p. 10--13):

117. Բնադրում՝ ὁ αὐτοκράτωρ, այսինքն հյուպատոս դարձավ:
118. Կեսարի մասին տե՛ս Կոստանդին Միքանածին, էջ 256, ծանոթ. 291, «Հովհաննես Սկիլիցես», էջ 285, ծանոթ. 83, նաև Yannopoulos, La société, p. 39—40: Մեզ հետաքրքրող շրջանում տիտղոսը հազվագեպ է հանդիպում: Շնորհովում էր նաև օտարերկրացիներին: Համաձայն Նիկեփոր պատրիարքի (Nicephori opuscula, p. 42) Հուստինիանոս II-ը այդ տիտղոսը շնորհեց բուլղարների խանին:
119. Իմա Քրիստոսին:
120. «Խաբան» թուրքերեն նշանակում է տեր, թագավոր: Սրա արխաիկ իգականն է «խաթուն», որ թագուհի է նշանակում (տե՛ս Benveniste, Titres, p. 32—33): «Խաբան» տիտղոսը կոապաշտ թուրքերը, միջնադարյան աշխարհագիրներն ու պատմիչները տալիս են ոչ միայն թուրք վեհապետներին, այլև ոչ մուսուլման տերերի, ինչպես, օրինակ, Զինաստանի կայսրին: «Խաբան» տիտղոսը հետագայում ստացավ նաև «խան» ձևը:
121. Ավարների հարձակումը Կոստանդնուպոլսի վրա ուսումնասիրողները Թեոփանեսի տվյալներով թվագրում էին 619 թ.: Գերլանդո (Die Feldzüge, S. 330 և հտ.) հենվելով Զատկական ժամանակագրության վրա որոշեց 623 թ. հունիսի 5-ը, իսկ Ն. Հ. Բեյնզը գտավ, որ ճիշտ թվականը 617 թ. է (Baynes, The Date, p. 110—128):
122. Ալեքսանդրիայի մելքիտ Գեորգ պատրիարքը: Ենթադրաբար աթոռակալել է 620—630 թթ.:
123. Զատկի տոներ այդ տարի իսկապես ապրիլի 4-ին էր (Grumel, La Chronologie, p. 211): Հերակլիոսը այդ օրը սբ. Սոֆիայի տաճարը մտավ սև կոշիկներ հագած: Ներկա գտնվող Գեորգ Պիսիդացին դիմելով նրան ասաց. «Սև կոշիկներ ես հագել ոտքերիդ, թող պարսից արյամբ կարմիր ներկվեն»:
124. Թեոդոսիոս կայսրից հետո մինչև Հերակլիոսը բյուզանդական և ոչ մի կայսր անձամբ չէր գլխավորել բանակը պատերազմի: Մավրիկիոսը, որ զինվորական էր, ե նախքան կայսր դառնալը Արևելից սպարապետն էր, զահ բարձրանալուց հետո այլևս պատերազմ չգնաց: Միայն Հերակլիոսն էր, որ դեռևս 613 թ. գլխավորեց զորքը:
125. Նիկեփոր պատրիարքը ավարների խաբանին անվանում է նաև «թուրքերի տեր» (τὸν Τούρκων χυρῖον): Հերակլիոսը օգնություն տալու դեպքում խոստացավ նրան կնություն տալ իր Եվդոկիա դստեր: Խաբանն իսկապես տվեց այդ օգնությունը (Nicephori Breviarium, p. 17—19): Այդուհանդերձ խնամիական կապերը չհաստատվեցին, քանզի խաբանը սպանվեց նախքան Եվդոկիայի իր մոտ ժամանելը (նույն տեղում, էջ 25): Նույն հեղինակի ասելով, Հերակլիոսը Պարսկաստան շարժվեց Եվքսինյան (Սև) ծովով և Լազիկայի վրայով (էջ 17):
126. Սխալմամբ նույնացվում էր Կիլիկիայի Իսսոսի ծոցում դտնվողի հետ: Այժմ պարզված է, որ այն գտնվում էր Պոպոնտիսի Աստակենի (Իզմիտ) ծովածոցի ափին,

նիկոմեդիայի հարավում: Սխալն առաջին անգամ ուղղեց Գ. Տաֆելը (*Tafel. Theophanis Chronographia. Տե՛ս Մանանդյան, Հնթացուղիները, էջ 143*):

127. Այս կարճ նախադասությունը՝ *εντεθεν δε επι τας των θεμελιων χωρις αφιχόμενος συνελεγε τα στρατοπέδα και προετίθει αυτοις νεαν στρατειαν, որ Թեոփանեսը գրել է 810 և 815 թթ. արանքում, ուսումնասիրողների համար գայթակղության վեճ է դարձել: Օստրոգորսկին միանգամայն վստահ գրում է, որ Թեոփանեսն այս տվյալը քաղել է դեպքերին ժամանակակից աղբյուրից, թե այս փաստը վկայում է այն մասին, որ 622 թ. արդեն սկսվել էր բանակների (թեմաների) հաստատումը Փոքր Ասիայի որոշակի շրջաններում: Այդ առթիվ նա նշում է Ջատկական ժամանակագրության մեջ 626 թ. տակ հիշվող Օպսիկիոնի (բնագրում աղավաղված՝ *Օփարիս*) կոմեսին, Թեոփանեսի ժամանակագրության մեջ 627 թ. տակ հիշվող Արմենիականների տուրմարխին: Օստրոգորսկին հանդում է այն եզրակացության, որ բանակաթեմների սխտեմը ստեղծվեց ոչ թե Հերակլիոսի հաղթանակներից հետո, ինչպես ենթադրում են Ստեյնը ու էնսսլինը (տե՛ս *Ostrogorsky. 'Iστορία, Α',* թελ. 167 և 252—253: Հմմտ. նույնի *Histoire p. 129: Տե՛ս նաև Toumanoff, Caucasia, p. 140. Ժանոթ. 113*),*

Պ. Լըմերլի կարծիքով այստեղ երկու հարց կարող է ծագել: Կամ Թեոփանեսը թեմա (այսինքն՝ բանակաթեմ) բառը օգտագործում է որպես անախրոնիզմ՝ օգտագործում է իր ապրած ժամանակաշրջանի տերմինը, կամ այդ բառը վկայում է, որ 622-ին արդեն Փոքր Ասիայում կազմակերպված էին բանակաթեմներ: Թեոփանեսի աղբյուրը, Գեորգ Պիսիդացին, որ մասնակից է եղել այդ արշավանքին, «թեմա» բառը չի օգտագործում: Լըմերլը հանգում է այն եզրակացության, որ Թեոփանեսը «թեմա» ասելով այստեղ նկատի չունի վարչական կամ ռազմական ուժի մ, այլ պարզապես զորամասեր, որ Հերակլիոսը հասավ զորամասերի կենտրոնացման ավանդական շրջանները» (տե՛ս *Lemerle, Quelques remarques, p 359: Այս հոդվածը վերահրատարակվել է հեղինակի աշխատությունների միատորյակում, որ կրում է «Le monde de Byzance: Histoire et Institutions» վերնագիրը: Փարիզ, 1978, հոդված երրորդ): Մոտավորապես նույն կարծիքին է և Ստրատոսը: Նա գրում է, որ տվյալ դեպքում *θεμελιων* օգտագործված է «զորամասեր» իմաստով, որ Հերակլիոսը գնաց այն շրջանները որտեղ գտնվում էին թեմաները, բանակած զորամասերը (*στρατων, Τὸ Βυζαντιον, Α' թελ. 332*): Հարցի մասին տե՛ս նաև *Oikonomides. Les premieres mentions:**

Վեճերի տեղիք է տվել նաև «նոր զորքերով» (*νεαν στρατειαν*) բառերը: Գրտնում են, որ նկատի ունի Հերակլիոսի իրականացրած զինվորական մի ռեֆորմ, բանակի վերակառուցում: Ասենք այստեղ, որ ուսումնասիրողների մի այլ խումբ գտնում է, որ Հերակլիոսին վերագրվող բազում ռեֆորմներ իրականում տեղի են ունեցել նրա հաջորդների օրոք: Բանակաթեմների կազմակերպման հարցում, օրինակ, հույն բյուզանդագետ Ջակիթինոսը տալիս է հետևյալ ժամանակագրությունը (ոչ թե ստեղծման, այլ աղբյուրներում առաջին անգամ հիշատակման): Արմենիականների բանակաթեմը (և ոչ տուրմարխությունը) 667 թ., Անատոլիկոն բանակաթեմը՝ 669 թ., Օպսիկիոն՝ 680 թ., Կարավիսիանների (հետագայում՝ Կիբիրոբոտների) շուրջ 680 թ., Թրակիայի՝ 680/85 թթ. միջև, Հելլադայի՝ 695 թ. (*Ζαχαριαν, Η Βυζαντινή αυτοκρατορία, թελ. 120*):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

128. Պարսիկների դեմ պատերազմի դուրս եկած ընդհանրական բանակի քանակի մասին միակ տեղեկությունը հաղորդում է Սերենոսը՝ 120 հազար (Սերենոս, էջ 124)։ Այդ թիվն ուսումնասիրողներն անհավանական են համարում, նշելով, որ չափազանցություն է (Հմմտ. Στράβων, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 320, 337)։ Գալով Հերակլիոսի զորքի կազմի ազգային պատկանելության հարցին, ապա ըստ հաբանիսի այն բաղկացած էր վարձկան հայերից, լազերից, արխազներից, իրերներից, խազարներից (*Charanis, Ethnic Changes*)։ Լեմերլը գտնում է, որ Հերակլիոսը վարձկան բանակը չփոխարինեց ազգային բանակով (*Lemerle, Quelques remarques: apud Στράβων, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 321*)։
129. Խոսքը Եգեսիայի Արգար թագավորին Քրիստոսի ուղարկած ավանդական վարչամակի մասին է, որի վրա պատկերված էր տերունական կերպարը։
130. Խոսքը եկեղեցիների սուրբ սեղաններին է վերաբերում, որոնց վրա է կատարվում հաղորդության խորհուրդը։
131. Այս շրջանում արարների մի մասը ենթարկվում էր Բյուզանդիային, մյուսը՝ պարսիկներին։ Դեոկա Հուստինիանոս 1-ի ժամանակ ճգնաժամը Հիմյար մասամբ քրիստոնյա ցեղը ավելի հակված էր դեպի սասանյանները, իսկ մյուս մեծ ցեղը՝ դասանիդները, որ միաբնակ քրիստոնյաներ էին, ենթարկվում էին Բյուզանդիային։ Ավելի մանրամասն տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 326, 327 (Ժանոթ. 148 և 158)։ Նաև ստորև, Ժանոթ. 274։
132. Բնագրում՝ *αλλόθεν* հայերեն՝ կղիմա կամ կլիմա, արար. իկլիմ։ Նշանակում է գավառ, նահանգ, շրջան։ Իմաստների մասին մանրամասն տե՛ս *Βασιλεστικὴν, Записка, стр. 195*։
133. Բնագրում՝ *εις τὴν Περιοῦα εἰς ἑλλάει*։ Տրամարանական չէ, քանի որ մի քիչ հետո Թեոփանեսը գրում է, որ Շահր վարազը վախենում էր, որ կայսրը «Հայաստանի վրայով կներխուժի Պարսկաստան»։ Ստրատոսը առաջարկում է «Περιοῦα»-յի փոխարեն կարդալ «Ἀρμενία», այսինքն՝ Հերակլիոսը ներխուժեց Հայաստան, որով ամբողջ նախադասության միտքը պարզ կլինի (Στράβων, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 344)։
134. Բնագրում՝ *Σαυραστράς* (var. *Σαρ'αρος*)։ Նա Ֆարուխանի (Ֆերրուխան), որ կոչվում էր նաև Թոմեղան, տիտղոսն էր, նշանակում է «թագավորական վարազ»։ Այդ առումով արժեքավոր են Մովսես Կաղանկատվացու տվյալները. «...բուն անուն իւր Խոռիեան կոչէր. և վասն մղելոյ նորա և յօրինելոյ զճակատն պատերազմաց և զյաղթութիւնս կատարելոյ՝ ըստ խորագիտութեան Պարսից այլ և այլ պճնող անուամբ յորչորչէ զնա՝ երբեմն Ռազմիդան, և երբեմն Շահվարազ» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 145—146)։ Թովմա Արժրունին նրան կոչում է «Ռազմայուզան որ է Խոռեամ» կամ «Խոռեմ Սոազմայուզան» (Թովմա Արժրունի, էջ 89)։ Տե՛ս և Ժանոթ. 38։
- Ֆերրուխան Շահր վարազը 605 թ. գրավեց Եգեսիան, 614-ին՝ Դամասկոսը, Երուսաղեմը, Հերակլիոսից պարտություններ կրեց 622-ին և 624-ին, իսկ 630-ի ապրիլի 27-ից մինչև հունիսի 9-ը հափշտակեց արքայից արքայի գահը։
135. *αλλόθεν τὸν πόντον*։ Հունարենում այդ դարձվածքը նշանակում է հաղթանակ տանել ոչ բաց մարտում, այլ խորամանկությամբ։
136. Բեյնզն ու Պերնիչեն գտնում են, որ լուսնի խավարումը տեղի ունեցավ 623 թ. հունվարի 23-ին (Στράβων, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 346—347)։

137. Ոչ մի ժամանակագիր չի տալիս ո՛չ ճակատամարտի վայրի անունը, ո՛չ ժամանակը: Ստրատոսի ենթադրությամբ տեղի ունեցավ Երկրորդ Հայքում, Սատաղի մոտ, Սատաղ-Թեոդոսուպոլիս մայրուղուց հարավ և եթե այն տեղի ունեցավ լուսնի խավարումից 15—20 օր հետո (տե՛ս նախորդ ծանոթ.) ապա հավանաբար 623 թ. փետրվարի 7—12-ը (Σ τ ρ α τ ο υ. Το Βυζαντιον, Α', σελ. 348):
138. Զրադաշտականության պանթեոնում արեղակը (Hvar կամ Hvarə- Xšaēta-, տե՛ր արեգակ) գերագույն աստվածությունն է: Հաղկերտ 11-ը հայերին ուղղված իր ուղերձը սկսում է այսպես. «Երդուեալ եմ յարեղակն ի մեծն աստուած, որ ճառագայթիքն իւրովք լուսաւորէ զամենայն տիեզերս, և չեմմութեամբ կենդանածէ զամենայն գոյացեալսն» (Եղիշե, էջ 44—45): Եղիշեի ասելով, Հաղկերտը այդ երդումը «երեքկնէր և չորեքկնէր զանսուտ երդումն յարեղակն» (նույն տեղում, էջ 47): Սասանյան շրջանում արեղակը այլևս Hvar-ը չէր, այլ Միհրը (Միթրան): Մոման արդերձապետը դիմելով հայերին արեգակի մասին ասում էր, թե նա «ճառագայթիքն, իւրով լուսաւորէ զամենայն տիեզերս, և չեմմութեամբ իւրով հասուցանէ զկերակուր մարդկան և անասնոց. և վասն հասարակարաշխ առատութեանն և անաշառ մատակարարութեանն անուանեցաւ Միհր աստուած...» (Եղիշե, էջ 165): Հմմտ. Christensen, L'Iran, p. 143 sqq.
139. Ո՛չ Թեոփանեսը, ո՛չ էլ Պիսիդասին չեն նշում այս զորավարի անունը: Ստրատոսը ենթադրում է, որ կարող է Հերակլիոսի եղբայր Թեոդորոսը եղած լինի (Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζαντιον, Α', σελ. 353):
140. Այսինքն՝ Կոստանդնուպոլիս:
141. Բնագրում՝ Σατν. Եւահեն Վահմանգաղաղան, Արեմուտքի սլաոգոսպանը: Սերբոսը նրան անվանում է «Շահէն պատգոսպան» (Սերբոս, էջ 124): Նա 609 թ. «հանդիպէր զաւրացն Յունաց ի Կարին զաւառի: Եւ արարեալ պատերազմ՝ հարկանէր զնոսա սրով սուսերի և փախստական արարեալ հալածական առնէր յաշխարհէն» (նույն տեղում): 610 թ. նա մուտք գործեց նաև Կեսարիա: Զատկական ժամանակագրության մեջ հիշված է որպէս Σατν Βαβυλνζαδαχω (Chronicon Paschale, p. 708): Ք. Պատկանյանը (տե՛ս История императора Иракла, стр. 205, прим. 173) կարծում է, որ Βαβυλνζαδαχω-ն Սերբոսի հիշատակած «պատգոսպան»-ի աղավաղումն է (տե՛ս Սերբոս, էջ 287, ծանոթ. 359), այնինչ դա «Վահմանգաղակ» անունն է: «Վահմանգաղաղան» նշանակում է վահմանգաղակի (Վոհու-մանանհի) որդի (տե՛ս Justi, Iranisches Namenbuch, S. 274, 374):
142. Հունարեն բնագրում՝ φονων φονευστριαν (սպանություններ սպանող), որ անիմաստ է: Կ. Ամանտոսը ուղղում է φόβων φονευστριαν «վախերն սպանող» (վախը փարատող), այսինքն հավատքը մարդուն արիությամբ է լցնում (տե՛ս 'Α μ α ν τ ο υ, 'Ιστορία, Α', σελ. 284, ծանոթ. 4):
143. Այսինքն՝ հանուն քրիստոնեության զոհվելը հավիտենական կյանք է շնորհում՝ երկնային թագավորության մեջ:
144. Պորին Պարսկաստան (ἐνδοτέρω Περσας): Այս արշավանքի (624) ընթացողում մասին, ինչպես և արշավանքի մասին ընդհանրապես, Թեոփանեսի և բյուզանդական մյուս հեղինակների տեղեկությունները շատ աղքատիկ են: Հարուստ են հայկական աղբյուրների, առաջին հերթին Սեբեոսի, Մովսես Կաղանկատվացու և Թովմա Արծրունու տվյալները: Հ. Մանանդյանը հետևյալ կերպ է գծում Հերակլիոսի այս արշավանքի ընթացողին. Պոնտոսից և Փոքր Հայքից դեպի Կարին, այնտեղից

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

այժմյան Սարիղամիշի վրայով և Վանանդ ու Շիրակ գավառներով դեպի Դվին քաղաքը և ապա Նախիջևանի վրայով դեպի Գանձակ (Մանանդյան, Հնթացուղիները, էջ 145)։ Նշենք, որ Դվինը հավանաբար դիմադրություն ցուցաբերեց, այդ պատճառով Հերակլիոսը թույլ տվեց իր զինվորներին թալանել ու կրակի տալ այն։ Գեորգ Պիսիդասին իր «Հերակլիաս» պոեմում, ջանալով արդարացնել Հերակլիոսին՝ քրիստոնեական քաղաք ավերած լինելու համար նշում է, որ ավելի լավ է բարեպաշտ կայսեր կողմից կործանվի մի քրիստոնեական քաղաք, քան թե անվնաս մնա ամբարիշտ խոսրովի ձեռքում («Հերակլիաս», Բ, տող 163—166. apud Στράβων, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 390)։

145. Բնագրում՝ Γαζακῶν: խոսքը Ատրպատականի Գանձակի (Շիր, Գ. Աբգարյանը սխալմամբ նույնացնում է Թավրիզի հետ, տե՛ս Սեբեոս, էջ 291, ծանոթ. 427) մասին է։ Այստեղ էր գտնվում զրադաշտականների խոշորագույն սրբություններից մեկը՝ Ատրվշնասպր։ Քաղաքի լրիվ անվանումն էր Գանձ ի Շիզազան կամ Գանձ ի Շիզիզան։ Հերակլիոսի ընթացուղին Սեբեոսը գծում է հետևյալ կերպ։ Կոստանդնուպոլսից Քաղկեդոնի ու Կեսարիայի վրայով Կարին, այնտեղից Դվին, Նախնավան և վերջապես «ի Գանձակ Ատրպատականի», որտեղ նա «կործանեց և զրազինեց Հրատին մեծի, որում Վշնասպն կոչվին» (Սեբեոս, էջ 124)։

Ուրմիայի շրջանում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունների և Գանձակի գրավումների վերաբերյալ կա հատուկ ուսումնասիրություն (ինձ անմատչելի) N. H. Baynes, The military operations of the emperor Heraclius. The United Services Magazine, 1913, vol. XLVI և XLVII (apud Minorsky, Campaigns in Atropatene, p. 109)։

146. Տե՛ս ծանոթ. 131։

147. Ինչպես պարզվում է Զատկական ժամանակագրությունից, Հերակլիոսը Գանձակում մնաց 27 օր, այնտեղից Կոստանդնուպոլիս ուղարկած նամակում նա Գանձակի մասին գրում էր, թե այն կատարյալ քաղաք է (τῆλεῖς), բազմամարդ, անասուններով հարուստ, ունի շուրջ 3000 տուն։ Քաղաքապետին կայսրն անվանում է Բարեսմանաս, որն իմանալով հռոմայեցիների Զարա (Ζαρα) լեռն անցնելու մասին, հեռացավ դեպի լեռներն ու ամուր բերդերը (Chronicon Paschale, p. 732)։ Հերակլիոսը Գանձակից հեռացավ ապրիլի 8-ին, նպատակ ունենալով շարժվել Հայաստանի վրայով (նույն տեղում, էջ 734)։

148. Բնագրում՝ Βεθαράμης (հանդիպում է և Βεθαράμης ձևը)։ Արշակունյաց մի բերդ էր՝ Beth Aramaje (այժմ՝ Խախտ-ի Սուլայման)։ Սրբադասն հույրը Ատրպատականի Գանձակից այդտեղ էր տեղափոխվել (տե՛ս Minorsky, Campaigns in Atropatene, p. 92)։ Խերարմայսի վաղադույն հիշատակությունը հանդիպում է Մենանդրոս Պրոտեկտորի երկում (Menandri Excerpta, p. 365), որտեղ ասված է, որ բյուզանդացի դեսպան Պետրոս Պատրիկիոսը 562 թ. այցելել է պարսից արքային Βεθαράμης կոչվող վայրում։ Այլ հիշատակությունների մասին տե՛ս Minorsky, Campaigns in Atropatene, p. 93։ Խախտ-ի Սուլայմանի մասին տե՛ս Van der Osten, Naumann, Takht-i Suleiman։

149. Բնագրում՝ τῆ πλεονη τῶν ἱνδράγων։ Հավանաբար նկատի ունի ասորւշանը։

150. Բնագրում՝ Δασταχέρδη, պարս. Դաստգարդ կամ Դաստղարդ-Պուսրո, արաբական աղբյուրների էլ Դասկարան կամ Դասկարար-լ-Մալիքի Գտնվում էր Տիզբոնից Համադան տանող ռազմական մեծ ճանապարհի վրա, մայրաքաղաքից 107 կմ

հյուսիս-արևելք, հին Արտամիտա քաղաքի մոտ: Քաղաքի ավերակներն այժմ կոչվում են Զենդան (զնդան-րանտ): Մանրամասն տե՛ս Christensen, L'Iran, p. 454—455:

151. Նիկեփոր պատրիարքը ցույց է տալիս, որ խոսքովը Հրո տաճարներից մեկում իրեն աստվածացրել էր Նա իր գահը տեղադրել էր տաճարի գմբեթի տակ, կարծես երկնքում, շուրջը նկարել տվել կայծակներ, արեգակ ու լուսին, հրեշտակներ և այլն: Հատուկ հարմարանքով նա ցանկացած ժամանակ որոտ էր բարձրացնում ու անձրև թափում: Հենց այդ գահը գետին տապալեց ու ոչնչացրեց Հերակլիոսը (Nlcephori Breviarium, p. 19):

152. Թովմա Արծրունին որոշակի գրում է, թե Հերակլիոսը բացի Դվինից, ավերել է «գնախճառան և գՈրմի (Ուրմիա), և գիմեալ ի Գանձակն Ատրպատականը՝ բրէ գնա, աւերէ զԱհմատան և գՄայ, կործանէ զԲագին Հրատին մեծի, որում Վշնապն կոչեն, և լնուն զԺովակն որ յանդիման հրատին՝ դիակամբք. զխօսուն և զանասուն, զայր և զկին և զմանուկ առ հասարակ մաշեցին ի սուր սուսերի» (Թովմա Արծրունի, էջ 92—93):

153. Աղվանքում: Հերակլի Գանձակից Աղվանք վերադարձի ընթացուղին տալիս է Սեբեոսը. «առ ամուր աշխարհաւն Մարաց» ('լարադաղի լեռներով) Փայտախարան, այն է Գանձակից, այժմյան Միանի և Արդաբիլի վրայով: Ինչպիսիք Արաքսի ն'րբին հոսանքի շրջանը, որտեղ գտնվում էր Փայտախարանը, որտեղից էլ, Մովսես Կաղանկատվացու տվյալներով, ուղևորվեց դեպի Ուտի և այնտեղ գտավեց Աղվանքի մայրաքաղաք Պարտավր: Հստ Մանանդյանի կայսրն այնտեղ ասցւացրեց 623—624 թթ. ձմեռը (Մանանդյան, Ընթացուղիները, էջ 149—150), իսկ ըստ Ստրատոնի՝ 624—625 թթ. ձմեռը (Στράτων, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 402):

154. Բնագրում՝ ἀνιζεσθαι: «Սրբվել» այսինքն՝ մաքրվել, այդ բառի և՛ ուղղակի և՛ անուղղակի իմաստով: Ստրատոսը բացատրում է «ծոմ պահել» (Στράτων, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 399):

155. Բնագրում՝ Σαρξβλαχῶν: Սեբեոսը նրան անվանում է Շահրապղական (Սեբեոս, էջ 113): Հայ պատմիչի ասելով, Շահրապղականը պարսից մարզպանն էր և նրստում էր Դվին ոստանում: «Սա արար կոիւ մի ի Պարս և յաղթեաց» (նույն տեղում): Հմմ. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 150. «Ապա եկեալ... զօր պարսից, զորս նոր զօր անուանեն, և էր զօրագլուխ նոցա Շահրապղական». «զյօժարն և զթաջ պատերազմող զօրագլուխն իւր զՇահրապղայ» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 156):

Շահրապղական թարգմանաբար նշանակում է «թագավորական հովազ»:

156. «Պերոզական» կոչվող գնդի մասին հիշատակություն ունի Սեբեոսը (էջ 96): Ք. Պատկանյանը թեև գրում է «չգիտեմ ինչ է նշանակում Պերոզական գունդ», բացատրում է «հաղթական» չոկատ, որովհետև Պերոզ նշանակում է «հաղթող» (История императора Иракла, стр. 200, прим. 271): Այլ (անընդունելի) կարծիքների մասին տե՛ս Սեբեոս, էջ 257, ծանոթ. 271: Այն փաստը, որ Թեոփանեսը կողո կողքի նշում է «խոսքովական» և «Պերոզական» զորագնդերը, նշանակում է, որ զորագնդերը կրում էին արքայից արքաների անունները և «Պերոզական» նշանակում է Պերոզ արքայի անունը կրող, ինչպես որ «խոսքովական» նշանակում է խոսքով արքայի անունը կրող: Միտքը հաստատում է Մովսես Կաղանկատվացին. «Ապա և բազումք ի գնդից գնդից՝ ի ճոնապահաց և

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ի թիկնապահաց, և յաճուակեաց դրանն *հոսորովու...*» (էջ 167): Ք. Պատկանյանը «յանուակրաց»-ը թարգմանում է «колесничих» երևի «անիւ» բառից բխեցնելով (տե՛ս *Mouceï Kazanekatvaci*, стр. 115) «անիվ կրող», բայց ավելի հավանական է «անունը (հոսորովի) կրող» «հոսորովական»: «Յանուակրաց»-ը պետք է ուղղել «յանու[ան]ակրաց»: Այս դորագնդերը Ստրատոնի ենթադրութեամբ գրված լինելու էր Մովսես Կաղանկատվացու հիշատակած (էջ 150) Գրանիկ Սաղարը:

157. Այսինքն՝ Շահր Վարազին և Շահրապղականին:

158. Բնադրում՝ *τὸν δὲ*: Այս բառի տակ ենթադրվում են գիշերորենների հանդերձանքը և նրանց սպասարկող անձնակազմը՝ ծառաները, դրաստը և այն, ինչ նախատեսված է բանակի կերակրման համար, այդ թվում և բանակի անհրաժեշտ իրերը (տե՛ս *Dain, „Touldos“, p. 161—169: նաև Lunash, Очерки, стр. 246—247):*

159. Աղվանքում տեղի ունեցած դեպքերի մասին ավելի հստակ և բովանդակալից տեղեկություններ է պահպանել Սեբեոսը: Նա վկայում է, որ Հերակլիոսը, իմանալով հոռյամի (Շահր Վարազի) Կոստանդնուպոլսի պաշարումից հրաժարվելու և հոսորովի օգնության շտապելու մասին, «առնու զգալուս իւր և գերութիւն, և դառնայ առ ամուր աշխարհաւն Մարաց. գայ հասանէ ի Փայտակարան»: հոսորովը տեղեկանալով այն մասին, որ Հերակլիոսը, «հաս ի Փայտակարան, և կամի ընդ Աղուանս անցանել ի Վիրս», հրամայում է իր զորավար Դաւիթ Վարազին կտրել նրա ճանապարհը: Շահր Վարազը Այրարատի վրայով մտնում է Գարդման և Տիգրանակերտ ավանի մոտ իր Շահն զորավարի 35 հազարանոց բանակով օղակում կայսեր: Հերակլիոսը կարողանում է նրանց պարտության մատնել, անցնել Վրջունիս ավանը, այնտեղից էլ Բագրևանդ և Ապահունիք (Սեբեոս, գլ. ԼԸ: Տե՛ս և Մանանդյան, *Հնթացուղիները*, էջ 151 և հտ.): Տիգրանակերտի ավերակները, ըստ Մանանդյանի, գտնվում են Տարնաուտ գյուղի Շահբուլաղ բերդի մոտ, Աղղամից 8—10 կմ հյուսիս-արևմուտք, Եվլախ-Շուշի ճանապարհի վրա:

160. Հունարեն բնագիրը տալիս է Օյնյոյ չափ «հոների երկիր» ընթերցումը: Անաստասիոս Ռիրիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանությունը՝ *in regione Hunnorum*, որը, սակայն պիտի ուղղել *Σαυγῶν* չափ, որ, անկասկած, Սյունիքն է: Հայկական աղբյուրներում պարզ դուրս է տրված ռազմական գործողությունների Սյունիքում տեղի ունեցած լինելու մասին: Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 150: Մանանդյանն այդ ընթացուղին գծում է հետևյալ կերպ. Տարնաուտի շրջանից Եվլախ-Շուշի ճանապարհով, Շուշիի և Գորիսի վրայով դեպի Սյունիքի Մղուկ տեղը և այնտեղից Անգեղակոթի և Բիչենաղի լեռնանցքով դեպի Նախիջևան, Մանանդյան, *Հնթացուղիները*, էջ 153:

161. Բնագրում՝ *Περσῶν*, այսինքն պարսից տիրապետության տակ գտնվող Հայաստան:

162. Տե՛ս ծանոթ. 135:

163. Բնագրում՝ չափ *Σαλζαῶν*: Ամենայն հավանականությամբ խոսքը Ադիոկիտ գավառի Ադի ավանի մասին է, քանզի խնդրո առարկա ճակատամարտը, ըստ Սեբեոսի, այնտեղ է տեղի ունեցել (Սեբեոս, էջ 125: Մանանդյան, *Հնթացուղիները*, էջ 157):

164. Հմմտ. Սեբեոս, էջ 126. «Բայց Շահր Վարազը զերծաւ՝ նստեալ ի վերայ նուստ երկվարի... իսկ Երակլոս առ զաւար և զկապուտ բանակի նոցա, դարձաւ յաղթութեամբ մեծաւ»:

165. Այժմ՝ Դերենդե, Գտնվում էր Երկրորդ Հայքում: Սակայն ըստ Մանանդյանի, Թեոփանեսի բնադրում աղավաղում կա, նրա կարծիքով խոսքը ավելի շուտ կարիների շրջանի մասին է:
166. Բնադրում՝ Σὺρων γῆν: Բայց ըստ Ստրատոնի ոչ մի կասկ չունի Ասորիքի հետ, այլ Բիթլիս տանող ճանապարհն է (Στράτων, Το Βυζαντιον, Α', σελ. 440):
167. Հայկական աղբյուրների Քաղիրթը, այժմ՝ Բաթման-սուլ:
168. Այժմ՝ Մարաշ:
169. Ելնելով այս ընթացուղու անտրամաբանությունից, Ռամզեյը Ադանայի փոխարեն ուղղում է կարգալ Ադատա (Ramsey, HGAM, p. 311: apud: (Στράτων, Το Βυζαντιον, Α', σελ. 448): Բոլոր դեպքերում Թեոփանեսի գծած ընթացուղին այստեղ համարվում է սխալաշատ ու անտրամաբանական (Στράτων, նույն տեղում, էջ 449):
170. Այժմ կոչվում է Սյունի կամ Սայհուն:
171. Բնադրում՝ μαγαρίτης: Տե՛ս նաև էջ 53 և 148: Թեոփանեսն այդ գոյականից բայ էլ է սանդղակում՝ μαγαρίζω: Տերմինի մասին տե՛ս Ерхашмедт, Этимология глагола μαγαρίζω, стр. 120—121:
172. Բնագրում՝ Καϊσάρ: Այդպես էին կոչում բյուզանդական կայսեր և հայերը:
173. Նեստորականությունն իր անունը պարտական է Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նեստորին (428—431), որի վարդապետության էությունը կայանում էր նրանում, որ նա Քրիստոսի երկու բնությունները՝ աստվածային և մարդկային իրարից բաժան էր ընդունում, որով Մարիամին Քրիստոսածին էր համարում, և ոչ Աստվածածին: Նրա վարդապետությունը սկզբում տարածվեց Ալեքսանդրիայում, որի դեմ հանդես եկավ Կյուրեղ Ալեքսանդրացին և Հռոմի պապ Կելեստինոսը: Երբ վեճերը լայն ծավալ ստացան, Քեոզոսիոս II կայսրը 431 թ. գումարեց Եփեսոսի III Տիեզերական ժողովը և դատապարտեց Նեստորին ու պաշտոնանկ հայտարարեց: Նրա հետևորդները հալածանքների ենթարկվելով ապաստարան գտան Պարսկաստանում: Այնտեղ լսյն գործունեություն ծավալեց 435 թ. Մծրինի եպիսկոպոս ձեռնադրված Թովմա Բարսուման, 489 թ. Զենոն կայսրը փակեց Եփեսոսի դպրոցը, իսկ նրա ուսուցիչներն ու աշակերտները փախան Պարսկաստան և հիմնադրեցին Մծրինի դպրոցը: 496 թ. Սելևկիայի նեստորական արքեպիսկոպոս ընտրված Բարեոսը 498 թ. ժողով գումարեց և Պարսկաստանի նեստորական եկեղեցին անջատեց ուղղափառ եկեղեցուց: Նեստորականներին հետագայում հովանավորեցին և պարսիկները, և՛ արաբները: Նեստորականությունը տարածվեց նաև Հայաստանում, թեև եկեղեցու կողմից միշտ էլ հալածվեց: 554 թ. Ներսես Բ Բագրևանդցի կաթողիկոսը Դվինի ժողովում դատապարտեց նրանց: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Տեր-Մինասյան, Նեստորականությունը Հայաստանում, էջ 330—393:
174. Թեոփանեսը բուլղարներին առաջին անգամ հիշատակում է աշխարհի արարչագործության 5994 (502) թվականի տակ, Անաստասիոս կայսեր թագավորության 11-րդ տարում, ցույց տալով, որ նրանք ավարարել են Իլիրիկոնն ու Թրակիան: Նրանք 6006 (514) Անաստասիոս կայսեր դեմ ապստամբած ֆեդերատների կոմես Պատրիկիոսի որդի Վիտալիանոսի բանակում էին ծառայում և նրա գլխավորությամբ գրավում են Անքիալոսն ու Օդիսսոպոլիսը (Վառնան): 6031 (539) թվականին հիշվում են բուլղարներ, որոնք իրենց ցեղապետների (բնագրում՝ ունքս) գլխավորությամբ ավարարում են Սկյութիան, Մեզիան և Թրակիան: Հուստինիանոս I

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- կայսրը գերի ընկած բուլղարներին ուղարկում է Հայաստան և Հաղիկա. գինձորական ծառայության (ἔπεισεν ο βασιλεὺς εἰς Ἀρμενίαν καὶ εἰς Λαζικήν, καὶ κατέταξαν ἐν ταῖς νουαερίαις ἀριθμοῖς. *Theoph. Chron.* I, p. 219): Վերջապես նրանք հիշատակվում են և Մավրիկիոս կայսեր թագավորության 15-րդ տարում, աշխարհի արարչագործության 6089 (597) թ.:
175. Ենթադրվում են սլավոնները: Նիկեփոր պատրիարքը ցույց է տալիս, որ պատերազմական գործողություններին մասնակցում էին նաև սլավոն կանայք (*Nicephori Breviarium*, p. 21):
176. Հունական աղբյուրներում Γένεσις են կոչվել գոթերին ազգակից և Արևմուտքում գեպիգներ կոչվող ցեղը: Սկզբնական շրջանում բնակվում էին Կարպատների մոտ և վերստին հանդես եկան III դ. վերջում: Մասնակցություն ունեցան Ատտիլայի ներխուժումին, ապա գրավեցին Դակիան և բավական նեղություն պատճառեցին կայսրության:
177. Քաղաքի պաշտպանության ուղարկված զորքերի մեջ կային և հայեր: Ինչպես գրքված է «Ջատական ժամանակագրության» մեջ, հայերը Վախսեոնայի պարսպից դուրս եկան և սբ. Նիկողայոսի եկեղեցու մոտ գտնվող սյունաշարքը կրակի տվեցին: Սլավոնները, ենթադրելով, որ ծովի ափին կանգնածները ավարներ են, ափ դուրս եկան, բայց ընկնելով հայերի ձեռքը, սրի քաշվեցին (տե՛ս *Chronicon Paschale*, p. 724):
178. «Արևելքի թուրք» է կոչում, որպեսզի չշփոթվեն «Արևմուտքի (Պանոնիայի) թուրքերի» հետ, որոնց տակ ենթադրվում են հունգարացիները: Խազարներին թուրք են կոչում նաև արարները (տե՛ս *Артамонов, История хазар*, стр. 114), որոնք, իմիջի այլոց ալ-Խստահին և իրն Հաուկալը, գրում են, թե խազարների լեզուն նման է բուլղարների լեզվին (նույն տեղում, էջ 115): Իրենք խազարները իրենց ազգակից են համարում ուգրերի, ավարների, գուգերի, բարսիլների, օսոգուրների, բուլղարների և սավիրների (նույն տեղում):
179. Խազարները (էթսոնիմը ծագում է թուրքական «կադ» (քոչել) բառահիմքից) թրքախոս հոնական ցեղեր էին, որոնք հաստատվեցին արևելյան Նվրոպայի հարավային մասում: Նրանց առաջին հիշատակությունը իրենց սեփական անվամբ տալիս է Մովսես Խորենացին (*Артамонов, История хазар*, стр. 17): Հայ պատմիչը գրում է. «միաբանեալ ամբոխութիւն ի հիւսիսականացն, ղիսաղրաց ասեմ և զԲասլաց, արտաքս քան զդուռն ճորայ ելանել...» (Գիրք Ա, դլ. ԿԵ): Խազարների մասին շատ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում «Աշխարհացոյցը»: Իղիշեն ներանց հոներ է անվանում: Հարուստ են Մովսես Կաղանկատվացու, մասամբ՝ Ստեփանոս Պարոսեցու տվյալները: Բյուզանդական հեղինակներից առաջինը Թեոփանեսն է նրանց հիշատակում՝ հիշյալ տեղում:
180. Հմմտ. «Եւ թագաւորն հիւսիսոյ է հականն՝ որ է տէր իսաղրաց, և ղշխոյն թագուհի է, խաթունն, որ է կին հականայ...»: «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 348: Տե՛ս վերը, ծանոթ. 120:
181. Բնադրում՝ Ζεζύλα: Նույնանում է Մովսես Կաղանկատվացու հիշատակած Ջերու խաբա՝ի հետ, որ սէր երկրորդ թագաւորութեանն նորա» (Իմա խաբանի: Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 160: «Առաջինը» Ջերույի եղբայր Թուն-Շեխուն էր): Նշենք այստեղ, որ «Ջերու» անուն չէ, այլ տիտղոս (Ջաբգու», այդպես էին կոչվում արևմտյան թուրքերի հեգեմոնները: Տե՛ս *Marquart, Strelfzüge*, S. 394 և

- 496—498. apud: Στρατσου, Το Βυζάντιον, Β', σελ. 556: Հմմտ. *Артамонов*. История хазар, стр. 145, 146): *Ջերուխաբանի անունը Մոխո-շաղ էր (նույն տեղում, էջ 146)*. *Ջերուխաբանի մասին տես նաև Golden, Khazar Studies, էջ 51*.
182. Բնադրում՝ 'Αδραχηζιν (var. 'Αδραχηζαν): Նիկեփոր պատրիարքը գրում է 'Αδραχαιζαν, ավելի հին աղբյուրներում՝ 'Ατροπατηνή: Բյուզանդական աղբյուրներում հանդիպում է նաև 'Αδραχ'αζαν δևր: Հայկական Ատրպատականը, ասորերեն՝ Ադորբայգան: Այստեղ խոսքը պարսկական Ատրպատականի մասին է: Սասանյանների ժամանակ կոչվում էր Ադարբայջան և կառավարվում էր մարզպանի կողմից, որ պատկանում էր Ֆարուք-Որմիզդ ընտանիքին: Կենտրոնը Շիր (կամ Գանձակ) քաղաքն էր, ժամանակակից Հայլանի տեղում: Ուրմիայի լճից հարավ-արևելք: Այստեղ կար կրակի մի նշանավոր տաճար, որն այցելում էին սասանյան արքաներն իրենց դահ բարձրանալու առթիվ: Ավելի ուշ սրբազան կրակը տեղափոխվեց Արշակունիների Բիթարմայս կամ Թերարմայս (այժմ՝ Թախտ-ի Սուլայ-ման) վայրը: Մանրամասն տե՛ս J. Hell-ի հոդվածը Encyclopédie de l'Islam-ում, հտ. Ա, էջ 194 և հոտ.:
183. Բնադրում՝ Τριφυλίας: Ասենք այստեղ, որ Մովսես Կաղանկատվացու տվյալներով քաղաքը պաշտպանում էր պարսիկ զորավար «քաջ պատերազմող» Շարհապաղան (Մովսես Կաղանկատվացի. էջ 156): Բայց, ինչպես Թեոփանեսից դիտենք, նա 6115 թ. սպանվել էր (բնադրում՝ «ընկավ թիկունքից սրի հարված ստանալով»): Ստրատոսը գտնում է, որ «ընկավ» դեռ չի նշանակում սպանվեց, այլ հնարավոր է, որ նա վիրավորվեց: Στρατσου, Το Βυζάντιον, Β', σελ. 561):
184. Արտամանովի կարծիքով, նա Ջերուխաբան Մոխո-շաղի կրտսեր որդի Բուլի-շաղն էր (*Артамонов*, История хазар, стр. 147):
185. Իմա՛ Կոստանդնուպոլիս: Սերբոսը Քաղկեդոնը գրավողի և Կոստանդնուպոլիսը պաշարողի անունն է տալիս՝ Խոռյամ, և ոչ տիտղոսը՝ Շահր Վարազ:
186. Իմա՛ Դանուբ:
187. Աղբյուրներում այդ նավերը (այստեղ՝ σκαφη γλυπτα) կոչվում են նաև μονόπλοα այսինքն միակտոր ծառի բնից պատրաստված նավեր:
188. Ոսկեղջյուր կոչվածի՝ Κεράτιος καλπος:
189. «Պերատիկա» շրջանների տակ ենթադրվում են Անատոլիկոնն ու Օպսիկիոնը: Տե՛ս ծանոթ. 517:
190. Իմա՛ խազարների: Տե՛ս ծանոթ. 178:
191. Բնադրում՝ 'Ραζατης: Սերբոսի Ռոճ Վեհան (var. Ռոճիկ Վեհան) զորավարը, որ իսկապես սպանվեց Նինվեի ճակատամարտում (Սերբոս, էջ 126): Մովսես Կաղանկատվացին նրան անվանում է Ռոճվեհ (էջ 163), Նիկեփոր պատրիարքը՝ 'Ροζατης (էջ 21):
192. Բնագրում՝ Χαλατηά: Անծանոթ շրջան, որ նույնացնում են Թեոփիլակտոս Սիմոկատասի հիշատակած Խնայթա վայրի հետ, Արբելից հյուսիս:
193. Սկիւիցեսն այն կոչում է Ստրագնա: Հայկական աղբյուրներում հիշվում է Մեծ Զավ ձևով: Այժմ էլ այդպես է կոչվում (տե՛ս Նոյմյան, Հայաստանը, էջ 66): Տիգրիս գետի արևելյան վտակը, Մոսուլից (Նինվե) 40 կմ հարավ: Հերակլիոսը Մեծ Զարն անցավ 626 թ. դեկտեմբերի 1-ին: Փոքր Զարը գտնվում է Մեծ Զարից 95 կմ հարավ:

194. Նիկեի տեղում այժմ գտնվում է Մոսուլ քաղաքի ձակատամարտի տեղի ունեցավ 626 թ. դեկտեմբերի 12-ին:
195. Բնագրում՝ ΒΙΣΥΤΙΣ ὁ πρῶτος λαγός: Հետագայում նա մասնակցեց Յարմուկի նշանավոր ձակատամարտին (20 օգոստոս 636 թ.):
196. Նիկեիոր պատրիարքը գրում է, որ կայսեր շրթունքը վիրավորվեց «նետաձգության մեջ վարպետ» Հոփդատեսի արձակած նետից: Հերակլիոսը վիրավորվեց նաև ոտքից՝ ուլյի Հոփդատեսի արձակած նետով (Nicephori Breviarium, p. 21—22):
197. Պարսից բանակում, հասկանալի է, բյուզանդական տերմինաբանությունը չէր ընդունված: Թեոփանեսը նրանց տուրմարիս է անվանում բյուզանդական ձևով: Տուրմարիսը գլխավորում էր 500 նետաձիգ, 300 վահանակիր և 100 նիզակակիր (տե՛ս Կոստանդին Միլանաձին, էջ 233):
198. Ժամը 11-ը չի համապատասխանում սեր այդ ժամին: Բյուզանդացիների առաջին ժամը արևծագն է, 6-րդ ժամը՝ կեսօրը:
199. Գիշերվա առաջին ժամը համապատասխանում է՝ արևամուտի առաջին ժամին:
200. Սկարամանգիոնը դգեստի անվանում է, մի տեսակ քաֆթան: Տե՛ս Կոստանդին Միլանաձին, էջ 300:
201. Կարելի է կարդալ նաև Վարսամուսեսի Հստ Մարկվարտի (Strelfzüge, S. 401), նա Վահրամ Աշուշան է, Գուգարքի իշխանը (apud: Στράτων. Το Βυζάντιον, Β', σελ. 911):
202. Բնագրում՝ ἐν τῷ Βυζαντίῳ. Բյուզանդիոնից: Քանի որ Շահր Վարազը Բյուզանդիոնը չէր գրավել, Տաֆելը «Բյուզանդիոնի» կողքին դրում է տե՛ս Χαλκηδόνος Քաղկեդոնից, որ թեև չկա ո՛չ Թեոփանեսի բնագրում, ո՛չ էլ Անաստասիոսի լատիններեն թարգմանության մեջ, համարվում է ճիշտ: Ստրատոսը չէր Βυζαντίου մեկնարանում է «բյուզանդական հողերից» (Στράτων. Το Βυζάντιον. Β', σελ. 592), որ անհավանական է, քանի որ այն ժամանակ «բյուզանդական» շուրջը այն նշանակությունը, ինչ այսօր:
203. Փոքր Զարի մասին տե՛ս Ժանոթ. 193:
204. Եϋνεία (Եվդոկիա): Ծագումով Հասորի քրիստոնյա էր և սասանյանների տիրության ֆինանսների վարչության խոշորագույն գործիչներից մեկը: Տե՛ս Christensen, L'Iran, p. 123. 451 sqq.: Այդ պաշտոնը կրողը կոչվում էր vāstryōshān-sālār կամ vāstryōshbadh:
205. Դեկտեմբերի 25-ին:
206. Բնագրում՝ ΔΕ ΕΘΙΟΪΑ:
207. Ուսումնասիրողներից ոմանք նույնացնում են Քսենոփոնի հիշատակած Փյունկոս գետի հետ («Անաբասիս», Բ, 25): Բխում է Կորդվաց լեռներից և թափվում է Տիգրիսի ձախ ափին: Հետագայում արարներն անվանեցին Օդորենհ, իսկ թուրքերը՝ Կատրիսու: Այժմ կոչվում է Ադեմ: Հստ Ռոուլինսոնի Տորնան պարսկերեն Tur Nahr-ն է, կամ Kan-Tur-ը, արար. Katur, որ նշանակում է Տուրի ջրանցք: Այդպես է կոչվում Nahr-Wan ջրանցքի հյուսիսային բաղուկը (Στράτων. Το Βυζάντιον. Β', σελ. 912):
208. Հստ Ռոուլինսոնի, տառերի տեղափոխություն է տեղի ունեցել և ճիշտ ընթերցումը Սուրա է: Ինթադրարար նույնացվում է ասորիների Սորի կամ Բեթ Սորիի հետ (Στράτων. Το Βυζάντιον. Β', σελ. 950):

209. Վայրը Բեկդաղ ձևով հիշատակում է Մովսես Կաղանկատվացին (էջ 201): Ըստ Թոուլինսոնի (Rawllinson, Memoir p. 94: Apud: Στράβων, Το Βυζάντιον, Β, σελ. 936) Belt Germa-յի աղավաղումն է, ժամանակակից Քիրքուքը:
210. Հմմտ. ծանոթ. 150: «Դաստակերտ» բառի նշանակությունների մասին տե՛ս Саркисян, Даставерт, сир. 97—101:
211. Բնադրում՝ Եռքաշահ (Վարադ-ուդ, «Վարադների գետ»): Այժմ կոչվում է Beled-Ruz: Թեոփիլասի դրածո համանարար վերաբերում է գետի անունը կրող մի ավանի (Στράβων, Το Βυζάντιον, Β, σελ. 936):
212. Այն է՝ Տիգրոն:
213. Բնադրում՝ Եռքաշահ: Թոուլինսոնի բնադրությունյամբ գտնվում էր Դաստակերտի մոտ:
214. Բնագրում՝ առոյ (հայերեն՝ «հալուէ», եբր. «ահալիմ» և «ահալոթ»): Թուփ, նաև անուշահոտ յուղային փայտ: Սուրբ գրքում հաճախ է հանդիպում, որի տակ բնադրվում է aquilaria agallocha-ն, նրանից ստացվում է անուշահոտ յուղ, որով, ըստ նոր կտակարանի (Յովհ. ԺԹ, 39), թաղելու ժամանակ օծեցին Քրիստոսի մարմինը:
215. Լիտրը (12 ունկ) նա՛ն ծանրության չափ է: Կշիւում է 326,4 գրամ: Մանանդլան, Կշիւները, էջ 29 և 129:
216. Բնագրում՝ աքրիտ: Հուլյան աստ-ուննեւում բառը բացակայում է: Ամենայն հավանականությամբ պարսկարեն քարվաս (կերպաս) բառն է:
217. Հունվարի 6-ին:
218. Նրևի հոսսովի թիկնեղության վրա:
219. Սեւեկիա (Վեհ Արտաշիր) քաղաքը: Հիմնադրել էր Արտաշիր Պապական հոռմեական զորավար Ավիդիոս Կասսիոսի կողմից 165 թ. ավերակ դարձված հին Սեւեկիայի տեղում: Հմմտ. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 166. «առ խելս կամրջին Տիգրիս գետոյ՝ ընդ Վեհ Արտաշիր քաղաքի յանդիման դրանն Տիգրոնի»:
220. Թեոփիլաստոս Սիմոկատոսը Շիրինին համարում է հոռմայեցի և քրիստոնյա (Theophyl. Simocat., p. 231—232): Թաալիթին նրան անվանում է «գեղեցկության պարտեզ, ախոյանը լիալուսնի», (Christensen, L'Iran, p. 475): Այն պատճառով, որ նա քրիստոնյա էր, և՛ արևմտյան, և՛ արևելյան բաղում աղբյուրներ նրան հույն են համարում, սակայն անունը, որ նշանակում է «քաղցր», իրանական է: Սեբեոսը (էջ 85) ցույց է տալիս, որ նա ծագումով հուլիստանից էր («էին սորա (հոսսովին) կանայք բազում ըստ արինի մոգութեան իւրեանց. բայց առ սա և կանայս քրիստոնեայս, և սորա կին քրիստոնեայ յոյժ գեղեցիկ ի հուլիստան աշխարհէ, անունն Շիրին: Սա է բամբիշն, տիկնաց տիկին...»): հոսսովը ամուսնացել էր նրա հետ իր իշխանության սկզբում: Շիրինը ստորագրում էր բյուզանդացի իշխանուհի Մարիային, որին հոսսովը կնության առավ զլիավորապես քաղաքական նկատառումներով: Հիշյալ Մարիան Տաբարիի ասելով իբրև թե Մավրիկիոս կայսեր դուստրն էր (Christensen, L'Iran, p. 475—476):
221. Մեղադրանքն անհիմն չէր: Ըստ Սեբեոսի, Հերակլիոսը «ակամայ բարեկամանայ և մեծարէ զնոսա իբրև զվաստակաւորս և զսիրելի հիրս. ել ընդ առաջ եորա (Կոստանդնուպոլիսը պաշարող Շահր Վարադի) պատարագաւք, և տայր զարավարին և իշխանացն մեծամեծ ընծայս: Եւ բաշխէր գաւրացն հոռզս, և ճաշ և ընթրիս ամենայն զաւրացն մինչև ցեթն ար» (էջ 122):

222. Խոսքը այդ անունով գետի մասին չէ, այլ Nahr-Wan հրանդորի, որ կապում է Տիգրիսը Դիալայի հետ, Տիգրոնից 12 մղոն առաջ:
223. Արմենիականների բանակաթեմի մասին տե՛ս Կոստանդին Սիրանաձին, էջ 167—169, 231, 318—319:
224. Պարսկերեն՝ Shahrzur, ըստ Զատկական ժամանակագրության Տւրաշսքւ Հերակլիոսն այստեղ հասավ 628 թ. փետրվարին: Ոմանց ենթադրությամբ գրտնրվում էր Զազրոս լեռան, և Sirvan գետի միջև: Մանանդյանը տեղադրում է ժամանակակից Սուլայմանիա քաղաքից հարավ-արևելք:
225. Բնագրում՝ Μεζέζιον: Համապատասխանում է Սերեոսի «ղաւթաւարն Յունաց Մէժ Գնունին» անձնավորության (էջ 131):
226. Բնագրում՝ Γεωργίου πατριάρχου (Գուրջնասպա՝ Վշնասպ Ասպադ): Գուրջնասպան է Մովսես Կաղանկատվացու Գաղ Վշնասպի հետ, որ «էր այր յաղթանդամ և դօրեղի տոհմէ գնդապետութեան ազգին իւրոյ» (էջ 178): Ըստ երևույթին անվան ավելի ճիշտ ձևը պահպանվել է Հերակլիոսի Կոստանդնուպոլիս ուղարկած նամակում՝ Γεωργίου πατριάρχου (Chronicon Paschale, p. 728): Թեոփանեսը նրան անվանում է Γεωργίου, որ թարգմանաբար հազարապետ է նշանակում: Խորատոսը կասկածում է, ինչպես կարող է հասարակ հազարապետը ողջ պարսկական բանակի սպարապետը լինել, չէ՞ որ սպարապետությունը աղնվականական իայտնի ընտանիքների մենաշնորհն էր (Στρουγγ. Τὸ Βυζαντινόν, Β', σελ. 625): Երևի հակասություն չկա այստեղ, Թեոփանեսը լսելով պարսկերեն «հազարապետ», թարգմանել է Γεωργίου, այնինչ «հազարապետ» պարսկական (և հայկական) բարձր տիտղոս էր, պհլ. haza:apat հին պարսկ. hazahrapati, պարսկ. hazārbad (Աճառյան, Արմատական բառարան, հտ. III, էջ 6): Եղիշեից պարզվում է, որ «հազարապետ»-ի հոմանիշն է «հրամատարը», որ հասկանալի է, հազար զինվորից բաղկացած զորամասի հրամանատարը չէր: Ինչպես ցույց է տալիս Բենվենիստի հուշարեն Աստվածաշնչի Γεωργίου-ը և հայկական աղբյուրների հազարապետ տարբեր նշանակություն ունեն (տե՛րմինի մասին տե՛ս Benveniste, Titres, p. 67—71): Ընդ որում Թեոփանեսի «հազարապետ»-ը պիտի հասկանալ ոչ որպես որոշակի քանակությամբ զորքի հրամանատար, այլ հազարապետ պհլ. hazarapat իմաստով:
227. Բնագրում՝ Μεροῦζης (Մարդանշահ): Նա քրիստոնյա Շիրինի որդին էր:
228. Բնագրում՝ Σαλῆς:
229. Նկատի ունի իսագարներին: Տե՛ս ծանոթ. 178:
230. Մեր համոզմամբ Թեոփանեսի բնագիրն այստեղ թերի է: Հետևող նախադասությունները ամենևին էլ Շերոյեի և Վշնասպ Ասպադի միջև գնացող բանակցություններին չեն վերաբերում, այլ, ամենայն հավանականությամբ, բյուզանդական կայսեր մոտ Վշնասպ Ասպադի ղեսպանի, որը տեղյակ է պահում կայսեր Վշնասպի և Շերոյեի միջև գնացած բանակցությունների մասին:
231. Տաքսատիոնը (նաև տաքսատոս, տաքսեոտես) զորավարի հրամանատարության ներքո գտնվող և ոստիկանական պարտականություններ վարող անձնավորություն էր և սովորական ղինվորներից բարձր էր դասվում: Մեկ անգամ հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում. «Սատակեաց կորոյս գտաքսատս զօրաց՝ նորա վասն անարգանաց նոռա» (հմտ. Աճառյան, Արմատական բառարան, հտ. IV, էջ 391):

232. Յաղղեմի որդու անունը Շամթա էր (*Christensen, L'Iran, p. 493—494*):
233. Արաբական մի աղբյուրի՝ Guidi-ի Անանունի տվյալներով հոսսրովին սպա-
նեցին Շամթան, Յաղղեմի որդին և նեմ-Որմիզդը՝ նեմրոզի պատգոսպան Մարդան-
շահի որդին: Հայտնի է, որ և՛ Յաղղեմին, և՛ Մարդանշահին ժամանակին մահա-
պատժի էր ենթարկել հոսսրով արքան: հոսսրովը սպանվեց 628 թ. փետրվարի 28-ին:
Դրա վերաբերյալ մանրամասն գրում են Սեբեոսը (զլ. ԼԹ) և Մովսես Կաղանկատ-
վացին (էջ 165—170): Տե՛ս նաև՝ *Chronicon Paschale, p. 729 sqq.*:
234. Հերակլիոսի և Կավատ-Շերոյեի միջև տեղի ունեցած նամակագրության մասին
(628), որ պահպանվել է Ջատկական ժամանակագրության մեջ (էջ 727 և հտ.)
հատուկ տե՛ս *Oikonomides, Correspondence, p. 269—281*: Ջատկական
ժամանակագրության մեջ պահպանվել է և Հերակլիոսի նամակը՝ ուղղված Կավատ-
Շերոյեին, որն ընթերցվեց սբ. Սոֆիայում, 628 թ. մայիսի 15-ին: Այն գրվել է
Ատրպատականի Գանձակում ապրիլի 8-ին: Մինչ այդ մարտի 24-ին Գանձակ էին
ժամանել Կավատ արքայի ղեսպանի երկու ներկայացուցիչները, մեկը պարսիկ,
մյուսը՝ հայ, իսկ ապրիլի 5-ին՝ ինքը՝ ղեսպանը, անունը հոսդանս, աստիճանը՝
Թասնան (*ԾՆՉԱՆ ՄԵՇԵՆ ԴԱՆ ԶԷՆԱՆ*՝ *ՄԵՇԵՆ*). որը արքայի անունից տեղեկացրել
էր Հերակլիոսին իր գահակալման մասին: Ապրիլի 8-ին ղեսպանը տարուարիոս
Եվստաթիոսի ուղեկցությամբ գնաց արքայից արքայի մոտ: Ահա այս ղեպերի մա-
սին Հերակլիոսը նամակ գրեց Կոստանդնուպոլիս:
235. Այդ մասին տեղեկություններ է պահպանել և Սեբեոսը (էջ 128), որը ևս նշում
է սլարսիկ ղեսպանի «անունը»՝ Թաշնան (*Ջատկական ժամանակագրության մեջ՝*
ՄԵՇԵՆ), ինչպես և Հերակլիոսի ղեսպանի՝ Յուստաթ (*Ջատկական ժամանա-
կագրության մեջ՝* *Եվստաթիոս*): Հայ պատմիչը գրում է. «արձակ է ղրթաշնան ոմն
իշխան», իսկ Հերակլիոսը իր հերթին արքայից արքայի մոտ ուղարկեց «զոմն
իւրոզ գլխաւոր նախարարացն, որում անունն էր Յուստաթ»:
236. Շերոյեն (Կավատ 11, 25 փետրվար-սեպտեմբեր 628 թ.) նա հոսսրով 11-ի և
բյուզանդացի Մարիայի որդին էր, արքայազներից հավանաբար ավագը: Նրա մա-
սին Մովսես Կաղանկատվացին ասում է. «Եւ էր րարեխորհ, ողորմած առ ամենայն
աշխարհս և առ ծառայս իւր. արձակեալ յիւրաքանչիւր տեղիս ղամենայն կալա-
նաւորս, որք էին ի զիպահոջ դրան հօր իւրոյ... Եւ ղամենայն հարկս և մաքս ար-
քունի երեքամեայ ժամանակաւ ընդ ամենայն տեղիս իւրոյ տէրութեան շնոր-
հեալ ամենեցուն...» (էջ 169): Հստ պատմիչի, նա թագավորեց 7 ամիս:
237. Նախքան Կոստանդնուպոլիս գալը, Հերակլիոսը մայրաքաղաք ուղարկեց իր հաղ-
թանակն ավետող նամակը (տե՛ս ծանոթ. 234), որից պարզվում է, որ կայսրը
մարտի 15-ին «Գանձակի մոտ գտնվող իր՝ Հերակլիոսի ամրությունից» մի նամակ
էլ է ուղարկել Կոստանդնուպոլիս, որը բովանդակում էր իր արշավանքի նկարա-
գրությունը՝ 627 թ. հոկտեմբերի 17-ից մինչև 628 թ. մարտի 15-ը, պատմվում
հոսսրովի փախուստի մասին՝ Դաստակերտից Տիգրոն և այլն (*Chronicon Paschale,*
p. 729):
238. Իմա՝ կայսերակից:
239. Հիերիան ժամանակակից Ֆեներ բախշեն է, Կադրբոյից (Քաղկեդոն) հարավ,
Կոստանդնուպոլսի ասիական ափին: Կար նույնանուն պալատ, կառուցված Հուստի-
նիանոս 1-ի կին Թեոդորայի կողմից:
240. Արտաշիր III արքա: Իշխեց 628 թ. սեպտեմբերից մինչև 630 թ. ապրիլի 27-ը:

241. Հրեաների մասին Բյուզանդիոնում հիշյալ ժամանակներում տե՛ս *Бенешевич К истории евреев*, стр. 197—224, 315—318:
242. Ինչպես տեսնում ենք, Թեոփանեսի տվյալներով Արտաշիրին սպանողը Շա՛ր Վա-
րագն էր: Արտաշիրի սպանության գործում, անկասկած, մատուցի Բյուզանդիան:
Սեբեոսի տվյալներով, Հերակլիոսը դիմեց պարսից զորավար հոռյամին (Շա՛ր
Վարադին), առաջարկելով նրան զինական օգնություն և պարսից գա՛ր՝ ժառան-
գաբար: Կայսրը անգամ անձնական տեսակցություն ունեցավ այդ զորավարի հետ:
«Իսկ հոռյամայ առեալ զբազմութիւն զարացիւրոց՝ գնաց ի Տիգրոն, և հրաման տուեալ
ոմանց՝ սպանին զտղայ թագաւորն զԱրտաշիր, և ինքն երթեալ նստաւ յաթոռ
թագաւորութեանն» (էջ 130): Հմմտ. Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 76:
243. Սեբեոսը նրան անվանում է Բրոր բամբիշ (էջ 63, 130). «Բրորն, դուստր հոս-
րովայ, որ էր կին նորին» (իմա՝ հոռեմի): Հմմտ. Թովմա Արծրունի, էջ 97: «Բամ-
բիշ»-ը համապատասխանում է հայոց «տիկին» կամ «թագուհի» բառերին: *Sb's*
Justi, *Iranisches Namenbuch*, S. 62: *Sb's* և Հովհաննէս Դրասխանակերտցի,
էջ 76. «Բրոր՝ դուստր հոսրովու, որ էր կին հոռեմայ»:
244. հոսբը, հավանաբար, Որմիզդ Ե-ի մասին է, որ թագավորել է 630—632 թթ.
միջև, բայց սա վերջին սասանյան արքայից արքան չէր, ինչպես ցույց է տալիս
Թեոփանեսը, այլ Հազկերտ Գ-ը (632—651): Սասանյան վերջին արքաների մա-
սին տե՛ս և Հովհաննէս Դրասխանակերտցու երկում. «Վախճանի Կաւատ Պարսից
արքայ՝ թողով զթագաւորութիւնն Արտաշրի տղայադիտակ որդւոյ իւրոյ, իսկ ապա
Հերակլ... թագաւորեցուցանէ Պարսից զհոռեմ... ապա զօրքն հոռեմայ սպանանն
զհոռեմ... կացուցեալ թագաւոր զԲրոր՝ դուստր հոսրովի, որ էր կին հոռեմայ, որ
յետ մահու նորա զհոսրով ոմն յազգէ Սասանայ. իսկ յետ նորա զԱզրմիկ դուստր
հոսրովայ և յետ նորա զՈրմիզդ՝ թոռն հոսրովայ, գոր խեղդամահ արարին. և
զկնի նորա թագաւորէ Յազկերտ՝ թոռն հոսրովայ» (էջ 76—77):
հոսրով II-ից հետո թագավորած արքայից արքաների, ինչպես և բյուզանդա-
պարսկական պատերազմների մասին Փոկասի և Հերակլիոսի ժամանակ հատուկ տե՛ս
Колесников, Иран:
245. Ասորիքի միաբնակները Հակոբիկ կոչվեցին Հակոբոս Բարադեոսի անունով, որ
VI դ. կազմակերպեց Ասորիքի միաբնակ եկեղեցին: VII դարից հակոբիկները փոխ-
նիփոխ ընկնում են Բյուզանդիայի և արաբական խալիֆայության գերիշխանության
ներքո: Կայսրությունը, հետագայում նաև Հռոմի պապը եռանդուն աշխատանք տա-
րան նրանց իրենց կողմը գրավելու համար՝ բայց առանց հաջողության: XI դ.
բազմաթիվ հակոբիկներ կային Ֆիլիպպուպոլսում, որոնք բնակվում էին միաբնակ
այլերի և պավլիկյան աղանդավորների հետ և հաճախ նրանց միանում՝ հակա-
պետական ելույթների ժամանակ (տե՛ս *Anne Comnene, Alexias*, t. III, p. 180—
181): Հակոբիկները մերժում էին 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովը և ընդունում
449 թ. Եփեսոսի «ավազակային» հորջորջվածը, մերժում էին Եվտիմիոսին, բայց
սրբացնում Սեբեոսին, ընդունելով նրա վարդապետությունը: Հակոբիկյան հա-
մայնքներ գոյություն ունեն մինչև օրս: Հակոբիկները տվել են բազմաթիվ դի-
տական դեմքեր, որոնցից հիշատակելի է նշանավոր Գրիգոր Արուլ-Ֆարաշը
(Բար Հերբեոս), վախճանված 1286 թ.:
246. Նկատելի է, որ այն ժամանակ (629) դեռևս «միակամության» հարց չկար:
Միակամության վարդապետությունն առաջին անգամ հանդես եկավ 638 թ. Հերակ-

Օ Ա Ն Ո Ւ Թ Ա Կ Ի Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

լիոսի հրապարակած «էկթեսիս»-ում (ներառաւ մասին տե՛ս ստորև, ծանոթ. 251)։ Տե՛ս
Σ τ ρ α τ ο υ, 4) πατρὶαρχὺς Παρμενίου, σελ. 13)։

247. Հովհաննէս Դ պապ (640—642)։

248. Փարանի եպիսկոպոս Թեոդորոսը, որ միակամական էր, դատապարտվեց VI Տիե-
զերական ժողովի կողմից (680)։ Այդ ժողովում լուծարքի ենթարկվեց Փարանի
եպիսկոպոսությունը։ Փարան վայրը գտնվում էր Ապառաժն Արարիայում, Սինա
լիսան հյուսիսային լանջերին, և ենթարկվում էր Պետրայի մետրոպոլիտության։

249. Նկատի ունի Մարկիանոս կայսեր սրոր Կոստանդնուպոլսի Քաղկեդոն արվար-
ձանում գումարված IV Տիեզերական ժողովը (451 թ. հոկտեմբերի 8-ից նոյեմբերի
1-ը), ուղղված աղանդապետ Եվտիքեսի վարդապետության դեմ։ Մասնակցում էին
եկեղեցու 630 հայր, այդ թվում և Հռոմի եկեղեցու հինգ ներկայացուցիչներ։ Նիս-
տերը ղրիւավորում էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Անատոլիոսը, Անտիոքի՝
Մարսիմոսը, Երուսաղեմի՝ Յորենաղիոսը և Հռոմի երկու ներկայացուցիչները՝ Պաս-
քալիոս և Լուկենտիոս։ Ժողովը դատապարտեց Եվտիքեսին և Դիոսկորոսին, ար-
դարացրեց Փլավիանոսին, հաշտեցման եղբեր գտնելու համար ուղղափառ համա-
րեց Կյուրեղին, Եղեսիայի եպիսկոպոս Իբասին և Կյուրոսի Թեոդորեոսին։ Որպես
հիմք ընդունվեց Հռոմի Լևոն սյապի «տոմարը»՝ Քրիստոսի երկու՝ մի անձի մեջ
միավորված բնությունների մասին ժողովը ընդունեց 30 կանոն։ Ժողովին հայերը
շմասնակցեցին, քանզի զբաղված էին սասանյանների դեմ պայքարով՝ Վարդան
Մամիկոնյանի ղրիւավորությամբ։ Նրանք հետագայում դատապարտեցին այդ ժողովը
և վերջնականապես բաժանվեցին հռոմեական եկեղեցուց։ Քաղկեդոնի ժողովի արձա-
նագրությունները պահպանվել են։ Տե՛ս Mansi, Collectio, t. VI—VII։

250. Երուսաղեմի կատաղի հակամիակամական սլատրիարք Սոփրոնիոսը (633—638)։
Տե՛ս և նախորդ ծանոթագրությունը։

251. Միակամությունը (Μονοθελιτισμός) Տիեզերական եկեղեցու կողմից որակված է
որպես հերձված։ Հերակլիոսը, առաջ քաշելով այդ ուսմունքը, նպատակ ունեւ
կամրջել միաբնականների (մոնոֆիզիտների) և երկաբնականների (դիոֆիզիտնե-
րի կամ քաղկեդոնականների) միջև բացված խոր անդունդը։ Միակամականները
առաջ քաշեցին Քրիստոսի երկու բնության, բայց մեկ ներգործության և կամքի
մասին վարդապետությունը։ Հարցը առաջ քաշեց Հերակլիոս կայսրը և Կոստանդ-
նուպոլսի պատրիարք Սերգիոս Ա-ը (610—639), որոնք համաձայնության եկան
միաբնակ սլատրիարքներ՝ Անտիոքի Աթանասիոսի և Ալեքսանդրիայի Կյուրոսի
հետ։ Բայց երկու վանականներ՝ Սոփրոնիոսը (հետագայում Երուսաղեմի պատ-
րիարք) և Մաքսիմոսը եռանդազին նրա դեմ հանդես եկան։ Հերակլիոսը հրապարա-
կեց «էկթեսիս»-ը՝ ի պաշտպանություն միակամության։ Վեճը սրվեց, և Կոստաս
II կայսրը հրապարակեց «ԴՅՏՕՏ»-ը՝ արգելելով այդ հարցերի շուրջ վեճերը։
Հռոմի պապ Մարտինոսը լատերանում 649 թ. ժողով գումարեց և դատապարտեց
և՛ «էկթեսիս»-ը, և՛ «ԴՅՏՕՏ»-ը։ Կոստաս կայսրը պապին Խերսոն աքսորեց, իսկ
Մաքսիմոսը մարմնական պատիժներ ստանալով, աքսորվեց Լազիկա։ Կոստանդնու-
պոլսի V Տիեզերական ժողովը դատապարտեց միակամությունը։ Գտնում են, որ միա-
կամականների բեկորները հետագայում հանդես եկան մարոնիտների անվան տակ։

252. Խոսքը Գարաղու եպիսկոպոս Սեբրիանոսի մասին է, IV դ. եկեղեցական նշա-
նավոր գործչի, Հովհան Ոսկեբերանի խոշորագույն հակառակորդներից մեկի։ Մեծ
հոգևոր էր, գրել է բազմաթիվ Մեկնություններ և Ճառեր, որոնց մեծ մասի հունա-

- րեն բնագրերը կորել են, պահպանվել են նրանց լատիներեն և հայերեն թարգմանությունները:
253. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք, ծնված IV դ. վերջին, Սովորել է Անտիոքում, հավանաբար աշակերտել է Թեոդորոս Մոպսուեստացուն, 428 թ. Թեոդորոս II կայսրը նրան նշանակեց Կոստանդնուպոլսի պատրիարք, Կատաղի պայքար մղեց արիոսականների, մակեդոնիոսականների և նովատյանների դեմ: Առաջ էր քաշում այն միտքը, որի համաձայն Քրիստոսի երկու ընդթյունները իրարից բաժանված են, Մարիամին անվանում էր ոչ թե Աստվածածին, այլ Քրիստոսածին: Նեստորի վարդապետությունը դատապարտեց Հռոմի պապ Կելեստինոսը (430) և Եփեսոսի III Տիեզերական ժողովը (431): Նեստորը աքսորվեց Եգիպտոս, ուր և մեռավ 450 թ.: Նեստորի թագմաթիվ երկերը կորել են կամ ոչնչացվել: Պահպանվել են առանձին ընկերներ, ալդ թվում և թարգմանություններ՝ լատիներեն, ասորերեն և հայերեն: Տե՛ս և ծանոթ. 173:
254. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Պյուրոսը (20 դեկտ. 638—641, 654 թ. հունվարից հունիս), նրա մասին հատուկ տե՛ս Շ շ ը շ շ, (I) πατριάρχης Πύρρος, ՅԷԼ. 11—19):
255. Մարտինեն Հերակլիոսի երկրորդ կինն էր, թունավորվող Կոստանդինը՝ Հերակլիոսի որդին առաջին կին Եվդոկիայից և կոչվում էր նաև Հերակլիոս Նոր Կոստանդին: Նա Հերակլիոսի կողմից կայսերակից էր հռչակվել դեռևս 613 թ. հունվարի 22-ին: Միահեծան թագավորեց 641 թ. փետրվարի 11-ից մինչև նույն տարվա մայիսի 24-ը:
256. Հերակլեոնասը Հերակլիոսի որդին էր Մարտինեից ծնված: Թագավորեց 641 թ. մայիսի 25-ից մինչև նույն տարվա սեպտեմբերը:
257. Կոստասը (Կոստանդին III Պոզոնատոս, 641՝ ըստ Ստրատոսի՝ 642—668 թթ.) Հերակլիոսի թոռն էր: Բյուզանդագետների մեջ տարածված էր այն թյուր կարծիքը, որ Պոզոնատոս (մորուքավոր) էր կոչվում Կոստանդին IV-ը (668—686): Այժմ ապացուցված է, որ Պոզոնատոսը իրականում Կոստանդին III-ն էր:
258. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Պավղոս Բ-ը (641—653), Որակված է հերձվածող, քանդի շարունակում էր պաշտպանել միակամությունը:
259. Թեոդորոս Ա պապը (642—649):
260. Ավետարանական դարձվածք է. «շուն դառնալ անդրէն ի փսիած իւր» (Բ թուղթ Պետրոսի, Բ, 20—22):
261. Այսինքն՝ հաղորդության գինուց:
262. Հռոմի պապ Մարտինոս Ա-ը (649—655):
263. Հռոմի պապ Ագաթոնը (678—681):
264. Բնագրում՝ 'Ιερμολύχης: Հիշելով ճակատամարտը (աշխարհի արարչագործության 6126 թ. տակ) նա այս անգամ գրում է 'Ιερμολύχης ποταμός: Յաղմուկ գետի ափին տեղի ունեցած ճակատամարտը (636 թ. օգոստոսի 20-ին):
265. Բնագրում՝ Παλατινόν γαί: Καταπαύων: Հավանաբար γαί-ն կրկնված է (Կեսարիան էլ Καί-ով է սկսվում), չէ՞ որ խոսքը Պաղեստինի Կեսարիայի մասին է:
266. Նկատի ունի Կոստաս II-ի սպանությունը Սիկիլիայում: Տե՛ս վերը, էջ 63:
267. Արու Բաթր, Արդալլահ Ատիթ աշ-Շիդդիթ ոաշիդուն, «ուղղափառ» առաջին խալիֆան (632—634): Նրան հաջորդած մյուս երեք «ուղղափառ» խալիֆաներն են Օմարը, Օսմանը և Ալին: Մովսես Կաղանկատվացին նրան անվանում է «Արուրեթը»:

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աբուհափայ որդին» կամ «Աբուրէքր Արի Կահիեան»։ Մոհամեդի մահվան մասին նույն հեղինակը դրում է. «...ինն տարի էր Մահմետայ իշխանութեանն, ի տասներորդ ամին մեռաւ յաւուր երկուշարթի յամսեանն շահոարի՝ աղաւաղի յերկուցն, կալեալ զիշխանութիւնն ամս տասն։ Եւ երեքտասան ամ զքարոզութիւն իւր հաստատեաց։ Քառասուն ամ ունէր, մինչ երեքեցան և ի վաթսուն և յերրորդ ամին մեռաւ» (էջ 332)։

268. Իմա՛ նիզար, արարների հյուսիսային ցեղերի նախահայրը։

269. Մուդար և Թարիա։

270. Իմա՛ Կուրայշ, Քայիս, Թամիմ և Ասադ, արաբական հյուսիսային ամենահայտնի ցեղերը։

271. Հավանաբար, նկատի ունի Մադիամ երկիրը, որտեղ Հին Կտակարանի համաձայն փախալ Մովսէս մարգարեն եգիպտացու սպանությունից հետո Կար և Մադիանեքադաք Արարիայի հյուսիս-արևմուտքում, Կարմիր ծովի մոտ։

272. Բնագրում՝ εὐδοτεροί։

273. Իեկտանի (Yakzan) տակ ենթադրվում է Քահթանը, որը մահմեդական ավանդության համաձայն հանդիսանում է հարավային արաբական (կամ եմենական, Թեոփանեսի երկում՝ Ամանիտ) ցեղերի նախահայրը, այդ թվում և հիմյարների, որոնք Թեոփանեսը և բյուզանդական այլ հեղինակներ Հոմերիտներ են անվանում։ Իեկտան-Քահթան անունը երրայական Յոկտան անվան (Հին Կտակարանի Յոթանասնից թարգմանության մեջ՝ ἑξῆς) արաբացված ձևն է, որին նման դեր է տրված Ծննդոց գրքում (Ժ, 25։ Հմմտ. DA1, II, p. 70)։

274. Հոմերիտները (Հիմյար) Արարիայի հարավում բնակվող արաբական ցեղ։ Անաստասիոս կայսեր ժամանակ մասամբ քրիստոնյա էր դարձել։ Բյուզանդիան սերտ կապեր էր հաստատել նրանց հետ դեռևս VI դ.՝ իր առևտրական շահերից ելնելով և իր սահմանները սասանյաններից ապահովելու համար։ Նրանց մասին տե՛ս «Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 53—55, 57, 58, 78, նաև *Пугулевская, Эфиопия и Химьяр*, стр. 87—97։ *Vasiliev, Notes*, p. 306—316։

275. Կամ՝ հադիջա։ Մոհամմեդի առաջին կինն էր, դուստրը հուվայլիդի, Մեքքայի Կուրայշ ցեղից։ Մինչև Մոհամմեդի հետ ամուսնանալը երկու անգամ ամուսնացած է եղել։ Աղբյուրների տվյալների համաձայն Մոհամմեդը այս ժամանակ 25 (կամ 23 և կամ 21) տարեկան էր, իսկ հադիջան՝ 40 (կամ 28)։ Մոհամմեդը հադիջայից ունեցավ 5 երեխա, 4 դուստր (Ջայնար, Ումմ Կուլթում, Ֆաթիմա և Թուբայա) և մեկ (հնարավոր է երկու) որդի (ալ-Կասիմ և Աբդ Ալլահ, որոնք չի բացառված նույն մարդու երկու անունները լինեն)։

Մոհամմեդի հանդես գալու մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է պահպանել Վարդան Արևելցին. «...այդ մի ի յորդուցն Իսմայելի, որում անուն էր Մահամթ (sic!) թանգար, որ էր ծնեալ ի քաղաքին Մադինա, մերձ ի Մաքա երկօրեայ ճանապարհաւ, յազգէն՝ որ կոչի Կորէշ որդի Աբդլայ, որ մեռաւ որր թողեալ զնա. որ և յարեցաւ ի վաճառական մի, և եղև ի տան նորա յառաջադէմ. մեռաւ վաճառականն և տիրացաւ տան տեառն իւրոյ, առեալ զկին նորա. և երթայր ուղտօք յեգիպտոս ...» (*Muyldermans, La domination arabe*, p. 41)։

276. Թեոփանեսը առաջին հեղինակն է, որ վկայում է Մոհամմեդի ընկնավորության մասին։

277. Այս վանականին Կոստանդին Միրանաթինը առիանոս է համարում: Դա հաստատվում է Հովհան Դամասկացու տվյալներով: Նրա ասելով (de Haeresibus, 101, Migne, Patrologia graeca, t. XCIV, col. 764—765) Մոհամմեդին էր օղնում մի արիանոս վանական Հին և Նոր կտակարանները ուսումնասիրելու: Թեոփանեսն այստեղ ըստ երևույթին իրար է միացրել երկու տարրեր մուսուլմանական ավանդություններ, որոնցից մեկի համաձայն մի ոմն Վարաթա իրն նավֆալ, հաղիչայի տարեց մի կուզենը հաղիչային վկայում էր Մոհամմեդի տեսիլքների իսկությունը: Մյուս ավանդությունը հիշում է Բահիրայի կամ Բուհայրայի, ասորի մի վանականի մասին, որ ճանաչել է Մոհամմեդին, երբ նա առևտրական քարավանի հետ Ասորիք էր եկել, որպես ապագա մարգարե (տե՛ս DA1, II, p. 71):
278. Արար. Յաթրիք (Պտղոմեոսի Հաթրիպպան, Ստեփանոս Բյուզանդացու՝ Իաթրիպպան), այն է Մեդինա, Միքայել Ասորու ժամանակագրության մեջ տվյալ շրջանը կոչվում է «Աթրապէ» («Յայսմ ժամանակի երևեցաւ Մահմէտ որդի Արղալայի Աթրապէ Արարիայ»: Միխայել Ասորի, 1871, էջ 293—294):
279. Խոսքը չիհագի՝ սրբազան պատերազմի մասին է:
280. Թեոփանեսը հավանաբար հղում է Ղուրանի 56-րդ սուրային (տե՛ս DA1, II, p. 71):
281. Նրուսաղեմի Մոդեստոս պատրիարքը (632—634), Իրականում նա տեղապահ էր: Պահպանվել է այս Մոդեստոսի մի նամակը, ուղղված հայոց Կոմիտաս կաթողիկոսին և վերջինիս պատասխանը նրան (տե՛ս II եբեոս. գլ. 15):
282. Քրիստոնյա արարներ Լային և Նախքան մահմեդականության հանդես գալու: Հիմնար ցեղի արարները, օրինակ, մասամբ քրիստոնյա էին դարձել դեռևս Անաստասիոս I կալսեր ժամանակ: Տե՛ս ծանոթ. 274:
283. Արևմտյան եկեղեցում վիկարիոս (vicarius) է կոչվում եպիսկոպոսի կողմից նշանակվող և նրա թույլտվությամբ եպիսկոպոսի իրավասության մեջ մտնող պարտականությունները վարող անձնավորությունը:
284. Արաբական կուրայշ ցեղին պատկանող, որից էր ծաղում և ինքը, Մոհամմեդը: Տե՛ս ծանոթ. 270:
285. Ժիշտը՝ Կուտայր:
286. Տալիս է «Սայֆուլա»-ի թարգմանությունը:
287. Իմա՛ կայսրը:
288. Արարները Գազային տիրացան 633 թ.: Սրան հաջորդեց Աջնաղային հաղթանակը (634 թ. հուլիսի 30), որով արաբները տիրացան Պաղեստինի մեծ մասին:
289. Թեոփանեսը գրում է՝ «II p. րայց Բալադուրիի տվյալներից պարզվում է, որ խոսքը Հիրայի մասին է: Լեռ էր Մեքքայից հյուսիս-արևելք: Այդ անունն էր կրում նաև արաբական Լախմիդ ցեղի նշանավոր մայրաքաղաքը, ժամանակակից Նաջաֆից (Իրաք) հարավ-արևելք: Այնտեղ կար նեստորական եպիսկոպոսություն: Հետագայում նրա տեղում կառուցվեց մուսուլմանական Ալ-Քուֆա քաղաքը: Մանրամասն տե՛ս I. Shahid-ի al-Hira հոդվածը Encyclopedie de l'Islam-ի երրորդ հատորի 478—479 էջերում:
290. Գազայի շրջանը, րայց ոչ քաղաքը: Թեոփանեսը շրջանի նվաճումը թվագրում է 633 թ., Բելազուրին՝ 634: Բայց Գազա քաղաքը գրավեց միայն 637 թ.: Տե՛ս Guillaou. La prise de Gaza, p. 400. Apud: B p a v o u e r y, Byzantinoarabica, т. 14:
291. Գիսավոր աստղի մի տեսակ: Կոչվում էր նաև *شهاب* և *شهاب*:

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

292. Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարք (633—638)։
293. Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարք (630—643)։
294. Օմար իրն ալ-հաթթար ալ-Ֆարուք, իշխեց 634—644 թթ.։ Մովսես Կաղանկատվացին՝ նրան անվանում է «Օմար ի հատարեան» (հատարի որդի) և դտնում, որ նա իշխեց 7 տարի (էջ 333)։
295. «Արարիա զորք ուղարկելով», բառերը Թեոփանեսի ժամանակագրության հունարեն բնագրում. բացակայում են։ Ամենայն հավանականությամբ կրճատել է գրիչը՝ չկարողանալով բացատրել «արարների հարձակումը Արարիայի վրա»։ Սակայն հիշյալ բառերը կան Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանության մեջ (qui destinat exercitum. adversus Arabiam), որտեղից հետարակիչը վերականգնել է հունարեն բնագրում։ Եթե այդ բառերը չլինեն, նախադասության իմաստը կատարելապես փոխվում է։ Թեոփանեսը գրելով «Արարիա» նկատի չունի արաբական թերակղզին, այլ բյուզանդական «Արարիա» նահանգը։ Գեորգ Կիպրացու տվյալներով Արարիա նահանգը գտնվում էր Երուսաղեմից արևելք, Պաղեստին II և Պաղեստին III պրովինցիաների միջև։ Արարիա նահանգում էին գտնվում Բոստրա, Գերասա, Ֆիլադելֆիա, Հիերապոլիս և այլ քաղաքներ։ Դրա օգտին է վկայում և Սեբեոսը, որը գրում է, թե արաբները «հասնել յԸնաբովթ Մովաբու ի սահմանս Ռուբէնի. զի բանակն Յունաց բանակեալ էին յԱրարիա» (էջ 135)։ Մանրամասն տե՛ս ԲրաՎՕՍՏԵ, Byzantinoarabica, ռե՛լ. 15—16։
296. Բոստրա քաղաքը գտնվում էր բյուզանդական Արարիա նահանգում, Հիերապոլիս քաղաքից մի փոքր հարավ։
297. Գաբիթա քաղաքը նույնացվում է Ղասսանիների մայրաքաղաք Ջաբիյայի հետ, Դամասկոսից 80 կմ հարավ։
298. Դեռևս դե Գուեն ցույց էր տվել, որ «Եղեսիան պետք է ուղղել «Եմեսա» (այժմ՝ Հոմս)։ Ժիշտ ընթերցումը հանդիպում է Թեոփանեսի ժամանակագրության մի շարք ձեռագրերում, թեև Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսի թարգմանության մեջ սխալ Edessa ընթերցումն է հանդես գալիս (ԲրաՎՕՍՏԵ, Byzantinoarabica, ռե՛լ. 11 ծանոթ. 5)։
299. Այժմ Հոմս, Պալմիրայից արևմուտք, Լավոդիկիայից փոքր հյուսիս։ Տե՛ս նախորդ ծանոթ.։
300. Ենթադրվում է, որ խոսքը Մարշ ալ Սուֆֆար-ի ճակատամարտի մասին է, որտեղ, ըստ Բալադուրիի և ավելի վաղ արաբական բանաբաղների, սպանվեց իր քաջությամբ անուն հանած հալիդ իբն Սայիդը։ Արտահայտվել է կարծիք, որ ամիրան կարող է լինել Իբրիմահ իբն արի Ջահլը (տե՛ս ԲրաՎՕՍՏԵ, Byzantinoarabica, ռե՛լ. 17—18)։
301. Խոսքը Արարիա նահանգի մասին է (տե՛ս ծանոթ. 295), որի կազմում, ըստ Հիերոկլեսի Սինեկդեմոսի, կար 17 քաղաք (Hieroclis Synecdemos, p. 42)։
302. Բոննի հրատարակության մեջ՝ հուլիսի 23-ին։ Քննական բնագրում նշված է անտիոքացոց Լոոս ամիր, որ նույն հուլիսն է։
303. Տե՛ս ծանոթ. 264։
304. Արաբները Եգիպտոսը վերջնականապես նվաճեցին 642 թ., որից հետո սկսեցին Տրիպոլիտանիայի նվաճումը (Чурakov, Завоевание Северной Африки, стр. 107—126)։

305. Ըստ մուսուլմանական ավանդության Օմար խալիֆան համարվում է իսլամի խոշոր օրենսդիր, խալիֆայի տիպարու նա առաջինն էր, որ ստացավ Ամիր ալ-մումինինի («հավատացյալների իշխան») տիտղոսը (տե՛ս Gaudefroy-Demombynes, Le monde musulman, p. 155):
306. Օմարի և Սոփրոնիոս պատրիարքի միջև կնքված հաշտության մասին հիշատակում են նաև արևելյան քրիստոնյա հեղինակները (Միքայել Ասորի, Բար Հեբրեոս, Ագապիոս Մանրիչացի), ինչպես և արաբ տարեգիրները (DAI, II, p. 74):
307. Մարգարեություն Դանիելի, ԺԲ, 10—11. «Եւ անօրինեսցին անօրէնք, և ոչ առնուցուն ի միտ ամպարիշտք. և իմաստունք իմասցին. ի ժամանակէ փոփոխմանն յախախտութեան, և տացի պղծութիւն աւերածին աւուրս երկերիւր երեսուն և հինգ»:
308. Օմարի զորավար Իյադ իբն Ղտնմը սկիզբ դրեց Մեծ Հայքի նվաճմանը, նրան ենթարկվեցին Կորճայքի Կորդուք և Տմորիք գավառները, իսկ Անձևացյաց իշխանը (Սահիբ ալ-Ջաուզան) նրան հնազանդություն հայտնեց: Իյադը 640 թ. մտավ Հայաստան և ասպատակեց Դվինը (Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները, էջ 51—52):
309. Բնագրում՝ εἰς τὸν οὐρανόν:
310. Իմա՜ Քիննասրին: Քաղաք հյուսիսային Արարիայում: Հիշատակված է «Աշխարհացոյց»-ում. «[Քա]ղկեղիկէ, յորում քաղաք Քալկիսա, որ է նիկորիա» (Որեմյան, Հայաստանը, 112):
311. Օմայանների հարստության ապագա հիմնադիր խալիֆա Մուավիա 1-ը, կուրայշ ցեղից, Աբու-Սուֆիանի որդին: Մուհամեդ մարգարեի զրազիրն էր: Երբ խալիֆա Աբուբաքրը Ասորիքի նվաճման համար բանակ ուղարկեց, Մուավիան իր եղբայր Եզիդի հետ գլխավորեց այն: Օմար խալիֆայի կողմից նշանակվեց Դամասկոսի և Պաղեստինի կառավարիչ: Գլխավորեց արաբների սլայքարը Բյուզանդիայի դեմ, իսավրիան ու Հայաստանը նվաճելու փորձեր կատարեց: Մուավիան 660 թ. Երուսաղեմում իրեն խալիֆա հռչակեց և մայրաքաղաքը Դամասկոս փոխադրեց:
312. Կամ Կոստանդինե (Թելլա դե-Մաուդելաթ): Հին քաղաք Միջագետքում, Դարայից 75 կմ արևմուտք: Այստեղ մեծ ընդդաշինություն էր կազմակերպել Հուստինիանոս 1 կայսրը (տե՛ս «Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 176—177):
313. Կոստանդին Ծիրանածինը ցույց է տալիս, որ Ստեփանոս Մաթեմատիկոսը իրր գուշակել էր, թե կայսեր մահվան պատճառը չուրն է լինելու և կայսրը դրանից վախենալով, Կոստանդնուպոլսի Հիերիա պալատի չրավագանը հողով լցրեց (Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 111—112):
314. Աշխարհի թվականը սխալ է: Ինչպես Առաջաբանում ցույց տրվեց, 607 և 714 թվականների միջև Թեոփանեսն ունի մեկ տարվա սխալ: Ինդիկտիոնը սակայն ճիշտ է: Ստացվում է՝ 30 տարի և 10 ամիս՝ 641 թ. օգոստոս, մի անհնարին բան, նրկատի ունենալով, որ նա գրում է «մարտ ամսին»: Ենթադրվում է գրչի սխալ, որ է՝ (5) ամիսը արտագրել է (10) ամիս: Դրանով ստացվում է 641-ի մարտ (Σ τ ρ τ ο ο, Ποτε εζεθροισθη ο 'Ηρῳδαιος Β', յελ. 181):
315. Կոստանդնուպոլսի Պավղոս II պատրիարքը (641—653):
316. Վալենտինոսը, որն, ըստ Սեբեոսի, հայ Արշակունի էր (էջ 140), իրականում նշանակվելով էքսկուրիտորների կոմես, 642 թ. սկզբում ուղարկվեց արաբների դեմ: Գրեթե ժամանակակից Սեբեոսի տվյալներով Հերակլեոնասին և Մարտինեին տապալելու և Կոստասին գահ բարձրացնելու գործում գլխավոր դերակատարը իրականում Վալենտինոսն էր: Նրա ասելով Վալենտինոսը «զնայ ի վերայ նորա (Հերակլ-

լեռնասի) պարու իւրով ի Կոստանդնուպոլիս: Եւ կալեալ զՄարտինէ՝ կտրէ զլեզու նորա և ապա սպանանի, զնա հանդերձ երկու որդեղք նորա: Եւ նստուցանէ թագաւոր զԿոստաս զորդի Կոստանդնի, և անուանէ յանուն հաւրն իւրոյ Կոստանդին: Եւ ինքն գումարէ զղաւսն, և զնայ ընդ արեւելս» (նույն տեղում): Հովհաննես Նիկիոսացու ասելով, Վալենտինոսը իր դստեր կնութեան էր տվել Կոստանդին III կայսեր (Կոստասին): Տե՛ս Շ շ ը զ զ զ, 'Tò Βυζάντιον, Δ', լւթ. 18, ժառոթ. 45):

317. Կոստաս II (Կոստանդին III Պոպոնատոս, 641 (ըստ Ստրատոսի՝ 642)—668 թթ.: Իսկական անունը Փլավիոս Հերակլիոս էր: Երբ 641 թ. սեպտեմբերի վերջին կայսերակից հռչակվեց, քանի որ կայսր էր հորեղբայր Հերակլիոս II-ը, վերանվանվեց Կոստանդին, ի պատիվ իր հոր, հատկապես, իր հորեղբոր հետ չշփոթվելու համար: Կոստաս նշանակում է փոքր (փոքրահասակ) Կոստանդին: Գահ բարձրացավ 11 տարեկան հասակում:

Գահաժառանգությունը Բյուզանդիայում երբեք ժառանգական չէր: Կայսրը ընտրվում է անգամ եթե դա ձեւական բնույթ էր կրում և խոսքը որդու՝ հորը ժառանգելու մասին է: Միշտ պահանջվում էր ընտրություն, թեկուզե ձեւական: Թեոդոսիոսի հարստությունից հետո (450-ից հետո) կայսեր հռչակման իրավունքը բանակից անցել էր սենատին: Անաստասիոս I-ից թագադրությունը կատարում է պատրիարքը և դա եկեղեցական խորհուրդ չէր: Թագադրությունը տեղի էր ունենում ոչ եկեղեցում (Շ շ ը զ զ զ, 'Tò Βυζάντιον, Δ', լւթ. 117) Առաջին բյուզանդական կայսրը, որը թագադրվեց եկեղեցու կողմից, եկեղեցու մէջ՝ Փոկասն էր, և այդ ժամանակվանից է, որ թագադրության արարողությունը ստացավ կրոնական բնույթ (նույն տեղում, էջ 120): Կոստաս II-ի կայսերակիցներն էին Կոստանդին IV-ը՝ 654-ից, Հերակլիոսն ու Տիրեբրիոսը՝ 659-ից: Բյուզանդական աղբյուրներն այս կայսեր Հայաստանում ունեցած գործունեության մասին քիչ բան են ասում: Հայկական աղբյուրները տալիս են արժեքավոր տեղեկություններ: Մովսես Կաղանկատվացու ասելով, հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ-ր (641—661) կայսեր «հայրագիրն» էր և «գանձիւք նորա շինեաց զբաղմասպայծառ փարախն բանաւոր ռօտից ի Քաղաքուղաշտի ի սուրբն Գրիգոր» (էջ 363): Խոսքը Զվարթնոց եկեղեցու մասին է: Այդ եկեղեցու նավակատիքին կաթողիկոսը հրավիրեց Կոստաս կայսեր, որ «յաւէժ հիացեալ ընդ շինուածն՝ ետ հրաման շինողացն գնալ զկնի իւր, զի նոյնաձեն յարմարեսցէ ի պալատանն» (նույն տեղում, էջ 364): Զվարթնոցի կառուցման մասին տե՛ս նաև Հովհաննէս Իւրախսանակերտցի, էջ 83—84: Վարդան Արեւելցու տվյալներով կայսրը լինում է նաև Դվինի կաթողիկոսարանում և նրա ճնշման տակ Ներսես Գ-ը քարուղում է Քաղկեդոնի ուսմունքը (տե՛ս Muyldermans, La domination, p. 4):

318. Բյուզանդիայի VII դարի պատմության հմուտ մասնագետ Ա. Ստրատոսը Խեոփունեսի 6133 թ. տակ բերած տվյալները անձիշտ է համարում: Նրա ուսումնասիրության արդյունքը հետևյալն է. Հերակլեոնասին (Հերակլիոս II) և Իավիթ-Տիրեբրիոսին դահլեյկեց արեցին 642 թ. հունվարին: Մարտինէն գահընկեց չարվեց. րանգի կայսրուհի (ալգուստա) չէր, այլ պարգապես կայսերամայր: Պյուրրոսին կարգաւոյժ չարեցին, նա պարղապես հեռացավ: Վալենտինոսը չհեռացվեց, այլ նշանակվեց Էքսկուրիտորների կոմես և ուղարկվեց ընդդէմ արաբների: Կոստանդինը (Կոստաս) սենատի կողմից կայսր չհռչակվեց, քանի որ արդեն կայսր էր թագադրվել 641 թ. սեպտեմբերին, իր հորեղբայր Հերակլիոս II-ի (Հերակլեոնասի) կողմից: Ստրատոսի եղրակացությունները հիմնված են դեպքերին ժամանակակից

հեղինակները՝ այդ թվում և Սերեոսի տվյալների վրա (տե՛ս 12. ԴՅԱԴՅՆ. ՈՏԵ ԱՅԸ)-
 6. ՈՐՇԱԼԱՅԻՆ Կ՝ ԴԵ/ 191: Տե՛ս նաև նույնի (1) ԴԵՐԵԱՐՇԻՆ ՈՍՐՐՈՏ, ՅԵԱ. 13):

319. Ալեքսանդրիայի Պետրոս III պատրիարքը (643/644—651 թթ.):

320. Նույնանում է 6133 թ. տակ հիշված Վալենտինոսի հետ, որ ըստ Սերեոսի հայ Արշակունի էր և կայսեր աները՝ ըստ Հովհաննես Նիկիուացու Նրա ապստամբության որդապատճառների մասին խոսում է Սերեոսը. «Եւ. եղև յերկրորդում ամի Կոստանդի, թոռին երանելոյն Երակլի՝ խորհէր Վաղենտին ի միտս իւր՝ ճարտարությամբ խաբել զսինկդիտոսն, և համբառնալ ղինքն ի պատիւ թագաւորութեանն» (էջ 142)։ Մի շարք ծանրակշիռ աղբյուրներ նշում են, որ Վալենտինոսը նույնիսկ հազավ կայսերական ծիրանին (Σ - ρ α - σ υ, Το Βυζάντιον, Δ', σελ. 19)։ Սերեոսը վկայում է և նրա մահապատժի մասին. «յեղաւ ամբոխն ի վերայ նորա, և քարշեալ արտաքոյ տանցն՝ գլխատեցի և տարեալ... այրեցին... զնա» (նույն տեղում)։ Հետաքրքրական է նշել, որ կայսրը հայազգի Վալենտինոսի փոխարեն ղորավար նշանակեց «ղթոդորոս զոմն հաւատարիմ իշխանացն Հայաստանեայց, յայնց՝ որ ի Յունաց կողմանէ» (նույն տեղում)։

321. Դիոս ամիրս համապատասխանում է նոյեմբերին:

322. Օթմանը (Օսման) — Ուլմանյի իբն Աֆֆան, Դուռ-և-Նուրային (644—656 թթ.) :

323. Բնագրում՝ "Աջջան: Թեոփանեսը այդ բառը հաճախ է օգտագործում Աֆրիկայի բնիկներին նկատի ունենալով և ոչ Աֆրիկայի հոռմայեցի բնակիչներին (Σ - ρ α - τ ο υ . Το Ιουδαϊσμον . Δ' . σελ. 72, Ժանոթ. 220),

221. Արաբական արշավանքները Կիպրոսի վրա Օթմանի իշխանության օրոք տեղի ունեցան հիշյալի 28-րդ և 33-րդ տարիներին (648/9, 653/4 թթ.):

5. Հնում կոչվում էր Սալամիս, երկրաշարժերից ավերվել էր և վերականգնվել 345 թ., Կոստանդինոս I կայսեր կողմից, որի պատվին էլ կոչվեց Կոստանդինա:

326. Սենեկապետ կամ սենեկապան, Վարում էր պարակիմոմենոսի պաշտոնը (Yannopoulos, La société, p. 72—73):

327. Բնագրում՝ - γυναικεία γράμματα: Կարելի է թարգմանել նաև ճամեն տե-
սակի մեքենաներ գործի դնելով:

328. Արաղոս անունով մի քանի կղզի է հայտնի Այստեղ խոսքը, հավանաբար, Ասորի-
քի Առաոոսի մասին է։ Արարենբրը կղզին գրավեցին հիջրայի 29 (650) թ.։

29. Մարտիրոս սրբալի, նրա՝ միակամականների դեմ գումարած ժողովի և Կոստաս կայսեր՝ նշա հաղթական գրաված դիրքի մասին տեղեկություն և նաև Անանիա Շիրակացուն սխալմամբ վեոագոված ժամանակագրության մեջ. «ի սորա (Կոստաս կայսեր) աւուրս եղև ժողովի Հոովմ քաղաքի՝ հարևար տասն եպիսկոպոսաց, և մոնաղոնաց բազմաց, զոր արար Հոովմայ հայրապետն, որ ասէր ի վերայ Քրիստոսի երկու կամս և երկու ներգործութիւնս ըստ երկուց ընութեանց. և գրեցին անափորայ առ թագաւորն. կոչեցեալ ի միաւորութիւն ինքեանց, Իսկ թագաւորն ոչ հաւանեցաւ Կոստանդնուպոլսացւոյն և Աղեքսանդրացւոյն և Փարանացւոյն՝ Հոովմայեցոցն... եւ յետ սակաւ աւուրց առաջեցին Կոստանդնուպալսեցիքն ի Հոովմ, և ետուն ածել կապանաւք ուարտինոս Հոովմայ և Կոստանդնուպալիս. և ձաղեալ ըրազում թշնամանաւք աքսորեցին ի Բոսփորայ...» (Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 398)։

330. Եստե՛նք: Հայկական աղբյուրներում արաբական հիշյալ անունը բերվում է Բշր ձևով: Այստեղ խոսքը Բիշր իրն Արի Արթատի մասին է (Σ τ ο α τ ο υ. Το Βουλαγτιον. 61. 41, ծանոթ. 111):

331. Իսավրիան մարդ էր Փոքր Ասիայում: Ըստ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» գտնվել է Տավրոսի հյուսիսային ստորոտում: Հյուսիսում սահմանակից էր Լիկաոնիային, արևմուտքում՝ Պիսիդիային, հարավում՝ Լեոնային Կիլիկիային: Գլխավոր քաղաքն էր Իսավրան (այժմ՝ Զենդիմբար կալե): Կոստանդին Մեծի ժամանակ ստեղծվեց Իսավրիա նահանգը, որի կենտրոնը Սելևկիա քաղաքն էր: Կոստանդին Միջինը Անատոլիկոն ռանակաթեմի սահմանները նշելիս սահմանակից է հիշատակում նաև Իսավրիան:

332. Պասագնաթես պատրիկի անունը աղավաղված ձևով հիշված է նաև Ագապիոսի Տիեզերական պատմության մեջ: Ա. Վասիլև (Patrologia Orientalis, vol. VIII, fasc. 3, p. 482) կարդում է հետևելով Թեոփանեսին (Պասագնաթես), իսկ P. L. Cheikho-ն (Ագապիոսի բնագրի հրատարակիչը, Բեյրութ, 1907, էջ 347, ծանոթ. 2) կարդում է Սմբատի «Հայոց պատրիկ Պասագնաթես»-ի վրա առաջին անգամ ուշադրություն դարձրեց դեռևս Մ. Զամչյանը (Հայոց պատմություն, հտ. Բ, էջ 354): Նա հիշյալ անունը համարեց հայկական Վասակը, ենթադրելով, որ հայոց է Մեծ Գնունուն՝ կայսր Կոստանդինի հրամանով: Հ. Աճառյանը կրկնում է Զամչյանին («Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ե, էջ 45—46): Բյուզանդագետ Պ. Պետերսը (տե՛ս նրա «Πατριάρχης Πατριάρχης» հոդվածը, էջ 405—423) ենթադրում է, որ Πατριάρχης մականունը նույնանում է Թեոփանեսի հիշատակած մի այլ գործարարի՝ Ծապուհի մականվան՝ Πατριάρχης (Պարսկածին), քանզի Միքայել Ասորու ժամանակագրությունը Πατριάρχης-ի փոխարեն տալիս է Aprasit'gan, որը, ըստ Պետերսի, վրացերեն «սարստղանի»-ն է («պարսկաստանցիներին»): «Պասագնաթես»-ը՝ համարելով նույն «պարսկածին»-ի թարգմանությունը, նա ցույց է տալիս, որ Պասագնաթեսը վրացերեն «սպարստղանի»-ի թարգմանությունն է: Նա եզրակացնում է, որ Պասագնաթեսի տակ թաքնված է Թեոդորոս Ռշտունին:

Գ. Արգարյանը, համաձայնվելով Պ. Պետերսի այս եզրակացության, առաջ է քաշում այն վարկածը, որ իբր «Պասագնաթես»-ը հունարեն «πατριάρχης» (ուրացող) բառի աղավաղումն է, որ Թեոփանեսը Թեոդորոս Ռշտունուն համարում է ուրացող, դավաճան («Սեբեոսի» Պատմությունը», էջ 195, ծանոթ. 19: Հմմտ. Սեբեոս, էջ 344—345): Առաջ անցնելով, նա ցույց է տալիս, որ «Իրականությունն այն է (!), որ դրիչն իր առջև ունեցել է մաշված ու անճանաչելի πατριάρχης բառը (ո՛րտեղից դիտե այդ «Իրականությունը»), որը նրան՝ դրիչն, ոչ մի հունարեն բառի իմաստ չի հուշել և թվացել է օտար մի անուն: Եվ իսկապես, շարունակում է նա, հայի անունը հույն գրչի համար օտար էր, դրա համար էլ նա առաջնել է Πατριάρχης աղվանաձևը, չիմանալով, որ նման անուն հայերենում չկա» (Սեբեոս, էջ 345): Նշենք այստեղ, որ Թեոփանեսի ժամանակագրության Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանության մեջ մեղ հետաքրքրող Նախադասությունը թարգմանված է այսպես. «Anno imperii Constantis decimo simultatem excitavit Imperatori Pasagrathes, Armeniorum patricius», Theoph. Chron., II, p. 216: Ուրեմն πατριάρχης չի եղել գեոևս այն ժամանակ: Անաստասիոսի ձեռքում եղած օրինակը, որ Թեոփանեսի ինքնագիրն էր, կամ նրանից անմիջապես կատարված արտագրությունը, չէր կարող մաշած և անճանաչելի դարձած տեղեր ունենալ: Զէր էլ կարող լինել, քանզի հակառակը հնարավոր է (անհասկանալի հատուկ անունը գաղնար հասկանալի հունարեն πατριάρχης-ը),

- բայց միանգամայն հասկանալի այդ բառը ոչ մի կերպ չէր կարող անհասկանալի անուն դառնալ: Թեոփանեսը πασάγρις բառն իր ժամանակագրության մեջ օգտագործում է Հուլիանոս կայսեր անվան կողքին: Նշենք այստեղ, որ Պասագրեթեսը «ապրասիթղանի»-ի, παρσάγρις-ի, կամ Վասակի հետ որևէ առնչություն չունի: Հավանաբար իրանական ծագում ունեցող և որևէ պաշտոն, աստիճան նշանակող բառ է, որ Թեոփանեսը ընդունել է որպես հատուկ անուն (այդպիսի սխալներ սովորական են և՛ հին հայկական, և՛ բյուզանդական մատենագրության մեջ): Միջին պարսկերենում և պահլավերենում կա pasagriv, pasagriv տիտղոսը, որ թարգմանվում է ἀρχηγός — առաջնորդ և բաղկացած է երկու արմատից pasā և griv: Հայաստանի համար այդպիսին էր Հայոց իշխանը: Բոլոր դեպքերում, եթե «Պասագրեթես»-ը ամբողջությամբ pasagriv-ն էլ է, նրա մեջ պարսկերեն pasā-ի առկայությունը ակնհայտ է (pasāgriv-ի մասին տե՛ս Benveniste, Titres, p. 58—65): Հիշյալ պայմանագրի մասին կա հատուկ ուսումնասիրություն: Տե՛ս M. Jinbashian, The arabo-armenian peace treaty of a. D. 652: «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հտ. 2, Պեյրուս, 1977—1978, էջ 169—174:
333. Խոսքը Բաալբեկի մասին է՝ Սիրիալում: Հելիոպոլիս թարգմանաբար նշանակում է Արևի քաղաք: Հմմտ. «...և հասանէաք (Հովհաննես Չմշկիկ կայսրը—Հ. Բ.) մինչև ի Վատուվէքն, որ անուանեալ կոչի Իլուպօլիս, որ է Արեգ քաղաք, երևելի և աւաւոր պարսպեալ մեծ յոյժ և հարուստ» (Սատրեղոս Ուոհայեցի, էջ 21):
334. Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարք (654—666):
335. Հոռոս կղզու կոլոսոսը (χαλιδεσσος νηος ‘Ροδου) հները համարում էին աշխարհի յոթ հրաշալիքներից մեկը: Շինված էր ալոնձից և պատկերում էր Հելիոսին (Արևին): Սկսեց կառուցել քանդակագործ Խարեսը մ.թ.ա. 304 թ. փոքր հետո և նրա վրա աշխատեց 12 տարի: Մ.թ.ա. 225 թ. փլվեց երկրաշարժից և, հավանաբար, չվերականգնվեց: Բարձրությունը 70 կանգուն էր (32 մետր): 657 թ. արաբները վաճառեցին արդեն վաղուց քանդված, գետին տապալված արձանի բեկորները: Արաբները Հոռոս կղզին նվաճեցին 654 թ. ղորավար Աբուլ-Ավարի գլխավորությամբ:
336. Թեոփանեսը դեպքերը թվագրում է 652/653 թթ.: Այստեղ խոսքը ոչ թե արաբական առաջին արշավանքին և նրա ժամանակ Դվինի առմանն է վերաբերում, այլ Դվինի առմանը և Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի նվաճմանը VII դ. 50-ական թվականների սկզբին (տե՛ս Մանանդյան, Արաբական արշավանքները, էջ 185): Արաբների զորավար Հարիրը (‘Αβιρ) Հարիր իբն Մասլաման է, Մուավիայի զորավարներից մեկը: Պատկանում էր կուրայշ ցեղին: Մասնակցել է Ասորիքի նվաճմանը: Դառնալով հյուսիսային Ասորիքի կառավարիչը, պայքարել է մարդայիտների և բյուզանդացիների դեմ: Օթման խալիֆայի մահից հետո նա պաշտպանեց Մուավիային Ալիի դեմ: Հարիրը վախճանվել է 662 թ. (թեև մի շարք արաբ պատմիչներ ցույց են տալիս, որ նա դեռ 671 թ. կենդանի էր: Տե՛ս Encyclopedie de l'Islam, t. III, p. 13):
337. Միջնադարում բյուզանդական կայսրությունը կոչվում էր Թեոմանիա:
338. Թեսաղոնիկե տեղանվան ժողովրդական ստուգաբանությունը՝ Θεσσαλονίκη (հաղթանակը ուրիշին տո՛ւր):
339. Տե՛ս ծանոթ. 278:

340. Ալի իբն Աբի-Թալիբ ալ-Մուրտադա: Խալիֆա Հուլակվեց 656 թ. հունիսի 23-ին և սպանվեց 661-ին: Թեոփանեսը նկատի ունի իսլամի մեջ առաջին քաղաքացիական պատերազմը (656—661): Ալիի կողմն էր Մեդինան (Յաթրի) և արևելքը, Մուավիայի՝ Ասորիքը, Պաղեստինը և Եգիպտոսը: Մուավիան իշխեց 661-ից՝ Ալիի սպանությունից հետո և հիմնադրեց Օմայան կոչվող (իր պապ Օմայի անունից) հարստությունը: Իրենից առաջ իշխած Աբուբքրը (Մոհամմեդ մարդարեի աները), Օմարը, Օսմանը և Ալին հարստություն չստեղծեցին: Այս առաջին չորս «հաջորդները» (արաբ. խալիֆա) համարվում են «ուղղափառ» (արդար) խալիֆաներ (ալ-խուլաֆա-առ-ռաշիդուն):
341. Բարբալիսոս (կամ Բարբարիսոս): Քաղաք Եփրատ գետի աջ ափին, Հիերապոլիսից արավ: Դեռ հռոմեական ժամանակաշրջանում կայազորի կենտրոն էր և ուներ կարևոր բերդ, որ վերանորոգեց Հուստինիանոս I-ը: Նրա տեղում այժմ գտնվում է Բալիս (կամ Քալաաթ բալի) ավանը: Տե՛ս «Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 108, 183, Երևմյան, Հայաստանը, էջ 44:
342. Ալիի և Մուավիայի զորքերը հանդիպեցին իրար Սիֆֆինում, հռոմեական ավերված մի քաղաքում, Եփրատի մոտ, 657 թ.:
343. Թեոփանեսն այստեղ օգտագործում է եզակի, հետագայում՝ հոգնակի (Սկլավենիաներ): «Սկլավենիա» տերմինը գործածվում է VII—IX դդ., որի տակ ենթադրվում են սլավոնների կողմից գաղութացված հողերը: Ուսումնասիրողներից ոմանք գտնում են, թե դա Դանուբի ձախ ափն է, կամ Թրակիան, Մակեդոնիան և այլն: Լիպշիցի և այլոց ենթադրությամբ Սկլավենիան Մակեդոնիան է (Липшиц, Очерки, стр. 33 և հտ.։ Տե՛ս նաև DA I, II, p. 35): Հետաքրքրական է նշել, որ Թեոփալատոս Սիմոկատասը Սկլավենիա ասելով ենթադրում է ժամանակակից Ռումինիայի տարածքը (Σ τ ρ α τ ο υ, Τὸ Βυζαντιον, Α', σελ. 75): Չեխ պատմաբան Դվորնիկը (Dvornik, Les Slaves) գտնում է, որ ողջ հին Մակեդոնիան այնքան էր սլավոնացել, որ VII դ. այնտեղ գոյություն ունեին բացարձակապես սլավոններով բնակեցված շրջաններ, որոնք էլ բյուզանդական աղբյուրներում կոչվում են «Սկլավիա» (Հմմտ. Липшиц, նույն տեղում, էջ 30 և հտ.։) Հույն պատմաբան Կիրիակիդիսը Սկլավենիաները տեղադրում է Թեսաղոնիկեից հյուսիս, Ստրիմոնի լեռնային շրջաններում: Հենց այստեղից Հուստինիանոս II կայսրը 688 թ. նրանց մի մասը հաստատեց Օպսիկիոն բանակաթեմում (տե՛ս վերը, էջ 76): Κ ο ρ ι α χ ι ο ο υ, Το Βαλερον, σελ. 398: Հարցի վրա մանրամասն կանդ է առել և Ստրատոսը (Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζαντιον, Δ', σελ. 191—192): Ըստ Լերկույթին Սկլավենիան մի տեղ չպետք է որոնել: Տարբեր ժամանակներ, ըստ սլավոնների առաջխաղացման և Բյուզանդիայի տարբեր շրջաններում հաստատման, այդ շրջանները կոչվել են Սկլավենիա: Դա է պատճառը, որ Թեոփանեսը եթե սկզբնական շրջանում գիտե մեկ Սկլավենիա, հետագայում գրում է մի քանի Սկլավենիայի մասին: Հարցի մասին տե՛ս նաև Yannopoulos, La societe, p. 253:
344. Սբ. Մաքսիմոսը վանական էր, միակամականության կատաղի հակառակորդ: Նրա մասին տե՛ս նաև սխալմամբ Անանիա Շիրակացուն վերագրվող ժամանակագրության մեջ. «Իսկ յևտ սուղ ինչ ժամանակի երևեցաւ Մաքսիմոս ոմն՝ փիղիսոփայ, միայնակեաց՝ ի Կոստանդնուպոլիս, նորին աղանդովն Մաքսիմոսի, որ Երկուս կամս և երկու ներգործութիւնս ասէր ի վերայ Քրիստոսի: Եւ ըմբռնեալ

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

յնա, բազում շարժարանաբ շարժարեցին հրամանաւ թագսւորին, ծայրատեցին զոտս
և զձեռս և աքսորեցին, երկու ընկերաւքն յաշխարհն Ղաւողիկեցոց, որք անդէն
սատակեցան» (էջ 398): Այլ աղբյուրներ նրանց աքսորավայր են համարում Լա-
զիկան:

345. Ա. Ստրատոսի ենթադրութեամբ խոսքը քրիստոնյա գերիների մասին է, կամ
արարների կողմից նվաճված շրջանների քրիստոնյա բնակիչների (Σ - ρ α τ ο υ, Το
Βούλγαρον, Δ', 55). 196, ծանոթ. 693),

346. Անտրոբացոց Դեսիոս ամիսը համապատասխանում է հունիսին:

347. Իմա՝ Սիֆֆին: Տե՛ս ծանոթ. 342:

348. «Խաւարիչ» բառից, որ «ապստամբներ», «խռովարարներ» է նշանակում: Իսլամի
հնագույն աղանդը, որի հետևորդները կոչվում էին նաև արուրիտներ (տե՛ս Ա. Մ.
6236-ի տակ): Շարժումը սկիզբ առավ երբ 657 թ. խալիֆա Ալիի ղինվորներից
ոմանո հանդես եկան ավազանու քաղաքական տիրապետության ուժեղացման և
մուսուլմանական համայնքի հողերի զբաղման դեմ: Ալ-Հասան իրն Մուսա ան-
նաուրախտին. IX դ. շիյա աղանդի պատմաբաններից ու գաղափարախոսներից
մեկը, բրում է, թե ըստ խարիջիտների «համայնքը կարիք չունի ոչ իմամի, ոչ
որևէ ուրիշի: Մեր հարաբերություններում մենք և բոլոր մարդիկ պարտավոր են
հենվել միայն Ալլահի գրքի վրա» (Իմա՝ Ղուրանի. Տե՛ս *ан-Назбахми, Шинтски.*
секты, стр. 119): 658 թ. խալիֆա Ալին ճնշեց նրանց շարժումը, բայց այն շարու-
նակվեց Բասրայի և Քուֆայի շրջանում՝ 660-ից մինչև 680 թթ.: VII դ. վերջում (684)
աղանդը տրոհվում է մը քանի հոսանքների. Խարիջիդները հանդես էին. գալիս բո-
լոր մուսուլմանների հավասարության, համայնա՛յան հողատիրության պաշտանման,
խալիֆայի՝ համայնքի կողմից բնտրության կոչով: Հարցի մասին տե՛ս *Белыев*
Мусульманское сектантство: ևաև Чураков, Хариджитские восстания. ևույնի՝
Магриб, стр. 66—84:

349. Այսինքն՝ սլավոնները:

350. Քաղաք II Ասորի, պրովինցիայում, հավանաբար նույնանում է Ապամիայի հով-
տի Սկլերիյե վայրի հետ (*Иванченко, Памятник славян*, стр. 14: *Куликовскый.*
История III, стр. 210: Σ - ρ α τ ο υ, Το Βούλγαρον, Δ', 55). 244):

351. Կոստանդնուպոլսի Թովմաս II պատրիարքը (667—669):

352. Հեքսապոլիսը (Բաղգմանաբար նշանակում է Վեց քաղաք), ըստ Ռամզեյի դուռ-
նըվում էր հին Փոյուղիայում և նրա ենթադրութեամբ նույնանում է Պարոբյոս քա-
ղաքի հետ: Նույն հեղինակի ասելով Հեքսապոլսի մեջ էին մտնում հետևյալ վեց
քաղաքները. Յուլիա-Ժպոսս, Ֆիլոմելիոն, Հաղրիանուպոլիս, Տիրիեյոն, Սինեթան-
դրս և Լավոդիկիա (*IGAM*, p. 142): Հեքսապոլսի տեղագրման մասին այլ
կարծիք է հայտնել V. Tournear-ը (*L Hexapolis arménienne*, p. 947—952): Նրա
ասելով, թե ուրիշների հիշատակած Հեքսապոլիսը երրորդ Հայքն է, Մելիտենեի
շրջանը:

353. Բնագրում՝ *Φαλαγγα*: Հիշյալ տնունը հայկական աղբյուրներում հանդես է գալիս
Փաղուն (Փատլուն) ձևով:

354. 663 թ. Իտալիայում տեղի ունեցած դեպքերի առնչությամբ Պողոս Սարկավազը
ցույց է տալիս, որ Կոստանդին կայսեր բանակում ծառայում էր զորավար

Saburus-ը՝ Ուսումնասիրողները նրան նույնացնում են 666—667 թթ. նույն կայսեր ղեմ ապստամբություն բարձրացրած Արմենիականների բանակաթեմի զորավար Սարգրիոս Պարսկածնի հետ (հմմտ. — τ ρ α τ ο υ, Το Βυζαντιον, Δ', σελ. 220 ծանոթ. 772: Տե՛ս նաև՝ նույն տեղում, էջ 246 և հտ.): Միքայել Ասորին Կոստանդին կայսեր նույն՝ 26-րդ տարում ցույց է տալիս, որ նրա ղեմ ապստամբության Արմենիականների զորավար Շառուրը, մականունը Aparasitgan: Շառուն դրոնում է, որ Թեոփանեսի Περδογενής-ը (Պարսկածին) ասորերեն Ապարասիտղանի աղավաղումն է կամ փոփոխությունը՝ նա կարծում է, որ դա ավել կամ պակաս ձևափոխված հայկական անունն է այն ապստամբի, որ Թեոփանեսն անվանում է Պասագնաթես հայոց պատրիկ: Նա ելնում է նրանից, որ Միքայել Ասորին այդ երկուսին նույնացնում է (Michel le Syrien, t. II, p. 451, և ծանոթ. 8): Ենթադրությունը ճիշտ չէ: Ինչպես Պ. Պետերսն է ցույց տալիս, Միքայել Ասորին Պասագնաթեսի մասին ոչինչ չի դրում: Պետերսը կարծում է, որ Միքայել Ասորու Ապարասիտղան «անունը» առանձին վերցրած Թեոփանեսի Պասագնաթեսն է կամ Պասագնատեսը, որ Միքայել Ասորին տեղյակ է այդպիսի մականվան կամ էթնոնիմի և Արմենիականների զորավար Շառուրի վրա է տարածում: Իսկ քանի որ Շառուրը Պարսկածին է կոչված, ապա Պետերսը ենթադրում է, որ Միքայել Ասորու «ապարասաթղան»-ը դա տառացի վրացերեն «սպարաթղանի»-ն է, որ թարգմանում է «ի Պարսից» (հետևաբար՝ հունարեն Περδογενής): Տե՛ս և ծանոթ. 332:

Սա Արմենիականների բանակաթեմի սուրհին հիշատակությունն է բյուզանդական աղբյուրներում: Կան ավելի վաղ հիշատակություններ արաբական աղբյուրներում (տե՛ս Կոստանդին Միսանածին, էջ 167—169, 318—319, Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 297):

355. Ինչպես տեսնում ենք, այս շրջանում ստրատելատի աստիճանը ավելի ցածր էր, քան զորավարինը՝ ստրատելոսի: Ստրատելատը հնում magister militum-ն էր՝ ռազմական մեծ շրջանի հրամանատարը, իսկ տվյալ դեպքում, ըստ ոմանց, համապատասխանում է տուրմարխի աստիճանին: Տե՛ս և ծանոթ. 76:

356. Ակնարկում է նրա ներքին լինելուն, քանզի կուրիկուլարիոսները ներքին էին լինում:

357. Այժմ՝ Արար-սու, կամ Յարուդու Գանվում էր Հուստինիանոս 1-ի կազմակերպած երրորդ Հայքում (նախկին երկրորդ Հայքում):

358. Եղիգ 1 իրն Մուավիա (680—683):

359. Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես V պատրիարքը (669—675):

360. Ինչպես վերևում տեսանք, Կոստաս կայսրը սպանել էր իր եղբոր Թեոդոսիոսին:

361. Բայց բազմաթիվ աղբյուրների համաձայն կայսեր զաշունահարեցին: Դույլով նրան սպանելու վարկածը արքունիքի հնարածն էր, որի նպատակն էր սքողել բանակում դավադրության առկայությունը (տե՛ս Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζαντιον, Δ', σελ. 264, 266):

362. Բնադրում՝ Մելչիզ: Այս Մեծը տարբերվում է Հերակլիոս կայսեր մի նույնանուն զորավարից, որ Հայաստանի կուրապաղատ էր նշանակված, քանզի Մեծ (Գնունին) արդեն սպանվել էր 635 (ըստ ոմանց՝ 648) թ., այնինչ այս Մեծը կայսր հռչակվեց 668 թ.: Տե՛ս Ալիշան, Շիրակ, էջ 142: Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հտ. III, էջ 330: Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζαντιον, Ε', σελ. 14:

- Միքայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանության մեջ այդ մասին գրված է հետևյալը. «Իսկ թագաւորն Կոստաս նենգեալ ի գօրացն սպանաւ ի բաղս- նիսն յ'Անդրէասայ ստրատելատէ ի Սիւմիս: Եւ թագաւորեցոցին գ'Պատրիկն Մա- ժէժ. այո քաջ և կորովի յիր և ի բան հայ ազգաւ և բարեպաշտօն» (Միխայել Ասորի, 1870, էջ 339, 1871, էջ 323—324: Հմմտ. *Michel le Syrien*, t. II, p. 450—451) Միքայել Ասորին մի փոքր հետս (էջ 455) հիշում է և կայսեր դեմ ապստամբու- թյուն բարձրացրած Մժեժի որդուն, որին նաև անվանում է Իվանիս (Հովհաննես): Նրա ապստամբությունը տևեց 7 ամիս և ի վերջո նա սպանվեց Սիկիլիայում՝ կայսեր կողմից: Ավելորդ չէ այստեղ նշել, որ դեռևս VI դարից Աիկիլիայում կար բազմամարդ հայկական գաղութ: (Տե՛ս *Orsi*, *Bizantina Siciliae*: նաև *Brehier* *Les colonies*: Apud: Շէքսթուս, *To Byzantin. D. Եւ. 224*): Իսկ այս ժամա- նակ Սիկիլիայում գտնվող բյուզանդական բանակը Արմենիականների և Անասու- լիկոն բանակաթեմերի զորքն էր (*Brooks*, *The Sicilian Expedition*: Apud: Շէքսթուս, *To Byzantin. D. Եւ. 265*): Ավելի ուշ շրջանի մի աղբյուր՝ Գրի- գոր II պապի նամակը Հեոն III կայսեր (726) նշում է, որ Մժեժի կայսեր սպա- նեց, երր, իբր, իմացավ, որ նա միակամական աղանդավոր է (Շէքսթուս, *նույն տեղում*):
363. Մժեժի գեղեցկությունը հատուկ ընդգծում է Զոնարասը, նրան «արձան» անվանե- լով (շխ. խաչատուր ԾՆԵՆ ԼԵՎՈՐԱՆԻՍՆԵՆ): Նման նկարագրության հանդիպում ենք և այլ աղբյուրներում, որոնք ավելացնում են և նրա մեծ ուժը (Շէքսթուս, *To Byzantin. D. Եւ. 13*, ծանոթ. 30):
364. Կոստասի որդի Կոստանդինը (IV) թագավորեց 668—685 թթ.: Նրա կայսերակից- ներն էին Հերակլիոսը և Տիբերիոսը՝ մինչև 681 թ., Հուստինիանոս II սկսած 681-ից: Վերջինս թագավորեց 685-ից:
365. Այժմ Սկյուդար (հունարեն՝ Սկուտարի, որ վկայված է XII դարից): Անտիկ շրջա- նում Քաղկեդոնին էր ենթակա: Այստեղ էին գտնվում Սկուտարիոնի կայսերական պալատը, Ֆիլիպպիկոսի և սր. Եղիայի վանքերը:
366. Սիկեոնը (նաև Շյչչ) Ռադամաս էր Կոստանդնուպոլսի ասիական ափին, այժմ 'Ալաթիա:
367. Փոքր Ասիայի հնագույն քաղաք, Հելլենսպոնտոսի Փոյուգիայում:
368. Բիշր իբն Աբու Արթախ:
369. Իմա՝ արաբները:
370. Աբդալլահ իբն Կայս:
371. Իմա՝ Մոհամմեդի և Կայսոսի:
372. Նիկեփոր պատրիարքը նրան անվանում է Խալև (*Nicephori Breviarium*, p. 36):
373. Երկու շարք թիերով նավեր:
374. Հեղուկ կրակով մեծ նավեր: Հեղուկ կրակի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Կոստանդին Միքանաժին, էջ 282, ծանոթ. 183: Միքայել Ասորին հիշում է այդ զենքի գյուտարարին. «Յայսմ ամի այր մի ի Բալբաթոյ Կալանիկէ անուն, Ասորի ազգաւ, առաջին լմացաւ զնափտն (նավթ), և այրեաց դնաւն ի վերայ ծովուն՝ լցնել գօրօք ճաճկաց» (Միխայել Ասորի, 1871, էջ 324: Հմմտ. 1870, էջ 339):
375. Տեղադրվում է ժամանակակից Զեյթին բուռնու տեղում:
376. Ծիրանածինը տեղադրում է Կիբիրբոտոնների բանակաթեմում, Ատտալիայի և Պեր- գեի միջև (Լիկիայի և Պամփիլիայի միջև): Ստեփանոս Բյուզանդացին ցույց է տա-

լիս, որ ոմանք տեղադրում են Փոյուզիայում, ոմանք էլ Պամփիլիայում: Այժմ տեղադրվում է ժամանակակից Ասարքյոյ վայրում:

377. Հետաքրքիր մանրամասնություններ է տալիս Վարդան Արևելցին. «Իսկ Մաւի իշխանն Իսմայելի խորհեցաւ րառնալ զթագաւորութիւնն Յունաց, որպէս և զՊարսիցն, և կազմեաց երեք հարիւր նաւ մեծ, և յամէն նաւ հազար այր. և հազար նաւ փոքր, և յամէն նաւ հարիւր այր. և արձակեաց զնոսա ընդ ծովն. և ինքն ընդ ցամաքն հասանէ ի Քաղկեդոն. և կորեան ամենայն նաւքն, և ինքն փախեաւ ի գիշերի և գնրծաւ, և մեռաւ յԱսորիս» (Muyldermans, La domination, p. 50):

378. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Կոստանդին I (675—677):

379. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Խեղոփոս I (677—679):

380. Մարդայիտները (սրանց վերաբերյալ Խեոփանեսը գլխավոր աղբյուրներից է), արար Զարաշիմա (եզակի՝ Զուրշումանի): Ամանոս լեռան մոտ գտնվող Զուրշումա քաղաքի, ինչպես և Անտիոքից հյուսիս ընկած ճահճոտ շրջաններում էին հաստատված: Նրանք իսլամի սկզբնավորման ժամանակաշրջանում կարևոր դեր էին խաղում արաբա-բյուզանդական պատերազմներում: Քրիստոնյա էին ու կիսանկախ: Կոստանդին Միրանածինը ցույց է տալիս, որ նրանք դեռ X դ. անկախ կյանք էին վարում (DAI, I, p. 242): Միքայել Ասորին մարդայիտներին մի քանի անուն է տալիս՝ «Մարիդայե» կամ «Լիփուրե» կամ հունարեն ձևով «Մարիդայիտե» և ցույց է տալիս, որ Ասորիքի բնակիչները նրանց կոչում են Գարգումայե: Հստակ արոյի «Մարիդայե» արամեերեն է և նշանակում է «խոռվարար», «ապստամբ», իսկ «գարգումայե»՝ «անխիղճ», «անամոթ» (Michel le Syrtien. t. II, p. 455 և ծանոթ. 4, 5: Նաև էջ 469): Մարդայիտների մասին Միքայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանության մեջ ասված է հետևյալը. «Ի յինն ամի Կոստանդեայ ելին ի Յունաց զօրք և բնակեցան ի լեառն Լիրանանու և կոչեցան ապստամբք, և Ասորիք կոչեցին զնոսա Ճուռճանք. և առին ի Լիրանանու լեռնէն՝ մինչև ի Սեաւ լեառնն» (Միխայել Ասորի, 1871, էջ 324): Սրանից հետո, հավանաբար հայ թարգմանիչը կամ գրիչը, գաղափար չունենալով նրանց էության մասին և ելնելով Ճուռճանք անվանմանահնչունությունից, գրում է. «թուի թէ՛ այսու պատճառաւ կոչին վրացիք ճուռճանք, զի ապստամբեցին ի Հայոց ժառանգութենէ և ի հաւատակցութենէ» (էջ 325): Միխայել Ասորին շարունակում է. «Եւ ելին Տաճիկք և ջնջեցին զապստամբսն» (էջ 325: Հմմտ. նաև Միխայել Ասորի, 1870, էջ 340, ուր գրված է. «Յերեք հարիւր ինն ամին Կոստանդեայ. ելին սրիկայք և բնակեցան ի լեառն Լիրանանու և կոչեցան ապստամբք...» (էջ 340):

Մարդայիտների մասին տե՛ս Մ. Կանարի հոդվածը Encyclopédie de l'Islam-ում, հտ. II, էջ 468—469: Նաև Yannopoulos, La societe, p. 147: "Αραβ-τες, Μαροαίται, σελ. 130—136: Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζάντιον. Ε'. σελ. 46 և հտ.

Ամենայն հավանականությամբ, մարդայիտների անվան մեջ առկա է «մարդ» արմատը: Մարդերը հայտնի էին դեռևս Քսենոֆոնի ժամանակ, Տիգրան Բ-ի օրոք ժառանգում էին հայկական բանակում, հետագայում Կորրուլոնի (58 թ.), ինչպես և Տրայանոսի (115 թ.) արշավանքների ժամանակ հռոմայեցիներին համառ դիմադրություն ցուցաբերեցին: Նրանցից կազմված էր «մարդապետական գունդը», որ քաջ կովոդի համբավ ուներ: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում այս մարդերը անկասկած հայացած էին, պահպանելով իրենց ռազմատենչ նկարագիրը և ծառայում

- էին բյուզանդական բանակում: Նրանց Մարդաստան դավաոր կոչվում էր նաև Մարդուցայք կամ Մարդուցէք: Այդ տեսանկյունից շատ կարևոր է ն. Ադոնցի դիտողությունը, որի համաձայն «էք» և «եայք» մասնիկները ցույց են տալիս «բնակիչներ» հասկացությունը, այնպես էլ Մարդուցէք կամ Մարդուցայք, կազմված լինելով այդ մասնիկներով, նշանակում են «Մարդուցի բնակիչներ», այսինքն «մարդեր» (տե՛ս Αδοκκ, Армения, էջ 417, նաև ծանոթ. 5): Հետևաբար սխալած չենք լինի Լթե ընդունենք, որ «մարդուցայք» մարդայիտներ է նշանակում: Սերեոսը 653 թ. դեպքերի առնչությամբ գրում է. «Վասն հարուածոց՝ որ եղեն ի Մարդուցէսն»: Այստեղ «Մարդուցէսն» ամենայն հավանականությամբ մարդայիտներ է նշանակում և ոչ Մարդուցայք երկրամաս: Զմոռանանք ասել, որ մարդայիտների պունդը 687 թ. լուծարքի ենթարկելուց հետո, Բիրվեց Հայաստան, որտեղից պիտի գնացած լինեին «Մարդուցայք»-ը հիշատակում է Ղևոնդր Թեոդորոս Ռշտունու հետ կապված դեպքերի առնչությամբ: Բյուզանդացի զորավար Պրոկոպը, պատմիչի ասելով «...էր բանակեալ ի գաւառին Կոզովտի ի սահմանս Բազուձորոյ և Մարդուցայից» (էջ 7):
381. Բնագրում՝ ἀρχαιογενή «հին ընտանիքը» կամ «հին տոհմը» հավասարազոր էր ազնվականի: *Yannopoulos, La société*, p. 17—18:
382. Կորասենները (կուրայշ) արաբական ցեղ էր, որին էին պատկանում Մուամմեդը և Մուավիան: Նրանց գիտեմ և Մովսես Կաղանկատվացին («կուրեշիկ»): Մովսես Կաղանկատվացի. էջ 333:
383. Այսինքն՝ Հովհաննես Պիցիգավդիսը: Բայց նրան Խեոփանեսը ընդամենը մեկ անգամ է հիշատակում:
384. Բյուզանդիայում ուեքս (iex) էին կոչում արևմտյան պետությունների թագավորներին, քանզի βασιλεύς-ը որպես կանոն իրենց վեհապետներին էին վերապահում: Կարողոս Մեծին Խեոփանեսը կոչում է ուեքս և միայն 812 թ. առաջին անգամ նրան βασιλεύς է անվանում:
385. Բյուզանդիայում 17 դ. զբոսաշրջի հրամանատար էր, VI դարից այդպես էին կոչվում բարձրաստիճան զինվորականներ, որոնք գլխավորում էին Իտալիայի և Հյուսիսային Աֆրիկայի էքսարքատները: Էքսարքատները դարձել էին կայսեր տեղակալներ, նրանց իշխանությունը տարածվում էր ֆինանսների, արդարադատության, հանրային գործերի, սահմանների պաշտպանության, բնագավառների վրա, նրանք հրապարակում էին և ի կատար ածում կայսերական հրովարտականները, նշանակում քաղաքացիական, զինվորական և եկեղեցական պաշտոնյաներին: Ռավեննայի էքսարքոսը մասնակցում էր Հռոմի պապի ընտրությանը և հաստատում այն:
386. Կաստալդ (castaldi, castaldi) է՛ն կոչվում լանդոբարդների դուքսերն ու իշխանները, որոնք օժտված էին զինվորական և քաղաքացիական իրավունքներով:
387. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Գևորգ I-ը (679—686):
388. Անաստասիոս Բիրիոթեկարիոսը տվյալ տեղը թարգմանել է. «...quo ruit Hedsene ascensus et trullus ecclesiae»:
389. Անտիոքացոց Արտեմիսիոս ամիսը համապատասխանում է մայիսին:
390. Բոննի հրատարակության մեջ՝ «սարակինոսների առաջին թագավորը», քննական բնագրում՝ «τρωανόμοιοι» «առաջին խորհրդական»:
391. Եղիղ I իրն Մուավիա (680—683):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

392. 'Ինպքերը տեղի ունեցան 680 թ.: Բուլղարները, ավելի չիշտ՝ պրոսպերուղարներն առաջին անգամ ներխուժեցին Թրակիա 538 թ. և շարդ տալով բյուզանդական գործերին, վերադարձան: Երկրորդ անգամ նրանք ներխուժեցին 540 թ.: Անցնելով 'Կանուր գետը, նրանք ասպատակեցին բալկանյան հողերը: Աղբյուրիկ ծովից մինչև Կոստանդնուպոլիս (Тѣмкова-Замкова, Нападения «варваров», стр. 4):
393. Թեոփանեսի τῶν Οὐνογεγραμμένων Βουλγαρων γὰρ Κοσταζῶν-ի տեղ նիկեփոր պատրիարքը գրում է (Օնոցոն շառի Βουλγαρων (հոներ և բուլղարներ — Nicephori Breviarium, p. 38): Ուսումնասիրողները գտնում են, որ երկու հեղինակներն էլ օղտագործել են միևնույն, այժմ կորած մի աղբյուր (Moravcsik, Byzantinoturcica, I, S. 535): «Աշխարհացոյց»-ում հիշվում են «Ունոյդիսոնտոր Բուլղար եկն» (Երևմյալ, Հայաստանը, էջ 101), որոնց նույնացնում են Թեոփանեսի Ուննոգունդուրների հետ (Артамонов, История хазар, стр. 168): Արտամոնովը հորեկացու (Ա, 6) 'Կրնդուր բուլղարին էլ նույնացնում է մեր աղբյուրի ուննոգունդուրների հետ (նույն տեղում, էջ 168): Կոստանդին Միրանաժինը իր «Բսնակաթեմերի մասին» աշխատություն մեջ (էջ 85), խոսելով Թրակիայի մասին, ցույց է տալիս, որ բուլղարները Կոստանդին Պոպոնատոս կայսեր թագավորության վերջում անցել են Իստրոս (Դանուբ) գետը և հաստատվել Թրակիայում: Նրանք նախապես կոչվել են Օնոգունդուրներ:
- Ուննոգունդուրներն ու կոտրագները թուրքական ծագում ունեցող ցեղեր են, պրոսպերուղարներին ազգակից: Նրանց մասին տե՛ս Златарски, История I, ч. I стр. 72—97: Бурма, Към въпроса, с. 298—302.
394. Աղովի ծովը:
395. Ատել գետը նույնանում է Վոլգայի հետ:
396. Այժմ՝ Դոն:
397. Ինթադրաբար կուրան դեար (Извори, VI, стр. 261, ծանոթ. 6): Ըստ Մարկվարտի (Streifzüge, S. 32, An. 1) կամա գետը: Ըստ Արտամոնովի՝ Բուգ գետը (История хазар, стр. 166): «Աշխարհացոյց»-ի՝ «Կուփի-Բուլղար»-ի տակ (տե՛ս Երևմյալ, Հայաստանը, էջ 101) Ք. Պատկանյանը հենց Կուփիս գետն է տեսնում (Иатканов, Из нового списка, стр. 29):
398. Նեկրոպելեն հիշատակում է և Կոստանդին Միրանաժինը (ИДІ, I, p. 1-2): Նույնացվում է հին շրջանի Կարկինիտական ծոցի հետ (այժմ Պերեկոպ): Ուրիշների կարծիքով Դանուբի գետաբերանի մոտ էր բնակվում (Извори, VI, стр. 261, прим. 7):
399. Բնադրում՝ Крѣсѣ прогосаєн: Թամանյան թերակղզին, կերչի նեղուցի արևելյան ափին (Извори, VI, стр. 261, прим. 8):
400. Բոսպորոս երկիրը (Կիմեերյան Բոսպորոս) նույնանում է Կերչի հետ:
- 400ա. Ղրիմի հրեական հնագույն գաղութը գոյություն ուներ մ.թ. առաջին դարից: Քիոփանեսից բացի, այն հիշատակում է և Իրն ալ-Ֆակիհը և կոչում Սամերշ ալ-Յաուդ: Sb' u Golden, Khazar Studies, էջ 20: Հենց այս հրեաների առկայությանը էլ արեւելի է բացատրել խազարների հրեազավանությունը (նույն տեղում):
401. Խոսքը բուլղարների խան Կուրրատի մասին է (մեռ. 642-ից հետո): Նիկեփոր պատրիարքը նրան անվանում է «Ուննոգունդուրների տեր» (Nicephori Breviarium, p. 27): Նույն հեղինակի ասելով Կուրրատը Հերակլիոս կայսեր հետ հաշտություն էր կնքել և վերջինից ստացել պատրիկի պատվաստիճան: Կարծիք է հայտնվել, թե «Աշխարհացոյց»-ի հուղրաղը հենց Կուրրատն է (Артамонов, История хазар, стр. 169):

- Այստեղ ասենք, որ նա աղբյուրներում կոչվում է և հուրրաատ (նույն տեղում): Բյուզանդական հեղինակները բուլղար խաներին «տեր» (κύριος) են անվանում: Այդ մասին տե՛ս Beševliev, Κύριος Βουλγαρίας, 289—298:
402. Բատրայանին նիկեփոր պատրիարքը անվանում է Բայանոս (Βαϊανός). իմա՝ Բոյան:
403. Համարվում է բուլղարական պետության հիմնադիրը (681—701): Հին բուլղարական թագավորական ցուցակներում կոչված է Իսպիրիխ: Նրա կենսագրական տվյալները շատ կցկտուր են, անգամ նրա անվան ծագումն է անորոշ: Վրաց գիտնական Գ. Վ. Սերեթելին Արմագիի հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերել է մի գեմմա, որի վրա նկարված էր տղամարդու ֆիգուր հունարեն արձանադրությամբ՝ Ἀσπαρσούχας -τετιάζης (Церетелу, Эпиграфические находки, стр. 50): Գեմմաների հետագա ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ «Ասպավրուկ» անունը միջին իրանական է, որով այդպիսին է համարվում և բուլղար խան Ասպարուխի անունը (տե՛ս Dujshev, Quelques notes, p. 76): Անունը իրանական-ալանական է համարում Բ. Սիմեոնովը և մեկնարանում «Ապիտակ ձի» (Симеонов, Происход на личното име, стр. 41—46): Բացառված չէ, որ Ասպարուխ անունը հայերի մեջ տարածված իրանական Ասպուրակ[ես] անունն է, որ Յուստին ծաղեցնում է պարսկ. suwār (հեծյալ, ձիավոր) բառից (Justi, Iranisches Namenbuch, S. 47):
404. Դանապրիսը Դենպրն է, Դանաստրիսը՝ Դենստրո:
405. Թեոփանեսը Օգլոսը գետ է համարում՝ Դանուբից հյուսիս գտնվող: Մի փոքր հետո նա Օգլոսը հիշում է որպես վայր: Բուլղար պատմական Դրինովը գտնում է, թե դա այն փոքր տարածությունն է, որ ընկած է Պրուտի, Դանուբի և Սև ծովի միջև: Նա բյուզանդական աղբյուրների Օգլոսը կապում է սլավոնների «уголь»-ի (ածուխ) բառի հետ, որից է ծագում սլավոնական «ուգլիչ» ցեղը: Հետագայում այդ վայրը թաթարներն անվանեցին «բուչակ», որ դարձյալ «ածուխ» է նշանակում (տե՛ս Съчинения на М. С. Дринова, том I, София, 1909, стр. 45, 46: М. Н. Тухомиров, Исторические связи России со славянскими странами и Византией, М., 1969, стр. 103): Այժմ ուսումնասիրողների մեծ մասը Օգլոս է համարում Դանուբի դելտայում գտնվող ամրությունը: Հարցի մասին տե՛ս և Bănescu, "Ογλός-Oglu; Στρατός, Το Βυζάντιον, Ε', σελ. 102—107:
406. Նիկեփոր պատրիարքը գրում է Βερζιλιας, Βερυλιας: Աղբյուրները երկու տարբեր տեղեր են նշում այս տեղանվան վերաբերյալ, ավելի վաղ աղբյուրը տեղադրում է հյուսիսային Կովկասում, ավելի ուշը՝ Վուլգայի շրջանում: Ուսումնասիրողներից ոմանք Բերդիլիան նույնացնում են հայկական աղբյուրների Բասիղք-Բարսիղք տեղանվան հետ՝ հյուսիսային Կովկասում: Տե՛ս Golden, Khazar Studies, էջ 143—147:
407. Այժմ՝ նեսերը բաղաբեր Բուլղարիայում, Սև ծովի ափին:
408. Կարծում են, թե Օդյուսոսից (տե՛ս հաջորդ ծանոթ.) հարավ-արևմուտք գտնվող վայր էր (Извори, VI, стр. 263, ծանոթ. 3):
409. Թեոփանեսը Օդյուսոսը տեղադրում է Վառնայի մոտ: Դ. Անգելովը, Պ. Լրմերը և ուրիշներ Օդյուսոսն ու Վառնան նույնացնում են: Կոչվում էր նաև Օդյուսոպոլիս՝ «Վերանվանումների» բյուզանդական ցուցակում Օդյուսոպոլիսի դիմաց գրված է. «որ այժմ Վառնա է կոչվում» (տե՛ս Diller, Byzantine Lists, p. 30):

410. Մասնագետների մեջ որոշակի կարծիք չկա այս «3ոթ տոհմերի» վերաբերյալ: Նրանք այստեղ, որ թուրքերի խաբանի՝ Մավրիկիոս կայսեր ուղարկած նամակում, խաբանն իրեն անվանում է «մեծ տեր յոթր տոհմերի, աշխարհի յոթ կղիմանների համանատար»: Հմմտ. *Феофилакт Симокатта*, стр. 159: Լ. Ն. Գումիլևը գտնում է, որ տվյալ դեպքում յոթ թիվը ինչ-որ մոզական նշանակություն ունի: Այն հանդիպում է Կյուլ-տեղիների և Տոնյո-կուկի արձանագրություններում (*Гумилев, Биография тюркского хана*, стр. 69): Հարցի մասին հատուկ տե՛ս *Dujčev, Les sept tribus*, p. 55—65): Ավելացնենք այստեղ, որ Կոստանդին Միրանաթինի համաձայն հունգարացիներն էլ յոթ ցեղ են: Տե՛ս *DAI*, էջ 170:
411. Սկերները բնակվում էին Դենպրից արևելքի Նրանց մասին տե՛ս *Dujčev, Les sept tribus*, p. 55 sqq.:
412. Միասնական կարծիք չկա Բերեգար անունը կրող լեռնանցքի տեղադրման շուրջ: Լույնացվում է ժամանակակից Չարլկավաշ կամ էլ Բայրամդերե լեռնանցքների հետ (*Цанкова-Петкова, О территории*, стр. 124. прим. 1, 127: Տե՛ս *Извори, VI*, стр. 264, ժանոթ. 2):
413. Նորաստեղծ բուլղարական պետության հարավ-արևմուտքում ընկած Ավարիան կապ չունի ժամանակակից Հունգարիայի տարածքում գոյություն ունեցած Ավարական խաբանության հետ: Խոսքը ավար գաղթականների մասին է, որոնք հաստատված էին Բալկանյան լեռների կենտրոնական մասի հյուսիսային փեշերին: Հենց այս ավարների օգնության դիմեց Կրումր (*Цанкова-Петкова, О территории*, стр. 139—140):
414. Կոստանդնուպոլսի Նիքեերական VI ժողովը գումարվեց Տրուլոս (գմբեթակիր) կոչվող պալատում, 680 թ. նոյեմբերի 7-ից 681 թ. սեպտեմբերի 16-ը: Ժողովը գլխավորում էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Դեոդոր: Մասնակցեցին Անտիոքի Մակարիոս սլատրիարքը, Հոռմի պապի, Ալեքսանդրիայի և Երուսաղեմի պատրիարքները ներկայացուցիչները: Ժողովի մասին մանրամասն վկայում է և սխալմամբ Անանիա Շիրակացուն վերադրվող «Ժամանակագրություն»-ը (էջ 398—399). «Եւ հիմնադրեալ զհայհոյութիւն պղծուն Դեւոնի շինեցին ի վերայ զաւելադրեալ ուրացութիւն Մարտինոսի և Մաքսիմոսի, երկու բնութիւնս, եւ երկու կերպարանս, եւ երկու ներգործութիւնս եւ երկու կամս ի վերա Քրիստոսի ասելով»:
415. Մուսուսար իբն Արու Օրեյդ ալ-Խաբաֆի: Միքայել Ասորու տվյալներով ապստամբություն բարձրացրեց Արուլայում՝ այն է Բաբելոնում (*Michel le Syrien*, t. II, p 468—469): Նախապես հարկ էր իբն Ջուբեյրին:
416. Մրվան 1 իբն ալ-Խոթթամ (683—685):
417. Արաբական աղբյուրների Արդ Ալլահ իբն ալ-Ջուբայրը, որ Արդալմեիքի ժամանակ, հիշրայի 66 թ. (685/686 թթ.) ապստամբություն բարձրացրեց և իրեն խալիֆա Նուշակեց: Պատկանում էր կուրայշ ցեղին: Սպանվեց 692 թ. հոկտ. 1-ին: ամսին: Էթրիքի արաբների ղեկավարն էր՝ Իսլամի երկրորդ քաղաքացիական կռիվների ժամանակ (680—692): Տե՛ս նաև Տե՛ր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները, էջ 43:
418. Հասան իբն Մալեք իբն Բահդալ, Եղիզ 1-ի քեռին:
419. Արդ ալ-Մելիք (685—705 թթ.), Օմայյան հարստության 5-րդ խալիֆան: Նրան բազմիցս հիշատակում է Մովսես Կաղանկատվացին:
420. Կոստանդնուպոլսի Խեոդորոս պատրիարքը երկրորդ անգամ աթոռակալեց 686—687 թթ.:

421. Հուստինիանոս II (685—695, 705—711)։
422. Պայմանագիրը նախապես կնքված էր 678 թ., 688 թ. այն վերանորոգվեց (տե՛ս M. Canard, Bull d'Et. orient. de l'Inst. fr. de Damas. 13 (1949—1951), 62—69)։ Կիպրոսը առաջին անգամ արաբների հարձակման դո՛հ դարձավ 648/649-ին. ապա 653/654 թթ. Մի շարք ուսումնասիրողներ ենթադրում են, որ condominium-ը (Ostrogorsky, Histoire, p. 160) տեկեց մինչև 965 թ., երբ այն վերջնականապես ազատագրվեց արաբների ձեռքից (տե՛ս Jenkins, Cyprus, p. 1006 և հտ.։ Χαρακτηριστικῶς. Ἡ Κυπρὸς: Apud: Ζαχαριῆν ὁν, Ἡ Βυζαντινῆ Αυτοκρατορία, σελ. 104, ժանոթ. 3)։ Հետաքրքրական է նշել, Միբայել Ասորու տվյալներով բյուզանդացիները և արաբները կիսում էին Կիպրոսի հարկերը միայն, որ Կիպրոսն էր երկուսին բաժանառու հայատակ, Հայաստանը, Վրաստանը (Գուրդան) և Առանը (Արգոն) և Մեգիայի հյուսիսային մասը. այն է Ասորպատականը (Ադարբիգան) պիտի ենթարկվեին միայն Բյուզանդիային (Michel le Syrien, t. II, p. 469)։ Ենթադրում են, որ այս պայմանագրով Աբդալմեհիջը ճանաչեց Բյուզանդիայի տիրապետությունը ամբողջ Հայաստանի վրա (կամ նրա մի մասի)։ Տե՛ս Στράβων. Το Βυζαντινόν. ΣΤ', σελ. 33։ Հմմտ. նույն տեղում, էջ 36, որտեղ վստահ խոսք է լինում Հայաստանի մի մասի Բյուզանդիային ենթարկվելու մասին։ Հարցի մասին տե՛ս Γωγγαδων. Κυπριαρχία, σελ. 27։ Costantino Porfirogenito de Thematibus, p. 26—27։ Οικονομικά της. Ἡ ἐν Κυπρῶι Ἀρχιερατεία, σελ. 193—200։ Այս աշխատություններում հեղինակները ցույց են տալիս, որ 648—695 թթ. միջև Կիպրոսում կատարվող արաբական տիրապետություն չի եղել։ Նշենք այստեղ, որ 'իբադուսում այս ժամանակ կար հայկական բազմամարդ գաղութ, որ հայերը դադարեցվել էին այստեղ դեռևս 578 թ. Աղանիքից (Kyrris, Military colonies, p. 157)։
423. Այս տիտղոսը կրողները դբաղվում էին դիվանագիտությամբ և ներքին անվտանգության մեծարկվում էին maioris officiorum-ին և կոչվում էին agentes in rebus։ Պաշտոնը հարասեկց մինչև VIII դ., որից հետո նրանք պարտականությունները կատարող մարդիկ կոչվում էին «վասիլիկոս» (DAI, II, p. 79)։
424. Մ. Յա. Բյուզանդիայի մարդայինների, ինչպես և առանձին արաբական ցեղերի անցումը Բյուզանդիա բացատրում է բյուզանդական կառավարության՝ գյուղական համայնքների պաշտպանության ուղղությամբ տարած քաղաքականությամբ (Ciozic-Mog, Ο χαρακτήρ, στρ 45)։ Ավելի ուշ աղբյուրներում, նախ և առաջ Կոստանդին Ծիրանածին կայսեր երկերում, մարդայիններ են հիշվում Բյուզանդական կայսրության այլևայլ շրջաններում։ Պելոպոնեսում, Կեֆալոսիայում, Էպիրոսի նիկոպոլիս քաղաքում, Ատտալիայում, սակայն նույնք VII դ. մարդայինների հետ որևէ առնչություն չունեն, պարզապես նրանց անունը կրողներ են։
425. Մերեյգուլլահ իբն Ջիյադը Մուավիան սրա հորն էր հայտարարել իր եղբայրը և ոչ Ջիյադին, ինչպես գրում է Թեոփանեսը (Στράβων. Το Βυζαντινόν. ΣΤ', σελ. 38, ժանոթ. 118)։
426. Բնագրում՝ Βυζαντινός։
427. Միջագետքի հին քաղաք Եփրատի ձախ ափին, այս գետի Աբորա (Խաբուր) վտակի խառնման տեղում։ Իտնվում էր Հռոմեական կայսրության ծայրամասում և պարսպապատվել էր Իրոկլետիանոսի և Հուստինիանոս I-ի կողմից։ Ջորավարի աթոռափստ էր։ Վահրամ Չորիկնի ապստամբության ժամանակ պարսից արքա հուսրովն այստեղ ապաստանեց։

428. Հուստինիանոս I-ի կողմից Ասորիքի հին մայրաքաղաք Անտիոքին տրված նոռանունը, որ «Աստվածային» (աստծո) քաղաք է նշանակում: Նիկեիոս Փոկասի գրավումից հետո Անտիոքը պաշտունական փաստաթղթերում Անտիոք-Թեուպոլիս է կոչվում:
429. Կոստանդնուպոլսի Պավղոս III պատրիարքը (688—694):
430. Թեոփանեսն այստեղ տեղանվան հոգնակի ձևն է օգտագործում, երկու տող հետո՝ եղակի: 6250 թ. տակ նա հիշում է Մակեդոնիայի Սկլավենիսները: Տե՛ս էջ 142:
431. Օպսիկիոն բանակաթեմը գտնվում էր Փորրասիական թերակղզու հյուսիս-արևմուտյան ծայրամասում: Նրա մեջ էին մտնում. Նիկիա, Պրուսա, Կոտիեոն, Դորիլեոն, Միդեոն, Ապամիա, Կյուզիկոս, Արիդոս և այլ քաղաքներ:
432. Բնագրում՝ Ἀβδελαῖς ὁ Ζαῦξυρ; Չուլտը է նույնանա 6175 թ. տակ հիշված Ἀβδελαῖς υἱὸς Ζαῦξεω-ին, քանդի նրան արդեն սպանել էր Արդալմեխիքը. թեսլե-ո-ի այնտեղ հնարավոր է, որ խոսք է լինում հետագա դեպքերի մասին:
433. Ոչ թե Զուբեյրի (բնագրում՝ Ζαῦξεω), այլ Զուբեյրի որդի Արդալայի (Արդալլահ իբն Զուբայր): Դեպքը տեղի ունեցավ 692 թ. չմատ. ծանոթ. 432:
434. Բնագրում՝ Χαῖανι ἑωρῶνι առաջարկում է ուղղել Χαιῖνι (խագագ): Միքայել Ասորին տալիս է Հաջաջ ընթերցումը: Խոսքը էլ-Հաջաջ իբն Յուսուֆի մասին է (Michel le Syrien, t. II, p. 470):
435. Թեոփանեսը ճիշտ չէ: Կիպրացիները 690/691 թթ. հաստատվեցին Կյուզիկոսում, ուր և քաղաք հիմնադրեցին՝ Նոր Հուստինիանուպոլիսը (Σ - ρ α - ς ο. Το Βασιλειον. ΣΤ σελ. 69):
436. Բնագրում՝ αὐγυ-αν:
437. Կեթսեմանիի սուճարը Քրիստոսի գերեզմանից հետո քրիստոնյաների գլխավոր սրբավայրն է նրո:սաղեմում, քանզի նրա մեջ էր Աստվածածնի գերեզմանը: Գրու-նվում էր Զրթենյաց լեռան արևմտյան փեշերին: Տաճարում բացի հույներից, մաս ունեն նաև ղպտիները, հայերը և ասորիները: Կառուցվել է Կոստանդին Մեծի և նրա մայր Հելենեի կողմից, բայց հետագայում լազմիցս վերանորոգվել ու վերակա-ռուցվել:
438. Ի. Գիյանը կսրծում է, որ Մանսուրը հնարավոր է հայրն է Հովհաննես Մանսուրի՝ մականունը Ոսկեհոս (Հովհան Դամասկուցի), որն աչքի ընկավ սրբապատկերների պաշտպանության դիրքերում՝ Կոստանդին V-ի օրոք (Guilland, Les logothètes p. 12):
439. Սլավոնների բյուզանդական բանակում ծառայության ընդունվելը ցույց է տալիս, որ նրանք օգտվում էին աղատների իրավունքներից: Բանակում ծառայելը ազատ քաղաքացիների իրավունքն էր: Այս հանգամանքը, որ Թեոփանեսի ասելով Կոստանդ-նուպոլսի պատրիարք Նիկետասը (766—780) ծագումով սլավոն էր, նույն բանն է հաստատում (Yannopoulos, La société, p. 253):
440. Բնագրում՝ αὐγυ περιουσιον:
441. Նիկեիոս պատրիարքը նրան անվանում է Γεβουλον (Nicephori Breviarium, p. 41) Բուլղար պատմաբանները գտնում են, որ բուլղարական իսկուլ անունն է: Այն հանդիպում է IX դ. արձանագրություններում (Извори, т. VI, стр. 266, прим. 3):

442. Ոմանք կարծում են, որ խոսքը Կիլիկիայի ծովափնյա Սերաստիա քաղաքի մասին է, հետագայի Այաս նավահանգստի Կարծիք կա նաև, որ Առաջին Հայքի Սերաստուպոլիսն է, այն՝ Սուլու սարայ (Ձիֆթիկ) (*Maricq, Notes sur les Slaves*, p. 350 և հտ. չմմտ. *Ostrogorsky, Histoire*, p. 162: *Извощи, т. VI, стр. 266, ծանոթ. 4*): Առաջին Հայքի Սերաստուպոլիսի մասին է կարծում նաև Ջակիթ-նոսը (*Захаръ, II Бузанди, Абу-Харизми, т. I, стр. 105*): Բայց Առաջին Հայքի Սերաստուպոլիսը ծովափնյա էր: Տարօրինակ կարծիք է հայտնել Թեոփանես-սի ժամանակագրության հրատարակիչը: Ցանկերում Սերաստուպոլիսի մասին նա գրում է. *Urbs maritima (Colchidis)*, vol. II, p. 700, այսինքն նույնացնում է ժամանակակից Սուխումի հետ: Հարցի մասին տես *Σταχτυς, Το Βουζαντιον, τ. I, стр. 44—45*, որտեղ ասված է նաև, որ «ծովափնյա» բառը Թեոփանեսի սխալն է:
443. Նույնանում է հայկական աղբյուրներում հիշված «Մահմետ իշխան ղորուն իսմայելի» անձնավորության հետ, որ ճնշեց հայոց 703 թ. ապստամբությունը: Հենց սա էր Նախճավանի և Խրամի եկեղեցիներում հայ նախարարներին ողջակեղ անողը (*Ղևոնդ, էջ 32—33: Չմմտ. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 366—367*): Թեոփանեսը մի քիչ հետո այդ բանը հաստատում է:
444. Թեոփանեսն այստեղ վկայում է Փոքր Ասիայում (Օպսիկիոն բանակաթեմում) գաղթեցված սլավոնների բնաջնջման մասին: Բայց հետագայում (762) Կոստանդին V-ը դարձյալ սլավոններ գաղթեցրեց Արտանա (Բյութանիայում): Նիկեփոր պատրիարքի տվյալներով նրանք 208 հազար հոգի էին: Կոստանդին Միրանաթինի վկայությամբ 949 թ. Կոնգիլեսի Կրետեի արշավանքին մասնակցեցին Օպսիկիոնի սլավոններն իրենց երեք հրամանատարներով (տես Կոստանդին Միրանաթին, էջ 148—149):
445. Այս Ոմրատին Ղևոնդը համարում է Վտրադտիրոցի որդի և մանրամասն խոսում նրա պայքարի մասին ընդդեմ կայսրության (էջ 19):
446. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Կալիստիկոս I-ը (694—706):
447. Անտիոքացոց հուլիոսյան թագավոր ամիսը համապատասխանում է հուլիոսյանին:
448. Հուստինիանոս II-ի տրիկլինոնը կամ Ոսկե տրիկլինոնը (խրիստոտրիկլինոն) շրջապատող շքեղ շենքերից մեկն էր, կառուցվել է 694 թ.: Տոնախմբությունների դահլիճ էր:
449. Բնագրում՝ էպիկտես: Նշանակում է որևէ գործի վերակացու: Այդ պաշտոնի անվանումը հետագայում ընդունվում է որպես հատուկ անուն: Մատթեոս Ուոհայեցին հիշատակում է Անտիոքի կառավարիչ հայազգի էպիստին:
450. Սա դենիկոնի լոգոթետի առաջին հիշատակություններից մեկն է բյուզանդական աղբյուրներում (*Guiland, Les logothetes*, p. 12): Հնդհանրապես լոգոթետների մասին նույն տեղում, էջ 5—115: Նաև՝ Կոստանդին Միրանաթին, էջ 291—292:
451. Բոսֆորը նկատի ունի:
452. Բնագրում՝ *βῆμα*: Անաստասիոս Բիրիլիոթեկարիոսը թարգմանել է *bases*:
453. Կոստանդնուպոլսի թաղամաս Ոսկեղջյուրում, Այստեղ կային պալատ, բաղնիք, տաճարներ և վանքեր, այդ թվում և սբ. Նիկիտիայի վանքը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

454. Հավանաբար հենց այս արշավանքը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրված է 'Ղևոնդի կողմից: Պատմիչը գտնում է, որ ղեկավարող տեղի ունեցան Աբդալմուխիթի իշխանության 16-րդ տարում (ըստ Թեոփանեսի՝ 12-րդ) և զորավար Մահմետը մուտք գործեց Ջերմաձոր գավառը (Մոկաց գավառ): Սա սուր ի գործ արարեալ կոտորէր զարսն և զկանայս, և զմասնկունսն վարէր ի գերութիւն. և տազնապ հասուցանէր աշխարհիս» (էջ 20): 'Ղևոնդը ցույց է տալիս, որ զորավար Մահմետը երկրորդ անգամ արշավեց Հայաստան՝ Աբդալմուխիթի 18-րդ տարում:
455. Բրուսսը կարծում է, որ այստեղ խոսքը ոչ թե Կոստանդնուպոլսի սմբող՝ ղեմոսի մասին է խոսքը, այլ վենետիկների (կապույտների) արխատկրատական կուսակցության պատկանող ղեմոսի (Cambridge Medieval History, II, 1913, էջ 409): Այդ միտքը Գեորգ Վանականի և այլ աղբյուրների, այդ թվում և Կիրակոս Գանձակեցու տվյալներով հաստատում է Մ. Վ. Լևչենկոն (Левченко, Венецы и православие, стр. 182):
456. Ըստ Կոստանդին Ծիրանածինի արևմտյան 5-րդ բանակաթեմն էր: Հիերոկլեսի Սինեկղեմոսի համաձայն նույնանում է Աբալայի հետ: Ընդգրկում էր հյուսիսային և կենտրոնական Հունաստանը՝ մինչև Պելոպոնես: Բանակաթեմը ստեղծվեց VII դ. վերջում: Կենտրոնը Լարիսա քաղաքն էր: Տարբեր ժամանակներում Պելոպոնեսը մտնում էր Հելլադի բանակաթեմի կազմի մեջ:
457. Իրականում Սոֆիեի (կամ Սոֆիենների) նավահանգիստը լրիվ չի համընկնում Հուլիանոսի նավահանգստին: Սոֆիեի, նավահանգիստը թուրքերն անվանում են Կադրդալիմանը: Գտնվում էր Կոստանդնուպոլսի եվրոպական մասի հարավարևելյան ափին:
458. Գտնվում էր Սոֆիանե նավահանգստից արևմուտք:
459. Տե՛ս ծանոթ. 78: Նուև Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 283, ծանոթ. 193:
460. 'Υπαρχος τῆς ἀνατολικῆς: Այսպես էր կոչվում արշավանքի դուրս եկած բյուզանդական զորաբանակի մատակարարման պետը: Կոչվում էր նաև Մեծ ստրատոպեդարք: Սակայն բացառված չէ, որ այստեղ խոսքը Կոստանդնուպոլսի քաղաքապետի՝ էպարքոսի մասին է:
461. Բնագրում՝ ὄρος հրապարակ, բայց ավելի որոշակի՝ Կոստանդինի հրապարակը: Գտնվում էր սր. Սոֆիայից արևմուտք, ձիարշավարանից հյուսիս-արևմուտք:
462. Կոստանդնուպոլիսը բաժանված էր 14 թեմերների (regiones, բել՝ *εἰσὶν αὖτε, καὶ μέρη*), շրջանների (տե՛ս Janin, Cons. byz., p. 49—64), որոնցից 13-ը գտնվում էին քաղաքի եվրոպական մասում, 1-ը՝ Սիկե կոչվածը՝ ասիական:
463. Անեծք է, մոտավորապես՝ «գյուղատնտեսություն»:
464. Աֆենդոնեի մասին տե՛ս ծանոթ. 77:
465. Հնում՝ Խերսոնես, բյուզանդական Խերսոն բանակաթեմի կենտրոնը: Կոստանդին Ծիրանածինի օրոք կայսրության եվրոպական 12-րդ բանակաթեմն էր: Խերսոն Կորսուն քաղաքն է Սև ծովի ափին՝ Ղրիմում, Սևաստոպոլից արևմուտք:
466. Տե՛ս ծանոթ. 100:
467. Լեոնտիոս կայսր (695—698):
468. Բնագրում՝ Ἰλίδος. հայկական աղբյուրների Վիթր (Վալիդ իբն Աբդալմուխիթ):
469. Հյուսիսային Աֆրիկայի նվաճումը, որը «կսեց նշանավոր Ուփրան, շարունակել 697 թ. Հասան իբն ան-Նումանը: Հաջորդ տարին նա գրավեց Կարթագենը: Արալ-

ները Աֆրիկան վերջնականապես նվաճեցին 711 թ.. Մուսա իրն նուսայրի գլխավորությամբ:

470. Բնագրում՝ ԲԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ:

471. Կիրյուրեոսների բանակաթեմ գտնվում էր Փոքրասիական թերակղզու հարավ-արևմուտքում: Լինելով ծովային բանակաթեմ, այն կառավարում էր ոչ թե զորավարը, այլ ծովակալը՝ տվյալ դեպքում դրունգար:

472. Ոսկեդուրի նավահանգիստներից մեկը, հավանաբար նույնանուն է նեոքիրոնի հետ:

473. Դելմատոսի (կամ Դալմատոսի) վանքը, որի անունով էր կոչված Կոստանդնուպոլսի մի թաղամաս, գտնվում էր Կոստանդնի պարսպի հարավային մասում, ժամանակակից Ուստարայից արևելք:

474. Ապսիմարոս (Տիրերիոս III): Թագավորեց 698—705 թթ.:

475. Տե՛ս վերը, ծանոթ. 434:

476. Հավանաբար Արդալլա: իրն Արդալմալիք իրն Մրվանը, խալիֆա Արդալմալիքի որդին, քանդի հիշվում է, որ 701—702 թթ. նա Բյուզանդիայի վրա արշավանք է կատարել: Հետագայում նա դարձավ Նեպոտոսի կառավարիչը:

477. Ապտաղեմոն թարգմանաբար ճշանակում է յոթդեյան:

478. Բնագրում՝ ՆՐԻՆԵՆ:

479. Խոսքը հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունու գլխավորությամբ հայերի 703 թ. ասլուտամբության մասին է: Հայ նախարարները ողջակեզ արվեցին հրամի և նախճավանի եկեղեցիներում: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ղևոնդ պատմիչի երկում (էջ 32—33): Մովսես Կաղանկատվացին (366—367), Հովհաննես Դրասխանակերտցին (էջ 97—98), Վարդան Արևելցին (Muyldermans, La domination, p. 51), Միքայել Ասորին (Michel le Syrien, t. II, p. 474), նույնպես անդրադարձել են այդ դեպքերին: Ուսումնասիրություններից տե՛ս Առաքելյան, Հայերի ապստամբությունը, էջ 55—62, Тер-Гевондян, Армения, стр. 75—78:

480. Բնագրում՝ ՏԻՅԵՆ ՎԵՏՅԵՆ: Միքայել Ասորին գրում է Šizē (Michel le Syrien, t. II, p. 489): Նույնպես է և հայերեն թարգմանության մեջ. «զանաոիկ բերդն յերկրին Կիլիկիոյ, որ կոչի Շիզէ» (Միքայել Ասորի, 1871, էջ 338):

481. Այս Դարաս բերդը նիկեփոր պատրիարքը անվանում է Դորոս և տեղադրում Դոթաց աշխարհում (Nichepori Breviarium, p. 46): Ավելի ուշ աղբյուրներում Դորոսի փոխարեն հանդիպում է Թեոդորոս ձևը: Վասիլևսկու կարծիքով նույնանուն է Մանգուպի հետ: Տե՛ս Васильевский, Житие Иоанна Готского, стр. 417—418: Դեպքերի մասին՝ նույն տեղում, էջ 388—390:

482. Բյուզանդական աղբյուրները խաբսնին անվանում են Իրուգիր Գլավան (Артамун-ков, История хазар, стр. 196):

483. Ըստ Ղևոնդի՝ խաբանի դստեր, և ոչ քրոջ. «Յուստիանոս զնացեալ յաշխարհն խաղրաց առնոյր իւր կնութեան գղուստրն խաբանայ արքային խաղրաց» (էջ 17): Հասկանալի է, նա Թեոդորա կոչվեց ամուսնանալուց և մկրտվելուց հետո: Մեզ հայտնի չէ նրա իսկական անունը:

484. Լին Դունական դադութ էր և գտնվում էր ժամանակակից Թամանյան ծովածոցի տեղում: Նրա ավերակները գտնվում են Կրասնոդարի երկրամասի Տեմրյուկի շրջանի Սեննայա կայարանից 3 կմ արևմուտք, որտեղ այժմ հնագիտական պեղումներ են կատարվում:

484. Հայտնի չէ, Պապացիսը անուն է, թե տիտղոս: Ինչ վերաբերում է Բալգիցիսին, ապա այդ մասին արտահայտվել են տարրեր կարծիքներ: Գուղենը կարծում է, թե *Belgici/Balgici*-ն է և նշանակում է «կնիքի պահպան» և համապատասխանում է Կենտրոնական Ասիայի թուրքերի «տամղաչի»-ին, Օսմանցիների «նիշանչի»-ին: Գուղենից առաջ Կոկովցովը բացատրել էր *Balgici*, բաղաբապետ, որ ավելի է հարմարվում Թեոփանեսի Բալգիցիսի էությանը: *Տե՛ս Golden, Khazar Studies*, էջ 165—167, 204—205:
485. Ժամանակակից Կոստանցա նավահանգիստը (Խումինիայում): Հին հունական դաշուժ էր: Մ. թ. ճ—17 թթ. այստեղ էր ասլրում աքսորական Սվիդիոսը: Կոստանդին Մեծը Տոմիսը վերանվանեց Կոստանդինիանա: Խուրբական տիրապետության ժամանակ կոչվում էր Քյուստենչե:
486. Տեոն անորոշ: Բալմաթիվ կարծիքներ են արտահայտվել, որոնցից մեկի համաձայն Ղրիմի թերակղզու արևելյան ծայրն է, որ կոչվում էր Ասպերա թերակղզի (տե՛ս *Γεωγραφικὴ ἱστορία*, *Βαρσβαχσյուրու*, թ. 293):
487. Հունարեն բնադրում՝ *Βαρσιβαχσյուրու*: Անաստասիոս Բիրիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանության մեջ՝ *Barisbacurius*: Նիկեփոր սլավոնագրի տալիս է ճիշտ ընթերցումը. *Βαρσβαχσյուրու* (*Nicephori Breviarium*, p. 47, 54): Հույն բյուզանդոլոգ Յաննոպոլոսը, որ հատուկ հղված է նվիրել այս անձնավորության (*Γεωγραφικὴ ἱστορία*, *Βαρσβαχσյուրու*, թ. 294), ընդդժեկով նրա անվան ոչ հունարեն, հետեաբար և այն կրողի ոչ հույն լինելը, նրան խերսոնցի է համարում: Բայց նա, անկասկած, հայկական Վաղագ անունն է՝ բարդված Բակուր անվամբ: Գտնված են նրա արձձե կնիքները: Մեկի վրա նա պատրիկ տիտղոսն է կրում (*Schlumberger, Sigillographie*, p. 3, 249: *Տե՛ս նաև Zacos et Vegler, Byzantine Lead Seals*, I, 1730—1731: *Apud: Yannopoulos*): Վարադաբակուրի արձձե կնիքներ պահվում են նաև Լենինգրադի էրմիտաժի հարուստ հավաքածուում (*Императорская Библиотека, Памятники, стр. 247*): Նշենք, որ կնիքների վրա դրված է *Βαρσβαχσյուրու*: Վարադաբակուրի Օսլսկիին բանակաթեմի ղորավար լինելու հանգամանքը վկայում է նրա հանդեսը բյուզանդական կայսրերի ունեցած հսկայական վստահությունը, բանդի Կոստանդնուպոլսին ամենամոտիկ այդ բանակաթեմի ղորքերը միակ ամենավստահելի ուժն էին, որոնց վրա անմիջականորեն հենվում էին նրանք: (*Տե՛ս Γεωγραφικὴ ἱστορία*, նույն տեղում, էջ 294): Մի այլ տեղում Թեոփանեսը նրան «պրոտոպատրիկ» է անվանում, դեռևս անձանթ բովանդակությամբ տիտղոս: Ոմանք «պատրիկների դասի պլխավոր» են բացատրում (*Bury, IAS*, p. 28): Յաննոպոլոսը մերժելով այդ մեկնաբանությունը, Վարադաբակուրին պատրիկ է անվանում, և կենդիվ նրա կնիքների վրա կարդացվող «պատրիկ» դրությունից: Բայց պատրիկը չէր կարող հետագայում պրոտոպատրիկ դառնալ: «Պրոտոպատրիկ» տիտղոսը հանդիպում է նաև հայկական աղբյուրներում՝ «պրոտոնպատրիկ», «պոատևսպատրիկ» ձևով: Բյուզանդական Կոստանդին կայսրը Աղվանից իշխան Զիվանչիրին «առնէ... պրոտոնպատրիկ» (*Մովսես Կաղանկատվացի*, էջ 208): *Տե՛ս և Իրիգոր Մագիստրոս*, էջ 223: Հմմտ. Անույան, Հայերեն նոր բառեր, Բ. էջ 203:
488. Պերեկոպի ձովածոցը: Ուշ շրջանում իտալացիները կոչում էին Նիգրոպոլի (*Βασιλειεσκανιά, Записки греческого топарха*, стр. 193—194): *Տե՛ս և ծանոթ. 398*:

489. Բնագրում՝ Մառաշի: Մի քիչ հետո (6205 թ.) երևում է, որ Միակիսը նրա ազգանունն է, քանզի անունը Թեոդորոս է: Բռնամանովը Միակիսը համարում է հայկական շմայակ անունը (Toumanoff, *Caucasia*, p. 149):
490. Նրան հիշում է նաև Ղևոնդը Տրուէղ ձևով, որը՝ սխալմամբ դրում է, թե Հուստինիանոսին գահ բարձրացրեց խաբանը, նրան տալով գործ «Տրուէղ»-ի գլխավորութեամբ, որն, իբրև թե «մեռանէր ի պատերազմին» (Ղևոնդ, էջ 17):
491. Այս անունը Թեոփանեսը բերում է՝ Ἀλῖος (6189 թ.) և Νουαλῖ (6197 թ.) ձևով: Աշար խալիֆա Վալիդ 1-ը (705—715): Հայկական աղբյուրներում կոչվում է Վլիթ:
492. Կոստանդնուպոլսի հարսիու կամ հարիսիու դարբասը գտնվում էր դեպի սր. Առաքելոց եկեղեցին տանող մեծ ճանապարհի վրա և համապատասխանում է ժամանակակից էդիրնեկապրին (Ադրիանուպոլսի դռան): Անունը պարտական է սկապուլտների կուսակցության ղեկավար հարիսիուսին (հարսիոսին):
493. Տե՛ս 705—711: Հուստինիանոս II-ի երկրորդ թագավորության մասին կա հատուկ ուսումնասիրություն: Տե՛ս Head, *The second reign of Justinian II*, p. 14—32:
494. Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարք (706—712):
495. Նիկեփոր պատրիարքի ասելով, Հուստինիանոսը Տերվելիսին կեսարի պատվաստիճանն էլ շնորհեց (Nicephori *Breviarium*, p. 48), որի կրողը կայսրից հետո երկրորդ մարզն էր պետության մեջ, թեև տվյալ ժամանակ կորցրել էր իր սկզբնական նշանակությունը: Տերվելիսը առաջին օտարազգի անձնավորությունն էր, որ արժանանում էր այդ տիտղոսին (Ostrogorsky, *Histoire*, p. 172): Հուստինիանոս II-ի Տերվելիսին տված «նվերների» մասին դրում է և բառարանագիր Սուրիդասը (Սուրդա), ելնելով նրա տվյալներից, բուլղար պատմաբանները գտնում են, որ խոսքը սոսկ «նվերների» մասին չէ, այլ ըստ էության հարկի, վերականգնումը տարեկան հարկի, որ Բյուզանդիան վճարում էր Կոստանդին IV-ի ժամանակ: Վ. Զլատարսկու շամաձայն, Հուստինիանոս II-ի Տերվելիսի հետ կնքած պայմանագրի պայմաններն էին. 1) տարեկան հարկի վճարում, 2) Տերվելիսի ճանաչում Բուլղարիայի օրինավոր կառավարիչ, իսկ Բուլղարիայի՝ անկախ պետության, ընդ որում, նկատի առնելով Գեորգ Վանականի տեղեկությունները, Հուստինիանոս II-ը Տերվելիսին զիջեց և «այժմ Զադորա կոչված» շրջանները: Հարցի մասին տե՛ս Баласчев, Българският господар Тервел, стр. 55 и сл.; Златарски, История на българската държава, т. I. Бешевлиев, К вопросу о награде, стр. 8—13; Дуйчев, Юстиниан II Ринотмит:
496. Ապոլլոնիաս անունով բազմաթիվ քաղաքներ են եղել, որոնք իրենց անունը պարտական են տեղում պաշտվող Ապոլլոն աստծուն: Տվյալ դեպքում հավանաբար նկատի ունի Թրակիայի Ապոլլոնիասներից մեկը:
497. Միջերկրայր (հունարենում՝ Μεσογεια) ասելով բյուզանդական հեղինակները նկատի ունեն Փոքրասիական թերակղզու մեջտեղում գտնվող տարածքը: «Աշխարհացոյց»-ում վկայված է այն. «Եւ ունի Ասիա կողմունս կողմունս եւ նախ դկողմն Միջերկրեայս» (Անանիա Շիրակացու Մատենադրություն, էջ 345): Ղևոնդ պատմիչը ավելի հստակ է գրում. աշխարհն Միսիգիոն, որ թարգմանի Միջերկրեայր» (էջ 103):
498. Հմմտ. Սաղմոս ՂԱ, 1—3. «Ի վերայ իմից և քարրից անասցես դու, տառն կոխեսցես գլուխեծն և զվիշապն»:

499. Կյունեգիոնը գտնվում էր Մանգանայի պալատի մոտ, ժամանակակից Սերույի վերջավորությունում, Կոստանդնուպոլսի եվրոպական մասի արևելյան ծայրամասում և որպիսի կսնոն մահապատիժն ի կատար ածելու վայր էր: Այն հիշատակում է և Սերենոսը: Մավրիկիոս կայսրը հրամայեց իշխան Սմբատ Բագրատունուն և այլ հայ նախարարներին՝ «մերկացուցանել և ընկնել ի կիներին» (История էջ 92, 93):
500. Խոսքը Լեմաստրիդայի մասին է: Թեոփանեսն այն կղզի է անվանում, բայց իրականում Փոքր Ասիայի թերակղզու վրա գտնվող ծովափնյա քաղաք է՝ Պափլագոնիայում, Պանդերակիայի և Սինոպի միջև: Մանրամասն հիշատակվում է Ստրաբոնի կողմից (Βασιλευσκειῶν, Жития, стр. XXI—XXVII):
501. Երուսաղեմի Հովհաննես V պատրիարքը (705—735):
502. Բնագրում՝ ԴՆԱՅՅԴ (լեզվով):
503. Քաղաք Եվքսինյան Պոնտոսի թրակական ափին, այժմ՝ Պոմորիե քաղաքը Բուլղարիայում:
504. Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիք, Վալիդ I իբն Աբդ ալ-Մալիքի եղբայրը: Նա Մովան I-ի թոռն էր և ոչ Մուավիայի, ինչպես ասվում է այլ աղբյուրներում: Վալիդ I-ի իշխանության սկզբում դրավեց ալ-Թուվանա, Կապպադոկիայի ամենակարևոր բերդը ըստ արաբական աղբյուրների՝ 707 թ. մայիսին, ըստ բյուզանդական՝ 709 թ.: Բերդը Թեոփանեսը կոչում է Տիանա: 712-ին նա գրավեց Պոնտոսի Ամասիա քաղաքը: Նրան հիշում է և Ղևոնդը, համարելով խալիֆայի եղբայր (Ղևոնդ, էջ 102): Հավանաբար նրան նկատի ունի Մովսես Կաղանկատվացին «Մսլիման»-ի տակ (էջ 368):
505. Ալ-Աբբաս իբն ալ-Վալիդ, Վալիդ I խալիֆայի որդին, նշանավոր Օմայյան զորահրամանատար, նախորդի՝ Մասլամայի եղբորորդին: 712 թ. Աբբասը գրավեց Կիլիկիայի Սեբաստուպոլիս քաղաքը, իսկ հաջորդ տարին՝ Պիսիդիայի Անտիոքը: 720 թ. խալիֆա Օմար II-ի մահից հետո, երբ Իրաքի կառավարիչ Եզիդ իբն ալ-Մուհալլաբը Բասրայում խռովություն բարձրացրեց, նրա դեմ ուղարկվեցին Աբբասն ու Մասլաման: Նիկեոսի պատրիարքը Աբբասի փոխարեն գրում է Սուլեյման (Σουλμαν, Nicephori Breviarium, p. 49):
506. Մայումայի ինքնությունը պարզում են արաբական աղբյուրները: Նա Մուավիայի քրոջ ստրուկն էր և բարձր աստիճանի արժանացավ խալիֆայի եղբայր Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքի կողմից (Στράτων, Το Βυζάντιον, ΣΤ', ձեռ. 155—156):
507. Արաբական աղբյուրների ալ-Թուվանան, Կապպադոկիայի կարևորագույն բերդը, որ փակում էր Տավրոսի անցումները:
508. Բնագրում՝ Καρτεροῦχος, որ կարելի է կարդալ նաև Βαρτεροῦχος (K-ի և B-ի դրություն ձևը այս շրջանում նույնն է, համեմատիր Թեոփանեսի Καρτεροῦχος (Կարիստերոցես-Վարպտիրոց): Այդ դեպքում կարելի է կապել Վարդ (Վարդիկ) անվան հետ: Բյուզանդական աղբյուրներում հայկական—օսչազ վերջավորությունը անունների ('Ισχυροῦχος, Ταυτοῦχος, Παγχαρτοῦχος) մասին տես Schmitt, Armenische Kosenamen, S. 179—183:
509. «Սալիք» արաբերեն նշանակում է «խաչ»: Հնարավոր է, որ նա քրիստոնյա արաբ էր:
510. Գարիսն այստեղ քաղաքի տպավորություն է թողնում: Հետագայում Թեոփանեսը հիշում է «Գարիս կոչվող դաշտը»:
511. Իմա՝ Մավրոս և Ստեփանոս պատրիկներին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

512. Տուգունոսը անուն է, այլ պաշտոն: Թուրքերը «Տուգունոս» են անվանում տեղապահներին: Տե՛ս *Theoph. Chron.* t. II, p. 716: Հմմտ. *Артамонас, История хазар*, стр. 198: Մովսես Կաղանկատվացու համաձայն խաբանը Հերակլին ռազմական օգնություն էր ուղարկել իր եղբորորդու՝ Շաթի գլխավորությամբ: Սա էր Տփղիսը գրավողը: Շաթի մոտ ծառայում էին անվանի մարդիկ, որոնց, Կաղանկատվացու ասելով, խազարները կոչում են «թնդեանք»: Գուրգենը կարծում է, որ այս բառը նույնանում է Թեոփանեսի «Տուգունոսի» հետ: *Golden, Khazar Studies*, էջ 215—216:
513. Բնագրում՝ էջ ԽԵՃԹԵՅԵ:
514. Հավանաբար կենդանակերպի (զոդիակի) Ցլի համաստեղությունը (Տավրոս) նկատի ունի:
515. Հմմտ. Թագաւորութեանց Թ., 8:
516. Փիլիպպիկոս-Վարդանը, որ մի քիչ հետո կայսր հռչակվեց (711—713), նիկեփոր պատրիարքը դրում է *Βρυέντιον Ἀρμενίου τῷ γένει* (*Nicephori Breviarium*, p. 50):
517. Պերատիկա կողմեր ասելով բյուղանդացիները նկատի ունեն Պերատիկա բանակաթեմերը՝ Անատոլիկոնն ու Օպսիկիոնը: Դա պարզվում է հենց Թեոփանեսի տվյալներից: Անտիոս զորավարը թիւ ձեռքում ունեւ Պերատիկա բանակաթեմերը՝ Անատոլիկոնն ու Օպսիկիոնը (տե՛ս վերը, էջ 188):
518. Դամատրիսը ըստ ոմանց Չամլըջան՝ Ուսկուդարում կամ Սամանդըրա գյուղը Քալիդաղի և Պենդեկի մոտ՝ Կոստանդնուպոլսի ասիական ափին: Այստեղ կային կայսերական պալատ և Սպիրայի վանքը:
519. Հուստինիանոս 11-ի կրտսեր որդի և գահաժառանգ Տիրեթիոսի սպանությամբ սպառվեց Հերակլիոսների հարստությունը (610—711), որ համարվում է առաջին իսկական «բյուզանդական» հարստությունը (*Ostrogorsky, Histoire*, p. 173): Սրա օրոք Բյուզանդիան վերածվում է միջնադարյան հունական մի պետության (*Ostrogorsky, Իստորիա, լեռ. 217*):
520. Վեցերորդ Տիեզերական ժողովը գումարվեց 680 թ. Կոստանդնուպոլսում և ուղղված էր միակամականների դեմ: Ավելի հանգամանորեն տե՛ս ծանոթ. 414:
521. Ֆիլիպպիկոս-Վարդանի կենսագրությունը տե՛ս Ալիշան, Իրազ Վարդան կայսեր, էջ 294—309: Նաև ՏԼԵ-Սահակյան, Հայ կայսեր, հտ. Ա, էջ 129—151:
522. Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես VI պատրիարքը (712—715 թթ.):
523. Այս դեպքերի մասին հետաքրքիր մանրամասնություններ է տալիս Միքայել Ասորին՝ «Այն ժամանակ (1025 թ. ասորոց),— դրում է նա,— հռոմայեցիների կայսր Ֆիլիպպիկոսը իր երկրից վտարեց հայերին: Նրանք դուրս գալով փախչում են տաճիկների (իմա՝ արաբների) մոտ, որոնք նրանց բնակեցնում են Մելիտենեում և նրա շրջակայքում, ինչպես և Զորրորդ Հայքում: Հայերը շատ բաղմանալով, ամրանում են այս վայրերում, դառնալով տաճիկների թագավորության օղնականները և հռոմայեցիների կայսրության հակառակորդները» (*Michel le Syrien*, t. II, p. 482): Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ մի քանի տասնամյակ անց Մելիտենեի հայերին Կոստանդին V-ը գաղթեցրեց Թրակիա (տե՛ս վերը էջ 140), որտեղ նրանք տարածեցին պավլիկյան աղանդը, ապա պարզ է դառնում, որ Ֆիլիպպիկոսը ոչ թե ընդհանրապես հայերին էր արտաքսել երկրից, այլ, ավելի որոշակի, պավլիկյան հայերին: Ավելացնենք այստեղ,

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

որ Միքայել Ասորու հայերեն թարգմանության մեջ դեպքերը վերադրվում են Հուստինիանոս 11-ին, բայց գործողությունները կատարված են Ֆիլիպպիկոսի ձեռքով. «Յայսմ ժամանակի հալածեաց Յուստիանոս զազգս Հայոց յիշխանութե- նէն իւր ի ձեռն Փիլիպպիկոսի, և խնդութեամբ ընկալան գնոսա Տաճիկք ի Մելիտի և ի Միջագետս և և եղև մեծ ամբոթիւն ուղղափառաց Ասորւոց՝ կալով ընդդէմ երկաբնակացն, և շինեցին վանորայք և անապատք և գիւղօրէք Հայաստանեայց, և կան մինչև ցայսօր» (Միխայել Ասորի, 1871, էջ 332)։

524. Սկզբնական շրջանում սովորական աղոթարան էր Նրա տեղում այժմ գտնվում է XII դարում կառուցված նշանավոր մի եկեղեցի, որ Կոստանդնուպոլսի առու- մից հետո մզկիթի վերածվելով կոչվեց Քահրիբ ջամի։
525. «Կավկոդիական» բառի իմաստը Սոֆոկլեսի բառարանում անհայտ է համարվում։ Բառի երկրորդ կեսը՝ «դիական», բացի սարկավագից, նշանակում է նաև ծառա- յող, սպասավոր։
526. Քաղաք (և թերակղզի) Թրակիայում, Սև ծովի արևմտյան ափին։ Ժամանակակից Կարա-բուռնու թերակղզին։
527. Անտիոքացոց Պիրիտիոս (Պերիտիոս) ամիսը համապատասխանում է փետրվա- րին։
528. Պրասինոսների օրնատորիոնը, այսինքն Կոստանդնուպոլսի կրկեսային պրասինոս- ների (կանաչների) կուսակցության դինանոցը։
529. Արտեմիոս (Անաստասիոս II) կայսրը (713—715)։
530. Մի փոքր վերևում նա կոչվել էր Բորաֆոս։
531. Օմմայան խալիֆա Սուլեյման իրն Արդամիլիքը (715—717)։ Ղևոնդը մանրամասն նկարագրում է այս ամիրապետի Մսլիմ գորավարի զլխավորությամբ 'Իերբեն- դում հոների դեմ մղած պատերազմների մասին (Ղևոնդ, էջ 40—42։ նաև Մավ- սեա Կաղանկատվայի, էջ 368)։ Սուլեյմանը ըստ Կաղանկատվացու Վալիդի եղ- բայրն էր. «յետ Վլիթայ՝ Սղիման եղբայր նորուն սակաւաշէնցությամբ» (էջ 98—99)։
532. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Գերմանոս 1-ը (715—730)։ Նա սերտ նամակա- գրություն ուներ Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի հետ՝ դավանաբանական հարցերի շուրջ։ Պահպանվել է հիշյալ Ստեփանոսի պատասխան թուղթը Գերմա- նոսին։ Տե՛ս Մատենադարանի № 8194 ձեռագիր, էջ 136 ա-164 ա։
533. Ապոկրիսիարիոս (լատ. ad responsum, միջնորդ, ներկայացուցիչ, պատգամավոր)։ Հանդես եկան Թեոդոսիոս 1-ի հարստության ժամանակ։
534. Թուրքերեն էդրեմիտ։ Ծովափնյա քաղաք Փոքր Ասիայի արևմտյան ափին, լեսբոս կղզու դիմաց։
535. Թեոփանեսը նկատի ունի 379 թվականից Փոքր Ասիայում (Օսլսիկիոն) հաստատ- ված օստգոթերին, որոնք իր ժամանակ արդեն հունացած էին։
536. Կոստանդնուպոլսի եվրոպական մասում գոյություն ուներ երկու կարևոր նավա- հանգիստ։ Սր. Մամասի նավահանգիստը գտնվում էր այժմյան Բեշիկթաշում։ Կառուցել էր լևոն I կայսրը։
537. Նավահանգստի մասին տե՛ս և ծանոթ. 472։
538. Ապագա կայսր լևոն III Իսավրացին, Իսավրական (Ասորական) հարստության հիմնադիրը։

539. Սա լևոն III-ի փեսան էր, որ հետագայում, լևոն III-ի մահից հետո Կոստանդին V-ի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց և իրեն կայսր հռչակեց:
540. Մասլամայի կողմից Կոստանդնուպոլսի պաշարման մասին աղբյուրների տվյալների ամբողջ կոմպլեքսի հիման վրա տե՛ս Gulland, L'expedition de Maslama, p. 109 sqq:
541. Զշփոթել Սուլեյման խալիֆայի հետ (715—717), խալիֆան պաշարմանը չի մասնակցել և իրականում նա վախճանվել էր պաշարման սկզբից մի փոքր հետո (տե՛ս DAI, II, p. 78):
542. Ստրատորների (և նրանց պարագլուխ պրոտոստրատորի) մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանածին», էջ 257, 258: Աղբյուրներում կոչվում են «ստրատոր» և «կալսերական ստրատոր»: Սբ. Թեոփանեսի վարքում նրանց մասին գրված է. «Կայսերական զարդարված ձիերի սպասավոր, որոնք սովորաբար ստրատոր են կոչվում»: 899 թ. կազմված Ֆիլոթեոսի «Կլետորոլոգիանում» (Գահնամակում) սակայն ասված է, թե ստրատորը որևէ պաշտոնից անկախ պատվաստիճան է: Հարցը շատ է խճճված, քանզի հիշատակություն կա, որ բյուզանդական պոեթիկոսներն ունեին «scholastorion» (ստրատորների գործառն), որին զիսավորում էր ստրատորների դոմեստիկոսը, այլ կերպ ասած՝ պրոտոստրատորը (տե՛ս Yannopoulos, La societe, p. 57—58):
543. Հստ Թեոփանեսի Մասսալեոնը գտնվում էր Անատոլիկոն բանակաթեմում: Ռամզեյը գտնում է, որ այն ընկած էր Լիկաոնիայում, Կիլիկիայից Ակրոյինոն տանող ճանապարհի վրա (Ramsey, HGAM, p. 356):
544. Բնագրում՝ Συνοδος (լատ. consul): Բարձր պատվաստիճան, ստեղծված Հռոմում 500 թ. մ. թ. ա.: Պատմողական աղբյուրներում հազվադեպ է հանդիպում, բայց բավականին հաճախ՝ կնիքների մակագրություններում: Մանրամասն տե՛ս Gulland, Le consul, և Συνοδος, p. 545—578: Yannopoulos, La societe, p. 55—56: Հյուպատոսը մի քանի անգամ հանդիպում է հայկական աղբյուրներում, ամենատարբեր իմաստներով: Տե՛ս Ահառյան, Արմատական բառարան հտ. III, էջ 100:
545. Ենթադրում են, որ Թեոդոսիանուպոլիս քաղաքն է Պակատյան Փոյուզիայում: Հիշատակվում է Քաղկեդոնի և Կոստանդնուպոլսի V Տիեզերական ժողովների արձանագրություններում: Ռամզեյը տեղադրում է Ակրոյինոնի մոտ, Կիլիկիայից Ակրոյինոն տանող ճանապարհի վրա (Ramsey, HGAM, p. 356):
546. Քաղաք Բյութանիայում: Այստեղ 740 թ. լևոն III-ը իր որդու՝ Կոստանդին V-ի հետ գլխավին պարտության մատնեց Հիշամ խալիֆայի որդի Սուլեյմանին:
547. Այսինքն երաշխիք այն մասին, որ 680 թ. VI Տիեզերական ժողովի ընդունած որոշումները պիտի պաշտպանի:
548. Լևոն III Իսավրացի, ավելի ճիշտ՝ Սիրիացի, Իսավրական (ճիշտը՝ Սիրիական) հարստության հիմնադիրը (717—741): Այդ մասին տե՛ս Առաջաբանում, էջ XLI:
549. Այժմ՝ Մարաշ:
550. Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանության մեջ բացակայում են «բայց իրականում՝ Իսավրիայից» բառերը: Նրա թարգմանության մեջ լևոնի մասին գրված է, թե նա ծագումով ասորի էր (genere Syrus): Նկատի ունենալով այս հանգամանքը, և այն, որ Թեոփանեսի հունարեն բնագրում լևոնը ոչ մի տեղ իսավրացի չի կոչված, այլ միայն ասորի, Կ. Ն. Ուսսլենսկին «բայց իրականում Իսավրիայից» բառերը համարում է հետագա շրջանի ընդմիջարկություն:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Այդ բանը ցույց էր տվել Ուսպենսկուց առաջ և Շենկը, Տե՛ս Успенский. Очерки, III, стр. 401—402:
551. Լևոն սպաթարի, ապագա Լևոն III կայսեր Կովկասյան գործունեության մասին հատուկ տե՛ս Canard, L'aventure caucasienne, p. 353—357, որտեղ և հարցին նվիրված աշխատությունների մատենագիտություն:
552. Ժամանակակից Փոթի քաղաքը Վրաստանում:
553. Երկիր Ափխազիային հարևան: Այն հիշատակում է նաև Պրոկոպիոս Կեսարացին («Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 255—258):
554. Վրաց Ցիխե-Գուլի քաղաքը, այժմ նախալաքի գյուղը: Լազիկայի թագավորության մայրաքաղաքն էր: Տե՛ս Լուեմյան, Հայաստանը, էջ 41:
555. Երկաթե բերդի (χατσοῦ Σιδηρόν) մասին տե՛ս Ժանոթ. 635:
556. Բյուզանդական բարձրագույն տիտղոսներից: Ըստ Ֆիլոթեոսի «Կլետորոլոգիոնի» և Ուսպենսկու «Տակտիկոնի» հիերարխիայի երրորդ աստիճանը: Աղբյուրների տրվյալներով կուրապաղատի տիտղոսը VII դարից մինչև Մակեդոնական հարստության հիմնադրումը (867) կրել են վեց հոգի, դրանցից չորսը հայեր էին՝ Համադասպ Մամիկոնյանը (տե՛ս Սեբեոս, էջ 175), ղորավար Թեոդորոսը («զոմն հաւատարիմ յիշխանացն Հայաստանեայց, յայնց՝ որ ի Յունաց կողմանէն» Սեբեոս, էջ 144), Լևոն III կայսեր փեսա Արտավազդը և Միքայել III կայսեր մորեղբայր Վարդասը՝ նախքան կեսար դառնալը: Դա վկայում է այն մասին, որ Ռանսիմենի և Գիյանի կարծիքը, որ իբր այդ տիտղոսը տրվում էր կայսերական ընտանիքի անդամներին միայն, ճիշտ չէ: Կուրապաղատի մասին տե՛ս Gulland, Le curo-palate, p. 185—249, Oikonomides, Lists, p. 293, Σ τ ρ α τ ο υ, Οι «Κουροπαλαται» 49—56, Yannopoulos, La société, p. 41—42:
557. Հավանաբար նկատի ունի հռոմեական Ասիա պրովինցիան, Փոքրասիական թերակղզու արևմտյան մասում, Լուդիայի և Կարիայի շրջանում:
558. Լևոն III-ը իր թագավորության սկզբում, երեկ քաղաքական նպատակներով, արաբների հետ հաշտություն կնքեց, որը, սակայն, կյանք չունեցավ: Այդ հաշտության մասին վկայում է VIII դ. երկրորդ քառորդին ասորերեն գրված, իսկ հետո հունարեն թարգմանված Երուսաղեմի 60 սրբերի վարձարանությունը: Այնտեղ գրված է, որ Լևոն III-ը 717 թ. արաբների հետ յոթամյա զինադադար կնքեց, որի համաձայն «երկու պետությունների վաճառականներին թույլատրվում էր առանց խոչընդոտների միմյանց հետ շփման մեջ մտնել (տե՛ս Մսրուպ, Ο τοποθε, стр. 114):
559. Բնագրում՝ περωτοστύβουλος (հմտ. և էջ 68): Թեոփանեսն այստեղ, ինչպես և այլ հեղինակներ (Միքայել Ասորի) Սուլայման գորավարին շփոթում է Սուլայման խալիֆայի հետ: Տե՛ս Michel le Syrien, t. II, p. 483—484; Տե՛ս և վերը, Ժանոթ, 541:
560. Իմա՝ Կոստանդնուպոլիսը: Եթե չի նշված ո՛ր քաղաքի մասին է խոսքը, ապա նկատի ունի Կոստանդնուպոլիսը:
561. Կատենան նավի տեսակ է: Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսը թարգմանել է «մեծ նավեր»:
562. Մագնավրա էր կոչվում բացի հայտնի պալատից, որտեղ ընդունում էին օտարերկրացի դեսպաններին և որտեղ IX դ. բացվեց համալսարան, նաև Հերդոտոսի արևմտյան ափամերձ ծայրամասը:

563. Անունը պարտական է շրջանաձև ընդունել: Գտնվում էր Հերդոտոսից արևելք, ժամանակակից Զեյթին-րուտուն՝ Պրոպոնտիսի ափին:
564. Ժամանակակից Կալամիշը, Ֆեներ-բախչիից՝ հյուսիս գտնվող մի փոքրիկ վայր, որտեղ 602 թ. մահապատժի ենթարկվեցին Մավրիկիոսն ու նրա որդիները:
565. Անթեմիոսի թաղամասը գտնվում էր Կոստանդինի պարիսպներից դուրս, սբ. Մոկիոսի չրամբարից փոքր հյուսիս: Այդտեղ էին գտնվում սբ. Թովմասի եկեղեցին, բաղանիք և ծերանոց:
566. Գալատների (կամ Գալատի) բերդը գտնվում էր Գալատայում (այժմ՝ Ղալաթիա): Արևմտյան հեղինակներն այն անվանում են Պերա (*Janin, Cons. byz., p. 418*): Գալատի բերդի տեղում այժմ գտնվում է Յերալտը չամին:
567. Բնագրում՝ Κλειόν: Տեղադրվում է ժամանակակից Դեֆտերբունու վայրում, Բոսֆորի եվրոպական ափին, Օրթաքյոյից (Միջագյուղ) փոքր հյուսիս:
568. Օքսիան այժմ թուրքերն անվանում են Սիվրիադա, որ Օքսիա (Սուր) կղզու բառացի թարգմանությունն է, իսկ Պլատիան՝ Յասըադա (Հայն կղզի), որ դարձյալ հունարենի բառացի թարգմանությունն է: Օքսիա կղզին գտնվում էր Պլատիայից 2 կմ հյուսիս-արևմուտք: Իշխանաց կղզիների թվին են պատկանում:
569. Տե՛ս ծանոթ. 566: Գալատի բերդից շղթա: Երկարում էր դեպի արևմտյան ափը՝ ժամանակակից Սերալի ցամաքալեզվակը և փակում Ոսկեղջյուրի ճանապարհը:
570. Ոսթենիոսի ծոցը, ժամանակակից Ստենիան, թուրքերեն՝ Իստինյե, Բոսֆորի եվրոպական ափին:
571. Օմար II իրն Աբդալ Ազիզ (717—720):
572. Կալոս ագրոս (Գեղեցիկ ագարակ) նավահանգիստը գտնվում էր Բոսֆորի եվրոպական ափում, Ոսթենիոսից հյուսիս: Համապատասխանում է ժամանակակից Բույուկդերեն:
573. Սատյուրոսը տեղադրվում է Քյուչուկյարում, Բոստանչիից 2 կմ արևելք, Բրիան ժամանակակից Մալթեփիից ալև կողմ, իսկ Կարաալիմենը՝ ժամանակակից Կարտալի տեղում: Բոլորն էլ Կոստանդնուպոլսի ասիական ծովածոցին՝ Քաղկեդոնից (Քաղրքյոյ) հարավ:
574. Պիտի հասկանալ՝ Ծգիպտոսի հույներ:
575. Սոֆոնը լեռ է Բյութանիայում, Նիկոմեդիայից արևելք, ժամանակակից Սարանջադաղի լճի հարավային մասում: Լեռը այժմ էլ կոչվում է Սարանջադաղի: Լիվոսն էլ, հավանաբար, նույն շրջանում էր գտնվում (տե՛ս Ramsey, HGAM, . 83):
576. Պյուլեն ծովափնյա քաղաք էր Բյութանիայում, Հելենոպոլսից փոքր արևմուտք: Կոստանդին Միրանաթինի համաձայն (*De Cer., I, p. 474*) Պյուլեն կայսերական դորակայան էր, երբ կայսրը պատրաստվում էր արշավանքի դուրս գալ դեպի արևելք: Տե՛ս և ծանոթ. 126:
577. Բուլղարների մասնակցությունը՝ արարների դեմ մղվող պայքարում նվիրված է Վ. Գյուզելևի հատուկ հոդվածը (*Гюзелев, Участието на българите, стр. 28—47*): Հեղինակը բուլղարների նպաստը վճռական է համարում, մի բան, որ մերժում են ռույն և եվրոպացի ուսումնասիրողները:
578. Այսինքն այս Սերգիոսը, լինելով Սիկիլիայի դորավար (բանակաթեմի գորավար), ուներ պրոտոսպարի աստիճանը (*Υαννοπουλος, La societe, p. 50—51*): Նման պատկերի հանդիպում ենք Զմշկիկի ժամանակ Տարոնի կառավարիչ Լեոնի առնչու-

- թյամբ: Հստ Մատթեոս Ուոհայեցու Չմշկիկի նամակն ուղղված էր «պոստոսպաթրին Դերչնայ, Լեոնի և Տարոնոյ ղորավարին» (Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 27: Հավանաբար ուղղելի՝ «Պոստոսպաթրին Լեոնի, Դերչնայ և Տարոնոյ ղորավարին»):
579. «Կարգադրութիւն» և «հրովարտակ» ենթ թարգմանում բնագրի չեղծուիւն և ծառք բառերը, որոնք որոշակի տերմիններ են: Թեոփանեսը գրում էր մի ժամանակ (813-ից հետո), երբ «սակրա»-ն կայսեր կողմից ուղարկվում էր խստագոյնս երկրի ներսը, իսկ չեղծուիւն-ը (հրամանք)՝ արտասահման: Բայց իր նկարագրած դեպքերի ժամանակ՝ (Լեոն III-ի), վիճակը հակառակն էր, այդ իսկ պատճառով նա այնտեղ, որտեղ պետք է սակրա գրի, գրում է չեղծուիւն, իսկ որտեղ չեղծուիւն գրում է սակրա (տե՛ս Ա Չ Ս Մ Մ, Διπλωματῖα καὶ διπλωματικῇ, թել 71—72): Թեոփանեսը (հտ. I, էջ 244—245) ցույց է տալիս, որ սակրան ունենում էր կայսեր կնիքը: Հարցի մասին տե՛ս և Beševliev, Die Botschaften, S. 75—76: Նշենք այստեղ, որ սակրան հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում: Տե՛ս Աճառյան, Արմատական բառարան, հտ. IV, էջ 161:
580. Մոնոստրատեգոս (μοναστρατηγος) էր կոչվում, ինչպես պարզվում է Թեոփանեսի մի այլ շարադրանքից, մեկից ավելի բանակաթեմերի ղորավարը: Անտիոս պատրիկն իր եղբոր նշանակեց «Թրակիայի և Մակեդոնիայի մոնոստրատեգոս» (տե՛ս վերը, էջ 188):
581. Կղզի Պրոպոնտիսում (Մարմարայի ծովում): Ունի մարմարի հանքեր, որի պատճառով այժմ հույներն անվանում են Մարմարա, իսկ թուրքերը՝ Մերմեր աղասը: Հենց այս կղզուց ամբողջ ծովը կոչվում է Մարմարայի ծով:
582. Խնդրո առարկա նամակի բնագիրը չի պահպանվել: Այն կրճատ («համառոտ ի ներքոյ դրոշմեցից»—Ղևոնդ, էջ 42) պահպանել է Ղեոնդ պատմիչը իր «Պատմության» մեջ և նրա ասելով թարգմանված է հունարենից (էջ 43—45): Պահպանվել է նաև Լեոն կայսեր ընդարձակ պատասխանը նույն պատմիչի երկում (էջ 45—98): Սարակինոսների առաջնորդ Օմարին ուղղված Լեոն կայսեր նամակը պահպանվել է երկու տարբերակներով: Առաջինը լատիներեն թարգմանութիւնն է և հրատարակվել է Լիոնում 1501 թ. Symphorien Champère-ի կողմից: Վերջին անգամ արտատրվել է Migne-ի Patrologia graeca-ում (հտ. 107, սյունակ 315—324): Այստեղ բնագիրը վերագրվում է Լեոն VI կայսեր (886—912) և վերնագրված է. Leonis Imperatoris Augusti, cognomento Philosophi, ad Omarum Saracenorum regem, De fidei Christianae veritate et mysteriis, et de variis Saracenorum haeresibus et blasphemis Epistola: Երկրորդ տարբերակը, ինչպես ասացինք, պահպանվել է Ղեոնդի Պատմության մեջ և վերագրվում է Լեոն III-ին: Նրանց մանրամասն հետազոտութիւնը տե՛ս Khouury, Les théologiens byzantines, p. 200—218: Նշենք այստեղ, որ առանձին հեղինակներ, ելնելով բովանդակութիւնից և լեզվից (!) Ղեոնդի երկում պահպանված Լեոն III-ի նամակը՝ Օմար խալիֆային համարում են XI—XIII դդ. «հայկական», «օրիգինալ» գործ, մտցված Ղեոնդի երկի մեջ, և ոչ թե VIII դ. սկզբի բյուզանդական փաստաթղթի թարգմանութիւնը (տե՛ս Gero, Notes, p. 26): Նամակում վխտացող հունարանութիւնները չեն հաստատում այս կարծիքը:
583. Ապագա կայսր Կոստանդին V-ը (741—775):
584. Ավգուստոնը Կոստանդնուպոլսի գլխավոր հրապարակն էր, գտնվում էր սբ. Սոֆիայի եկեղեցուն կից, այժմ Այասոֆյամեյդանը: Հրապարակը չորս կողմից շրջ-

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ապատված էր սյունաշարքերով, այստեղ կային բազմաթիվ կարևոր շենքեր, այդ թվում Մազնավրան, Սենատը, սբ. Իրենեի բազիլիկան, բազմաթիվ հիշասյուններ:
585. Հիսուն կենտինար ոսկին հավասար է 360.000 դահեկանի:
586. Մագիստրոսի մասին տե՛ս Կոստանդին Միլանաժին, էջ 217, ծանոթ. 26: Վերջին գործերից՝ *Yannopoulos, La societe*, p. 44—47:
587. Այլ աղբյուրներ, այդ թվում Գեորգ Վանականը, Լեոն Քերականը, Կեդրենոսը հիշատակում են Անատոլիկոն բանակաթեմի գորավար ոմն սլատրիկ Սիսինիոսի, որ գործել էր նույն ժամանակներում, և ուսումնասիրողների կողմից նույնացվում է Թեոփանեսի Սիսինիոս Հոենդակեսի հետ (տե՛ս Γεωργίου Παπαδου, Σισίνιος Ρενδαχίς, σελ. 579—593): Ուսումնասիրողները շեն սլարդել մականվան նշանակությունը Դա, անկասկած հայերեն ժողովրդական «ոինդ» (լավ, գեղեցիկ) բառն է, ծագումով պարսկերեն, պահլավերեն-ակվերջավորությամբ: Որպես հայերեն անձնանուն հանդիպում է մեկ անգամ ուշ շրջանում (Անադյան, Անձնանունների բառարան, հտ. Դ, էջ 320): Բացառված չէ, որ այս Սիսինիոս Հոենդակեսը հայազգի էր:
588. Բնագրում՝ 'Ιστορία: Հավանաբար ասորի էր, քանզի անունը՝ Իշոխ ասորական է:
589. Բնագրում՝ ἱερὸς τοῦ τοῦ τοῦ τοῦ: Նկատի ունի Կոստանդնուպոլսի երկար կոչված պարսպի պահպանությանը նշանակված գոմեստիկոսին: Պաշտոնը ստեղծվել էր Անաստասիոս I կայսեր ժամանակ: Այն ժամանակ գլխավորում էին երկու հոգի՝ երկար պարսպի վիկարիոսները (տե՛ս Guillard, Le compte des murs, p. 17—25):
590. Ակուբիտը (յառ. accubitum) հին Հռոմում բաղնիք էր, որի վրա բազմում էին ճաշելու համար: Երեք այդպիսի ակուբիտներ Մտառի ձևով դասավորված կազմում էին մեկ տրիկլին (երեք բաղնիք): Տրիբունալիոն այստեղ նշանակում է դա՛լիճ: Հետևաբար 19 ակուբիտներով ընդունելությունների մի դահլիճ էր:
591. Եզրի 11 իրն Աբդալմալիք (720—724):
592. Միքայել Ասորին գրում է եզրի, որդին Մուհալլաբիի (*Michel le Syrien*, t. II, p. 489):
593. Մոնտանոս աղանդապետի հետևորդները: Հերձվածը ծագել է 11 դ. երկրորդ կեսին Փոյուգիայում՝ եկեղեցու փշաքած բարձրի դեմ պայքար մղելու կոչով: Հարցի մասին հատուկ տե՛ս Sharf, The Jews, The Montanists, p. 37—46: Հատուկ հրեաների մասին այս շրջանում՝ Նույնի, Byzantine Jewry (գլուխ չորրորդ): Բնդհանրապես այս շրջանի աղանդավորների (պավլիկյանների, մոնտանյանների, փոյուգիացիների, աթինգանների, արբատյանների, տետրագիտների և այլն) մասին տե՛ս Guillard, L'herésie, p. 299—324:
594. Հմմտ. «Իսկ զՈւմար փոխէ Իգիտ... որ զիաշ և զսլատկեք եբարձ յերկրէ. և զխոզն սպանանէր, մինչ խեղդեցաւ...» (*Muyldermans, La domination*, p. 54):
595. Նկատի ունի Լեոն III-ի պայքարը սրբապատկերների դեմ, որի համար նա և իր հետևորդները ստացան պատկերամարտ մականունը: Պատկերասլաշտները Լեոնին և սլատկերամարտներին ընդհանրապես մեղադրում էին տվյալ հարցում արարների աշակերտելու, հետևելու մեջ: Հարցի մասին տե՛ս Vasiliev, The iconoclastic Edict, p. 23 և հտ.: Grabar, L'iconoclasme, p. 94 և հտ. (apud: Лунинский, Очерки, стр. 174):

Պատկերամարտական շարժումը շատ ուժեղ էր Հայաստանում: Այն կար արդեն VI դ. վերջում և VII դ.: Պատահական չէ այդ առթիվ գրված և Վրթանես Քերթոզին վերագրվող երկր՝ ի պաշտպանություն սրբապատկերների: Հովհան Մայրա-

- գոմեցին 682 կամ 683 թ. Աղվանից եպիսկոպոս Դավթին գրած նամակում հիշում է, թե Մովսես կաթողիկոսի օրոք (574—604) երեք հոգևորական՝ Հեսուն, Թադեոսն ու Գրիգորը քարոզում էին, թե պետք է սրբապատկերները եկեղեցիներում վերացնել: Այդ մասին տե՛ս *Der Nersessian, Image Worship*, p. 69 ե հտ.: Հովհան Թանեցին իր «Ընդդէմ Պաղիկեանց» ճառում խոսում է ներսես (111) կաթողիկոսի ժամանակ Աղվանից կաթողիկոսի կողմից հալածված պատկերամարտների մասին (*Der Nersessian, Une apologie*, p. 379—403: Այս հոդվածի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս հետևյալ գրքում. Ս. ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ, Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975): Նաև *Alexander, An ascetic sect*, p. 151—160:
596. Բնագրում՝ Երփր: Միքայել Ասորին նրան անվանում է Բեշեր: Թեոփանեսը 6233 թ. տակ հիշում է մի պատրիկ Բեսեր, որին անվանում է «սարակինոսամիտ»: Հավանաբար նույն անձնավորությունն է (տե՛ս *Michel le Syrien*, t. II, p. 503): Ասենք, սակայն, որ Բ. Հեմմերդինգերը, որ հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել Թեոփանեսի Երփր-ին գտնում է, որ Բշիրը մտացածին անձնավորություն է, պատկերների պաշտամունքի տեսաբան Մանսուրի (Հովհան Դամասկացու) և պատկերամարտ կայսր Լևոն III-ի միջև կատարված անսպասելի սինթեզի արդյունքը: Նա ընդհանուր գծեր է գտնում մի կողմից Մանսուրի և Բշիրի, և Բշիրի ու Լևոն III-ի միջև: Տե՛ս *Hemmerdinger, ВИСИР*, p. 6—7: Ավելորդ չէ նկատենք, որ Ե. է. Լիպշիցը Բշիրի փոխարեն կարդում է Визир (վեդիր) (!): Տե՛ս «Сборник документов», стр. 111:
597. Նակոլիան գտնվում էր Փոյուգիայում, ժամանակակից Սեյդի Ղաղիի մոտ (*Ramsey, HGAM*, p. 144), Պաղթենիոս գետի ափին:
598. Հիշամ իրն Արղամալիք (724—743): Ղևոնդ պատմիչը նրան անվանում է «Շամ որ է Հէշմ»: Նրա օրոք արաբական լուծը Հայաստանում անշափ ծանրացավ: Հիշամը, գրում է Ղևոնդը, «յառաջնում ամի իշխանութեան իւրոյ խորհուրդ վատ ի մէջ առեալ առաքէր զոմն զօրավար, որում անուն էր Հերթ՝ աշխարհագիր առնել ընդ աշխարհս Հայոց վասն ծանրացուցանելոյ զանուր լծոյ ծառայութեան հարկատուութեան ազգի ազգի շարեօք... և բազում վտանգ հասուցանէր աշխարհիս, մինչ զի ամենեցուն հառաչել ի վերայ անհանգիստ նեղութեանցն, յորմէ ոչ զոյր ապրել ումեք յանհնարին վտանգիցն: Եւ յայնմհետէ առաւել ծանրացաւ ձեռն նորա ի վերայ աշխարհիս Հայոց» (Ղևոնդ, էջ 100—101): Հմմտ. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 333, սառ 368: Հիշամի հարկային ծանր քաղաքականության մասին գրում է և Միքայել Ասորին (*Michel le Syrien*, t. II, p. 490):
599. Հոռմի պապ Ստեփանոս III (11): Ենթադրաբար՝ 752—757 թթ.:
600. Լոնգորարդների ոռքս (թագավոր) Աստուլֆոսը (*Aistulf* կամ *Astolf*, 749—756 թթ.): Նա շարունակեց իր հոր՝ Լուիտպրանդի գործը՝ Բյուզանդիայից և Հոռմի պապից Իտալիան նվաճելու համար: 751 թ. գրավեց Ռավեննան և նպատակ դրեց գրավել Հոռմն ու այն դարձնել իր պետության մայրաքաղաք: Զուգնալով օգնության դիմել բյուզանդացիներին, Հոռմի պապ Ստեփանոսը դիմեց ֆրանկների իշխան Պիպինին:
601. Ֆրանսիայի իշխան (752-ից՝ թագավոր) Պիպին Կարճահասակը (752—768): Կարոլոս Մեծի հայրն էր, Կարոլոս Մարտելոսի որդին: Ֆրանսիայի Կարոլինգյան հա-

- րըստության առաջին թագավորը, որ կարողացավ 747-ին միացնել ֆրանկների պետությունը իր իշխանության ներքո:
602. Ագաթիսը ֆրանկ իշխանավորների արտաքինի վերաբերյալ բերում է մի հետաքրքիր պատմություն: Նրա ասելով ֆրանկների թագավորներն իրենց մաղերը երբեք չեն կտրում, մանուկ հասակից մաղերին ձեռք չեն տալիս: Նրանց խոպոպները հասնում են մինչև ուսերը: Ինչ վերաբերում է հպատակ ժողովրդին, ապա նրանք իրենց մաղերը խուզում են շրջանակաձև (Agathias, I, 3):
603. Իմա՝ Ռոնա գետի:
604. Կարոլոմագնոս գրելով, Թեոփանեսը Կարոլոս Մեծին շփոթում է նրա եղբայր Կալոմաննի հետ: *Sb's Theophanis Chronographia*, ex. rec. *Classenl*, vol. II, p. 525:
605. Այս շրջանում իրար են հաջորդել Գրիգոր անունը կրող Հռոմի երկու պապ՝ Գրիգոր II-ը (715—731) և Գրիգոր III-ը (731—741): Գրիգոր II-ը աթոռակալել է 16 տարի, III-ը՝ 10 և քանի որ Թեոփանեսը Գրիգորի աթոռակալության ժամանակը 9 տարի է համարում, ապա նկատի ունի Գրիգոր III-ին: Բայց մյուս տվյալներից ելնելով՝ լեոն կայսեր 9-րդ տարին (726), Հիշամի 2-րդ տարին (726), Գերմանոս պատրիարքի 11-րդ տարին (726), Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի 20-րդ տարին (725), ապա կարծես ավելի Գրիգոր II սլապին է համարվում: Սակայն Թեոփանեսը Գրիգորի հաջորդ է համարում Զաքարիային, որ իրականում հաջորդել է Գրիգոր III-ին:
606. Ուսումնասիրողները Թեոփանեսի այս խոսքերը տարբեր ձևով են մեկնաբանում: Ոմանք գտնում են, որ խոսքը վերաբերում է սրբապատկերների վերացման մասին լեոն III-ի էդիկտի հրապարակմանը (725 կամ 726 թ.), ոմանք էլ ենթադրում են, որ Թեոփանեսը նկատի ունի պատկերամարտական գաղափարների նախնական ժողովրդականացում (տե՛ս *Лунин*, Очерки, стр. 177):
607. Բնագրում՝ *εις τον αγιον Πιλον*:
608. էգեական ծովի հրաբխալին կղզիներ:
609. Նիկեփոր պատրիարքը գրում է ավելի հստակ, թե կայսրը բնական այդ երևույթը, համարելով աստծո՝ պատկերների պաշտման առթիվ ցասման ապացույց, սկսեց պայքարը պատկերների երկրպագության դեմ (*Nicephori Breviarium*, p. 64):
610. Ուսումնասիրողներից ոմանք գտնում են, որ սուպստամբուլյան բռնկումը Հունաստանում պայմանավորված էր սրբապատկերների պաշտամունքի լայն տարածմամբ այնտեղ: Ե. է. Լիպշիցը դա կապում է Հունաստանի սլավոնական բնակչության հակապետական ելույթների հետ (*Лунин*, Очерки, стр. 179—180):
611. Այսինքն՝ Բյուզանդիոնի, Կոստանդնուպոլսի բնակչության:
612. Այս գորավար Ամբրին (Ամբ) Թեոփանեսի բնագրի հրատարակիչ Դե Բոորը ենթադրաբար նույնացնում է 6231 թ. տակ հանդես եկող գորավար Ղամրի հետ, որ Ա. Գրեգուարը ճիշտ է համարում (*Grégoire. Sayyid Battal*, p. 573—574):
613. Օպսիկիոն բանակաթեմի գորավարի, լեոն III-ի փեսայի:
614. Այսինքն բովաղակության և ոչ նյութին:
615. Հիշամ ամիրապետի որդին:
616. Թեև հիշված է բազմաթիվ բյուզանդական պատմիչների կողմից, հաստատ չի տեղադրվում: Բոլոր դեպքերում գտնվում էր Փոյուգիայում:

617. Այս դեպքը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրել է Ղևոնդ պատմիչը: Նրա ասելով խազարների բանակը գլխավորորեն ոչ թե խաբանի որդին էր, այլ զորավար Քարմաշը: Նրանք ներխուժեցին Ճորա պահակով, իդան Փայտակարսն և Երասխ գետի վրայով անցան Պարսկաստան: Արաբ զորավար Գարախին (Ջառախ իբն Աբդալլահ Քալ-Քաթիմի, նրա մասին տե՛ս և Michel le Syrien, t. II, p. 490) Ղևոնդն անվանում է Ջառայ (մանրամասն տե՛ս Ղևոնդ, էջ 101—103), իսկ Մովսես Կաղանկատվացին՝ Ջառահ. «Ջառահ երկրորդ անգամ (729)՝ մտան էրնդ Ափխազս ի հազիրս: Եւ ի միւսումն ամի եւ հազրաց տեառն որդին և սպան զ Ջառահ...» (էջ 368): Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Արդաբիլում 730 թ.: *Sb՝u Тер-Гевондян, Армения, стр. 87—88:*
618. Այսինքն՝ խազարների Մասլամային Ղևոնդը համարում է ամիրապետի եղբայր. «առաքէ իշխանն Իսմայէլի զՍսլիմ զեղբայր իւր բազմութեամբ ղօրաց» (Ղևոնդ, էջ 102): Մասլամայի այս արշավանքի մասին մանրամասն խոսում է Կաղանկատվացին. «Եւ զկնի հնգից ամաց (163+551=714 թ.) եկն Մսլիման, աւարեաց զ՛Խարբանդ և եմուտ ի հաղիրս» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 368): Նրա փախուստի մասին տե՛ս նույն տեղում. «Այսպէս ղերծեալ Մսլիման՝ ելանէր ընդ Վրաց կողմն»:
619. Դիփպիոնը Կոստանդնուպոլսի մի թաղամաս էր, ձիարշավարանին մոտիկ: Թեոփանեսը հիշատակում է այն նաև Կոստանդին V-ի 743 թ. Արտավազդի դեմ տարած հաղթանակի առթիվ կատարած շքերթի կապակցությամբ: Դիփպիոնի մասին տե՛ս *Mango, Le Diippion, p. 152—161:*
620. Կոստանդին V կայսեր, Լևոն III-ի որդուն:
621. Գազանանուն է անվանում, քանզի Լևոն (Λεων) հունարեն առյուծ է նշանակում:
622. Նկատի ունի Հովհան Դամասկացուն: Ծնվել է շուրջ 675 թ. Պամասկոսում՝ մելիտքրիստոնյաների ընտանիքում: Նրա պապը՝ Մանսուր իբն Սարջունը, 635 թ. սեպտեմբերին Պամասկոս քաղաքի արաբներին հանձնվելու վերաբերյալ տարվող բանակցությունները վարողն էր: Հովհանի հայրը՝ Սարջունը ծառայել է Մուավիա խալիֆայի արքունիքում: Հետագայում Օմար II խալիֆայի օրոք (717—720) հոր պաշտոնը վարել է Հովհանը, որ այնուհետև վանական է դարձել սուրբ Սաբբայի վանքում: Նրա գլխավոր երկասիրությունն է Ողլյ՝ Դաֆա (Երմայության աղբյուր-ը): Մեռել է 753 թ. առաջ: Կա կարծիք, որ վախճանվել է 749 թ. դեկտեմբերի 4-ին: Նրա բազմաթիվ գործերը թարգմանվել են հայերեն: Կան այնպիսիք, որ պահպանվել են միայն հայերեն թարգմանությամբ: Տե՛ս Ջաբրահանյան, Հայկական թարգմանությունը, էջ 575—580: Հովհան Դամասկացու իսլամի մասին ասույթները տե՛ս *Khoury, Jean Damascène et l'Islam:*
623. Խոսքը 729 թ. ժողովի մասին է:
624. Խոսքը Հովնան մարգարեի մասին է: Հմմտ. Մարգարէութիւն Յովնանու, Ա, 12. «Առէք ընկեցէք զիս ի ծովդ, եւ դադարեսցէ ի ձէնջ ծովդ. զի գիտեմ ես եթէ վասն իմ է մրրիկս այս մեծ ի վերայ ձեր»:
625. Լիբելլն այստեղ, հավանաբար, պամֆլետի իմաստ ունի:
626. Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքը (730—754):
627. Խարսիանոն բանակաթեմի (այդ ժամանակ դեռևս տուրմարխուսյան) կենտրոնը՝ արաբներն Հիսն հարշանա: Հոնիգմանի կարծիքով նույնանուն է Մուշալիմ քալայի հետ (*Honigmann, Die Ostgrenze, S. 50:*)
628. Նկատի ունի հազարիան:

629. Խազարների խաբանի:
630. Նախապես կոչվում էր Զիշակ (Ծաղիկ): Հետագայում «շիշակ» կոչվեց բյուզանդական կայսեր պաշտոնական հանդերձանքի մի տեսակը: Տե՛ս Կոստանդին Միտանաժին, էջ. 134, 301: Հմմտ. *Артамонов, История хазар*, стр. 233:
631. Սա ցույց է տալիս, որ մինչ այդ Բյուզանդիայում զլխահարկ գոյություն չուներ: Նրա գանձումը Թեոփանեսը համարում է արաբական ազդեցության հետևանք:
632. Ծայրագույն առաքյալների (իմա՝ Պողոսի և Պետրոսի) անձնական սեփականությունը համարվող:
633. Հոռմի պապ Զաքարիա (741—752):
634. Սուլեյման իբն Հիշամը նա էր զլխավորում 740 թ. արշավանքը Բյուզանդիայի դեմ:
635. Բնագրում՝ Σιδθηρουν χαστρον: Այս «Երկաթե բերդը», ամենայն հավանականությամբ, չի նույնանում 104-րդ էջում հիշված «Երկաթե բերդի» հետ, քանզի նախորդը գտնվում էր Վրաստանում, սարակինոսներին ենթակա, հավանաբար, վրացու ձեռքում, այնինչ այս Երկաթե բերդը գտնվում է բյուզանդացիների ձեռքում և Բյուզանդական կայսրության տարածքում:
636. Մարիանոս պատրիկը հիշատակվում է և մի փոքր հետո (էջ 124): Վ. Գ. Վասիլևսկին կարծիք է հայտնել, որ նա կարող է նույնանալ պատկերամարտների «էկլոգա» օրենսգրքի հեղինակներից մեկի՝ հյուպատոս, պատրիկ և անտիգրաֆևս Մարինոսի (կամ Մարիոսի) հետ: Հմմտ. *Лунинский, Право и суд*, стр. 196 - 197:
637. Ըստ Լր Ստրենջի (*Le Strange, The Lands*, p. 152 և ծանոթ. 2) Աֆիոն Կարահիսարը Ակրոյինոնի ճակատամարտը տեղի ունեցավ 740 թ. մայիսին: Արաբների հրամանատարներն էին ըստ արաբական աղբյուրների Սուլայման իբն Հիշամը, Ղամր իբն Յազիդը, Մալիք իբն Շուայրը՝ Մալաթիայի ամիրան և ալ-Բատտալը: Արաբական աղբյուրները ճակատամարտի մասին խոսում են շատ ավելի մանրամասն ու հանգամանալից: Ճակատամարտում սպանվեցին Մալիքն ու Բատտալը: Վերջինս հռչակվեց Իսլամի նշանավոր նահատակներից մեկը և ըստ Գրեգուարի տեղ գտած Մալաթիայի ամիրա Օմար իբն Արդալլահ ալ-Ակտայի (+863 թ.) մասին ստեղծված արաբական էպոսում (*Grégoire, Sayyid Battal*, p. 574—575):
638. Մալաթիայի ամիրա Մալիք իբն Շաբիբը (Շուայրը):
639. Ալ-Բատտալ Աբդ Ալլահ, նշանավոր «զադի» (հերոս, քաջ) Օմմայան շրջանի, որ մասնակցել է բյուզանդացիների դեմ մղված բազմաթիվ կոնվենների: Նա 728 թ. Մուսավիա իբն Հիշամի առաջամաս ղորքի գլուխն անցած գրավեց Պափլագոնիայի Գանգրա քաղաքը: 731/732 թթ. մասնակցեց մի այլ արշավանքի, որտեղ սպանվեց նշանավոր Օմմայան «զադի» Աբդ ալ-Վահհաբ իբն Բուխտը: 732/733 թթ. (կամ հաջորդ տարին), Մուսավիա իբն Հիշամի՝ Փոյուղիայում կատարած արշավանքի ժամանակ Ակրոյինոնի շրջանում գերի վերցրեց Կոստանդին անունով մի բյուզանդացի զորավար: Վերջին անգամ հիշվում է 740 թ. դեպքերի առնչությամբ, երբ Սուլայման իբն Հիշամը հարձակվեց Բյուզանդական կայսրության արևելյան տարածքի վրա: Նրա մի զորամասում, որը զլխավորում էր Մալաթիայի կառավարիչ Մալիք (Թեոփանեսի Մելիքը) իբն Շաբիբը (կամ Շուայրը), ծառայում էր և Բատտալը: Նրանք զլխովին պարտություն կրեցին Ակրոյինոնում Լևոն 111-ի և նրա որդի Կոստանդինի կողմից և ընկան ռազմի դաշտում: Ալ-Բատտալը հետագայում դարձավ էպիկական հերոս: Մանրամասն տե՛ս *M. Canard-ի al-Battal*, և *Dhu-l-*

- Ilmma և I. Mélikoff-ի al-Battal հոգվածները Encyclopedie de l'Islam-ում,
հտ. I, էջ 1136—1137 և հտ. II էջ 240—246)։
640. Փոյուզիայի ամուր քաղաք, Գալատիայի սահմանին մոտ, Եփեսոսից Կապադովկիա
տանող առևտրական մեծ ճանապարհի վրա։ VI դ. Հիերոկլեսը Սիննաղան համարում
է Փոյուզիա Սալուտարիա կոչված նահանգի 23 քաղաքներից մեկը։ Նրա տեղում այժմ
գտնվում է էքսի Կարահիսար քաղաքը։
641. Լևոն Իսավրացին համարվում է ասորի։ Այդ մասին տե՛ս Առաքարանում։
642. Հիերակիտների մասին տե՛ս վերը, ծանոթ. 348։
643. Անտիոքացիների Պերիտիոս ամիսը համապատասխանում է փետրվարին։
644. Վիմագիր մի արձանագրության մեջ ասված է, որ Նիկիայի պարիսպները վերա-
կանգնվել են Լևոն և Կոստանդին կայսրերի կողմից 727 թ. արաբների դեմ կայս-
րության տարած հաղթանակի առթիվ։ Արձանագրության մեջ, ի միջի այլոց, գրված
է, որ հիշյալ կայսրերը «բարձրացրին հարյուր ոտք բարձրություն ունեցող աշտա-
րակ, որը դժվարությամբ կառուցեց փառավորյալ պատրիկ և կուրապաղատ Ար-
տավազգը»։ Խոսքը Լևոն III-ի փեսա հայազգի Արտավազդի մասին է, Օպսիկիոն
բանակաթեմի գորավարի։ Արձանագրության մասին տե՛ս Успенский, Две над-
писи, стр. 180—183։ Հմմտ. Липиниц, Очерки, стр. 115, прим. 105։
645. Աղբյուրներում բառը օգտագործվում է որպես ղինարի հոմանիշ։ 12 միլիարեսիոն
մեկ ոսկեդրամի է հավասար, իսկ մեկ միլիարեսիոնը՝ 12 ֆոլլի (փող)։
646. Բերդաշինությունը, այնպես ինչպես և կամրաշինությունը և նման աշխատանքներ
պետական իրավասության մեջ էին մտնում։ Բերդաշինության ֆինանսավորման և
կոնկրետ Թեոփանեսի այս տեղի մասին տե՛ս Trojanos, Καταρχαίσις, S. 53։
647. Թեոփանեսը նշում է մի բանի տոմար։ Հոռոմայեցիների (իմա՝ Կոստանդնուպոլսի)
տոմարի համաձայն աշխարհի արարչագործության 6248 թ. համապատասխանում է
մ.թ. 740 թ., Ալեքսանդրացվոց տոմարի 6232 թ.՝ նույնպես։ Ինչ վերաբերում է
Փիլիպպոս Մակեդոնացու 1063 թ., այն է Սելևկյան տոմարի, ապա այն համապա-
տասխանում է 752 թ.։ Թեոփանեսը, պարզ է Սելևկյան թվականը հաշվում է ոչ թե
312 թ. մ.թ.ա., այլ մ.թ.ա. 323 թ.։
648. Փակագծերի մեջ առնված նախադասությունը վերականգնված է Անաստասիոս
Բիբլիոթեկարիոսի թարգմանության հիման վրա։
649. Հավանաբար մատաղը նկատի ունի։ Նույն բանի մեջ Թեոփանեսը մեղադրում է և
Նիկեփոր I կայսեր։
650. Հայազգի նշանավոր պետական գործիչ։ Նիկիայում, Ստամբուլ քապուսիի և Գյուլ
քապուսիի միջև, «Արտավազդի աշտարակ» կոչված պատի վրա պահպանվել է Ար-
տավազդի հունարեն արձանագրությունը. որտեղ նա կոչվում է «փառավորյալ պատ-
րիկ և կուրապաղատ»։ Տե՛ս Успенский, Две надписи, стр. 180—182 (apud
Marr, Аркаун, стр. 26)։
651. Օպսիկիոն բանակաթեմի Կրասոս քաղաքը Թեոփանեսը մի այլ տեղում (էջ 192)
տեղադրում է Փոյուզիայում։ Հավանաբար գտնվում էր Տեմբրիս գետի ափին, Դո-
րիլոնից (էսքի շեհիր) արևելք, ռազմական ճանապարհի վրա, Մեղեոնից արևելք
(Ramsey, HIGAM, p. 435)։
652. Քաղաք էին Փոյուզիայում, այժմ կոչվում է էսքի շեհիր։
653. Տես. ծանոթ. 596։

654. Արտավազդը թագը կրեց 16 ամիս, նրան կայսր ճանաչեց անգամ Հռոմի պապը: Տե՛ս *Ostrogorsky, Histoire*, p. 196:
655. Անտիոքի պատրիարք Ստեփանոս 111-ը (742/743—744/745 թթ.):
656. Թեոպոլիսը Անտիոքի մյուս անունն է: Տե՛ս վերը, ծանոթ. 428:
657. Վալիդ II իբն Եզիդ (743—744):
658. Սաբան հին երկիր էր Երջանիկ Արաբիայում (Եմենում), իր զարգացման բարձրակետին հասավ Հիմյարների ժամանակ: Հաճախ է հիշվում Հին կտակարանում:
659. Մայումայի տակ ենթադրվում է Գագայի նավահանգիստը, որը դեռևս Կոստանգին Մեծի ժամանակներից եպիսկոպոսություն էր՝ Կոստանդիա անունով:
660. Խոսքը Հովհան Դամասկացու մասին է:
661. Պատմական Սարդիս քաղաքը Փոքր Ասիայի լիդիա նահանգում, Զմյուռնիայից մոտ 80 կմ արևելք:
662. Կելբիանոս վայրը գտնվում էր լիդիայում, նեոկաստրոնի շրջանում:
663. Իմա՝ Կոստանդնուպոլսում: Տե՛ս ծանոթ. 560:
664. Այժմ Մուղուրնու, քաղաք Բյութանիայում:
665. Բնագրում՝ εἰς το ἐλθόν. որ նշանակում է նաև մորեղբորորդի:
666. Այսինքն՝ Արմենիականների բանակաթեմի ղորքերը: Ինչպես տեսնում ենք, հայազգի Արտավազդի կողմում էին մարտնչում գլխավորապես հայերը:
667. Վալիդի սպանության մասին տե՛ս և Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 333. «դնա սպանին և շփոթումն եղև Տաճկաց»:
668. Եզիդ III իբն ալ-Վալիդ, իշխեց 744-ին:
669. Հմմտ. «Մրուան, Մահմատայ որդի՝ ամա չորս» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 333): Կառավարել է 732—744 թթ. (*Тер-Гевондян, Армения*, стр. 273):
670. Թեոփանեսը նախապես հիշել էր այդ վայրը (տե՛ս ծանոթ. 510), որ կարծես քաղաք էր Հիերապոլսի շրջանում:
671. Անտիլիբանանը Ասորիքի լիբանան լեռան արևելքում հյուսիսից-հարավ ձգվող լեռնաշղթան է: Սկսվում է Հորդանան գետի ակունքներից Մեծ Հերմոն լեռով:
672. Հմմտ. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 333. «Սա սպան գկուրիշիկս գլխաւորս Տաճկաց արս վաթսուն՝ զսպանողս Վլիթայ ամիրային...»:
673. Լատ. *A secretis*: Նիկեփոր պատրիարքը պարզարանում է. «քարտուղար (գրագիր՝ γραμματικός), որ իտալերեն լեզվով ասեկրեստ են կոչում» (*Nicephori Breviarium*, p. 55): Գեորգ Ամաստրիդացու վարքում պաշտոնի մասին ասված է. «Կայսերական գաղտնի ծառայություն կատարողը, որ իտալերեն լեզվով ասեկրեստ են կոչում» (տե՛ս *Васильевский, Жизнь св. Георгия*, стр. 29):
674. Ըստ Շիրակացու «Զափ ի՞նչ քսեստաց լինի մոդ մի» (Մանանդյան, Կշիռները, էջ 69), Հռոմեական և պոնտացոց մեծ մողի կշռորդը 9 կգ 792 գրամ էր (նույն տեղում, էջ 133):
675. Ըստ Շիրակացու «Կշիռ 12 ունկոյ կոչի լիտր»։ Հավասար էր 326,5 գրամի (Մանանդյան, Կշիռները, էջ 30):
676. Մեկ քսեստենը հավասար էր մոգի 1/22 մասին (տե՛ս ծանոթ. 674): Կային տարբեր քսեստեսներ (Մանանդյան, Կշիռները, էջ 136):
677. Սեմիսինոն, այսինքն կես սուլիդ՝ դահեկան (ոսկեդրամ): «Կշիռ 12 կերատաց լինի սիմէս մի»։ «Սիմէս կէս դահեկան է» (Մանանդյան, Կշիռները, էջ 21), Կշռում էր 2,262/3 գրամ: Նույն տեղում, էջ 22:

678. Նիկեիոյ պատրիարքը վայրը կոչում է *Νεοφωρίαις* (*Nicephori Breviarium*, p. 70): Գտնվում էր Նիկոմեդիայից և Նիկիայից հարավ:
679. Արտավազդը թեև ուզում էր, հասցրեց հինգ կամ վեց տեսակի ոսկեդրամ հատանել (տե՛ս *Καρχοαν*, *Деревня и город*, стр. 268, прим. 55):
680. Միլիոնը (մղոն) հուշարձան էր, որտեղից սկիզբ էին առնում եվրոպական նահանգների ձգվող ճանապարհները: Այնտեղ կային բազմաթիվ արձաններ: Գտնվում էր սբ. Սոֆիայի հրապարակից հյուսիս-արևմուտք:
- 680ա Նիկեիոյ պատրիարքը բացատրում է, թե ինչ էր դա: Պեղագիտության գերեզմաններում, գրում է նա, թաղում էին հեթանոսներին, շմկրտվածներին և մահապատժի ենթարկվածներին:
681. Մովսես II իբն Մուհամմադ (744—750):
682. Անտիոքի Թեոփիլակտոս Բար-Քանրառա պատրիարքը (744—750):
683. Հմմտ. ծանոթ. .994:
684. Նույնանում են նույն հեղինակի մի այլ տեղում հիշատակած խարուրդիտների հետ (տե՛ս ծանոթ. 348): Խոսքը ալ-Իսհաք իբն Կայսալ-Շայրանիի մասին է, խարիչիտների պարագլխի, Մովսես II-ի հակառակորդի: Արուրիտներն իրենց անունը պարտական են խարուրա (ըստ Յակուտի՝ խարավրա) տեղանվան, ալ-Քուֆայի մոտ, որտեղ ճակատամարտ տեղի ունեցավ (տե՛ս *ՀԱ-Наубахтū*, *Шинитские секты*, стр. 115, 199):
685. Բնագրում՝ *Ναλθενσι*:
686. Վալիդ II խալիֆայի (743—744):
687. Հայկական աղբյուրների Տլուքը, արար. Դուլուկ, այժմ՝ Թեյ Դյուլուկ: Լեամզեյր կարծում է, որ Դուլիխիան Դուլիխեի մոտ ընկած շրջան է (*Ramsey*, *HGAM*, p. 277): Գտնվում էր Կիլիկիայում:
688. Խոսքը հակորիկ ասորիների մասին է: XII դ. նրանց հիշատակում է Աննա Կոմնենեն, ընդհանուր է տալիս, որ Թրակիայի Ֆրիգիայուպոլիս (այժմ՝ Պոլդղիվ) քաղաքում բացի պավլիկյաններից ու միարնակ հայերից, կային բազմաթիվ հակորիկ ասորիներ, որոնք հակապետական ելույթներում միշտ միանում էին պավլիկյաններին: Ինչպես պիտի տեսնենք ստորև (A. M. 6247) Կոստանդին V կայսրը նրանց Թրակիա բռնագաղթեցրեց Կարինից և Մելիտենից:
689. Խոսքը երեքսրբյան աղոթքի («սուրբ աստված, սուրբ և հզոր, սուրբ և անմահ») վերջում «որ խաչեցար վասն մեր» նախադասության մասին է, որը բազմաթիվ և սուր վեճերի պատճառ է դարձել հայադավանների և երկարնակների միջև: Պետրոս Խալիլը՝ (*Πέτρος ὁ Κνάρεος* կամ *Κνάρεος* կամ *Φωύλων*). Անտիոքի պատրիարք Պետրոս II-ն է (465—466 և 474—475 թթ.):
690. Բնագրում՝ *Νουατσι* (բառացի նշանակում է հզոր, ուժեղ): Տեխնիկական տերմին է, որ նշանակում է մեծատուն, կալվածատեր:
691. Քաղաք Պեղոպոնեսի արևելքում:
692. Այսինքն՝ Հելլադա բանակաթեմը: Տե՛ս ծանոթ. 456:
693. Հունարեն բնագրում է՝ (հինգերորդ), որ սխալ է:
694. Բնագրում՝ *ουπερεπραχυνθιλουσ* *συνιουα*: Նշանակությունն անհայտ:
695. Մի այլ տեղում Թեոփանեսը նրան անվանում է դրոնգար, քանզի բանակաթեմը ծովային լինելով, կառավարվում էր ծովակալի (դրոնգարի) կողմից:

696. Ակնարկ Արրասյանների հանդես գալուն հորասանում և նրանց կողմից Օմմայանների տապալման: Աբբասյան ապստամբները կրում էին սև դույնի զգեստներ և ղրոշներ, որոնք համարվում էին հարստության նշանակներ: Իշխանության տիրանալուց հետո սև զգեստը դարձավ խորասանյան ղորքերի պաշտոնական հանդերձանքը (DAI, II, p. 76):

Այս մավրոֆորները (սևազգեստները) հնարավոր է նույնանում են «Իիդենիս Ակրիտաս» էպոսում հիշված «սևազգեստներին» (μαυροχίτωνται, հավանաբար ուղղելի՝ μαυροχίτωνται): Ինչպես ցույց է տալիս Թեոփանեսը մի քիչ հետո, մավրոֆորները զրադաշտական պարսիկներ էին: Ղևոնդը չի հիշատակում նրանց, բայց խոսելով ապստամբ Աբու Մսլիմի մասին, նրան համարում է «խորամանկ աստեղագիտական աղանդով» (էջ 125):

697. Բնագրում՝ λαι (ժողովուրդներ), որ զորքեր էլ է նշանակում:

698. Նկատի ունի Օմմայան հարստությունը:

699. Բնագրում՝ 'Eχία ('Aχία, 'Eχίν):

700. Այս Աբումուսլիմին նկատի ունի Ղևոնդ պատմիչը: Տե՛ս հաջորդ ծանոթագրությունը: Կաղանկատվացին նրան հիշում է «Աբու Մսլեմալ խորասանալ իշխանին...» ձևով (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 333): Նա գիտե նաև նրա վախճանի մասին. «...սպանեա (իմա՝ Աբլ Աբասը) գաղտուկ զԱբու Մսլիմ, յորժամ եհաս յիշխանութիւնն» (էջ 334):

701. Նրան գիտե Ղևոնդը. «Ապա յետ այնորիկ միաբանեալ զգօրս խորասան աշխարհին՝ կացուցանէին զօրավարս ի վերայ նոցա զԿահաթբա և զԱբու-Մսլիմ ոմն, որ էր խորամանկ աստեղագիտական աղանդովն» (Ղևոնդ, էջ 125):

702. Բնագրում՝ 'Ιβινούαρι:

703. Բնագրում՝ 'Ιβινούαρι (իբն Հուբայրա):

704. Բ Օրինաց, ԼԲ, 30:

705. Մրվանի սպանության մասին մանրամասնություններ ունի Ղևոնդ պատմիչը. «Եւ զօրացեալ զօրք Աբդլայի՝ յարձակէին ի վերայ նորա գազանաբար, դիմեալ հասանէին ի բանակն Մրուանայ, և հարեալ սատակէին ի նոցունց հարուածս սաստիկս յոյժ յոյժ: Զի ասեն լինել զթիւ անկելոցն ի միում նուագի 300.000) արանց հեծելոց... և հասանէին մինչև ի ղղեկաձև կազմած պարսակին և ի վրանն Մրուանայ, և զնա ինքն հարեալ սատակէին» (Ղևոնդ, էջ 126—127): Տե՛ս նաև Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 333. «Մրուան, Մահմատայ որդի՝ ամս շորս. սա սպան ղԿուրիշիկս գլխաւորս ճաճկաց արս վաթսուն՝ զսպանողս Վլիթայ ամիրային՝ առաջի իւր ականարկեալ սպանողացս: Եւ եկն Աբլ Արաս ի Մարաց օգնականութեամբ և զօրօք Աբու Մսլեմայ խորասանայ իշխանին և սպան զՄրուան և կալաւ զիշխանութիւնն ամս եօթն»:

706. Հունահռոմեական ժամանակաշրջանում Տբախոնիտիս էր կոչվում Պագեստինի՝ Դամասկոսից հարավ ընկած զավառներից մեկը:

707. Աբուլ Աբբաս Աբդալլահ աս-Սաֆֆահ իրն Մուհամմադ, Աբբասյան հարստության իմնադիրը, Հմմտ. «Աբլ Աբաս էր Աբդալլահ Մահմադայ որդի» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 333):

708. Աբու Ջաֆար Աբդալլահ ալ-Մանսուր իրն Մուհամմադ: Ղևոնդը նրան նախորդից տարբերելու համար անվանում է «միւս Աբդլա» (էջ 127): Սրա գազանաբարի գործունեության մասին Հայաստանում գրում է նույն Ղևոնդը (էջ 127—128):

709. Իմա՝ Թունիս:

710. Նկատի ունի Գիրբալտարը (Ջիրբալտար), որին դեռևս 711 թ. տիրացել էր Տաֆիք իրն Սալիդը: Մերձակա լեռան վրա նա ամրություն կառուցեց, որն իր անունով կոչվեց Ջերել աս-Տարիք (Տարիքի լեռ), որից և աղավաղված ձևով այժմ Ջիրբալտար:

711. Իսպանիան նկատի ունի: Մուտք գործողը Հիշամի թոռ Աբդ առ-Ռահմանն էր՝ 755 թ. նա 756-ին գրավեց Կորդովան:

712. Նույն բանն է ասում Ղևոնդը. «Եւ զայս ամենայն շարիս և զղղղմունս պատերազմաց և զառմունս քաղաքաց և հեղմունս արեանց կատարեալ ամս զ՝ վախճանի» (Ղևոնդ, էջ 127):

713. Միջնադարում եպիկուրյաններին ավտոմատիստ էին անվանում, քանզի նրանց փիլիսոփայության համաձայն ամեն ինչ ինքնաբերաբար, բախտի բերմամբ է առաջացել և ոչ կանխագիտությամբ: Գրիգոր Մագիստրոսը (Թղթեր, էջ 158—159) թողարկեցի նրանց ամենաձախ թևի առնչությամբ գրում է, թե նրանք «ի շարն կատարելադոյնք են և կարող են ընդունել զմահացու դեղն... քարոզեն իբրև անյուսութեան ամենևին և անաստուածութեան իբրու զեպիկուրեանցն»:

714. Այսինքն դարձրեց կայսերակից: Լևոն IV միահեծան թագավորեց 775-ից:

715. Խոսքը Աբբասյան հարստության հիմնադիր Աբուլ Աբբաս Աբդալլահ աս-Սաֆֆահի մասին է (750—754):

716. Դեսիոս ամիսը հունիսն է:

717. Անտիոքի պատրիարք Թեոդորոսը (750/751—774 թթ.):

718. Խոսքը Կարին-Թեոդոսուպոլսի և Մելիտենե (Մալաթիա) քաղաքի մասին է (բուլղար սլատմաբանները սխալմամբ կարծում են, որ Խոսքը վերաբերում է Օսրոենի Թեոդոսուպոլսին, արաբ. Ռաս-ուլ-Այն քաղաքի. տե՛ս Извощ. том VI, стр. 269, прим. 13): Մի քիչ հետո (6247 թ.) ինչպես ցույց է տալիս Թեոփանեսը, այս հայերին, ինչպես և ասորիներին, կայսրը գաղթեցրեց Թրակիա, որոնք այնտեղ տարածեցին պավլիկյան աղանդը: Ասել է, գաղթականները պավլիկյան աղանդավորներ էին: Պակաս կարևոր չեն և նիկեփոր պատրիարքի հաղորդածները: Նախ նա ցույց է տալիս, որ Թեոդոսուպոլսն ու Մելիտենեն կայսրը գրավեց հայ և ասորի բնակիչների օժանդակությամբ (οὐλοῦν τὸν πατριάρχην), որ այդ բնակիչները գաղթեցվեցին Թրակիա և պատճառ դարձան պավլիկյան գաղափարների տարածմանը (Nicephori Refutatio, col. 508—509): Ի՞նչ «Համառոտ պատմության» մեջ նիկեփորը հաղորդում է, որ Կոստանգին կայսրը Թրակիայում քաղաքաշինություն կատարեց, որտեղ բնակեցրեց Մելիտենեից ու Թեոդոսուպոլսից գաղթեցրած հայերին և ասորիներին՝ սիրով հոգալով նրանց կարիքները (Nicephori Breviarium, p. 74): Հետաքրքիր տվյալների կարելի է հանդիպել Գեորգ Վանականի պատմական երկում: Նրա ասելով Կոստանգին V-ը, արաբական խալիֆայության մեջ գնացող գահակալական պայքարից օգտվելով, արշավում է Ասորիքի կողմերը և «վերցնելով իր ազգականներին՝ հայ և ասորի հերետիկոսներին, Բյուզանդիոն վերաբնակեցրեց, որոնցից շատերը հաստատվելով Թրակիայում, մինչև օրս դավանում են թշվառական Պետրոսի թեոպասքիտների [աղանդը]» (Georgii Monachi Chronicon, p. 752): Մի այլ տեղում նույն հեղինակը «Ասորիքի կողմերի» փոխարեն գրում է «Հայաստանի և Ասորիքի կողմերը» (էջ 763):

Բացի բյուզանդական աղբյուրներից, այս դեպքերի մասին մանրամասն խոսում են և հայ ու ասորի հեղինակները: Ղևոնդ պատմիչը գրում է, թե «...շարժեալ թագաւորն Յունաց ի կայսերական արքունեան մտիցն՝ բազում և ծանր ամբոխիս գայր հասանէր յաշխարհն Կարնոյ ի քաղաքն որ կոչի Թէոդուպոլիս: Եւ իբրեւ յական թոթափել կործանէր զդգեակ պարիսպ ամրոցին արքայն Կոստանդին որ էր որդի Ղևոնի, և բացեալ գտուն գանձուցն՝ բառնայր բազում կշիռ ոսկւոյ և արծաթոյ. գտանէր ի գանձի անդ զնշան տէրունեան խաչին, զոր առեալ տանէր ընդ ինքեան: Նա և զգօրսն քաղաքին և զբնակեալսն ի նմա Սառակինոսն բառնայր նոցին ընտանեօքն յաշխարհն Յունաց: Եւ բազումք ի բնակչաց գաւառացն խնդրեալ յարքայէն զի ընկեացին զանուր լծոյ ծառայութեանն Իսմայելի յանձանց և գնացին զկնի նորա:

Եւ նորա տուեալ հրաման, վաղվաղակի հանդերձեալ զաղիսս իւրեանց՝ խաղացին յառաջ, ապաւինեալք ի զօրութիւն տէրունեան խաչին և ի փառս արքային. թողին զերկիր ծննդեան իւրեանց, և հատուածեալք անկան ի կողմն արքային բարեպաշտի» (Ղևոնդ, էջ 129):

Նշելով արաբական խալիֆայության մեջ գնացող զահակալական պայքարի մասին, Ագապիոս Հիերապոլսեցին ցույց է տալիս, որ «կայսրը հարձակվում ու գրավում է Մալաթիան և, գերեվարելով բնակիչներին, վերադառնում է»: Մարունակելով իր պատմությունը, նա գրում է, որ նույն տարին հայոց հրամանատար Քուշանը, վերցնելով Հայաստանի բնակիչների մեծ մասը, տեղափոխում է հունաց կողմերը (էջ 531): Դրանից հետո Կոստանդինը հարձակվում է Քալիքալայի (Կարինի) վրա, գրավում այն և գերեվարում նրա բնակիչներին: Սալահ իրն Ալին, արաբական ու պարսկական զորքերով արշավում է հույների դեմ և վերադառնում առանց որևէ հաջողության: Նա միայն քչեց տարավ հայերին ու ալաններին, որոնց հույները Հայաստանից էին տարել, իրենց պատրիկ Քուշանի հետ, և հաստատեց Ասորիքում: Այդ օրվանից սկսած հույների թագավորները ջանում են իրենց կայսրության մեջ հայեր հաստատել՝ ամենուրեք սահմանի մոտիկ վայրերում, (Agapius, p. 544):

Ինչպես երևում է Միքայել Ասորու տվյալներից, 752 թ. առաջ, երբ Կոստանդին V-ը գրավեց Թեոդոսուպոլիսը, Մելիտենեի վրա մի հարձակում էլ է եղել «Արմենիականների զորավար Աշկիրաշի» կողմից: Այս զորավարն այն ժամանակ ասպատակել է քաղաքի ողջ շրջանը և Ռոմանիա փոխադրել քաղաքի հայ ու հույն բնակչության մեծ մասը (Michel le Syrien, t. II, p. 506): Իսկ այս արշավանքի մասին, որ Միքայել Ասորին թվարկում է 1066 (775) թ., նա գրում է. «Հռոմայեցիների կայսր Կոստանդինը արշավեց Հայոց Թեոդոսուպոլսի վրա, որին հայերն իրենք անվանում են Գարնոթաղաք (Կարնոյ քաղաք), արարները՝ էրվերում, իսկ հույները՝ Քալոնիքալա (իմա՝ Կալիկալա): Նա գրավում է այն, գերեվարում ամբողջ բնակչությանը և քաղաքը թողնում ավերակ: Կամախի բերդում կայազոր հաստատելով, նա վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս» (Michel le Syrien, t. II, p. 521—522): Հմմտ. Միխայել Ասորի, 1871, էջ 348, 1870՝ էջ 359):

Կոստանդին կայսրը ավերեց Կարինը, քանզի հույների նպատակն էր մի ավերակ չեզոք գոտի ստեղծել, որը նրանց կանչատեր և կմեկուսացներ խալիֆայությունից, իսկ արաբները, ընդհակառակը, աշխատում էին այս սահմանային գոտում

Բյուզանդիայի դեմ ուղղված բերդեր ու ամրություններ կառուցել (Տեր-Վեհապետ, Ամիրաթյունները, էջ 47, նույնի՝ Армения, стр. 100):

Ամենայն հավանականությամբ այս հայերից Կոստանդինը զորամասեր կազմակերպեց, որոնց մասին հիշատակություն կա Ստեփանոս Նորավկայի վարքում (Στέφανος τῶν Ἀρμενίων: Տե՛ս Vita sancti Stephani, col. 1156: Հմմտ. նաև Բարսիկյան, Հայ-բյուզանդական նոթեր, էջ 129—131): Ավելացնենք այստեղ, որ հայերը Ֆիլիպպոպոլսում առանձին համայնք էին կազմել, նրանց շրջանում այլ ազգության ներկայացուցիչներ չեն եղել, քանզի այդ բանը օրենքն արգելում էր: XII դարի վերջում ապրած Կիտրոսի եպիսկոպոս Հովհաննեսին Դյուբախիոնի արքեպիսկոպոս Կոստանդին Կավասիլասը հարց է տվել, «իրավունք ունե՞ն արդյոք հայերը այն քաղաքներում, որտեղ բնակվում են, եկեղեցիներ կառուցել»: Հովհաննես եպիսկոպոսը դրան պատասխանել է. «Ակզբանե անտի բրիտոնյանների (իմա՝ քաղկեդոնականների) շրջաններում ու քաղաքներում թուլլատրելի է այլալեզու ու այլադավան ժողովուրդների, այն է հրեաների, հայերի, իսմայելացիների, հագարացիների և այլ նմանների բնակությունը, բայց ոչ բրիտոնյանների (քաղկեդոնականների) հետ խառն, այլ նրանցից անշատ: Այդ նպատակով ահա այդ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրին հատկացվում են վայրեր՝ կամ քաղաքների մեջ, կամ դրսում, այն հաշվով, որ ներփակված լինեն և դրանցից դուրս չընդարձակեն իրենց բնակությունները... Այդ առումով ահա հայերն էլ որ շրջանում որ ներփակված են, իրավունք ունեն առանց խոչընդոտի և՛ եկեղեցիներ կառուցել, և՛ իրենց հերձվածը դավանել» (տե՛ս P. i. l. η. Π. 3 τ. λ. η., Συμβολα καὶ νομῶν, τόμ. B', σελ. 415):

719. Գերմանոս սլատրիարքի:

720. Թեոփանեսը փոխանակ «ժողովի» (Συνάγωγας), արհամարհաբար այն կոչում է «ատյան» (συνέδριον): Հիերիայի պալատում 754 թ. գումարված ժողովը (վերջին նիստը՝ օգոստոսի 8-ին կայացավ Վլախեսոնայի տաճարում) ուղղված էր պատկերամարտության դիրքերի ամրապնդմանը: Մասնակցեցին 338 եպիսկոպոս: Ժողովը գլխավորում էր Եփեսոսի եպիսկոպոս Թեոդոսիոսը, նախկին կայսր Տիրեբրիոս-Ապսիմարոսի որդին, քանզի պատրիարք Անաստասիոսը մահացել էր 753 թ. վերջերին: Եվ քանի որ իրենց ներկայացուցիչներին չէին ուղարկել ո՛չ Հռոմի պապը, ո՛չ Արևելքի պատրիարքները, հակառակորդ ճամբարը ժողովը կոչեց «անգլուխ»՝ ժողովը խստիվ արգելեց սրբապատկերների պաշտամունքը, կարգադրեց ոչնչացնել դրանք և նզովեց պատկերապաշտների կարկառուն ներկայացուցիչներ Գերմանոս Պատրիարքին, Հովհան Դամասկացուն և ուրիշներին:

720ա. 754 թ. եկեղեցական ժողովի «հավատո հանգանակը» պահպանվել է 7-րդ տիեզերական ժողովի (787 թ.) արձանագրություններում: Թեոփանեսը լուծյամբ է անցնում այդ՝ «հավատո հանգանակի» կողքով:

721. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Կոստանդին 11-ը (754-766):

722. Այսինքն՝ սլավոններ:

723. Ինչպես տեսնում ենք, Աբու Մուսլիմին սպանողը վախճանված ամիրապետ Արդալայի եղբայր Արդալան է (մյուս Արդլան): Կաղանկատվացին գրում է, որ նրան առաջին Արդալան սպանեց. «...և սպան նա գաղտուկ զԱբու Մուսլիմ, յորժամ եհաս յիշխանութիւնն. և յետ նորա սպանմանն և ինքն վախճանեցաւ: Աբու Ջափր, որ կոչեցաւ Արդալլահ, նորին եղբայր, ամս քսան և երկու...» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 334):

724. Արարների խալիֆա Աբու Զաֆար Աբդալլահ ալ-Մանսուր իրն Մուհամմադ (754—775 թթ.):
725. Պողոս I պապը աթոռակալել է 757—767 թթ.: Նրա փոխհարաբերությունների մասին Բյուզանդիայի հետ տե՛ս Miller, Byzantine-papal relations, p. 47—62:
726. Հետաքրքրական է նշել Լեոն Քերականի ասածը (թեև հազիվ թե դա ճիշտ լինի), թե Կոստանդինը Թրակիայից ռացի, այս հայերին ու ասորիներին նաև Կոստանդնուպոլիս բնակեցրեց (Leon Grammaticus, p. 185):
727. Վերջին քսանհինգ տարում մեզանում և արտասահմանում հսկայական աշխատանք է կատարված պավլիկյան շարժման ուսումնասիրության ուղղությամբ: Գլխավոր աշխատությունների մասին տե՛ս Առաջաբանում, էջ XXXVIII:
728. Իմա՛ Կոստանդնուպոլիս:
729. Կատոտիկա (ստորին) շրջանների տակ նկատի ունի Պելոպոնեսը (տե՛ս Στράβων, Το Βυζαντιον, Δ', σελ. 181):
730. Հիշատակվում է Հին կտակարանում որպես Լոտի որդի Մոաբի հետնորդների երկիր: Գտնվում էր Մեոյալ ծովից արևելք: Հին կտակարանում տեղադրվում է Երիթրովի դիմաց:
731. Տե՛ս և ծանոթ. 343: Ինչպես ասվել է, բյուզանդական հեղինակները մի քանի Սկլավինիա գիտեն: Տվյալ փաստը ցույց է տալիս, որ այստեղ խոսքը Մակեդոնիայի Սկլավինիայի մասին է, ավելի ճիշտ՝ Մակեդոնիայի Սկլավինիաների (Թեոփանեսը այդ տեղանունն այստեղ հոգնակի թվով է բերում: Տե՛ս Lemerle, Philippes: Նաև Иаследова, Македонские славяне, стр. 82): Մի փոքր ավելի ուշ շրջանի բյուզանդական հեղինակ Հովհաննես Կամենիատեսը Թեսաղոնիկեի շրջանում հիշում է սլավոնների երեք ցեղ՝ դրուգովիտներ, սագուդատներ և ստրիմոնցիներ (Ioannes Cameniatae, p. 496): Նրանք VI—VII դդ. այստեղ եկան 'Իանուրի ձախ ափից:
732. Ենթադրվում է Հալեպը: Բերիա անունը նրան տվել է Սելևկոս Նիկատորը՝ Մակեդոնիայի համանուն քաղաքի անունով: Պտղոմեոսը կոչում է Խալիբոն (Χαλιβών):
733. Մելաս (Սև) գետը Թոխմա-սուն է:
734. Լոգոթետների մասին ընդհանրապես տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 291—292: Թեոփանեսի հիշատակած այս Լեոնը աղբյուրներից հայտնի առաջին դրոմոսի լոգոթետն է:
735. Բնագրում՝ Σπηλαεον:
736. 'Իոկիտես գիսավոր աստղի մասին տե՛ս ծանոթ. 291:
737. Արար. Դարեկ: Վայր հյուսիսային Ասորիքում, Ազազի շրջանում, Մանրիչից Անտիոք տանող ճանապարհի վրա: Հիշվում է դեռ ասորեստանյան ժամանակներից (Դարիգու): Դարեկը գտնվում է Հալեպից վերև, մի ընդարձակ դաշտում (Մարջ Դարեկ), որտեղ հաճախ և օմմայանների, և արբասյանների ժամանակ ճամբարում էին արաբական զորքերը և նախապատրաստվում Բյուզանդիայի դեմ գործողությունների (տե՛ս D. Sourdel-ի հոդվածը Encyclopédie de l'Islam-ում, հտ. II, էջ 73—74):
738. Արար. ալ-Բասրա, քաղաք Միջագետքում, Շաթթ ալ-Արաբի վրա, Բաղդադից 420 կմ հարավ-արևելք: Հին Բասրան գտնվում էր ժամանակակից Զուրայր գյուղում: Պարսից տիրապետության ժամանակ կոչվում էր Վահիշտարադ Արդաշեր: Արարական քաղաքը կառուցվել է 638 թ. մարգարեի ընկեր Ուտրա իրն Ղազվանի կողմից պարսից քաղաքի տեղում (արարները կոչում էին ալ-Խուտայրա) Օմար իրն ալ-Խատ-

- տարի հրամանով որպես բանակատեղի Մանրամասն տե՛ս Ch. Pellat-ի հոդվածը Encyclopedie de l' Islam-ում, հտ. I, էջ 1117—1119:
739. Նկատի ունի Անդրեաս Կրետացուն, Կատաղի պատկերապաշտ էր: Վարքը գրել է Սիմեոն Մետաֆրաստեսը (Migne, Patrologia graeca, t. 115, col. 1109—1128):
740. Հոռմի պապ Կոստանդինը (767—769):
741. «Տոմիկ տերերի» տակ բուլղար պատմաբան Զլատարսկին ենթադրում է Վոկիլ կամ Ուկիլ խանական ծագում ունեցողներին, որոնցից էին սերում բուլղարական առաջին խաները (տե՛ս Златарски, История I, 1, стр. 212—213: Ապստամբության մասին հատուկ տե՛ս Beševliev, Thronwirren in Bulgarien, S. 67—82):
742. Տելեցիս (Տելեց, 761—764 թթ.):
743. Այսինքն՝ Արտանաս դետի շրջանում (տե՛ս Nicephori Breviarium, p. 77):
744. Բառարաններն այս բառի իմաստը չեն տալիս: «Քսիլոն» նշանակում է փայտ, «պանդուրա» հավանաբար իրանական բառ է (հմմտ. հայերեն բանտ), որ կապանք է նշանակում կամ հանցավորի ոտքը զարնված շղթան (Անադյան, Արմատական բառարան, հտ. I, էջ 409):
745. Իշխանության զուխ անցավ 764 թ.: ենթադրվում է, որ Սաբինոս (արտասանվում է Սավինոս) թուրքերեն բառ է savan (սիրոդ, sav-ից՝ սիրել, տե՛ս Moravcsik, Byzantinoturcica, Bd. II, S. 282: Նաև՝ Beševliev, Protobulgarische Inschrift, S. 2):
746. Քաղաքական վտարանդիների և քաղաքական ապաստանի հարցը բյուզանդա-բուլղարական հարաբերություններում հաճախ է բարձրացել: Քաղաքական ապաստան էին հայցում երկու կողմից էլ: Բացի Սաբինոսից, այդպիսին հայցել էր մոտ տասը տարի հետո նաև խան Տելերիգը (տե՛ս էջ 159): Խան Կրոմի՝ Միքայել 1-ի հետ վարած բանակցություններում քաղաքական ապաստանի խնդիրը ամենակարևորներից էր, բյուզանդական արքունիքում մեծ վեճեր առաջացրած (տե՛ս 6305 թ. տակ): Հարցի մասին մանրամասն տե՛ս Ангелов, Политическите емигранты, стр. 112 и сл.:
747. Պադանոս խանը իշխել է 767—768 թթ.:
748. Հավանաբար նույնանում է մի փոքր առաջ հիշատակված Բասրասոս (Բասրա) քաղաքի հետ, որի մասին տե՛ս ծանոթ. 738: Անաստասիոս Բիրիլիոթեկարիոսը գրում է Basrason (var. Barason, Bafrason, Atrason):
749. Իմա՝ խազարները:
750. Զիդքիան (Ζιδικία) գտնվում էր հին Սարմատիայում, Կովկասյան լեռներից Ազովի ծովը ընկած տարածության վրա:
751. Այժմ՝ Միդիե, արևելյան Թրակիայի ծովափնյա քաղաք, Թուրքիայի կազմում:
752. Կոստանդնուպոլսի Ակրոպոլսի, որ գտնվում էր քաղաքի եվրոպական մասի արևելյան ծայրամասում, սբ. Սոփիայից հյուսիս-արևելք:
753. Աղանդապետ Նեստորիոսը (Նեստոր) Մարիամին աստվածածին չէր համարում, այլ Քրիստոսածին: Տե՛ս ծանոթ. 253:
754. Խալիֆա Աբու Արգալլահ Մուհամմադ իբն ալ-Մանսուր ալ-Մահդին (775—785):
755. Այս հաշտության պայմանագրի տարեթիվը որոշ չէ: Նիկեփոր պատրիարքը նշում է 763 թ., Թեոփանեսը՝ 765, Ըստ Զլատարսկու տեղի ունեցավ 767 կամ 768 թ. (Златарски, История I, 1, стр. 220—224):

756. Սկամարների ժողովրդական շարժումը ընկձեց Հռոմեական կայսրության հյուսիսային պրովինցիա Նորիկում (V դ.): Սկամարները աջակցում էին Բյուզանդիա ներխուժած սլավոններին և խարխում ստրկատիրական հասարակարգի հիմքերը: «Սկամար» բառը լոնգորարդական ծաղում ունի և նշանակում է «ղող», «ավազակ», արդպես էին կոչում իշխող գասակարգերը հռոմեական իշխանությունների դեմ զինված պայքարի դուրս եկած շահագործվող գասակարգերին: Թեոփանեսի երկում սկամարները սլավոնների դաշնակիցներ են հանդես գալիս: Նրանց մասին տե՛ս *Дмитриев, Движение скамаров*, стр. 3—14:
757. Թեոփանեսի մի ձեռագիր տալիս է *Τζουζας* ընթերցումը: Ենթադրում են, որ խոսքը ժամանակակից Կամչիա գետի մասին է (հին բուլղարերեն Тыча): Տե՛ս *Извори*, том VI, стр. 272, прим. 6:
758. Բնագրում՝ *αυλας*: Ոմանք կարծում են, որ խոսքը բուլղար խանների պալատների մասին է, ուրիշներ հունարեն այդ բառի տակ *αυλ*-ներն են տեսնում, գյուղեր՝ աուլներ: (Տե՛ս *Извори*, том VI, стр. 272, прим. 7):
759. Դամատրի լեոռ գտնվում է Բյութանիայում, հրիսուպուլսից (Ուսկյուդար) արևելք: Կայսերական որսատեղի էր: 711 թ. այստեղ ճակատամարտ տեղի ունեցավ Հուստինիանոս II-ի և Վարդան-Ֆիլիպպիկոսի միջև:
760. Ստեփան Նորավկայի վարքը պահպանվել է: Մինչև մահապատժի ենթարկվելը Ստեփանոսը Պրոկոնիսոս կղզին էր աքսորվել, որտեղ նա «հրաշագործում» էր: Նրան էր դիմել անգամ Եվրոպայում գտնվող «հայկական զորաբանակից» մի դինվոր՝ նույնպես Ստեփանոս անունով, հավանաբար Թեոդոսուպուլիս-Կարինի կամ Մելիտենեի այն հայ սլավոնականներից, որոնք Կոստանդին V-ի կողմից 756 թ. Թրակիայի Ֆիլիպպուպուլիս քաղաքն էին տեղափոխվել: Այդ մասին մենք կարդում ենք իշյալ վարքում (տե՛ս Բաբրիկյան, Հայ-բյուզանդական նոթեր, էջ 129—131: Նրա մասին տե՛ս նաև՝ *Лонарев, Жития святых*, стр. 119—145, *Kaegi, The byzantine armies*, p. 58—59, *Huxley. On the Vita of St. Stephen*, p. 97—108:
761. Պրոֆեսիոնալ զորքերը, որ ընդհանուր ձևով «տագմատա» էին կոչվում, ենթարածանվում էին (IX դ. վերջում) վեց խմբի՝ *σχιλαί, εξαχουσίτωρες, ιχανατοι, τριμυαί, τεταμερα, ο-τε-αχ-τοι*: Սխուանները կենտրոնացած էին և՛ մայրաքաղաքում, և՛ նահանգներում: Նայած ժամանակին, կային 7—12 սխուաներ, որոնց յուրաքանչյուրի կազմում կար մոտ 500 զինվոր: Էքսկուրիտորները բաղկացած էին 18 գումարտակից, յուրաքանչյուրում 700 զինվոր: Արիթմոսները հիշված են նաև վիզլա կամ կայսերական վիզլա անվամբ և նրանց պարտականությունն էր ապահովել կայսեր անվտանգությունը նրա արշավանքների ժամանակ: Իկանատոսները կաղմակերպվեցին Նիկեփոր I-ի կողմից և մեծաթիվ չէին: Նումերոսները հիշված են VII դ. սկզբում, հայտնի չէ նրանց թվական կազմը: Օպտիմատները հաստատված էին Բյութանիայում, որտեղ ստեղծվեց Օպտիմատների բանակաթեմը: Նրանք բյուզանդական բանակում օժանդակ դեր էին խաղում: Հարցի մասին տե՛ս *Yannopoulos, La societe*, p. 145—147:
762. Ըստ Ստեփանոս Նորավկայի վարքի՝ հեթանոսների և բռնի մահով վախճանվածների փոսը (էջ 1177): Սա ցույց է տալիս, որ դեռևս VIII դ. հեթանոսների համար առանձնացված էր հատուկ գերեզմանատուն:
763. Բնագրում՝ *Αγελαιον*: Մի քանի ձեռագիր և նիկեփոր պատրիարքը՝ (*Nicephori Breviarium*, p. 82) տալիս են *Αγχιλαον* ընթերցումը: Ենթադրվում է Անքիալոս

- ծովափնյա քաղաքը, այժմ՝ Պոմորիե Բուլղարիայում (*Избори*, том. VI, стр. 273, прим. 2):
764. Սպաթարի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրանաձին, էջ 234: Եղել են երկու տեսակի՝ «սպաթար» և «կայսերական սպաթար»: Հիշվում է VII դարից: Բարձր աստիճան էր և կրում էին բարձր պաշտոնյաները: Սպաթարը և՛ պատվաստիճան էր, և՛ ոեալ պաշտոն: Կայսերական գվարդիայի մի զորամաս կազմված էր սպաթարներից, որը կոչվում էր նաև «մանգլավիտների զորամաս» (*Yannopoulos, La société*, p. 54—55): Թեոփանեսը հիշյալ սպաթարի մասին գրելիս ավելացնում է՝ *γὰρ τὸν Βησῆρ, ὃν ἡμῶν κληρονομήσαντες* (Բեթսի, որ համարվում է ընդմիջարկություն: Թեոփանեսի լատիներեն թարգմանության մեջ այդ բառերը բացակայում են: *St. Hemmerdinger, BHSHP*, p. 6: Ելյուր-ի մասին տե՛ս և վերը, ծանոթ. 596):
765. Կանդիդատի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրանաձին, էջ 298—299: Նաև՝ *Yannopoulos, La société*, p. 59—60: Ե՛վ պաշտոն էր, և՛ պատվաստիճան:
766. Այսինքն՝ Կոպրոնիմոսը: Իբրև թե մկրտության ավագանում Կոստանդինը կեղտոտել էր, դրա համար թշնամիները նրան կոչել են «կոպրոնիմոս» («թրքանուն»):
767. Իշխանաց կղզիների խոշորագույնը, որ թուրքերն այժմ կոչում են Բուլուկադա (*Մեծ կղզի*): Այստեղ կային կայսերական պալատ, երեք արական և մեկ իգական վանքեր:
768. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկետաս I-ը (766—780):
769. Բնագրում՝ *ῥοαχῆα* «գիր» (գրագիտություն):
770. Հյուսիսային Իսրայելի թագավոր էր: Աչքի ընկավ որպես ծայրահեղ կռապաշտ և Եփրատի պաշտողների հալածող: Բաաղի պաշտամունքը դարձրեց պետական կրոն (տե՛ս Գ Թագաւորութեանց, ԺԶ. 28, ԻԲ, 38, Բ Մնացորդաց, ԺԸ. 1 և հտ.):
771. Սբ. Եվփեմիան ծնվել էր Քաղկեդոնում, գազանարեկ եղավ 288 թ.: Նրա գերեզմանի վրա կառուցվեց մեծ եկեղեցի, որտեղ 451 թ. կայացավ Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովը: Հետագայում նրա աճյունը տեղափոխվեց Կոստանդնուպոլիս, իսկ 766-ին՝ Լեմնոս կղզին:
772. Նկատի ունի Կոստանդին V-ի թոռ Կոստանդին VI կայսեր (790—797) և նրա մայր Իրենենին (797—802), որոնց օրոք առաջին իսավրացի կայսրերի պատկերամարտական քաղաքականությունը ետ մղվեց: Հիշյալ կայսրերը անգամ եկեղեցական ժողով գումարեցին և վերականգնեցին պատկերապաշտությունը:
773. Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքը (787—806):
774. Լախանոդրակոնը (թարգմանաբար նշանակում է «բանջարանոցի օձ») հիշատակվում է որպես Ասիայի արխոնտ և պատկերապաշտների ու վանականների ոխերիմ թշնամի: Նրա մասին տե՛ս նաև սբ. Ստեփանոս Նորավկայի վարքում (*Vita sancti Stephani*, col. 1165):
775. Մանի անունը Բյուզանդիայում հազվագյուտ է հանդիպում: «Զար Մանի» տակ նրկատի ունի III դ. նշանավոր աղանդապետ, մանիքեության հիմնադիր Մանիին:
776. Հռոմի պապ Ստեփանոս IV-ը (768—772):
777. Լատ. *solea*: Բյուզանդական եկեղեցիներում բեմի և իկոնոստասի միջև ընկած տաքածությունը, որը, որպես կանոն, փակված էր լինում ցանկապատով:
778. Բնագրում՝ *ἀνεψιός*, որ կարելի է բեռորդի էլ թարգմանել:
779. Այսինքն Կոստանդնուպոլսի տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչները, որ բազմած էին ձիարշավարանի ամֆիթատրոնում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

780. Ստամայի մասին տե՛ս ծանոթ. 57:
781. Կոչվում էր Պելագիոսի գերեզմանատուն՝ նրան մոտիկ այդ անունով սրբի տաճար լինելու պատճառով:
782. Բառացի նշանակում է «անհուշ», չհիշատակվող, հիշատակության ոչ արժանի, լուռ-թլան արժանի: Տե՛ս նաև Նոր բառգիրք Հայկազյան լեզվի («անյուշ» բառը): Կոստանդին V-ի՝ վանականներին «ամենեմունեոս» կոչելու մասին վկայում է և Ստեփանոս Նորավկայի վարքը, որի համաձայն Կոստանդին V-ը վանականների սքեմը «խավարտչին» անվանեց, իսկ վանականներին՝ կոապաշտ (Vita sancti Stephani, col. 1112, նաև 1132):
783. Նկատի ունի Փոյուզիայի առասպելական հարստության տեր թագավոր Միդասին, որ այդ պատճառով դերահարուստ մարդու կերպար է դարձել:
784. Խլենան ձմեռային թիկնոց էր, որ հագնում էին խիտոնի վրայից:
785. Տիտղոսը հիմնադրվել է Հովհանոս կայսեր կողմից, բայց հազվագեպ էր շնորհվում: Մեզ հետաքրքրող շրջանում երկու անգամ է հանդիպում, այստեղ և Լևոն IV-ի կողմից Եվդոկիմոսին շնորհվելու առնչությամբ (տե՛ս 6268 թ. տակ): Տիտղոսի մասին շատ բան հայտնի չէ: Տե՛ս Yannopoulos, La société, p. 40—41:
786. Հմմտ. Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 254. «Մանր բաժանեայ զղահեկանն լինի՝ սիմէս (իմա՛ սեմիսիոն) Բ, տրմէս (իմա՛ տրիմիսիոն) Գ, ...կերատ ի՞Դ...»: Կոստանդին V-ի և Եվդոկիայի որդիներից Խրիստոֆորոսը ծնվել էր 753 թ. առաջ, Նիկեոսի ծննդյան թվականը հայտնի չէ: Երկուսն էլ Կոստանդին V-ի կողմից կեսար հռչակվեցին 769 թ. ապրիլի 2-ին: Նրանք ունեին երկու որդիներ ևս՝ Նիկետասին, որ ծնվել էր 763 թ., և Անթիմոսին՝ ծնված 768/769 թ.:
787. Հետաքրքիր է նշել, որ «տղամարդ» միտքը արտահայտել է αὐθροῦς բառով («ամարդ»):
788. Քաղկեդոնիկ հոգևորականների գլխի ծածկոցը: Տվյալ դեպքում նա հավանաբար չալման նկատի ունի:
789. Հռոմում պալլիոն էին կոչվում ամեն տեսակի քառակուսի կամ ուղղանկյուն կտորները, որ տարբեր նպատակներով էին օգտագործվում. վարագույր, անկողնի ծածկոց, սավան, գորգ և այլն: Պալլիոն էր կոչվում նաև հունական հիմատիոնի օրինակով կարված հանդերձանքը: Եկեղեցում պալլիոն էր կոչվում երեք մատ լայնությամբ բրդից կտորը, որի վրա կային վեց սև մետաքսե խաչեր: Այդ գցվում էր մետրոպոլիտի ուսին:
790. Դեռևս Կոստանդին V-ի կենդանության օրոք, նրա որդի Լևոնը կայսր (կայսերակից) էր հռչակվել: Բյուզանդիայում դա արվում էր իշխող հարստության ապագան ապահովելու դիտավորությամբ:
791. Հռոմի պապ Ադրիանոս 1-ը (772—795):
792. Բնագրում՝ Βαυλαῖς: Գուցե Բանու կալ՝ս, այսինքն կայսիկները կամ նրանց ցեղապետը:
793. Սրան Թեոփանեսը այլ տեղում չի հիշատակում: Հենց Կոստանդին կայսեր թագավորության ժամանակ Ղևոնդը հիշատակում է մի արար կառավարիչ «...որում Մալեն կոչվին, որ էր այր անօրէն և արինահեղ» (Ղևոնդ, էջ 133):
794. Խոսքը Միքայել Լախանոդրակոնի մասին է, Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավարի: Տե՛ս ծանոթ. 774:
795. Այսինքն՝ Կոստանդին V կայսեր:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

796. Յուկանիստերիոն (պարսկերեն շու-քան, այժմ՝ շոքան խաղից)։ Ձիարշավարան էր Կոստանդնուպոլսում։ Հավանաբար նույն անունով այլ ձիարշավարաններ էլ կային Կայսրության այլ քաղաքներում։ Ձիու վրա նստած գնդակ էին խաղում։ Այդ խաղը հիշում է անգամ Մատթեոս Ուոհայնցին. «խաղ գնդին ի մայտանն» (Մատթեոս Ուոհայնցի, էջ 32)։
797. Ապագա Կոստանդին VI կայսրը, Կոստանդին V-ի որդի Լևոնի (Լևոն VI-ի) որդին։ Ինչպես պարզ երևում է Թեոփանեսի այս շարադրանքից, Բյուզանդիայում ընդունված էր նորածինին տալ պապի (հետևաբար՝ տատի, եթե երեխան աղջիկ էր) անունը այն դեպքում միայն, եթե այդ պապը (տատը) վախճանված էր։
798. Այսինքն՝ թանաքով ծծծել, դաջել (տատուիրովկա), հնարավոր լինելու համար նրանց տարբերել։ Հայկական աղբյուրները ևս ընդգծում են, այս Աբդալայի ընչաքաղցությունը և նրա օրոք Հայաստանում ծանրացած հարկապահանջության մասին։ Դևոնդի ասելով «...յիշխանութեանն Աբդալայի միւսոյ յոյժ ծանրացաւ անուր լծոյ հարկապահանջութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց. քանզի դժոխածէ ազահութիւն անհամբոյր թշնամւոյն ոչ շատացաւ ուտել զմարմինս ընտրելոց Քրիստոսի հօտի» և ըմպել զարին իբրև զջուր զարհամարհանս նոցա. այլ համօրէն զբոլոռ երկիրս Հայոց արկանէր ընդ անհանդուրծելի վտարանգիւք... շար կտտանօք, գեւառանօք և կախաղանօք և դառն տանջանօք կեղէին զկեանս մարդկան։ Յորմէ փախստեալ եղեալ բազումք յայրս և ի վապարս երկրի՝ դողեալ թագչէին...» (Ղևոնդ, էջ 135)։
799. Բոյար (բնագրում՝ 𐌛𐌰𐌹𐌶𐌰) և Յիգատոս (ճիշտը՝ չիգատ) պրոտոբուլղարական տիտղոսներ են։ Թեոփանեսը Յիգատը բերում է որպես հատուկ անուն։ Կարծիք է հայտնվել, թե մեզ հայտնի «չիգիտ»-ն է (Bury, A History, vol. II, p. 474, n. 3)։ Թեոփանեսի ուսման թարգմանիչը թարգմանել է «цуган» (!)։
800. Իմա՝ խան Տելերիզը (768—777)։
801. Գտնվում էր Մակեդոնիայի կենտրոնում։ VII դարում Թեսաղոնիկեի մոտ բնակվում էր սլավոնական բերդիտների ցեղը, որոնք 676 թ. մասնակցեցին քաղաքի պաշարմանը։ 685—687 թթ. քաղաքի վրա հարձակվեցին Ստրիմոն (Ստրումիցա) գետի ափին բնակվող ստրիմոնիտները։ Է. Լիպչիցի կարծիքով Հուստինիանոս II-ը հենց այս շրջանների վրա արշավեց 687 թ. (Липшиц, Славянская община, стр. 157։ Նույնի՝ Византийское крестьянство, стр. 138։ Նույնի՝ Очерки, стр. 30։ Հմմտ. Ժանոթ. ԾՅԺ)։
802. Այսինքն՝ Օպտիմատոն բանակաթեմի զինվորներին։
803. Պատերազմն այստեղ տեղի ունեցավ 774 թ.։ Լիթոսորիան մինչև օրս ճշգրտությամբ չի տեղադրվում։ Զլատարսկու կարծիքով գտնվում էր բուլղարական Զագո-րիայում, բուլղարաբյուզանդական արևելյան սահմանի մոտ (Златарски, История, I, 1, стр. 232, прим. 1)։
804. Կոստանդին V-ի Բուլղարիայի վրա կատարած արշավանքների մասին հատուկ տե՛ս Beševliev, Die Feldzüge, S. 5—17։
805. Ժամանակակից Լույե Բուրգազը Թուրքիայում։
806. Այժմ՝ Սիլիվրիա՝ Թրակիայի հարավային ծովափին։
807. Թարգմանաբար նշանակում է «Կլոր բերդ»։ Գտնվում էր Մարմարայի ծովում՝ Հերդոմոնի և Թեոդոսիոսի պարսպի միջև։
808. Հատուկ գոհունակությամբ է հիշում նրա մահը Ղեոնդ պատմիչը. «Եւ ինքն Աբդալայցեալ ամենայն ախորժակօք շարասէր կամաց իւրոց և ճնշեալ զոգի իւր և բաղձանս ար-

ծաթսիրութեան ախտի, և ազահեալ զազահութիւն շար տան իւրոյ՝ ընդունէր գմար-
գարէին նգովսն. և յուսակորոյս սատակէր անդէն ընդ հուպ ի նմին ամի...» (Ղևոնդ,
էջ 153—154)։ Մովսես Կաղանկատվացիին գրում է, որ նա «մեռաւ ի Գումրէթն Աբ-
ռահամու» (էջ 334)։

809. Հետն IV կայսր (775—780)։

810. Ղևոնդը նրան անվանում է «Մահմետ Մահադի որդի նորա» (այսինքն՝ Արղլայի,
էջ 154)։ Խոսքը Աբու Աբդալլահ Մուհամմադ ալ-Մահդի իրն ալ-Մանսուրի մասին
է, որ հայ պատմիչի ասելով, «էր ազնուական քան զհայր իւր և լաւագոյն բարութ»,
թեւ չի մոռանում ավելացնել, որ «թէպէտև զանուր լծոյ հարկին ծանրացոյց՝ սա-
կայն վասն գիտի արծաթոյն հանդեաւ երկիրս առ փոքր մի շար տառապանաց վը-
տանդին» (Ղևոնդ, էջ 154—155)։ Կաղանկատվացիին նրան անվանում է «Մահի, որ
կոչի Մահմատ, որդի Աբդալլահի» (էջ 334)։

811. Նա Դիդիերի որդին էր և Արիշիսի՝ Բենեվենդոսի առաջին լոմբարդացի իշխանի
(758—787) ազգականը։ Իսկական անունը Ադելգիս էր։ (Guiland, Les pat-
rices, p. 320—321)։

812. Հիշվում է Ղևոնդի պատմության մեջ. «Եւ ինքն Մահմետ... գումարեալ զօրս՝ տայր
ի ձեռս զօրավարի միոյ իւրոյ եղբօր, որում անուն էր Աբաս և առաքէ զնա յաշ-
խարհն Յունաց» (Ղևոնդ, էջ 155)։

813. Սա աղբյուրներում հանդիպող առաջին հիշատակությունն է, երբ բյուզանդական
հասարակության բոլոր խավերը՝ սենատը, բանակը և դեմոսը, կայսեր հավատար-
մության երդում են տալիս։ Սովորության վերաբերյալ տե՛ս Svoronos, Le
serment de fidelite, p. 109։ Հետագայում այդ կարգը դարձավ սովորա-
կան։ Նույն տեղում, էջ 111։ «Արհեստանոցների աշխատողների» տակ ենթադրվում
են Կոստանդնուպոլսի համքարությունների ղեկավարները։ Թեոփանեսի այս տվյալը
պարզ ցույց է տալիս, թե արհեստավորները զգալի դեր էին խաղում երկրի քա-
ղաքական կյանքում VIII—IX դդ. (հմտ. Липшиц, Очерки, стр. 122)։
Արհեստավորների հետ կարևոր դեր էին խաղում նաև դեմոսները՝ քաղաքների
կազմակերպված բնակիչները, որոնք հակադրվում էին անկազմակերպ «ժողովրդին»

λαός-ին։

814. Այս Կոստանդնին Թեոփանեսը նոր է կոչում՝ նախորդ տարին վախճանված պապի՝
Կոստանդին V-ի հետ չլիթթելու համար։ Թագավորեց 780—787 թթ. որպես Կոս-
տանդին VI։

815. ենթադրվում է սյունաշարքը։

816. Դաբեկոնի մասին տե՛ս ծանոթ. 737։

817. Բնագրում՝ Καρσιεργουζης։ Վիմագիր արձանագրություններում և ձեռագրերում
ունեն «B» և «K» տառերի գրության ձևը նույնն է և երբ խոսքը հազվագեղ
հանդիպող օտար անվան կամ տեղանվան մասին է, հրատարակիչները տարա-
կուսանքի մեջ են ընկնում։ Օրինակ՝ էգրեկի արձանագրության մեջ հիշվող «Վիխ-
կացի»-ն։ Բյուզանդադետները կարդում էին այնպես, ինչպես գրված էր՝ «Կիխ-
կացի» (տե՛ս Bartikian, La généalogie, p. 265—266)։ Պարզ է, որ Թեոփանեսը
գրել է Βαρσιεργουζης — Վարազտիրոց (Անաստասիոս Բիրյիոթեկարիոսը գրում է
Basterotzes։ Theophanis Chronographia, rec. C. de Boor, vol. II, p. 299)։

Թեոփանեսի «Կարիստերոցներ» Վարազտիրոց կարդաց (հարցականով) առաջին
անգամ Բ. Պատկանյանը (տե՛ս История халифов, стр. 162։ Տե՛ս և Գելցեր,

Սկզբնաւորութիւնը, էջ 33—34 (ծանոթ. հայ թարգմանիչ Գարանֆիլյանի), նաև Աղոնց, Մամիկոնյան իշխանուհին, էջ 362)։

818. Ենթադրվում է Մուշեղիկը։ Գրիգորի հայրանունը պարզ վկայում է նրա հայազգի լինելու մասին։ Ինչպես տեսնում ենք, Թեոփանեսը հիշում է շորս հայ բարձրաստիճան զինվորականների՝ բանակաթեմերի զորավարների անուններ՝ Արտավազդ, Վարազտիրոց, Տաճատ և Մուսուլակի որդի Գրիգոր, այսինքն լրացնում է հենց հայկական աղբյուրների տվյալները։ Ղևոնդը գիտե միայն երկուսին. «Կարգէ (Լևոն կայսրը) ի վերայ նոցա զօրավարս երիս. որք էին երկու ի նոցանէն ի նախարարացն Հայոց, անուն միում Տաճատ ի տանէ Անձևացեաց, և երկրորդն Արտաւազդ ի տանէ Մամիկոնեանց, և միւսն ի զօրացն Յունաց» (Ղևոնդ, էջ 155)։

819. Թեոփանեսը ռազմական գործողությունները տեղադրում է Գերմանիակիայում (Մարաշ)։ Հետաքրքիր են Ղևոնդի տվյալները. «...առաքէ վաղվաղակի արքայն զօր բազում ի վերայ Բասանաստանի (ըստ Ք. Պատկանյանի՝ Ասորիքը՝ Բար-էլ-Շամ, История халифов, стр. 162, прим. 220), որում Բիշանն կոչի... որոց (իմա՝ զօրավարաց) խաղացեալ յառաջ զօրօք բազմօք՝ հասանէին ի կողմանս Կիլիկեցւոց և Բիշանու, և սփռեալ զասպատակս իւրեանց ի վերայ աշխարհին՝ առին զբազում քաղաքս և դգաւառս և զգիւղս...» (Ղևոնդ, էջ 155—156)։

820. Բնագրում՝ ԼԵՅԱՆԷ։

821. Այսինքն Սոֆիանե պալատում, որ սկսել էր կառուցել 568 թ. Հուստինոս II կայսրը և կոչել իր կնոջ Սոֆիայի անունով։ Գտնվում էր Բոսֆորի ասիական ափին, ժամանակակից Զենգեբյույի տեղում։

822. Հմմտ. Ղևոնդ, էջ 156. «Եւ երթեալ յանդիման լինէին կայսերն Յունաց հաղերձ բազում աւարաւ. և բազում գովութեամբ ընդունէր կայսրն Լևոն զզօրս իւր, և մեծամեծ պատիւս ընծայէր զօրագլխաց իւրոց...»։

823. Խոսքը հակոբիկ ասորիների մասին է։ Այս գաղթի մասին վկայում է և Միքայել Ասորին (Michel le Syrien, t. III, p. 2)։ Նրա հայ թարգմանիչը ասորիների հետ հիշում է և հայերին։

824. Միջագետքից (վայրը նշում է միայն Միքայել Ասորին) Թրակիա գաղթեցված ասորի հակոբիկները, ամենայն հավանականությամբ, հաստատվեցին Ֆիլիպպուպոլիս քաղաքում և երկար դարեր պահպանեցին իրենց գոյությունը։ Դեռևս Ալեքսիոս I Կոմնենոս կայսեր օրոք (1081—1118) Ֆիլիպպուպոլիսում կային հակոբիկ ասորիներ, որոնք հակապետական խռովությունների ժամանակ միշտ միանում էին նույն քաղաքում բնակվող պավլիկյաններին (տե՛ս Anne Comnene, Alexiade, t. III, p. 181)։

Այս գաղթի մասին ընդհանուր ձևով հիշատակում է և Ղևոնդը. «Եւ ինքեանք առեալ զբազմութիւն խառնիճաղանճիցն վարեցին յաւարի, զորոց զթիւ գերելոցն ասեն լինել աւելի քան ժժ բիւր արանց, զորս առեալ տանէին յաշխարհն Յունաց» (Ղևոնդ, էջ 156)։ Միքայել Ասորին գաղթած ասորիներին «ուղղափառ» է անվանում, հարկավ, իր տեսանկյունից (Michel le Syrien, t. III, p. 2)։ Հմմտ. նաև Սիխայել Սուսուի, 1871, էջ 353)։ Հայ թարգմանիչը գրում է «Հայս և Ասորիս ուղղափառս, և բնակեցոյց ընդ ինքեան ի Թրակիա»։ «Հայս»-ը հավանաբար իր ավելացրածն է։ Այդպես է նաև 1870 թ. հրատարակության մեջ, էջ 364։

825. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Պավղոս IV-ը (780—784)։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

826. Ապագա խալիֆա Աբու Ջաֆար Հարուն առ-Ռաշիդ իրն ալ-Մահդին, Ղևոնդի ասե-
լով (էջ 157) արշավողը Աբասն էր (Թեոփանեսի Աբասվալին), որին օգնության
հասավ և Հայաստանի արար ոստիկան Եղիղը:
827. Իմա՝ Երուսաղեմ:
828. Լիսիասի տակ, հավանաբար, ենթադրվում է Անտիոքոս Եպիփանեսի խորհրդական
Լիսիասը. որ մասնակցեց երրայնցիների ապստամբության ճնշման, Երուսաղեմի
պարիսպների տապալման և բազում հրեաների կոտորման (տե՛ս Բ Մակարայեցուց,
ԺԱ, և հտ.), իսկ Ագրիկոլաոսը գուցե Հուլիոս Ագրիկոլասը, հռոմեական զորա-
վար (1 դ.):
829. Հունարենում՝ Տյուրոֆագոս: Այդպես է հույն եկեղեցում կոչվում բարեկենդանի կի-
րակիին հաջորդող շաբաթը. որի ժամանակ թեև արգելվում է միս ուտելը, թույլա-
տրվում է օգտագործել պանիր, կաթ, յուղ և ձու: Դա կատարվում է որպես նախա-
պատրաստություն մեծ պահքին: Ըստ ավանդության տյուրոֆագոսի շաբաթը հաստա-
տեց Հերակլիոս 1 կայսրը՝ խոսրովի դեմ տարած հաղթանակից հետո:
830. Պրոտոսպաթարի մասին տե՛ս Կոստանդին Միքանաձին, էջ 212—213:
831. Պապիաս պալատական պաշտոն էր, որի կրողը ներքինի էր լինում: Գոյություն
ունեին երեք պապիաս՝ Մեծ պալատի, Մագնավրայի պալատի և Դափնեի պալատի
(Yannopoulos, La société, p. 70 և ծանոթ. 426):
832. Այսինքն՝ ամիրապետի որդին: Տե՛ս ծանոթ. 826:
833. Հարուն առ-Ռաշիդը գրավեց 780 թ. սեպտեմբերին: Միքայել Ասորին բերդը կո-
չում է Սեմալուս (Michel le Syrien, t. III, p. 1):
834. Փոքրասիական թերակղզու արևմտյան մասը: Տե՛ս ծանոթ. 557:
835. Նկատի ունի Քրիստոսի աշակերտներին:
836. Ռ. Գիյյանը ենթադրում է, որ այս Վարդասը հետագայում ներում է ստացել, որ
792 թ. բուլղարների դեմ պատերազմին մասնակցած պատրիկ Վարդասը, հավա-
նաբար, նույն անձնավորությունն է (Guilland, Les patrices, p. 327):
837. Գտնվում էր Կիլիկիայից Տավրոս տանող լեռնանցքներից մեկի շրջանում (Ramsey,
HGAM, p. 355):
838. Այս անեկդոտի տարբերակները պահպանվել են և այլ աղբյուրներում (Reinach,
Un intrus byzantin, p. 52—62):
839. Խոսքը Կարոլոս Մեծի, Շարլմանյի մասին է (800—814):
840. Կայսեր գանձապետը:
841. Պրիմիկերիոս էին կոչվում ստորին հոգևորականության (կիսասարկավագից ցած)
վերակացուները: Գտնվում էին եպիսկոպոսների ենթակայության մեջ: IX դ. վեր-
ջում աստիճանավոր ներքինիների հիերարխիայում պրիմիկերիոսը գտնվում էր
չորրորդ տեղում: Պրիմիկերիոսը և՛ պաշտոն էր, և՛ պատվաստիճան:
842. Էփսոս (կարմիր) բառից: Թեոփանեսը տալիս է Ռոտրուդա անվան հունարեն
թարգմանությունը:
843. Բնագրում՝ Γραίων γράμμαται και τιν γλῶσσαι: Ինչպես տեսնում ենք, երբ խոսքը
լեղվին է վերաբերում, Թեոփանեսը չի գործածում Γράμμαται հոմանյացի բառը (որ
միջնադարում օգտագործվում էր նաև «հույն» նշանակությամբ): «Գրեկոս» նշանա-
կում է «հույն քրիստոնյա», իսկ «հոմանյացի» (հայերեն՝ հոռոմ) նշանակում է
Հռոմեական կայսրության քաղաքացի՝ անկախ ազգությունից (տե՛ս Τάρας,
Το νόημα του Γραμμαται, σελ. 146—147):

844. Քաղաք Փոքր Ասիայում, Դորիլեոնից (այժմ՝ էսքի շահիր) հարավ: VI դ. Հիերոկլեսը հիշատակում է այն որպես Փոյուզիա Սալուտարիա պրովինցիայի 23 քաղաքներից մեկը: Եպիսկոպոսության կենտրոն էր՝ Սինադոնի մետրոպոլիտոսը: Բնակա:
845. Ռամզեյն ուղղում է Բարենոս ու տեղադրում Օպսիկիոն և Թրակեսիոն բանակաշների սահմանագլխին:
846. Ռամզեյն ուղղում է Βαρύν (Βαρύν) և տեղադրում Բարենոսի (անտիկ շրջանի Դրանիկոս) գետաբերանի մոտ (Ramsey, HGAM, p. 159): Անաստասիոս Բիր-լիթեկարիոսը գրում է Barim: Տե՛ս և ծանոթ. 845:
847. Այսինքն՝ կայսրուհի Իրենեն:
848. Տաճատի մասին շատ արժեքավոր մանրամասնություններ պահպանել է Ղևոնդը: Նա ցույց է տալիս, որ Տաճատը արաբների մոտից փախել է Կոստանդին V կայսեր մոտ, որը նրան սիրալիր կերպով էր ընդունել, «զի յառաջագոյն ի համբալու ծանուցեալ էր զարիութիւն նորա» (էջ 158—159): Կայսրը սկզբնական շրջանում նրան ուղարկել էր բուլղարների դեմ, որտեղից նա վերադարձավ հաղթանակած: Իրա վրա կայսրը նրան «կարգէր զօրավար ի վերայ զ բիւր արանց, և կայր ի հնազանդութեան արքային Յունաց ամս ԻԲ» (էջ 159): Մենք գիտենք, որ նա Բուկելլարների բանակաթեմի զօրավարն էր, հավանաբար և այլ բանակաթեմերի, քանի որ 22 տարի չէր կարող նույն բանակաթեմում ծառայել: Լևոն VI կայսեր մահից հետո (780) Տաճատի հարաբերությունները Կոստանդին VI-ի և նրա մոր՝ Իրենենի հետ վատանում են և նա փախչում է արաբների մոտ: Ապագա խալիֆա Հարուն առ-Ռաշիդը Տաճատին «հալը իւր անուանեաց... և մեծամեծ պատուօք ընծայէր նա»: Իսկ խալիֆան էլ «տայր նմա պատիւ իշխանութեան ի վերայ երկրիս Հայոց, և առաքէ զնա յաշխարհն իւր մեծաւ շքեղութեամբ» (էջ 159): Հայաստանի ոստիկան Օթմանը Տաճատին այլ նախարարների հետ միասին ուղարկեց խազարների դեմ, ալդ ընթացքում էլ նա հիվանդացավ ու վախճանվեց (Ղևոնդ, էջ 160—161):
849. Կալին մի քանի տեսակի լոգոթետներ: Որպես կանոն հարկային պաշտոնյաներ էին: Նրանց մասին հատուկ տե՛ս Miller, The Logothete of the Drome; Guillard, Les Logothetes:
850. Բնագրում՝ Βερροια: Զշտոթել Հալեպի հետ, որը ևս այդպես է կոչվում, ոչ էլ Մակեդոնիայի նույնանուն քաղաքի: Այստեղ խոսքը Արևելյան Ռումելիայի Բերոնե (Βερροη) քաղաքի մասին է. այժմ՝ Կազանլըկ Բուլղարիայում (ըստ ուրիշների՝ Ստարա Զադորան): Գտնվում էր Ֆիլիպպոպոլիս-Անքիալոս և Ադրիանուպոլիս-Նիկոպոլիս ad Istrum ճանապարհների վրա և տիրապետող դիրք ունի այժմյան Շիպկայի կիրճի վրա:
851. Հավանաբար՝ վերականգնել:
852. Այժմ՝ Պոլվդիվ քաղաքը Բուլղարիայում:
853. Այժմ՝ Պոմորիե Բուլղարիայում, Բուրգասի շրջանում: Խոսքը, հասկանալի է, ոչ թե քաղաքի կառուցման մասին է (այն գոյություն ունի VI դ. մ. թ. ա.), այլ, հավանաբար, վերականգնման: 740 թ. Թրակիայում երկրաշարժ էր տեղի ունեցել և այլ քաղաքների թվում տուժել էր և Անքիալոսը:
854. Աբու Մուհամմադ Մուսա ալ-Հադի իրն ալ-Մահդի (785—786): Հմմտ. Ղևոնդ, էջ 161. «Ապա յետ նորա Մուսէ փոխանորդէ զիշխանութիւն հօր իւրոյ ամ ամս: Հմմտ. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 334. «Մուսէ ամ մի»:

855. Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքը (784—806)։
856. Տե՛ս Ա Կորնթ., Թ, 27։
857. Այսինքն՝ Պետրոս առաքյալի Հմտ. Մատթ. ԺԶ. 18. Ձի դու ես վիճ, և ի վերայ
այդր վիճի շինեցից գեկեղեցի իմա։ Յովհ. Ա, 40. «Սիմովնի (իմա՝ Պետրոսի)
վիճի»։
858. Հմտ. Մատթ. Ը, 12. Ելցեն ի խաւարն արտաքինա։
859. Խոսքը նիկիական հանգանակին է վերաբերում։
860. Լևոն III-ին նկատի ունի։
861. 754 թ. ժողովի։
862. Տե՛ս Բ Տիմոթեոս, Բ, 9։
863. Նկատի ունի Աբու Ջաֆար Հարուն առ-Ռաշիդ իբն ալ-Մահդիին (786—809)։
Հմտ. 'Առնդ, էջ 166. «Յետ սորա կացեալ Ահարոն որդի Մահմետի եղբայր Մուսէի
ագահ և արծաթասէր» նաև՝ Կաղանկատվացի, էջ 334. «Հարուն՝ Մաղիայ որդին,
գոր Մաղիունն կոչեն, ամս քսան և հինգ.—սա նեղութիւն անշափ հասոյց աշիւար-
ի և վասն այնր բաղում դաւառք Հայոց փախեան ի Հոռոմս»։
864. Արար հեղինակների համաձայն մեռավ 786 թ. սեպտեմբերի 15-ին։
865. Ժողովը գումարվեց 786 թ. հուլիսի 31-ին։ Բայց ինչպես ցույց է տալիս Թեոփա-
նեսը, կալսերական պահակախմբի զինված միջամտության պատճառով ստիպված
եղավ դադարեցնել իր աշխատանքները։ Այն գումարվեց 787 թ. նիկիա քաղաքում
և տեեց սեպտեմբերի 24-ից հոկտեմբերի 13-ը։ Այն հայտնի է որպես 7-րդ տիե-
զերական ժողով և վերջինն էր, որ Արևելյան եկեղեցին ճանաչում է որպես տիեզե-
րական։ Հայտնի է, որ առաջին տիեզերական ժողովը 325 թ. կայացավ նույն նիկիա
քաղաքում։ Ժողովի վերաբերյալ նորագույն գործերից տե՛ս Darrouzes, *Listes
episcopales*, p. 5—76; Muntiz, *Synoptic greec accounts*, p. 147—186։
866. «Կատեխումենա» է կոչվում պրոնաոսը կամ նարթեքսը, որտեղ քրիստոնեության
սկզբնական շրջանում սովորաբար կանգնում էին կատեխումենոսները (ներանք, ով-
քեր նախքան մկրտվելը պիտի լսեին քրիստոնեական վարդապետութունը և «փորձ-
վեին»)։ Այդտեղ էին կանգնում նաև հրապարակայնորեն իրենց մեղքերը խոստովա-
նողները։
867. Բնագրում՝ Մարաթոնի ճակատամարտի հաղթական ավարտից հե-
տո (մ.թ.ա. 490 թ.) Աթենք շտապած և պարսիկների դեմ հույների տարած հաղ-
թանակի ավետիսը բերած զինվորի կոչն է։
868. Ջինվորական կայան էր, գտնվում էր Օպտիմատոն բանակաթեմում։ Վերջինիս կենտ-
րոնը նիկոմեդիա քաղաքն էր։
869. Նիկիայի ժողովին մասնակցում էին Հոռոմի Ադրիանոս պապի, Ալեքսանդրիայի Պո-
լիտիանոս պատրիարքի, Անտիոքի՝ Թեոդորետոսի և Երուսաղեմի Եղիայի ներկա-
յացուցիչները (տոպոտերետես)։ Նախագահում էր Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս
պատրիարքը։
870. Տե՛ս Ժանոթ. 865։
871. Բնագրում՝ ἡμεῖς։ Հայերը այդ բառը թարգմանում են «տոմար» (որ տո-
մարի՝ տարեցույցի, ժամանակագրական սխեմայի հետ ոչ մի առնչություն չունի)։
Հունարենում նշանակում է հատոր, գիրք, վավերագիր (տե՛ս Անադյաև, Արմատական
բառարան, հտ. IV, էջ 419—420), նաև որոշում։

872. Հավանաբար նույնանուն է Իսավրիայի Ապաղնային, որտեղ, ըստ Պրոկոպիոս Կեսարացու Հուստինիանոս 1-ր վանք կառուցեց (*Ramsay, HGAM, p. 356*):
873. Ա. Գրեգուարը կարծիք է հայտնել, որ հիշյալ Դիոգենեսը բյուզանդական էպիկական հերոս Դիգենիս Ակրիտասի պատմական նախատիպն է (տե՛ս *Grégoire, 'Ο Διγενής Ἀκρίτης*, p. 36): Սակայն Դիոգենեսը (նշանակում է Զևսածին), և Դիգենիսը (ծրկածին) տարբեր հասկացողություններ են:
874. Ստրիմոնը նույնանուն գետի վերին հոսանքում գտնվող գավառ էր, Սերրե և Մելնիկ քաղաքների հյուսիս ընկած շրջանը: VIII դ. կլեյսուր էր, իսկ Կոստանդին Միրանածինի ժամանակ վերածվեց բանակաթեմի:
875. Ստրատիոտիկոնի լոգոթեոնը վարում էր ժամանակակից ռազմական միևիստրի պաշտոնը:
876. Տե՛ս ծանոթ. 811:
877. Այսինքն սբ. Մամասի պալատը, որ կառուցել էր Լևոն 1 կայսրը 469 թ. Կոստանդնուպոլսում բռնկված մեծ հրդեհից հետո, որի ժամանակ ավերակ դարձավ Սրբազան պալատը Այն գտնվում էր սբ. Մամաս անունը կրող թաղամասում, որ նույնանուն է ժամանակակից Բեշիկթաշի հետ:
878. Բնագրում՝ Βιζυλος, լատ. *bajulus*: Բառացի նշանակում է բռնակիր և ունի փոխաբերական իմաստ՝ պետական գործերի բռնները կրող: Բյուզանդական կայսրության ժամանակ այդպես էր կոչվում Վենետիկի ներկայացուցիչը (յուպատոսը) Կոստանդնուպոլսում:
879. Տե՛ս ծանոթ. 729:
880. Այդ անունով բաղմաթիվ վայրեր կային Բյուզանդիայում՝ Կարիայում, Լիկիայում, Լյուդիայում, Պիսիդիայում և այլուր: Պարզ չէ որ մեկը նկատի ունի:
881. Ալեքսիոս Մուսուլեմ (կամ Մուսելե՝ Մուշեղ) նշանավոր հայազգի ընտանիքից:
882. Ըստ Ռամզեյի նույնանուն է Ստրաբոնի Օտրոյայի հետ, որ գտնվում էր Իյութանիայում, Ասկանիայի լճի հարավային ափին (Ասկանիան Նիկիայի լիճն է, որ այժմ կոչվում է Իզնիկ գյուղը):
883. Այս բերդի ավերակները գտնվում են Ադրիանուպոլսից 20 կմ հյուսիս-արևելք՝ Պրովադի գյուղից հարավ:
884. Բուլղարիայի խան Կարդամը (777/8—803 թթ.):
885. Բնագրում՝ Ἀνδρόνους πύργους:
886. Աննա Կոմնենեի տվյալներով տեղադրվում է Յամբուլի և Գոլոբի միջև: Այլ կարծիքների մասին տե՛ս *Цахкова-Петкова, О территории*, стр. 129:
887. Բնագրում՝ Παγαρητες: Անունից ելնելով կարելի է ենթադրել, որ նա, ամենայն հավանականությամբ, հայազգի էր, թեև պետք է ասել, որ հանդիպում են Παγαρητες անունով և ոչ հայազգի գործիչներ:
888. Ալեքսիոս Մուսուլեմին (Մուշեղին): Տե՛ս ծանոթ. 881:
889. Այսինքն Արմենիականների բանակաթեմի զինված ուժերը:
890. Բյուզանդական աղբյուրներում «արմենիականներ» ասելով նկատի ունեն Արմենիականների բանակաթեմի զորքերը կամ բնակչությունը, որ կարող է, ինչպես այստեղից պարզ երևում է, և հայեր չլինեն:
891. Թերասա (արաբ. Դաբեսա, Միքայել Ասորին գրում է Ռաբասա) բերդը հիշում է ղեռևս Պիլինոսը և համարում Լիկաոնիայի քաղաք՝ Տավրոսում: Գտնվում էր Պոդանդոսում հանդիպող ռազմական երկու ճանապարհներից մեկի վրա: Դրանցից

- մեկը Տիանայից, մյուսը՝ Հերակլիա-Կյուրիստրայից, Կիլիկյան դռների միջով տանում էին դեպի Տարսուս (Ramsey, HGAM, p. 339):
892. Բնագրում՝ $\alpha\omega\lambda\epsilon\rho\chi\iota\varsigma$: Տե՛ս ծանոթ. 909 և 953:
893. Նույնացվում է այժմյան Սակար պլանինայի հետ, իսկ Անփայտ Աբրուբերան՝ Դեր-Վիշկա մոգիլայի՝ Բուլղարիայի Սվիլենգրադի շրջանի ժամանակակից Շտիտ գյուղի (H380p.u. том. VI, cтp. 277, прим. 4):
894. Բնագրում՝ $\alpha\upsilon\epsilon\psi\iota\omicron\varsigma$, որ նշանակում է և «քեռորդի»:
895. Հոռմի պապ Լևոն III-ը (795—816):
896. Բնագրում՝ $\alpha\alpha\theta\iota\varsigma\alpha\iota\ \epsilon\iota\varsigma\ \gamma\omega\nu\iota\alpha\nu$ (անկյունում նստել):
897. Միրանի դահլիճը, այսինքն՝ պալատը (Περαψορῆ) քառակուսի շենք էր, իր անունը պարտական է կառուցման ժամանակ օղտագործված ծիրանի-կարմիր մարմարյա սյուներին ու պատերին: Հին սովորության համաձայն կայսրուհիները այստեղ էին լույս աշխարհ բերում թաղածառանդներին, որի պատճառով էլ նրանք Միրանածին էին կոչվում: Հայտնի չէ երբ և ում կողմից էր կառուցվել: Պալատը ծովահայաց էր, գտնվում էր Սոֆիանե նավահանգստի մոտ, Պրոպոնտիսում, քաղաքի եվրոպական թերակղզու հարավ-արևելքում (Janin, Cons. byz., p. 121—122):
898. Կարողուս Մեծը թագադրվեց 800 թ. դեկտեմբերի 25-ին:
899. Նկատի ունի Իրենեի միանձնյա թագավորությունը 797-ից 802 թթ.: Նախապես նա թագավորում էր իր որդի Կոստանդին VI-ի հետ՝ 790—797 թթ.: Իրենեն առաջին կայսրուհին էր, որ թագավորեց միահեծան, բայց քանի որ հռոմեական ավանդույթի համաձայն կալսեր իշխանությունը կապված էր քանակի դերագույն հրամանատարության հետ, Իրենեն օրենսդրական հրամանագրերում կոչվում է ոչ թե «թագուհի», այլ «թագավոր» (Ostrogorsky, Histoire, p. 211):
900. Կոստանդին V-ի:
901. Թերապիայի նախնական անունը Ֆարմակես էր (թունավորող), Թերապիա (ապաքինում, բուժում) կոչվեց Լևոտիկոս պատրիարքի կողմից (406—425)՝ վայրի լավ կլիմայի պատճառով: Այժմ կոչվում է Թարաբիա և օղավոխության վայր է: Գրտնրվում է Բոսֆորի նեղուցի մեջտեղում, նրա արևմտյան ափին (Janin, Cons. byz., p. 438—439):
902. Մալագինայի մասին տե՛ս ծանոթ. 868:
903. Այսինքն՝ Օպտիմատոն քանակաթեմի, Կենտրոնը Նիկոմեդիա քաղաքն էր:
904. Բելգեստիան Թեոփանեսը հիշատակել էր և այլ տեղում: Թեև թվում է, թե պետք է նույնանա Բերգիտիայի հետ, ուսումնասիրողները տարբեր տեղանուններ են համարում: Բերգիտիան տեղադրվում է Մակեդոնիայի կենտրոնում, իսկ Բելգեստիան՝ նույնացվում է հարավային Թեսալիայում գտնվող ժամանակակից Վելեստինո քաղաքի հետ: Սլավոնական վելիդիտներ ցեղի բնակվելու վայրը ցույց են տալիս Թեսալիայում, Թերեի և Դիմիտրիադայի մոտ (տե՛ս *Литания*, Очерки, cтp. 30), 43, ծանոթ. 81, Տե՛ս նաև՝ H380p.u. том VI, cтp. 278, прим. 2):
905. Կարելի է և քեռորդի թարգմանել:
906. Բոյիլասների ընտանիքը հայտնի էր Բյուզանդիայում: Անունը բուլղարական ծագում ունի՝ «բոյարին» տիտղոսն է, որ վերածվել է հատուկ անվան: Կոստանդին Բոյիլասը բյուզանդական աղբյուրներում հիշատակվող այդ նշանավոր ֆեոդալական ընտանիքի առաջին ներկայացուցիչն է: 923 թ. հիշատակվում է այդ ընտանիքի երկրորդ ներկայացուցիչը՝ Խաղտիքի ղորավար Վարդաս Բոյիլասը, որից հետո նրանց

- բազմաթիվ անդամներ են հիշված, որոնք կարևոր դեր են խաղում Բյուզանդական կայսրության կյանքում: Նրանցից նվազագույնս Բոյիլասը XI դ. կեսերին հասա-
աատվել էր Տայք-Կղարքում: Տոհմի մասին մանրամասն տե՛ս Բաբրիլյան, Բոյր-
լասի կտակը, էջ 397 և հտ.:
907. Բնադրում հոգնակի է՝ *Κατασκευάζει*: Վաղ շրջանի վերապրուկ է: Դեռևս Հուս-
տինիանոս I-ի ժամանակ գոյություն ունեին Առաջին և Երկրորդ Կապադոկիաներ:
908. Բնադրում՝ *Ἰερώδης*: Ի փոքր առաջ Թեոփանեսը հիշատակում է *Ἰερείου* պալատը:
Չվիթթել իրար, քանդի տարբեր պալատներ են:
909. Բնադրում՝ *Ἄλκιβερος*: Որպես կանոն նշանակում է հարկ, մաքս: Տե՛ս և ծանոթ. 953:
910. Համապատասխանում է ժամանակակից պրեմիեր մինիստրին (տե՛ս Beck, Der
„Ministerpräsident“):
911. Կարողութի ձգտումը ամուսնանալ տարիքն առած Իրենեի հետ, հարկավ, ուներ քա-
ղաքական զրոգապատճառներ: Նա երազում էր դառնալ վաղեմի Հոմեոսական կայս-
րության երկու կեսերի միահեծան կայսրը: Այդ բանին դիմադրում էր ոչ միայն
պատրիկ Անտիոսը (այն էլ իբրև թե իշխանությունն իր եղբոր համար զավթելու
միտումով), այլ Բյուզանդական ողջ ավսդանին: Այդ էր պատճառը, որ Իրենեին
անհապաղ դահրնկեց արեցին (802 թ. հոկտեմբերի 31-ին և աքսորեցին իշխանաց
կղզու մի վանքը՝ Կարոլոսի դեսպանների աչքի առջև): Հարցի մասին տե՛ս *Tsitsi-*
panlis, Byzantine Reactions, p. 353—355:
912. Նիկեփոր I կայսրը (802—811): Նախապես վարում էր զենիկոնի լոգոթետի պաշ-
տոնը, որի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրանաժին, էջ 291—292:
913. Ընդունված կարգի համաձայն կայսրը հագնում էր կարմիր կոշիկներ:
914. Դրամի փոքրագույն միավորը: Երկու Օբոլոսը հավասար էր մեկ ֆոլլի (փող), 12
ֆոլլը՝ մեկ միլիարեսիոնի, 12 միլիարեսիոնը՝ մեկ ոսկեդրամի:
915. Մականունը դեռ ոչինչ չի ասում: Նա, անկասկած, հայազգի էր: Նրա մասին տե՛ս
Ալիշան, Յուշիկը, հտ. Բ, էջ 310—331: Ալիշանը նրան անգամ Բյուզանդական օրի-
նավոր կայսր է համարում:
916. Թեոփանեսը 6194 թ. տակ ցույց է տալիս, թե որոնք էին Պերատիկա բանակաթեմե-
րը՝ Անատոլիկոնն ու Օպսիկիոնը:
917. Ժամանակակից Ուսկյուդարը, Կոստանդնուպոլսի ասիական ափին:
918. Այսինքն՝ Կոստանդնուպոլսի շուրջը:
919. Լիկաոնիա. տեղանվան և *Λυκαονία* (լիկոս) «գայլ» բառի բառախաղ:
920. Իմա՝ մթ. Սոֆիայում:
921. Մի այլ տեղում Թեոփանեսը վայրը տեղադրում է Օպսիկիոն բանակաթեմում:
Գտնվում էր Բյուզանդական ռազմական ճանապարհի վրա՝ Միդեոնից անմիջապես
արևելք, Տեմբրիս գետի ափին (Ramsey, HGAM, p. 141, 435):
922. Բնադրում՝ *ἐκτίσσει*, կառուցեց, բայց հավանաբար ամրացրեց, պարսպա-
պատեց (Թեոփանեսի մասին տե՛ս ծանոթ. 891): Անդրասոսը գտնվում էր Կալիկադ-
նոս գետի վրա, Թեոփանեսից հարավ-արևմուտք: Արաբական աղբյուրներում կոչվում
է Դսուլ-լ-կալա (Ramsey, HGAM, p. 354):
923. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկեփոր I (806—815): Պահպանվել է նրա կեն-
սադրությունը, գրված իր աշակերտ, սարկավագ Իգնատիոսի կողմից (*Nicephori*
Vita, col. 41—168): Նիկեփորը հայտնի է ոչ միայն որպես եկեղեցական ու քա-
ղաքական գործիչ, նա նշանավոր պատմիչ էր: Մնվել է Կոստանդին V-ի թա-

զավորության ժամանակ (741—775): Սկզբնական շրջանում արքունի գրագիր էր: Մասնակցեց 787 թ. եկեղեցական ժողովին, բայց այնուհետև բաշվեց վանք, որտեղից և նիկեոսի կայսեր առաջարկությամբ դարձավ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք: Լևոն Հայկազնի ժամանակ 815 թ. գումարված եկեղեցական ժողովում կարգալույծ արվեց և արսորվեց իր հիմնադրած վանքը, ապա մի ուրիշ վանք, ուր և վախճանվեց 829 թ.:

Կարևոր են նիկեոսի երկու փոքր պատմական երկերը: Մեկը՝ «Համառոտ ժամանակագրություն»՝ Ադամից մինչև 829 թ. (միջնադարում այն թարգմանվել է ռուսերեն՝ «Летописец вскоре» վերնագրով: Մատենադիտությունը տե՛ս Пуотровская, К. изучению «Летописца вскоре», стр. 170—177: Նույնի՝ О времени перевода «Летописца вскоре»): Մյուսը՝ «Համառոտություն պատմության»՝ Մավրիկիոս կայսեր մահից (602) մինչև 769 թ.: Վերջին գործը Փոտ պատրիարքի շատ բարձր է գնահատել: Նիկեոսի պատրիարքի և նրա պատմական երկի մասին տե՛ս Луниниц, Никифор, стр. 85—105: Նրա պատմական երկը հրատարակվել է բազմիցս: Ծ. է. Լիպչիցը իրականացրել է նաև նրա ռուսերեն թարգմանությունը: Տե՛ս «Византийский Временник, том III, стр. 349—382»:

923ա. Ստուդիոսի վանքը կառուցել էր պատրիկ Խտուդիոսը, Լևոն I կայսեր ժամանակ (457—474) և նվիրել սբ. Հովհաննես Մկրտչին: Վանքը այժմ վերածվել է մզկիթի, որ կոչվում է Միրահորջամի. Կոստանդնուպոլսի արևմտյան մասում, Սամաթիայից հարավ (Janin, Cons. byz., p. 395—396):

924. Ծպիսկոպոս (վերադիտող) բառը օգտագործվում է այստեղ պատրիարք իմաստով:

925. Բնագրում՝ «Ἡρακλεως νικητρια» (νικητρια բառը միջնադարում նշանակում էր «նաև պարսպասլատ քաղաք և ընդհանրապես՝ քաղաք»): Միքայել Ատտալիատեսը (Attaliates, p. 136) այն կոչում է «Ἡρακλεως κατιστοχης» (հերակլիսի գյուղաքաղաք, ավան): Արաբների՝ Հերակլան, Իբն Բիբիի մոտ՝ էրակլիլա, ժամանակակից էրեզլին Անատոլիայի հարավ-արևմուտքում, Կոնիայի վիլայեթում: Բյուզանդական ժամանակաշրջանում սահմանային ամրություն էր՝ Իկոնիայից ղեպի Կիլիկիա տանող ճանապարհի վրա: Հարուն առ-Ռաշիդը այն գրավեց 806 թ. սեպտեմբեր-ոկտեմբեր ամիսներին, սակայն մնաց Բյուզանդական կայսրության կազմում մինչև 1091 թ., երբ ընկավ սելջուկ-թուրքերի ձեռքը: Տե՛ս J. H. Mordtmann-Fr. Taeschner-ի հոդվածը Encyclopedie de l'Islam-ում, հտ. II, p. 723: Դեպքի մասին հատուկ տե՛ս Canard, La prise d'Heraclee:

926. Ժամանակակից Մելեգորը Կապադովիայում, Տիանայից հյուսիս, Նադիանդոսից փոքր արևելք, Հերակլիա-Կյուրիսսարայի հետ կարևոր ստրատեգիական վայր էր այս շրջանում: Հիշատակված է անգամ բյուզանդական «Իիզենիս Ակրիտաս» էպոսում: Արաբական աղբյուրներում կոչված է Կունիա կամ Մալկունիա (տե՛ս Ramsey, HGAM, p. 354):

927. Արաբական աղբյուրներում՝ Սաֆսաֆ:

928. Բնագրում՝ «et hac visa»: Թարգմանում ենք ենթադրաբար: Անաստասիոս Բիբլիոֆեկարիոսը գրում է et hac visa.

929. Պրոսպիտ հունարեն նշանակում է «օտար», «եկվոր», «ղրսեցի», և հանդիպում է առաջին անգամ Սուրբ Գրքի Յոթանասնից թարգմանության մեջ: Այդ բառը համապատասխանում է երբայեցեբենի «գեր»-ին: «Գեր»-ը հունարենում թարգման-

- ված է նաև «պարիկոս» (տե՛ս ծանոթ. 949), և հակադրվում է «ավտոթոն», «բր-նիկ», «տեղացի» հասկացություններին: Նշանակում է նաև «հրեադավան», ինչպե՞ռ և այդ դավանանքն ընդունած: Հայերեն Աստվածաշնչում այն խարգմանված է «եկը» (Գործք, Բ, 11), «եկն» (Գործք, Զ, 5) «եկամուտք» (Գործք, ԺԳ, 43), իսկ «պարիկոսը»՝ «պանդուխտ»:
930. Բառախաղ Χριστός (խրիստոս) անվան և χριστός (խրիստոս) ոսկի բառի:
931. Հավանաբար նույնանում է Հումայդ իրն Աբդ ալ-Համիդ ալ-Թուսիի հետ, արբաս-յան զորավարի, որը գլխավոր դերը խաղաց ալ-Մամունի (813—833) հաղթանա-կին ընդդեմ Իբրահիմ իրն ալ-Մահդիի: Նրան թունավորեցին 825 թ.: Մի շարք բանաստեղծներ ներդրել են նրա մեծագործությունն ու փառավորությունը (տե՛ս Encyclopédie de l'Islam, t. III, p. 592—593):
932. Նկատի ունի ծովագնացների սլաշտպան սրբին:
933. Հյուկիայի նշանավոր քաղաք, որ Թեոդոսիոս II-ի օրոք դարձավ նահանգի մայրա-քաղաքը: Նույն կայսրն էր սբ. Նիկողայոսի մեծ տաճարի կառուցողն այնտեղ:
934. Աբու Մուսա Մուհամմադ ալ-Ամին իրն առ-Ռաշիդ (809—813): Ըստ Մովսես Կա-ղանկատվացու (էջ 334) «Մահմատ՝ որդի Հարունայ, ամս երեք. Հարուն՝ մինչ կենդանի էր, բաժանեաց զիշխանութիւնն երկուց որդուց իւրոյ՝ Մահմատայ և Մայ-մունայ. ի ստեղծեցութեանն ունէր Մահմատ զիշխանութիւնն ի Բաղդադ և ի հո-րասան և Մայմուն ընդ հակառակս նմա եղեալ պատերազմաւ՝ մեռնի Մահմատ...»:
935. Խոսքը «Աբդալլահ, որ և Մայմունն կոչէր» (Կաղանկատվացի, էջ 334) անձնավո-րության մասին է, որ հետագայում սպանելով եղբորը, դարձավ խալիֆա: Սա Մա-մուն խալիֆան է:
936. Իմա՛՛ Երուսաղեմում:
937. Ճգնավորական շարժման սկզբնական շրջանում լավրա էին կոչվում այն վանքերը, որտեղ յուրաքանչյուր վանական ապրում էր առանձին խցում:
938. Թեոդորոս Ստուդիտեսը (759—826) վանական դարձավ Սակկուդիոնի վանքում, Ստուդիոսի վանք փոխադրվեց 798 թ.: Մասնակցություն ունենալով կրոնական և քաղաքական տակնուվրայություններին, երեք անգամ արսորվեց: Վերադարձավ Մի-քայել II-ի օրոք (820—829): Հունական եկեղեցու նշանավոր հեղինակներից ու բանաստեղծներից է: Կազմեց Ստուդիոսի վանքի կանոնադրությունը: Ստուդիոսի վանքը նրա օրոք դրչության մեծ կենտրոն էր: Պայքարել է պետության միջամր-տության դեմ՝ եկեղեցական գործերին: Երդվյալ պատկերապաշտ էր:
939. Կիրիակիդիսի կարծիքով Ստրիմոնի բանակաթեմը ստեղծվեց 789 և 809 թթ. միջև, մոտավորապես այն ժամանակ, երբ ստեղծվեց և Մակեդոնիայի բանակաթեմը (789—802), ամենայն հավանականությամբ իրենե կայսրուհու օրոք (Κ υ ρ ι σ-τ ι ν η ς, Το ΙΣΤΑΕΡΟΝ, σελ. 399—400):
940. 72.720 ոսկեդրամ:
941. Բուլղարների նշանավոր խան Կրումը, հարստության հիմնադիր (803—814): Նշենք, որ Թեոփանեսը բուլղարների իշխանին որպես կանոն անվանում է «տեր» (хѹрѣс) և «իշխան» (хрѣан): Միայն կրումին է, որ կոչվում է «առաջնորդ» (прѣдѣсѣ):
942. Ժամանակակից Սոֆիա քաղաքը:
943. Հետևաբար՝ Պիսկա քաղաքում:
944. Իմա՛՛ primiscrinus:

945. Թարգմանաբար նշանակում է «անցում», որտեղից նավերն անցնում էին Ոսկեղջյուրը՝ Սիկե (Գալաթա) գետու համար։ Նրա տեղում այժմ կամուրջ է կառուցված։
946. Մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Կոստանդին Ծիրանածինը, իր «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 49-րդ գլուխն ամբողջովին նվիրված է խնդրո առարկա դեպքերին։ Կայսրը դրում է Պելոպոնեսի սլավոնների ապստամբության մասին, որոնց օգնության էին եկել Աֆրիկայի սարակինոսները։ Ապստամբությունը 805 թ. ձնշեց Պելոպոնեսի դորավարը, որ Կորնթոսում էր նստում։ Նրա մասին ավելի հստակ վկայում է «Մոնեմվասիայի ժամանակագրությունը», որտեղ գրված է, որ «Պելոպոնեսի գորավարի» պաշտոնը վարող և Փոքր Հայքից ծագող մի գորավար, Սկլերոս մականվանյալ ընտանիքից» (ենթադրվում է, որ խոսքը Հոն Սկլերոսի մասին է, որ հիշատակված է «Scriptor Incertus de Leone Armenio», p. 335 երկում) նիկեիոր I կայսեր օրոք պարտության մատնեց Պելոպոնեսի սլավոններին։ Նիկեիոր կայսրը Տարասիոս պատրիարքի օրոք, իմանալով այդ մասին, ի հիմանց վերականգնեց Պելոպոնեսի Պատրա քաղաքը, ինչպես և Հակեղեմոն քաղաքը, որտեղ բնակեցրեց «Քաֆիրներից» (Καφίρων) Թալեսիոնի հայերից և այլ շրջաններից ու քաղաքներից բերված բնակչություն։ Սա Սկլերոսների հայկական ընտանիքի հնադույն ներկայացուցիչն է՝ աղբյուրներում հիշված (տե՛ս Lemerle, La chronique de Monemvasie, p. 10, նաև 26: Տե՛ս նաև Selbst, Die Skleroi, S. 19—20):
947. Բնագրում՝ ԶԼԼԴԵՂՆԱՅԷ: Նիկեիոր կայսրը փաստորեն կյանքի կոչեց վաղ Բյուզանդիայում դուլություն ունեցող էպիրոսի (ΕΠΙΡΟΣ) ինստիտուտը։ Թեոփանեսի վերոհիշյալ հիշատակությունը հաստատում է, որ, համեմատյալ դեպս, VIII դարում էպիրոսի կարգը գոյություն չուներ (Καждан, О феодальной собственности, стр. 61): Ուսումնասիրողների մի մասը կարծում է, որ Թեոփանեսի ԶԼԼԴԵՂՆԱՅԷ-ը տեխնիկական նշանակություն չունի։ Օստրոգորսկին տեխնիկական է համարում (Ostrogorsky, Histoire, p. 218 և ծանոթ. 1: Նաև նույնի՝ Իստրա, թ. 261, ծանոթ. 104):
948. Քսանչորս կերատիոնը հավասար էր մեկ ոսկեդրամի՝ նոմիդմայի Հմմտ. և Անանիա Երակացու Մատենագրությունը, էջ 254. «Կշիո ԻԴ կերատաց լինի դահեկան մի»։
949. Աստվածաշնչում «պարիկոս» և «պրոսելիտ» բառերը հանդես են գալիս որպես հոմանիշներ (եբրայեցերեն «ղեր» բառը՝ «եկվոր», ոչ տեղացի, թարգմանված է և «պրոսելիտ», և՛ «պարիկոս» (Գործք, է, 6, է, 29, Եփես. Բ, 19, և Պետրոսի, Բ, 11): Նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Թեոփանեսը «պրոսելիտ» և «պարիկոս» բառերը հիշում է կողք կողքի, կարծես ինքն էլ է դրանք հոմանիշ համարում, որով կարող ենք եզրակացնել, որ նա «պարիկոսի» տակ անպայման տեխնիկական տերմին չի ենթադրում այլ օգտագործում է այն իմաստով, ինչ օգտագործված է Աստվածաշնչում՝ եկվոր, ոչ տեղացի, պանդուխտ (Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ հունարեն պարիկոսն ամենուր պանդուխտ է թարգմանված)։ Հստակ ծղանի, Թեոփանեսն այստեղ բառն օգտագործում է որպես տեխնիկական տերմին՝ սոցիալական կատեգորիայի բովանդակությամբ, նա առաջին բյուզանդական եղինակն է, որ հիշատակում է «պարիկոս» տերմինը (տե՛ս Καждан, Об аграрных отношениях, стр. 106: Նույնի՝ Деревня и город, стр. 94): Սյուդյումովը «պարիկոս» բառի տակ չի տեսնում տեխնիկական տերմին, բայց պարիկոսներին համարում է վանքերից կերակրվող շքավորներ (Сюзюмов, Проблемы иконо-

борчества. стр. 77, ծանոթ. 38): Ըստ Լիպչիցի, IX դ. պարիկոսներն իրենց կախվածությամբ նման էին վաղ շրջանի կոլոններին, երբ ձևավորվում էր ֆեոդալական տիպի կախվածությունը, որ օրենսդրության մեջ IX դ. պարիկոսները նման են ավելի ուշ շրջանի ճորտ պարիկոսներին և որ Թեոփանեսը այստեղ նկատի ունի ֆեոդալական կախման մեջ գտնվող գյուղացիների (*Липшиц, О значении термина парик, стр. 74—76*). որ հիշյալ բարեգործական հաստատություններում շահագործվում էր պարիկոսների աշխատանքը (*Липшиц, Очерки, стр. 85*), և բացառված չէ, որ նրանք օգտագործվում էին նաև այլ մասնատիրական հողերում (նույն տեղում, էջ 118): Պարիկոսների մասին ընդհանրապես տե՛ս *Каждан, Деревня и город, стр. 94—98*: Նույնի՝ *Формирование поместья: նաև Сметанин, О статусе париков, стр. 7—11, ուր և մանրամասն մատենագիտություն:*

950. Բնադրում *αἰπυγῆα* (*αἰπύος* բառից, որ ծուխ է նշանակում): Ըստ էության դիսանարկ էր, որ գանձվում էր յուրաքանչյուր ընտանիքից: Բյուզանդական հեղինակներից Թեոփանեսն առաջինն է, որ հիշատակում է այն: Կապիկոնը հողահարկի հետ կազմում էր այս ժամանակաշրջանում պետության հիմնական եկամուտը: Այդ հարկը գոյություն ուներ և Նիկեոփորից առաջ, միայն այժմ այն տարածվում էր գյուղացիների որոշ խավի վրա, որը նախապես ազատված էր ներանից (*Ostrogorsky, Histoire, p. 217*): Թեոփանեսի Շարունակողի տվյալներով IX դ. 20-ական թվականներին այն կազմում էր երկու միլիարեսիոն (*Theophanes Cont., p. 54*: Արծաթ միլիարեսիոնը կազմում էր մեկ ոսկեդրամի 1/12 մասը): 1073 թ. մի փաստաթղթում ծխահարկը (սինոնայի հետ միասին) արդեն կազմում էր 1/4 դահեկանից մինչև մեկ դահեկան, բայց իրականում հասնում էր մինչև չորս դահեկան (*Каждан, Деревня и город, стр. 147*): Կապիկոնի մասին հիշատակում են նաև Իրն խառնկալն ու Իրն խորդաղրեհը: Տե՛ս *Каждан, Деревня и город, стр. 145—146*: նաև *Липшиц, Очерки, стр. 127, Υανπορούλος, La société, p. 223—224*:

951. Այսինքն կուրատորի (կայսերական տան ու կալվածների հոգացող պաշտոնյայի) իրավասությանը:

952. Յուրաքանչյուր ստրկի համար վաճառականը տալու էր երկու դահեկան հարկ, այսինքն՝ մոտ 10 տոկոսով ավելանում էր ստրուկների գինը: Ստրուկների գնացուցակը հայտնի է, նրանց մասին մանրամասն տե՛ս Բարթիկյան, *Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը, էջ 423—424, 427—428*: նաև՝ *Ostrogorsky, Histoire, p. 218* և ծանոթ. 2: Այս շրջանում ստրուկների աշխատանքի օգտագործման և ստրկավաճառության մասին տե՛ս *Липшиц, Очерки, стр. 119* և հտ.: Ստրուկները գտնվում էին հասարակական սանդուղքի ամենացածր աստիճանի վրա (նրանցից բարձր գտնվում էին պարիկոսները, միսթիոսները (վարձկան), ապորները (չթավոր, աղքատ) և մորտիտները), և օգտագործվում էին հատկապես տնային տնտեսության մեջ:

953. Բնագրում՝ *καυμαργαίον*: IX դ. այդ բառի տակ ենթադրվում էին երկու տեսակի կողմնակի հարկեր՝ հարկ առուծախից և հարկ շրջանառությունից: Թեոփանեսն այստեղ նկատի ունի հարկի երկրորդ տեսակը (տե՛ս *Липшиц, Очерки, стр. 80*): Ստացվում է 16³/4 տոկոս (տե՛ս *Ζαχαριαν, Βυζάντιον, τ. 44*): Նիկեոփոր I-ի այս «տասերորդ» միջոցառման մասին կա հատուկ ուսումնասիրություն: Տե՛ս *Cassimatis, La dixième vexation, p. 154* և հտ.: նաև՝ *Frances, Le commerce maritime, p. 41—47*:

ԾԱՆՈԹԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

954. Հավանաբար ժառանգելու իրավունքից զրկելու միտումով անմիջական ժառանգներին հեռավոր ազգականի ստատուսը տվեց:

955. Մոմ պատրաստող:

956. 7200 ոսկեդրամ:

957. Պաշտոնական եկեղեցին ամեն շաբթ թափում էր պավլիկյաններին մանիքեցի համարելու ոչ միայն որովհետև, իրոք, այդ երկու հերձվածների դադափարախոսության մեջ կային ընդհանուր դժեռ (օրինակ՝ աստվածաբանական դուալիզմը), այլև որպեսզի պավլիկյանների դեմ օգտագործի մանիքեցիների դեմ գրված ամբողջ գրականությունը, ընդունված օրենսդրությունը: Այնինչ պավլիկյաններն ամեն կերպ մերժում էին որևէ կապ մանիքեցիների հետ, հրաժարվում նրանց գրական ժառանգությունից: Հետագայում պաշտոնական եկեղեցին նույն ձևով թոնդրակեցիներին պավլիկյան էր համարում (Бартикян, Источники, стр. 103, прим. 1):

958. Աթինզանների վերաբերյալ բազմաթիվ կարծիքներ են արտահայտվել: Դե Գուեի համաձայն նրանք ժամանակակից գնչուներն են (ցիգաններ) (տե՛ս De Coeje, Memoire, p. 25—26) և հանգես են եկել IX դ.: Միշլենկոն, ընդհակառակը, մերժում է այդ կարծիքը (Мищенко, 'Английчане не цыгани, стр. 183—196): Նույն կարծիքին է և Սուլիսը (Soullis, The Gypsies, p. 145 և 163): Ստարրը նրանց հանդես գալիս դնում է նիկեփոր I կայսեր ժամանակ (Starr, The Athinganoi, p. 93 և 101): Թեոփանեսի Շարունակողը (էջ 42) նրանց տեղադրում է Ամորիոն քաղաքում՝ հրեաների հետ: Երբ 820 թ. բռնկվեց Թովմա Գաղիրացու ապստամբությունը, Գենեսիոս պատմիչի ասելով, նրան մասնակցեցին բազմաթիվ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, այդ թվում նաև հայեր, պավլիկյաններ և աթինզաններ (Genesis Regum, p. 33):

959. Ինչպե՞ս օգտվել բոլոր իրավունքներից: Լիպլիցը ճիշտ թարգմանելով «беспрепятственно пользоваться всеми правами», մեկնաբանման մեջ ավելացնում է «Манихеи получили разрешение жить в столице» (ընդգծումն իրենն է) մի բան, որ Թեոփանեսի բնագրում չկա (տե՛ս նաև «Павликианское движение», стр. 56): Ինչ վերաբերում է Լիպլիցի խոսքերին, որ պավլիկյանները իբրև Թե Թեոփանեսի ասելով «հենց մայրաքաղաքում դիմվեցին ոչնչացնելու համար ուղղափառ հավատքը» (նույն տեղում, էջ 57), թյուրիմացություն է: Ինչպես կհամոզվի ընթերցողը, խոսքը «սուտանուն անապատական» նիկողայոսի և նրա մարդկանց մասին է, և ոչ պավլիկյանների:

Նիկեփոր կայսեր իշխանության ժամանակաշրջանը զուգահեռվում է պավլիկյանների խոշորագույն ազանդապետ Սերգիոսի (801—834) գործունեության սկզբինական շրջանի հետ, երբ իսկապես պավլիկյան շարժումն անշափ հզորացավ ու տարածվեց: Այդ տարիներին պավլիկյանների պարագլուխն էր նաև Հովսեփ-Եպափորոդիտոսը, որ շարժումը գլխավորել էր ամբողջ երեսուն տարի: Նա, խուսափելով կայսրության հալածանքներից, հաստատվել էր Փոյուգիայում և Պիսիդիայի Անտիոք քաղաքում: Ինչպես տեսնում ենք, Թեոփանեսն ազանդավորներ է գտնում Փոյուգիայում, հետևաբար նկատի ունի Հովսեփ-Եպափորոդիտոսի հենց այնտեղ հիմնադրած պավլիկյան համայնքները: Հովսեփ-Եպափորոդիտոսին հաջորդեց հայագրի Վահանը և վերոհիշյալ Սերգիոսը (Бартикян, Источники, стр. 140 и сл.):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

960. Պատահական չէ, որ Նիկեփորի մահից անմիջապես հետո իշխած կայսրերը, Մի-
րայել 1-ը և հատկապես Լևոն V Հայկազնը, Պետրոս Սիկիլիացու տվյալներով,
ստեանելով, որ հոռոմների մեծ մասը վարակվել է նրանց վարդապետությունից,
հռոմեական պետության բոլոր շրջանները հրաման արձակեցին՝ կոտորել այդ պիզդ
աղանդի հետևորդներին» (*Бартикян, Источники*, стр. 148):
961. Թարգմանաբար նշանակում է «դրսի սյունաշարք»։ Գտնվում էր Թեոդոսիոսի և Կոս-
տանդնի պարիսպների միջև։ Հետադաշյում ժողովուրդը այլ կերպ ստուգաբանեց
անունը՝ «վեց սյուններ», որից էլ առաջացել է ժամանակակից «Ալթը մերմեր» (վեց
մարմարիոն) թուրքական անվանումը։ Գտնվում էր ժամանակակից Սուլու մանաս-
տըրից (հնում՝ Պերիբեպտոս) հյուսիս (տե՛ս *M π ο ύ μ η ς, Αι διελαι γραται*,
σελ. 48—55):
962. Հավանաբար նկատի ունի Քրիստոսի ասույթը. «Սիրեցես զընկեր քո իբրև զանձն
քո» (Մատթ. ԺԺ, 19, ԻԲ, 39, Մարկոս ԺԲ, 31):
963. Եվխայիտյան սբ. Թեոդորոս Տիրոնի պաշտամունքային կենտրոնն էր։ Հելենոպոնտո-
սի քաղաք էր Ամասիայից մեկ օր ճանապարհ դեպի արևմուտք։ Մտնում էր Ար-
մենիակների բանակաթեմի կազմում։ Ա. Գրեգորարը նույնացրել էր թուրքական Ավ-
քատ կամ Ավխատ գյուղի հետ, որտեղ գտնվում են բյուզանդական բազմաթիվ ավե-
րակներ (*Mango-Sevčenko, Three Inscriptions*, p. 379—380):
964. Աքաաբը Իսրայելի թագավոր էր (IX դ. մ. թ. ա.), ընդունեց կռապաշտությունը և
հալածեց Եհովային սլաշտողներին։ Սպանվեց Ասորիքի դեմ պատերազմում (Գ Թա-
գաւորութեանց, ԺԶ, 28, ԻԲ, 38 և հտ. և Բ Մնացորդաց, ԺԸ, 1 և հտ.)։ Ֆալա-
րիսը Սիկիլիայի Ակրագանտ քաղաքի բռնակալն էր (VI դ. մ. թ. ա.), որի անունը
ատելի դարձավ այն կրողի դաժանությունների ու գործած ոճիրների պատճառով։
Միդասը Փոյուդիայի թագավոր էր (VIII դ. մ. թ. ա.), հարուստ ու ազահ մի մարդ,
որ, ավանդության համաձայն, ինչին ձեռք էր տալիս, ոսկու էր վերածվում։
965. Զեռագրերում ամսաթիվը չի նշված։ Հատիներեն թարգմանության մեջ նշված է
հուլիս ամիսը։
966. Այսինքն՝ իր թագավորության սկզբից։
967. Հմմտ. Երկրորդումն օրինաց, Բ, 30։
968. Տե՛ս Գ Թագաւորութեանց, ԻԲ, 20 (հմմտ. Բ Մնացորդաց, ԺԸ, 19)։
969. Բնագրում՝ *αυλῆς*։ Տե՛ս ծանոթ. 758։
970. 378 թվականից (երբ Ադրիանուպոլսում վեստգոթերի դեմ մզված մարտում սպան-
վեց Վազես կայսրը), ոչ մի բյուզանդական վեհապետ թշնամու կողմից չէր սպան-
վել։ Այդ պատճառով Նիկեփոր 1-ի կորուստը ժամանակակիցների վրա հսկայական
տպավորություն գործեց։
971. Այսինքն՝ Կոստանդնուպոլսի քաղաքապետին։
972. Նիկեփոր 1-ի 811 թ. հուլիսի 26-ին կրած պարտության և բյուզանդական զոր-
քի կոտորածի մասին պահպանվել է մի շատ արժանահավատ ու հետաքրքիր անա-
նուն շարադրանք, որ պահպանվել է Վատիկանի մատենադարանի հունարեն ժողո-
վածուի № 2014 ձեռագրում, և առաջին անգամ հրատարակվել Իվան Դույչևի կող-
մից (*Дуичев, Нови житийски дани*, стр. 147—188։ Նույնի՝ *La Chronique by-
zantine de l'an 811*, p. 205—254։ *Grégoire, Un nouveau fragment*, p. 417—427։

ԾԱՆՈԹԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Kominis*, Echi della bathaglia dell'anno 811, p. 313—318): հունարեն բնագրի վերջին հրատարակությունը տե՛ս *Hesperu*, том. VIII, стр. 11—15:
- Նիկեփոր-կրում պատերազմների մասին տե՛ս նաև *Gregoire*, L'empereur Nicephore et Kroum, p. 261—272:
973. Սովորության մասին տե՛ս *Beševliev*, Ein byzantinischer Brauch, S. 17—21:
974. Այսինքն՝ 300 լիտր՝ 21.600 ոսկեղրամ:
975. Միքայել I Ռանգսբե կայսրը (811—813):
976. Այսինքն՝ սբ. Սոֆիայի տաճարի հոգևորականության:
977. Այստեղ (812 թ.) Թեոփանեսը Կարոլոսին անվանում է արդեն ոչ թե *rex* (rex) ինչպես առաջ (A. M. 6293), այլ *βασιλεύς* (թագավոր): Նիկեփոր I-ի և Կարոլոս Մեծի փոխհարաբերությունների մասին տե՛ս *Tsirpanlis*, Byzantine Reactions, p. 356 և հտ.: Բանակցությունները վարելու համար *Aquisgranum* (այժմ՝ Աախեն, կամ Aix-La-Chapelle) էին գնացել բյուզանդական կայսեր դեսպանները, որոնք Կարոլոս Մեծին հունարեն *βασιλεύς* հորջորջեցին: Կնքված սլայմանադրի համաձայն Կարոլոսը Բյուզանդիային, վերադարձրեց Վենետիկը և ճանաչեց վերջինիս դերիշխանությունը 'Իսլամատիայի վրա:
978. Տետրավելը (τετραβελ) Սոֆոկլեսը (տե՛ս Greek Lexicon) համարում է անստույգ բառ: Բաղկացած է *τετρα-* (չորս) և *βελον* (լատ. *velum*, առագաստ, վարագույր, եկեղեցու բեմի վարագույր, դրոշ) բառերից: Լամպեն (Patristic Lexicon, p. 1389) թարգմանում է *square veil* (քառակուսի քող, ծածկոց):
979. Քրիստոսի ծննդյան տոնը՝ դեկտեմբերի 25:
980. Իգնատիոս Սարկավագի ասելով, Նիկեփոր պատրիարքը կայսեր համար պավլիկյանների վերաբերյալ հատուկ գիրք է գրել, որտեղ մանրամասն խոսք էր լինում աղանդավորների գաղափարախոսության մասին (*Nicephori Vita*, col. 69): Այդ գործը չի պահպանվել:
981. Տե՛ս Կործք առաքելոց, Ե, 1—5:
982. Հմմտ. Ա. Հոովմ. Ա, 32:
983. Միքայել I-ի հալածանքների մասին խոսում է և Պետրոս Սիկիլիացին, որի համաձայն կայսրը, տեսնելով, որ այդ աղանդը վարակել է քրիստոնյաների մեծ մասը, ուղղորդված կայսրության բոլոր շրջանները պատժիչ արշավախմբեր ուղարկեց աղանդավորներին կոտորելու: Միքայելի հրամանը հասավ և Արմենիակների բանակաթեմր: Աղանդավորները, սպանելով հալածանքների կազմակերպիչներ նեոկեսարիայի եպիսկոպոս Թովմասին և էքսարքոս Պարակոնդակեսին, փախան Մելիտենե, որի ամիրայից ստանալով Արգոլան քաղաքը, հաստատվեցին այնտեղ (*Бармукач, Источники*, стр. 148):
984. Թողոստոյից 32 կմ հյուսիս-արևելք, այժմ կոչվում է Չորլու՝ արևելյան Բրակիայում: Հնում կոչվում էր Տյուրուռե:
985. 'Երեւոս քաղաք արևելյան Բրակիայում: Հիշվում է դեռևս Պլինիոսի կողմից: Նրա միջով էր անցնում Կոստանդնուպոլսից Անքիալոս և Դանուբ տանող ճանապարհը:
986. Տաքսատոսը (կամ տաքսատիոն): Տե՛ս ծանոթ. 231:
987. Խոսքը Բրակիայի նիկիա քաղաքի մասին է: Կոչվում էր նաև Փոքր Նիկիա, տարբերվելու համար Բյութանիայի Նիկիայից: Ժիշտ անվանումը Նիկե է (*Νίκη*): Արևելյան Բրակիայի քաղաք՝ Ադրիանուպոլսի և Արկադիուպոլսի միջև, Ադրիանու-

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- պոլսից Կոստանդնուպոլիս տանող ճանապարհի վրա: Կառուցել է Կոստանդին Մեծը ի պատիվ Լիկինիոսի դեմ տարած հաղթանակի (323):
988. Ֆիլիպպոպոլիսը այժմյան Պլովդիվն է Բուլղարիայում, Ֆիլիպպեն՝ քաղաք արևելյան Մակեդոնիայում, Կավալայի և Դրամայի միջև, անտիկ շրջանի Կրենիդեսը:
989. Տետրադիտներ (հավանաբար՝ quartodecimani) էին կոչվում Ջատիկը հրեաների հետ երբայական նիսան ամսի 14-ին նշող քրիստոնյաները:
990. Նկատի ունի Կոստանդին V-ին:
991. Ընթադրաբար նույնացնում են ժամանակակից Բանդրմայի հետ (Mango—Ševčenko, Three Inscriptions, p. 389):
992. Կղզի Մարմարայի ծովի հարավ-արևմուտքում, անտիկ շրջանի Օֆիուսան (թուրք. Արաբլար):
993. Հայադդի Լենը, ապագա Լեոն V Հայկազն կայսրը (813—820):
994. Արաբ զորավար Ֆարիտ իբն Նասր իբն Մալիքը: Թեոփանեսը մի այլ Թեբիտի հիշում է 6236 թ. տակ:
995. Բուլղար պատմաբանների մի մասը (Գ. Բալաշև, Վ. Զլատարսկի) դնում է, որ Թեոփանեսը ճիշտ չէ, երբ դրում է, թե 716 թ. խնդրո առարկա պայմանագիրը կնքվեց Կորմեսիոսի հետ: Նրանց համաձայն այն կնքել է խան Տերվելիսը, քանզի վերջինս 718—719 թթ. դեռևս իշխանություն գլուխ էր կանգնած: Վ. Բեշևելիևը, ընդհակառակը, Թեոփանեսի տվյալները արժանահավատ է համարում, քանզի Մադարայի արձանագրության հիման վրա ապացուցել է, թե 716 թ. Բուլղարիայի խան էր Կորմեսիոսը (Бешевлиев, Мадарският конник, стр. 71—72: Տե՛ս նաև Цанкова-Петкова, О територии, стр. 125: Նույնի՝ Bulgarians and Byzantium, p. 42—43): Թեոդոսիոս Աղրամիտենոսը Թեոդոսիոս 111 կայսրն է (715—717), Գերմանոս պատրիարքը աթոռակալել է 715—730 թթ.: Հետևաբար պայմանագիրը կնքվել է 716 թ. կամ 717 թ. սկզբին: Հարցի մասին տե՛ս և Цанкова-Петкова, Българо-византийските отношения, стр. 168 и сл.
996. Գրության այդ ձևը թարգմանաբար նշանակում է «խնձորենու այգիներ»: Թրակիայի Մելեոնները, որ տեղանուն է համարվում, ճշտությամբ չեն տեղադրված: Այն հանդիպում է միայն ու միայն Թեոփանեսի երկում, այն էլ ըստ ոմանց աղավաղված ձևով, քանզի իրականում պիտի կարդալ $\dot{\iota}\pi\sigma\ \mu\acute{\alpha}\lambda\iota\omega\nu\ \tau\eta\varsigma\ \Theta\rho\acute{\alpha}\chi\eta\varsigma$. որ նշանակում է «Թրակիայ իմդոնանշաններից» (Цанкова-Петкова, О територии, стр. 183):
997. Տե՛ս Յովհ. Զ, 37:
998. Տե՛ս Ա Տիմոթ., Ե, 8:
999. Հմմտ. Սաղմոս ԾԺԺ, 6. «Բազում անգամ բնակեաց անձն իմ ընդ այնոսիկ, ոյք ատէին գողչոյն: Ես էի խաղաղարար...»:
1000. Բյուզանդիայում սիֆոն էին կոչվում հատուկ պղնձե խողովակներ, որոնցով պոմպի օգնությամբ թշնամու վրա հեղուկ կրակ էին մղում: Այդպիսի սիֆոններով էին գինված բերդերն ու ռազմանավերը, որոնք կոչվում են սիֆոնակիր և հրակիր (հեղուկ կրակի մասին տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 282: Նաև DAI, II, p. 66):
1001. Իմա՝ Երուսաղեմի:
1002. Իմա՝ Գողգոթան:
1003. Տե՛ս վերը, Ժանոթ. 215:

ԾԱՆՈԹԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1004. Բնագրում՝ μεταλον: Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսը թարգմանել է argenteo petalo: Մեր թարգմանությունը ենթադրական է:
1005. Պատկերամարտ Կոստանդին V կայսեր, որ բուլղարների դեմ բազում հաղթանակներ էր տարել:
1006. Մ. Յա. Սյուզյումովը, հիշելով Թեոփանեսի այս խոսքերը, թե Կոստանդին V-ը ձի հեծած երևաց ժողովրդին, գտնում է, որ սրանով ստեղծվեց լեգենդի սկիզբը: Հետագայում բյուզանդական էպոսի ստեղծման ժամանակ, իբրև թե, Կոստանդին V-ի կերպարը փոխարինելու եկան Անդրոնիկոս և Կոստանդին 'Իուկասի կերպարները (տե՛ս Сюзюмов, Проблемы иконоборчества, стр. 65): Պարզ ենթադրություն է, ոչ չէով չհաստատվող:
1007. Նկատի ունի Ասորեստանի թագավոր Սենեքերիմին, Սարգոնի որդուն, որ աչքի ընկավ իր դաժանությամբ ու բռնություններով:

Հ Ա Պ Ա Վ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր Ի Բ Ա Ն Ա Լ Ի

- Աբգարյան, «Սերբոսի» պատմությունը—Գ. Վ. Աբգարյան, «Սերբոսի» Պատմությունը և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965:
- Աղոնց, Մամիկոնյան իշխանուհին—Ն. Աղոնց, Մամիկոնյան իշխանուհին բյուզանդական գահի վրա, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948:
- Աղոնց, Նամակներ—Նիկողայոս Աղոնցի նամակներից, հրտ. Պ. Հ. Հակոբյանի. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, № 1:
- Ալիշան, Երազ Վարդան կայսեր—Ն. Ալիշան, Երազ Վարդան կայսեր Յուշիկը հայրենեաց Հայոց, հտ. Բ, Վենետիկ, 1921:
- Ալիշան, Բ Վարդան կայսր—Ն. Ալիշան, Բ Վարդան կայսր Յուշիկը հայրենեաց հայոց, հտ. Բ, Վենետիկ, 1921:
- Ալիշան, Շիրակ—Ն. Ալիշան, Շիրակ. տեղագրություն պատկերացույց, Վենետիկ, 1881:
- Աճառյան, Անձնանունների բառարան—Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա—Ե, Երևան, 1942—1962:
- Աճառյան, Արմատական բառարան—Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. Ա—Դ, Երևան, 1971—1979:
- Աճառյան, Հայերեն նոր բառեր—Հ. Աճառյան, Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրության մեջ, հտ. Բ, Վենետիկ, 1926:
- Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը—Անանիայի Շիրակացու համարողի Մատենագրությունը Տեքստի մշակեց և հրատարակության համար պատրաստեց Ա. Գ. Աբրահամյան, Երևան, 1943:
- Առաքելյան, Հայաստանը—Բ. Ն. Առաքելյան, Հայաստանը արարական տիրապետության առաջին շրջանում և հայերի պայքարն անկախության համար «Գիտական ժողովածու» Երևան, 1941:
- Առաքելյան, Հայերի ապստամբությունները—Բ. Ն. Առաքելյան, Հայերի ապստամբությունները արարական լծի դեմ 703 թ.: ՍՍՌՄ գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագիր», 1941, № 5—6 (10—11):
- Բարսիկյան, Բոյիլասի կտակը—Հ. Մ. Բարսիկյան, Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը (1059) որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», 5, 1960:
- Բարսիկյան, Հայագիտական նյութեր—Հ. Մ. Բարսիկյան, Հայագիտական նյութեր բյուզանդագիտական նոր հանդեսում, «Լրաբեր», 1973, № 3:
- Բարսիկյան, Հայ-բյուզանդական նոթեր—Հ. Մ. Բարսիկյան, Հայ-բյուզանդական նոթեր, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1960, 6—7:
- Բարսիկյան, Narratio—Հ. Մ. Բարսիկյան, Narratio de rebus Armeniae, հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», 6, 1963:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՆԱԼԻ

- Բարբիկյան, Նիկողայոս Միստիկոսի թղթերը—Հ. Մ. Բարբիկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ Ա թաղավորին։ Պատմա-բանասիրական հանդես, 1966, № 4։
- Կելցեր, Սկզբնավորութիւնք,—Հ. Գելցեր, Սկզբնավորութիւնք բյուզանդեան բանական-մեթոդի դրութեան, թարգմ. Գ. Գաբունիլեանի, Վիեննա, 1903։
- Կելցեր, Հայ հասարակութիւնն ի Պերգամոն—Հ. Գելցեր, Հայ հասարակութիւնն ի Պերգամոն և Պերգամոնի կայսերական դահլի վրա։ Հանդես ամսօրյա, 1907, № 3։
- Գիրք թղթոց—Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901։
- Կրիզոստոմ Մագիստրոս—Կրիզոստոմ Մագիստրոսի թղթերը, բնագիրն առաջաբանով և ծանոթութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանյանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910։
- Կրիզոստոմ, Ստեփանոս Սիւնեցի—Մեսրոպ վրդ. Գ. Կրիզոստոմ, Ստեփանոս Սիւնեցի, Պեյրութ, 1958։
- Դիվան հայ վիճադրութեան—Դիվան հայ վիճադրութեան, պր. 1, Անի քաղաք։ Կազմեց Հ. Ա. Օրբելի. Երևան, 1966։
- Եղիշե—Եղիշի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին։ Ի լոյս ածեալ բազդատութեամբ ձեռագրաց, աշխատասիրութեամբ Ե. Տէր-Միլետեան, Երևան, 1957։
- Երեմյան, Հայաստանը—Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերականգնութեան ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963։
- Զարբհանայան, Հայկական թարգմանութիւնք—Գ. Զարբհանայան, Հայկական թարգմանութիւնք նախնեաց, Վենետիկ, 1889։
- Թովմա Արծրունի—Թովմայի Վարդապետի Արծրունու Պատմութիւն տանն Արծրունեաց։ Ի լոյս էած Ք[երովբէ] Պ[ատկանեան], ի Ս. Պետերբուրգ, 1887։
- Իսկանյան, Հայ-բյուզանդական հարաբերութիւնները—Լ. Կ. Իսկանյան, Հայ-բյուզանդական հարաբերութիւնները VII դ.՝ արաբական առաջին արշավանքների ժամանակ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 4։
- Լեւ—Հայոց պատմութիւն—Լեւ, Հայոց պատմութիւն, երկրորդ հատոր, Երևան, 1947։
- Խաւանիս, Հայերը—Պ. Խաւանիս, Հայերը Բյուզանդական կայսրութեան մեջ, թարգմանեց Հայկ Պերպերյան. Վիեննա, 1966 (Ազգային Մատենադարան, ՃՂԲ)։
- Կանոնագիրք Հայոց—Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիրութեամբ Լ. Ա. Հակոբյանի, հտ. Ա—Բ, Երևան, 1964—1971։
- Կիրակոս Կանձակեցի—Կիրակոս Կանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961։
- «Կնիք Հաւատոյ»—«Կնիք Հաւատոյ», Վաղարշապատ, 1914։
- «Կոստանդին Միրանաձին»—Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Բ, Կոստանդին Միրանաձին, թարգմանութիւն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրութիւններ Հրաչ Բարբիկյանի. Երևան, 1970։
- Հովհան Մամիկոնյան—Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխատութեամբ և առաջաբանով Աշ. Աբրահամյանի, Երևան, 1941։
- Հովհաննէս Կրասխանակերտցի—Յովհաննէս կաթողիկոսի Կրասխանակերտցու Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912։

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ Ի ԱՆԱԼԻ

«Հովհաննես Սկիլիցես»—Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 10, Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Գ. Հովհաննես Սկիլիցես: Թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1979:

Հովհան Սձենցի—Յովհաննու Իմաստասերի Ածնեցւոյ, Հայոց կաթողիկոսի, Մատենադրութիւնք, Վենետիկ, 1833:

Ղևոնդ—Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:

Մանանդյան, Արարական արշավանքները—Հ. Մանանդյան, Արարական արշավանքները Հայաստանում (ժամանակագրական դիտողություններ): Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960:

Մանանդյան, Ընթացողիները—Հ. Մանանդյան, Հերակլ կայսեր պարսկական արշավանքների ընթացողիները (մարշրուտներ): Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960:

Մանանդյան ժողովրդական ապստամբությունները—Հ. Մանանդյան, ժողովրդական ապստամբությունները Հայաստանում արարական տիրապետության դեմ, Երևան, 1939:

Մանանդյան, Կշիռները—Հ. Մանանդյան, Կշիռները և շափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, Երևան, 1930:

Մատթեոս Ուոհայեցի—Մատթեոսի Ուոհայեցւոյ ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:

Մելիք-Բախչյան, Դիտողություններ—Ս. Ս. Մելիք-Բախչյան, Դիտողություններ արարների Հայաստան կատարած արշավանքների մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 3:

Մելիք-Բախչյան, Հայաստանը—Ս. Ս. Մելիք-Բախչյան, Հայաստանը VII IX դարերում, Երևան, 1968:

Միխայել Ասուրի, 1870—Տեառն Միխայելի պատրիարքի Ասորոց ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1870:

Միխայել Ասուրի, 1871—Ժամանակագրութիւն Ս. Միխայելի Ասորոց պատրիարքի, Երուսաղեմ, 1871:

Մովսես Խորենացի—Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913:

Մովսես Կալանկատվացի—Մովսէսի Կալանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912:

Նեղոսի 'Իոնապատոի Կարգագրութիւնք—Նեղոսի 'Իոնապատոի Կարգագրութիւնք պատրիարքական աթոռոյն, հրտ. Ն. Ֆինկ, Վաղարշապատ, 1902:

«Պրոկոպիոս Կեսարացի»—Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 5, Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Ա. Պրոկոպիոս Կեսարացի: Թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967:

Սերևոս—Պատմութիւն Սերևոսի: Աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Արզաւրյանի, Երևան, 1979:

Ստեփանոս Սրբելյան—Պատմութիւն Նահանգի Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբլւնան արքեպիսկոպոսի Սիննաց, Թիֆլիս, 1910:

Վարդան վարդապետ—Հաւարումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862:

Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները—Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները Բաղրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՆԱԼԻ

- ՏԵՐ-ՂԵՈՆՈՅԱՆ, «Հայոց իշխանը»—Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՈՆՈՅԱՆ, «Հայոց իշխանը» արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 1964, №2:
- ՏԵՐ-ՍԻՆԱՅԱՆ, ՆԵՍՏՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ—Ե. Ի. ՏԵՐ-ՍԻՆԱՅԱՆ, ՆԵՍՏՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ, Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Երեւան, 1971:
- ՏԵՐ-ՍԻՆԱՅԱՆ, Պարսից ժողովրդը—Ե. ՏԵՐ-ՍԻՆԱՅԱՆ, Այսպես կոչված Պարսից ժողովրդը: Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Երեւան, 1971:
- ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՅԱՆ, VII դարի մի երկ—Ս. ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՅԱՆ, VII դարի մի երկ, նվիրված պատկերների պաշտպանությանը: «Հայ արվեստը միջնադարում», Երեւան, 1975:
- ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՅԱՆ, Հայ արվեստը—Ս. ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՅԱՆ, Հայ արվեստը միջնադարում, Երեւան, 1975:
- ՏԵՐ-ՍԱՌԱԿՅԱՆ, Հայ կայսերը—Կ. ՏԵՐ ՍԱՌԱԿՅԱՆ, Հայ կայսերը Բյուզանդիոնի, հտ. Ա—Բ, Վենետիկ, 1905:
- ՍԻՒՄԱՆԵՆ—ՍԻՒՄԱՆԵՆ ԵՎԻՍԿՈՎՈՍ. Պատմութիւն Հայոց, հատուած երկրորդ, Պատմութիւն բաժանման վրացի հայոց, Վաղարշապատ, 1871:
- ՔԵՆԴԵՐՅԱՆ, Հովհան Մայրապետի—Հ. Մ. ՔԵՆԴԵՐՅԱՆ, Հովհան Մայրապետի, Երեւան, 1973:
- ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Ազգապատում—Մ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Ազգապատում. Հայ ուզգափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչև մեր օրերը, մասն Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1913:
- Адонц, Армения—Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.
- Ангелов, За политическите емигранти—Д. Ангелов, Въпросът за политическите емигранти в отношенията между Византия и средновековна България. «Античная древность и средние века», вып. 10, Свердловск, 1973.
- Артамонов, История хазар—М. И. Артамонов, История хазар, Л., 1962.
- Баласчев, Българският господар Тервел—Г. Баласчев, Българският господар Тервел. «Периодическо списание» 77, 1898.
- Бартикян, Источники—Р. М. Бартикян, Источники для изучения истории павликианского движения, Е., 1961.
- Бартикян, К вопросу—Р. М. Бартикян, К вопросу о павликианском движении в Византии в первой половине VIII в., «Византийский Временник», т. VIII, 1956.
- Бартикян, О протоболгарских надписях—Р. М. Бартикян, О протоболгарских надписях ханов Крума (803—814) и Омуртага (814—831) и некоторых вопросах организации раннеболгарского государства. «Вестник Общ. наук» АН Арм. ССР, № 1, 1981.
- Бартикян, Об армянской памятной записи—Р. М. Бартикян, Об армянской памятной записи в грузинской рукописи, содержащей Типик Григория Пакуриана, Լրագր., 1978, № 7.
- Беляев, Арабы—Е. А. Беляев, Арабы, Ислам и Арабский халифат в раннее средние века М., 1965.
- Беляев, Мусульманское сектанство—Е. А. Беляев, Мусульманское сектанство, М., 1957.
- Бенешевич, К истории—В. Н. Бенешевич, К истории евреев в Византии VI—X веков, «Еврейская мысль», 1926.

- Бешевлиев, К вопросу о награде—В. Бешевлиев, К вопросу о награде, полученной Тервелем от Юстиниана II в 705 г., «Византийский Временник», т. XVI, 1959.
- Бешевлиев, Мадарският конник—В. Бешевлиев, Мадарският конник, София, 1956.
- Браунинг, Рабство—Р. Браунинг, Рабство в Византийской империи (600—1200 гг.), «Византийский Временник», т. XIV, 1958.
- Бурмов, Към въпроса—А. К. Бурмов, Към въпроса за произхода на прабългарите, «Известия на Българското историческо дружество», XXII—XXIV, 1948.
- Васильевский, Жития—В. Г. Васильевский, Жития свв. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского, «Труды», т. III, Пг., 1915.
- Васильевский, Житие Иоанна Готского—В. Г. Васильевский, Житие Иоанна Готского, «Труды», т. II, вып. 2, СПб., 1912.
- Васильевский, Записка—В. Г. Васильевский, Записка греческого топарха, «Труды», т. III, вып. I, СПб., 1909.
- «Византийская книга епарха»—«Византийская книга епарха». Вступительная статья, перевод, комментарий М. Я. Сюсюмова, М., 1962.
- Гийан, Очерки—Р. Гийан, Очерки просопографии Византийской империи, «Византийский Временник», т. XXXIV, 1973.
- Грацианский-Сказкин, Хрестоматия—Н. П. Грацианский—С. Д. Сказкин, Хрестоматия по истории средних веков, т. I—III, М., 1949—1950.
- Гумилев, Биография тюркского хана—Л. Н. Гумилев, Биография тюркского хана в «Истории» Феофилакта Симокатты и в действительности, «Византийский Временник», т. XXVI, 1965.
- Гумилева, Кубань—Л. Г. Гумилева, О названиях реки Кубань. «Топонимика Востока». Исследования и материалы, М., 1969.
- Гюзелев, Участие на българите—В. Гюзелев, Участие на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717—718 г. «Исторически преглед», XXIX (1973), вып. 3.
- Дестунис, Заметки—Г. Дестунис, Заметки по тексту Феофанова Временника, «Византийский Временник», т. I, 1894.
- Дмитриев, Движение скамаров—А. Д. Дмитриев, Движение скамаров, «Византийский Временник», т. V, 1952.
- Дуйчев, Нови житийни данни—И. С. Дуйчев, Нови житийни данни за похода на Никифор I в България през 811 г. «Списание на Българска Академия на науките», т. 54, 1936.
- Дуйчев, Проучвания—И. С. Дуйчев, Проучвания върху българското средновековие I. Император Юстиниан II Рипотмит данник на хан Тервеля, «Списание на Българската Академия на науките», т. 41, вып. I, 1945.
- Дурново, Краткая история—Л. А. Дурново, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957.
- Ернштедт, Этимология глагола μαῦρεῖω —П. В. Ернштедт, Этимология новогреческого глагола μαῦρεῖω. «Доклады и сообщения Института языкознания» АН СССР, I, 1951.

ՀԱՊԱՎՈՐՄԵՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՆԱԿԻ

- Златарски*, История 1, ч. 1—*В. Н. Златарски*, История на българската държава през средните векове, т. 1, ч. 1, София, 1918.
- Извори, т. VI—Извори за Българската история, т. VI, София, 1960.
- Извори, т. VIII—Извори за Българската история, т. VIII, София, 1961.
- История Византии—История Византии в трех томах, Изд. АН СССР, т. II, М., 1967.
- История императора Иракла—История императора Иракла—сочинение епископа *Себеоса*, писателя VII века. Перевод с армянского, СПб., 1862.
- История халифов—История халифов вардапета *Гевонда*, писателя VIII века. СПб., 1862.
- Каждан*, Деревня и город—*А. П. Каждан*, Деревня и город в Византии IX—X вв., М., 1960.
- Каждан*, Об аграрных отношениях—*А. П. Каждан*, Еще раз об аграрных отношениях в Византии IV—XI вв., «Византийский Временник», т. XVI, 1959.
- Каждан*, О феодальной собственности—*А. П. Каждан*, К вопросу об особенностях феодальной собственности в Византии VIII—X вв., «Византийский Временник», т. X, 1956.
- Каждан*, Формирование поместья—*А. П. Каждан*, Формирование феодального поместья в Византии в X веке, «Византийский Временник», т. XI, 1956.
- Каждан-Чичуров*, О структуре—*А. П. Каждан*, *И. С. Чичуров*, О структуре византийского общества VII—IX вв. Проблема социальной стратификации и книга II. Яннопулоса. «Византийские очерки». Труды советских ученых к XV Международному конгрессу византинистов, М., 1977.
- Колесников, Иран—*А. И. Колесников*, Иран в начале VII века. «Палестинский сборник», вып. 22 (85), М.—Л., 1970.
- Котанджян, Цвет*—*Н. Котанджян*, Цвет в раннесредневековой живописи Армении, Ереван, 1978.
- Кривов*, Сражение при Му'те—*М. В. Кривов*, Сражение при Му'те по арабским источникам и Феофану, «Византийский Временник», т. 40, 1979.
- Кулаковский*, История Византии—*Ю. Кулаковский*, История Византии, т. III, Киев, 1915.
- Кулаковский*, К критике—*Ю. Кулаковский*, К критике известий Феофана о последнем годе правления Фоки, «Византийский Временник», т. XXI, вып. 1—2, 1914.
- Кучма*, К вопросу—*В. В. Кучма*, К вопросу о социальной сущности «Революции» Фоки (602—610). «Византийские очерки». Труды советских ученых к XV Международному конгрессу византинистов, М., 1977.
- Ласкин*, Ираклий—*Г. Ласкин*, Ираклий. Византийское государство в первой половине VII в., Харьков, 1889.
- Левченко*, Венеты и красны—*М. В. Левченко*, Венеты и прасины в Византии в V—VII вв., «Византийский Временник», т. I, 1947.

- Левченко*, Церковные имущества—*М. В. Левченко*, Церковные имущества V—VIII вв. в Восточноримской империи, «Византийский Временник», т. II, 1949
- Липшиц*, Византийское крестьянство—*Е. Э. Липшиц*, Византийское крестьянство и славянская колонизация (преимущественно по данным Земледельческого закона). «Византийский сборник» под редакцией *М. В. Левченко*, М.—Л., 1945.
- Липшиц*, Из истории—*Е. Э. Липшиц*, Из истории славянских общин в Македонии. «Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия», М., 1952.
- Липшиц*, Никифор—*Е. Э. Липшиц*, Никифор и его исторический труд. «Византийский Временник», т. III, 1950.
- Липшиц*, О городе—*Е. Э. Липшиц*, К вопросу о городе в Византии в VIII—IX вв., «Византийский Временник», т. VI, 1953.
- Липшиц*, О значении термина парнк—*Е. Э. Липшиц*, О значении термина парнк в Византии IX в. «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и филология». Сборник в честь семидесятилетия члена-корреспондента АН СССР Н. В. Пигулевской, М., 1967.
- Липшиц*, Очерки—*Е. Э. Липшиц*, Очерки по истории византийского общества и культуры в VIII—первой половине IX века, М., 1961.
- Липшиц*, Павликианское движение—*Е. Э. Липшиц*, Павликианское движение в Византии в VIII и первой половине IX вв., «Византийский Временник», т. V, 1952.
- Липшиц*, Право и суд—*Е. Э. Липшиц*, Право и суд в Византии в IV—VIII вв., Л., 1976.
- Липшиц*, Славянская община—*Е. Э. Липшиц*, Славянская община и ее роль в формировании византийского феодализма, «Византийский Временник», т. I, 1947.
- Лопарев*, Жития святых—*В. Лопарев*, Византийские жития святых VII—IX вв. «Византийский Временник», т. 17, 1910.
- Марр*, Антиох Стратиг—*Н. Я. Марр*, Антиох Стратиг. Пленение Иерусалима персами в 614 г. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. IX, СПб., 1909.
- Марр*, Аркаун—*Н. Я. Марр*, Аркаун. Монгольское название христиан. В связи с вопросом об армянах-халкидонитах, «Византийский Временник», т. 12, 1905.
- Медников*, Завоевание Иерусалима—*Н. А. Медников*, Завоевание Иерусалима персами в 614 г. «Сообщения Императорского Православного Палестинского Общества» т. VIII, 1897.
- Мишулин*, Древние славяне—*А. В. Мишулин*, Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э., «Вестник Древней Истории», 1941, № 1.
- Мищенко*, Цигани—*Х. I. Мищенко*, 'Αδύγανος не цигани. В кн. «Юбилейный збірник на пошану академика Дмитра Ивановича Багалія». Том I, Київ, 1927.

- Моисей Каганкатвацц,— История Агван *Моисея Каганкатвацц*, писателя X века. Перевод с армянского [К. Патканяна], СПб., 1861.
- Наследова, Македонские славяне.—*Р. А. Наследова*, Македонские славяне конца IX—начала X века по данным Иоанна Камениаты, «Византийский Временник», т. XI, 1956.
- ан-Наубахти, Шинитские секты—*Ал-Хасан ибн Муса ан-Наубахти*, Шинитские секты, перевод с арабского, исследование и комментарий *С. М. Прозорова*, М., 1973.
- Панченко, Памятник славян—*Б. Панченко*, Памятник славян в Вифинии VII века, «Известия Русского Археологического Института в Константинополе», VIII, 1902.
- Патканов, Из нового списка—*К. Патканов*, Из нового списка географий, приписываемой Моисею Хоренскому, «Журнал Министерства Народного Просвещения», 1883, март.
- Пигулевская, Хронография Феофана—*Н. В. Пигулевская*, Хронография Феофана и сирийские хроники, «Ближний Восток, Византия, славяне», Л., 1976.
- Пигулевская, Эфиопия и Химъяр—*Н. В. Пигулевская*, Эфиопия и Химъяр в их взаимоотношениях с Восточноримской империей, «Вестник Древней Истории», 1948, № 1.
- Пиотровская, К изучению «Летописца вскоре»—*Е. К. Пиотровская*, К изучению «Летописца вскоре» константинопольского патриарха Никифора. «Труды Отдела древнерусской литературы», т. XXIX, 1974.
- Пиотровская, О времени перевода «Летописца вскоре»—*Е. К. Пиотровская*, К вопросу о времени перевода «Летописца вскоре» константинопольского патриарха Никифора на славянский язык. «Вспомогательные исторические дисциплины», т. VII, 1976.
- Преображенский, Летописное повествование—*П. Г. Преображенский*, Летописное повествование св. Феофана Исповедника. Исследование в области византийской историографии, Вена, 1912.
- Псевдо-Шапух Багратуни,—История Анонимного повествователя. *Псевдо-Шапух Багратуни*, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии *М. О. Дарбинян-Меликян*, Е., 1971.
- Санаров, Проблемы—*В. И. Санаров*, Проблемы историко-этнографического изучения цыган. «Советская этнография», вып. 3, 1971.
- Саркисян, Дастагерт—*Г. Х. Саркисян*, Дастагерт в ранних армянских источниках, «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и филология». Сборник в честь семидесятилетия члена-корреспондента АН СССР *Н. В. Пигулевской*, М., 1967.
- Сборник документов—Сборник документов по социально-экономической истории Византии, М., 1951.
- Сергий, Преподобный Феофан—*Сергий*, Преподобный Феофан Исповедник, «Душеполезное чтение», 1893.
- Симеонов, Происход на личното име—*Б. Симеонов*, Происход и значение на личното име на хан Аспарух, «Векове», 1977, вып. 3.

- Сметанин, О статусе париков—В. А. Сметанин, О статусе некоторых категорий париков в поздней Византии, «Византийский Временник», т. 33, 1972.
- Сюзюмов, Основные направления—М. Я. Сюзюмов, Основные направления историографии истории Византии иконоборческого периода, «Византийский Временник», т. XXII, 1963.
- Сюзюмов, О характере—М. Я. Сюзюмов, О характере и сущности византийской общины по Земледельческому закону, «Византийский Временник», т. X, 1956.
- Сюзюмов, Проблемы иконоборчества—М. Я. Сюзюмов, Проблемы иконоборчества в Византии, «Ученые записки Свердловского государственного педагогического института», вып. 4, Свердловск, 1948.
- Тер-Гевондян, Армения—А. Н. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, Е., 1977.
- Тихомиров, Именник—М. Н. Тихомиров, Именник болгарских князей, «Вестник Древней Истории», 1946, № 3.
- Тихомиров, Исторические связи—М. Н. Тихомиров, Исторические связи России со славянскими странами и Византией, М., 1969.
- Тыпкова-Заимова, Нападения «варваров»—В. Тыпкова-Заимова, Нападения «варваров» на окрестности Солуни в первой половине VI в., «Византийский Временник», т. XVI, 1959.
- Удальцова, Идеино-политическая борьба—З. В. Удальцова, Идеино-политическая борьба в ранней Византии (по данным историков IV—VII вв.), М., 1974.
- Успенский, Две надписи—Ф. И. Успенский, Две исторические надписи. I. Надпись на башне Артавазда, «Известия Русского Археологического Института в Константинополе», III, София, 1898.
- Успенский, Очерки—К. Успенский, Очерки по истории иконоборческого движения в Византийской империи в VIII—IX вв. Феофан и его историография, «Византийский Временник», т. III, 1950, т. IV, 1951.
- Феофан, Летопись—Летопись византийца Феофана. В переводе с греческого В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского. С предисловием О. М. Бодянского, Москва, 1887 (Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1884—1887).
- Феофилакт Симокатта, История—Феофилакт Симокатта, История, перевод С. П. Кондратьева. «Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы», изд. АН СССР, М., 1957.
- Фотия, О гробе—Фотия, святейшего архиепископа Константинопольского, О гробе господина нашего Иисуса Христа и другие малые его творения на греческом и армянском языках изданные с предисловием А. И. Пападопуло-Керамевсом и переведенные Г. С. Дестунисом и Н. Марром. Православный Палестинский Сборник, вып. 31, СПб., 1892.
- Цанкова-Петкова, Българо-византийските отношения—Г. Цанкова-Петкова, Българо-византийските отношения според мирните договори от края на VII до началото на IX в., «Антична древност и средние века», вып. 10, Свердловск, 1973.

- Цанкова-Петкова, О территории— Г. Цанкова-Петкова, О территории Болгарского государства в VII—IX вв., «Византийский Временник», т. XVII, 1960.
- Церетели, Эпиграфические находки—Г. В. Церетели, Эпиграфические находки в Михете—древней столице Грузии, «Вестник Древней Истории», 1948, № 2.
- Черноусов, До питання—Е. А. Черноусов, До питання про джерела хроніки Теофана Сповідника з доби Анастаса Дикора. Збірник на пошану академіка Д. Багалія, т. I, Кнів, 1927.
- Чичуров, К проблеме—И. С. Чичуров, К проблеме авторского самосознания византийских историков IV—IX вв., «Античность и Византия», М., 1975.
- Чичуров, Место «Хронографии»—И. С. Чичуров, Место «Хронографии» Феофана (начало IX в.) в ранневизантийской историографической традиции (IV—нач. IX в.). Автореферат диссертации, М., 1975.
- Чичуров, О Кавказском походе—И. С. Чичуров, О кавказском походе императора Ираклия, «Восточная Европа в древности и средневековье», М., 1978.
- Чичуров, Феофан—компилятор Феофилакта—И. С. Чичуров, Феофан—компилятор Прокопия, «Византийский Временник», т. 37, 1976.
- Чичуров, Феофан Исповедник—публикатор, редактор, автор? И. С. Чичуров, Феофан Исповедник—публикатор, редактор, автор? (в связи со статьей К. Манго), «Византийский Временник» том 42, 1981.
- Чичуров, Феофан—компилятор Феофилакта—И. С. Чичуров, Феофан—компилятор Феофилакта Симокатты, «Античная древность и средние века», вып. 10, Свердловск, 1973.
- Чураков, Завоевание Северной Африки—М. Чураков, Завоевание Северной Африки арабами, «Палестинский Сборник», вып. 3 (66), 1958.
- Чураков, Магриб—М. Чураков, Магриб накануне хариджитского восстания, «Палестинский Сборник», вып. 5 (68), 1960.
- Чураков, Хариджитские восстания—М. Чураков, Хариджитские восстания в Магрибе, «Палестинский Сборник», вып. 7 (70), 1962.
- Шандровская, Памятники—В. С. Шандровская, Памятники византийской сфрагистики в Эрмитаже, «Византийский Временник», т. XXIX, 1968.
- Шестаков, Аноним—С. Шестаков, Аноним cod. Paris. gr. 1712 в пределах хронографии Феофана, «Ученые записки императорского Казанского университета», 64, 1897, май—июнь, июль—август.
- Эклога—Эклога—Византийский законодательный свод VIII века. Вступительная статья, перевод и комментарий Е. Э. Липшиц, М., 1965.
- Якобсон, К изучению—А. Л. Якобсон, К изучению раннесредневековой болгарской архитектуры (армянские параллели), «Византийский Временник», т. 28, 1968.
- Ἀρμάντου, Ἱστορία — К. Ἀρμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, 395—867, τ. Α', Ἀθήναι, 1963.
- Ἀρμάντου, Κατωτικά — К. Ἀρμάντου, Κατωτικά = Ἑλλάς, «Ἑλληνικά», 1, 1928.
- Ἀρμάντου, Μαρδαίται — К. Ἀρμάντου, Μαρδαίται, «Ἑλληνικά» том. В', Ἀθήναι, 1932.

- Վաստասյու, Օի Παυλικιανοί -- Դωαν. Վաստասյու, Օի Παυλικιανοί. Իστορία και η ούσασαλία των από της εμφάνισης μέχρι των νεωτέρων χρόνων, 'Αθήναι, 1959.
- Βρανούση, Byzantinoarabica — Έρας Λ. Βρανούση, Byzantinoarabica. Οι πρώτοι Άραβοβυζαντινοί πολέμοι στη Παλαιστίνη, 'Ιερουσα, Συρία και Φοινίκη. Συμβολή πρώτη: Κριτικός έλεγχος των πηγών. Έθνικον 'Ιόρυμα Έρευνών, Κέντρον Βυζαντινών Έρευνών, Συμμεικτα τόμ. Γ', 'Αθήνα, 1979.
- Γιαννόπουλου, Βαρασβακούριος — Π. Α. Γιαννόπουλου, Σπουδαί βυζαντινών προσωπικοτήτων: Βαρασβακούριος, κόμισ του Όφικίου (Δεύτερον ήμισυ του Ζ' αιώνας — 711). „Βυζαντινά“, Έπιστημονικόν Όργανον Κέντρου Βυζαντινών Έρευνών Φιλοσοφικής Σχολής Άριστοτελείου Πανεπιστημίου, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη, 1972.
- Γιαννόπουλου, Σισίνιος Ρενδάκις — Π. Α. Γιαννόπουλου, Σπουδαί βυζαντινών προσωπικοτήτων: Σισίνιος Ρενδάκις (μισά Ζ' αιώνας — 718), „Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών“, τόμοι ΑΘ' — Μ', Λειμών. Τιμητική προσφορά τω καθηγητή Νικολάω Β. Τωμαδάκη, 'Αθήναι, 1972 — 73.
- Grégoire, Ό Διγενής Άκρίτας — H. Grégoire, Ό Διγενής Άκρίτας. Ի βυζαντινή εποποιία στην ιστορία και στη ποίηση, New York, 1942.
- Ζακυθηνού, Βυζαντιον — Διον. Α. Ζακυθηνού, Βυζαντιον. Κράτος και κοινωνία. Իστορική επισκόπηση, 'Αθήναι, 1951.
- Ζακυθηνού, Ի Βυζαντινή Αυτοκρατορία — Διον. Α. Ζακυθηνού, Ի Βυζαντινή Αυτοκρατορία, 324 — 1071. Έν 'Αθήναις, 1969.
- Ζακυθηνού, Σκέψεις τινες — Διον. Α. Ζακυθηνού, Σκέψεις τινες περί Εικονομαχίας. Ευχαριστήριοι τόμοι Άμιλκα Σ. Άλιβιάντου, Έν 'Αθήναις, 1958.
- Ζαμπελιος, Βυζαντιναί μελέται — Σπ. Ζαμπελιος, Βυζαντιναί μελέται. Περι πηγών Νεοελληνικής εθνοτήτος, Έν 'Αθήναις, 1857.
- Καραγιαννόπουλος, Πηγαί — Ի. Καραγιαννόπουλος, Πηγαί της βυζαντινής ιστορίας, Β' εκδόσις. „Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται“, 2. Θεσσαλονίκη, 1971.
- Κορρες, Οι διώξεις των Παυλικιανών — Θ. Κορρες, Οι διώξεις των Παυλικιανών επί Μιχαήλ Α', „Βυζαντινά“, τόμ. 10. Θεσσαλονίκη, 1980.
- Κυριακίδου, Παρατηρήσεις — Στ. Π. Κυριακίδου, Παρατηρήσεις επί της εξέλιξεως της θεματικής διαίρεσεως των βυζαντινών και των ονομάτων των θεματικών αρχόντων. „Βυζαντιναί μελέται“, V, 1939.
- Κυριακίδου, Πώς η λέξις Θέμα — Στ. Π. Κυριακίδου, Πώς η λέξις Θέμα, „Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών“, τόμ. 23, 1953.
- Κυριακίδου, Το Βαλερίν — Στ. Π. Κυριακίδου, Το Βαλερίν, „Βυζαντιναί μελέται“ IV, 1939.
- Κύρρης, Έσχολογικά αναζητήσεις — Κ. Κύρρης, Έσχολογικά αναζητήσεις εν Άμμοχώστω της Κύπρου επί αρχιεπισκόπου Άρχαίου Α' (Α' ήμισυ του VIIου μ. Χ. αιώνας), „Βυζαντινά“, τόμ. 2ος, Θεσσαλονίκη, 1970.
- Λουγγή, Διπλωματία και διπλωματική — Τ. Κ. Λουγγή, Διπλωματία και διπλωματική. Το παραδειγμα της Jussio. Έθνικον 'Ιόρυμα Έρευνών, Κέντρον Βυζαντινών Έρευνών, Συμμεικτα τόμ. Γ', 'Αθήνα, 1979.
- Μαυρομάτη-Κατσουγιαννόπουλου, Ի επανάσταση του Βαρούνη — Σ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννόπουλου, Ի επανάσταση του στρατηγού Βαρούνη στις σύγχρονες και μεταγενεστερες αφηγηματικές πηγες. „Βυζαντινά“, τόμ. 10. Θεσσαλονίκη, 1980.

- Μεϊσίου, Το „παραδόξως“ του Θεοφάνη — Δ. Μεϊσίου, Το „παραδόξως“ του Θεοφάνη. Συμβολή στη „συνταγματική“ θέση της βυζαντινής Αυγούστας. „Βυζαντινά“, τόμ. 10, Θεσσαλονίκη, 1980.
- Μπούρης, Αι διπλὰ γραφαί — Π. Μπούρης, Αι διπλὰ γραφαί βυζαντινῶν τινῶν ὄρων. „Βυζαντινά“, τόμ. 7^{ος}, Θεσσαλονίκη, 1975.
- Οἰκονομάκου, Ἡ ἐν Κύπρῳ Ἀραβοκρατία — Ν. Οἰκονομάκου, Ἡ ἐν Κύπρῳ Ἀραβοκρατία κατὰ τὰς ἀραβικὰς πηγὰς. Πρακτικὰ Α' Διεθνoῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου, II, Nicosia, 1972.
- Ostrogorsky, Ἱστορία — G. Ostrogorsky, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, τόμ. Α'—Β', Ἀθήνα, 1978—1979.
- Παπαδόπουλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα — Α. Παπαδόπουλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα ἱεροστολυμνικῆς σταχυολογίας, τόμ. Δ', Πετροῦπολις, 1897.
- Παπαρρηγόπουλου, Ἱστορία — Κ. Παπαρρηγόπουλου, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἐκδόσεις ἐκτε, Ἐν Ἀθήναις, 1932.
- Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα κανόνων — Γ. Α. Ράλλη καὶ Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμ. Ε', Ἀθηνῆσιν, 1854.
- Σπράτου, Ὁ πατριάρχης Πύρρος — Α. Σπράτου, Ὁ πατριάρχης Πύρρος, „Βυζαντινά“, τόμ. 8^{ος}, Θεσσαλονίκη, 1976.
- Σπράτου, Οἱ „Κουροπαλαταί“ — Α. Σπράτου, Οἱ „Κουροπαλαταί“ κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, „Βυζαντινά“, τόμ. 5^{ος}, Θεσσαλονίκη, 1973.
- Σπράτου, Πότε ἐξεθρονίσθη ὁ Ἡράκλειος Β' — Α. Σπράτου, Πότε ἐξεθρονίσθη ὁ αυτοκράτωρ Ἡράκλειος Β' (Ἡρακλεωνῆς). „Βυζαντινά“, τόμ. 7^{ος}, Θεσσαλονίκη, 1975.
- Σπράτου, Το Βυζάντιον — Α. Σπράτου, Το Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα, τόμ. Α'—ΣΤ', Ἀθήνα, 1965—1977.
- Τσάρα Το νόημα τοῦ Γραικώσας — Γ. Τσάρα, Το νόημα τοῦ Γραικώσας στὰ Τακτικὰ Λεόντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ, „Βυζαντινά“, τόμ. 1^{ος}, Θεσσαλονίκη, 1969.
- Τωμαδάκη, Κυπροκριτικά — Ν. Β. Τωμαδάκη, Κυπροκριτικά, „Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν“, τόμ. ΑΗ', Ἀθήνα, 1971.
- Χατζηψάλτη, Ἡ Κύπρος — Κ. Χατζηψάλτη, Ἡ Κύπρος, τὸ Βυζάντιον καὶ τὸ Ἰσλάμ. Ἡ νηπιτικὴ σπουδαιότης τῆς Κύπρου κατὰ τὴν περιόδον τῶν Ἀραβοβυζαντινῶν συγχρούσεων (648—965). „Κυπριακὰ Σπουδαί“, τόμ. 20^{ος}, 1957.
- *Adontz, Les Legendes — N. Adontz, Les Legendes de Maurice et de Constantin V, empereurs de Byzance, „Etudes arméno-byzantines“, Lisbonne, 1965.
- Agaplus — Kitab al-'Uhvan, Hlstoire Universelle écrit par Agaplus (Mahboub) de Menbidj, editée et traduite en français par Alexandre Vasiliev, „Patrologia Orientalis“, t. VIII, 1912. fasc. 3.

* Օտար լեզուներով նշված աշխատություններից ոմանք անմատչելի էին մեզ: Մանթահարություններում որպես կանոն նշված է ո՛ր աշխատության միջոցով են դրանք մեզ ծանոթ:

- Agathias — Agathiae Myrinaei* Historiarum Libri quinque, recensuit *Rudolfus Keydell*, Berolini, 1967.
- Ahrweiler*, Fonctionnaires maritimes — *H. Ahrweiler*, Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XIX, 1961.
- Ahrweiler*, L'Asie Mineure — *H. Ahrweiler*, L'Asie Mineure et les invasions arabes (VIIe—IXe s.), „Revue Historique“, t. 227, I, 1962 (*Վերահրապարակվել է նրա հոդվածների ժողովածուում*, „Etudes sur les structures administratives de Byzance“, Variorum Reprints, London, 1971, No IX).
- Alexander*, An ascetic sect — *P. J. Alexander*, An ascetic sect of Iconoclasts in seventh century Armenia. „Late classical and mediaeval studies in honor of Albert Mathias Friend, Jr.“, Princeton, 1955.
- Alexander*, The Patriarch Nicephorus — *P. Alexander*, The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical policy and image worship in the Byzantine Empire, Oxford, 1958.
- Anastasi Bibliothecarii* Chronographia — in *Theophanis* Chronographia, recensuit *Carolus de Boor*, volumen II, Lipsiae, 1885.
- Anne Comnène*, — *Anne Comnène*, Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène, 1081—1118). Texte établi et traduit par *B. Leib*, t. III, Paris, 1945.
- Astruc et. al.* — Les sources grecques — *Ch. Astruc*, *W. Conus-Wolska*, *J. Gouillard*, *P. Lemerle*, *D. Papachyrssanthou*, *J. Paramelle*, Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure. „Travaux et Memoires“ du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation byzantines, No 4, Paris, 1970.
- Attaliates — Michaelis Attalotae*, Historiae, recognovit Immanuel Bekkerus, Bonnae, 1853.
- Bănescu*, „Ογλως — Oglu — *N. Bănescu*, „Ογλως — Oglu. Le premier habitat de la horde d'Asparuch, „Byzantion“, t. XXVIII, 1958.
- Barnard*, The Jews — *L. W. Barnard*, The Jews and the byzantine iconoclastic controversy. In „L. W. Barnard, Studies in Church History and Patristics“, „Ανάλεκτα Βλαταύων“, τόμ. 26, Θεσσαλονίκη, 1978.
- Bartikian*, La généalogie — *H. M. Bartikian*, La généalogie du Magistros Bagarat, Catepan de l'Orient, et des Kekauménos, „Revue des Etudes Arméniennes“, t. II, 1965.
- Baynes*, The date — *N. H. Baynes*, The date of the Avar surprise, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XXI, Heft 1—2, 1912.
- Baynes*, The military operations — *N. H. Baynes*, The military operations of the emperor Heraclius, „The United Services Magazine“, vol. XLVI, 1913.
- Beck*, Der „Ministerpräsident“ — *H.-G. Beck*, Der byzantinische „Ministerpräsident“, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 48, 1955.
- Benveniste*, Titres — *E. Benveniste*, Titres et noms propres en Iranien ancien, Paris, 1966.
- Beševliev*, Deux corrections — *V. Beševliev*, Deux corrections du „Breviarium“ du Patriarche Nicephore. „Revue des Etudes Byzantines“, t. XXVIII, 1970.
- Beševliev*, Die Botschatten — *V. Beševliev*, Die Botschaften der byzantinischen Kaiser aus dem Schlachtfeld, „Βυζαντινά“, τόμ. 6^{ος}, Θεσσαλονίκη, 1974

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՆԱԿԻ

- Beševliev*, Die Feldzüge — *V. Beševliev*, Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V gegen die Bulgarien, „Etudes Balkaniques“, VII, 3, 1971.
- Beševliev*, Ein byzantinischer Brauch — *V. Beševliev*, Ein byzantinischer Brauch bei den Protobulgaren. „Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae“, t. X, fasc. 1—3, 1962.
- Beševliev* Κόρις Βουλγαρίας — *V. Beševliev*, Κόρις Βουλγαρίας, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 41, 1941.
- Beševliev*, Protobulgarische Inschrift — *V. Beševliev*, Protobulgarische Inschrift auf einer Silberschale, „Byzantion“, t. XXXV (1965), fasc. I. Memorial Henri Gregoire.
- Beševliev*, Thronwirren in Bulgarien — *V. Beševliev*, Die Berichte des Theophanes und Nicephoros über die Thronwirren in Bulgarien 763—765. „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik“, Bd. 20, 1971.
- Bibliotheca hagiographica — Bibliotheca hagiographica graeca, Troisième édition par F. Halkin, Bruxelles, 1957.
- Bréhier*, Les Colonies — *L. Bréhier*, Les Colonies d'Orientaux en Occident, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XII, 1903.
- Bréhier*, „Orient ou Byzance?“ — *L. Bréhier*, A propos de la question „Orient ou Byzance?“, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XXII, Heft 1—2, 1913.
- Breyer*, Bilderstreit — *L. Breyer*, Bilderstreit und Arabersturm in Byzanz. Das 8. Jahrhundert (717—813) aus der Weltchronik des Theophanes (Byzantinische Geschichtschreiber 6), Graz-Wien-Köln, 1957.
- Brooks*, The Chronology — *E. W. Brooks*, The Chronology of Theophanes 605—775, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. VIII, 1899.
- Brooks*, The Sicilian Expedition — *E. W. Brooks*, The Sicilian Expedition of Constantine IV, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XVII, 1908.
- Brooks*, The sources of Theophanes — *E. W. Brooks*, The sources of Theophanes and the Syriac Chroniclers, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XV, 1906.
- Bury*, A History — *J. B. Bury*, A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene, vol. II, London, 1899.
- Bury*, IAS — *J. B. Bury*, The Imperial Administrative System in the ninth century with a revised text of the Kletorologion of Philotheos, London, 1911.
- Canard*, L'aventure Caucasienne — *M. Canard*, L'aventure Caucasienne du spathaire Léon le futur empereur Léon III, „Revue des Etudes Arméniennes“, t. VIII, 1971.
- Canard*, La prise d'Heraclee — *M. Canard*, La prise d'Heraclee et les relations entre Harûn ar-Rashîd et l'empereur Nicéphore Ier, „Byzantion“, t. XXXII, 1962.
- Cankova-Petkova*, Bulgarians and Byzantium — *G. Cankova-Petkova*, Bulgarians and Byzantium during the first decades after foundation of the Bulgarian State, „Byzantinoslavica“, t. XXIV, fasc. I, 1963.
- Cassimatis*, La dixième „vexation“ — *G. Cassimatis*, La dixième „vexation“ de l'empereur Nicéphore, „Byzantion“, t. VII, 1932.

- Charanis*, The Armenians — *P. Charanis*, The Armenians in the Byzantine Empire, Lisbon, 1963.
- Charanis*, Emperor Maurice — *P. Charanis*, A note on the ethnic origin of the emperor Maurice, „Byzantion“, t. XXXV, 1965, fasc. 2.
- Charanis*, Ethnic changes — *P. Charanis*, Ethnic changes in seventh century Byzantium, „Dumbarton Oaks Papers“, No 13, Washington, 1959.
- Charanis*, The term Helladikoi — *P. Charanis*, The term Helladikoi in byzantine texts of the VI, VII and VIII centuries, „Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών“, τόμ. 23, 1953.
- Chardin*, Voyages — *Chardin*, Voyages du Chevalier Chardin en Perse, ed. Langles, t. II, Paris, 1811.
- Christensen*, L'Iran — *A. Christensen*, L'Iran sous les Sassanides, Deuxieme edition, Copenhagen, 1944.
- Chronicon Paschale — Chronicon Paschale, recensuit *Ludovicus Dindorfius*, vol. I, Bonnae, 1832.
- Colonna*, Gli storici bizantini I — *Maria Elisabetta Colonna*, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo, I, Storici profani, Napoli, 1956.
- Constantelos*, The Moslem conquests — *D. J. Constantelos*, The Moslem conquests of the Near East as revealed in the greek sources of the seventh and eighth centuries, „Byzantion“, t. XLII, 1972, fasc. 2.
- DAI I — Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio. Greek text edited by *Gy. Moravcsik*, English Translation by *R. J. H. Jenkins*, Budapest, 1949.
- DAI II — Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio. vol. II, Commentary by *F. Dvornik*, *R. J. H. Jenkins*, *B. Lewis*..., edited by *R. J. H. Jenkins*, London, 1962.
- Dain*, „Touldos“ — *A. Dain*, „Touldos“ et „Touldon“ dans les traites militaires, Melanges *H. Grégoire*, II, Bruxelles, 1950.
- Darrouzes*, Listes episcopales — *J. Darrouzes*, Listes episcopales du Consile de Nicee (787), „Revue des Etudes Byzantines“, t. 33, 1975.
- Darrouzes*, Un recueil epistolaire — *J. Darrouzes*, Un recueil epistolaire byzantin. Le manuscrit de Patmos 706. „Revue des Etudes Byzantines“, t. XIV, 1956.
- De Cer. I — Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De Cerimonis aulae byzantinae libri duo graece et latine e recensione *Io. Iac. Reiskii*, vol. I, Bonnae, 1829.
- De Cer. II — *Io. Iac. Reiskii* Commentarii ad Constantinum Porphyrogenitum De Cerimoniis aulae byzantinae, Bonnae, 1830.
- De Goeje*, Memoire — *M. J. De Goeje*, Memoire sur les migrations des Tsiganes a travers l'Asie, „Memoires d'Histoire et de Geographie Orientales“, 3, Leyde, 1903.
- Der Nersessian*, Image worship — *S. Der Nersessian*, Image worship in Armenia and its opponents, „Armenian Quarterly“, vol. I, No 1, New York, 1946.

- Der Nersessian*, La peinture — *S. Der Nersessian*, La peinture armenienne au VIe siècle. In „Etudes Byzantines et Armeniennes“, t. I, Louvain, 1973.
- Der Nersessian*, Une apologie — *S. Der Nersessian*, Une apologie des images du septieme siècle. In „Etudes Byzantines et Armeniennes“, t. I, Louvain, 1973.
- Diehl*, L'Afrique Byzantine — *Ch. Diehl*, L'Afrique Byzantine, Paris, 1896.
- Dieterich*, Quellen — *K. Dieterich*, Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde, I—II, Leipzig, 1912.
- Diller*, Byzantine Lists — *A. Diller*, Byzantine Lists of old and new geographical Names, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 63, Heft 1, 1970.
- Dölger*, „Θεμα“ — *F. Dölger*, Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus „Θεμα“, „Historia“, t. 5, 1955.
- Dujčev*, La Chronique byzantine de l'an 811 — *I. Dujčev*, La Chronique byzantine de l'an 811, „Travaux et Memoires“ (Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation byzantines), t. I, Paris, 1965.
- Dujčev*, Quelques notes — *I. Dujčev*, Quelques notes sur les rapports historiques entre les Georgiens et les Bulgares au moyen age. „Византиноведческие этюды“. Сборник статей в честь 80-летия С. Г. Каухчишвили, Тбилиси, 1978.
- Dujčev*, Les sept tribus — *I. Dujčev*, Les sept tribus slaves de la Mesie. In: *I. Dujčev*, Medioevo bizantino-slavo I. Saggi di storia politica e culturale, Roma, 1965.
- Dvornik*, Les Slaves — *F. Dvornik*, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris, 1926.
- Encyclopedie de l'Islam — Encyclopedie de l'Islam. Nouvelle edition etablie avec le concours des principaux orientalistes, t. I—IV, Leyde—Paris, 1960—1978.
- Esslin*, Die Themenverfassung — *W. Esslin*, Der Kaiser Heraclius und die Themenverfassung, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 46, Heft 2, 1953.
- Finlay*, History — *G. Finlay*, History of the Byzantine and Greek Empires from 716—1453, London, 1854 (հոր հրատարակություն՝ 1906).
- Frances*, Le commerce maritime — *E. Frances*, L'empereur Nicephore Ier et le commerce maritime byzantin, „Byzantinoslavica“, t. XXVII, fasc. 1, 1966.
- Frolow*, La vraie croix — *A. Frolow*, La vraie croix et les expeditions d'Heraclius en Perse, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XI (Melanges *Martin Jugle*), 1953.
- Garsoian*, The Paulician Heresy — *Nina G. Garsoian*, The Paulician Heresy. A study of the origin and development of Paulicianism in Armenia and the Eastern provinces of the Byzantine Empire, The Hague—Paris, 1967.
- Gaudefroy-Demombynes*, Le monde musulman — *Gaudefroy-Demombynes* et *Platonov*, Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades. Paris, 1931.
- Gelzer*, Pergamon — *H. Gelzer*, Pergamon unter Byzantinern und Osmanen. Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1903.
- Genestli Regum* — *Genestli Regum*, ex recognitione *Caroli Luchmani*, Bonnae, 1834.

- Georgius Monachus* — *Georgii Monachi* Chronicon. ed. *C. de Boor*, t. II. Lipsiae, 1904.
- Georgius Syncellus* — *Georgius Syncellus* Chronographiae. In: *Georgius Syncellus et Nicephorus* Cp., ex recensione *Guillelmi Dindorfii*, vol. I—II, Bonnae, 1829.
- Gerland*, Die Feldzüge — *E. Gerland*, Die persischen Feldzüge des Kaisers Heraklius, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. III, 1894.
- Gero*, Notes — *S. Gero*, Notes on byzantine Iconoclasm in the eighth century, „Byzantion“, t. XLIV, fasc. I, 1974.
- Gibbon*, The History — *E. Gibbon*, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, ed. *J. B. Bury*, vol. V, London, 1898.
- Golden*, Khazar Studies — *P. B. Golden*, Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars, vol. I, Budapest, 1980.
- Goubert*, Autour de la revolution — *P. Goubert*, Autour de la revolution de 602. „Orientalia Christiana Periodica“, t. 33, 1967.
- Goubert*, Byzance — *P. Goubert*, Byzance avant l'Islam, t. I, Byzance et l'Orient. Paris, 1951.
- Goubert*, Maurice — *P. Goubert*, Maurice et l'Arménie. Note sur le lieu d'origine et la famille de l'empereur Maurice, „Echos d'Orient“, t. 38, 1941—1942.
- Gouillard*, L'Herésie — *J. Gouillard*, L'Herésie dans l'Empire Byzantin, des origines au XII siècle, „Travaux et Memoires“, t. I, Paris, 1965.
- Grabar*, L'Iconoclisme byzantin — *A. Grabar*, L'Iconoclisme byzantin. Dossier archéologique, Paris, 1957.
- Gracianszkij-Szkazkin*, Chrestomathia — *N. P. Gracianszkij*, *Sz. D. Szkazkin*, Közepkori történeti Chrestomathia, I—II, Budapest, 1952—1953.
- Grégoire*, An Armenian Dynasty — *H. Grégoire*, An Armenian Dynasty on the Byzantine Throne, „Armenian Quarterly“, vol. I, No 1, New York, 1946.
- Grégoire*, L'empereur Nicéphore et Kroum — *H. Grégoire*, L'empereur Nicéphore le Chauve et Kroum, „premier“ de Bulgarie. Académie Royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, 5e série, 1934.
- Grégoire*, Maurice le Marcioniste — *H. Grégoire*, Maurice le Marcioniste, empereur arménien et „Vert“, „Byzantion“, t. XIII, 1938.
- Grégoire*, L'origine bulgare — *H. Grégoire*, L'origine bulgare de la „Tempête de Shakespeare“, „Известия на Българския археологически институт“, том 9, 1935.
- Grégoire*, Sayyid Battāl — *H. Grégoire*, Comment Sayyid Battāl, martyr musulman du VIIIe siècle, est-il devenu, dans la légende, le contemporain d'Amer (±863)?, „Byzantion“, t. XI, fasc. 2, 1936.
- Grégoire*, Un nouveau fragment — *H. Grégoire*, Un nouveau fragment du „Scriptor Incertus de Leone Armenio“, „Byzantion“, t. XI, 1936.
- Grousset*, Histoire — *R. Grousset*, Histoire de l'Arménie, Paris, 1947.
- Grumel*, L'année — *V. Grumel*, L'année du monde dans la Chronographie de Théophane, „Echos d'Orient“, t. 37, 1934.

- Grumel*, La Chronologie — *V. Grumel*, Traite d'Etudes Byzantines I, La Chronologie, Paris, 1958.
- Guilland*, L'Augusteus — *R. Guilland*, Autour du Livre des Ceremonies: L'Augusteus, la Main d'Or et l'Onopodion, „Revue des Etudes Byzantines“, t. VI, fasc. 2, 1948.
- Guilland*, Le comte des murs — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantine. Le comte des murs, „Byzantion“, t. XXXIV, 1964.
- Guilland*, Le Consul, ὁ ὑπατικός — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Consul, ὁ ὑπατικός, „Byzantion“, t. XXIV, 1954.
- Guilland*, Le Curopalate — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Curopalate, „Byzantion“, t. 2°, Θεσσαλονίκη, 1970.
- Guilland*, Etudes sur l'Hippodrome — *R. Guilland*, Etudes sur l'Hippodrome de Constantinople, „Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft“, Bd. VI, 1957.
- Guilland*, L'expédition de Maslama — *R. Guilland*, L'expédition de Maslama contre Constantinople (717—718). In: „Etudes Byzantines“, Paris, 1959.
- Guilland*, Les Logothetes — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Les Logothetes, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XXIX, 1971.
- Guilland*, Les Patrices — *R. Guilland*, Contribution à la prosopographie de l'Empire Byzantin. Les Patrices, „Byzantion“, t. XL, fasc. 2, 1970.
- Guilland*, Les Patrices du VIIe siècle — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de Byzance. Les Patrices de la première moitié du VIIe siècle: du règne de Phocas (602—610), au règne de Constant II (641—668), „Ανατολική και δυτική Εισαγωγή“, K. I. „Αρχαία“, Αθήναι, 1960.
- Guilland*, Les Patrices. Du règne de Léon III au règne de Michel II — *R. Guilland*, Contribution à la prosopographie de l'Empire Byzantin. Les Patrices. Du règne de Léon III l'Isaurien (717—741) au règne de Michel II (820—829), „Byzantion“, t. XL, 1970, fasc. 2. Hommage au R. P. R. J. Loenertz.
- Guillou*, La prise de Gaza — *A. Guillou*, La prise de Gaza par les Arabes au VIIe siècle, „Bulletin de Correspondance Hellenique“, 81, 1957.
- Head*, Justinian II — *C. Head*, Justinian II of Byzantium, Madison—Milwaukee—London, 1972.
- Head*, „Leo the Isaurian“ — *C. Head*, Who was the real „Leo the Isaurian?“, „Byzantion“, t. XLI, 1971. Hommage au R. P. R. J. Loenertz.
- Head*, The second reign of Justinian II — *C. Head*, Towards a reinterpretation of the second reign of Justinian II, 705—711, „Byzantion“, t. XL, fasc. 1, 1970.
- Hemmerdinger*, BHΣHP, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 56, Heft 1, 1963.
- Hieroclis Synecdemus* — *Hieroclis Synecdemus* et Notitia episcopatum accedunt Nili Doxapatri Notitia Patriarchatum et locorum nomina, immutata ex recognitione *Gustavi Parthey*, Berolini, 1866.
- Hodgkin*, The Chronology — *Th. Hodgkin*, The Chronology of Theophanes in the eighth century, „The English Historical Review“, 13, 1898.

- Honigmann*, Die Ostgrenze — *E. Honigmann*, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071, nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, Bruxelles, 1935.
- Hubert*, Observations — *H. Hubert*, Observations sur la Chronologie de Theophane et de quelques lettres des papes (726—774), „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. VI, Heft 3—4, 1897.
- Huxley*, On the Vita of St. Stephen — *G. Huxley*, On the Vita of St. Stephen the Younger, „Greek-Roman-and-Byzantine Studies“, vol. 18, 1977.
- Iconoclasm — Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March, 1975, ed. by *A. Bryer* and *J. Herrin*, Birmingham, 1977 (Centre for Byzantine Studies, XI, 1976).
- Ioannes Cameniata* — *Ioannes Cameniata*, De excidio Thessalonicensi, ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1838.
- Ioelis Chronographia* — *Ioelis Chronographia compendiaris*, Bonnae, 1836.
- Janin*, Const. byz. — *R. Janin*, Constantinople byzantine, Paris, 1950.
- Jenkins*, Cyprus — *R. J. H. Jenkins*, Cyprus between Byzantium and Islam, A. D. 688/965. Studies presented to D. M. Robinson, 1953.
- Jinbashian*, The peace treaty — *M. Jinbashian*, The arabo-armenian peace treaty of A. D. 652. «Հայկական Հայագիտական Հանդես», հտ. 2, Գեյրուիթ, 1977—1978.
- Johannis Damasceni* De Haeresibus — *Johannis Damasceni* De Haeresibus liber, Migne, Patrologia graeca, t. 94.
- Justi*, Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895.
- Kaegi*, The byzantine armies — *W. E. Kaegi*, The byzantine armies and Iconoclasm, „Byzantinoslavica“, vol. XXVII, fasc. 1, 1966.
- Karayannopoulos*, Contribution — *J. Karayannopoulos*, Contribution au probleme des themes byzantines, „L'Hellenisme contemporain“, t. 10, 1956.
- Karayannopoulos*, Über die Reformtätigkeit — *J. Karayannopoulos*, Über die vermeintliche Reformtätigkeit des Kaisers Herakleios, „Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft“, X, 1961.
- Khoury*, Jean Damascene et l'Islam — *F. Khoury*, Jean Damascene et l'Islam. „Proch-Orient Chretien“, t. 7, Jerusalem, 1957, t. 8, 1958.
- Khoury*, Les Theologiens byzantines — *Adel-Theodore Khoury*, Les Theologiens byzantines et Islam. Textes et auteurs (VIIIe—XIIIe s.), Louvain—Paris, 1968.
- Kominis*, Echi della bathaglia dell' anno 811 — *A. Kominis*, Echi della bathaglia dell' anno 811 tra bizantini e bulgari in testi agiografici. Actes de Ier Congres balkanique des Etudes Sud-Est Europeenes, III, Sofia, 1969.
- Krumbacher*, Geschichte — *K. Krumbacher*, Geschichte der Byzantinischen Literatur von Justinian bis zum ende des Oströmischen Reiches (527—1453), München, 1897.
- Kyrris*, Military colonies — *C. P. Kyrris*, Military colonies in Cyprus in the Byzantine Period: their character, purpose and extent, „Byzantinoslavica“, t. XXXI, fasc. 2, 1970.

- Lampe*, Patristic Lexicon — *G. W. H. Lampe*, A Patristic Greek Lexicon, Oxford, 1968.
- Laurent*, L'Arménie — *J. Laurent*, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886. Nouvelle édition revue et mise à jour par *M. Canard*, Lisbonne, 1980.
- Lemerle*, La Chronique de Monemvasie — *P. Lemerle*, La Chronique improprement dite de Monemvasie: Le contexte historique et légendaire, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XXI, 1963.
- Lemerle*, L'Histoire — *P. Lemerle*, L'Histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques, „Travaux et Mémoires“, No 5, Paris, 1973.
- Lemerle*, Notes — *P. Lemerle*, Notes sur les données historiques de l'autobiographie d'Anania de Shirak, „Revue des Etudes Arméniennes“, t. I, Paris, 1964 (*P. Lemerle*, „Le monde de Byzance: Histoire et Institutions“, Paris, 1978, art. II).
- Lemerle*, Philippes — *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris, 1945.
- Lemerle*, Quelques remarques — *P. Lemerle*, Quelques remarques sur le règne d'Héraclius. „Studi Medievali“, 3e Serie, I, Spoleto, 1960 (*P. Lemerle*, „Le monde de Byzance: Histoire et Institutions“, Paris, 1978, art. III).
- Leon Grammaticus* — *Leon Grammaticus*, Chronographia, ed. *I. Bekker*, Bonnæ, 1842.
- Le Strange*, The Lands — *G. Le Strange*, The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur, London, 1966.
- Lombard*, Constantin V — *A. Lombard*, Constantin V, empereur des Romains, Paris, 1902.
- Loos*, Le mouvement Paulicien — *M. Loos*, Le mouvement Paulicien à Byzance, „Byzantinoslavica“, t. 24, 1963. t. 25, 1964.
- Macler*, Notices — *Fr. Macler*, Notices de manuscrits arméniens ou relatifs aux arméniens vus dans quelque bibliothèques de la péninsule Ibérique et du sud-est de la France, „Revue des Etudes Arméniennes“, t. II, fasc. 2, Paris, 1922.
- Mango*, Le Diippion — *C. Mango*, Le Diippion. Etude historique et topographique, „Revue des Etudes Byzantines“, t. VIII, 1950.
- Mango*, Who wrote the Chronicle of Theophanes? *C. Mango*, Who wrote the Chronicle of Theophanes? Зборник радова Византолошког института, том XVIII, Београд, 1978.
- Mango-Ševčenko*, Three Inscriptions — *C. Mango* and *I. Ševčenko*, Three Inscriptions of the reigns of Anastasius I and Constantine V, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 65, 1972.
- Mansi*, Collectio — *Joannes Dominicus Mansi*, Sacrorum Conciliorum Nova et amplissima Collectio, vol. VI, VII, Graz, 1969—1962.
- Maricq*, Notes sur les Slaves — *A. Maricq*, Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie, „Byzantion“, t. 22, 1952.

- Markwart*, Streifzüge — *J. Markwart*, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903.
- Martroye*, Chronologie — *F. Martroye*, Chronologie de Theophane. „Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France“, 1910.
- Methodil* De iis — *Methodii*, Patriarchae Constantinopolitani. De iis qui abnegarunt secundum diversas personas, Migne, Patrologia graeca, t. 100.
- Michel le Syrien*, t. II — *Michel le Syrien*, Chronique. Editee pour la première fois et traduite en français par *J.-B. Chabot*, t. II, Paris, 1901.
- Miller*, Byzantine-papal relations — *D. Miller*, Byzantine-papal relations during the pontificate of Paul II: Confirmation and completion of the Roman revolution of the eighth century, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 68, Heft 1, 1975.
- Miller*, The Logothete of the Drome — *D. Miller*, The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine Period, „Byzantion“ t. XXXVI, fasc. 2, 1966.
- Minorsky*, Campaigns in Atropatene — *V. Minorsky*, Roman and Byzantine campaigns in Atropatene, „Iranica“, twenty articles. Publications of the University of Tehran, vol. 775, 1964.
- Moravcsik*, Byzantinoturcica I — *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica, Bd. I, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Turkvölker. Bd. II. Sprachreste der Turkvölker in der byzantinischen Quellen. Zweite durchgearbeitete Auflage, Berlin, 1958.
- Munitiz*, Synoptic grec accounts — *J. A. Munitiz*, Synoptic grec accounts of the Seventh Council. „Revue des Etudes Byzantines“, t. 32, 1974.
- Muyldermans*, La domination arabe — *J. Muyldermans*, La domination arabe en Arménie. Extrait de l'Histoire Universelle de Vardan traduit de l'arménien et annoté. Etude de critique textuelle et littéraire, Louvain—Paris, 1927.
- Nicephori* Breviarium — *Sancti Nicephori* Patriarchae Constantinopolitani Breviarium rerum post Mauricium gestarum, recognovit *Immanuel Bekkerus*, Bonnae, 1837.
- Nicephori* Refutatio — *S. P. N. Nicephori* Archiepiscopi Constantinopolitani Refutatio et Eversio deliramentorum inscite et impie ab irreligiosi Mamoniae, Migne, Patrologia graeca, t. 100.
- Nicephori* Vita — *S. P. N. Nicephori* Constantinopolitani Archiepiscopi Vita scripta ab *Ignatio Diacono* et Cimellarcha sanctissimae et magnae ecclesiae Sanctae Sophiae, ejus discipulo, Migne, Patrologia graeca, t. 100.
- Oikonomides*, Correspondence — *N. Oikonomides*, Correspondence between Heraclius and Kavadh-Široe in the Paschal Chronicle (628), „Byzantion“, t. XLI, 1971. Hommage au R. P. R. J. Loenertz.
- Oikonomides*, Lists — *N. Oikonomides*, Les Lists de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris, 1972.
- Oikonomides*, Les mentions des Themes — *N. Oikonomides*, Les premières mentions des Themes dans la Chronique de Theophane. „Зборник Радова. Византолошки институт, XVI, 1975.

- Orsi*, Bizantina Siciliae — *P. Orsi*, Bizantina Siciliae, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XIX, 1910.
- Ostrogorsky*, Avtokrator — *G. Ostrogorsky*, Avtokrator i Samodržac, „Glas Srpske Krai. Akademije“, 164, 1935.
- Ostrogorsky*, Die Chronologie — *G. Ostrogorsky*, Die Chronologie des Theophanes im 7 und 8 Jahrhundert, „Byzantinisch—Neugriechische Jahrbucher“, Bd. 7, 1928/1929.
- Ostrogorsky*, Histoire — *G. Ostrogorsky*, Histoire de l'Etat Byzantin, Paris 1956.
- Ostrogorsky*, Sur la date — *G. Ostrogorsky*, Sur la date de la composition du Livre des Themes et sur l'époque de la constitution des premiers Themes de l'Asie Mineure, „Byzantion“, t. 23, 1953.
- Owsepian*, Monothelismus — *G. Owsepian*, Die Entstehungsgeschichte des Monothelismus nach ihren Quellen geprüft und dargestellt, Leipzig, 1897.
- Pauli Diaconi Historia* — *Pauli Diaconi Historia gentis Langobardorum*, Hannover, 1887.
- Peeters*, Πατριάρχης Περσέωνης — *P. Peeters*, Πατριάρχης Περσέωνης, „Byzantion“, t. VIII, fasc. 2, 1933.
- Peeters*, La prise — *P. Peeters*, La prise de Jerusalem par les Perses. Recherches d'Histoire et de Philologie Orientales, t. I, Bruxelles, 1951.
- Pernice*, L'Imperatore Eraclio — *A. Pernice*, L'Imperatore Eraclio, Firenze, 1905.
- Pertusi*, La formation des Themes — *A. Pertusi*, La formation des Themes byzantines. „Berichte zum XI Intern. Byzant. Kongress“, München, 1959.
- Pigulevskaja*, Theophanes' Chronographia — *Nina Pigulevskaja*, Theophanes' Chronographia and the Syrian Chroniclers, „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistischen Gesellschaft“, Bd. 16, Wien, 1967.
- Plezia*, Źródła — *M. Plezia*, Greckie i łacińskie źródła do najstarszych dziejów Słowian. Poznań—Kraków, 1952.
- Proudfoot*, The sources of Theophanes — *A. S. Proudfoot*, The sources of Theophanes for the Heraclian dynasty, „Byzantion“, t. XLIV, fasc. 2, 1974.
- Ramsey*, HGAM — *W. M. Ramsey*, The Historical Geography of Asia Minor, London, 1890.
- Rawlinson*, Memoir — *H. G. Rawlinson*, Memoir on the site of the Atropatenian Ecbatana, „Journal of the Royal Geographical Society“, vol. 10, London, 1911.
- Reinach*, Un intrus byzantin — *Th. Reinach*, Un intrus byzantin dans le Pantheon hellénique: le faux dieu Kyropalates, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. IX, Heft I, 1900.
- Schlumberger*, Sigillographie — *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire Byzantin, Paris, 1884.
- Schmitt*, Armenische Kosenamen — *R. Schmitt*, Armenische Kosenamen auf (-uk). Beit. z. Namenforsch. N. F. 10, 1975.
- Scriptor Incertus* — *Scriptor Incertus de Leone Armenio*, Bonnae, 1832.

- Selbt*, Die Skleroi — *W. Selbt*, Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie, Wien, 1976.
- Sharf*, Byzantine Jewry — *A. Sharf*, Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade, London, 1971.
- Sharf*, The Jews, The Montanists — *A. Sharf*, The Jews, the Montanists, and the emperor Leo III, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 59, Heft I, 1966.
- Soulis*, The Gypsies — *G. C. Soulis*, The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages, „Dumbarton Oaks Papers“, No 15, 1961.
- Speck*, Kaiser Konstantin VI — *P. Speck*, Kaiser Konstantin VI. Einer elnegen Herrschaft. Quellenkritische Darstellung von 25 Jahren byzantinischer Geschichte nach dem ersten Ikonoklasmus, Bd. I. Untersuchung, Munchen, 1978.
- Starr*, The Athinganoi — *J. Starr*, An Eastern Christian Sect: the Athinganoi, „Harvard Theological Review“, vol. 29, 1936.
- Svoronos*, Le serment de fidelite — *N. G. Svoronos*, Le serment de fidelite a l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, „Revue des Etudes Byzantines“, t. IX, 1951.
- Synecdemus* — *Hieroclis Synecdemus*, recensuit *Augustus Burckhardt*, Lipsiae, 1893.
- Tafel*, Theophanis Chronographia — *G. Tafel*, Theophanis Chronographia, „Sitzungsberichte der Wiener Akademie des Wissenschaften“, IX, 1853.
- Theophanis Chronographia*, rec. *de Boor* — Theophanis Chronographia, recensuit *Carolus de Boor*, vol. I—II, Lipsiae, 1883—1885.
- Theoph. I* — *Theophanis Chronographia*, ex recensione *Ioannis Classeni*, vol. I, Bonnae, 1839.
- Theoph. II* — *Theophanis Chronographia*, ex recensione *Ioannis Classeni*, vol. II, praecedit *Anastasi Bibliothecarii Historia Ecclesiastica* ex recensione *Immanuelis Bekkeri*, Bonnae, 1841.
- Theoph. Cont.* — *Theophanes Continuatus Chronographia*, ex recognitione *Immanuelis Bekkeri*, Bonnae, 1838.
- Theophylacti Simocattae* — *Theophylacti Simocattae Historiarum libri octo*, rec. *Im. Bekkerus*, Bonnae, 1834.
- Toumanoff*, Caucasia — *C. Toumanoff*, Caucasia and Byzantium, „Traditio“ t. 27, 1971.
- Tourneur*, L'Hexapolis armenienne — *V. Tourneur*, L'Hexapolis armenienne au VIIe siècle et au VIIIe. „Annuaire Phil. et Hist. Or.“, 2, 1934. Melanges B/dez.
- Trojanos*, Καστροκτίσις — *S. Trojanos*, Καστροκτίσις. Einige Bemerkungen über die finanziellen Grundlagen des Festungsbaues im Byzantinischen Reich, „Βυζαντινά“, τὸμ. I^{ος}, Θεσσαλονίκη, 1969.
- Tsirpanlis*, Byzantine Reactions — *C. N. Tsirpanlis*, Byzantine Reactions to the Coronation of Charlemagne (780—813). „Βυζαντινά“, τὸμ. 6^{ος}, Θεσσαλονίκη, 1974.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՆԱԼԻ

- Van der Osten, Naumann*, Takht-i Suleiman — *H. van der Osten, R. Naumann*. Takht-i Suleiman, Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen, Berlin, 1961.
- Vasiliev*, The iconoclastic Edict — *A. A. Vasiliev*, The iconoclastic Edict of the chalif Yezid II, A. D. 721, „Dumbarton Oaks Papers“, No 9—10, 1956.
- Vasiliev*, Notes — *A. A. Vasiliev*, Notes on some episods concerning the relations between the Arabs and the Byzantine Empire from the fourth to the sixth century, „Dumbarton Oaks Papers“, No 9—10, 1956.
- Vita Sancti Stephani* — *Vita Sancti Stephani* Junloris, monachi et martyris, Migne, Patrologia graeca, t. 100.
- Yannopoulos*, La societe — *P. A. Yannopoulos*, La societe profane dans l'Empire Byzantin des VIIe, VIIIe et IX siècles, Louvain, 1975.
- Zambaur*, Manuel — *E. de Zambaur*, Manuel de genealogie et de chrcnologie pour l'histoire de l'Islam, Hannover, 1955.
- Zacos et Veglery*, Byzantine Lead Seals 1, 3 — *G. Zacos et A. Veglery*, Byzantine Lead Seals, 1, 3, Bale, 1972.
- Zotenberg*, Chronique — *H. Zotenberg*, Chronique de *Jean* .Evêque de *Nikiou*. Notices et extraits des Mss. de la Bibliotheque Nationale, XXIV, 1, 1883
- Wortley*, Legends — *J. Wortley*, Legends of the byzantine desaster of 811, „Byzantion“, t. L (1980), fasc. 2.

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբաս, Վալիդ II-ի անաբեկիչներին 131, 132

Աբաս, Վալիդ I-ի որդին, արաբ զորավար 89, 90, 95

Աբասվալի, արաբ զորավար 160

Աբդալա (Աբու Ջաֆար Աբդալլահ ալ-Մանսուր իբն Մոհամմադ), խալիֆա (754—775) 140—145, 147, 148, 150, 152, 154—160

Աբդալա, Մոհամմեդ խալիֆայի եղբայրը, Ահաբունի (Հաբուն առ-Ռաշիդի) որդին, ապագա խալիֆա Մամունը 196, 208

Աբդալա, Աբուլաբասի (Մոհամմեդի) եղբայրը 135, 136, 139, 140

Աբդալա, Զուբեյրի որդին 72

Աբդալա, Սալիմի եղբայրը և Ալիմի որդին 136, 139

Աբդալմելի խալիֆա (685—705) 72—84, 86

Աբդելա, Կայիսի որդին, արաբ զորահրամանատար 66

Աբդելա, Մոհամմեդի հայրը, արաբ զորավար 65

Աբդելա (հավանաբար խալիֆա Աբդալմելիի որդին) 84

Աբդելա Զուբեյր 76

Աբդուռահման, Խալիդի որդին 60, 83

Աբդուռահման, Իսպանիայի արաբների առաջնորդ 113

Աբիմելի, արաբ զորավար 185

Աբրահամ ճախսհայր 42

Աբրայիմ 135

Աբրայիմ, Եզիդ III խալիֆայի եղբայրը 129

Աբու Բաբր (Աբու Բաբր Աբդալլահ Ա-տիֆ աշ-Շիդդիֆ ռաշիդուն), խալիֆա (632—634) 42—46

Աբուլաբաս (Աբուլ Աբբաս Աբդալլահ ա-Սաֆֆահ իբն Մոհամմադ), Աբբասյան հարստության հիմնադիրը (750—754) 135, 139: Տե՛ս և Մոհամմեդ

Աբուլաբար 57

Աբումուսլիմ 135, 139, 140

Ագաբուն, Հոռմի պապ (678—681) 41

Ագսլլիանոս, Հելլադայի տորմարխ 114

Ագրիկոլանոս 164

Ադամ ճախահայր 3, 123

Ադրիանոս (I), Հոռմի պապ (772—795) 156—160, 162—165, 167, 168, 170, 172—178, 180—184

Աետիոս պատրիկ, պրոտոսպարար, պարադիենաստուն 178, 185—188, 203

Ագար, արաբ զորավար 84

Արանասիոս ասեկրետ 129, 130

Արանասիոս, հակոբիկների պատրիարք 39

Արանասիոս սիլենտիարիոս 126

Ալեքսիոս Մուսուլեմ սպարար, վիզլայի դրոնգար, Արմենիակների բանակաբեմի զորավար 177—180

Ալի (Ալի իբն Աբի-Թալիբ ալ-Մուրտադա) խալիֆա (656—661) 57

Ալի, խալիֆա Ալիի եղբորորդին, Մոհամմեդ մարգարեի փեսան 57, 58: Տե՛ս և Ալիմ

Ալի, Պարսկաստանի ամիրա 59

Ալիմ, Սալիմի հայրը 135

Ալիմ 135: Տե՛ս և Ալի, խալիֆա Ալիի եղբորորդին

Ալֆալուր Բագինար. արաբ զորավար 157
Ակամերոս. սկլավենների իշխան 186

Ահարոն (Աբու Զաֆար Հարուն առ-Ռա-
շիդ իբն ալ-Մահդի), արաբ զորա-
վար, հետագայում՝ խսուլիֆա (786
—809) 164, 165, 167, 168, 172—
178, 180—183, 185—188, 192—
196, 208

Ամալիկ անապատական. 41

Ամեր. արաբ զորավար 115: Տե՛ս Ե Գա-
մեր

Այֆ, Սուֆիանի հայրը, արաբ զորա-
վար 66

Անանիա. 207

Անաստասիա սվզուստա. Հուսահնիանոս
II կայսեր մայրը. 79, 92

Անաստասիոս (II) կայսր (713—715)
95, 96, 105, 109, 110

Անաստասիոս. Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարհ (730—754) 74, 119—123,
125, 126, 128—138, 174

Անաստասիոս (II), Անտիոքի պատրիարհ
(599—609), 4, 6—10

Անաստասիոս. Գերմանոս պատրիարհի
սինկելլոսը 117, 118

Անաստասիոս. լարգիտիոնների կոմես 11

Անաստասիոս մետրոպոլիտ 144

Անաստասիոս. սբ. Մաֆսիմոսի աշակեր-
տը 58, 63

Անդրեաս Կալիքիտես լանակսոն 144

Անդրեաս. Կրետեի եպիսկոպոս 74, 94

Անդրեաս կուբիկուլարիոս 61—63

Անդրեաս Սկոմբրոս. դավադիր 9

Անդրեաս սպարար 127

Անդրեաս. Տրոյիոսի որդին. Կոստաս II
կայսեր սպասավորը 63

Անդրոնիկոս սպաթար, Արմենիականների
տոհմարիս 180

Անեմաս տե՛ս Վարդան Անեմաս

Անթիմոս նոբելիսսիմոս. Լեոն VI կալ-
սեր եղբայրը 161, 179

Անթրաֆա տե՛ս Նիկետաս Անթրաֆա

Աննա, Լեոն III կայսեր փույրը, կուրա-
պաղատ Արտավազդի կինը 124

Անտիոֆոս. դրոմոսի լոգոսթետ. Սիկիլիա-
յի զորավար 149

Անտիոֆոս խարտոֆիլաֆս 94

Անտոնիոս (I) Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարհ (821—826) 74

Անտոնիոս դոմեստիկոս 167, 168

Անտոնիոս պատրիկ. սխուլեի դոմեստի-
կոս 153

Ասլլակես տե՛ս Հովհաննես Ասլլակես

Ապսիմարոս տե՛ս Տիբերիոս Ապսիմարոս
Ասադոս. Մունդարոսի որդին 42

Ասմիկտոս տե՛ս Ուանլանոս Ասմիկտոս
Ասպադ Վշնասպ տե՛ս Վշնասպ Ասպադ
Ասպարուխ. Կրոբատի որդին. բուլղար-
ների խան (681—701) 69

Աստուլֆոս. լոնգոբարդների ռեֆս 112

Արսամ, պարսից իշխանավոր 36

Արկադիոս կայսր 123

Արշավիր պատրիկ, ֆվեստոր 195

Արտաշիր (III), պարսից արհա (628—
630) 38, 39

Արտաշիր տե՛ս Կոստանդին Արտաշիր
պրոտոսպարար

Արտավազդ. Անատոլիկոն բանակաբեմի
զորավար 163

Արտավազդ դոմեստիկոս 129, 130

Արտավազդ կուրապաղատ, Լեոն III-ի
փեսան 98, 105, 115, 117, 125—
131

Արտեմիոս պրոտոսպարար, հետագայում՝
Անաստասիոս (II) կայսր 95—98,
105, 109, 110: Տե՛ս Անաստասիոս II
կայսր

Աֆսաբ. Խարայելի բազավոր 151, 201,
202

Բագսուրստ աստեղաբաշխ 179

Բադինար տե՛ս Ալֆալուր Բադինար

Բալգիլիս. Բոսպորի իսխոնոտ 85

Բակտանգիոս (Վախրսանգ) պատրիկ 130
Բանակաս 156, 157

Բատալ. սուրբ զորավար 122

Բատրայսոն. Կրոբատի որդին, բուլղար-
ների խան 69

Բարնուկիոս, Լագիկայի պատրիկ Սեր-
գիոսի հայրը 82
Բարսամուսես, իբերների իշխան 31
Բաբր, արաբ գորավար 98
Բենիամին, ոմն տիբերիացի 38
Բեսոս տե՛ս Մավրոս Բեսոս
Բիլիոս, Փոկաս կայսեր ղեսպանը 5
Բյուզանդիոս, Նիկեփոր I կայսեր ծառան
202
Բշիր հավատուրաց, պատրիկ 111, 114,
125
Բոյիլաս աե՛ս Կոստանդին Բոյիլաս
պատրիկ
Բոնոսոս պատրիկ, Արևելի կոմես 10, 18
Բորսանե, Խոսրով արքայի դուստրը, պար-
սիկ թագունի 39
Բուկինատոր Տրիպոլսեցի ոմն 56, 57
Բունուսոս, արաբ գորավար 167
Բուսուր (Բիշր իբն Աբի Արթուտ), արաբ
գորավար 55, 60, 65
Բուրաֆոս տե՛ս Դեորգ Բուրաֆոս
Բուրնիխե, սուրբ գորավար 167
Դաբրիել հրեշտակապետ 43
Դամեր, արաբ գորավար 122, 127: Տե՛ս
և Ամեր
Դարախ, սուրբ գորավար 116
Դեորգ (I) Կոստանդնուպոլսի պատրիարք
(679—686) 68, 71—73
Դեորգ, Ալեքսանդրիայի պատրիարք
(620—630*) 17, 18, 21, 23, 26, 28,
29, 37—40, 42, 44, 45
Դեորգ, Ամասիայի եպիսկոպոս 94
Դեորգ Ասորի պատրիկ, գենիկոնի լոգո-
թետ 91
Դեորգ, Արմենիակների տուրմարխ 32, 35
Դեորգ Բուրաֆոս, Օպսիկիոնի կոմես 95
Դեորգ Կիպրացի 139
Դեորգ Պիսիդացի 12
Դեորգ Ունկելլոս պատմիչ 3
Դերմանոս, Կյուզիկոսի մետրոպոլիտ, հե-
տադսյունմ՝ Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարք (715—730) 74, 94, 96, 98,
101, 102, 107, 109—113, 115—
118, 138, 139, 209, 210

Դերմանոս գորավար 5, 6
Դերմանոս պատրիկ 7—9
Դրիգոր, Հոռմի պապ 113, 116, 118—
120
Դրիգոր, Ամասուրիսի վանքի տնտես 194
Դրիգոր, դրոմոսի լոգոթետ 166
Դրիգոր, Թեոդորոսի որդին, պատանդ
Մուսավիայի մոտ 55
Դրիգոր լոգոթետ 127
Դրիգոր Կապադովկացի կլեյսուրարխ,
Ֆլորոսի վանքի վանահայր 80
Դրիգոր, Հերակլիոս կայսեր զարմիկը 56
Դրիգոր, Մուսուլակի որդին, Օպսիկիոն
բանակաթեմի գորավար 163, 188
Դրիգոր ոմն, արուրիտների գոն 134
Դրիգոր պատրիկ, Աֆրիկայի կուսակալ 53
Դրիգոր, Սինոպի եպիսկոպոս 180
Դրիգոր Օնոմագուլոս, Վասիլ Կոստանդ-
նուպոլսեցու հայրը 107
Դրիգորսոս պատրիկ, Հերակլիոս գորավար-
ի փոխգորավարը 9, 11, 12
Դախակ, արուրիտների իշխան 131, 132
Դամասկացի, արաբ գորավար 122
Դասիանոս պատրիկ 176
Դանիել մարգարե 48
Դանիել Սինոպցի, Սինոպ ֆաղաֆի էպար-
խոս 96
Դավիթ, թագավոր հրեից 210
Դավիթ, Հերակլիոս կայսեր որդին 43
Դավիթ, Հորմիզդի թղթապան 9
Դավիթ սպարառ, Օպսիկիոնի կոմես 149
Դարգամիր, Կրոմի ղեսպանը 209
Դիոգենես, Անատոլիկոնի տուրմարխ 175
Դիոկլետիանոս կայսր 3, 4, 160
Դոմենլիա, Փոկաս կայսեր դուստրը 8
Դոմենցիոլոս մագիստրոս, Փոկաս կայսեր
եղբայրը 5, 12
Դոմենլիոլոս, Փոկաս կայսեր զարմիկը
6, 7
Դորկոն, Հերակլիոս կայսեր ձին 31
Դորոթեոս, Խրիստոպոլսի վանահայր 185

Եզիդ (I իբն Մուավիա), Մուավիա խա-
լիֆայի որդին, հետագայում խալի-
ֆա (680—683) 62, 68, 71, 72
լիֆայի որդին, հետագայում խալի-
ֆա (720—724) 110—113
Եզիդ Լիպսոս (Եզիդ III իբն ալ-Վալիդ)
խալիֆա (744 թ.) 129, 134
Եզիդ, արաբ ծովակալ 106
Եզիդ, խունեիի որդին, արաբ զորավար
85
Եզիդ Մուավաբի, արաբ ապստամբ 110
Ելիսսայոս նոտար 167
Եխիմ 134
Եպիփանիա, Հերակլիոս կայսեր դուստրը
13, 14
Եպիփանիա, Հերակլիոս կայսեր մայրը
12
Եսայիաս ոմն 164
Եվդոկիա, Հռոմեացի Աֆրոսի դուստրը, Հե-
րակլիոս կայսեր կինը 12—14
Եվդոկիա կայսրուհի, Կոստանդին V կայ-
սեր Երրորդ կինը 155
Եվդոկիմոս նոբելիսսիմոս, Լեոն VI կայ-
սեր Եղբայրը 161, 179
Եվլոգիոս, Ալեքսանդրիայի տատրիարհ
(581—608) 4, 6, 7
Եվմարիոս սպարաբ, մեխանիկոս 197
Եվստաթիոս, Մարիանոս պատրիկի որդին
122, 124
Եվստաթիոս նեպոլսեցի 38
Եվփեմիա վկա 151

Զաֆարիա, Հռոմի պապ (741—752)
120—123, 125, 126, 129, 131—
135, 137—139
Զաֆարիա, Երուսաղեմի պատրիարհ
(609—631) 10, 12—18, 21, 23, 26,
28, 29, 37—39, 42
Զելոտես տե՛ս Մուսեսիաս Զելոտես
Զիադոս, Մուավիայի Եղբայրը 75
Զիեբել, խազար զորավար 29
Զոյիլոս, իսազուրների խաֆանի մտերիմը
91
Զոնդոես, խոսրով արաբի զորավար 6

Զուբեր, Աբդալայի հայրը 72, 76
Զուբեր, սուրբ զինվոր 99

Էլիսս սպարաբ 90—93
Էլպիդիոս, զինանոցի պետ 9, 11
Էլպիդիոս պատրիկ, Սիկիլիայի զորավար
166, 167
Էլպիդիոս, սուրբ Սոֆիայի սարկավազ 94
Էրիթրո, ֆրանկների ուխտ Կուսուլսսի
դուստրը 167

Թերիտ, արաբ զորավար 131
Թերիտ (Թաբիտ իբն Նասր իբն Մալիֆ),
սուրբ զորավար 208
Թեմիմե, Լուսնդարոսի որդին 42
Թեոգենաստոս, զորավար 179
Թեոդոսիոս Մեծ կայսր 123
Թեոդոսիոս Ադրամիտինոս, պետական
հարկահավաք, հետագայում՝ Թեոդո-
սիոս III կայսր (716 թ.) 97, 98,
100, 101, 105
Թեոդոսիոս, Ապսիմարոսի որդին, սփեսո-
սի Էպիսկոպոս 138
Թեոդոսիոս դավադիր 9
Թեոդոսիոս, Կոստաս կայսեր Եղբայրը
59, 63
Թեոդոսիոս, Մավրիկիոս կայսեր որդին
5, 8
Թեոդոսիոս Սալիբարսոս պատրիկ, պրո-
մոսկրինիոս 198, 202, 203
Թեոդոտե կուրիկուլարեա, ավգուստա, Կոս-
տանդին VI-ի կինը 181, 182, 196
Թեոդոտոս, լոնգոբարդների ուխտ 160, 175
Թեոդոտոս (I) Կոստանդնուպոլսի
պատրիարհ (815—821) 74
Թեոդորոս, խազարների խաֆանի բույրը,
Հուստինիանոս II կայսեր կինը
85, 87
Թեոդորոս (I) Հռոմի պապ (642—
649) 41
Թեոդորոս (I) Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարհ (677—679) 66, 67, 72—74

Թեոդորոս (II) Երուսաղեմի պատրիարք (735—770) 146
 Թեոդորոս, Ալեքսանդրիայի պատրիարք (735—770) 146
 Թեոդորոս, Ալեքսանդրիայի պատրիարք (608—609) 8, 9
 Թեոդորոս, Անտիոքի պատրիարք (750/751—774) 137—141, 146
 Թեոդորոս սբբա, գեներկոնի լոգոթետ 79, 81
 Թեոդորոս, Աբիդոսի կոմես 12
 Թեոդորոս ասորի ումն 143
 Թեոդորոս, Արևելի էպարքոս 9
 Թեոդորոս, Դրիգորի ճայրք 55
 Թեոդորոս զորավար, Հերակլիոս կայսեր եղբայրք 28, 37, 46
 Թեոդորոս Կամուլիանոս պատրիկ 176, 180
 Թեոդորոս Կարտերուկաս զորավար 89
 Թեոդորոս, Կոլոնիայի պատրիկ 63, 64
 Թեոդորոս, Մանսուրի որդին 120
 Թեոդորոս Միակիս (Հմայակ) պատրիկ 85, 95
 Թեոդորոս պատրիկ 167
 Թեոդորոս պատրիկ, Սիկիլիայի զորավար 175
 Թեոդորոս, արետուրյան էպարքոս 11
 Թեոդորոս սակելլարիոս 46
 Թեոդորոս, Ստուդիոսի վանքի վանահայր 193, 196, 206, 210
 Թեոդորոս վիկարիոս 44
 Թեոդորոս, Փսիռանի էպիսկոպոս 40
 Թեոկտիստոս պատրիկ, ֆվեստոր, մագիստրոս 188, 204, 211
 Թեոկտիստոս պրոտասեկրետ 110
 Թեոպոմպոս, Կոստանդնուպոլսի էպարքոս 9
 Թեոփանես Խոստովանող պատմիչ 3
 Թեոփանես, Կոստանդնուպոլսի դեմարքոս 8
 Թեոփանես կուրիկուլարիոս 164, 165
 Թեոփանես պատրիկ, մագիստրոս, Արտավադդ կուրապաղատի փոխանորդը 125, 126

Թեոփանես պրոտոսպարար 175
 Թեոփանո Աթենացի, Նիկեփոր I կայսեր որդի Ստավրակիոսի կինը 195, 204, 206
 Թեոփիլակտոս, Անտիոքի պատրիարք (744—750) 131—135, 137
 Թեոփիլակտոս, Դոդեկանեսի դրոնգար, Խանզաբեի որդին 166
 Թեոփիլակտոս Իկոնիատես պրոտոսպարար, Թրակիայի բանակաթեմի զորավար 149
 Թեոփիլակտոս կանդիդատ 150
 Թեոփիլակտոս կուրիկուլարիոս 87
 Թեոփիլակտոս, Միֆայել I կայսեր որդին 3, 4, 206
 Թեոփիլակտոս Սալիբաս զորավար 85, 89
 Թեոփիլակտոս սպարար, Կոստանդին Սարանտապեիոսի որդին 186
 Թեոփիլոս, Կիբիրեոտների զորավար 177
 Թեոփիլոս, Հուստինիանոս II-ի մտերիմը 85
 Թեոփիլոս սպարար 166
 Թեոփիլոս տուրմարխ 180
 Թումարիֆոս, Ապամիայի էպիսկոպոս 54, 60
 Թովմաս . (I, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք, 607—610) 7—9
 Թովմաս (II, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք 667—669) 60, 61
 Թովմա, Թեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոս 172
 Թովմա կուրիկուլարիոս 164
 Թումամա, Վսկայի որդին, արաբ զորավար 162, 163, 165
 Իսդ (Իբն Ղանմ), Օմար իալիֆայի զորավար 48—50
 Իբնդարա 135
 Իբնուբեյրա 135
 Իկոնիատես տե'ս Թեոփիլակտոս Իկոնիատես
 Իսահակ, Երուսաղեմի պատրիարք (601—609) 4, 6—9

Իսկ իբն Ալի. Մահդի խալիֆայի հորեղ-
բայր 163

Իսկ իբն Մուսե 136, 147

Իսմայիլ. Աբրահամ ճախահոր որդին
42

Իսոես պատրիկ. Օպսիկին բանակաբեմի
կոմես 110

Իտաֆես. ալանների տեր 103

Իրենե Աբենագի կայսրուհի (790—
802) 151, 155, 156, 161, 162,
165—170, 173, 175, 177—179,
184—192, 195, 203, 204

Իրենե. Կոստանդին V կայսեր կինը 119

Լախանդրակոն տե՛ս Սիֆայել Լախու-
նդրակոն

Լախերբաֆոս տե՛ս Սերգիոս Լախերբա-
ֆոս

Լանգինոս. Անատոլիկոն բանակաբեմի
գորավար 125

Լեոնտիոս պատրիկ. Անատոլիկոն բանա-
կաբեմի գորավար. հետագայում՝
կայսր (695—698) 73, 80—83, 87,
93

Լեոնտիոս գորավար 75

Լեոնտիոս ներքինի 6

Լևոն. Անատոլիկոն բանակաբեմի գորա-
վար. հետագայում՝ Լևոն III կայսր
(717—741) 74, 98, 99, 101, 102,
105, 107—111, 113—124, 172

Լևոն (IV) կայսր (775—780) 136, 155,
156, 160—165

Լևոն. Անատոլիկոն բանակաբեմի գորա-
վար. հետագայում՝ Լևոն V Հալ-
կազն կայսր (813—820) 208,
212—214

Լևոն (III) Հոռմի պապ (795—816) 183—
188, 192—196, 198, 200, 205, 206,
209

Լևոն. Կոստանդին VI կայսեր որդին 183

Լևոն. Անտիոս պատրիկի եղբայրը 188

Լևոն. Արմենիականների բանակաբեմի գո-
րավար 201

Լևոն. դրոմոսի լոգոթետ 142

Լևոն կուբիկուլարիոս 164

Լևոն Կուլուկես. Սիֆայել Լախանդրա-
կոնի նոտարը 157

Լևոն Կուցոդակտիլոս աբբա 157

Լևոն պատրիկ. Թրակեսիոն բանակաբե-
մի գորավար 142

Լևոն Սերանտապեիոս պատրիկ 188

Լևոն սինոպցի. սակելլարիոս 189

Լիպսոս տե՛ս Եզիդ Լիպսոս

Լիսիաս 164

Խազան 76, 83

Խաղիգա. Լեոնամեդ մարգարեի կինը 43

Խալե ամիրա 65

Խալեդ. Աբդեռահմանի հայրը 60

Խալեդ. արաբ ամիրա 44

Խսկտաբա 135

Խամեսա տե՛ս Ստեփանոս Խամեսա

Խոսրով (II Աղրվեզ). պարսից արքա
(590—628) 4—10, 12—18, 21—24,
26, 28—38

Խրիսոխեր. Բուկելլարների գորավար 180
Խրիստիանոս. սկամարների առաջնորդ
148

Խրիստոֆորոս. Կոստանդին V-ի և Եվ-
դոկիայի որդին 155, 179

Խումելդ. արաբ գորավար 195

Խունեի. Եզիդի հայրը. արաբ գորավար
85

Կակորիզոս կուբիկուլարիոս 54

Կալիբիտես տե՛ս Անդրեսա Կալիբիտես

Կալլինիկոս (I). Կոստանդնուպոլսի
պատրիարք (694—706) 73, 79—81,
86, 87

Կալլինիկոս ճարտարապետ. հունական
կրակի գյուտարարը 66

Կամուլիանոս տե՛ս Թեոդորոս Կամու-
լիանոս

Կայիս. Աբդելայի հայրը. արաբ գո-
րավար 66

Կայսոս. արաբ գորավար 65

Կսյսոս, Մունդարոսի որդին 42
 Կստեաս տե՛ս Հովհաննես Կատեաս
 Կարդամ, բուղարների խան (777/8—803) 178, 179, 182
 Կարդարիզան, խոսրով արքայի զորավար 7, 10, 34, 35
 Կարտեռուկաս տե՛ս Թեոդորոս Կարտեռուկաս
 Կարուլումազնոս, Պիլիբնոս մայորդոմի որդին, Կարուլոս Մեծի եղբայրը 113
 Կարուլոս, Պիլիբնոս մայորդոմի որդին, ֆրանկների քաղավոր (800—814) 113, 167, 175, 183, 187, 188, 190, 206
 Կեբիր, արաբ զորավար 166
 Կիպրիանոս, զորահրամանատար 66
 Կիրիսկոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարհ (595—606) 4, 6, 7
 Կլավսյուս տե՛ս Պատրիկիոս Կլավսյուս
 Կյուրոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարհ (706—712) 73, 74, 86—90, 93
 Կյուրոս, Փասիսի եպիսկոպոս, հետագայում՝ Ալեքսանդրիայի պատրիարհ (630—643) 39—41, 45—52, 127
 Կոզմաս, Ալեքսանդրիայի պատրիարհ (727—787) 127, 146
 Կոզմաս խոռվարար 114, 115
 Կոզմաս կոմանազի եպիսկոպոս 145, 146
 Կոզմաս, Կոստանդնուպոլսի էպարխոս 11
 Կոզմաս, հռոմայեցի դասալիք 27
 Կոմանազի տե՛ս Կոզմաս կոմանազի
 Կոմենտիոլոս, Թրակիայի զորավար 10
 Կոնոն, Լեոն III-ի ավագանի անունը 117
 Կոնստանտին սակելլարիոս 167
 Կոստանդին Մեծ 114, 123
 Կոստանդին Կրտսեր, Հերակլիոսի և Եվդոկիայի որդին 16, 38, 40, 50, 51
 Կոստանդին (IV) կայսր (668—685) 64—68, 71—73
 Կոստանդին (V) կայսր (741—775) 109, 110, 117, 119, 122—126, 128—148, 150, 152, 154—160, 165, 173, 179, 185, 186, 208, 212

Կոստանդին (VI) կայսր (780—787) 151, 156, 161, 166—168, 170, 172—183, 196
 Կոստանդին Փոքր, Հերակլիոս կայսեր և Մարտինեի որդին 15, 16
 Կոստանդին, Հոռմի պապ (767—769) 144, 145, 147, 148, 150
 Կոստանդին (I) Կոստանդնուպոլսի պատրիարհ (675—677) 66
 Կոստանդին, Սիլեոնի եպիսկոպոս, հետագայում՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարհ (754—766) 74, 138—141, 143—145, 147—149, 152, 174
 Կոստանդին, Կոստաս II կայսեր որդին 59, 61—63
 Կոստանդին Արտաշիր պրոտոսպաթար 180
 Կոստանդին, Արտավազդ կուրապաղատի ստրատոր 115
 Կոստանդին Բուլիսս պատրիկ 186
 Կոստանդին, էփսկոպիտորների դոմեստիկոս 166
 Կոստանդին, Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարհի եղբորորդին 153
 Կոստանդին, Մեծ Եկեղեցու խարտոֆիլաֆս 185
 Կոստանդին Պողոպագուրոս պատրիկ, դրոմոսի լագոքետ 149, 150, 154
 Կոստանդին Սուրանտապեխոս սպաթար 186
 Կոստանդին սպաթար, կայսերական պրոտոստրատոր, Վարդան պատրիկի որդին 150
 Կոստանդինա կայսրուհի, Մավրիկիոս կայսեր կինը 5, 7, 9
 Կոստաս (II—Կոստանդին III) կայսր (642—668) Հերակլիոսի որդի Կոստանդինի որդին 40, 51—61, 63, 69, 73
 Կոստանաս ստրատելատ 10
 Կոտրագոս, բուղարների խան Կրոբատի որդին 69
 Կորմեսիոս, բուղարների խան 145, 209
 Կրեսոս, լյուդսլոց քաղավոր 22

Կրոնատ. բուլղարների խան 69
 Կրում. բուլղարների խան (803—814)
 197, 202, 203, 207, 209, 211—214
 Կուլուկես տե՛ս Լեմն Կուլուկես
 Կուտաբա. ռմն վարձկան արաբ 44
 Կուրասոս. Մունդարոսի որդին 42
 Կուրիկոս տե՛ս Սերգիոս Կուրիկոս
 Կուցողակտիլոս տե՛ս Լեոն Կուցողակ-
 տիլոս

 Հաբիբ (իբն Մասլամա), արաբ գորա-
 վար 56
 Հակոբ պրոտոսպարար 164
 Հասան. Մահդի խալիֆայի գորավար
 163
 Հասան. Պաղեստինի ամիրա 72
 Հարուն առ-Ռաշիդ տե՛ս Ահարուն
 Հեպտադեմոն տե՛ս Վահան Հեպտադեմոն
 Հերա՛լեոնաս. Հերակլիոսի և Մարտի-
 նեի որդին, կայսր (641) 40, 50, 51
 Հերակլիոս կայսր (610—641) 9, 11—
 19, 21—26, 28—30, 34, 37—51,
 56, 70, 73, 127, 152
 Հերակլիոս. Կոստաս II կայսեր որդին
 59, 64, 71
 Հերակլիոս Փոֆր, Հերակլիոս կայսեր և
 Եվդոկիայի որդին, նաև Կոստան-
 դին Նոր 13, 14, 16, 43
 Հերակլիոս. Հերակլիոս Փոֆրի որդին 43
 Հերակլիոս. Տիրեբիոս Ապսիմարոս կայ-
 սեր եղբայրը 83—85, 87
 Հերակլիոս պատրիկ. Աֆրիկայի գորա-
 վար 9, 11
 Հերովդես, Հրեաստանի փոխարհա 117
 Հիշամ (իբն Աբդալմալիֆ) խալիֆա
 (724—743) 112, 113, 116, 119—
 127
 Հովհաննես Կարապետ 117, 143
 Հովհաննես (IV), Հռոմի պապ (640—
 642) 40
 Հովհաննես (V). Կոստանդնուպոլսի
 պատրիարհ (669—676) 63—65
 Հովհաննես (VI), Կոստանդնուպոլսի
 պատրիարհ (712—715) 74, 94, 95

Հովհաննես (VII) Լեկանոմանտիս (տաշ-
 տագուշակ), Կոստանդնուպոլսի
 պատրիարհ (826—842) 74
 Հովհաննես (V) Երուսաղեմի պատրիարհ
 (705—735) 87—90, 94—96, 98,
 102, 107, 109—113, 116, 119—
 121
 Հովհաննես (III) Ալեքսանդրիայի պատ-
 ռիարհ (610—619) 10, 12—16
 Հովհաննես, Անտիոքի պատրիարհի սին-
 օլեյլոսը 172
 Հովհաննես Ապլակես պատրիկ 212
 Հովհաննես դավադիր 9
 Հովհաննես էպարքոս 91
 Հովհաննես Կատեաս. Օսրոենի կառա-
 վարիչ 49
 Հովհաննես Ոսկեհոս (Դամասկացի) 118,
 128, 139
 Հովհաննես պատրիկ 82
 Հովհաննես Պիկրիդիոս պրոտոսպարար
 176
 Հովհաննես Պիցիզավդիս պատրիկ 67
 Հովհաննես պրոտոսպարար պայլ 178
 Հովհաննես սակելլարիոս, ստրատիոտի-
 կոնի լոգսքետ 166, 175
 Հովհաննես Ստրուքոս սպարար 92
 Հովհաննես, սուրբ Սոֆիայի սարկավալ
 97
 Հովհաննես, Օպսիկիոնի կոմես 182
 Հովհան մարգարե 118
 Հովսեփ աբբա, կարսուրոսների վանա-
 հայր, տնտես 182
 Հովսեփ, Թեսաղոնիկեի արհեպիսկոպոս,
 Թեոդորոս Առուղիտեսի եղբայրը
 196, 206
 Հորմիզդ 9
 Հոենդակես տե՛ս Սիսինիոս Հոենդակա
 Հոռգաս Աֆրոս, Հերակլիոս կայսեր ա-
 ները 12
 Հրազատես, պարսից գորավար 30—33,
 35
 Հուդա 117, 189, 201
 Հուլիանոս Ուրացող կայսր 144

Հուստինիանոս (II) կայսր (685—695, 705—711) 71, 73—81, 85—93, 102—104

Մակրոբիոս սկրիբոն 11

Մահդի (Աբու Աբդալլահ Մահամմադ իբն ալ-Մանսուր ալ-Մահդի) խալիֆա (775—785) 147, 160, 162—165, 167—169

Մամալուս պրիմիլիբիոս 167

Մայումա, արաբ զորավար 89

Մանի աղանդապետ 152

Մանի, Բուկեյլարների բանակաթեմի զորավար 152, 156

Մանի, Կիբիրեոտների զորավար 120

Մանգիր իմա՝ Մանսուր, Հովհան Դա-մասկացու պապը 128

Մանսուր տե՛ս Հովհաննես Ոսկեհոս

Մանսուր, Թեոդորոսի հայրը 120

Մանսուր, Հովհաննես Դամասկացու պա-պը 118, 128

Մանսուր, զենիկոնի լոգոթետ Սերգիոսի հայրը 77

Մունվել ավգուստալիոս 47

Մավրիանոս զորավար 56

Մավրիկիոս կայսր (582—602) 5, 8—10, 13

Մավրոս Բեսոս պատրիկ 90, 92

Մարդանշահ, խոսրով արքայի որդին՝ Շիրինից 35, 36

Մարդասան, արաբ զորավար 107

Մարիա, Լեոն III կայսեր կինը, Կոստանդին V-ի մայրը 109, 126

Մարիա, Կոստանդին VI կայսեր կինը 175, 182

Մարիամ աստվածածին 126, 166

Մարիանոս զորավար 89

Մարիանոս պատրիկ, Եվստաթիոսի հայ-րը 122, 124

Մարինակիս ոմն 150

Մարինոս, ապսիլացիների առաջնորդ 104, 105

Մարկելլինոս, Նիկոմեդիայի եպիսկոպոս, կուրատոր 130

Մարտինե, Հերակլիոս կայսեր կինը 14, 15, 40, 50, 51

Մարտինոս (I), Հոռմի պապ (649—655) 41, 54, 58, 63

Մախիմոս արքա խոստովանող 41, 58, 63

Մասլամա (Վալիդ I-ի եղբայրը), արաբ զորավար 89, 94, 96, 98—101, 105, 108, 110, 114, 116, 119

Մելիսսենոս տե՛ս Միֆայել Մելիսսենոս Մելիֆ, արաբ զորավար 122

Մժեժ զորավար 35, 63, 64

Սիակիս (Հմայակ) տե՛ս Քեսդորոս Միակիս

Սիդուս, Փոյուզիայի քաղալոր 154, 201

Միֆայել կուրապաղատ, հետազայում՝ Միֆայել I կայսր (811—813) 3, 4, 204—209, 211, 213

Միֆայել ապոկրիսիարիս 97

Միֆայել Լախանոդրակոն, Քրակեսիոն բանակաթեմի զորավար 152, 156, 157, 162, 163, 165, 167, 178, 179

Միֆայել Մելիսսենոս, Անատոլիկոն բա-նակաթեմի զորավար 152, 156

Մոդեստոս, Երուսաղեմի պատրիարք (632—634) 44, 45

Մոհամմեդ մարգարե 42—44, 57, 127, 128, 134, 140

Մոհամմեդ (Աբու Աբբաս Աբդալլահ ա-Սաֆֆահ) խալիֆա (750—754) 137—139: Տե՛ս Ե Աբուլաբաս

Մոհամմեդ խալիֆա: Տե՛ս Մահդի

Մոհամմեդ (Աբու Մուսա Մոհամմադ ալ-Ամին իբն առ—Ռաշիդ) խալիֆա (809—813) 196, 198, 200, 208

Մոհամմեդ, Աբդելայի որդին, արաբ զո-րավար 65

Մոհամմեդ զորավար, հայ նախարարե-րին հրկիզողը 78—80, 83, 84

Մոհամմեդ, Հայաստանի կառավարիչ Մովանի հայրը 129

Մոնոտես, Քրակիայի զորավար Նիկե-փորի որդին 126, 130

Մոսե (Աբու Մուհամմադ Մուսա ալ-Հու-
դի իբն ալ-Մահուի) խալիֆա (785—
786) 169, 170, 172

Մովսես մարգարե 42

Մովսես բժիշկ, Անտիոֆի եկեղեցու սար-
կավագ 147

Մորոպավղոս, Հուստինիանոս 11-ի մտե-
րիմը 85

Մրվան (I իբն ալ-Խաֆամ) խալիֆա
(683—685) 72

Մրվան, Հայաստանի արաբ կառավա-
րի, ճետագայում Մրվան II իբն
Մուհամմադ խալիֆա (744—750)
129, 131—137

Մուավիա, արաբ գործավար, ճետագա-
յում՝ Մուավիա I իբն Աբու Սու-
ֆիան խալիֆան (660—680) 49, 51,
54—68, 72, 75, 136

Մուավիա, Հիշամ խալիֆայի որդին 114—
116, 119—121

Մուալաբի տե՛ս Եգիդ Մուալաբի

Մուալաբիտ, արաբ գործավար 157

Մուխտար բոնատիրոզ 72, 75, 76

Մունդարոս, Նիգարոսի որդին 42

Մուսաբոս, Աբդելա Զուբերի եղբայրը 76

Մուսուլակ, Օպսիկին բանակաբեմի գո-
րավոր Գրիգորի հայրը 163, 188

Մուսուլեմ տե՛ս Ալեքսիոս Մուսուլեմ
սպարա

Մուֆեսիաս Ձելոտես 164

Պագղեմ, պարսից իշխանավոր 36

Յոթղեյան, տե՛ս Վահան Հեպտաղեմոն

Նարսես, հռոմայեցիների գործավար 5—7
և 109, 117, 127

Նեստոր աղանդապետ 28, 40, 147, 200

Նեվույոս, սկլավների հրամանատար 78

Նիգարոս, արաբների նախահավերից 42

Նիկեաս տուրմարխ 100

Նիկետաս (I) Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարք (786—780) 74, 150—152,
154—160, 162—164, 174

Նիկետաս Անբրաֆս 110

Նիկետաս գործավար, Գրիգորոս պատ-
րիկի որդին 9, 11, 12

Նիկետաս գործավար 179

Նիկետաս, Հելիոպոլսի Եպիսկոպոս 140

Նիկետաս մոնոստրատեզոս, Արտավազդ
կուրապաղատի որդին 128, 130

Նիկետաս Նսբելիսսիմոս, Կոստանդին V
կայսեր որդին 155, 179

Նիկետաս պատրիկ, գենիկոնի լոգոթետ
201

Նիկետաս Տրիֆիլիոս պատրիկ, սխոլերի
դոմեստիկոս 186, 188, 191

Նիկետաս Քսիլինիտես 109, 110

Նիկեփոր (I) կայսր (802—811) 188—
198, 200—204, 206, 207, 209

Նիկեփոր (I) Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարք (806—815) 74, 193—196,
198, 200, 204—206, 209, 211, 213,
214

Նիկեփոր, Արտավազդ կուրապաղատի
որդին 128

Նիկեփոր դուֆս 167

Նիկեփոր, Թրակիսյի գործավար 126

Նիկեփոր կեսար, Կոստանդին V կայսեր
և Իվդոկիսյի որդին 155, 162, 166,
179

Նիկեփոր պատրիկ 62

Նիկեփոր պատրիկ, Արմենիակների բա-
նակաբեմի գործավար 177

Նիկեփոր պատրիկ, Ֆիլիպպիկոս-Վարդան
կայսեր հայրը 84

Նիկեփոր պատրիկ, Նիկեփոր I կայսեր
ժամանակակից 197

Նիկողայոս սուրբ 195

Նիկողայոս անապատական 201, 208

Նիկողայոս փվեստոր բժշկագետ 94

Շահեն, պարսից գործավար 21, 24, 28

Շահրսրդական, պարսից գործավար 23,
24

Շահրիյար, Խոսրով արքայի որդին 35

Շահր Վարագ, պարսից գործավար 19—
21, 23—29, 31, 34—37, 39

Շապուհ Պարսկաձին. Արմենիականների
բանակարմի զորավար 61, 62
Շերոյն, պարսից արքա Խոսրովի որդին.
պարսից արքա (628) 35—38
Շիրին, պարսից արքա Խոսրովի կինը
34, 35
Ռամիզ, պարսից արքա (630—632) 39,
50
Պազանոս, բուլղարների խան (767—
768) 145, 148
Պամփիլոս, Կոստանդնուպոլսի ղեմարհոս
8
Պապացիս 85
Պապիաս Կուրիկուարիոս 164
Պասուզնարես պատրիկ, Հայոց իշխան 55
Պաստիլլաս, Պերգեի եպիսկոպոս 138
Պավղոս (I), Հռոմի պապ (757—767)
140—143
Պավղոս (II), Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարհ (641—653) 40, 41, 50—56
Պավղոս (III), Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարհ (688—694) 73, 75—78
Պավղոս (IV), Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարհ (780—784) 74, 164, 165,
167—170
Պավլոս, Արմենիականների բանակարմի
զորավար 142
Պավլոս խարտուլար, Սիկիլիայի գո-
րավար 107
Պավղոս մազիստրիանոս 74
Պավղոս պատրիկ, Ըպսիկիոնի կոմես 185
Պավղոս վանական և աստղաբաշխ 80
Պատրիկիոս դավադիր 9
Պատրիկիոս Կլավսյուս 77
Պետրոնաս զորահրամանատար 66
Պետրոնաս պրոտոսպարար, Կիբիրեոտ-
ների բանակարմի զորավար 157
Պետրոնիա 8, 9
Պետրոս Խոաֆյալ 41, 118, 183, 207
Պետրոս Կոստանդնուպոլսի պատրիարհ
(654—666) 56—60
Պետրոս (III), Ալեքսանդրիայի պատ-
րիարհ (643/644—651) 52—56

Պետրոս, Գուլեոն վանքի վանահայր 194
Պետրոս, Դամասկոսի մետրոպոլիտ 127
Պետրոս Քափիշ 132
Պետրոս մազիստրոս 153, 168, 176
Պետրոս, Մայումայի մետրոպոլիտ 127
Պետրոս, Մավրիկիոս կայսեր Եղբայր 5
Պետրոս պատրիկ, 188, 197, 203
Պետրոս Սյունակյաց 153
Պետրոս, սուրբ Սաբաթի վանքի վանո-
հայր 172
Պետրոս տնտես 172
Պիկրիդիոս տե՛ս Հովհաննես Պիկրիդիոս
Պիպիենոս, ֆրանկների մայորոզմ 112,
113
Պիցիզավդիս տե՛ս Հովհաննես Պիցի-
զավդիս
Պյատոն, Սակկուդիոն վանքի վանահայր
182, 193, 196, 206
Պյուրոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարհ
(638—641, 654) 40, 41, 48—51, 53,
71
Պոդոպագուրոս տե՛ս Կոստանդին Պոդո-
պագուրոս
Պոդոս առաքյալ 171, 207, 210
Պոլեմեոս ստրատելատ 49
Պրիսկոս պատրիկ, էֆեսիոսի տոհմեր կո-
մես 5, 8, 9
Պրոկոպիա, Նիկեփոր I կայսեր դուստր,
Միխայել I կայսեր կինը 204, 205,
207, 211, 213
Պրոկոպիոս, Կոստանդնուպոլսի էպար-
հոս 150
Պրոկոպիոս, Կոստաս կայսեր ղեսպանը
55

Ռսլիա, Նիզարոսի որդին 42
Ռազատես տե՛ս Հրազատես
Ռանգաբե, Դուկկանեսի դուռնգար Քեո-
փիլակտոսի հայրը 166
Ռոմանոս պատրիկ 9
Ռոմանոս պատրիկ, Անատոլիոն բանա-
կարմի զորավար 203
Ռոմանոս սպարար 93
Ռսսիոս տե՛ս Ստեփանոս Ռսսիոս

Սաբինոս. բալդսուրների խսն (764) 145, 148

Սաբինոս բախտախնդիր 79

Սալեխ արաբ 156: Հմմտ. և Սելիխ

Սալիբաս տե՛ս Քեոփիլակտոս Սալիբաս
Սալիբարաս տե՛ս Քեոդորոս Սալիբարաս

Սալիմ, Ալիմի որդին, Աբդալայի եղբայրը 135, 136, 139, 141, 142

Սալիդ ապստամբ 75

Սապփիրա 207

Սարսնտասելխոս տե՛ս Կոստանդին Սարսնտասելխոս

Սելիխ. արաբ գորավար: Տե՛ս և Սալեխ
Սենեֆերիմ. Ասորեստանի քաղափոր 214

Սերգիոս (I), Կոստանդնուսյանի պատրիարհ (610—638) 10, 12—18, 21, 23, 26, 28, 29, 37—39, 41, 42, 44—46, 48, 49, 71

Սերգիոս. Բարնուկիոսի որդին, լագիկայի պատրիկ 82

Սերգիոս. գենիկոնի լոգոպետ 77

Սերգիոս գորավար 45

Սերգիոս լախերբաֆոս 158

Սերգիոս Կուրիկոս 158

Սերգիոս պրոտոսպարար, Սիկիլիայի գորավար 107, 108

Սերգիոս ստրատելատ 61, 62

Սիմեոն վանական 205

Սիսինիոս Հոենդակես պատրիկ 110

Սիսինիոս (նաև՝ Սիսինեակիոս), Թրակսիոն բանակաթեմի գորավար, Կոստանդին V չալսեր հռեղբորորդին 125, 129, 131

Սիսինեակիոս (նաև՝ Սիսինիոս), Թրակսիոն բանակաթեմի գորավար 125, 129

Սիսինեիոս Տրիֆիլիոս պատրիկ, Թրակիայի գորավար 186, 188, 203

Սկյավոնոս. սևերոսների իշխան 148

Սմբատ, Հայաստանի պատրիկ 78

Սողոմոն, հրեից քաղափոր 48

Սոփրոնիոս, Նրոսաղեմի պատրիարհ (633—638) 40, 45, 46, 48

Ստավրակիոս, Նիկեփոր I չալսեր որդին 192, 195, 201, 202, 204—207

Ստավրակիոս պատրիկ [օֆսեոս] դոմոսի լոգոպետ 167, 168, 173, 176, 178, 179, 183, 185—187

Ստեփանոս (III), Հոռմի պապ (752—757) 112, 113

Ստեփանոս (IV), Հոռմի պապ (768—772) 152, 154, 155

Ստեփանոս (III), Անտիոքի պատրիարհ 742/743—744/745) 126, 127, 129

Ստեփանոս Ասմիկտոս պատրիկ 90

Ստեփանոս խամեսա պրոտոսպարար 179

Ստեփանոս խոռվարար 114, 115

Ստեփանոս, Կիզիկոսի մետրոպոլիտ 12

Ստեփանոս պատրիկ, սխուլերի դոմեստիկոս 204, 205

Ստեփանոս, Հուստինիանոս II չալսեր մտերիմը 85

Ստեփանոս Նորավկա 148, 149, 154

Ստեփանոս Պարսիկ, սսկելլարիոս և ներֆինապետ 79, 81

Ստեփանոս Ռուսիոս պատրիկ և գորավար 80, 81

Ստրատեգիոս Կուֆիկուլարիոս 164

Ստրատեգիոս սպարար, էֆսկուֆտորների դոմեստիկոս 149, 150, 154

Ստրուպոս տե՛ս Հովհաննես Ստրուպոս

Սուլեյման (իբն Աբդալմալիֆ) խալիֆա (715—717) 96, 102, 106

Սուլեյման, Հիշամ խալիֆայի որդին, արսուֆ գորավար 121, 122, 126, 129, 132

Սուլեյման, արաբ գորավար 98—100, 105

Սուֆիամ, արաբ գորավար 106

Սուֆիան, Այֆի որդին, արսուֆ գորավար 66

Վալենտինիանոս պատրիկ 52: Տե՛ս և Վալենտինոս

Վալենտինոս պատրիկ, էֆսկուֆտորների կոմես 51: Տե՛ս և Վալենտինիանոս պատրիկ

Վալիդ (Վալիդ I իբն-Աբդալմալիֆ),
գորավար, հետազայում՝ իսալիֆա
(705—715) 82, 86, 88—90, 94—96
Վալիդ (II իբն Եզիդ), իսալիֆա (743—
744) 127—129
Վակա արաբ, Թումամայի հայրը 162
Վահան գորավար 46
Վահան Հեպտաղեմոն (Յոթդեյան) 84
Վահան ստրատելատ 30
Վառես կայսր 144
Վասիլ Կոստանդնուպոլսեցի (նաև Տիբե-
րիոս), Գրիգոր Օնոմագուլոսի որդին
107, 108
Վասիլ Օնոմագուլոս տե՛ս Վասիլ Կոս-
տանդնուպոլսեցի
Վարագրակուր, Օպսիկին բանակաբեմի
գորավար 85, 92, 93
Վարագրիոց, Արմենիակների բանակա-
բեմի գորավար 163
Վարդան տե՛ս Ֆիլիսպիկոս-Վարդան
Վարդան Անեմաս սպարաբ 195
Վարդան, Արմենիակների բանակաբեմի
գորավար 156: Տե՛ս և Վարդաս,
Արմենիակների բանակաբեմի գո-
րավար
Վարդան «Թուրֆ» պատրիկ, Անատոլի-
կոն բանակաբեմի գորավար 191,
192, 200
Վարդան պատրիկ, Թրակեսիոնի գորավար
186
Վարդան պատրիկ, Կոստանդին սպարաբի
հայրը 149
Վարդան պատրիկ, սիսիլեի դոմեստիկոս
182
Վարդաս, Արմենիակների բանակաբեմի
գորավար 166: Տե՛ս և Վարդան,
Արմենիակների բանակաբեմի գո-
րավար
Վարդաս պատրիկ 179
Վիկարիոս, Անտիոքի պատրիարք Թեո-
դորոսի հայրը 137
Վշնասպ Ասպադ, պարսից հազարապետ
35

Տանատ, Բուկելլարների բանակաբեմի
գորավար 163, 167, 168
Տարասիոս, Կոստանդնուպոլսի պատե-
րիարք (784—806) 3, 74, 151, 169,
170, 172—178, 180—183, 185—
188, 191—193
Տելերիգոս, բուլղարների իսան 159, 162
Տելեգես, բուլղարների իսան (761—764)
144, 145
Տերվելիս, բուլղարների իսան 85, 86,
88, 109
Տիբերիոս (III) Ապսիմարոս կայսր
(698—705) 73, 82—87, 138
Տիբերիոս, Կոստաս II կայսեր որդին 59,
64, 71
Տիբերիոս, Հուստինիանոս II կայսեր և
խազարների խաֆանի դուստր Թեո-
դորայի որդին 87, 92, 93, 121
Տիբերիոս տե՛ս Վասիլ Կոստանդնուպոլսե-
ցի
Տիրիդատես (Տրդատ) պատրիկ, Արտա-
վազդ կուրապետի հորեղբորորդին
128
Տրիֆիլիոսներ 189: Տե՛ս նաև Տիկեսաս
Տրիֆիլիոս, Սիսիննիս Տրիֆիլիոս
Տրոյիլոս, Կոստաս II կայսեր սպասա-
վոր Անդրեսասի հայրը 63
Տուդունոս, Խերսոնի կառավարիչ 90, 91
Յիզատոս բուլղար 158
Յիտաս դավադիր 9
Ումայիա (Օմայյաններ) տոհմ 134
Փարեսմանես, Երկաթե բերդի բերդա-
պահը 104
Փիլիպպոս Մակեդոնացի 123
Փիլիպպիկոս, Մավրիկիոս կայսեր ֆրո-
ամուսինը, Արևելից գորգերի սպա-
րապետ 7
Փոկաս կայսր (602—610) 4—13, 34
Քսիլինիտես տե՛ս Նիկիտաս Քսիլինիտես
Քրիստափոր, Թրակեսիոնի տուրմարխ
91

Ց Ա Ն Կ Ե Ր

Վ

Քրիստոս 4, 8—10, 12, 13, 15, 18, 21, 26, 29, 32, 37—42, 44, 45, 48, 49, 51, 53, 55, 63, 64, 67, 68, 71, 74, 76, 79, 82, 83, 86, 88, 90, 94, 95, 98, 102, 107, 110, 111, 117, 124—127, 131, 147, 160, 161, 164—166, 170, 171, 177, 195, 196, 205, 209, 213

Օրման, Ֆանի որդի (Ուշմանգի իբն Աֆ-
ֆան, Դու-ն- Նուրային) խալիֆա
(644—656) 53—57

Օրման զորավար 90

Օմար (իբն ալ-Խաքքաֆ ալ-Ֆարուֆ)
խալիֆա (634—644) 46, 48—53

Օմար (II իբն Աբդ ալ-Ազիզ) խալիֆա
(717— 720) 106—110

Օմար, արաբ զորավար 98, 101

Օնոմագոլոս տե՛ս Դրիգոր Օնոմագոլոս

Ֆադլաս. արաբ զորավար 60, 62, 64,
66

Ֆիրքիմա ոմն 144

Ֆալարիս 201

Ֆան. Օմար իբն ալ-Խաքքաֆ խալիֆայի
հայրը 53

Ֆիլետոս, Թրակիայի զորավար 175

Ֆիլիպպիկոս-Վարդսն, զորավար, հե-
տադայում՝ կայսր (711—713) 74,
84, 91—95, 98, 105

Ֆլորոս զորահրամանատար 66

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբազգիա 102, 103

Աբիդոս (Աբյուդոս) ֆադաֆ 12, 76,
105, 114, 129, 130, 146, 187, 199

Աբրամինոն Կոստանդնուպոլսում 154

Աբրուլբա անտառավետ 182

Աբրուլբա անփայտ 182

Ազրոսի վանք 3

Ադանա ֆադաֆ 27

Ադրամիտիոն ֆադաֆ 97

Ադրիական ծով 120

Ադրիանուպոլիս ֆադաֆ 62, 194, 201,
209, 211, 213, 214

Աքենք ֆադաֆ 155, 165

Ալանիա 102—104

Ալբանիա (Ալվանք) 22, 23, 75

Ալեքսանդրիա ֆադաֆ 3—10, 12—18,
21, 23, 26, 28, 29, 37—40, 42,
44—56, 97, 127, 134, 138, 146,
172, 173

Ալիս զետ 28

Ակվեդուֆ 211

Ակրոյինոն ֆադաֆ 101, 122

Ակրուպոլիս՝ Կոստանդնուպոլսի 106, 146

Ամասիա ֆադաֆ 94

Ամաստրիս 87, 194

Ամիդ ֆադաֆ 26

Ամենսիա 62

Ամենիա վայր 175

Ամուրիոն ֆադաֆ 62, 63, 98—100, 125,
126, 163, 179, 182

Անատոլիկոն բանակարեմ 64, 80, 98,
105, 125, 126, 128, 152, 156, 162,
175, 184, 188, 191, 203, 208, 212,
213

Անդրասոս բերդ 193, 194

Անթեմիոս, Կոստանդնուպոլսի բադա-
մաս 105

Անկյուրա ֆադաֆ 17, 193, 194

Անտիլիբանան 129

Անտիոֆ ֆադաֆ 3, 4, 6—10, 13, 39, 49,
126, 127, 129, 131—141, 146, 147,
172, 173: Տե՛ս և Թեուպոլիս

Անտիոֆ Պիսիդիայի 95

Անտիպատրիս ֆադաֆ 137

Անուսան վայր 181

Անֆիալոսի դաշտ 145

Անփախու ֆաղաֆ 88, 169, 207
 Ապամիա ֆաղաֆ 13, 60, 145
 Ապոլոնիաս ֆաղաֆ, բերդ 87, 176
 Ապսիլիա 102, 103, 105
 Առաջին Բուլղարիա տե՛ս Բուլղարիա
 Առաջին
 Առաֆելոց սբ. տաճար Կոստանդնուպոլսում 173, 186, 212
 Ասադի ափ 85
 Ասիա (և նահանգ Ասիա) 6, 13, 18, 100, 101, 105, 120—122, 128, 152, 165, 167: Տե՛ս և Ասիական երկիր
 Ասիական երկիր 122: Տե՛ս և Ասիա
 Ասորիք 7, 9, 13, 14, 26, 46, 48, 57—60, 62, 66, 67, 72, 75, 76, 79, 83, 96, 108, 111, 114, 118, 120, 121, 128, 131—133, 136, 139, 141, 145, 155, 159, 162, 163, 167, 193, 194, 196, 210: Տե՛ս և Ասորաց երկիր
 Ասորոց երկիր 26: Տե՛ս և Ասորիք
 Ավարիա 70
 Ավարիայի Պանոնիա տե՛ս Պանոնիա Ավարիայի
 Ալգուստենի տրիկլին 109, 155, 205
 Ալֆսենտիոսի վանք 148, 154
 Ատալիայի ծոց 177
 Ատալոսի դուռ Կոստանդնուպոլսում 123
 Ատել գետ (Վոլգա) 68
 Ատենու բերդ 116
 Ատրոյա վայր 178
 Ատրպատական երկիր 29
 Արաբիա 46, 137: Տե՛ս և Երջանիկ Արաբիա, Արաբիա Մեծ, Արաբիա Փոքր, Արաբիա նահանգ
 Արաբիա (նահանգ) 46
 Արաբիա Մեծ 76
 Արաբիա Փոքր 135, 137
 Արաբիսոս ֆաղաֆ 62
 Արադոս 54
 Արիայոսլոլիս ֆաղաֆ 103
 Արկալիոսլոլիս ֆաղաֆ 160

Արմենիակների տուրմա, բանակաբեմ 35, 61, 98, 105, 128, 142, 156, 163, 165, 166, 175, 177—179, 201
 Արտակ 12
 Արտանաս գետ 144
 Արֆամուն 6
 Աֆելոս (իմա՛ Անփախու) ֆաղաֆ 149
 Արևելք 9, 10, 28
 Արևմուտք 28, 64, 118
 Աֆրիկա (և պրովինցիա) 9—12, 41, 53, 64, 82, 106, 112, 122, 136, 143, 157, 159, 167, 208, 210
 Աֆուսիա կղզի 208
 Բաղդադ ֆաղաֆ 208
 Բանալի, Կոստանդնուպոլսի քաղամաս 105
 Բանեն 167
 Բասրաքոն 145: Տե՛ս և Բասրասոս
 Բասրասոս ֆաղաֆ 143: Տե՛ս և Բասրաքոն
 Բատան 68
 Բարասոքր վայր 32
 Բարֆալիսոս ֆաղաֆ 58
 Բարդանեսիոն գետ 46
 Բարզան գյուղ 35
 Բեբղարիս ապարանք 33
 Բելգիտիա 186: Տե՛ս և Բերգիտիա
 Բելկալ ապարանք 32
 Բերեգաք կլեյսուր 70, 142
 Բերգիլիա 69
 Բերգիտիա 158: Տե՛ս և Բելգիտիա
 Բերիա (Բերոն) ֆաղաֆ 169, 207
 Բերիա (Հալեպ) ֆաղաֆ 142
 Բյուզակիոն 41
 Բյուզանդիոն 5, 6, 20, 26, 31, 34, 118, 132, 154, 204, 211: Տե՛ս և Կոստանդնուպոլիս
 Բյուքանիա 106, 115, 123, 174, 191, 196
 Բոլիոն, Կոստանդնուպոլսի քաղամաս 12, 13
 Բոսպոր 146
 Բոսպոր (Կերչ) 68, 85

Ց Ա Ն Կ Ե Ր

Քսստրա ֆաղափ 46	Դափնէ. Կոստանդնուպոլսի քաղամաս 155
Քրիս. Կոստանդնուպոլսի ասիական ա- փին 106	Դաֆնուսիա 146
Քսւղարիա 75, 76, 85, 142, 145, 146, 148, 158, 159, 178, 179, 182, 202, 206, 209, 211	Դեբելտոս 207, 210
Քուղարիա Առաջին (Նախկին՝ն) 69	Դեզերիդան ապարանփ 32
Քուղարիա Մեծ 69	Դելմատոսի վանփ 83
Քսկելլարների բանակարեմ 152, 156, 163, 167, 180	Դիիպիոն. Կոստանդնուպոլսի քաղամաս 117, 118, 131, 153
	Դիոսի վանփ Կոստանդնուպոլսում 154
	Դողեկանէս 166, 199
	Դորիլեոն ֆաղափ 125, 163
	Դուլիսիա շրջան 132
Գաբիրա 41, 46, 72	Եգիպտոս 15, 42, 43, 47, 49, 57, 65, 106, 129, 135, 136, 196, 208, 210
Գաղա 45	Եղեսիս ֆաղափ 5, 6, 13, 37, 38, 46, 49, 63, 68, 113, 123, 129
Գալատես (Գալատիա), Կոստանդնու- պոլսի քաղամաս 146	Երովպիս 15
Գալստի բերդ 105, 106	Եղջուրի ծոց (Կոստանդնուպոլսի) 29
Գալատիս նահանգ 10, 17, 43, 96, 185, 193	Եմեսս ֆաղափ 46, 60, 131, 132, 137, 139, 164
Գանձակ (Ատրպատականի) 30	Եպիփանիա ֆաղափ 145, 146
Գարիս դաշտ 90, 129	Եվրիմիոսի սբ.՝ վանփ 196
Գերսեսմանի 77	Եվխայիտա վայր 201
Գերմանիկիա ֆաղափ 26, 102, 132, 156, 163	Եվտրոպիոսի մոլոս. Կոստանդնուպոլսի քաղամաս 9, 105
Գուլեոն վանփ 194	Եվրոպա 6, 13, 18, 136
	Եվֆսինյան Պոնտոս 68, 144: Տե՛ս և Պոնտական ծով, Պոնտոս
Դաբեկոն վայր 143, 162—164	Երկարե բերդ Բյուզանդիայում 122
Դարեսմոն 41	Երկարե բերդ Վրաստանում 104
Դալմատոսի վանփ Կոստանդնուպոլսում 154	Երկար պարիսպներ՝ Կոստանդնուպոլսի 12, 16, 27, 140, 166
Դամասկոս ֆաղափ 14, 46, 47, 55, 59, 61, 62, 72, 75, 88, 118, 123, 127, 129, 132, 136, 164, 208	Երջանիկ Արարիա 127
Դամատրիս լեռ 92, 93, 148	Երուսաղեմ 3, 4, 6—10, 12—18, 21, 23, 26, 28, 29, 37—42, 44—46, 48, 52, 87—90, 94—96, 98, 102, 107, 109—113, 116, 119—121, 132, 138, 146, 157
Դանապրիս գետ (Դենպր) 69, 85, 146	Եփեսոս ֆաղափ 138, 156, 181
Դանաստրիս գետ (Դենստր) 69, 85, 116	Եփրատ գետ 9, 26, 49, 58
Դանուր (Խտրոս) գետ 69, 70, 85, 146, 158	
Դաստակերտ ապարանփ 22, 32—35	Զար գետ 135
Դարա ֆաղափ 6, 7, 34, 50	Զար Մեծ, գետ տե՛ս Մեծ Զար գետ
Դարաս բերդ (գոքաջ աշխարհում) 85	
Դարենոս վայր 167	
Դափնէ, Սիկիլիայի Սիրակուսա ֆաղա- փում 63	

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

Զաբ Փոփր, գետ սե՛ս Փոփր Զաբ գետ
 Զիգֆիա Երկիր 146
 Զմյուռնիա ֆաղաֆ 65
 Զևսիպպոսի քաղաքի 95

Էգեական ծով 108
 Էթրիք 43, 72, 76
 Էլեֆթերիոսի սլալատ Կոստանդնուպոլիսում 184, 189, 190
 Էրիզանոս գետ 112

Թեբասա բերդ 181, 193, 194
 Թեբամայիս 22
 Թեոդոսիանա, Կապադովկիայի ֆաղաֆ 101
 Թեոդոսիոսի սբ.՝ վանք 196
 Թեոդոսիանոսների աշտարակ Կոստանդնուպոլսում 11
 Թեոդոսուպոլիս (Կարին) 137, 140
 Թեսաղոնիկե ֆաղաֆ 57, 76, 95, 98, 109, 110, 168, 172, 182, 196, 206
 Թերա կղզի 114
 Թերապիա պալատ Կոստանդնուպոլսում 185
 Թերասիա կղզի 114
 Թեսալոլիս ֆաղաֆ 75, 127: Տե՛ս և Անտիոֆ
 Թոմայիտես տրիկլին Կոստանդնուպոլսում 178
 Թովմաս սբ., Կոստանդնուպոլսի քաղա՝ մաս 148
 Թրակեսիոն բանակաբեմ 91, 92, 125, 126, 128, 129, 131, 142, 152, 156, 157, 162, 167, 186, 207
 Թրակիա 10, 16, 29, 65, 68, 69, 75, 79, 87, 88, 94, 95, 97, 102, 105, 106, 123, 126, 129, 132, 140, 144, 148, 149, 152, 163, 166, 169, 173, 175, 182, 186, 188, 195, 202, 203, 207, 209, 211
 Թուրքաց Երկիր 116: Տե՛ս և Թուրքիա, Խազարիա
 Թուրքիա 119: Տե՛ս և Թուրքաց Երկիր, Խազարիա

Իբերական դռներ 68
 Իբերիա 74, 75, 102, 147
 Ինգղեմի ապարանքներ 32
 Իլլիրիկոն ճանաչ 172
 Իշխանաց կղզի 190, 192
 Իսավրիա 55, 102, 156
 Իսպանիա 112: Տե՛ս և Սպանիկե
 Իստրոս (Դանուբ) գետ 29, 69
 Իսրայել 151
 Իտալիա 113, 118, 120, 124
 Իրենուպոլիս 169

Լազիկա 28,՝ 29, 82, 102, 103
 Լավոդիկիա 111
 Լեմնոս կղզի 151
 Լեսբոս կղզի 114, 191, 192
 Լիբանան 72, 74, 75, 143
 Լիբիս 15, 136, 194, 196
 Լիկտոնիա 206
 Լիվոս լեռ 106
 Լիտա գետ 129
 Լյուդիա 185
 Լյուկիա 57, 65
 Լոնգոբարդիա 175
 Լոնգոբարդիա Մեծ 175
 Լևկադիոսի էմպորիոն 144
 Լևկատե 78

Խազարիա 85, 87, 91, 116, 136, 146.
 Տե՛ս և Թուրքիա, Թուրքաց Երկիր
 Խալկե դարբաս (դաս) Կոստանդնուպոլիսի 109, 114, 162, 188
 Խալկիս (Քիննասարին) 49, 142
 Խամաեքա վայր 30
 Խառան ֆաղաֆ 124, 129, 135, 136
 Խավարի տուն 36
 Խարիտոնի սբ.՝ վանք 196, 211
 Խարսիանես բերդ 119
 Խարսիոսի դուռ՝ Կոստանդնուպոլսի 86, 129, 213
 Խելիդոնիոնների բերակղզի 177
 Խերսոն 41, 63, 81, 90, 92, 162
 Խորայի վանք 94, 130

խորասան 135, 196
 Խրիստոսի փառաբանում 7, 64, 97, 101, 126, 130, 146, 167, 185, 191, 198
 Միքայիլի զանգված. պալատ Կոստանդնուպոլսում 184
 Կալաբրիա 108, 120, 124, 133
 Կալիստոսի վանք Կոստանդնուպոլսում 80, 93, 154
 Կալոս Աղբուս նավահանգիստ 106
 Կամախ 90, 155, 180
 Կամպոս Տրիբունալիոնի 5
 Կապադովկիա 10, 13, 55, 57, 83, 100, 114, 119, 122, 141, 185, 187
 Կասիս փառայր 160
 Կասպից դռներ 29, 119, 129, 145, 147
 Կաստելլոն ավան 54
 Կատոտիկա շրջաններ 140
 Կարթագեն 82
 Կարտալիմեն, Կոստանդնուպոլսի ա- սիական ափին 106
 Կելթիանոս վայր 128
 Կենտենարեսիոն աշտարակ 92
 Կեսարիա Կապադովկիայի 13, 55, 57, 114
 Կեսարիա Պաղեստինի 41, 45, 51
 Կեսարիոն 58
 Կեսարիոսի նավահանգիստ 65
 Կերամես նավահանգիստ 134
 Կերկեսիոն փառաբանում 75
 Կեֆալոնիա 84, 91, 93
 Կիբյուրեոտների բանակարեմ 82, 120, 130, 134, 156, 177
 Կիզիկոս (Կյուզիկոս) փառաբանում 12, 64, 65, 74, 94, 96, 97, 108, 128, 210
 Կիլիկիա 19, 65, 84, 85, 101, 179
 Կիկլադյան կղզիներ 114
 Կիոս փառաբանում 191
 Կիսրոս կղզի 54, 74, 77, 134, 156, 158, 177, 194, 210, 211
 Կիրակոսի սբ. վանք 196
 Կյուկլոբիոն թերակղզի 65, 105

Կյուսեղիոն. Կոստանդնուպոլսի արվար- ձան 87, 130, 150, 153
 Կալոնիա 63, 64
 Կոստանդնուպոլսի վայր 175
 Կոստանդնուպոլսի (Կոստանդնուպոլսի թեմի վանք) 49
 Կոստանդնուպոլսի (Սալամիա) փառաբանում 54
 Կոստանդնուպոլսի փառաբանում 6
 Կոստանդնուպոլսի 3, 4, 6—10, 12— 18, 21, 23, 26, 28, 29, 37, 39—42, 44—46, 48—57, 59, 61, 63—68, 70—79, 81—84, 86, 88—90, 94— 96, 98, 102, 107, 109—113, 115, 116, 118—123, 125, 126, 129, 131— 135, 137—145, 147, 148, 150— 152, 154—160, 162—165, 167— 170, 172—174, 178, 180—183, 185—188, 192—196, 198—200, 205, 209, 212, 213: Տե՛ս և Բյու- ղանդիոն
 Կովկասյան լեռներ 56, 68, 102—104
 Կորնիկոս 82
 Կտեսիփոն փառաբանում (Տիգրոն) 33—35
 Կրասոս փառաբանում 125, 192
 Կրետե կղզի 66, 74, 82, 94, 124, 182
 Կուֆիս գետ (Կուֆա՛ն) 68, 69, 146
 Հայաստան 10, 19—21, 23, 55, 56, 74, 75, 78, 84, 116, 129, 145: Տե՛ս և Հայոց աշխարհ
 Հայոց աշխարհ 121: Տե՛ս և Հայաստան
 Հեբրոմոն, Կոստանդնուպոլսի քաղաքացի 11, 65
 Հելլադա, տուրմա, բանակարեմ 80, 114, 133, 140, 152, 168
 Հելիոպոլիս (Բասիլեկ) 56, 90, 132, 140, 143
 Հերակլեսի բերդ 194
 Հերակլիա փառաբանում 12, 211
 Հերակլիոսի վանք 191
 Հեֆաակիոնիոն՝ Կոստանդնուպոլսում 201
 Հեֆապոլիս 60, 62

Հիերա կղզի 114
 Հիերապոլիս 6, 38, 39, 66
 Հիերիա, Կոստանդնուպոլսի քաղաքացի 38, 106, 138, 150, 155
 Հիերիոսի պալատ Կոստանդնուպոլսում 186
 Հիերոն 146, 187
 Հիրա 45
 Հովհաննես Աստվածաբանի ամենա Ե-փեսոսում 181
 Հորդանան 15, 133
 Հոռոս կղզի 56, 97, 195
 Հոռո 3, 40, 41, 54, 58, 59, 63, 87, 93, 112, 113, 116, 118—123, 125, 126, 131—133, 135, 138—145, 147, 150, 152, 154—160, 162—165, 167, 168, 170, 172—174, 176—178, 180—188, 192—196, 198, 200, 205, 206, 209
 Հսոմեական կայսրություն 194: Տե՛ս և Ռոմանիա
 Հրո տաճար 22
 Հուստինիանոսի տրիկլին Կոստանդնուպոլսում 186
 Զիրենյաց լեռ 52
 Մագնավրա, Կոստանդնուպոլսի քաղաքացի, սպարտ 65, 105, 162, 170, 174, 191, 201, 208
 Մադիանիտ անապատ 42
 Մալագինա վայր 173, 185, 191
 Մալսկոպեա բերդ 194
 Մակեդոնիա 114, 142, 188, 207, 212
 Մամասի սբ.՝ պալատ, քաղաքացի Կոստանդնուպոլսում 97, 130, 144, 146, 176, 179, 182, 183, 198, 214
 Մայումա քաղաք 127
 Մանգանոն, Կոստանդնուպոլսի քաղաքացի 146
 Մասսալեոն 101
 Մավրիտանիա 12, 41
 Մավրոս 80
 Մարաստան 75, 116: Տե՛ս և Մարսաց երկիր

Մարաց երկիր, աշխարհ 22, 116: Տե՛ս և Մարաստան
 Մարինեի պալատ 8
 Մարկելլոն բերդ 179, 182, 202
 Մարտիրոսապոլիս քաղաք 26, 94
 Մաքսիմիանոսի վանք Կոստանդնուպոլսում 154
 Մեդիա, քաղաք Քրակիայի 146
 Մելաս գետ 142
 Մելեոն Քրակիայի 209
 Մելիտեն քաղաք 62, 94, 137, 140
 Մելոն վայր 166
 Մեծ Բուլղարիա տե՛ս Բուլղարիա Մեծ
 Մեծ Եկեղեցի (սբ. Սոֆիա՝ Կոստանդնուպոլսի) 18, 94, 95, 97, 109, 126, 152, 155, 161, 165, 185, 189, 192, 196, 205, 206, 214
 Մեծ Զաք գետ 30, 32
 Մեծ պալատ Կոստանդնուպոլսի 188
 Մեոտիս լիճ (Ազովի ծով) 68
 Մեսե պողոտա Կոստանդնուպոլսի 10, 81, 153, 165
 Մեսեմբրիա քաղաք 70, 102, 146, 159, 209—211
 Մեֆֆա 76, 77, 139
 Միրոն Կոստանդնուպոլսում 130, 153, 178
 Միչագետ 7, 50, 67, 68, 75, 76, 124, 132, 163, 167
 Միսթիա բերդ 94
 Մծբին քաղաք 139
 Մյուրա քաղաք 177, 195
 Մոաբիտ երկիր 141
 Մոդրեն քաղաք 128, 130
 Մոքուս գյուղ 44
 Մոնեմվասիա քաղաք 133
 Մոպսոստիա քաղաք 75, 84
 Մուխենո գյուղ 44
 Յարմուկ գետ 41, 47
 Նակոլիա քաղաք, բերդ 112, 167, 168
 Նարվա գետ 35
 Նեկրոպոլիս (Պերեկոպ) 68, 85, 146

Նեորեսիոն (և Նեորիսն), Կոստանդնուպոլսի նավահանգիստ 82, 97
 Նիկեա (Թրակիայում) 207
 Նիկիա ֆաղաֆ 97, 98, 107, 115, 123, 174, 210
 Նիկոմեդիա 78, 101, 107, 123, 130
 Նիմֆիոս գետ 26
 Նինվե ֆաղաֆ, 30, 31
 Նոր ապաշխարության վանք 12
 Նումիդիա 41

Ոսկե դուռ Կոստանդնուպոլսի 65, 94, 95, 123, 129, 145, 182, 214

Չորրորդ Հայք 75, 80, 84, 94, 156

Պալմիրա ֆաղաֆ, անապատ 132, 150
 Պաղեստին 9, 15, 37, 41, 43, 45, 48, 51, 58, 72, 77, 133, 137, 139, 141, 156, 194, 208, 210

Պանոնիա Ավարիայի 69

Պանոնոս կղզի 208

Պավլինե, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս 93

Պարսկանյաստան (Պերսսումենիա) 25

Պարսկաստան 15—19, 21—23, 29, 30, 34, 35, 37, 59, 72, 75, 76, 83, 110, 129, 132, 134—136, 139, 193

Պարսկաստան խորին 50, 140, 196

Պարսկաստան Ներին 78, 208

Պսփլագոնիա 10, 119

Պելագիոս, գերեզմանատուն Կոստանդնուպոլսում 130, 148, 153

Պելոպոնես 168

Պենտապոլիս 12

Պետրին, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս 80

Պերամա՝ Կոստանդնուպոլսում 198

Պերտիկա շրջաններ 29, 107

Պերգամոն ֆաղաֆ 101

Պերգե ֆաղաֆ 138

Պիսիդիա 95, 100

Պլատանիոս վայր 118

Պլատիա կղզի 106

Պյուլե, ֆաղաֆ Բյուրանիայում 18, 107, 184

Պոնտական ծով 68—70: Տե՛ս և Եվֆսինյան Պոնտոս

Պոնտոս Եվֆսինյան 146, 193: Տե՛ս և Եվֆսինյան Պոնտոս

Պոնտոս նահանգ 19, 152

Պրենեստոս ֆաղաֆ 123

Պրետորին, Կոստանդնուպոլսի բանո 11, 148, 165, 166, 179

Պրինկիպոս կղզի 150, 152

Պրոբատոն բերդ 178, 207

Պրոկլիանեսիոն 65

Պրոկոնիսոս կղզի 108

Պրոպոնտիս 146

Պրոսե կղզի 9, 191, 192

Պրուսա ֆաղաֆ 183

Պուգանե բերդ 130

Ջրագուրկ աշտարակներ 179

Ռավեննա ֆաղաֆ 41

Ռոմանիա (Բյուզանդական կայսրություն) 19, 42, 56, 60, 61, 75, 79, 82, 84, 90, 95, 96, 100, 103, 104, 113, 114, 119, 121, 122, 126, 127, 141, 142, 156—158, 160, 162—164, 175, 185, 194

Ռուսս ապարանք 32

Սաբայի վանք, անապատ 127, 172, 196, 211

Սալվանոն վայր 25

Սակեդոնիոն վանք 182

Սամարիա 135

Սամոսատ ֆաղաֆ 26, 83

Սապֆի ֆաղաֆ 59

Սատյուրոս, Կոստանդնուպոլսի արվարձան 106

Սարդիս ֆաղաֆ 128

Սարմատիա 69

Սարոս գետ 27

Սեբաստիա ֆաղաֆ 28

Սեբաստուպոլիս 78

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

- p>Սելեկիա՝ (Վեհ Արտաշիր) ֆաղաֆ 34, 35
-
- p>Սելեկոբոլոս գյուղ 60
-
- p>Սեմալուոս բերդ 165
-
- p>Սեպտե նեղուց 136
-
- p>Սերդիկա ֆաղաֆ (Սոֆիա) 197
-
- p>Սիսագրոս աշտարակ 92
-
- p>Սիսագուրոն վայր 35
-
- p>Սիդերոպոլոս բերդ 194
-
- p>Սիլենոն (Սյուլայոն) 66, 138
-
- p>Սիլիմվրիա ֆաղաֆ 160
-
- p>Սիկե՝ 64, 82, 156, 158
-
- p>Սիկիլիա կղզի 42, 59, 63, 107, 108, 120, 124, 133, 149, 166, 167, 175, 176, 180, 187
-
- p>Սինա լեռ 45
-
- p>Սինալա ֆաղաֆ 122, 194
-
- p>Սինոպ ֆաղաֆ 96, 180
-
- p>Սիս բերդ 85
-
- p>Սիրակուսս ֆաղաֆ 59, 63, 108
-
- p>Սկլավինիա (Սկլավինիաներ) 58, 75, 76, 142, 198
-
- p>Սյումբոլոն 85
-
- p>Սյունիք 24
-
- p>Սոսքենիոսի ծոց 106
-
- p>Սոֆիայի նավահանգիստ 12
-
- p>Սոֆիա սլ.՝ տանար Կոստանդնուպոլսի 81: Տե՛ս և Մեծ Եկեղեցի
-
- p>Սոֆիա սլ.՝ տանար Նիկիայի 174
-
- p>Սոֆիանե, Կոստանդնուպոլսի քաղամաս, պալատ 146, 163
-
- p>Սոֆոն լեռ 106
-
- p>Սպանիկե Երկիր 136 տե՛ս և Իսպանիա
-
- p>Ստենոն (Հելլեսպոնտոս) 79, 94, 106, 146, 193
-
- p>Ստրիմոն գավառ 175, 197, 207
-
- p>Ստրոնգիլոս բերդ 160
-
- p>Ստոլիդոսի վանք 193, 196, 206, 210
-
- p>Սուրբ ֆաղաֆ 15, 48, 67, 196: Տե՛ս և Երուսաղեմ
-
- p>Սև լեռ 67
-
- p>Սֆենդոնե 11
-
- p>Վալերիանոսի ջրմուղ 152
-
- p>Վանոնա 70, 158
-
- p>Վեհ Արտաշիր ֆաղաֆ տե՛ս Սելեկիա
-
- p>Վերսինիկիա՝ 182, 212
-
- p>Վլախենոնա, Կոստանդնուպոլսի քաղա-մաս 13, 15, 43, 82, 86, 92, 97, 138, 144, 180, 214
-
- p>Վրկանաց աշխարհ 75
-
- p>Տանայիս գետ (Դոն) 68, 69
-
- p>Տավրոս 26
-
- p>Տաւրանտա ֆաղաֆ 26, 84
-
- p>Տարասիոս պատրիարքի վանք 211
-
- p>Տարսոն ֆաղաֆ 179
-
- p>Տետրակիոն 8
-
- p>Տիանա ֆաղաֆ 89, 122, 194
-
- p>Տիբերիաս 38
-
- p>Տիդրիս գետ 26, 34, 36
-
- p>Տոմիս ֆաղաֆ (Կոստանցա) 85
-
- p>Տորոնա գետ 32
-
- p>Տրախոնիտես Երկիր 135
-
- p>Տրապիզոն ֆաղաֆ 104
-
- p>Տրիբունալիոնի Կամպոս տե՛ս Կամպոս Տրիբունալիոնի
-
- p>Տրիպոլիս Փյունիկեի 56
-
- p>Տրիտոն 184
-
- p>Տիդիս ֆաղաֆ 29
-
- p>Յիկաս գետ 148
-
- p>Յլի հրապարակ Կոստանդնուպոլսի 81
-
- p>Յուկանիստերիոն դաշտ Եվեսոսում 156
-
- p>Յուրուլու ֆաղաֆ 207
-
- p>Փասիս ֆառուս 39, 104
-
- p>Փարսոն ֆաղաֆ 40
-
- p>Փարոսի Եկեղեցի Կոստանդնուպոլսում 155, 213
-
- p>Փյունիկե 9, 42, 47, 56, 72, 97, 111
-
- p>Փյունիս, վայր Լյուկիայում 57
-
- p>Փոֆր Ասիա 114, 199
-
- p>Փոֆր Արաբիա, տե՛ս Արաբիա Փոֆր
-
- p>Փոֆր Զաք գետ 32
-
- p>Փոյուզիա 62, 192, 206

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

Քաղկեդոն 10, 15, 16, 29, 34, 35, 39, 40, 62, 129, 191
 Քարայրի վանք 143
 Քսերոլոֆոս Կոստանդնուպոլսում 123
 Քվեստորիոն Կոստանդնուպոլսի 178
 Օգլոս զեա 69, 70
 Օղյուսոս 70
 Օպսիկիոն Բանակտքեմ 76, 92, 93, 95, 97, 110, 124—126, 128, 130, 163, 175, 182, 185, 188, 207

Օսրոնեն Երկիր 49
 Օֆսիս կղզի 106
 Ֆանագուրիա 69, 85
 Ֆիլես. ֆաղաֆ 94
 Ֆիլիպպե ֆաղաֆ 207
 Ֆիլիպպուպոլիս ֆաղաֆ 169, 207
 Ֆլորոսի վանք 80, 169
 Ֆրսենկիա 112

ՅԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՂԱՆԴՆԵՐ ԵՎ ԱՅԼՆ

Աբագգներ 23, 24, 102, 103
 Աթինգաններ 200, 206—208
 Ալաններ 102—104
 Ամանիտներ 43: Տե՛ս և Հոմերիտներ
 Ապսիլացիներ 104, 105
 Ասորիներ 39, 127, 132, 140, 143, 163
 Ավարներ (Արևմտափի հոներ) 6, 13, 16—18, 28, 29, 67, 69, 152
 Ավտոմատիստներ 136: Նաև՝ էպիկուրյաններ
 Արաբներ 39, 42—46, 48—61, 63—68, 71—86, 88—90, 94—96, 98—100, 102, 105, 107—113, 115, 116, 119—129, 131—133, 135, 136, 138—145, 148, 150, 152, 154—160, 162—170, 172—183, 185—188, 192—196, 198, 200, 205, 209, 210: Տե՛ս և Հագարացիներ, Սարակիսներ
 Արուրիտներ 131, 134, 150: Տե՛ս և Խարուրգիտներ
 Աֆրիկացիներ 53
 Բուլղարներ 28, 68, 70, 75, 76, 86, 88, 89, 94, 102, 107, 109, 110, 140, 142, 144, 145, 149, 158—160, 162, 175, 178, 179, 194, 197, 201, 202, 207—210, 212, 213: Տե՛ս և Ունոգունդուր բուլղարներ. Կոտրագ բուլղարներ
 Գեպեղներ 28

Գոթոգրեկներ 97
 Եգիպտացիներ 106, 123
 Եթովպացիներ 131
 Էթրիբացիներ 57
 Էպիկուրյաններ 136: Նաև՝ Ավտոմատիստներ
 Թեոգոսիանոսներ 40
 Թուրքեր (Արևելքի) 29, 30, 36, 116, 145, 147: Տե՛ս և Խագարներ, Ըսկյուրներ
 Իբերներ 23, 31
 Իմանիտներ 135
 Իսամիտներ 59
 Լազեր 23, 24
 Լիկաոնացիներ 192
 Լյուդացիներ 22
 Լոնգոբարդներ 108, 112, 160
 Խագարներ 28, 29, 69, 85, 91, 92: Տե՛ս և Թուրքեր (Արևելքի), Սկյուրներ
 Խալքենոսներ 131
 Խարուրգիտներ 59: Տե՛ս և Արուրիտներ
 Կայիսիներ 135, 137
 Կասիոտներ 144
 Կիմմերներ 68
 Կոտրագ բուլղարներ 68, 69
 Կորասեններ 44, 67
 Հագարացիներ 67, 79, 97, 99, 108, 131: Տե՛ս և Արաբներ, Սարակիսներ

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

- Հակոբիկներ 40, 163
 Հայեր 47, 55, 84, 94, 98, 103, 104, 128, 137, 140, 141, 162, 163, 180
 Հիերակիտներ 59, 123
 Հնդիկներ 44, 92
 Հոմերիտներ 43: Նաև՝ Ամանիտներ
 Հոներ Արևմուտքի տե՛ս Ավարներ
 Հոմայեցիներ *passim*
 Հրեաներ 10, 15, 38, 42, 52, 56, 69, 111, 120, 141, 157
 Մանիֆեցիներ 127, 200, 206: Տե՛ս և Պավլիկյաններ
 Մավրոֆորներ (Սևազգեստներ) 134, 135, 137, 139, 142—144, 163, 167, 194
 Մարդայիտներ 67, 72, 74, 75, 77, 106
 Միաբնակներ (Մոնոֆիսիտներ) 40, 132
 Միակամականներ (Մոնոթեիստներ) 39—41, 48, 58, 71, 73, 74, 127
 Մոնտանյաններ 111
 Պավլիկյաններ 140, 200, 206, 207, 212: Տե՛ս և Մանիֆեցիներ
 Պատկերամարտներ 207
 Պարսիկներ 4—10, 12—16, 19, 20, 22, 24, 25, 27—35, 37, 39, 44, 50, 53, 136, 137, 142
 Սարակինոսներ 14, 19, 22, 39, 42, 44, 46—50, 53, 64, 66, 68, 75, 84, 97—99, 102—104, 107, 109, 115, 183, 201: Տե՛ս և Արաբներ, Հազարացիներ
 Սարմատներ 68
 Սլավոններ 70: Տե՛ս և Սեերներ, Սկլավեններ, Սկլավներ
 Սկամարներ 148
 Սկլավներ 28, 60, 76, 77, 79, 86, 139, 141, 144, 151, 164, 168, 186, 202: Տե՛ս և Սլավոններ, Սեերներ, Սկլավեններ
 Սկյուրներ (իմա՝ հազարներ) 119
 Սևազգեստներ, տե՛ս Սավրոֆորներ
 Սևերիանոսներ 40
 Սեերներ 70, 148: Տե՛ս և Սկլավներ, Սկլավեններ, Սլավոններ
 Տետրալիտներ 207
 Ունդունդուր բուլղարներ 68
 Ֆրանկներ 112, 113, 167, 175, 184, 187, 206

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

- ակուբիտ — *Ἀκούβιτα* 110, 118, 155, 161
 ամենեմոնիտոս — *ἀμνημονευτος* 154
 ասուկրիսիարիոս — *ἀσχυρισιαριος* 91, 97
 ասեկրետ — *ἀσχηρήτης* 129, 152, 170, 193
 ավգուստա — *αὐγούστα* 13, 14, 79, 109, 155, 168, 176, 181, 204, 206, 211
 ավգուստուլիոս — *αὐγουσταλιος* 5, 47
 գիսիկոնի լոգոթետ, տե՛ս լոգոթետ գե-նիկոնի
 գրամմիստ — *γραμμιστης* 8
 դեմարքոս — *δημαρχος* 7, 8
 դեմոս — *δημος* 7, 8, 12, 80, 87, 145, 204
 դեմոտներ — *δημοται* 90
 դիերաներ — *διεργης* 65, 96, 106
 դիմաոներ — *διναται* 132
 դոկետես աստղ — *δοκίτης* 45, 143
 դոմեստիկոս — *δομειστικός* 129, 130, 167, 168
 դոմեստիկոս Լքսկուլիտորների — *δομειστικός των ἐκχωσβίτων* 149, 166, 203
 դոմեստիկոս սխոլերի — *δομειστικός των σχολών* 153, 161, 182, 186, 188, 204

դոմեստիկոս ստրատորների — *δομέστι-
κος των στρατορων* 100
 դրոմոն — *δρομων* 65, 80, 90, 95, 105,
 106, 108, 128, 134, 155
 դրունգար — *δρουγγαριος* 82, 166
 դրունգար վիզլայի — *δρουγγαριος της
βιγλας* 177, 203
 դուբս — *δουβς* 167
 էմբոլոն — *εμβολον* 162
 էմպորիոն — *εμποριον* 144
 էպարրոս — *επαρχος* 96, 203
 էպարրոս Արևելքի — *επαρχος της ανατο-
λης* 9
 էպարրոս քաղաքի (Կոստանդնուպոլի-
սի) — *επαρχος της πολεως* 9, 11,
 79, 91, 150, 203, 212
 էպարրոս պրետորյան — *επαρχος των
πρατωρων* 11
 էստրոս — *εστρχος* 67
 էքսկուբիտորներ — *εκκυσβιτορες* 173,
 186
 Ինդիկոն — *ινδικτιων* 4, 5, 12—14,
 16, 18, 21, 30, 41, 43, 50, 51, 58,
 68, 73, 96, 105, 114, 115, 117, 118,
 122—125, 128, 129, 133, 136, 138,
 145, 149—152, 155, 156, 158, 160—
 162, 164, 165, 168, 169, 172, 173,
 175—184, 187, 188, 192, 193, 195,
 196, 201, 203—208
 լավրա — *λαυρα* 196, 211
 լավրատոն կայսերական — *λαυρατα βα-
σιλικα* 8
 լարգիտիոնների կոմես *σβ'α* կոմես
 լարդիտիոնների
 լիբելլներ — *λιβελλοι* 118, 172
 լիոր — *λιτρα* 33, 130, 181, 197, 199,
 202, 205, 206, 209
 լոգոգրաֆ — *λογογραφος* 4
 լոգորետ — *λογοθετης* 127
 լոգորետ գիմեկոնի — *λογοθετης του γε-
νικου* 77, 79, 81, 91, 97, 188, 201
 լոգորետ դրոմոսի — *λογοθετης του δρο-
μου* 149, 161, 167, 173, 176

լոգորետ ստրատիկոսի — *λογοθετης
του στρατωτικου* 175
 լոգորետ օրսենս դրոմոսի — *λογοθετης
του ορειου δρομου* 168
 խարաոֆիլարս — *χαρτοφυλας* 94, 185,
 196
 խարտուլար — *χαρτολαριος* 107, 127
 խելանդիոն — *χελανδιον* 90, 91, 107,
 130, 141, 149, 155, 158, 160, 184, -
 191
 խլենա — *χλινα* 155
 կամելավիկոն — *καμηλαυχιον* 155
 կանդիդատ — *καντιδατος* 150
 կաստանդ — *καστανδος* 67
 կավկովիակոն — *καυκαδιανος* 94
 կառնիստան — *κατηχουμενα* 126, 173
 կատենա — *κατηναι* 105, 106
 կենտրոնար — *κεντηναριον* 109
 կեսար — *καισαρ* 16, 155, 161, 162, 166,
 179
 կերատ — *κιερατος, τετρακερατος* 123,
 199
 կելուլարիոս — *κηρυλλαριος* 199, 200
 կլեյսուր — *κλεισουρα* 62, 70, 76, 83,
 100, 103, 142, 148, 156, 158, 166
 կլեյսուրարիս — *κλεισουραρχης* 80
 կլիմա — *κλιμα* 90
 կոմես — *κομης* 36, 93, 124, 149, 185
 կոմես Արևելքի — *κομης της ανατολης* 10
 կոմես էքսկուբիտորների — *κομης των
εκκυσβιτορων* 5, 8
 կոմես լարգիտիոնների — *κομης των λαρ-
γιτωνων* 11
 կոմմերկիոն — *κομμεριον* 181, 187, 199
 կրիստատներ — *κρισταται* 112
 կուբիկուլարեա — *κουβικουλαρες* 181
 կուբիկուլարիոս — *κουβικουλαριος* 54,
 61, 63, 87, 164
 կուրապալատ — *κουροπαλατης* 6, 105,
 124, 204, 205
 կուրատոր — *κουρατωρ* 130
 կուրատորիա — *κουρατορια* 199
 հյուպատոս — *υπατος* 101
 հյուպարրոս — *υπαρχος* 81

- p>ճյուղափոխականըիլ — ὁποτετρακλάνθη-
-
- λός 133
-
- մս֊գիստրիանոս — μαγιστρεινός 74
-
- մագիստրոս — μαγιστρος 5, 12, 110, 125,
-
- 153, 168, 176, 178, 204, 211
-
- մսյոյղոմ — πρόσικος 112
-
- միլիարեսիոն — μιλιαρήςτις 123
-
- միրիազոզ — μυριασχος 90
-
- մոզ — μοῖσιν 130
-
- մոնոստրատեզոս — μονοσπράτης 108,
-
- 128, 130, 139, 188
-
- նաբէլիսիմոս — νοβελιστιμος 155, 161,
-
- 166
-
- նոտար — νοταριος 88, 157, 167
-
- պալիոն — παλλισιν 155
-
- պալիտ — πάχτις 6, 14, 67, 70, 140,
-
- 182
-
- պալլ — βαγυλος 176
-
- պատրիկ — πατρίκιος 8, 9, 12, 52, 53,
-
- 55, 62—64, 67, 78, 80, 82, 84, 90,
-
- 92, 93, 96, 107, 110, 122, 124, 125,
-
- 130, 131, 142, 149, 152, 153, 162,
-
- 167—169, 173—177, 179, 180, 182,
-
- 183, 185, 186, 188, 189, 191, 195,
-
- 197, 198, 200—204, 206, 212, 213
-
- պատրիմոնիս — πατριμόνιον 120
-
- պարսիդիմաստիոն — παρσυσταστῶν 188
-
- պարակիմոնիոն — παρρακωμωενος 164
-
- պարիկոս — πάριχος 195, 199
-
- պրասիմոսներ — πρασινοι 7, 11
-
- պրիմիկերիոս — πριμαχίριος 167
-
- պրոմոսկրիմիոս — προμωσχιρίος 198
-
- պրոսելիտ — προσήλυτος 195
-
- պրոտոսաեկրետ — πρωτοσπηχρητης 95,
-
- 110
-
- պրոտոկուրսոր — πρωτοκλῶρσος 8
-
- պրոտոպատրիկ — πρωτοπατρίκιος 93
-
- պրոտոսպարար — πρωτοσπαθριος 107,
-
- 149, 157, 164, 175, 176, 178—180,
-
- 203
-
- պրոտոստրատոր — πρωτοσπράτας 95, 149
-
- ռեզիոն — ρεζών 81
-
- ռեքս — ρηξ 67, 112, 113, 160, 167, 175,
-
- 184, 187
-
- սակելլարիոս — σκελλουριος 46, 79, 81
-
- 166, 167, 175, 189, 196
-
- սակրա — σakra 197
-
- ռեկրետ — σεκρετις 154
-
- ռեմիսիոն — σημισισιν 130, 155
-
- սիզիլիոն — σιγυλλισιν 209
-
- սիլենտիարիոս — σιλεντιαριος 126
-
- սիերրոնոս — σύνθρονος 118, 152
-
- սիեկելլոս — σύγκελλος 3, 117, 118, 172,
-
- 196
-
- սիֆոն — σίφων 65, 106, 210
-
- սիոլարիոս — σολαριος 148, 173, 175,
-
- 186
-
- սկարամեզիոն — σκαρματης 31
-
- սկրիբոն — σκριβων 11
-
- սկրիբիոն — σκρινισιν 11
-
- սոլեա — σολια 152
-
- սպարիւր — σπαθίριος 90—93, 102—105,
-
- 107, 108, 127, 149, 150, 162, 166,
-
- 177, 180, 186, 195, 197, 203
-
- ստամա — στωμα 8, 153
-
- ստրատելիտ — σπράτηλτης 10, 30, 49
-
- 61
-
- ստրատոր — σπράτας 100, 115, 162
-
- սուբսիլուբա — σουβουλιουβια 9
-
- սրոլաստիկոս — σχολαστικός 7
-
- սֆեդդոն — σφενδόνη 81
-
- վասիլիկոս — βασιλικος 179, 194
-
- վեցեոներ — βένετσι 80
-
- վիզլա — βιγλα 22
-
- վիզլա կայսերական — βιγλα βασιλική 203
-
- վիկարիոս — βικαριος 44, 166
-
- տագմա — ταγμα 19, 153, 158, 161, 167,
-
- 173, 179, 183, 184, 188, 194, 203,
-
- 205, 211
-
- տադան — τήλαντιν 7, 120, 194, 201,
-
- 204, 206, 211
-
- տարսալիոն — ταςτιων 207
-
- տարսալոն — ταςτας 36, 95, 97, 98,
-
- 100, 158, 197
-
- տեսարափել — տէրաֆիլոն 206
-
- տիրոն — τիրων 11
-
- տրիբունալիոն — τριβουναλισιν 110, 118,
-
- 155, 161, 213

տրիերա — τριγρης 90, 96
 տրիկլին — τριχλινος 155, 178, 205
 տրիմիսիա — τριμυσια 155
 տուլդոն — τουλδον 24, 30, 89, 179,
 186, 197, 213
 տուրմարիս — τουργαρχης 31, 32, 35, 91,
 100, 175, 180

քսեստես — ξεστης 130
 քսիլոպանդուրա — ξυλοπανδουρον 145
 քվեստոր — κυαιστωρ 94, 188, 195
 օբոլոս — ὀβολός 190
 օլոխոտին — ὀλοχστινιον 123
 օրնատորին — ορνατωριον 95
 ֆորուս — φορος 81, 139

ՍՈՒՅՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐՈՎ ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

1. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Թարգմանություն թուրքերեն բնագրերից, ներածությունով, ծանոթագրություններով, տեղեկատվական բառարանով և հավելվածով, հատոր Ա, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1961:

2. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Թարգմանություն թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, հատոր Բ, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1964:

3. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:

4. Ստաբ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 4: Թուրքական աղբյուրներ, գիրք Գ, Վիլյա Ջելբր: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Երևան, 1967:

5. Ստաբ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 5: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Ա, Պրոկոպիոս Կեսարացի: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967:

6. Ստաբ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 6: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Բ, Կոստանդին Միրանաժին: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1970:

7. Ստաբ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 7: Թուրքական աղբյուրներ, գիրք Դ: Թարգմանություն բնագրից Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Գ. Հ. Սանթուրջյանի, Երևան, 1972:

8. Ստաբ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 8: Ասորական աղբյուրներ, գիրք Ա: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Գ. Մելքոնյանի, Երևան, 1976:

9. Ստաբ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 9: Հին հունական աղբյուրներ, գիրք Ա, Հովսեպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976:

10. Ստաբ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 10: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Գ, Հովհաննես Սկիլիլլես: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1979:

11. Ստաբ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 11: Արաբական աղբյուրներ, գիրք Բ, Իբն ալ-Ասիր: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981:

12. Ստաբ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 12: Ասորական աղբյուրներ, գիրք Բ: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյանի, Երևան, 1982:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Թեոփանես Խոստովանողը, նրա «Ժամանակագրությունը» և հայ-բյուզանդական հարաբերությունները VII—VIII դդ.	V
Թեոփանես Խոստովանողի՝ մեղապարտ վանականի և Ագրոսի վանքի վանահոր 528 տարվա ժամանակագրություն	1
Մ ա ն ո թ ա գ ր ու թ յ ու ն ն ե ր	215
Հ ա պ ա վ ու մ ն ե ր ի ր ա ն ա լ ի	311
Ց ա ն կ ե ր	335
Անձնանուններ	335
Տեղանուններ	349
Ցեղանուններ, աղանդներ և այլն	356
Բյուզանդական տերմիններ	357

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 13

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Դ

ԽԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Հրատ. խմբագիր Ա. Հ. Շաղգամյան
Նկարչական ձևավորումը Կ. Կ. Ղաֆադարյանի
Դեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. Հարությունյան
Սրբագրիչ Ջ. Գ. Նսրանյան

Հանձնված է շարվածքի 2. 09. 1982 թ.: Ստորագրված է տպագրության 4. 04 1983 թ.:
ՎՋ 06833 Չափը 60X90¹/₁₆, թուղթ № 1: Տառատեսակ՝ «գրքի սովորական», բարձր տպա-
գրություն: Տպագր. 26,0 մամուլ: Հրատ.-հաշվարկ. 26,35 մամուլ: Տպաքանակ 2000:
Հրատ. № 5815: Պատվեր № 949: Գինը 4 ռ. 25 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող. 24 գ:
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван пр. Маршала Баграмяна, 24 г.
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող. 24 գ:
Типография Издательства АН Арм. ССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24.